3 KRONIKA 2010 58
časopis za slovensko krajevno zgodovino

IZ ZGODOVINE BELE KRAJINE

58
2010

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

http://www.odmev.zrc-sazu.si/kronika/

Iz zgodovine Bele krajine

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
http://www.ff.uni-lj.si/zzds/index.htm

Odgovorni urednik/ Managing editor:
dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:
mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:
mag. Sonja Anžič-Kemper (Ljubljana), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana),
dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana),
dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
Irena Lačen Benedičič (Jesenice), mag. Vlasta Stavbar (Maribor),
mag. Nadja Terčon (Piran) in dr. Maja Žvanut (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.
© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:
29. septembra 2010

Naslednja številka izide/ Next issue:
februar 2011 / February 2011

Prevodi/ Translations:
Manca Gašperšič – angleščina *(English)*

UDK/ UDC:
Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / *Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU*
Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
tel. 01 47 06 200

Letna naročnina/ Annual subscription:
za posameznike/ *Individuals* 20,00 EUR
za upokojence/ *Pensioners* 15,00 EUR
za študente/ *Students* 10,00 EUR
za ustanove/ *Institutions* 26,00 EUR
Cena te številke v prosti prodaji je/ *Single issue:* 10,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:
Zveza zgodovinskih društev Slovenije
Aškerčeva cesta 2
SI–1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:
Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:
Javna agencija za knjigo RS/ *Slovenian Book Agency*
Ministrstvo RS za šolstvo in šport/ *Ministry of Education and Sport*

Občina Semič

Računalniški prelom/ Typesetting:
Franc Čuden

Tisk/ Printed by:
Grafika-M s.p.

Naklada/ Print run:
700 izvodov/ *copies*

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:
Bibliography of the History of Art, Medline; ERIH – European Reference Index for the Humanities

Na naslovni strani/ Front cover: *Razglednica iz Metlike, ki so jo člani družine Golia avgusta 1897 poslali sestri oziroma hčeri Gizeli v Novo mesto (iz zbirke dr. Alojza Cindriča)./ A postcard from Metlika, sent by the Golia family to their sister and daughter Gizela in Novo mesto in August 1897 (from the collection of Alojz Cindrič PhD).*

KAZALO

Miha Preinfalk : *Kronika* in bogata zgodovina Bele krajine 513

Kronika and the rich history of White Carniola 514

Andrej Nared : Privilegijsko pravo grofije v Marki in Metliki 515

Igor Sapač : Srednjeveški stavbni zasnovi gradov v Črnomlju in Metliki 531

Igor Sapač : Grad Krupa. Stavbnozgodovinski oris 557

Lidija Slana : Lastniki gradov in dvorcev pri Semiču skozi stoletja 575

Boris Golec : Trgi, ki jih ni bilo? Prezrta trška naselja Bele krajine in njen nikoli obstoječi trg 593

Marko Zajc : K zgodovini oblikovanja meje v Beli krajini 631

Matjaž Ambrožič : Cerkvenoupravna zgodovina Bele krajine 647

Jože Škofljanec : Samostan Device Marije *de Insula prope Metlicam* : k problematiki prihoda frančiškanov v Belo krajino 675

Janez Weiss : Reformacija na Metliškem. Prispevek k celovitejšemu razumevanju pojava protestantizma na Slovenskem 685

Boris Golec : Pokrščeni »Turek« Anton Husič in 316 let njegovega rodu pri Pobrežju v Beli krajini 713

Jure Volčjak : Bela krajina v vizitacijskih zapisnikih goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa (1752–1774) 729

Jure Volčjak : Dušni pastirji v Beli krajini med letoma 1753 in 1771 753

Eva Holz : O državnih uradnikih in o okrajnih glavarjih v Beli krajini v letih od 1848 do 1914 765

Eva Holz : Prometne razmere v Beli krajini od sredine 18. stoletja do prve svetovne vojne 775

Sabina Žnidaršič Žagar : Bela krajina – kranjska demografska posebnost. Primerjalna analiza gibanja prebivalstva političnega okraja Črnomelj v obdobju avstrijskih državnih popisov prebivalstva, 1880–1910; ženska perspektiva 793

Marjetka Balkovec Debevec : *»Učiteljstvo je zastavilo vse svoje mo či procvitu šole in vzgoji naroda«.* Belokranjsko šolstvo in učiteljstvo med 1860 in 1914 811

Marjan Drnovšek : Belokranjec Juro Adlešič in slovensko izseljenstvo 831

Bojan Balkovec : Belokranjci na volitvah med svetovnima vojnama 847

Tadeja Tominšek Čehulić : Druga svetovna vojna in njene posledice za Belokranjce (1941–1945) 859

Aleš Gabrič : Prvo Slovensko narodno gledališče je delovalo v Beli krajini 875

Andrej Dular : Nekaj na novo odkritih pisnih dokumentov soseske Drašiči v Beli krajini 893

Po razstavah

Muzej rudnika rjavega premoga Kanižarica *(Janez Weiss)* 905

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.434)(082)

IZ zgodovine Bele krajine / [prevodi Manca Gašperšič]. - Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010. - (Kronika, ISSN 0023-4923 ; 58)

ISBN 978-961-6777-06-3

252758016

Kronika in bogata zgodovina Bele krajine

Bela krajina v zgodovinopisnem pogledu ni neznano območje. Pokrajina med Gorjanci in Kolpo je bila v preteklosti že deležna številnih raziskav, ki so osvetlile njeno bogato in pogosto razburkano zgodovino. Celo v zadnjih letih je luč sveta ugledalo nekaj zanimivih monografij, ki razkrivajo drobce belokranjske zgodovine – od monografije Marjetke Balkovec Debevec *V Črnomlju od nekdaj bili so veseli* in *Črnomaljskega zbornika*, ki ga je uredil Janez Weiss, do monografije o zgodovini pihalne godbe v Metliki, Črnomlju in Semiču Jožeta Dularja ter monografije o belokranjski železnici Karla Rustje, če naštejemo le nekaj najnovejših del.

Zato smo bili v uredništvu Kronike, ko je padla ideja o belokranjski številki, nekoliko skeptični, češ ali je glede na najnovejšo zgodovinopisno produkcijo smiselno zastaviti takšno številko. Toda naši pomisleki so se izkazali za neutemeljene. Odziv na naše povabilo k sodelovanju je bil izjemen. Javilo se je preko trideset avtorjev, od katerih jih je članek oddalo sedemnajst, nekateri od njih so prispevali celo po dva članka. Belokranjska zgodovina je očitno še vedno zanimiva za raziskovalce, pa najsi gre za obdobje srednjega veka ali najnovejšega obdobja po drugi svetovni vojni.

Mozaik enaindvajsetih prispevkov v pričujoči številki Kronike prinaša marsikaj novega – tako s področja arhitekture gradov, cerkvene zgodovine, zgodovine šolstva, prometnih razmer, etnologije, demografije, politike in druge svetovne vojne. Tudi najnovejši prispevki znova dokazujejo, da je bila Bela krajina od nekdaj vpeta v širše dogajanje tako proti severu, Kranjski, ki ji je formalno tudi pripadala, kot tudi proti hrvaškemu jugu. Različne meje, ki so nekdaj (in še danes) ločevale Belo krajino od sosednjih pokrajin, niso mogle zaustaviti družbenih, kulturnih in verskih tokov, ki so prihajali iz vseh smeri, tako da je v Beli krajini še danes čutiti poleg slovenskih tudi hrvaške vplive. Po drugi strani pa je bila Bela krajina vedno malce samosvoja in drugačna od preostale Kranjske. Poleg geografskih danosti je to nedvomno tudi posledica njenega zgodovinskega razvoja, predvsem njene srednjeveške samostojnosti v obliki grofije v Marki in Metliki. Tako se prav na primeru Bele krajine lepo kaže glavna značilnost zgodovine, ki pravi, da sedanjosti ne moremo razumeti brez dobrega poznavanja preteklosti.

V uredništvu Kronike smo veseli, da smo uspeli z novo tematsko številko odgrniti nekaj tančic z bogate belokranjske preteklosti. Novih enaindvajset prispevkov o tej tematiki je nedvomno velik in pomemben prispevek k celovitejšemu razumevanju pokrajine onstran Gorjancev, hkrati pa tudi spodbuda za njeno nadaljnje raziskovanje.

Miha Preinfalk
odgovorni urednik Kronike

Kronika and the rich history of White Carniola

White Carniola is not completely unknown to historiography. The province between the Gorjanci Hills and the Kolpa river was already subject to many researches in the past that shed light on its rich and often tumultuous history. Even in the recent years several interesting monographs have been brought to light revealing the fragments of White Carniolan past – from the monograph of Marjetka Balkovec Debevec, *V Črnomlju od nekdaj bili so veseli*, and *Črnomaljski zbornik* edited by Janez Weiss, to the monograph on the history of the wind bands of Metlika, Črnomelj and Semič by Jože Dular, and monographs on the White Carniolan railway of Karel Rustja, just to mention a few of the latest works.

Therefore, when the idea presented itself to do an issue on White Carniola the editorial board of Kronika approached it with scepticism as to the appropriateness of such a venture in view of the latest historiographical production. But our reservations turned out ungrounded. The response to our invitation for cooperation was overwhelming. Seventeen out of more than thirty collaborating authors submitted their articles, and some contributed even two. The history of White Carniola clearly continues to be of major interest to researchers, be it the medieval period or the Modern Era after World War II.

The mosaic of twenty-one contributions in the current issue of Kronika brings several new insights in the fields of castle architecture, ecclesiastical history, history of education, transport, ethnology, demography, politics, and World War II. The latest contributions, too, demonstrate that White Carniola was from old part of broader developments that took place both to its north in Carniola, to which it formally belonged, and to its south in Croatia. Various borders that formerly (as well as today) separated White Carniola from neighbouring provinces could not dam social, cultural and religious flows that poured in from all directions, so that White Carniola still displays a blend of Slovenian and Croatian influences. On the other hand, the province has always been somewhat unique and quite different from the rest of Carniola. In addition to its geographical features, its particularity is most certainly a result of its historical development, especially its medieval autonomy in the form of the County in the Windic March and Metlika. The case of White Carniola therefore stands as the finest testament to the maxim of history, which says that one cannot understand the present without knowing the past.

It gives us great pleasure to see that the thematic issue at hand has succeeded in uncovering another few fragments of White Carniola's rich past. The twenty-one papers contained here unquestionably make an enormous and important contribution to an overall understanding of the province beyond the Gorjanci Hills, while at the same time providing a fresh incentive for further research.

Miha Preinfalk,
managing editor of Kronika

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 340.15:349.412.4(497.4–89)"13/15"

Prejeto: 20. 4. 2010

Andrej Nared

dr. zgodovinskih znanosti, višji svetovalec – arhivist, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI–1127 Ljubljana
e-pošta: andrej.nared@gov.si

Privilegijsko pravo grofije v Marki in Metliki

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja privilegijske listine grofije v Marki in Metliki, tj. zaokroženega kompleksa zemljiških gospostev, gradov in pravic, ki so ga goriški grofje do sredine 14. stoletja zgradili na Dolenjskem in v Beli krajini. Grofija je po izumrtju istrske veje goriških grofov (1374) kot samostojna deželica prešla pod Habsburžane, ki so jo postopoma trdneje povezali z ožjo Kranjsko. Poseben pravni položaj grofije in njenega plemstva je temeljil na privilegiju iz leta 1365, ki je v prispevku podrobneje predstavljen. Podan je pregled vseh kasnejših potrditev tega privilegija, ki so jih deželni knezi izstavili ob dednih poklonitvah. Še leta 1567 je nadvojvoda Karel II. »metliške« privilegije potrdil ločeno od kranjskih, leta 1593 pa je cesar Rudolf II. v skupni potrditvi združil privilegije za Kranjsko, Marko in Metliko ter habsburško Istro. Kneževina Kranjska s priključenimi gospostvi se je tako tudi na simbolni ravni združila v eno deželo.

KLJUČNE BESEDE

deželni privilegiji, deželni stanovi, deželno plemstvo, deželno pravo, grofija v Marki in Metliki, Kranjska

ABSTRACT

PRIVILEGE LAW OF THE COUNTY IN THE WINDIC MARCH AND METLIKA

The paper presents the privileges of the County in the Windic March and Metlika, i.e. the extensive conglomerate of feudal estates, castles and rights in Lower Carniola and White Carniola, which the Counts of Gorizia had accumulated by the mid-14th century. After the Istrian line of the Counts of Gorizia became extinct (1374), the county passed into the hands of the Habsburgs as a small autonomous province and was gradually incorporated into Carniola proper. The specific position of the county and its nobility arose from the privilege of 1365, which is exhaustively presented here. The paper also provides an overview of subsequent confirmations of the privilege that were issued by provincial dukes during the ceremony of hereditary homage. While Archduke Karl II still confirmed the »Metlika« privileges separately from their Carniolan counterparts in 1567, Emperor Rudolf II issued a joint confirmation in 1593, combining the privileges for Carniola, the Windic March and Metlika, and the Habsburg Istria. The Duchy of Carniola and the annexed feudal estates were thus also merged into a single province on a symbolical level.

KEY WORDS

provincial privileges, provincial estates, provincial nobility, provincial law, County in the Windic March and Metlika, Carniola

Grofija v Marki in Metliki

Habsburška dežela Kranjska, kot jo poznamo od zgodnjega novega veka naprej, je poleg ožje Kranjske z Marko (od leta 1364 naprej vojvodine) obsegala dediščino goriških grofov na Dolenjskem, v Beli krajini in osrednji Istri ter nekdanjo devinsko-wallseejsko posest na Krasu in ob Kvarnerskem zalivu. Govorimo o deželi Kranjski s priključenimi gospostvi Slovensko marko, Metliko, Istro in Krasom. Poleg najpogostejšega izraza »priključena gospostva« (*angeraichten herrschaften*) je v virih govor o »pripadajočih« (*angehorigen*), pa tudi »privešenih« (*anhangenden*) ali »prislonjenih« (*angelegen*) gospostvih.[1] O precej zapletenem sestavljanju takšne Kranjske gotovo še ni bila napisana zadnja razprava. Dosedanje védenje še vedno temelji predvsem na znameniti razpravi Ljudmila Hauptmanna iz leta 1929.[2]

Sredi 14. stoletja se je za kompleks posesti, pravic in deželskih sodišč, ki so jih imeli goriški grofje na Dolenjskem in v Beli krajini, uveljavilo ime grofija v Marki in Metliki.[3] S tem je izraz (Slovenska) Marka dobil nov pomen in je lahko označeval samo goriško posest na Dolenjskem in v Beli krajini.[4] V 14. stoletju je tako (Slovenska) Marka razpadla na dva dela: en del je pripadal deželi Kranjski, drugi goriški grofiji, ki je imela vse atribute samostojne dežele. Za 14. in 15. stoletje zato ni pomembno, »ali je kak kraj ležal v Slovenski marki ali ne, ampak, ali je bil del kranjskih ali del goriških gospostev v Slovenski marki, ki je tako postala navadna geografska oznaka«.[5] Kronologije prodora Goriških v kranjski (in istrski) prostor tu nima smisla podrobneje povzemati, saj je o tem prepričljivo pisal Peter Štih,[6] treba pa je našteti posesti, ki so jih pri tem pridobili in so po smrti grofa Albrehta (Alberta) III. prešle na Habsburžane.

Na Dolenjsko so Goriški segli po letu 1228. Najprej so pridobili obsežno in pomembno gospostvo Šumberk ob zgornji Krki, ki je bilo izhodišče za nadaljnje pridobitve. Do konca 13. stoletja so pridobili Hmeljnik, Žužemberk in Kozjak. Grad Mehovo in Belo krajino s trgom Črnomelj je grof Albreht I. dobil leta 1277 v zastavo od kralja Rudolfa I. Njegov brat Majnhard IV. je par let pozneje dobil v zastavo Kranjsko z Marko. V nasprotju s to je Bela krajina z gradom Mehovo po izumrtju majnhardinske linije goriško-tirolskih grofov v letu 1335 ostala albertinski liniji Goriških, po delitvi iz leta 1342 njeni istrski veji.[7] Kot povezavo med ločenima kompleksoma na Dolenjskem in v Beli krajini so pridobili še gradova Soteska in Rožek. V Beli krajini se je Črnomlju vsaj do leta 1300 pridružil trg Metlika, pozneje središče grofije v Marki in Metliki, saj je bila sedež njenega glavarja in ograjnega sodišča. Tretji center goriške belokranjske posesti je predstavljal okoli leta 1300 zgrajeni grad Gradac. Goriški so tako okoli leta 1342, ko prvič zasledimo ime *grafschaft an der March*, na tem območju imeli posest, ki jo je sestavljalo deset gradov, in sicer sedem v Marki (Šumberk, Kozjak, Žužemberk, Soteska, Rožek, Mehovo, Hmeljnik) in trije v Beli krajini (Novi trg = Metlika, Gradac, Črnomelj).[8] V drugi polovici leta 1364 ali v začetku naslednjega je dal avstrijski vojvoda Rudolf IV. grofu Albrehtu III. in njegovi ženi Katarini Celjski v dosmrtni užitek še mesto in grad Kostanjevico z deželskim sodiščem in mitnico, Novo mesto z mitnico, grad in trg Višnja Gora z deželskim sodiščem in mitnico, grad Štatenberg z deželskim sodiščem, trga Litija in Šentvid pri Stični ter kmetije v Raki, Orehovici in Vivodini.[9]

Privilegijsko deželno pravo in deželni ročin(i)

Deželno pravo je bilo srednjeveški pravni red posamezne dežele in zato podvrženo duhovnim predpostavkam časa, v katerem se je oblikovalo in ures-

1 ARS, AS 1063, št. 1187, 1520 VII. 10., Ljubljana; št. 1822, 1593 XII. 3., Praga; AS 1073, I-7r, str. 60–64; AS 2, šk. 316, fol. 229r; Chmel, *Actenstücke und Briefe*, 3, str. 393, št. CLXIX; *DSKS*, I, str. 3, št. 1–2; str. 159, št. 122; *DSKS*, II, str. 214–215, št. 163; Costa, Ein Beitrag, str. 36 (*einverleibten Herrschaften*).

2 Hauptmann, Entstehung und Entwicklung Krains, str. 315–453; Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 15–149. Omeniti je treba še solidno (čeprav delno zastarelo) geslo v Enciklopediji Slovenije, ki opredeljuje tudi različne pomene pojmov Kranjska in Marka (Grafenauer, Kranjska, str. 389–390) ter knjigo Andreja Komaca, *Od mejne grofije do dežele*, predvsem str. 47–79 in 232–258. Komac je Hauptmannove raziskave za obdobje do leta 1270 dopolnil in v nekaterih vsebinah bistveno korigiral. Kratek pregled teritorialno-upravnega razvoja po prihodu Habsburžanov (1335) sem pripravil tudi sam: Nared, *Dežela*, str. 72–80; Nared, Kranjska, str. 10–18.

3 Tudi grofija v (Slovenski) Marki ali v Metliki, grofija v Marki, grofija Metlika ipd.

4 Prim.: Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 61–69; Štih, Dežela Grofija, str. 123. Izraz Marka se je že prej uporabljal za ozemlje nekdanje Savinjske krajine, ki je bilo vključeno v »Staro« Kranjsko, bolj običajno pa je izraz Marka obsegal le tisti del nekdanje Savinjske krajine, ki je bil južno od Save, se pravi Dolenjsko. Tej interpretaciji, zlasti obstoju Stare Kranjske, ki bi obsegala tudi Posavinje in Posotelje (Savinjsko krajino nad Savo), je glasno oporekal Komac, *Od mejne grofije do dežele*, str. 243–253, 266, nazadnje pa je uveljavljeno tezo o združitvi celotnega Posavinja s Kranjsko v obdobju med sredo 11. stoletja in letom 1311 zavrnil tudi Miha Kosi (Kosi, Dežela, ki je ni bilo, str. 527–564).

5 Štih, Dežela Grofija, str. 124; Štih, *Goriški grofje*, str. 157–161.

6 Glej v prejšnji opombi navedeni razpravi in Štih, Goriški grofje in geneza Pazinske grofije, str. 55–68.

7 *MDC*, X, str. 62–64, št. 161.

8 Štih, Dežela Grofija, str. 128–132. Kartografske predstavitve grofije v Marki in Metliki sredi 14. stoletja v: Nared, *Dežela*, str. 76; Nared, Kranjska, str. 14; Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 131.

9 Štih, Dežela Grofija, str. 133–134; glej še Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 127–132. V dosmrtni užitek podeljena posest je po smrti grofa Albrehta III. (1374), ko je grofija v Marki in Metliki (in goriška Istra) prešla na Habsburžane, še ostala v rokah Katarine Celjske (umrla 1389).

ničevalo. Veljalo je namreč, da je izvor prava Bog, ne pa država ali vladar. Pravo je bilo nad vladarjem in ljudstvom, bilo je del svetovnega reda; pravo in pravica sta bila eno. V srednjem veku ni bilo posvetne oblasti, ki bi jo lahko v smislu novoveške teorije označili kot državno suvereno. Suvereni niso bili ne vladar ne ljudstvo in ne država; suvereno je bilo pravo, ki je bilo nad vsem(i). Deželni knez je bil omejen na najpomembnejšem področju, kar jih danes pripisujemo suvereni oblasti – v sodstvu in zakonodaji. Dolžnost kneza je bila v deželi ščititi red in pravne običaje, pri tem pa je bil pod nadzorom deželnih prebivalcev, v praksi seveda plemstva; z njim je kot predsednik sodnega zbora (veče, pozneje ograjnega sodišča) tudi odločal, kaj je zakonito in kaj ne.[10]

Deželno pravo v širšem pomenu besede obsega običaje, ki so veljali v deželi sploh, v ožjem pomenu pa tista pravila, ki so jih upoštevali v plemiški sodni praksi. Starejše deželno pravo je bilo večidel običajno pravo, vzklilo iz starejših podlag v praksi deželnega plemstva in njegovih avtonomnih organov. Z izjemo avstrijskega in štajerskega deželnega prava je bilo običajno pravo v vzhodnoalpskih deželah stvar ustne tradicije ter kot tako ni bilo kodificirano.[11] Na Kranjskem in v (Slovenski) Marki so deželno pravo oziroma običaji pogosteje omenjeni šele v virih s preloma 13. in 14. stoletja, navadno v jamstvenih formulah kupoprodajnih listin. Do nastanka teh pravnih norm je gotovo prišlo že prej, verjetno v času nastanka dežele in njene sodne skupnosti.[12] Svoje (posebno) deželno pravo je imela tudi grofija v Marki in Metliki.[13]

Posebna vrsta deželnega prava je privilegijsko pravo, ki je nastalo v procesu oblikovanja poznejših notranjeavstrijskih dežel in pravno poenotenega plemiškega stanu. Ob prehodu gospostva od enega gospoda na drugega so nastajali privilegiji njegovih ministerialov, ob menjavah deželnih gospodov pa deželni plemiški privilegiji. Ta proces je bil najhitrejši in najbolj vzorčen na Štajerskem, ker je ta prva dosegla primerno kompaktnost in ker je znalo tamkajšnje vojvodovo plemstvo (ministeriali) najbolje izkoristiti menjavo dinastij. Na Kranjskem in Koroškem je šel proces oblikovanja dežele počasneje. Formalni šef teritorija ni imel dovolj opore v svojem dominiju in ministerialih, ki so bili razdeljeni med (pre)več velikih gospodov.[14] Prihod Habsburžanov (1335) je tudi v teh dveh deželah pospešil proces integracije plemstva v enotno korporacijo. K temu je bistveno prispeval privilegij, ki ga je vojvoda Albreht II. 14. oziroma 16. septembra 1338 podelil koroškemu[15] in kranjskemu[16] plemstvu.

Z izrazom deželni ročin[17] (*Landhandfeste*) je lahko v ohlapnejšem smislu mišljen posamezen plemiški oziroma deželni privilegij, pogosteje pa s tem označujemo skupek privilegijev, ki so sestavljali deželno stanovsko ustavo in k spoštovanju katerih se je pri dednem poklonu zavezal vsakokratni deželni knez. Potem jih je navadno potrdil tudi v pisni obliki. Prav tako s tem izrazom razumemo napol uradne tiskane zbirke deželnih privilegijev. Deželni ročini niso kodifikacije deželnega prava, temveč prepisi starih privilegijev in dotedanjih potrditev v novi potrditvi. Deželni ročini (v običajnem pomenu) so tako po oblikovni in vsebinski plati svojevrstne listine; vsebujejo namreč potrjene listine in potrditvene klavzule poznejših vladarjev.[18] Izraz *landshantvest* naj bi se prvič pojavil marca 1414 v Ernestovi potrditvi koroških privilegijev (v prvi vrsti Albrehtovega iz leta 1338)[19] in od tega leta dalje je prišlo v navado, da je deželno plemstvo novemu deželnemu knezu predložilo prepis dotedanjih privilegijev v pisno potrditev. Nadvojvoda Ernest Železni je avgusta 1414 potrdil tudi osnovni kranjski privilegij iz leta 1338 in ta potrditev predstavlja začetek in jedro kranjskega deželnega ročina.[20] Inserirana je bila v vse poznejše potrditve, pri tem so te z uvodnim delom in sklepnimi formulami objele prejšnje potrditve kot letnice pri deblu.[21] Poleg osnovnega privilegija in potrditev tega je lahko potrditev vključila tudi morebitne druge pomembnejše privilegije predhodnega vladarja.[22]

10 Brunner, *Land und Herrschaft*, str. 133–146, 235; Kern, Recht und Verfassung, str. 1–60; Komac, *Od mejne grofije do dežele*, str. 27–33.

11 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 221; Vilfan, Deželno pravo, str. 254. Objavi avstrijskega in štajerskega deželnega prava: Schwind - Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, str. 55–74, št. 34; str. 101–105, št. 50; Bischoff, *Steiermärkisches Landrecht*, str. 73–175.

12 Komac, *Od mejne grofije do dežele*, str. 216–217.

13 Prim. Štih, Dežela Grofija, str. 125.

14 Okoliščine nastanka in vsebina deželnih plemiških privilegijev so pregledno podane v: Vilfan, Deželni ročini, str. 65–84; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 200–201; Vilfan, Prek gospostev do dežel, str. 43–45; Nared, *Dežela*, str. 58–59.

15 HHStA, AUR (Rep. I), 1338 IX. 14., Gradec; Schwind - Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, str. 175–177, št. 94; *MDC*, X, str. 34–36, št. 89.

16 ARS, AS 1063, št. 5793, 1338 IX. 16., Gradec; Levec, Die krainischen Landhandfesten, str. 296–298, št. 1; Nared, Privilegij, str. 24–30; Nared, Objava in prevod, str. 70–73; Nared, *Dežela*, str. 320–323.

17 Kot govori že ime samo, je *hantvest* ali *hantveste* listina, ki so jo potrdili tako, da so nanjo »položili roko« (manifest) – jo lastnoročno podpisali in pečatili. Navadno je šlo pri tem za pisno zagotovitev oziroma potrditev pravic (privilegijev), v nekaterih primerih pa ta izraz označuje tudi listino na splošno. Slovensko obliko »ročin« je v osemdesetih letih 16. stoletja skoval prevajalec Gorskih bukev Andrej Recelj. O tem pojmu glej še: Nared, Privilegij, str. 19–20; Nared, *Dežela*, str. 30–31.

18 Vilfan, Deželni ročini, str. 65–66.

19 *MDC*, X, str. 381, št. 1151; Luschin, Die steirischen Landhandfesten, str. 119.

20 Kot bomo videli kasneje, je Ernest marca 1414 potrdil tudi privilegij »vitezov in oprod iz Metlike in Marke«, a besedila osnovnega privilegija ni inseriral v potrditev. Enako je nekaj let prej storil njegov brat vojvoda Leopold IV.

21 Shematična predstavitev sestave (kranjskih) deželnih ročinov v Nared, Kranjski deželni privilegiji, str. 37 in 62.

22 Vilfan, Deželni ročini, str. 65–66; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 201–202; Luschin, Die steirischen Landhandfesten, str.

Privilegij plemstva v Marki in Metliki iz leta 1365

Jedro deželnega ročina predstavljajo t. i. osnovne listine.[23] Kranjski deželni ročin je poleg že omenjenega privilegija iz leta 1338 kot osnovni listini vključil še privilegija, ki ju je goriški grof Albreht III. aprila 1365 podelil svojemu plemstvu na Dolenjskem in v Beli krajini ter posebej plemstvu v Istri. Značilno je, da sta bila tudi ta privilegija izstavljena ob napovedani in pričakovani zamenjavi deželnega gospoda. Habsburškega vojvoda Rudolfa IV. in njegova brata je namreč goriški grof že junija 1364 z dedno pogodbo med njim in Rudolfom postavil za univerzalne dediče posesti istrske veje goriških grofov na Kranjskem in v Istri, če bi ostal brez potomcev.[24] Goriške posesti na Kranjskem – grofijo v Marki in Metliki – je sredi 14. stoletja sestavljalo deset gradov s pripadajočimi gospostvi, in sicer sedem v Marki (Šumberk, Kozjak, Žužemberk, Soteska, Rožek, Mehovo, Hmeljnik) in trije v Beli krajini (Metlika, Gradac, Črnomelj).[25]

Ob napovedani zamenjavi deželnega kneza – do nje je prišlo leta 1374 – si je goriško plemstvo prizadevalo pridobiti zagotovilo, da bodo njihove pravice spoštovane tudi v prihodnje. Habsburžan Rudolf IV., skupaj z mlajšima bratoma določen za dediča istrske veje goriških grofov, je plemstvu in njegovemu gospodu prisluhnil ter goriškim vitezom in oprodam 16. januarja 1365 obljubil spoštovanje pridobljenih pravic in svoboščin.[26] Ker le-te še niso bile zapisane, je grof Albreht 29. aprila istega leta izstavil dva enaka privilegija za svoje plemstvo v Marki in Metliki[27] ter Istri.[28] Privilegija sta po vsebini enaka, konkretno pa bomo spoznali »metliškega«, ki se je kot ena najpomembnejših deželnih listin v izvirniku ohranil v arhivu kranjskih deželnih stanov in je danes del listinske zbirke Arhiva Republike Slovenije. Pergamentna listina formata 24,5 x 36,5 cm je dobro ohranjena, gotska kurzivna pisava normalno berljiva. Že pred mnogimi leti je odpadel na pergamentnem traku viseči konjeniški pečat izstavitelja.[29] Privilegij je bil večkrat kritično objavljen in v zadnjem času tudi preveden v slovenščino,[30] njegovo vsebino pa sta izčrpno povzela že Vladimir Levec in Peter Štih.[31]

Goriško-tirolski grof Albreht III.[32] je listino z zapisanimi pravicami svojega plemstva izstavil 29. aprila 1365 »v Novem trgu v Metliki«. »Novi trg« je bilo do konca 14. stoletja uveljavljeno ime za trg oziroma mesto Metliko,[33] medtem ko je ime »Metlika« dolgo označevalo pokrajino za Gorjanci – Belo krajino. Zapis in potrditev pravic, ki so jih imeli goriški plemiči, je bil namenjen vitezom in plemenitim oprodam (*ritter und chnecht*), saj goriška kranjsko-istrska gospostva niso premogla višjega plemstva (gospodov). Albreht je upoštevajoč zvesto službo goriški dinastiji ukazal zapisati njihove dotedanje pravice, saj so bile te njim in njihovim dedičem le tako zagotovljene tudi po njegovi smrti. Sčasoma je namreč pozabljeno vse, kar ni zapisano in potrjeno z listinami, zapis pravic pa je jamčil, »da bodo oni in njihovi dediči po naši smrti za vedno vztrajali pri teh pravicah ter da jim naši dediči in potomci teh pravic ne bodo odvzeli«.

Največ določil je namenjenih reguliranju sodstva; to se deli na sodstvo za privilegirane (plemstvo) in neprivilegirane sloje (kmetje, delno tržani in meščani). V plemiških sodnih zadevah – naj je šlo

170–195; Levec, Die krainischen Landhandfesten, zlasti str. 284–293; Volčjak, Kranjski deželni privilegiji (katalog), str. 80–153.

23 Prim.: Vilfan, Deželni ročini, str. 66–67; Nared, Kranjski deželni privilegiji, str. 37.

24 Štih, *Goriški grofje*, str. 176–177.

25 Štih, Dežela Grofija, 128–132. V goriško Istrsko grofijo so leta 1342 poleg Pazina sodila gospostva in kraji Lupoglav, Kožljak, Rakalj, Završje, Pićan, Gračišće, Lovran, Brseč, Trviž, Tinjan, Barban in Momjan. *MDC*, X, str. 62, št. 161.

26 ARS, AS 1063, št. 184, 1365 I. 16., Dunaj; Levec, Die krainischen Landhandfesten, str. 298–299, št. 2; Volčjak, Kranjski deželni privilegiji (katalog), str. 82–83.

27 ARS, AS 1063, št. 188, 1365 IV. 29., Metlika; Schwind - Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, str. 245–247, št. 120; Nared, Objava in prevod, str. 74–77; Preinfalk - Bizjak, *Turjaška knjiga listin*, I, str. 214–216, št. 152; Nared, *Dežela*, str. 324–327; Volčjak, Kranjski deželni privilegiji (katalog), str. 84–85.

28 Original iz leta 1365 se ni ohranil. Verjetno najstarejši ohranjeni prepis je v Friderikovi registraturni knjigi iz leta 1446 – HHStA, Hs. W 10, fol. 127v–128r. Objava po kopiji iz leta 1533 De Franceschi, Storia, str. 387–389, št. 5; prim. tudi Štih, *Goriški grofje*, str. 175–176, op. 28.

29 Pečat se je ohranil na isti dan izstavljeni potrditvi metliških mestnih pravic – ARS, AS 1063, št. 187, 1365 IV. 29., Metlika. Opis in fotografije plemiškega privilegija v: Vilfan, Prek gospostev do dežel, str. 43; Nared, Objava in prevod, str. 74; Nared, *Dežela*, str. 70, 324; Volčjak, Kranjski deželni privilegiji (katalog), str. 84–85; Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 133.

30 Glej op. 27.

31 Levec, Die krainischen Landhandfesten, str. 261–264; Štih, *Goriški grofje*, str. 175–180.

32 V literaturi je navadno označen kot četrti goriški grof s tem imenom, kar pa je napačno. Prim. Štih, Dežela Grofija, str. 125, op. 20.

33 Kraj Metlika, imenovan »Novi trg v Metliki« se prvič omenja leta 1300. Trške pravice je dobila že pod goriškimi grofi, se pravi po letu 1277, ko je v pokrajini za Gorjanci obstajal le en trg – Črnomelj. V času Henrika II. Goriško-tirolskega so bile trgu podeljene iste pravice, kot jih je imela od avstrijskih in koroških vojvod Kostanjevica. Henrikovo listino je njegov nečak grof Albreht III. potrdil istega dne kot pravice svojega plemstva na Dolenjskem in v Beli krajini ter v Istri. Sredi 14. stoletja je bilo naselje že obzidano, vendar je govor le o trškem sodniku. Prva izrecna omemba Metlike kot mesta je šele iz leta 1407, sodnika in sveta dvanajsterice iz 1431, mestnega sodnika in pečata pa iz leta 1444. Kot »Metlika« se prvič pojavi leta 1378, vendar tudi pozneje občasno še srečamo ime »Novi trg«. Prim.: ARS, AS 1063, št. 187, 1365 IV. 29., Metlika; št. 397, 1407 VI. 18., Dunaj; št. 576, 1444 III. 25.; št. 905, 1493 XII. 16., Dunaj; M. Kos, Iz metliškega mestnega arhiva, str. 26–49; M. Kos, *Gradivo za historično topografijo*, I, str. 364–365; Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 102; Štih, *Goriški grofje*, str. 132–134; D. Kos, *Bela krajina*, str. 46–49; Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 129–130.

za dediščino, alodno ali fevdno posest, dajatve podložnikov ali kako drugo stvar – je sodil goriški grof (deželni knez) ali njegov glavar, in sicer izključno na plemiškem (ograjnem) sodišču v Metliki. Grof oziroma njegov glavar je sodil plemstvu v civilnih in kazenskih zadevah, vendar za zagrešeno kaznivo dejanje ni smel zahtevati plačila globe. Grof in glavar sta bila pristojna tudi, če je plemič ali »kaka vrla oseba« na grofovskih sejmih in cerkvenih proščenjih storila lažje kaznivo dejanje, deželski sodnik pa bi smel plemiča zapreti, če bi povzročil tako dejanje, za katero je bila zagrožena smrtna kazen. Deželskemu sodniku je bil tako pri plemstvu v določenih primerih prepuščen predkazenski postopek, potem je moral delinkventa izročiti ograjnemu sodišču.

Privilegij je vitezom in oprodam potrdil pravico do zemljiškogosposkega (patrimonialnega) sodstva nad njihovimi »ljudmi« (*leuten*) v civilnih in manjših kazenskih zadevah. Za težja kazniva dejanja, med katera so po privilegiju sodili večja tatvina, umor, cestni rop, posilstvo in vlom, je bila zagrožena smrtna kazen.[34] V teh primerih zemljiški gospod ni smel soditi, saj je bil zanje pristojen deželnoknežji deželski sodnik (»mi ali tisti, ki mu mi zaupamo deželsko sodišče«). Deželski sodnik je smel od plemiča zahtevati izročitev njegovega podložnika, ki je bil obtožen hudodelstva. Da pa zaradi podložnikovega zločina ne bi bil oškodovan pri premoženju, je smel »škodljivca« deželskemu sodniku predati le najnujneje oblečenega, opasanega (*als in gu*[c]*rtel hat umvangen*). Zemljiški gospod za kazniva dejanja svojih podložnikov vsekakor ni odgovarjal. Podobno določilo najdemo v privilegiju iz leta 1338.[35]

Med primere, za katere je bilo pristojno deželsko sodišče, je privilegij uvrstil tudi uboj. Če so sorodniki ubitega kmeta storilca s tožbo in kričanjem (pokrikom) naznanili deželskemu sodniku, ga je moral ta prijeti in mu soditi. Če se je ubijalec pogodil s sorodniki ubitega in so ti opustili tožbo, je zemljiškemu gospodu ubitega »po deželnem pravu in običaju« pripadlo pet oglejskih mark. Lažji zločin, prestopek (*unczucht*), ki ga je kmet storil na letnem sejmu ali cerkvenem proščenju, je bil lahko deželskosodni ali patrimonialnosodni primer. Če je deželski sodnik ujel storilca, preden je prišel na območje svojega zemljiškega gospostva, ga je smel tudi kaznovati, sicer pa je imel to pravico kmetov zemljiški (patrimonialni) gospod.

Več določil je reguliralo fevdnopravna, dednopravna in premoženjska vprašanja nasploh. Albreht je zagotovil, da je bilo fevde mogoče podeljevati tako moškim kot ženskim potomcem, investituro pa se je lahko izvršilo le v grofiji »v Marki ali v Metliki«. To je bila velika koncesija, saj je na primer plemič lahko obdržal očetov fevd toliko časa, dokler grof ni osebno prišel v deželo (*land*) in mu na novo podelil fevda. Za prejemnika in nosilca fevda je bil določen najstarejši član rodbine; to naj bi onemogočilo preveliko razdrobljenost fevdnih odnosov.

Če nek plemič ne bi imel neposrednih dedičev, sinov ali hčera, je privilegij dovoljeval, da fevde in alode po njem dedujejo drugi (bližnji) sorodniki. Dopuščena je bila tudi delitev tako pridobljene dediščine, čeprav je bilo to pri fevdih za deželnega gospoda vse prej kot dobrodošlo in je bilo v precejšnjem nasprotju z določilom, da je v fevd investiran najstarejši član rodbine. Vitezi in oprode so smeli svojim ženam in hčerkam odkazati jutrnjo oziroma doto tako na fevdih kot alodih. To dejanje je bilo sicer povezano z grofovim dovoljenjem, ki pa ga je bilo mogoče ob njegovi odsotnosti (očitno brez težav) dobiti tudi naknadno.[36]

Med pomembnejša določila Albrehtovega privilegija sodi člen o vojaški obveznosti. Ta določa, da so plemiči ob vojaški ogroženosti domače dežele (obrambne vojne) dolžni svojemu gospodu pomagati po najboljših močeh, če pa bi jih ta angažiral v vojaški službi zunaj dežele oziroma gospostva (*Wolten wir so*[c] *aber auzz der herschafft ze dienst nu*[c]*czen* ...), bi jim moral za to ustrezno plačati.

Na koncu omenimo še člen, ki je povzemal med goriškim grofom ter vitezi in oprodami sklenjeni sporazum, »da mi [goriški grof] ne bomo protipravno posegali po njihovih ljudeh in oni ne po naših«. Pri tem gre gotovo za prepoved sprejemanja pobeglih podložnikov, in sicer tako deželnemu knezu in predvsem njegovim meščanskim naselbinam (mestom in trgom) kot tudi zemljiškim gospostvom. Pomen tega člena podčrtavajo poznejše zahteve kranjskih stanov po izrecni potrditvi tega člena in nekatere tovrstne pravde med svetnimi in cerkvenimi zemljiškimi gospostvi, samostani ter mesti.[37]

Privilegij goriškega plemstva iz aprila 1365 je temeljni pravni dokument grofije v Marki in Metliki, saj je reguliral zadeve glede sodstva, fevdnopravnih, dednopravnih in premoženjskopravnih razmerij ter vojaške obveznosti. Grofija je bila po privilegiju v bistvu samostojna dežela z lastnim deželnim pravom, deželnim knezom, ki je imel najvišjo sodno in vojaško oblast, ter lastnim glavarjem kot zastopnikom deželnega kneza.[38] Podobno kot privilegij za plemstvo ožje Kranjske iz leta 1338 je tudi »metliški« v glavnem posnel zatečeno stanje. Neka-

34 O možnosti drugačnega branja in razlage tega določila glej: Nared, Objava in prevod, str. 75, op. 7 ali Nared, *Dežela*, str. 325, op. 36.

35 Prav tam, str. 72 oz. 322: »Nadalje določamo, da če kakšen kmet stori nekaj, zaradi česar zasluži smrtno kazen, naj bo to kakršna koli stvar, naj njegov gospod za to ne bo oškodovan na svoji lastni posesti ali na svojem premoženju.«

36 Glej še Levec, Die krainischen Landhandfesten, str. 263.

37 Prav tam, str. 262, op. 2.

38 Enako načeloma velja za goriško Istrsko grofijo, a je Vilfan menil, da je bilo besedilo privilegija prikrojeno bolj dolenjskim razmeram, in podvomil, da so privilegijska določila v Istri v celoti zaživela. Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 200–201.

tera določila so tako rekoč enaka, nekatera se vsaj smiselno prekrivajo. Kranjski privilegij je seveda precej bolj kompleksen, natančnejši in bolj izpoveden. Obema je skupno, da s sodnimi, procesnimi, fevdnopravnimi in premoženjskopravnimi določili regulirata predvsem življenje plemiške korporacije, v katero se je stopilo veliko nesvobodnega plemstva (ministerialov). Dala sta trdno osnovo za razvoj pravno poenotenega deželnega plemstva, ki pa je bilo po izvoru, naslovu, bogastvu in ugledu zelo heterogeno.

Potrditve privilegija do leta 1736 ter postopno stapljanje grofije v Marki in Metliki z ožjo Kranjsko

Po smrti grofa Albrehta (Alberta) III. v začetku leta 1374 je dediščina istrske veje goriških grofov skladno z desetletje staro dedno pogodbo pripadla Habsburžanom, ki so dotlej v svojih rokah že sklenili venec vzhodnoalpskih dežel. Čeprav sta mlada habsburška vojvoda Albreht III. in Leopold III. verjetno že jeseni 1370 v Ljubljani skupaj sprejela dedno poklonitev kranjskega plemstva,[39] sta se kmalu po grofovi smrti ločeno[40] podala v Ljubljano, da bi sprejela poklonitev še nedavno tega goriškega plemstva iz Marke in Metlike (in verjetno Istre) ter tako obe deželici tudi formalno prevzela.[41] Oba sta ob tem potrdila privilegij vitezov in oprod *aus der Metlik(ch) und auf der Marich* iz leta 1365, in sicer že na način, ki ga je privilegij za ožjo Kranjsko doživel šele leta 1414. Albrehtovo listino sta namreč v celoti inserirala v svoji potrditvi in tako pokazala, da bosta spoštovala (tudi) pravice in običaje nekdanjega goriškega plemstva. Albreht je potrditev na prošnjo vitezov in oprod iz Metlike in Marke izstavil 27. marca,[42] Leopold 7. julija.[43]

Goriška dediščina pa leta 1374 ni bila inkorporirana Kranjski. Tako grofija v Marki in Metliki kot Istrska (Pazinska) grofija sta bili državno neposredni grofiji. Pod Habsburžani je metliška grofija obdržala lastnega deželnega glavarja, svoje lastno deželno pravo[44] in ločeno ograjno sodišče. Ta samostojnost je temeljila predvsem na privilegiju iz leta 1365, v katerem se ograjno sodišče v Metliki (čeprav ne eksplicitno s tem imenom) v virih tudi prvič pojavi.[45] Ker je šlo za zapis obstoječih pravic in običajev, je zelo verjetno, da je posebno sodišče za goriško plemstvo iz Dolenjske in Bele krajine v Metliki oziroma Novem trgu delovalo že kako desetletje prej. Ograjnosodno samostojnost oziroma eksempcijo od ljubljanskega (kranjskega) ograjnega sodišča sta dan pred potrditvijo privilegija zagotovila tudi nova deželna kneza, Albreht 26. marca in Leopold 6. julija 1374. Iz obdobja med letoma 1375 in 1476 tako poznamo več listin, ki izpričujejo sodne postopke pred metliškim ograjnim sodiščem.[46] Eksempcijski listini pa sta dopuščali, da lahko plemič iz Marke in Metlike za pravdanje (s pisno izjavo) izbere tudi ljubljansko sodišče oziroma kranjskega glavarja.[47]

39 O tem nazadnje Nared, *Dežela*, str. 92.

40 Med bratoma so se začela resneje kazati nasprotja, ki so pripeljala do pogodbe iz Neuberga (25. IX. 1379), s katero se je habsburška dinastija razcepila na albertinsko in leopoldinsko linijo. Albreht je s pogodbo poleg nekaterih manjših posesti dobil Avstrijo nad in pod Anižo, Leopold pa vso preostalo habsburško posest: Štajersko, Koroško, Kranjsko (z novo pridobljenimi posestmi na Dolenjskem in v Istri), Tirolsko in t. i. Prednje dežele. Glej npr.: Schwind - Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, str. 270–273, št. 138; Hellbling, *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte*, str. 69–70; Lackner, *Hof und Herrschaft*, str. 19–22; Nared, *Dežela*, str. 86–87.

41 Valvasor, *Die Ehre*, X, str. 256, 258; XI, str. 710, je poročal, da sta prišla oba vojvoda obakrat (1370 in 1374) skupaj v Ljubljano, to pa ne drži; v letu 1374 so bile razprtije med njima očitno že pregloboke. Valvasor tudi pravi, da sta brata julija 1374 v Ljubljani osebno sprejela poklonitev stanov Kranjske, Slovenske marke, Metlike in Istre ter potem potrdila deželne privilegije. V resnici sta ločeno, marca in julija, potrdila samo privilegije goriškega plemstva iz Dolenjske in Bele krajine ter (vsaj Leopold) tudi Istre, nikakor pa ne privilegija za ožjo Kranjsko. Glede na to in ob upoštevanju skupnega obiska v letu 1370 menim, da sta brata tega leta sprejela le poklonitve plemstva pridobljenih goriških posesti. Tako kot pri večini zgodnejših dednih poklonitev pa ne poznamo neposredne omembe le-te v primarnih virih. Glej še Nared, *Dežela*, str. 92.

42 HHStA, FAA, Abt. XXIII, Urkunden, Nr. 23, 1374 III. 27., Ljubljana; Levec, Die krainischen Landhandfesten, str. 285, št. 4; Volčjak, Kranjski deželni privilegiji (katalog), str. 90–91; Preinfalk - Bizjak, *Turjaška knjiga listin*, I, str. 263–264, št. 197.

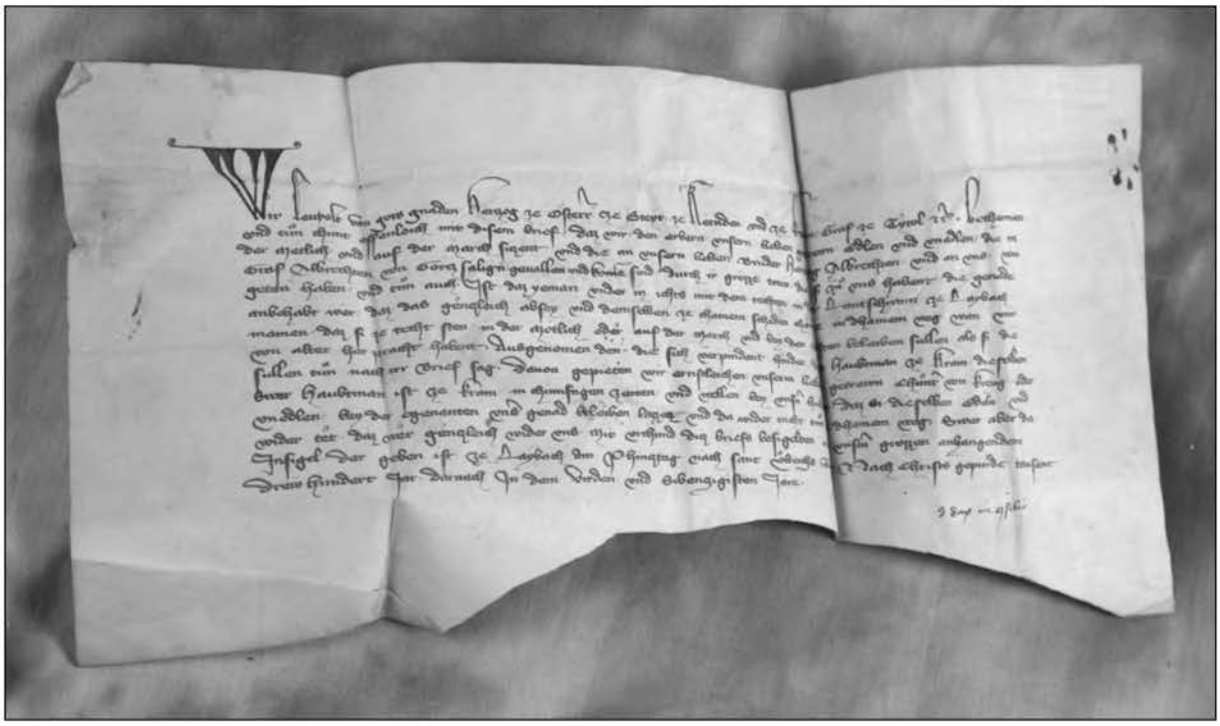
43 ARS, AS 1063, št. 222, 1374 VII. 7., Ljubljana; Levec, Die krainischen Landhandfesten, str. 285, št. 6; Volčjak, Kranjski deželni privilegiji (katalog), str. 94–95.

44 Npr. M. Kos, Iz metliškega mestnega arhiva, str. 29, št. 3 (*nach ... landes rechten der grafschaft in der Mettlikg* (1431)), str. 32, št. 5 (*nach lanndesrechten in der Mettlikg* (1456)), str. 45, št. 14 (*nach landesrechtenn der grawschafft Metling* (1497)). Prim. še Štih, Dežela Grofija, str. 125.

45 *Des ersten habent so[e] dy[e] recht herpracht, wer hincz in ze sprechen oder ze chlagen hat, ez sey um erb, um aygen, um gu[e]lt, um lehn oder um welcherlay sache das ist, oder ob ir ainer hincz dem anderm icht hat ze sprechen, der sol recht su[e]chen in der graffschafft auf der Marich oder in der Metlik vo[e]r unser oder vo[e]r unserm haubtman, da su[e]llen so[e] zem rechten sten und verantburten und nicht anderswo.* Prevod: »Kot prvo imajo pravico, da če od njih kdo kaj terja ali jih toži, naj gre za dediščino, za lastno posest, za imenje, za fevd ali katero koli drugo stvar, ali če kdo izmed njih karkoli terja od drugega, ta naj pravico išče v grofiji v Marki ali v Metliki pred nami ali pred našim glavarjem; tu naj se sodijo in zagovarjajo, in nikjer drugje.«

46 ARS, AS 1063, št. 226, 1375 VI. 23.; št. 269, 1388 V. 10., Šmihel; št. 602, 1447 IX. 18., Metlika; št. 657, 1456 IX. 13, Metlika; Bizjak - Preinfalk, *Turjaška knjiga listin*, II, str. 498–500, št. 354 (1476 I. 6.).

47 ARS, AS 1063, št. 220, 1374 III. 26., Ljubljana; št. 222, 1374 VII. 6., Ljubljana; Levec, Die krainischen Landhandfesten, str. 300–301, št. 4; Volčjak, Kranjski deželni privilegiji (katalog), str. 88–89, 92–93; Štih, Dežela Grofija, str. 125–126, 136. Domnevamo lahko, da je bila (oz. sta bili) podobna listina izstavljena tudi istrskemu plemstvu, a ni ohranjena.

Leopoldova eksempcijska listina za plemstvo v Marki in Metliki (ARS, AS 1063, št. 222, 1374 VII. 6., Ljubljana).

Znano je, da so Habsburžani podedovane posesti na Dolenjskem in v Beli krajini kmalu zastavili celjskim grofom. A zastava po najnovejših ugotovitvah ni zajemala celotne grofije, temveč so Celjski med letoma 1377 in 1383 dobili v zastavo (*den sacz in der Metlik*) le del posesti s pripadajočimi pravicami in dohodki, namreč trga Črnomelj in Metlika, brod pri Šmihelu, trg in grad Žužemberk, pol gradu oziroma gospostva Šumberk. Ločeno od tega so dobili vsaj še Mehovo.[48] Posest, ki je obsegala najpomembnejša gospodarska središča in gradove grofije, vključno s celotno Belo krajino, so Celjski obdržali vse do izumrtja v letu 1456, vsaj nekaj časa (najmanj od leta 1446 naprej) so v grofiji izvajali tudi deželnoknežjo oblast, to pa seveda pomeni, da so imeli v zastavi celo deželo grofijo v Marki in Metliki.[49]

Za razumevanje obsega Kranjske in habsburške oblasti v njej v štiridesetih letih 15. stoletja je poveden popis izredne davčne naklade, ki so jo leta 1446 pobrali ob poroki princese Katarine in je zadevala deželnoknežjo komorno posest v širšem in ožjem smislu.[50] Med deželnoknežjimi uradi (*embter*)

48 Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 133–136; Golec, Črnomelj, str. 164–165. Leta 1393 je zastavljene posesti (posebej tudi Mehovo) iz celjskih rok odkupila kneginja Katarina Frankopanska (Carrara), po njeni smrti leta 1405 pa so posest dejansko spet dobili Celjski, saj je bila Katarinina hči Elizabeta poročena z grofom Friderikom II.

49 Štih, Dežela Grofija, str. 137–139; Štih, Celjski grofje, str. 253–254; Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 133–139. Da Habsburžani nekaj časa niso imeli deželnoknežje oblasti v Marki in Metliki, dokazujeta poleg popisa davčne naklade iz leta 1446 (glej spodaj) dve sodni listini metliškega ograjnega sodišča (ARS, AS 1063, št. 602, 1447 IX. 18., Metlika; št. 657, 1456 IX. 13., Metlika), ki jih je v imenu tamkajšnjih deželnih gospodov – Celjskih – izstavil metliški glavar. V zvezi s tem je morda zanimiva še odločitev kralja Friderika III. iz julija 1444, da Friderika Čreteškega zaradi raznih malopridnosti kaznuje z odvzemom njegovega dela gradu Čretež. Tako odločitev je namreč Friderik sprejel *nach anruffen, rat vnd mit beystand vnser landschaft in Krain, an der March, zu Ysterreich vnd am Karst*. (Birk, Verzeichniss, VIII, str. DXVI–DXVI, št. 793b; Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 142, op. 741.) Kolikor se plemstvo oziroma deželni stanovi (*landschaft*) iz Dolenjske in Bele krajine ne »skrivajo« v Marki (*an der March*), je možno, da je bila deželnoknežja oblast v grofiji Marki in Metliki tedaj že zastavljena. Po drugi strani pa osnutek pisma vojvode Friderika V. Ulriku Celjskemu z dne 2. avgusta 1437 dokazuje, da je bilo metliško ograjno sodišče kot simbol deželnoknežje oblasti tedaj še v habsburških rokah. Friderik povzema iz Ulrikovega pisma, da je Herman Kozjaker *in vnser schrannen in der Metlik* tožil Jurija Lambergerja, potem pa odgovor na Ulrikovo posredovanje v sporu konča takole: *Dann als du vns schreibest, dich bey deiner gerechtigkeit der egenannten schrannen in der Mettlik, die dir yetz zugehör, wellen beleiben lassen. Nu ist wissentlich, daz dieselb schrannen mitsambt den edeln lewten darinne gesessen vns zugehörn vnd nicht dir, als das die satzbrief, die weilnt deinen vordern von weilnt vnsern vordern seligen v^ber solh herschafft in der Mettlik gelegen gegeben sind, aigenlich ausweisent.* Prepis koncepta tega pisma je v Levčevi zapuščini (ARS, AS 920, Levec Vladimir, fasc. 3), objavljen v Chmel, Nachträge, str. 48, povzet in komentiran pa v Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 137–138.

50 Glej npr. *GZL*, X, št. 58; več o seznamu Nared, Seznami, str. 318.

na Kranjskem so med drugimi omenjeni Svibno, Postojna, Pazin, Vipava, Završje, Planina (Hošperk), Vivodina in furlanski Pordenone. Vključeni so bili tudi župniki na Krasu in v Istri. Našteti uradi dokazujejo, da je bila Istra tedaj – v nasprotju z leti 1437–1438, ko so bili tamkajšnji deželnoknežji prihodki zavedeni ločeno od kranjskih[51] – že tesneje navezana na Kranjsko. Hauptmann je zato sklepal, da je okoli leta 1440 prišlo do združitve »Kranjske, Metliškega in Istre v kneževino Kranjsko s priključenimi gospostvi«.[52] Ob tem je spregledal, da v seznamih iz leta 1446 manjkajo davkoplačevalci (deželnoknežji uradi, mesto Metlika, duhovščina) iz nekdanjih goriških posesti na Dolenjskem in v Beli krajini, to pa je le eden od dokazov za to, da je bila grofija tedaj z deželnoknežjo oblastjo vred zastavljena Celjskim. Dohodkov iz teh posesti ne izkazujejo niti razvidi prihodkov avstrijskih vojvod v letih 1437–1438.[53]

Vrnimo se k »metliškim« in kranjskim privilegijem. Po smrti strica Albrehta III. (1395) je habsburški vojvoda Viljem za dobro desetletje prevzel vladanje na Kranjskem.[54] Jeseni naslednjega leta se je odpravil na poklonitveno potovanje po svojih deželah in je v začetku novembra v Ljubljani sprejel dedni poklon.[55] Privilegijev ne takrat ne kasneje ni potrdil, je pa to storil njegov brat in naslednji kranjski deželni gospod Leopold IV. (1406–1411). Dne 17. junija 1407 je na Dunaju potrdil pravice, ki jih je plemstvu Metlike in Marke podelil grof Albreht (1365) in so jih nato potrdili njegovi (habsburški) predniki.[56] Potrditev je kratka in splošna ter ne povzema določil osnovnega privilegija, posebej pa poudarja določbo, ki prepoveduje sprejemanje prebeglih podložnikov.[57]

Z Leopoldovo smrtjo so napetosti v dinastiji popustile in vojvoda Ernest Železni je leta 1411 po pogodbi z bratom Friderikom IV. sam zavladal v notranjeavstrijskih deželah. Decembra istega leta je prisegel štajerskim deželanom, vitezom in oprodam, da bo spoštoval njihove pravice, svoboščine in stare običaje, skratka vse, kar je zapisano v privilegijskih listinah njegovih prednikov, ki jih bo po predlogi v roku meseca dni na novo potrdil. Plemstvo je potem priseglo deželnemu knezu in dednemu gospodu, da bo »pospeševalo njegove koristi in odvračalo škodo« ter da bo poslušno.[58] Gre za klasični scenarij dedne poklonitve v notranjeavstrijskih deželah, ki je bila od Ernesta naprej kronana s potrditvijo deželnih plemiških privilegijev – deželnih ročinov. Z obiskom ostalih dveh dežel je Ernest počakal in se na Kranjsko podal šele v začetku leta 1414. Med 8. in 11. marcem je v Ljubljani izstavil sedem listin, kot zadnjo potrditev privilegija vitezov in oprod iz Metlike in Marke, ki ga je podelil grof Albreht III., potrdili pa so jim ga *unser vordern* (oče Leopold III. in stric Albreht III. leta 1374 ter potem leta 1407 brat Leopold IV.). Ernestova listina je sicer podobna Leopoldovi (1407) in posebej izpostavlja le *artikel von der sydlung wegen* – o »naselitvi« prebeglih podložnikov.[59] Ker je bil Ernest prvi, ki je potrdil tako »metliški« privilegij kot Albrehtov privilegij za ožjo Kranjsko iz leta 1338,[60] ga imamo lahko upravičeno za očeta (kranjskega) deželnega ročina. Konec koncev se prav v njegovi potrditvi koroških privilegijev iz istega leta prvič pojavi izraz deželni ročin – *landshantvest*.[61]

Udeležba na ljubljanski poklonitvi (najverjetneje je bila med 8. in 11. marcem 1414)[62] očitno ni bila zadostna, zato je prišlo po devetih letih do ponovitve. Dne 2. marca 1423 se je Ernestu (in njegovim dedičem) poklonilo nekaj kranjskih deželanov, ki »se prej niso poklonili«. Prisegli so, da bodo pospeševali koristi vojvode Ernesta in njegovih potomcev kot naravnih deželnih knezov in dednih gospodov, da bodo odvračali škodo, da mu bodo vselej zvesti in poslušni ter mu bodo proti vsem stali ob strani. Enako so mu 11. marca prisegli deželani »iz Metlike«.[63] Razlogov za ponovno Ernestovo prisego in potrditev privilegijev ni bilo.

Naslednja dedna poklonitev v Ljubljani je bila februarja ali v začetku marca 1444, ko je vojvoda Friderik V., tedaj tudi že rimsko–nemški kralj, sprejel dedno poklonitev kranjskega plemstva ter 4. marca potrdil privilegije za Marko in Metliko.[64] V

51 Chmel, *Materialien*, I/1, str. 83, 95.
52 Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 142.
53 Glej op. 51.
54 O razprtijah v habsburški dinastiji in »šahiranju« z njihovimi deželami na prelomu 14. in 15. stoletja strnjeno Nared, *Dežela*, str. 87–89.
55 Prav tam, str. 92.
56 ARS, AS 1063, št. 396; Volčjak, Kranjski deželni privilegiji (katalog), str. 96–97.
57 Glej zgoraj pri op. 37.
58 Mell, *Grundriß*, str. 147–148; Birk, Verzeichniss, V, str. CXV, št. 1242–1243.
59 ARS, AS 1063, št. 420, 1414 III. 11., Ljubljana; Volčjak, Kranjski deželni privilegiji (katalog), str. 98–99.
60 Ernestova potrditev Albrehtovega kranjskega privilegija se kot eden redkih kranjskih stanovskih privilegijev ni ohranila v originalu, temveč le v prepisu v ročni registraturni knjigi Friderika III. iz leta 1446 (HHStA, Hs. W 10, fol. 126r-127r) in kot insert v kranjski zlati buli (ARS, AS 1063, št. 691, 1460 XI. 25., Dunaj, z inserirano Ernestovo listino 1414 VIII. 2., Ljubljana). O Ernestovi listini za Kranjsko podrobneje Nared, Privilegij, str. 18–19. Potrditve privilegija istrskega plemstva ne poznamo. Ernest je skoraj zagotovo ni izstavil, saj je bila večina habsburške Istre tedaj v zakupu gospodov Wallseejev. Prim. Nared, *Dežela*, str. 75–77, 275–276.
61 *MDC*, X, str. 381, št. 1151; Luschin, Die steirischen Landhandfesten, str. 119.
62 Prim. Nared, Privilegij, str. 18, op. 77.
63 HHStA, Hs. W 7, fol. 10v/11v; Levec, Die krainischen Landhandfesten, str. 267–268, op. 3; Nared, Kranjski deželni privilegiji, str. 51–52. *Item desgleichen habent die lanndleut aus der Mettling meinem herrn herczog Ernsten ze Laybach gesworen am pfincztag vor Latere in der vasten anno domini etc. vicesimo tercio.*
64 ARS, AS 1063, št. 574, 1444 III. 4., Ljubljana; Volčjak, Kranjski deželni privilegiji (katalog), str. 100–101.

listino z veličastnim kraljevskim pečatom je dal Friderik inserirati Leopoldovo potrditev iz leta 1374 in s tem tudi osnovno privilegijsko listino goriškega grofa Albrehta. S podobno prakso so nadaljevali kasnejši deželni knezi, tako da sta bili skromni listini Leopolda IV. in Ernesta Železnega le bežen intermezzo. Istrski privilegij je Friderik potrdil že 18. februarja,[65] medtem ko sicer načrtovane potrditve Ernestovega privilegija za ožjo Kranjsko v obliki slovesne zlate bule z dodanimi členi iz štajerskega privilegijskega prava takrat ni izstavil; Kranjci so svojo zlato bulo dobili šele novembra 1460.[66]

Izumrtju celjskih grofov je sledila habsburška ekspanzija v režiji Friderika III. V boju za celjsko dediščino (1457–1460) je pod deželnoknežji klobuk spravil razsežne celjske posesti,[67] potem je po Wallseejih podedoval posesti ob vzhodni istrski obali (Kastav, Reka, Veprinac, Moščenice; 1466) ter od njih odkupil Devin, Senožeče in Prem (1470–1472).[68] »Nova« Kranjska, ki je nastala s strnitvijo dotedanjih pridobitev, je bila postopoma, nekako do konca petdesetih let 15. stoletja, razdeljena na štiri glavarstva: Kranjsko z Gorenjsko, Ljubljansko kotlino in starim deželnoknežjim gospostvom v Marki; glavarstvo v Postojni in na Krasu (Postojna, Jama, Vipava, Hošperk); Istro (nekdanjo goriško Istro – Pazinsko grofijo, ki so ji bili potem priključeni Kastav, Veprinac in Moščenice) ter glavarstvo v Metliki. Prek istrskega (pazinskega) in postojnskega glavarja ter kranjskega vicedoma so bila s Kranjsko povezana še glavarstva Devin, Trst, Reka in Pordenone.[69]

Priključitev Marke in Metlike ni bila problematična in že leta 1457 je bil omenjen Andrej Hohenwarter kot habsburški glavar v Metliki.[70] Metliško glavarstvo se je po vsej verjetnosti pokrivalo s prejšnjo grofijo in je lahko prevzelo funkcijo deželne četrti, kakršne so začeli v notranjeavstrijskih deželah oblikovati v šestdesetih letih 15. stoletja. Grofija je bila razmeroma majhna, z malo plemstva, prelate sta predstavljala le metliški in nepomembni črnomaljski komtur, mestni status je imela samo Metlika. Jasno je, da grofija v času formiranja deželnih stanov kljub tradiciji in atributom samostojne dežele ni mogla imeti lastnega deželnega zbora in da so se njeni stanovi udeleževali ljubljanskih zborov. Ob tem so poudarjali svoj posebni položaj in vztrajali, naj jih na formalni ravni ne vključujejo v kranjske stanove. Govor je bil o dveh stanovskih korporacijah, »zgornjih in spodnjih deželnih stanovih«, o stanovih na Kranjskem ter v Marki in Metliki.[71] Ko je cesar Maksimilijan za 4. oktober 1510 razpisal deželni zbor, pa v razpisnem pismu ni posebej omenil stanov v Marki, se »spodnji stanovi« zbora niso želeli udeležiti in so povzročili nesklepčnost. Kranjci, ki so se zbrali »v zelo majhnem številu«, so v odgovoru na Maksimilijanove zahteve zapisali, da za odsotnost deželanov iz Marke in Metlike niso krivi oni, temveč deželni knez oziroma njegova pisarna, saj je na zbor povabila le kranjske stanove in ne tudi stanov iz Marke (*landschaft in der March*), kot je bilo dotlej v navadi.[72]

Večjo težo je imel spor med ožjo Kranjsko in metliško grofijo glede pravice do lastnega ograjnega sodišča za tamkajšnje plemstvo. Leta 1509 je moral v zadevo poseči Maksimilijan in imenovati tripartitno komisijo, sestavljeno iz dveh cesarskih svétnikov, dveh kranjskih in dveh metliških deželanov.[73] Ker prepiri in pritožbe niso ponehali,[74] je cesar leta 1518 ukinil posebno ograjno sodišče v Metliki ter deželane iz Marke in Metlike podredil ljubljan-

65 Levec, Die krainischen Landhandfesten, str. 286, št. 10.

66 ARS, AS 1063, št. 691, 1460 XI. 25., Dunaj; Volčjak, Kranjski deželni privilegiji (katalog), str. 102–103. Cesar Friderik III. je potrdil Ernestovo listino in ji dodal sedem členov oziroma pravic, povzetih iz štajerske zlate bule oziroma iz privilegijev štajerskega plemstva iz let 1277 in 1292, ki pa se naslanjata na najstarejša privilegija štajerskih ministerialov iz let 1186 in 1237. Iz štajerskih privilegijev prevzeti členi smiselno povzeto določajo: 1. Če se kranjski plemič ali plemkinja poroči z nekom s Štajerske, Koroške ali iz Avstrije, naj uživa pravo tiste dežele, v kateri prebiva. 2. Svoje sinove in hčere lahko ženijo in možijo po svoji volji. 3. Če kranjski deželan umre brez oporoke, naj za njim deduje najbližji dedič. 4. (Osebni) spori naj se rešujejo pred pričami na sodišču in ne z dvobojem – prepoved sodnega dvoboja. 5. Zemljiškoposestne spore naj se rešuje pred sodnikom in poštenimi pričami. 6. Če deželan umre brez moških potomcev, po njem deduje hči. 7. Kranjci lahko na svojih zemljiščih zidajo cerkve in cerkvenim ustanovam darujejo svoje (nepremično) premoženje. O neizstavljeni in izstavljeni kranjski zlati buli glej: Vilfan, Zlata bula, str. 222–228; Nared, Privilegij, str. 20–22; Nared, Kranjski deželni privilegiji, str. 53–55.

67 Na Kranjskem so Celjski sredi 15. stoletja obvladovali ta gospostva: Bela peč, Radovljica, Waldenberg, Smlednik, Polhov Gradec, Čušperk, Dobro Polje, Ribnica, Ortnek, Lož, Kočevje, Friedrichstein, Kostel, Poljane, Črnomelj, Metlika, Mehovo, Žužemberk, Radeče, Žebnik, Krško in Gračeno (Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 138; Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 139).

68 Prim.: Chmel, *Regesta Friderici III.*, str. 439, št. 4255; Birk, Verzeichiss, VII, str. CCCCXIV, št. 1580; str. CCCXVI, str. 1604–1605; Pirchegger, Überblick, str. 494–495; M. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 47, 50–51; Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 142–145.

69 Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 142–144; Pirchegger, Überblick, 497; Nared, *Dežela*, str. 78–80, op. 134.

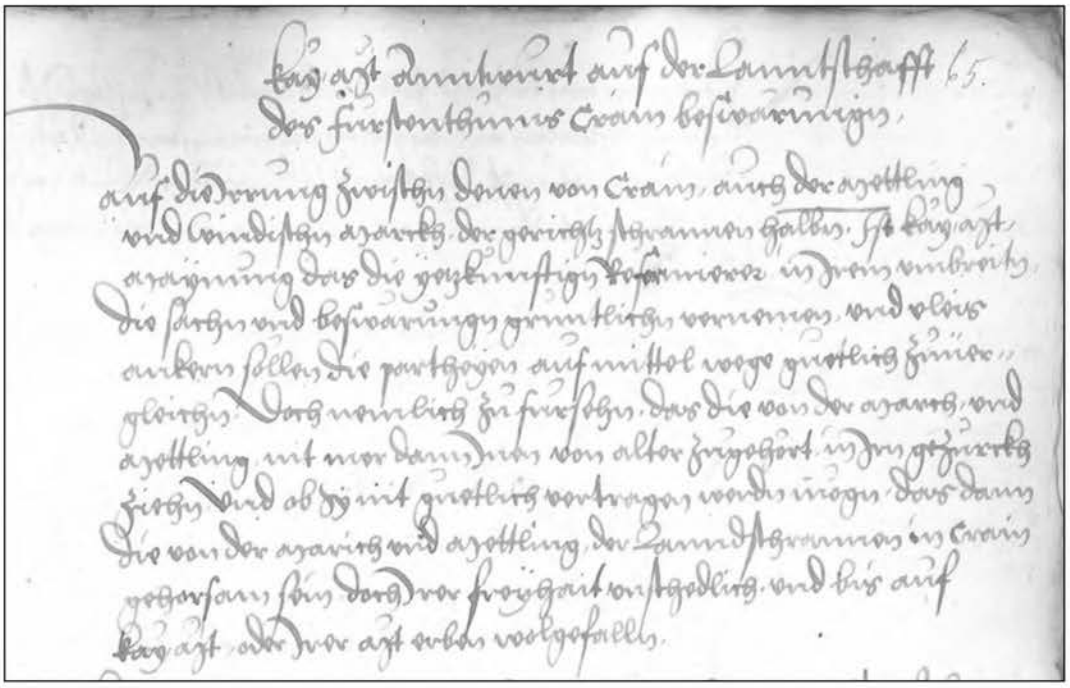
70 Glej Nared, *Dežela*, str. 78, op. 134.

71 Za spodnjo »entiteto« so uporabljali izraze (grofija) Marka in Metlika ali pa samo (grofija) Metlika oz. (grofija) Marka. Npr.: *DSKS*, I, str. 45, št. 38; str. 61, št. 51.

72 *DSKS*, I, XIV, str. 39, št. 32; Štih, Dežela Grofija, str. 140–141. Zanimivo je, da so v pol leta mlajši deželnoknežji instrukciji za deželni zbor 7. aprila 1511 in v kredencialu za isti zbor omenjeni le kranjski stanovi (*stenden unser landschaft unsers funstentumbs Crayn* oz. *prelaten, adel, steten und merkhten unsers furstentumbs Crain*), pa to očitno ni nikogar zbodlo (*DSKS*, I, str. 41, št. 34; ARS, AS 2, šk. 314 (fasc. 211), št. 11).

73 *DSKS*, I, str. 20–21, št. 20.

74 *DSKS*, I, str. 132–135, št. 102–104; *DSKS*, II, str. 196, št. 143.

Uvodni del odgovora cesarja Maksimilijana I. na pritožbe kranjskih deželnih stanov, v katerem naznanja dejansko ukinitev ograjnega sodišča v Metliki (ARS, AS 2, šk. 147 (fasc. 92a), s. d., s. l. [april–maj 1518, Innsbruck]).

skemu.[75] Glavni razlog za ukinitev je bil bržčas ta, da v grofiji za nemoteno delovanje plemiškega sodišča ni bilo dovolj prisednikov.[76] Pravica je formalno sicer ostala, a z dejansko ukinitvijo posebnega sodišča je dolenjsko-belokranjska grofija izgubila najmočnejši steber svoje avtonomije.

Tudi posebno deželno pravo se je verjetno začelo že tekom 15. stoletja v praksi stapljati s kranjskim, čeprav se do konca stoletja, še celo leta 1502, sporadično omenja.[77] »Avtohtono« plemstvo v grofiji je bilo očitno precej maloštevilčno in politični ter gospodarski vpliv močnejšega plemstva iz ožje Kranjske je bržkone vzpodbudil migracijo sodnih postopkov pred ljubljansko ograjno sodišče. Kot smo že omenili, si je lahko plemstvo iz grofije za pravdanje že prej izbralo ljubljansko sodišče, na katerem so sodili po kranjskem deželnem (privilegijskem) pravu. Stapljanje »metliškega« prava z »ljubljanskim« ali vsaj hkratno uporabo obeh je narekoval tudi duh časa. Že v kranjskem (in koroškem) plemiškem privilegiju iz leta 1338 namreč najdemo člen o subsidiarni rabi štajerskega prava v primerih, ki s privilegijem niso natančneje regulirani. Željo deželnega kneza po poenotenju prava v notranjeavstrijskih deželah izkazujejo tudi zlate bule treh dežel iz let 1443, 1444 in 1460, ki poenotenje prava Štajerske, Koroške in Kranjske oziroma kar nadvlado štajerskega prava nad koroškim in kranjskim posebej poudarjajo.[78] Vrh tega je res, da so bile osnovne premise deželnih prav teh dežel podobne in da je bilo pravo grofije v Marki in Metliki v glavnih potezah kompatibilno s kranjskim. Nekatera »metliška« določila so bila bolj prikrojena lokalnim razmeram, kranjsko (privilegijsko) pravo je bilo starejše, bolj kompleksno, natančno in izpovedno. Kakih resnih diskrepanc, ki bi bile lahko sporne v vsebinskem smislu, pa ni iskati. Mislimo si lahko, da tako posebno pravo metliške grofije kot tamkajšnje plemiško sodišče s prehodom v zgodnji novi vek nista mogla več igrati svoje vloge. Pravice pa so ostale na papirju, točneje na pergamentu.

Čeprav so deželni plemiči in nato deželni stanovi zahtevali, da se novi knez dedne poklonitve osebno udeleži, se je že Maksimilijan I. konec leta 1493 izgovoril na pomembnejše državniške opravke in je za sprejem poklonitve stanov Kranjske s priključenimi gospostvi imenoval tri komisarje. Sredi januarja 1494 je potem na Dunaju le potrdil vse tri privilegije, Leopoldovo potrditev privilegija vitezov in oprod v Metliki in Marki 13. januarja.[79]

Po Maksimilijanovi smrti, januarja 1520, se kranjski stanovi na posebej zato sklicanem pokło-

75 *DSKS*, II, str. 201–202, št. 148–149.
76 Prim. Vilfan, Valvasorjevo poročilo, str. 87–88.
77 Glej op. 44.
78 O tem nazadnje Nared, Kranjski deželni privilegiji, str. 43, 53–55.
79 ARS, AS 1063, št. 908, 1494 I. 13., Dunaj; št. 907, 1494 I. 10., Dunaj (Kranjska); Levec, Die krainischen Landhandfesten, str. 287, št. 13–15; Volčjak, Kranjski deželni privilegiji (katalog), str. 106–109.

nitvenem deželnem zboru niso hoteli pokloniti štirim pooblaščencem kralja Karla V. in nadvojvode Ferdinanda I. oziroma njunih avstrijskih regentov.[80] Osebni prisegi novih knezov so se bili sicer pripravljeni odreči, saj so razumeli, da brata ne moreta priti osebno. Vztrajali pa so pri tem, da komisarji prisežejo prvi. Plemstvo – že leta 1277 štajersko, z določilom o subsidiarnosti štajerskega prava v privilegiju iz leta 1338 ter zlato bulo iz let 1444 oziroma 1460 pa tudi koroško in kranjsko – si je namreč zagotovilo pravico, da je dolžno priseči zvestobo novemu deželnemu knezu le, če jim je ta prej s prisego obljubil, da bo spoštoval njihove svoboščine. Gre za famozno določilo o pogojnosti dedne poklonitve oziroma o zaporedju priseg.[81] Nova deželna kneza se s tako neposlušnostjo nista mogla strinjati in že julija istega leta so stanovi Kranjske s priključenimi gospostvi sklonili glave. Po dolgih in ostrih pogajanjih so vendarle prisegli prvi, nakar sta dva komisarja prisegla v imenu deželnih knezov in obljubila od knezov do konca leta izposlovati potrditev prisege skupaj z izjavo, da so jima stanovi s tem, ko so prisegli prvi, naredili uslugo, ki ne bo škodovala deželnim svoboščinam. V istem času naj bi brata potrdila deželne privilegije.[82] Karel je potrditve vseh treh privilegijev res izdal v obljubljenem roku, 25. oktobra 1520 v Aachnu,[83] Ferdinand pa je privilegije ožje Kranjske, Istre ter Marke in Metlike potrdil šele 14. in 16. novembra 1523 v Dunajskem Novem mestu.[84] Potrditvi za Marko in Metliko se nekoliko razlikujeta. Karel je namreč inseriral listino grofa Albrehta iz leta 1365 ter je potrditvi Leopolda III. (1374) in Maksimilijana I. (1494) le omenil, medtem ko je Ferdinand inseriral Maksimilijanovo listino ter z njo tudi kompletno vsebino Leopoldove potrditve in osnovnega privilegija iz leta 1365.[85]

V drugi polovici 16. stoletja, ko so deželni stanovi kot nosilci deželne avtonomije in kuratorji deželnih privilegijev dosegli vrhunec moči in vpliva, je Kranjska s priključenimi gospostvi doživela dve dedni poklonitvi in tri potrditve deželnih privilegijev. Nadvojvoda Karel II. je 28. aprila 1564 v Ljubljani poslušal *aydspflich*, ki mu jo je prebral deželni glavar, nato pa vstal, snel baretko z glave in pred deželani z dvignjenimi prsti prisegel, da bo spoštoval njihove pravice, privilegije in stare običaje. Nato je spet sedel na lesen (pre)stol, ki so ga dali stanovi stesati prav za to priložnost.[86] Sledila je prisega kranjskih deželnih stanov. Do pisne potrditve privilegijev, še vedno ločeno za Kranjsko, Marko in Metliko ter Istro, je prišlo šele 1. maja 1567 v Gradcu.[87] V potrditveno listino, namenjeno »dragim zvestim vitezom in oprodam iz naših gospostev Metlike in Marke« je dal deželni knez po vzoru strica Karla V. inserirati le osnovni privilegij iz leta 1365, potrditve iz let 1374 (Leopold III.), 1494 (Maksimilijan I.) in 1520 (Karel V.) pa so samo omenjene. Struktura metliškega privilegija tako odstopa od »klasičnega« modela v ročinu za ožjo Kranjsko, saj so v slednjem z insertom Ferdinandove potrditve iz leta 1523 vključene vse prejšnje potrditve, razen Karlove iz leta 1520. Nasploh so potrditve za Marko in Metliko (ter Istro) sestavljene manj sistematično (vzorčno) od kranjskih.

Bistvena novost je nastopila čez slaba tri desetletja. Rudolf II., rimsko-nemški cesar in avstrijski nadvojvoda, ki formalno sploh ni bil kranjski deželni knez,[88] je namreč 3. decembra 1593 v Pragi izstavil listino v obliki 19-listnega libela, s katero je skupaj potrdil dotedanje privilegijske listine za Kranjsko, Marko in Metliko ter Istro in Kras. »Metliški« privilegij Karla II. iz leta 1567 je skupaj z inseriranim osnovnim privilegijem ter omembo potrditev iz let 1374, 1494 in 1520 na listih 10r–13r.[89] S skupno potrditvijo je Rudolf končal prakso ločenega potrjevanja privilegijev za teritorialne komplekse, ki so se že vsaj pol stoletja prej dejansko

80 Za imenovanje in pooblastila (med glavnimi nalogami je bil sprejem dedne poklonitve v imenu obeh bratov) trinajstčlanskega regimenta vseh nižje– in gornjeavstrijskih dežel glej: ARS, AS 1063, št. 1175, 1519 VII. 12., Bruselj; št. 1176, 1519 VII. 27., Barcelona; Vilfan, Kranjski deželni stanovi, str. 239.

81 Več o tem (z nadaljnjimi bibliografskimi napotki): Nared, Privilegij, str. 14–16; Nared, *Dežela*, str. 71–72, 191–192.

82 ARS, AS 2, šk. 315 (fasc. 211), št. 119–123; AS 1063, št. 1187, 1520 VII. 10., Ljubljana; št. 1188, 1520 VII. 11., Ljubljana; Vilfan, Kranjski deželni stanovi, str. 239–244. Zanimivo je, da so kranjski stanovi poklon nadvojvodi Ferdinandu I. zavrnili tudi naslednje leto. Nova deželna kneza sta se namreč s pogodbo iz Wormsa (1521) pogodila, da dobi nadvojvoda Ferdinand I. obe Avstriji, Štajersko, Koroško in Kranjsko, Karel (kot cesar V., kot španski kralj I.) pa si je poleg Burgundije in gornjeavstrijskih dežel (Tirolske in Prednjih dežel) pridržal Goriško, nekdaj ortenburški del Koroške, Pustriško dolino, pridobitve v Furlaniji, Trst, Kras, Istro in metliško grofijo. Taka razdelitev je Kranjski odcepila priključena gospostva iz dediščine istrske linije goriških grofov, zato so kranjski stanovi julija 1521 spet zavrnili dedni poklon nadvojvodi Ferdinandu. Zaradi razdelitve dežele so se uprli tudi Korošci. Februarja 1522 (bruseljska pogodba) je Karel ustregel Ferdinandovi prošnji in mu odstopil sporna ozemlja na Koroškem in Kranjskem. Glej: Vilfan, Kranjski deželni stanovi, str. 247–253; Štih, Dežela Grofija, str. 142–143.

83 ARS, AS 1063, št. 1190–1193.

84 ARS, AS 1063, št. 1216–1218.

85 Glej tudi: Volčjak, Kranjski deželni privilegiji (katalog), str. 128–129, 132–133.; Levec, Die krainischen Landhandfesten, str. 288–289, št. 25, 29.

86 Glej Volčjak, Kranjski deželni privilegiji (katalog), str. 156. Scenarij (štajerske) dedne poklonitve iz leta 1564 glej v ARS, AS 1073, I–8r, fol. 19v (28v).

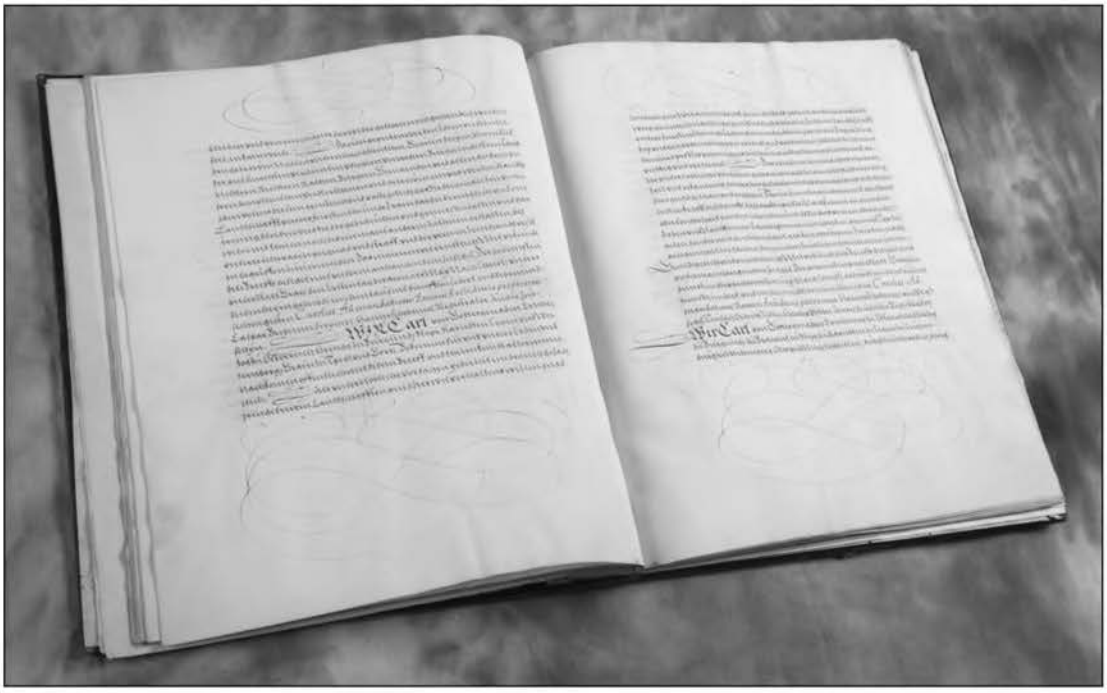
87 ARS, AS 1063, št. 1561–1563; Volčjak, Kranjski deželni privilegiji (katalog), str. 136–141.

88 Po smrti Karla II. sta Notranjo Avstrijo namesto mladoletnega Ferdinanda kot regenta upravljala cesarjeva brata Ernest (1590–93) in Maksimilijan (1593–95). Štih - Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 252.

89 ARS, AS 1063, št. 1822, 1593 XII. 3., Praga; Volčjak, Kranjski deželni privilegiji (katalog), str. 142–143; Levec, Die krainischen Landhandfesten, str. 292, št. 50.

Zadnja ločena potrditev privilegija za Marko in Metliko (ARS, AS 1063, št. 1562, 1567 V. 1., Gradec).

Prva skupna potrditev privilegijskih listin za Kranjsko, Marko in Metliko ter Istro in Kras (ARS, AS 1063, št. 1822, 1593 XII. 3., Praga).

zlili v kneževino Kranjsko s priključenimi gospostvi. Skupna potrditev je Kranjsko še *de iure* povezala v eno deželo. V resnici se je »metliška« samostojnost topila že od srede 15. stoletja naprej. K temu so pripomogli skupni deželni zbori, skupna (turška) nevarnost, skupna obramba in konec koncev premoženje, ki so ga številni imeli na Kranjskem in v grofiji. Ukinitev metliškega ograjnega sodišča in posebnega glavarstva (glavar se omenja zadnjič leta 1556, upravitelj glavarstva pa 1663[90]) ter končno skupna potrditev deželnih privilegijev so bili samo formalni žeblji v krsti samostojne grofije v Marki in Metliki.[91] Tudi stanovi z nekdaj goriških posesti na Dolenjskem in v Beli krajini so bili že konec 15. stoletja brez dvoma del kranjskih deželnih stanov. Za »mir v hiši« jih je bilo treba le posebej omeniti, pa še pri tem je šlo prej za nečimrnost in mahanje s starimi privilegiji kot za resen vsebinski argument.

Ko je leta 1597 v Ljubljano prišel nadvojvoda (in kasnejši cesar) Ferdinand II., je bila poklonitev podobna oni iz leta 1564.[92] Knez je nato konec leta potrdil Rudolfovo listino ter v potrditev vključil še potrditvi privilegijev o odpravi ekspektanc na kranjske fevde (izstavili oziroma potrdili so jih Maksimilijan I. 1510, Ferdinand I. 1523 in Karel II. 1567) in odpustu osebne udeležbe pri podeljevanju fevdov (Karel II. 1568).[93]

S to potrditvijo se je »doba razvoja deželnih ročinov«,[94] ko je vsak novi deželni knez potrdil prednikove privilegije in jih eventualno obogatil z dodanimi privilegijskimi listinami, dejansko končala. Nastopila je doba formalne veljavnosti deželnih privilegijev, ki je le stežka zameglila porast moči knežjega absolutizma. Niti potrditev obstoječih privilegijev ni bila več samoumevna. Ferdinand III. (1637–1657) in Jožef (1705–1711) kot kranjska kneza deželnih ročinov nista potrdila ne ob prevzemu vlade ne kdaj kasneje, čeprav je Ferdinand III. leta 1631 in 1651 (skupaj s sinom Ferdinandom IV.) v Ljubljani prek komisarjev opravil dedno poklonitev.[95] Kranjski deželni ročin sta nato potrdila še cesarja Leopold I. 13. septembra 1660[96] in Karel VI. v kar 54 listov obsegajočem libelu z dne 14. marca 1736.[97]

90 Prim. Golec, Črnomelj, str. 163, op. 10.
91 Štih, Dežela Grofija, str. 141–143; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 197, 206; Levec, Die krainischen Landhandfesten, str. 279–281.
92 ARS, AS 1073, I-7r, str. 77–78.
93 ARS, AS 1063, št. 1878, 1597 XII. 20., Gradec; Levec, Die krainischen Landhandfesten, str. 281–282, 292; Volčjak, Kranjski deželni privilegiji (katalog), str. 144–145.
94 Vilfan, Deželni ročini, str. 66–67.
95 ARS, AS 2, šk. 86 (fasc. 51).
96 ARS, AS 1063, št. 2528, 1660 IX. 13., Ljubljana.
97 ARS, AS 1063, št. 2887, 1736 III. 14., Dunaj; Volčjak, Kranjski deželni privilegiji (katalog), str. 146–149.

VIRI IN LITERATURA

KRATICE

DSKS – Deželnozborski spisi kranjskih stanov (glej Verbič, Marija)
GZL – Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku (glej Otorepec, Božo)
MDC – Monumenta historica ducatus Carinthiae (glej Wiessner, Hermann)

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije (Ljubljana)
AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. registratura: šk. 86 (fasc. 51), 147 (92a), 314–316 (211)
AS 920, Levec Vladimir: fasc. 3
AS 1063, Zbirka listin
AS 1073, Zbirka rokopisov: I-7r, I-8r
HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien)
AUR – Allgemeine Urkundenreihe
FAA – Fürstlich Auersperg'sches Archiv, Abteilung XXIII, Urkunden
Hs. – Handschriftensammlung: W 7, W 10

OBJAVLJENI VIRI

Birk, Ernst: Verzeichniss der Urkunden zur Geschichte des Hauses Habsburg. V: Lichnowsky, Ernst Maria: *Geschichte des Hauses Habsburg*, V., VII., VIII. Theil. Wien : Schaumburg und Compagnie, 1841, 1843, 1844.
Bischoff, Ferdinand: *Steiermärkisches Landrecht des Mittelalters*. Graz : Leuschner & Lubensky, 1875.
Bizjak, Matjaž - Preinfalk, Miha: *Turjaška knjiga listin II. Dokumenti iz 15. stoletja*. Thesaurus memoriae, Fontes 8. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009.
Chmel, Joseph: *Actenstücke und Briefe zur Geschichte des Hauses Habsburg im Zeitalter Maximilians I. Aus Archiven und Bibliotheken*, Bd. 3. Wien : Akademie der Wissenschaften, 1858.
Chmel, Joseph: Nachträge zur Geschichte K. Friedrichs IV. *Notizenblatt. Beilage zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*, I, 1851, str. 47–48.
Chmel, Joseph: *Materialien zur österreichischen Geschichte. Aus Archiven und Bibliotheken*. Bd. I/1, I/2. Graz : Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1971 (Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Linz 1832 und Wien 1837).
Chmel, Joseph: *Regesta chronologico-diplomatica Friderici IV. Romanorum regis (imperatoris III.). Auszug aus den im k. k. geheimen Haus-, Hof- und Staatsarchive zu Wien sich befindenden Reichsregistraturbücher vom Jahre 1440–1493. Nebst Auszügen aus Original–Urkunden, Manuskripten*

und Büchern, Abt. I: 1440–1452; Abt. II: 1452–1493. Hildesheim : Georg Olms, 1962 (Unveränderter reprografischer Nachdruck der Ausgabe Wien 1838–40).

Kos, Milko: Iz metliškega mestnega arhiva. *Etnolog*, 10–11, 1937–1939, str. 25–49.

Kos, Milko: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo 3. Urbarji Slovenskega primorja 2*. Viri za zgodovino Slovencev 3. Ljubljana : SAZU, 1954.

Nared, Andrej: Objava in prevod privilegijev kranjskega plemstva (1338) ter plemstva v Marki in Metliki (1365). *Kranjski deželni privilegiji 1338–1736* (ur. Andrej Nared in Jure Volčjak). Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2008, str. 69–77.

Otorepec, Božo: *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku*. Zv. X. Ljubljana : Mestni arhiv, 1965.

Preinfalk, Miha - Bizjak, Matjaž: *Turjaška knjiga listin I. Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov) 1 (1218–1400)*. Thesaurus memoriae, Fontes 6. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.

Schwind, Ernst von - Dopsch, Alphons: *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-osterreichischen Erblande im Mittelalter*. Innsbruck : Wagner, 1895.

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Hertzogthums Crain*. Buch X, XI. Laybach - Nürnberg : Wolfgang Moritz Endter, 1689.

Verbič, Marija: *Deželnozborski spisi kranjskih stanov*, I. del (1499–1515), II. del (1516–1519). Publikacije Arhiva SRS, Viri 1–2. Ljubljana : Arhiv SRS, 1980, 1986.

Volčjak, Jure: Kranjski deželni privilegiji 1338–1736 (Katalog razstave). *Kranjski deželni privilegiji 1338–1736* (ur. Andrej Nared in Jure Volčjak). Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2008, str. 79–157.

Wiessner, Hermann: *Monumenta historica ducatus Carinthiae: geschichtliche Denkmäler des Herzogtums Kärnten*, Bd. X. Klagenfurt : Geschichtsverein für Kärnten, 1968.

LITERATURA

Brunner, Otto: *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesselschaft, 1984 (Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Wien ^{5}1965).

Costa, Etbin Henrik: Ein Beitrag zur Geschichte des Ständewesens in Krain. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, 14, 1859, str. 29–31, 35–39, 45–52.

De Franceschi, Camillo: Storia documentata della Contea di Pisino. *Atti e Memorie della Societá Istriana di Archeologia e Storia Patria*, n. s., vol. X–XII, 1964, str. I–X + 1–516.

Golec, Boris: Črnomelj od nastanka trške naselbine do izgube mestne avtonomije. *Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta* (ur. Janez Weiss). Črnomelj : Občina Črnomelj, 2008, str. 161–207.

Grafenauer, Bogo: Kranjska. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), 5. zv. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1991, str. 389–391.

Hauptmann, Ludmil: Entstehung und Entwicklung Krains. *Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer*, I. Abteilung, 4. Teil. Wien : Adolf Holzhausens Nachfolger, 1929, str. 315–453.

Hauptmann, Ljudmil: *Nastanek in razvoj Kranjske*. Razprave in eseji 45. Ljubljana : Slovenska matica, 1999.

Hellbling, Ernst C.: *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Ein Lehrbuch für Studierende*. Rechts- und Staatswissenschaften 13. Wien : Springer, 1956.

Kern, Fritz: Recht und Verfassung im Mittelalter. Historische Zeitschrift, 120/Dritte Folge 24, 1919, str. 1–79.

Komac, Andrej: *Od mejne grofije do dežele. Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju*. Thesaurus memoriae, Dissertationes 5 (ur. Miha Kosi). Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.

Kos, Dušan: *Bela krajina v poznem srednjem veku*. Zbirka Zgodovinskega časopisa 4. Ljubljana : ZZDS, 1987.

Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500) I (A–M)*. Ljubljana : SAZU, 1975.

Kosi, Miha: Dežela, ki je ni bilo. Posavinje med Kranjsko in Štajersko od 11. do 15. stoletja. *Studia Historica Slovenica*, 8, 2008, št. 2–3, str. 527–564.

Kosi, Miha: »Onstran gore, tostran Ogrske« (Bela krajina v poznem srednjem veku). *Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780–letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta* (ur. Janez Weiss). Črnomelj : Občina Črnomelj, 2008, str. 119–157.

Lackner, Christian: *Hof und Herrschaft. Rat, Kanzlei und Regierung der österreichischen Herzoge (1365–1406)*. Wien - München : Oldenbourg, 2002 (=*Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, Ergänzungsband, 41).

Levec, Wladimir: Die krainischen Landhandfesten. Ein Beitrag zur österreichischen Rechtsgeschichte. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 19, 1898, str. 244–301.

Luschin von Ebengreuth, Arnold: Die steirischen Landhandfesten. Ein kritischer Beitrag zur Geschichte des ständischen Lebens in Steiermark. *Beiträge zur Kunde steriermärkischer Geschichts–Quellen*, 9, 1872, str. 119–207.

Mell, Anton: *Grundriß der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Landes Steiermark*. Graz - Wien - Leipzig : Leuschner & Lubensky, 1929.
Nared, Andrej: *Dežela - knez - stanovi. Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*. Thesaurus memoriae, Dissertationes 7. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009.
Nared, Andrej: Kranjska in njeni deželni stanovi. *Kranjski deželni privilegiji 1338–1736* (ur. Andrej Nared in Jure Volčjak). Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2008, str. 9–33.
Nared, Andrej: Kranjski deželni privilegiji (ročini) 1338–1736. *Kranjski deželni privilegiji 1338–1736* (ur. Andrej Nared in Jure Volčjak). Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2008, str. 35–67.
Nared, Andrej: Privilegij kranjskega plemstva iz leta 1338 – temelj stanovsko-monarhičnega dualizma. *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik* (ur. Sašo Jerše et al.). Ljubljana : Založba ZRC, 2006, str. 3–31.
Nared, Andrej: Seznami kranjskega plemstva in kranjskih deželnih stanov. *Zbornik ob osemdesetletnici Petra Ribnikarja*. Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 2005 (=*Arhivi*, 28, 2005, št. 2), str. 313–334.
Otorepec, Božo: *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1988.
Pirchegger, Hans: Überblick über territoriale Entwicklung Istriens. *Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer*, I. Abteilung, 4. Teil. Wien : Adolf Holzhausens Nachfolger, 1929, str. 485–501.
Štih, Peter: Celjski grofje, vprašanje njihove deželnoknežje oblasti in dežele Celjske. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp et al.). Ljubljana : ZRC SAZU et al., 1996, str. 227–256.
Štih, Peter: Dežela Grofija v Marki in Metliki. *Vilfanov zbornik: pravo - zgodovina - narod / Recht - Geschichte - Nation* (ur. Vincenc Rajšp in Ernst Bruckmüller). Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 1999, str. 123–145.
Štih, Peter: Goriški grofje in geneza Pazinske grofije. *Acta Histriae*, III, 1994, str. 55–69.
Štih, Peter: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994, ²1997.
Štih, Peter - Simoniti, Vasko: *Na stičišču svetov. Slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*. Ljubljana : Modrijan, 2009.
Vilfan, Sergij: Deželni ročini kot vir naše ustavne zgodovine. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 25–26, 1944–1945, str. 65–84.
Vilfan, Sergij: Deželno pravo. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), 2. zv. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1988, str. 254.
Vilfan, Sergij: Kranjski deželni stanovi proti znanilcem absolutizma po smrti cesarja Maksimilijana. *Zbornik znanstvenih razprav*, 54, 1994, str. 233–255.
Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana : Slovenska matica, 1961.
Vilfan, Sergij: Prek gospostev do dežel. *Dokumenti slovenstva* (ur. Jože Žontar). Ljubljana : Cankarjeva založba, 1994, str. 40–46.
Vilfan, Sergij: Valvasorjevo poročilo o županskih sodiščih. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 24, 1943, str. 84–89.
Vilfan, Sergij: Zlata bula Kranjcev. *Zbornik znanstvenih razprav*, 53, 1993, str. 219–229.

SUMMARY

Privilege law of the County in the Windic March and Metlika

In the mid-14th century the conglomerate of estates, rights and provincial courts, which the Counts of Gorizia had acquired in Lower Carniola and White Carniola, became known as the County in the Windic March and Metlika. The conglomerate comprised ten castles, namely, seven in the Windic March (Šumberk, Kozjak, Žužemberk, Soteska, Rožek, Mehovo, Hmeljnik) and three in White Carniola (Metlika, Gradac, Črnomelj). The county had its own specific provincial law. The latter was contained in the privilege of 29 April 1365, with which Count Albrecht III confirmed the rights and freedoms of knights and squires in the county. The privilege was the basic legal document of the small autonomous Gorizian province. It regulated various levels of judicature (including the noble court), feudal, inheritance- and property-related issues, as well as military service. According to the privilege, the county was essentially an autonomous province with its own provincial law, its own provincial duke exercising supreme judicial and military authority, and its own commissioner acting as the duke's proxy.

When in 1374 the County in the Windic March and Metlika passed under the Habsburgs in compliance with the contract of inheritance, the Habsburg dukes Albrecht III and Leopold III confirmed the specific law of the County of Metlika by inserting Albrecht's privilege in its entirety to the new (confirmation) privilege. Thus began the compilation of »Metlika« and, indirectly, Carniolan *Landhandfeste*. The *Landhandfeste* were a collection of provincial privileges that composed the constitution of provincial estates. Each provincial duke was

required to pledge his observance of the provincial privileges at the ceremony of hereditary homage and then re-confirm them in writing. The Habsburgs as provincial dukes confirmed the privilege of the County in the Windic March and Metlika (White Carniola) and local nobility on a fairly regular basis: Leopold IV in 1407, Ernest the Iron in 1414, Frederick V/III in 1444, Maximilian I in 1494, Karl V in 1520, Ferdinand I in 1523, and Karl II in 1567. Until 1567, the Metlika privilege was confirmed separately from that for Carniola proper (where the basic charter dates back to 1338) and that for the Istrian County (Pazin). Emperor Rudolf II combined all three confirmations into a single charter or libel in 1593, thus uniting the seigniory in the Windic March and Metlika with Carniola also on a symbolical level. Namely, the special noble court in Metlika had already been abolished by 1518 and the Metlika district government dissolved by the mid-16th century. The consolidated collection of Carniolan privileges was later confirmed in 1597 (Ferdinand II), in 1660 (Leopold I) and in 1736 (Karl VI). The specific (provincial) privilege law for the Windic March and Metlika was formally used for almost four centuries, except, as sources suggest, in the administration of justice, which was exercised only until the beginning of the 16th century, when the separate noble court was dissolved and the »Ljubljana«, i.e. Carniolan law gradually prevailed together with the jurisdiction of the noble court of Ljubljana.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 728.82:7.033.4(497.434)"11/12"

Prejeto: 25. 5. 2010

Igor Sapač

univ. dipl. inženir arhitekture, univ. dipl. umetnostni zgodovinar, dr. umetnostne zgodovine, kustos za starejšo arhitekturo, muzejski svetovalec, Arhitekturni muzej Ljubljana, Pot na Fužine 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: igor.sapac@aml.si

Srednjeveški stavbni zasnovi gradov v Črnomlju in Metliki

IZVLEČEK

Prispevek obravnava stavbni razvoj mestnih gradov v Metliki in Črnomlju s poudarkom na njunih srednjeveških stavbnih fazah, ki doslej še niso bile predmet dovolj poglobljenih raziskav. Prvi zametek črnomaljskega gradu je domnevno nastal še pred višnjegorsko-andeško osvojitvijo Bele krajine okoli leta 1200. V 13. stoletju so k prvotni stolpasti stavbi prizidali obzidano dvorišče s stanovanjsko stavbo – palacijem in velikim stolpom – bergfridom. Gradbeni posegi v poznejših obdobjih so se tej zasnovi v celoti podredili. Metliški grad je nastal v sklopu načrtne gradnje novega urbanega središča samostojne deželice okoli leta 1300. Enako kot v primeru črnomaljskega gradu je zasnova iz prve stavbne faze bistveno vplivala na vse poznejše gradbene posege do 20. stoletja. Pomembno je spoznanje, da sta visokosrednjeveški zasnovi črnomaljskega in metliškega gradu pod mlajšimi plastmi glede na ključne sestavine še v celoti razpoznavni.

KLJUČNE BESEDE

Črnomelj, Metlika, gradovi, 12. stoletje, 13. stoletje, stavbni razvoj, romanika, turški vpadi, protiturške utrdbe, srednjeveška mesta, prenova

ABSTRACT

MEDIEVAL ARCHITECTURAL DESIGNS OF THE ČRNOMELJ AND METLIKA CASTLES

The paper focuses on the architectural development of city castles in Metlika and Črnomelj, with an emphasis on their medieval architectural stages, which have so far not been subject to in-depth research. The origins of the Črnomelj Castle are believed to date back to the period before around 1200 when White Carniola passed into the hands of the Andechs-Weichselburgs. In the 13th century, the original tower-like building was added a walled yard with residential quarters and a tall tower (bergfried). Construction works that were carried out during later periods were completely in line with the original design. The Metlika Castle was built around 1300 as part of the planned construction of an urban centre of the small autonomous province. As in the case of the Črnomelj Castle, the original architectural design crucially influenced all subsequent construction activities that took place until the 20th century. It is important to note that the key elements of the high medieval designs of the Črnomelj and Metlika castles are still clearly distinguishable beneath the more recent layers.

KEY WORDS

Črnomelj, Metlika, castles, 12th century, 13th century, architectural development, Romanesque art, Ottoman incursions, anti-Ottoman fortifications, medieval towns, restoration

Gradova v Črnomlju in Metliki nikoli nista bila v ospredju zanimanja kastelologov in umetnostnih zgodovinarjev. Zaradi utilitarne zunanje podobe brez posebno zanimivih nadrobnosti sta veljala za stavbna spomenika povprečne vrednosti, ki sta zanimiva zlasti v okviru večjih zasnov obeh starih mestnih jeder.[1] Skromna pozornost je deloma temeljila tudi na pomanjkanju srednjeveških pisnih virov; to velja še zlasti za Črnomelj, kjer je celotna naselbina tozadevno ena najslabše dokumentiranih na Slovenskem. Šele v zadnjih letih sta bila gradova kot samostojna spomenika deležna nekaj več pozornosti.[2] Novejše raziskave so pokazale, da sta obe stavbi v sedanji podobi plod zapletenega in dolgotrajnega stavbnega razvoja, ki je v marsičem odraz zgodovinskega dogajanja v Beli krajini v preteklem tisočletju. Kljub temu da stavbi doslej še nista bili deležni celovito zastavljenih raziskav na podlagi zgodovinskih, umetnostnozgodovinskih in arheoloških metod, je mogoče s pomočjo doslej opravljenih zgodovinskih raziskav, analize stavbne substance in z upoštevanjem ustreznih analogij interpretirati temeljne značilnosti njune stavbne zgodovine. V tem prispevku želim opozoriti zlasti na problematiko srednjeveških zasnov obeh stavb.

Oba gradova sta bila vseskozi tesno povezana z meščanskima naselbinama, a se je njun pomen glede vloge v naselbinah tudi precej razlikoval. Natančnega časa in okoliščin njunega nastanka iz doslej odkritih srednjeveških pisnih virov ni mogoče razbrati. Nanju je mogoče sklepati zgolj glede na splošne zgodovinske okoliščine.

Srednjeveška stavbna zasnova gradu Črnomelj

Ugibanja o času nastanka črnomaljskega gradu imajo slabšo podlago kot v primeru Metlike. Utemeljena je domneva, da je imel Črnomelj že pred višnjegorsko osvojitvijo sicer redko poseljenega območja sedanje Bele krajine v okviru ogrsko-hrvaškega kraljestva vlogo pomembnega središča s cerkvenimi, upravnimi, vojaško-obrambnimi, tržnimi in drugimi funkcijami ter se je navezoval na pomembno poselitveno središče pozne antike. Na to kaže tudi odkrito slovansko grobišče okoli sedanje župnijske cerkve sv. Petra, ki je datirano v 10. in 11. stoletje.[3] Zaradi neohranjenih pisnih virov in še ne v dovolj velikem obsegu opravljenih arheoloških raziskav je o velikosti in pomenu naselbine mogoče le ugibati. Morda je s srednjeveško naselbino iz obdobja pred 13. stoletjem povezan tudi prvi zametek sedanje grajske stavbe. Analiza na podlagi natančne izmere stavbe, izdelane leta 2005,[4] kaže, da najstarejša sestavina grajskega kompleksa ni, tako kot smo doslej domnevali, njegov severni trakt s prizidanim dvoriščem,[5] ampak večja stolpasta stavba na severovzhodnem vogalu. Vse namreč kaže, da je severni trakt prislonjen na stolpasto stavbo in ne obratno. Stolpasta stavba je pozidana na rahlo nepravilni pravokotni tlorisni ploskvi v izmeri okoli 14,5 × 9,7 m. Pritličje je zasuto, v prvem nadstropju pa so zidovi v povprečju debeli 1,5 m. Sedaj je dvonadstropna, glede na skico Johannesa Clobucciaricha iz začetka 17. stoletja, ki jo hrani Štajerski

Zunanjščina črnomaljskega gradu z jugovzhodne strani (foto: Igor Sapač).

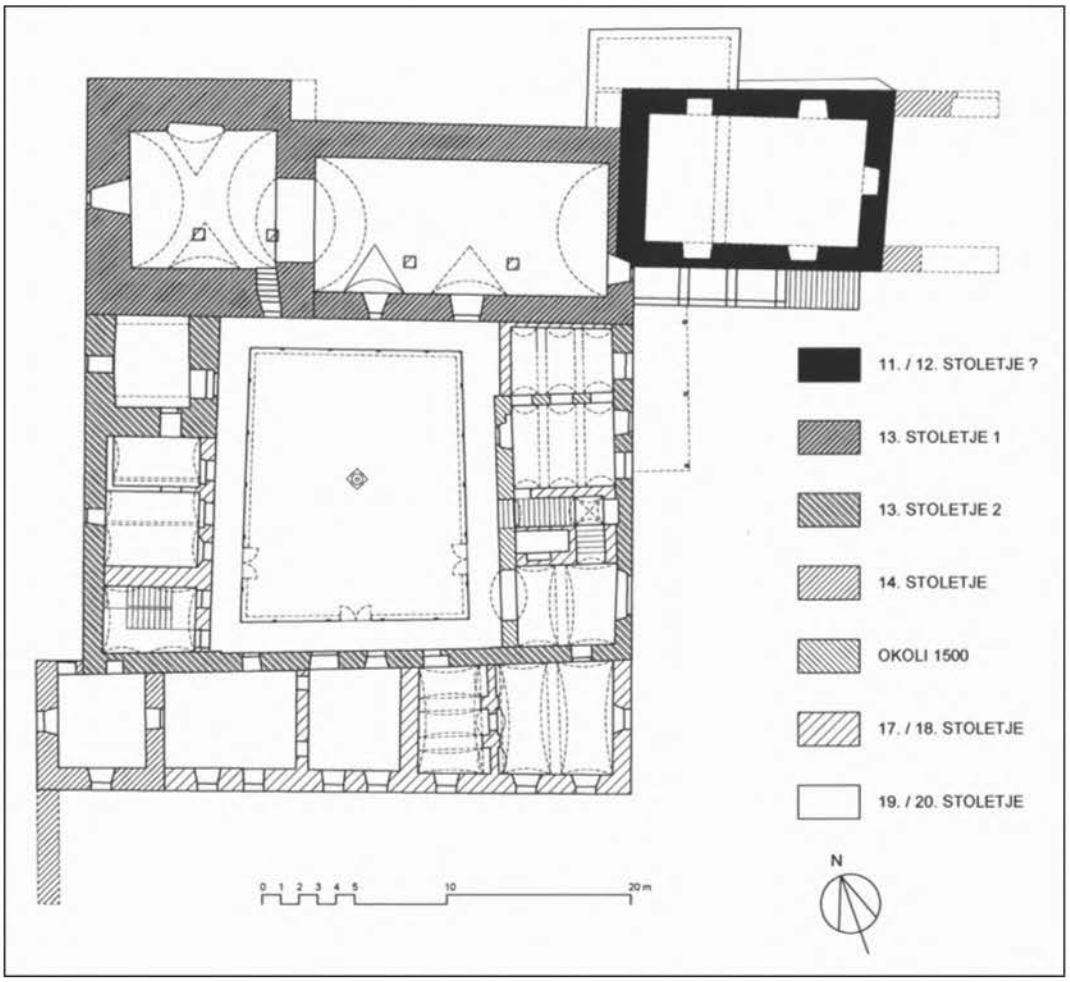
1 Prim. Komelj, Črnomelj, str. 135–136; Bernik, *Črnomelj*, str. 5, 11, 12, 28.

2 Sapač, *Razvoj*, str. 44, 82, 100, 171, 210, 211, 217; Stopar, *Grajske stavbe* 16, str. 11–20, 51–71.

3 Mason, Arheološka podoba Črnomlja, str. 58; Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 119.

4 Posnetek Črnomaljskega gradu. Februar 2005. Avtorja: Branko Banovec, Peter Kotur. Arhiv Občine Črnomelj.

5 Sapač, *Razvoj*, str. 44; Stopar, *Grajske stavbe* 16, str. 11–20.

Tloris pritličja črnomaljskega gradu z označenimi fazami stavbnega razvoja (Igor Sapač, 2005).

deželni arhiv v Gradcu,[6] pa je bila nekoč za eno oziroma pol etaže višja. Stavba, ki zaradi mlajših ometov sicer nima razvidnih srednjeveških stavbnih členov, spominja na zasnove visokih trdnih hiš, kakršne so imeli v sedanjem slovenskem prostoru zlasti najstarejši gradovi v 11. in 12 stoletju.[7] Na Dolenjskem so bili najznačilnejši primeri tovrstnih stavb zlasti prvotne zasnove gradov Mirna, Šumberk, Ortnek, Kostel in najbrž tudi Gorenji Mokronog.[8] Stolpasto grajsko stavbo v Črnomlju so postavili na strateško pomembni lokaciji, na najvišji točki ozkega grla in tako zaprli dostop do visokega pomola, ki sta ga ob sotočju oblikovali Dobličica in Lahinja. S tega vidika je črnomaljski grad primerljiv z bližnjim gradom Gradac, ki je imel sprva prav tako obliko vrh ozkega grla rečnega okljuka postavljene samostojne trinadstropne visoke trdne hiše, sedaj vključene v osrednji grajski trakt.[9] Stolpasta stavba v Črnomlju, ki stoji na severnem koncu osi osrednje ulice srednjeveške naselbine, vse do danes zapira dostop do naselbine. Najbrž je bila njena lokacija utrjena že v pozni antiki, ko je bila naselbina na pomolu obdana z obzidjem.[10] Morda je tudi nekdanji jarek na severni strani stolpa obstajal že v antiki. Kdaj je stolpasta grajska stavba nastala in kdo jo je zgradil, brez nadrobnejših raziskav ni mogoče ugotoviti. Valvasorjev podatek iz Slave vojvodine Kranjske, da je grad pred okoli 500

6 Popelka, *Die Landesufnahme*, Tafel XXIX, slika 119. Glej sliko v tem prispevku: Grad Črnomelj na skici Johannesa Clobucciaricha.

7 Stopar, *Razvoj*, str. 74–83; Sapač, *Razvoj*, str. 16–24.

8 Sapač, *Razvoj*, str. 16–24.

9 Sapač, *Razvoj*, str. 21. Grad Gradac je v virih prvič posredno omenjen leta 1324 in je po dosedanjih domnevah nastal šele po premiku meje na reko Kolpo. Kos, *Vitez in grad*, str. 129. Z načrtovanimi stavbnozgodovinskimi in arheološkimi raziskavami bo mogoče v prihodnje dokončno odgovoriti na vprašanje ali prvi zametek gradu morda le ni nastal še pred višnjegorsko oz. andeško osvojitvijo Bele krajine.

10 Arheološke raziskave lokacije gradu, ki bi lahko pojasnile predsrednjeveško poselitev tega dela mestnega jedra, doslej še niso bile opravljene. Prim. Mason, Arheološka podoba Črnomlja.

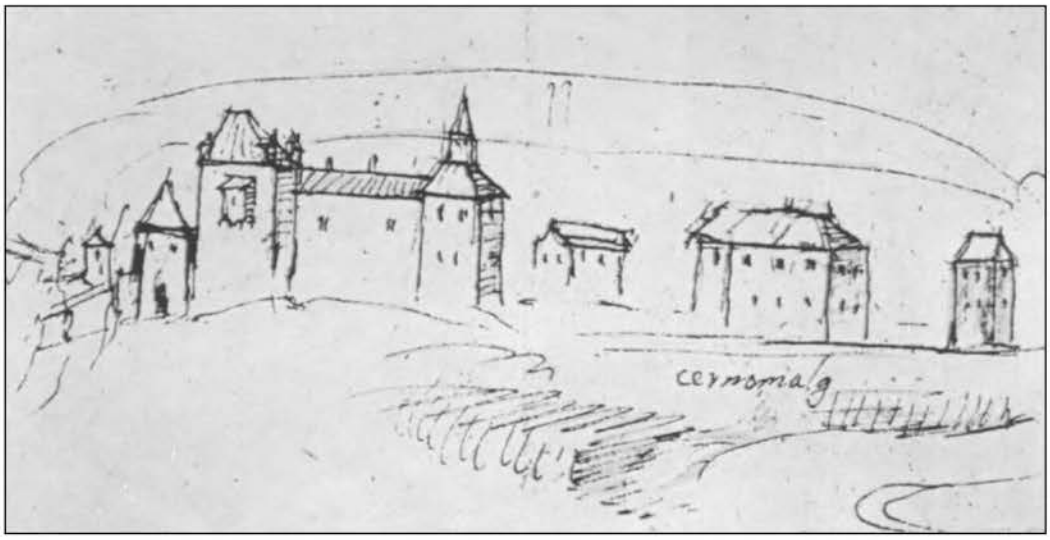

Stolpasta stavba na severovzhodnem vogalu grajske zasnove (foto: Igor Sapač).

leti, torej med letoma 1180 in 1190, postavil Otto s Karstberga, se ne zdi dovolj dobro utemeljen.[11] A domneva, da je grad nastal na robu naselbine že pred tem, ko je okoli leta 1200 grof Albert Višnjegorski oziroma nekaj let pozneje njegov zet Henrik Andeški uspel ogrskemu kraljestvu iztrgati območje sedanje Bele krajine, je utemeljena, saj si je glede na sedanje vedenje le v Črnomlju mogoče že takrat predstavljati utrjeno zgradbo, ki je imela funkcijo upravnega središča večjega ozemlja.[12] Na vsak način je to ozemlje, čeprav je bilo redko poseljeno, moralo imeti tudi kakšno utrjeno upravno stavbo. Pravi odgovor na ta ugibanja bodo vsekakor lahko dale šele ustrezne arheološke raziskave, ki bi bile najbolj zanimive zlasti v sedaj zasutem pritličju stolpaste stavbe.

V 13. stoletju so staro stavbo torej najbrž zgolj povečali. To se je zgodilo potem, ko se je po koncu spopadov na začetku 13. stoletja na celotnem območju sedanje Bele krajine začela intenzivna kolonizacija in so se hkrati začela (ponovno?) oblikovati tudi zemljiška gospostva.[13] Grad je bil prenove in širitve najbrž deležen v sklopu sistematičnega izgrajevanja že pred tem obstoječe meščanske naselbine, ki je po letu 1200 dobila vlogo središča novo osvojenega ozemlja. V povezavi z ambiciozno zastavljenim razvojem naselbine v tistem obdobju je bila prav gotovo tudi ustanovitev črnomaljske župnije in (ponovna) posvetitev cerkve svetega Petra pod oglejskim patriarhom Bertoldom Andeškim leta 1228. Takrat je Črnomelj v ohranjenih pisnih virih tudi prvič omenjen kot *locus Schirnomel*.[14] V naselbini sta se takrat, morda na starejši osnovi, izoblikovali srednjeveška parcelacija in potek ulic, ki sta se v glavnem neokrnjeni ohranili do danes.[15] Razširjena grajska zasnova se na to urbanistično zasnovo smiselno navezuje. Analiza tlorisne zasnove in stavbnih mas gradu kaže, da so prvotni stolpasti zgradbi na zahodni strani prizidali daljšo stavbo na pravokotnem tlorisu in to hkrati na zahodni strani okrepili z mogočnim stolpom. Tako je nastal niz treh zaporedno razvrščenih heterogenih stavbnih teles, ki so skoraj v celoti zaprle dostop do pomola z urbano naselbino s severne strani; le na severovzhodni strani pomola je še ostal ozek prehod, ki ga je grajska stavba popolnoma nadzorovala. Novo osrednje stavbno telo je očitno imelo funkcijo glavne grajske stanovanjske stavbe – palacija. Na to kaže značilna velikost tlorisne ploskve z notranjimi merami okoli 16 × 7,3 m in zamik severnega zidu iz severne črte stare severovzhodne stolpaste stavbe in iz severne črte novega stolpa. Palacij je sedaj dvonadstropen in glede na analogije iz dolenjskega prostora je imel enako število etaž že od začetka. Etaže so bile vertikalno ločene z lesenimi tramovnimi stropi; sedanji banjasti obok nad visoko pritlično etažo je nedvomno mlajšega nastanka. Vse kaže, da nosilnih prečnih sten v palaciju nikoli ni bilo. Izpostavljena severna stena, ki je v pritlični etaži debela okoli 2 m, je imela sprva morda funkcijo ščitnega zidu z obrambno galerijo na vrhu. Ščitni zid je dopolnjeval obrambno vlogo osrednjega grajskega stolpa – bergfrida na severozahodnem vogalu zasnove. Tega so pozidali hkrati s palacijem na približno kvadratni tlorisni ploskvi v izmeri okoli 12,4 × 12,9 m. V pritličju so stene stolpa še sedaj debele okoli 2,5 m. Glede na te dimenzije se je stolp uvrščal med najmogočnejše primerke bergfridov na sedanjem ozemlju Slovenije in je še najbolje primerljiv z osrednjim stolpom Starega gradu nad Celjem, imenovanim Friderikov stolp, sezidanim v prvi polovici 14. stoletja. Glede na analogije je stolp nad pritličjem obsegal še štiri ali pet nadstropij. Sedaj je poleg pritličja z mlajšim banjastim obokom ohranjen le še del prvotnega zidovja prvega nadstropja. Tanjše zidovje v sedanjem drugem nadstropju je

11 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 603; prim. Kos, *Urbarji*, str. 65.
12 Prim. Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 121–122.
13 Kos, *Bela krajina*, str. 6–7; Kos, *Urbarji*, str. 35, 39.
14 Schumi, *Urkunden- und Regestenbuch*, II. Band, str. 41, št. 59; Kos, *Gradivo*, V, str. 242, št. 486.
15 Prim. Bernik, *Črnomelj*, str. 11; Pirkovič, Črnomelj, str. 99–102; Mason, Črnomelj, str. 19; Mason, Arheološka podoba Črnomlja, str. 49.

Grad Črnomelj na skici Johannesa Clobucciaricha iz začetka 17. stoletja. (Popelka, Die Landesaufnahme, Tafel XXIX, slika 119).

Severozahodni vogal črnomaljskega gradu z ostankom nekdanjega osrednjega stolpa (foto: Igor Sapač).

mlajše. Kdaj so podrli vrhnja nadstropja stolpa, ni znano. Morda se je to zgodilo po turških plenjenjih v zadnji tretjini 15. stoletja, morda po potresu leta 1511, morda po požaru leta 1586.[16] Manj verjetno se zdi, da vrhnjih nadstropij stolpa nikoli ne bi bili sezidali. Vsekakor ima stolp na Clobucciarichevi skici iz začetka 17. stoletja že sedanjo višino, ki ne presega višine dvonadstropnega palacija.[17] V sedanji

16 Za požar 1586: Golec, Črnomelj od nastanka trške naselbine, str. 190.

17 Glej sliko v tem prispevku: Grad Črnomelj na skici Johannesa Clobucciaricha.

stavbni zasnovi je stolp opazen zlasti pri analizi tlorisa. Njegova stavbna masa je razen deloma na severni fasadi povsem spojena s stavbno maso severnega trakta, vsi srednjeveški stavbni členi pa so odstranjeni oziroma zakriti pod mlajšimi ometi. Severovzhodni vogal stolpa so najbrž ob njegovem znižanju v veliki meri podrli.

Najbrž so hkrati s palacijem in bergfridom na njuni južni strani uredili izravnano dvorišče na pravokotni tlorisni ploskvi v izmeri okoli 20 × 30 m, ki so ga na zahodni, južni in vzhodni strani obdali s povprečno 1 m debelim obzidjem.[18] Oskrba in uporaba mogočnega bergfrida in palacija bi bili brez hkrati zgrajenega ustrezno velikega obzidanega dvoriščnega prostora s pomožnimi stavbami vsekakor zelo oteženi. Vse tri sestavine so oblikovale značilno obodno grajsko zasnovo, kakršne so bile v osrednji Evropi najbolj razširjene v 12. in 13. stoletju.[19] Obodna zasnova črnomaljskega gradu kaže na premišljeno in ambiciozno načrtovanje, saj so jo zgradili na pravilni kvadratni tlorisni ploskvi v izmeri okoli 30 × 30 m, stara stolpasta stavba pa se je pri tem nekoliko izolirano prislanjala na severovzhodni vogal nove zasnove.[20] Glede na sedanjo višino zahodnega, južnega in vzhodnega trakta in glede na ustrezne analogije je mogoče domnevati, da je dvoriščno obzidje gradu segalo do vrha sedanjega prvega nadstropja. Vhod na dvorišče je bil najbrž vseskozi na sedanjem mestu v vzhodnem obodnem zidu. Sredi dvorišča je vsekakor že kmalu po njegovi ureditvi morala obstajati cisterna za vodo, ki je bila bistvena za preživetje gradu. Na dvorišču so na notranjo stran obzidja prav gotovo že kmalu po njegovem nastanku prislonili razne pomožne stavbe, ki so jih pozneje morda deloma vključili v zahodni in vzhodni grajski trakt. Grajsko predgradje je bilo južno od gradu, na prostoru sedanje tržne ploščadi.

Analiza tlorisne zasnove kaže, da so najbrž hkrati z dvoriščnim obzidjem v severozahodnem kotu dvorišča ob naslonitvi na južno steno bergfrida zgradili stavbo na približno kvadratni tlorisni ploskvi v izmeri 6,6 × 7 m z okoli 1,5 m debelimi zidovi. Debelina zidov kaže, da je stavba nad pritličjem obsegala še vsaj eno nadstropje. V njeni dvoriščni vzhodni steni se je ohranil kvalitetno izdelan pazduhasti portal gotskih oblik, ki je najbrž sekundarno vgrajen v starejši zid. Glede na velikost prostora in sicer mlajši portal je mogoče domnevati, da je prostor v srednjem veku rabil za grajsko kapelo, ki je v stolpasti zgradbi najbrž obsegala višino dveh etaž.[21]

Zaradi pomanjkanja srednjeveških pisnih virov in neizvedenih arheoloških raziskav ni mogoče ugotoviti, kdaj natančno je ambiciozna obodna zasnova gradu nastala in kdo je bil pobudnik njene gradnje. Nastala je najbrž zaradi podobnih razlogov kot nekaj mlajši grad ob meji z Ogrsko v Ormožu.[22] Prav gotovo ni nastala brez dovoljenja istrskega mejnega grofa Henrika IV. Andeškega oziroma, če je nastala šele po njegovi smrti leta 1228, brez soglasja Babenberžanov ali pozneje Spanheimov.[23] Pobudniki gradnje pa zelo verjetno niso bili Andeški, Babenberžani ali Spanheimi, ampak njihovi čedalje bolj vplivni in neodvisni ministeriali gospodje Črnomaljski, saj grad nikoli ni imel vloge središča oblasti v Beli krajini s sodiščem; celotna pokrajina je sodila pod upravo na gradu Mehovo, dokler niso Goriški grofje po letu 1277 prenesli središča uprave pokrajine v Metliko. Zato črnomaljski grad drugače kot metliški sprva tudi ni imel funkcije sedeža trškega gospoda; grad in trg sta dolgo doživljala ločeni usodi. Grad je sicer nadzoroval dostop do trške naselbine, a bil tudi s predgradjem od nje fizično ločen. V 13. stoletju je črnomaljski grad postal matična rezidenca rodovine Črnomaljskih. Morda se je že takrat, prav gotovo pa v 14. stoletju utrdila njihova dedna pravica do gradu in njegove posesti.[24] Črnomaljski so razvili najstarejše in največje zasebno zemljiško gospostvo na območju sedanje Bele krajine in so vse do 16. stoletja ostali

18 Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 16, str. 18.

19 Ivan Stopar je nastanek črnomaljskega gradu tudi glede na značilno obodno zasnovo okvirno datiral v čas okoli leta 1200. Stopar, *Grajske stavbe* 16, str. 12.

20 S tega vidika je črnomaljski grad primerljiv z zasnovo gradu v Ormožu. Obodna zasnova črnomaljskega gradu na kvadratni tlorisni ploskvi je v osnovnih potezah primerljiva z dolenjskima gradovoma Hmeljnik in Čretež, ki sta nastala v 12. stoletju. Prim. Komelj, Srednjeveška grajska arhitektura, str. 69; Sapač, *Razvoj*, str. 26–30. A zasnova črnomaljskega gradu je zastavljena bolj premišljeno in ambiciozno. V takšni obliki bi težko nastala pred 13. stoletjem, ko so v dolenjskem prostoru nastale najbolj ambiciozne visokosrednjeveške grajske zasnove. V tistem obdobju so pomembnejši ministeriali gradili obodne gradove z velikimi obzidanimi dvorišči na zložnih, nižje ležečih in lažje dostopnih krajih. Prim. Sapač, *Razvoj*, str. 35. Glede na neposredni stik palacija in bergfrida je zasnova še najbolje primerljiva z zasnovama dolenjskih gradov Raka in Mokronog iz 13. stoletja, takšen sočasen primer pa je bil denimo tudi grad Castrum Bene na Madžarskem.

21 Za drugačno mnenje o namembnosti te stavbe: Stopar, *Grajske stavbe* 16, str. 18–19. Lokacija grajske kapele v črnomaljskem gradu doslej še ni bila identificirana.

22 Ormoški grad je nastal kot novo središče na strateško pomembni lokaciji ob meji z Ogrsko okoli leta 1278; z dovoljenjem kralja Rudolfa ga je zgradil Friderik V. Ptujski na ozemlju, ki so ga gospodje Ptujski nekaj desetletij pred tem iztrgali Ogrom. Kos, *Vitez in grad*, str. 336; Sapač, Grad Ormož, str. 24–27.

23 Henrik IV. Andeški († 1228) je po smrti Alberta Višnjegorskega leta 1209 dobil celotno njegovo posest na Dolenjskem in v Beli krajini. Prim. Komac, *Od mejne grofije do dežele*, str. 52 sl., 81 sl.

24 Prim. Mason, Črnomelj, str. 19; Kos, *Vitez in grad*, str. 115–116; Golec, Črnomelj od nastanka trške naselbine, str. 164.

najpomembnejši plemiški rod v tej pokrajini.[25] Kljub dejstvu, da njihov izvor še ni zadovoljivo pojasnjen, je utemeljena domneva, da so se že zgodaj v 13. stoletju trdno zasidrali v Črnomlju in nato izkoristili menjavo gospodarjev za lastni vzpon. Morda je začetek gradnje ambiciozne obodne grajske zasnove povezan že s Henrikom *Sterloc*, ki je leta 1223 izpričan v spremstvu Henrika Andeškega.[26] Zelo verjetno je identičen – ali pa gre za njegovega potomca – s Henrikom Staloeke iz leta 1263, ki se je šest let kasneje izpričano imenoval po Črnomlju (*Henricus dictus Stanloce de Cernomel*).[27] Po Črnomlju se je leta 1263 prvi imenoval neki Friderik – *Fridericus de Zernoemel*, ki je bil ministerial Spanheimov.[28] Najbrž je povečani grad takrat že stal, vsekakor pa je moral v povečani obliki obstajati že pred letom 1277, ko je nemški kralj Rudolf I. Habsburški grofu Albertu II. Goriškemu podelil v zastavo celotno območje Bele krajine; Goriški so kmalu zatem ustanovili novo meščansko naselbino – Metliko, kar se morda ne bi bilo zgodilo, če bi mogli sami zgraditi veliki grad v Črnomlju. Tega je takrat očitno že popolnoma nadzorovala rodovina Črnomaljskih, ki se je do okoli leta 1300 povsem osamosvojila in postala ena najpomembnejših plemiških rodovin na območju Bele krajine, pozneje pa tudi na Kranjskem.[29]

Obodno zasnovo gradu so pozneje vključili v sistem poznosrednjeveškega obzidja, s katerim so obdali celotno urbano naselbino na naravnem pomolu.[30] Ta je že pred letom 1277 tudi formalno dobila status meščanske naselbine – trga.[31] Morda so obzidje začeli graditi že kmalu zatem, a verjetneje je v celoti nastalo šele v času okoli sredine 14. stoletja.[32] Kazalo je na pomen naselbine, ki je status mesta sicer dobila šele v 16. stoletju.[33] Obzidje se je naslonilo na grad in ne obratno, analiza njegovega poteka pa kaže, da je nastalo tudi za tem, ko so zgradili najbrž utrjeno komendo Nemškega viteškega reda.[34] Komenda je najbrž nastala okoli leta 1310, ko se v virih omenja gradnja nove hiše bratov Nemškega viteškega reda na območju Bele krajine, in ne že okoli leta 1268, ko so pripadniki Nemškega viteškega reda iz Ljubljane v Črnomlju v upravo prevzeli župnijsko cerkev sv. Petra.[35] Leta 1998 izvedene arheološke sondažne raziskave na trgu jugozahodno od grajske stavbe so razkrile ostanke obzidja s stolpom, ki jih je okvirno mogoče datirati v 14. stoletje. Obzidje je v skoraj ravni črti potekalo med sedanjim jugozahodnim vogalom gradu in severozahodnim vogalom Stoničeve hiše. Oglati obrambni stolp, od katerega so odkrili na obzidje naslonjeni stranski zid, je stal ob naslonitvi na zunanjo stran obzidja.[36] Analiza tlorisne zasnove kaže, da se obzidje na jugozahodni vogal obodne grajske zasnove ni navezalo neposredno, ampak preko takrat zgrajenega oglatega stolpa na približno kvadratni tlorisni ploskvi, ki sedaj tvori skrajni zahodni del južnega grajskega trakta.[37] Sledovi starejših oken na stenah stolpa kažejo, da so stolp pozneje preetažirali in da je bil prvotno nekoliko višji kot sedaj. Najbrž so hkrati ob severovzhodnem vogalu gradu, ob naslonitvi na spodnji del vzhodne fasade prvotne grajske stolpaste stavbe, zgradili tudi večji stolp z glavnim vhodom v obzidano naselbino. Med zaščitnimi arheološkimi izkopavanji so leta 1980 na tem mestu odkrili dva srednjeveška vzporedna zidova, ki sta prečkala glavno mestno ulico.[38] Med gradnjo obzidja so na severni strani gradu izkopali globok in širok suh jarek, ki je deloma najbrž obstajal že prej. Preko jarka so do stolpastih vrat trške naselbine speljali sprva najbrž lesen mostovž.[39] V bližini mostovža in stolpastih vrat je stala tudi stavba mitnice, v kateri so pobirali najpomembnejši prihodek naselbine.

25 Kos, *Bela krajina*; Štih, *Goriški grofje*, str. 107; Kos, *Vitez in grad*, str. 115; Weiss, Rodbina Črnomaljskih, str. 1–20.

26 Schumi, *Urkunden- und Regestenbuch*, II. Band, str. 32, št. 43; Kos, Gradivo, V, str. 192, št. 371.

27 Schumi, *Urkunden- und Regestenbuch*, II. Band, str. 250, 301, št. 318, 395; prim. Kos, *Vitez in grad*, str. 115; Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 125–126.

28 Schumi, *Urkunden- und Regestenbuch*, II. Band, str. 250, št. 318; Spanheimi so imeli območje Bele krajine od srede 13. stoletja. Prim. Kos, *Bela krajina*, str. 20; Jarc, Gospodje Črnomaljski, str. 118; Kos, *Urbarji*, str. 66–67.

29 Prim. Kos, *Urbarji*, str. 67.

30 S tega vidika je črnomaljski grad v slovenskem prostoru še najbolje primerljiv z nekdanjim srednjeveškim gradom v Brežicah.

31 Kos, *Bela krajina*, str. 45, 53–55; Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi*, str. 49; Golec, Črnomelj od nastanka trške naselbine, str. 162; Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 127–128.

32 Prim. Pirkovič, Črnomelj, str. 99–102; Sapač, *Razvoj*, str. 82. V srednjeveških trških naselbinah na Dolenjskem je le v Mokronogu že v 13. stoletju dokazan obstoj obzidja.

33 Prim. Golec, Črnomelj od nastanka trške naselbine.

34 Lega poslopja komende kaže, da je nedvomno nastala pred gradnjo obzidja, saj se to nanjo navezuje in ne obratno. Kompleks komende je najbrž nastal na pravokotni obzidani ploskvi v izmeri okoli 15 × 25 m. Glavna stavba komende je najbrž stala v vzhodnem delu obzidane površine in obsega sedanji osrednji del vzhodnega stavbnega trakta. Trško obzidje so z dveh strani prislonili na severni in južni dvoriščni obodni zid komende, ta pa je zato iz vzhodne linije obzidja nekoliko izstopala.

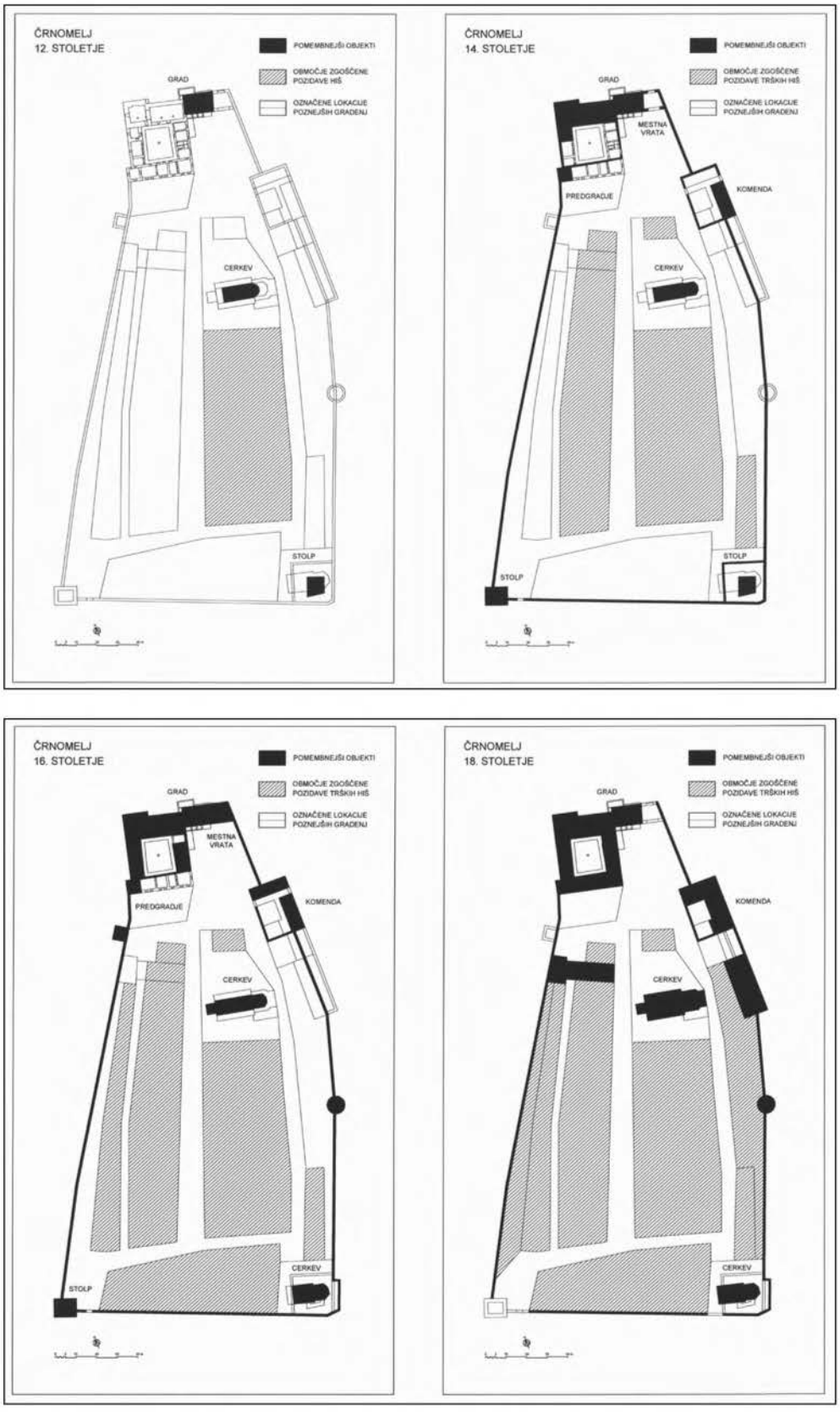
35 Prim. Kos, *Bela krajina*, str. 53–57; Kos, *Urbarji*, str. 51–52; Kosi, »... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ...«, str. 84–87; Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 125–126, 143–147. Črnomaljska komenda je bila najbrž prva v pokrajini in je imela vlogo utrjenega upravnega sedeža posesti Nemškega viteškega reda na območju Bele krajine.

36 Mason, Črnomelj, str. 19; Mason, Arheološka podoba Črnomlja, str. 58–59.

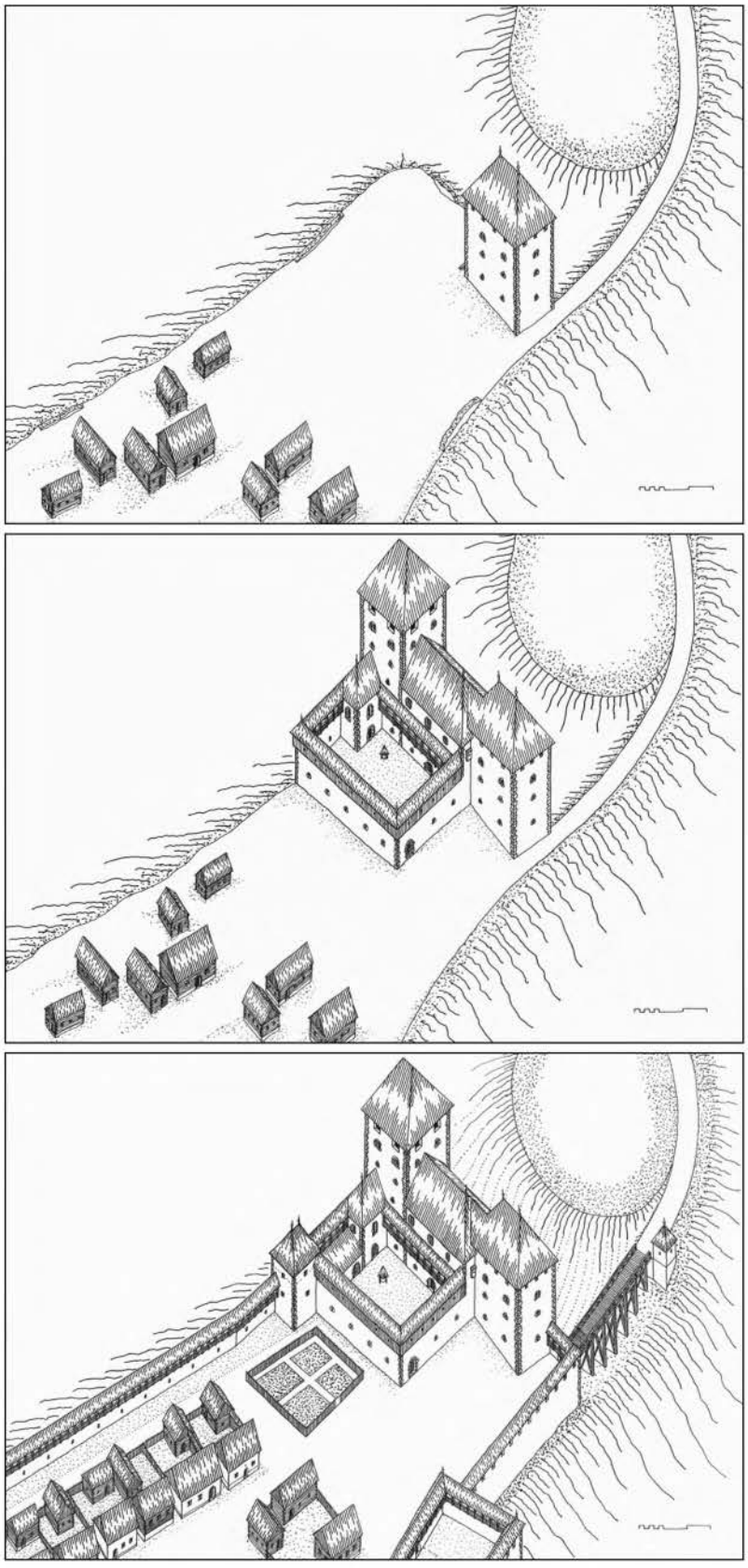
37 V traktu skriti stolp so odkrili in na zunanjščini prezentirali med prenovo gradu leta 1972.

38 Oman, Črnomelj, str. 281.

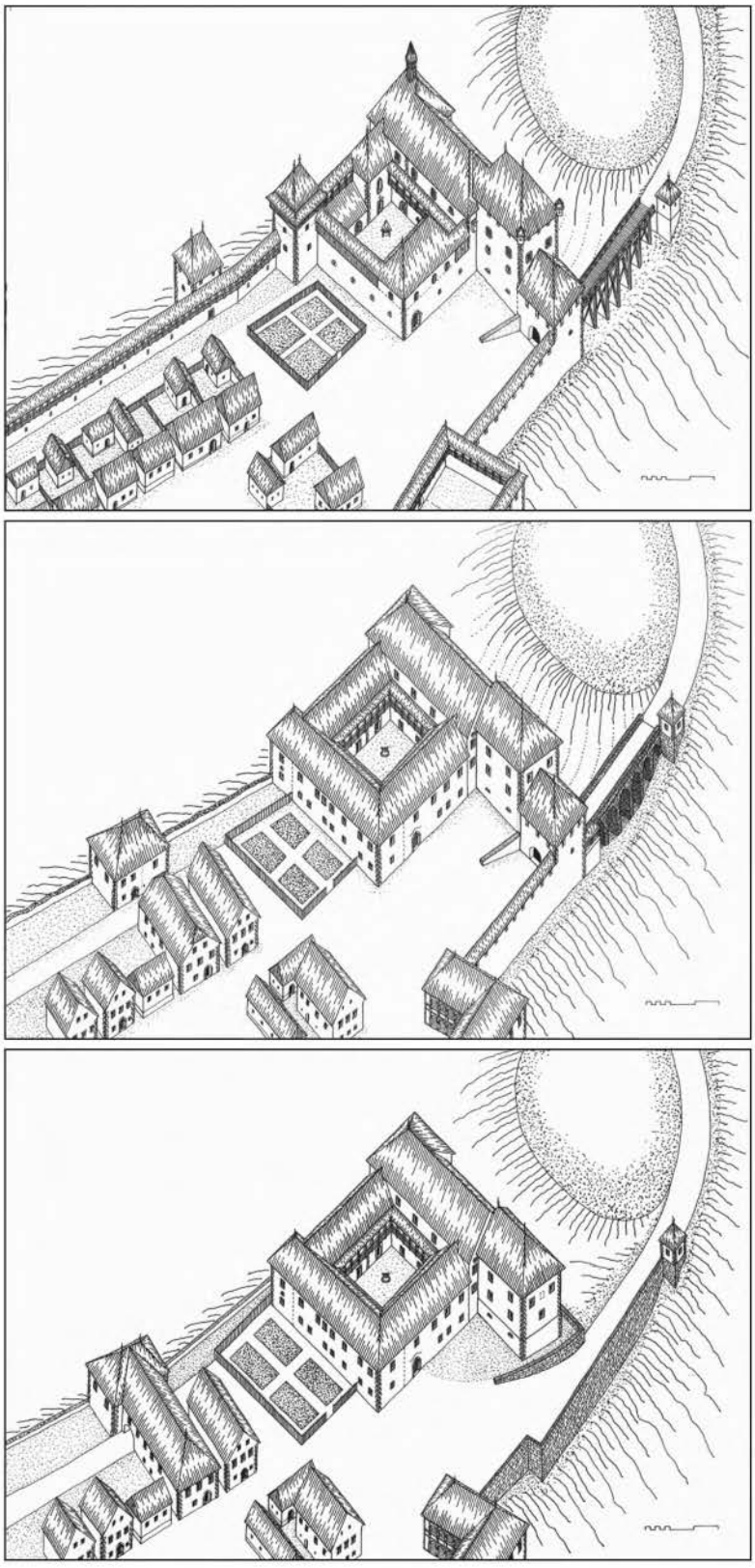
39 Še sedaj se za ta konec mesta uporablja ime Suhi most.

Razvojne faze Črnomlja z gradom v 12., 14., 16. in 18. stoletju. Poskus rekonstrukcije (Igor Sapač, 2005).

Grad Črnomelj v 12. in 13. stoletju ter okoli leta 1350.
Poskus rekonstrukcije. Aksonometrične študije (Igor Sapač, 2005).

Grad Črnomelj na začetku 16. stoletja, v drugi polovici 17. stoletja in konec 18. stoletja. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrične študije (Igor Sapač, 2005).

Južni trakt črnomaljskega gradu z nekdanjim vogalnim stolpom (foto: Igor Sapač).

Poznejše prezidave temeljne zasnove gradu iz 13. stoletja niso bistveno spremenile. Deloma so se spreminjale posamezne stavbne mase, predvsem pa drobni stavbni členi. Med prenovo pritličnih prostorov gradu leta 1972 so odkrili in prezentirali več stavbnih členov, ki kažejo, da so grajsko stavbo v 15. stoletju in v prvi polovici 16. stoletja temeljito prezidali. To je bilo v času, ko je rodovina Črnomaljskih v habsburški službi doživela velik vzpon; brata Gašper in Jurij Črnomaljska sta bila okoli sredine 15. stoletja med najzvestejšimi sodelavci vojvode in kasnejšega cesarja Friderika III., med letoma 1461 in 1568 pa je imela rodovina v zastavi tudi trg Črnomelj s sodiščem in mitnico.[40] Razumljivo se je moral naraščajoči vpliv rodovine odraziti tudi na grajski stavbi, ki je imela vlogo družinske matične rezidence. Grad je takrat v glavnem dobil podobo, ki jo kaže Clobucciaricheva skica iz začetka 17. stoletja.[41] Iz neznanega razloga so do višine palacija znižali osrednji grajski stolp – bergfrid. Vlogo višinske dominante gradu je takrat prevzela prvotna stolpasta stavba na severovzhodnem vogalu, ki so jo na strehi najbrž šele takrat opremili s slikovitimi strešnimi vogalnimi stolpiči. Ob naslonitvi na notranjo stran vzhodnega obodnega obzidja so morda na starejši osnovi zgradili nadstropni vzhodni trakt, ki pa sprva še ni bil neposredno naslonjen na severni trakt oziroma palacij. V južnem delu novega trakta so v pritličju uredili glavno vhodno vežo, ki se je s še ohranjenim širokim polkrožno sklenjenim portalom poznogotskih oblik odpirala proti dvorišču. Hkrati so najbrž prezidali tudi starejšo stolpasto stavbo v severozahodnem vogalu dvorišča in jo v pritličju opremili s še ohranjenim pazduhastim portalom. Na lokacijo kapele v tej stavbi morda kaže tudi Clobucciaricheva upodobitev strešnega stolpiča vrh znižanega nekdanjega osrednjega grajskega stolpa.[42] Hkrati so temeljito prezidali tudi palacij, ki je takrat dobil še sedaj ohranjene poznogotsko oblikovane okenske in vratne odprtine v pritličju na dvoriščni strani. Morda so že takrat zgradili tudi nadstropni zahodni dvoriščni trakt. Ob tem pa nič ne kaže, da bi grad v zadnji tretjini 15. stoletja ali v prvi polovici 16. stoletja dodatno utrjevali. To spoznanje je tem bolj presenetljivo, ker je Črnomelj z naraščajočo nevarnostjo turških vpadov izredno pridobil na obrambnem pomenu in je bil do izgradnje Karlovca leta 1579 ob Metliki najpomembnejša protiturška utrdba ob deželni meji.

40 Jarc, Gospodje Črnomaljski, str. 120 sl.; Weiss, Rodbina Črnomaljskih, str. 9 sl.; Golec, Črnomelj od nastanka trške naselbine, str. 168, 171, 181; Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 140.

41 Glej sliko v tem prispevku: Grad Črnomelj na skici Johannesa Clobucciaricha.

42 Glej sliko v tem prispevku: Grad Črnomelj na skici Johannesa Clobucciaricha.

Obokano pritličje nekdanjega palacija iz 13. stoletja (foto: Igor Sapač).

Poznogotsko okno na nekdanjem jugozahodnem obrambnem stolpu (foto: Igor Sapač).

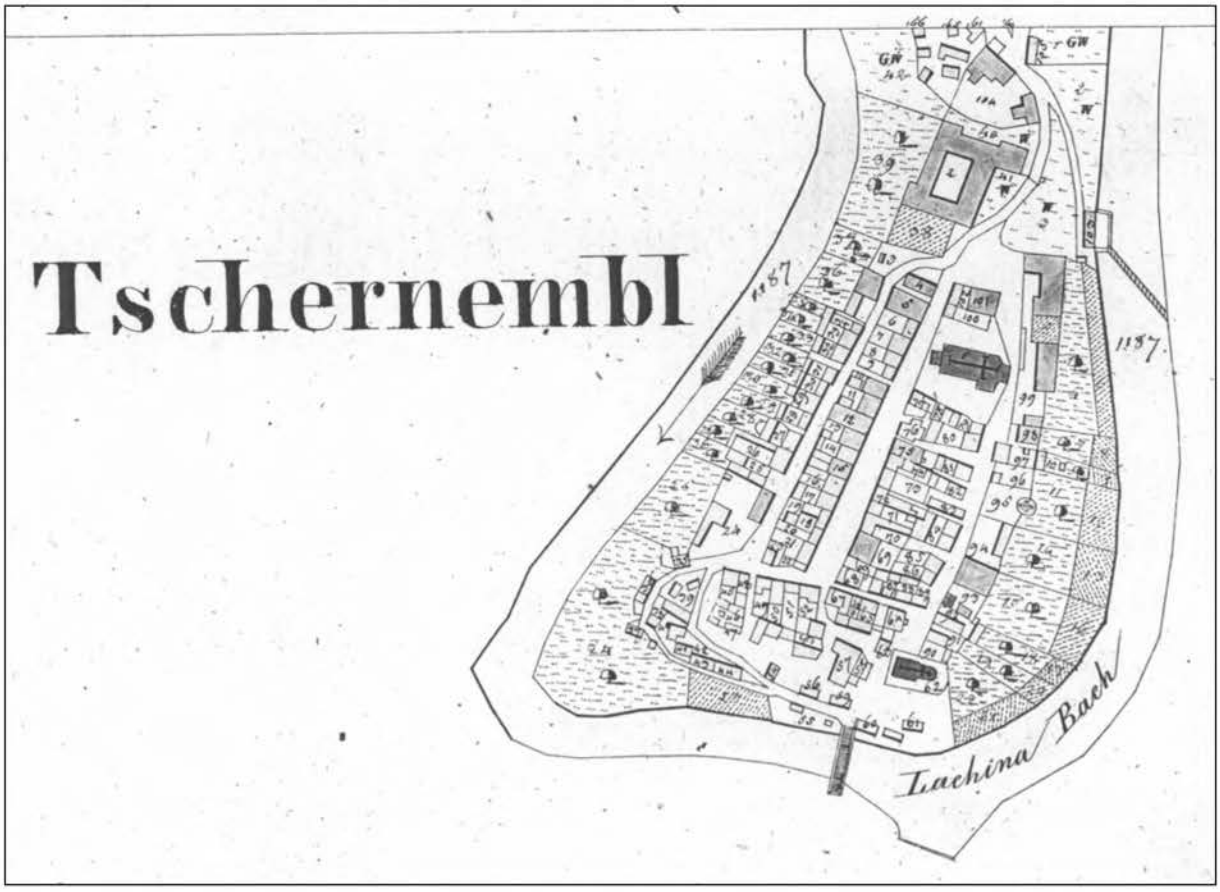
Preobrazbe srednjeveške zasnove gradu Črnomelj v novem veku

V novem veku grad ni bil deležen gradbenih posegov, ki bi jih po kvaliteti in obsegu lahko primerjali s tistimi v srednjem veku. Potem ko je leta 1568 Krištof Črnomaljski grad vrnil Habsburžanom in se odselil v Gornjo Avstrijo, se je za grajsko stavbo začelo obdobje stagnacije, ki traja vse do danes. Do tega je prišlo deloma tudi zato, ker po letu 1568 mesto do grajskega gospostva ni imelo več nikakršnih gmotnih obveznosti.[43] Po 16. stoletju je imel grad vrsto lastnikov, od katerih pa se nihče ni posebej zapisal v zgodovino.[44] Grajska stavba je bila pod njimi deležna skoraj izključno utilitarnih prezidav, ki so postopoma precej okrnile srednjeveško podobo. Leta 1655 je bil med velikim požarom, v katerem je pogorelo mesto, poleg bližnje komende najbrž poškodovan tudi grad.[45] Tega so nato postopoma obnovili in mu dali podobo, ki jo kaže Valvasorjeva upodobitev iz okoli leta 1678.[46] Vendar pa prenovitvena dela do leta 1678 še niso bila povsem končana, na kar kaže letnica 1694 pod strešnim napuščem na vzhodni fasadi starega severovzhodnega stolpa.[47] Ta je že pred letom 1678 izgubil obrambno podstrešno poletažo, visoko strmo streho z vogalnimi stolpiči in obrambni konzolni pomol na severni strani, dobil pa je novo nižjo streho, ki ga je povezala s severnim traktom. Severni trakt so takrat temeljito prezidali, ga na novo prekrili in srednjeveške stavbne člene večinoma zamenjali z novimi. Kljub temu pa je trakt ohranil srednjeveško stavbno maso in najbrž tudi prvotne talne nivoje, ki so drugačni od nivojev v drugih traktih. Severni trakt so z nadstropnim veznim členom povezali z vzhodnim traktom, ki so ga takrat prav tako prezidali in mu v notranjščini dodali novo stopnišče. Najbrž so hkrati na starejši osnovi zgradili nadstropni zahodni trakt in vanj vključili srednjeveško stolpasto stavbo z domnevno grajsko kapelo. Ob naslonitvi na zunanjo stran južnega obodnega zidu pa so zgradili nov nadstropni južni trakt in vanj na zahodni strani vključili znižan in preetažiran jugozahodni grajski obrambni stolp. Ta je bil takrat z vidika obrambe že nepotreben, saj so vzdrževanje obzidja opustili in je bilo v Valva-

43 Prim. Golec, Črnomelj od nastanka trške naselbine, str. 174.
44 Smole, *Graščine*, str. 126.
45 Za požar glej: Bernik, *Črnomelj*, str. 28–29. Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 604–605. Komendo so po požaru temeljito obnovili okoli leta 1659, kot kažeta na njej vzidani plošči z letnicama.
46 Valvasor, *Topografija Kranjske*, str. 315. Glej sliko v tem prispevku: Črnomelj z gradom v Valvasorjevi Skicni knjigi.
47 V sedanji obliki je letnica rekonstrukcija iz okoli leta 1972. Njena originalna oblika žal ni dokumentirana.

Črnomelj z gradom v Valvasorjevi Skicni knjigi za Topografijo Kranjske (Valvasor, Topografija Kranjske 1678–1679, str. 177).

Črnomelj z gradom v mapi franciscejskega katastra iz leta 1824 (ARS, AS 176).

Črnomelj z gradom, križniško komendo in župnijsko cerkvijo na razglednici iz okoli leta 1900.

sorjevem času že popolnoma opuščeno.[48] Z naštetimi posegi je srednjeveška grajska celota dobila podobo renesančnega dvorca. Prezidava sicer ni bila pretirano ambiciozna. Tako na dvorišču denimo niso pozidali za tisti čas značilnih arkadnih hodnikov, kakršne je okoli leta 1659 dobila bližnja križniška komenda. Grad je v tistem obdobju vsekakor izgubil velik del pomena, ki ga je imel še v 16. stoletju, nato pa je pomen le še izgubljal. Na takšno stanje so vplivale splošne okoliščine v mestu, kjer je čedalje bolj prevladovalo uboštvo; med letoma 1691 in 1692 je kraj prizadela kužna epidemija, ki ji je sledilo naglo slabšanje gospodarskih razmer. Spomladi leta 1740 je celotno mesto prizadel še katastrofalni požar.[49] Vse kaže, da so grad takrat brez bistvenih sprememb za osnovno stavbno zasnovo obnovili. Najbrž pa so v tistem obdobju odstranili stolpasta mestna vrata ob severovzhodnem grajskem stolpu in zadnje ostanke obzidja na jugozahodni strani gradu.[50] Naslednje večje prenove je bil grad deležen okoli leta 1900, ko so v njem uredili hotel. Takrat so utilitarno preoblikovali fasade in celoto oropali marsikaterega kvalitetnega starejšega stavbnega člena. Polkrožni glavni portal so zamenjali z nekoliko potlačenim, na severno fasado severovzhodnega stolpa so prislonili manjši dvonadstropni prizidek, ob naslonitvi na južno grajsko fasado na območju sedanje tržne ploščadi pa so pozidali večji pritlični prizidek, ki so ga po drugi svetovni vojni spet odstranili.[51] Leta 1952 so južni fasadi severovzhodnega stolpa prizidali odprto stopnišče, leta 1955, ko je grad postal sedež črnomaljske občine, pa so obnovili celotno zunanjščino.[52] Ko je v drugi polovici decembra 1959 pogorela streha nad severnim delom gradu, so zgradili novo nižjo streho in nadzidali osrednji del severne grajske fasade.[53] Leta 1972 so po načrtih arhitektov Marjana Ocvirka in Bojana Šlegla za potrebe gostinskega obrata preuredili vse pritlične prostore. Takrat so odkrili številne srednjeveške stavbne člene, na dvorišču pa odstranili mlajše prizidke in zgradili nadstropne zastekljene pokrite hodnike.[54] Leta 2005 je arhitekt Aleksander Saša Ostan s sodelavci izdelal načrt za celovito prenovo gradu, ki pa doslej še ni bil uresničen.

Srednjeveška stavbna zasnova gradu Metlika

Nekoliko drugačna je stavbna zgodovina mestnega gradu v Metliki, ki je mlajši od črnomaljskega gradu. Nastal je šele potem, ko je nemški kralj Rudolf I. Habsburški leta 1277 grofu Albertu I. Goriškemu podelil v zastavo celotno območje Bele krajine in jo je ta vključil v posebno deželno tvorbo, ki je bila ločena od Kranjske in ki je v posesti Goriških ostala do izumrtja istrske veje te rodovine leta 1374. Kmalu po letu 1277 so Goriški začeli načrtno razvijati novo upravno središče, imenovano Novi trg oziroma pozneje Metlika, ki se v virih prvič omenja kot trg leta 1300. V naselju so imeli že takrat sedež goriški vitezi, omenjeni v virih med letoma 1300 in 1341, ki so imeli tu službo gradiščanov in so se imenovali po novem naselju; v Metliki najbrž niso dolgo stalno bivali. Ker je postalo

48 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 605.
49 Golec, Črnomelj od nastanka trške naselbine, str. 189–190.
50 Te sestavine so na Valvasorjevi upodobitvi še opazne, na franciscejskem katastru iz leta 1824 pa niso več označene.
51 Sapač, *Razvoj*, str. 171–172; prim. Flajšman, *Sledovi časa*, str. 32.
52 Bernik, *Črnomelj*, str. 28.
53 Prim. Komelj, Črnomelj, str. 135–136; Brancelj Bednaršek, *Petdeset let*, str. 25.
54 Bernik, *Črnomelj*, str. 28.

mesto središče dežele, je Goriški grof bolj zaupal zamenljivim uradnikom na čelu z glavarjem kot pa stalno naseljeni viteški družini.[55] Glavar je v Metliki prvič omenjen leta 1322.[56] Takrat je moral obstajati že tudi glavarjev sedež, ki gotovo ni bil v kakšni navadni hiši. Najbrž je že takrat obstajal prvi zametek sedanje grajske stavbe, ki je nastala kot središče obrambe, sedež gospostva in sedež goriškega deželnega glavarja.[57] Morda se na grad nanaša vir iz leta 1338, ki omenja utrdbe v Beli krajini: *die Medlich, und die vesten, die darinne gelegen sint. Neuenmarcht, Gretz, Schernoemel.*[58] Povezava te omembe z metliškim gradom sicer ni povsem nesporna, saj ni mogoče povsem izključiti možnosti, da se je beseda *Vesten* nanašala na utrjeno urbano naselbino. Leta 1354 se metliški grad prvič izrecno omenja kot *castellum*.[59] Analiza tlorisne zasnove sedanje grajske stavbe kaže, da je najprej nastalo obzidje urbane naselbine in šele nato nanj prislonjen prvi zametek gradu.[60] Torej je treba za opredelitev časa nastanka gradu najprej opredeliti čas nastanka obzidja. To se glede na razpoložljive vire prvič omenja šele leta 1367 kot *rinchmawer*.[61] A moralo je začeti nastajati že bistveno prej, saj se je Metlika očitno od začetka načrtno razvijala v obliki mesta, s ciljem, da postane središče celotne goriške dežele – Grofije v Marki in Metliki, ki ni bila vključena v habsburško Kranjsko.[62] Najbrž so že v zadnji četrtini 13. stoletja ambiciozno začrtali urbanistično zasnovo novega središča in hkrati določili tudi potek obzidja. Da je bila nova naselbina že od začetka zasnovana kot mesto (tega pa si ne gre predstavljati brez obzidja), kaže tudi v času grofa Henrika II. Goriškega († 1323) pridobljeni privilegij o enakih pravicah, kot jih je imelo mesto Kostanjevica.[63]

Obzidje je moralo obstajati že vsaj leta 1334, ko se prvič omenja mestna cerkev svetega Nikolaja.[64] Cerkev je namreč pozidana na terasi, ki je nastala z izgradnjo obzidja. Glede na vse navedeno je mogoče sklepati, da je obzidje okoli naselbine začelo nastajati že v zadnji četrtini 13. stoletja, nanj naslonjeni prvi zametek sedanje grajske stavbe pa je najbrž stal že vsaj v prvi četrtini 14. stoletja.

Na podlagi analize tlorisne zasnove sedanje grajske stavbe, analize strukture zidov in z upoštevanjem Valvasorjeve upodobitve iz okoli leta 1678,[65] situacije v mapi franciscejskega katastra iz leta 1824 in rezultatov zgodovinskih raziskav je mogoče opredeliti temeljne značilnosti stavbnega razvoja metliškega gradu. Grad so pozidali na najvišji točki novoustanovljene naselbine, nad izvirom potoka Obrh. Najbrž je bila ta strateško pomembna in izpostavljena lokacija za grajsko stavbo določena že ob ustanovitvi naselbine. Analiza tlorisne zasnove kaže, da se je grad ob skrajnem severnem vogalu obzidja razvil iz dveh približno sočasnih, a sprva nepovezanih enoceličnih stavb, ki sta najbrž rabili za sedež gospostva in sedež goriškega deželnega glavarja.[66] Obe stavbi sta pozidani na umetno izravnani obzidni terasi na približno pravokotnih talnih ploskvah v izmeri okoli 9 × 18 m in prislonjeni na obzidje. Prva stavba, ki je najbrž nastala najprej, sedaj tvori južno polovico vzhodnega trakta in ima zaradi prilagajanja poteku obzidja rahlo zalomljen tloris. Druga stavba, ki je nastala pred severnim vogalom obzidja, je sedaj vključena v enonadstropni vzhodni del severnega grajskega trakta in na arkadiranem dvorišču izstopa z jugozahodnim vogalom. Zaradi številnih poznejših predelav se prvotni stavbni členi na obeh stavbah niso ohranili. Stavbi sta bili najbrž vseskozi enonadstropni, vzhodna pa je bila sprva morda tudi podkletena. Velikosti tlorisnih površin stavb sta primerljivi z velikostjo običajnih palacijev dolenjskih gradov iz 12. in 13. stoletja.

Po nastanku obeh stavb so izoblikovali prostor sedanjega notranjega grajskega dvorišča. To se je najbrž zgodilo kmalu, saj si je težko zamisliti sklop dveh samostojnih stanovanjsko-upravnih stavb brez zavarovanega dvorišča s pomožnimi poslopji. Analiza tlorisne zasnove kaže, da so dokaj prostorno dvorišče na južni in jugozahodni strani zaprli z zalomljenim zidom, ki je povezal severno in vzhodno stranico obzidja naselbine. Okoli 1,2 m debel zid sedaj tvori zunanji fasadni steni južnega in jugozahodnega trakta, ki sta v glavnem nastala v 18. stoletju ob naslonitvi na njegovo notranjo stran. Z

55 Kos, *Bela krajina*, str. 46–47; Kos, *Urbarji*, str. 36–37, 45; Kos, *Vitez in grad*, str. 189; Golec, Črnomelj od nastanka trške naselbine, str. 162; Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 128–129.

56 Štih, Dežela Grofija, str. 124 sl.

57 Grad je ostal sedež (nominalnih) glavarjev Slovenske marke in Metlike do šestdesetih let 16. stoletja, nato pa je bil skupaj z zemljiškim gospostvom podeljevan v zastavo. Kos, *Bela krajina*, str. 15–16; Kos, *Urbarji*, str. 44; Kos, *Vitez in grad*, str. 189. Zadnji glavar je bil omenjen leta 1563. Golec, Črnomelj od nastanka trške naselbine, str. 163, op. 10.

58 Štih, *Goriški grofje*, str. 133; Kos, *Vitez in grad*, str. 189; prim. Kos, *Urbarji*, str. 45. Ime Metlika se je v 14. stoletju skoraj izključno nanašalo na Belo krajino, mesto Metlika pa se je imenovalo Novi trg (Neumarkt). Prim. Kos, *Gradivo*, str. 364–365; Štih, *Goriški grofje*, str. 132–134; Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 147.

59 Stopar, *Grajske stavbe* 16, str. 52.

60 Prim. Tloris pritličja gradu, Denis Čehajič, november 1993, Arhiv Belokranjskega muzeja Metlika.

61 Kos, *Gradivo*, str. 365; Štih, *Goriški grofje*, str. 132; Stopar, *Grajske stavbe* 16, str. 69; Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 129.

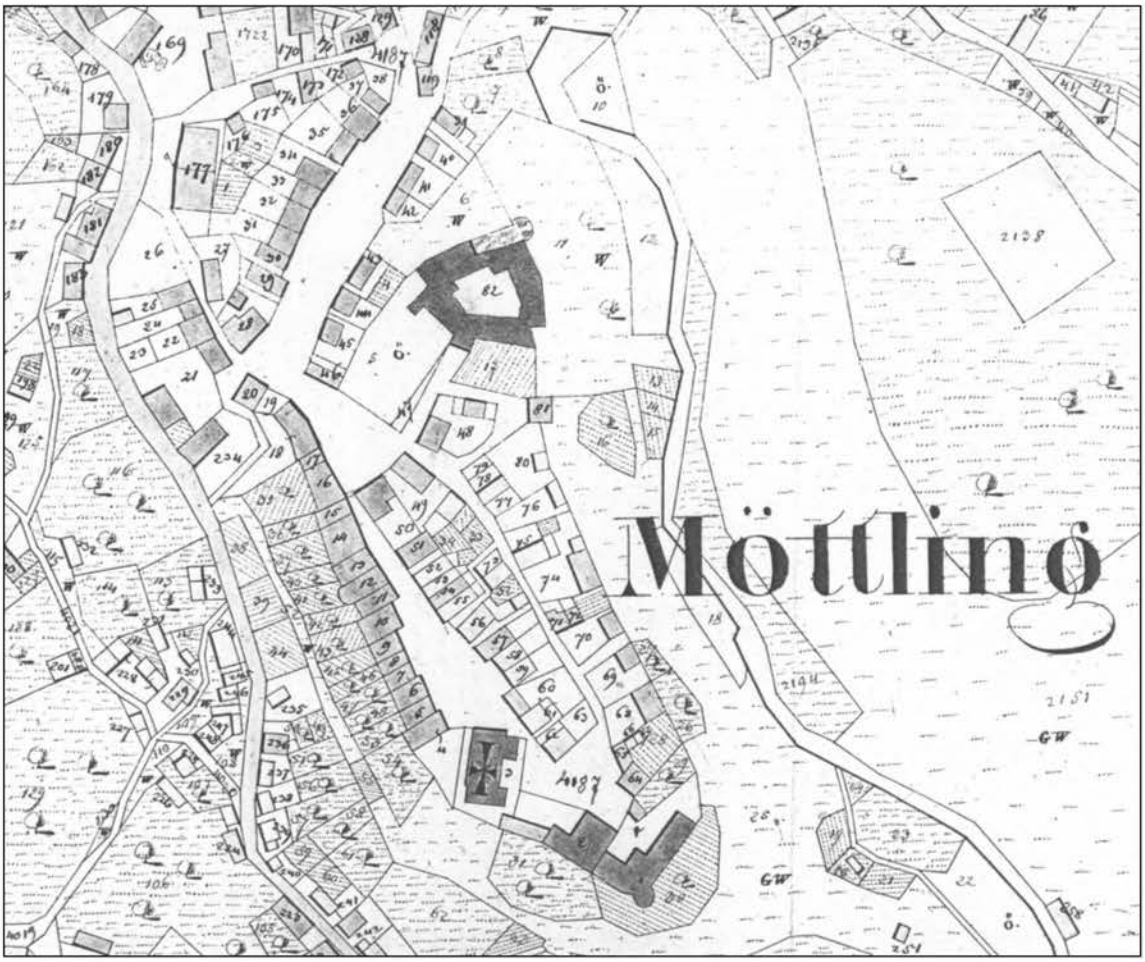
62 Prim. Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 131.

63 Kos, Iz metliškega mestnega arhiva, str. 26, št. 1. Privilegij je dejansko pomenil pridobitev mestnih pravic, ki so bile sicer uradno potrjene šele leta 1365.

64 Kos, *Gradivo*, str. 365; Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 129.

65 Glej sliko v tem prispevku: Metlika z gradom v Valvasorjevi Skicni knjigi.

66 Za drugačno mnenje: Stopar, *Grajske stavbe* 16, str. 60.

Metlika z gradom v mapi franciscejskega katastra iz leta 1824 (ARS, AS 176).

Metlika z gradom v Valvasorjevi Skicni knjigi za Topografijo Kranjske (Valvasor, Topografija Kranjske 1678–1679, str. 177).

Sedanji pogled na jedro Metlike z gradom (foto: Igor Sapač).

zapornim zidom so izoblikovali grajsko dvorišče na približno trikotni talni ploskvi. Na dvorišču je najbrž že takrat obstajala cisterna, ohranjena še sedaj, ki je zagotavljala redno oskrbo gradu z vodo. Pred zapornim zidom so izkopali obrambni jarek, ki je ustvaril še dodatno ločnico med gradom in naselbino. Jarek pred gradom je prvič omenjen v listini iz leta 1456 kot *graben vor der purgk*.[67] Sedaj je ohranjen le še vzhodni del jarka, ki so ga med letoma 1983 in 1984 deloma zasuli med gradnjo razstavnega paviljona Slovenskega gasilskega muzeja.[68]

Tako utrjena grajska stavba je na najbolj izpostavljeni severni strani zaščitila naselbino, ki je nastala na naravnem pomolu ob sotočju dveh potokov. S tega vidika je srednjeveška zasnova metliškega gradu dobro primerljiva z zasnovo črnomaljskega gradu.[69] Tudi metliški grad je bil skupaj z naselbino na naravno slabo zavarovani severni strani močno zavarovan z okoli 1,8 m debelim obzidjem, pred katerim so izkopali širok in globok suhi mestni jarek. Metliški grad pa ni bil tako kot črnomaljski že od začetka zavarovan z oglatima stolpoma; dve dvonadstropni stolpasti stavbi, ki ju kaže Valvasorjeva upodobitev Metlike iz okoli leta 1678,[70] so pozidali šele po nastanku obzidja in gradu, ob naslonitvi na masivno severno obzidno stranico naselbine. Domnevno starejša zahodna stolpasta stavba, ki je stala na sedanji ploščadi desno od vhoda v grad, je bila naslonjena na notranjo stran obzidja in je propadla že pred nastankom franciscejskega katastra leta 1824. Vzhodna stavba je nastala ob naslonitvi na zunanjo stran obzidja naselbine, že za stikom z zapornim zidom notranjega grajskega dvorišča, kar kaže, da je nedvomno spadala v okvir gradu. Ta stolpasta stavba, pozidana na približno kvadratni tlorisni ploskvi z okoli 9 m dolgimi stranicami, je sedaj z izjemo nekdanjega drugega nadstropja še ohranjena in vključena v severozahodni grajski trakt; na zunanjščini tega trakta sta še opazna njena severna vogala. Ob zahodnem vogalu severne stranice obzidja je glede na Valvasorjevo upodobitev stala še tretja stolpasta stavba, ki pa je bila nižja in je imela funkcijo glavnih mestnih vrat; do stolpastih vrat, podrtih v 18. stoletju, je čez suh jarek vodil sprva najbrž lesen mostovž. Prvi dve stolpasti stavbi sta imeli glede na Valvasorjevo upodobitev in glede na ostanke vzhodne stavbe značaj stanovanjsko-obrambnih stolpov; rabili sta za okrepitev mestnega obzidja na najbolj izpostavljeni strani, obenem pa tudi za plemiška prebivališča. Zahodni stolp, ki je stal zunaj obzidanega grajskega

67 Kos, Iz metliškega mestnega arhiva, str. 32.

68 Prim. Dular, *Vodnik po Slovenskem gasilskem muzeju*, str. 29; Brancelj Bednaršek, *Petdeset let*, str. 42. Paviljon v grajskem jarku so po načrtih arhitekta Dušana Končarja pozidali kljub nasprotovanju spomeniške službe.

69 Po osnovni zasnovi je metliški grad dobro primerljiv tudi s srednjeveškimi zasnovami mestnih gradov v Slovenski Bistrici, Mariboru, Kranju in Kočevju.

70 Valvasor, *Topografija Kranjske*, str. 177. Glej sliko v tem prispevku: Metlika z gradom v Valvasorjevi Skicni knjigi.

Tloris pritličja metliškega gradu z označenimi fazami stavbnega razvoja (Igor Sapač, 2006).

dvorišča, najbrž ni bil podrejen gradu in je imel značaj stolpastega dvora.[71] V njem so najbrž prebivali goriški ministeriali, ki se v virih omenjajo v Metliki v 14. stoletju.[72] Najbrž se na ta stolp nanaša omemba Katterjevega stolpa – *Katter turn* v listinah iz let 1456 in 1457; iz obeh listin je mogoče razbrati, da je Katterjev stolp stal ob obrambnem jarku pred gradom oziroma pri obzidju pred gradom, kar ustreza lokaciji sedaj izginulega stolpa ob severni stranici mestnega obzidja.[73] Manj verjetno pa se na enega od obeh stolpov nanaša listina iz leta 1497, v kateri se omenjajo stolp, domec in koča v mestu Metlika poleg kaplanije pri svetem Nikolaju, ki jih je Andrej Aprechar takrat daroval Bratovščini sv. Rešnjega Telesa pri omenjeni cerkvi.[74] V tistem obdobju je Metlika namreč ob dveh starejših stolpastih dvorih premogla vsaj še tri manjše okrogle obzidne stolpe, ki so nastali v sklopu protiturškega utrjevanja in prav mogoče se omemba nanaša na enega izmed njih.[75]

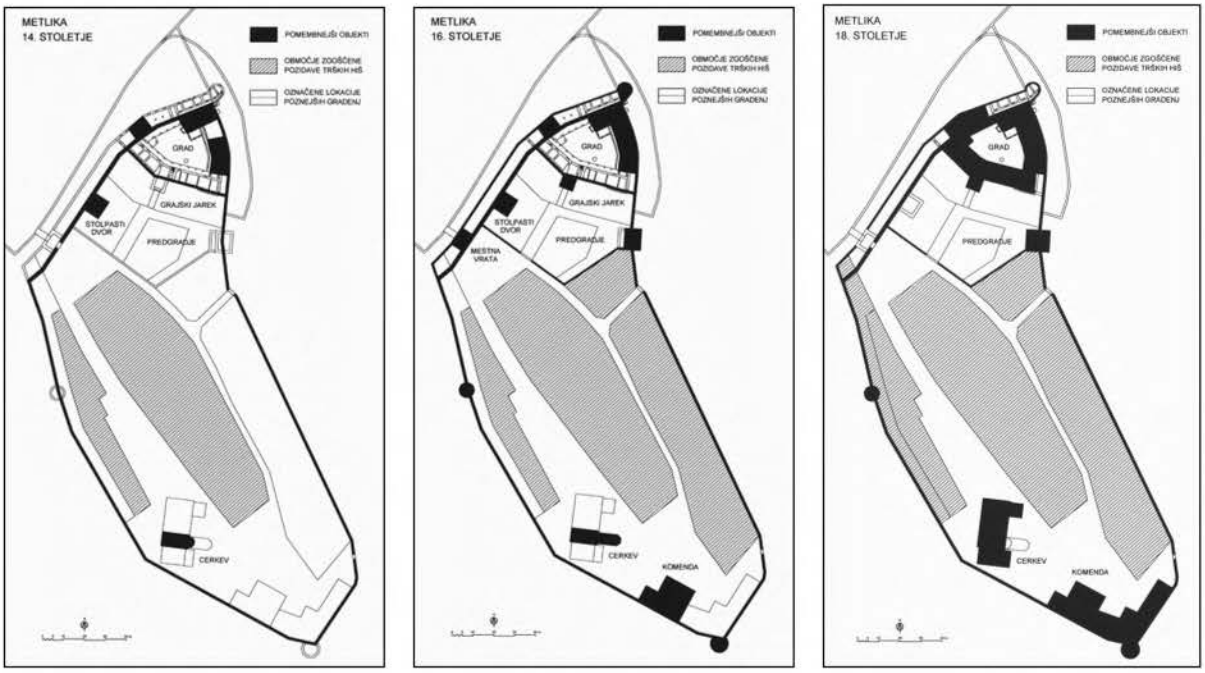
71 Takšni primeri stolpastih dvorov iz 13. stoletja, fizično ločenih od mestnih gradov, a vključenih v sistem obzidij urbanih naselbin, so v slovenskem prostoru ohranjeni v Mokronogu (Strelov stolp), Slovenski Bistrici (Graslov stolp) in Slovenj Gradcu (v okviru dvorca Rotenturn).

72 Prim. Kos, *Vitez in grad*, str. 189. S tem stolpom ni mogoče povezati omembe dvora v Metliki iz leta 1306, ki naj bi bil po domnevah nekaterih raziskovalcev celo prednik sedanjega gradu; novejše raziskave so pokazale, da se ta omemba v resnici ne nanaša na dvor, ampak na domec (parcelo s stavbo v strukturi meščanske naselbine). Prim. Franz Komatar, Das Schloßarchiv, št. 18; Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi*, str. 102; Štih, *Goriški grofje*, str. 134; Stopar, *Grajske stavbe* 16, str. 52 (napačna interpretacija originalnega vira); Preinfalk-Bizjak, *Turjaška knjiga listin* I, št. 21 (korektna interpretacija vira).

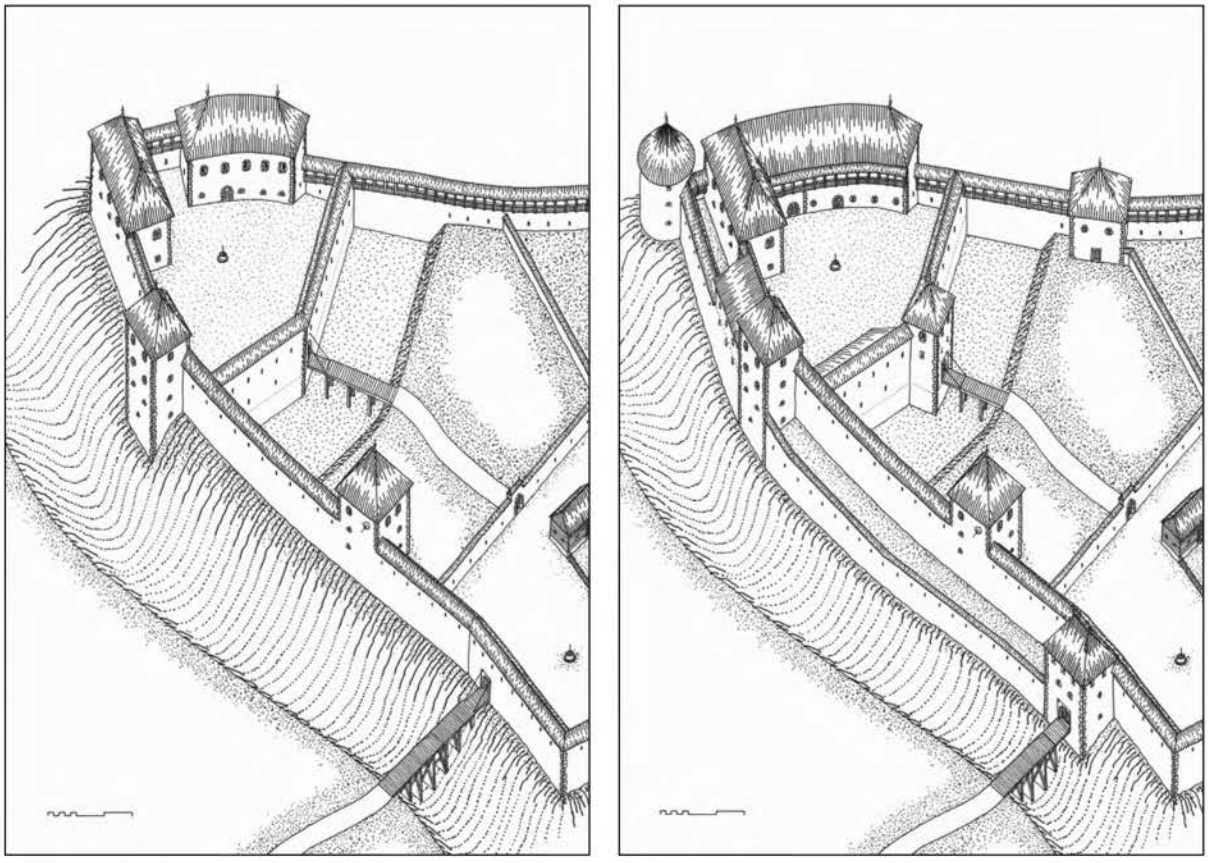
73 Kos, Iz metliškega mestnega arhiva, str. 32, 35; Kos, *Gradivo*, str. 365. Ivan Stopar (Stopar, *Grajske stavbe* 16, str. 70) je skušal omembo Katterjevega stolpa povezati z oglatim stolpom mestnega obzidja jugovzhodno od gradu (Ulica na Obrh št. 3). Pri tem se s problematiko obeh stolpov ob nekdanji severni obzidni stranici ni ukvarjal. Menim, da takšna povezava ni upravičena, saj stolp na kvadratnem tlorisu s svojo zasnovo in načinom vključitve v obzidje kaže, da ni nastal pred sredino 16. stoletja. Kamnita zidava ima izrazito novoveški značaj, strelne line z lesenimi prekladami na vzhodni fasadi v kletni etaži stolpa pa v sedanji obliki prav gotovo niso nastale pred sredino 16. stoletja. Celotni stolp je še najbolje primerljiv z nekdanjimi oglatimi stolpi utrdbenega grajskega kompleksa Pobrežje ob Kolpi iz tretje četrtine 16. stoletja. Prim. Sapač, Grad Pobrežje, str. 144–146.

74 Kos, Iz metliškega mestnega arhiva, str. 45; Kos, *Gradivo*, str. 365. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 16, str. 70–71.

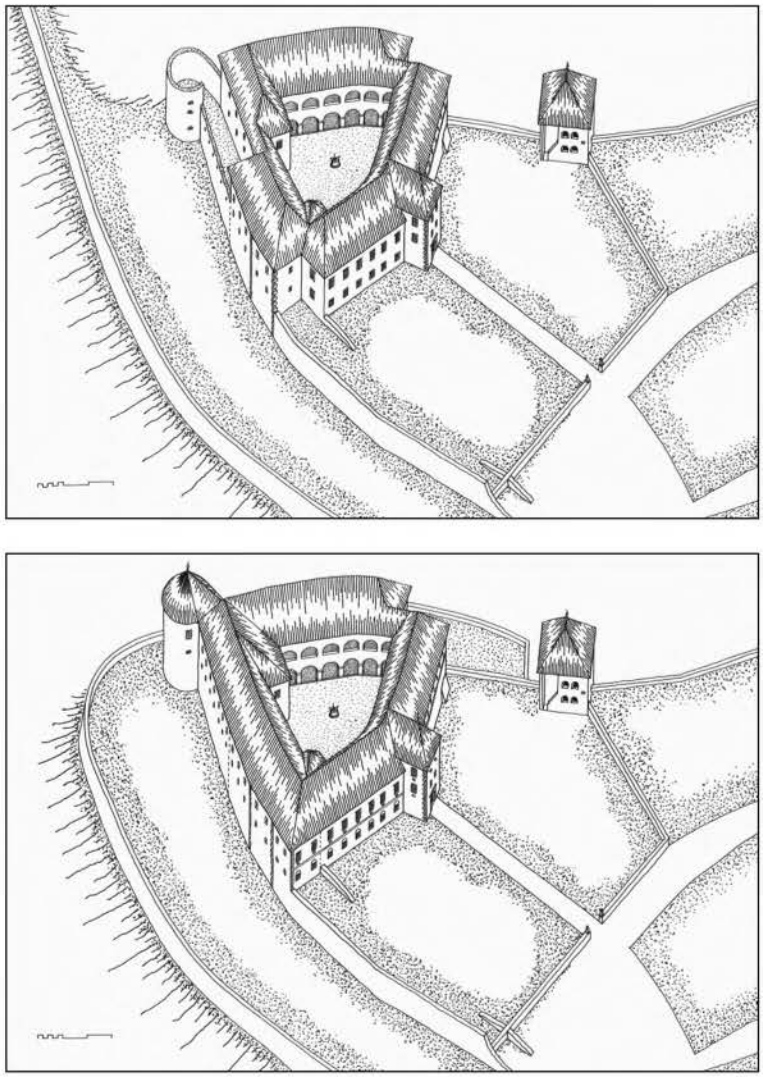
75 Eden od okroglih stolpov je stal ob gradu, eden sredi zahodne obzidne stranice, eden pa na južnem vogalu pri križniški komendi.

Razvojne faze Metlike z gradom v 14., 16. in 18. stoletju. Poskus rekonstrukcije (Igor Sapač, 2005).

Grad Metlika v 14. in 16. stoletju. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrične študije (Igor Sapač, 2005).

Grad Metlika v 18. in 19. stoletju. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrične študije (Igor Sapač, 2005).

V obdobju grofa Alberta III. Goriškega († 1374) je Metlika kot sedež dežele doživela največji razcvet.[76] Najbrž se je v tistem obdobju širil tudi grajski kompleks. Glede na analizo tlorisne zasnove lahko sklepamo, da so v tistem obdobju s krajšim vmesnim členom povezali obe stanovanjski poslopji na grajskem dvorišču, morda pa so celo šele takrat povsem na novo zgradili severno stavbo. Tako se je izoblikoval stavbni niz na tlorisu v obliki črke L, ki se je na severni in vzhodni strani prislanjal ob obzidje naselbine. Da se je takšna zasnova osrednjega grajskega poslopja najbrž izoblikovala že v 14. stoletju, kaže tudi listina iz leta 1409, ki priča, da je bil grad takrat že bogata rezidenca. Listina poroča, da naj bi Hans iz Kozjega, ki je za zastavno gospodarico Metlike in Bele krajine (od leta 1393) ter krško kneginjo Katarino Carrara oskrboval metliški grad, po njeni smrti okoli leta 1405 vlomil vanj in na sedmih konjih odpeljal dragocenosti, vredne 10.000 zlatnikov, med ostalim tudi zlato in drage kamne, delo nekega zlatarja z Reke.[77]

O gradbenih posegih na grajskem kompleksu v prvi polovici 15. stoletja moremo zgolj ugibati. Najbrž takrat ni bilo bistvenih sprememb, saj se je razvoj celotne naselbine po smrti Alberta III. Goriškega leta 1374, ko je Bela krajina s celotno posestjo istrske veje Goriških pripadla Habsburžanom in nato prešla v posest grofov Celjskih, upočasnil. Za nove lastnike je imela Metlika bistveno manjši pomen kot za grofe Goriške.[78] Pomembno prelomnico v stavbni zgodovini gradu pa so pomenili turški vpadi. Turške čete so po Metliki in Črnomlju prvič ropale že v letih 1408, 1411 in 1415 in že takrat se je v obeh mestih začela organizirati protiturška obramba. A najbrž metliški grad takrat še ni bil dele-

76 Štih, Dežela Grofija, str. 125, 135.

77 Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 135.

78 Prim. Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 132.

žen obsežnejših utrjevalnih posegov, saj po prvih turških pustošenjih do druge polovice 15. stoletja ni bilo več izpričanih turških vpadov.[79] V letih od 1469 do 1483 in tudi pozneje pa je bila Metlika izpostavljena najbolj silovitim plenjenjem, ko so turške čete vsakoletno vpadale preko Bele krajine na Kranjsko in v sosednje dežele. Mesto je najbolj trpelo v letih 1469, 1471, 1474, 1477, 1482, 1491, saj je ležalo ob prehodu čez Kolpo na glavni vpadni poti na Kranjsko. Grad in naselbina sta bila takrat vsaj zasilno že utrjena, saj ni podatkov, da bi napadom podlegla. Leta 1469 so Turki teden dni taborili pred mestom in opustošili celotno okolico, zavzeti pa ga niso mogli.[80] Pomena protiturškega utrjevanja gradu se je očitno dobro zavedal že cesar Friderik III. Habsburški; ko je po izumrtju knezov Celjskih junija 1457 podelil v zastavo glavarstvo Grofije in grad v Metliki Andreju Hohenwarterju, je od njega zahteval, da grad obnovi. Da so utrjevalna dela na gradu in v naselbini že kmalu stekla, priča tudi podatek, da je cesar leta 1464 za dobo štirih let oprostil meščane Metlike plačila polovice običajnih davščin, ki naj bi jo namenili za obnovo obzidja. Leta 1478 je v Metliki omenjena gradnja, ki jo je financiral vladar, leta 1502 pa je izpričan apel prebivalcev mesta na kranjskega vicedoma za denarno pomoč, ki jim jo je bil obljubil cesar.[81] Na utrjevalna dela in živahno gradbeno dejavnost v mestu kaže tudi podatek, da so v okvir obzidane naselbine okoli leta 1467 prenesli sedež župnije in komendo Nemškega viteškega reda iz bližnjih neutrjenih Rosalnic.[82] Dolgoletna skrb za utrjevanje mesta ni bila odvečna, saj je bila Metlika skupaj s Črnomljem do izgradnje Karlovca leta 1579 ena najbolj izpostavljenih točk na meji cesarstva, ki je turške čete niso mogle obiti.[83]

V času protiturškega utrjevanja so pred najbolj izpostavljeno severno stranico mestnega obzidja z gradom zgradili nov obzidni pas, ki so ga postavili okoli 6 m pred staro obzidje. Novo obzidje je bilo nižje in prilagojeno uporabi ognjenega strelnega orožja. V medzidje med starim in novim obzidjem so vključili stari dvonadstropni stolp, ki so ga v 14. stoletju zgradili ob naslonitvi na severno obzidje mesta. Morda so hkrati z medzidjem zgradili tudi stolpasta mestna vrata, ki jih kaže Valvasorjeva upodobitev. Severni vogal novega obzidja so okrepili z okroglim stolpom, ki je na severnem vogalu gradu v predelani obliki ohranjen še sedaj. S podobnima stolpoma so utrdili še skrajni južni vogal obzidja v bližini križniške komende in osrednji del zahodne stranice mestnega obzidja. Okrogli stolp je morda nastal tudi na lokaciji poznejšega oglatega stolpa jugovzhodno od gradu. Morda je takrat nastalo še več tovrstnih stolpov, na kar kaže sicer močno shematična upodobitev mesta iz začetka 17. stoletja, ki jo je izdelal Johannes Clobucciarich.[84] Oblika okroglih stolpov z razmeroma tankimi zidovi kaže, da so nastali še v zadnji tretjini 15. stol in ne šele v 16. stoletju, ko so se tudi na Kranjskem uveljavile naprednejše usmeritve utrdbene renesančne arhitekture. Pod vplivom teh usmeritev so sredi ali v drugi polovici 16. stoletja zgradili oglati stolp jugovzhodno od gradu, ki ima v kletni etaži ohranjene značilne renesančne strelne line. Najbrž sočasno s tem stolpom so grajski stavbi prizidali oglati vhodni stolpič, ki ima sedaj v glavnem baročno podobo. Na čas nastanka stolpiča kaže tik ob njem v nadstropju južne grajske fasade vzidano okence oziroma večja lina s kamnitim okvirom, ki ima poznogotsko posnete okvire. Očitno so hkrati prezidali grajski zaporni zid in pred starim vhodnim portalom zgradili nov vhodni stolpič. Podobno zasnovan vhodni stolpič so okoli leta 1557 zgradili tudi na bližnjem gradu Pobrežje, v sklopu gradnje obzidja, ki je ločilo grajsko dvorišče od obzidane naselbine.[85] Metliški grad so najbrž še dodatno zavarovali s preureditvijo starega obrambnega jarka in z obzidavo predgradja na jugozahodni strani gradu. O prezidavah v grajskem jedru v obdobju protiturškega utrjevanja je zaradi poznejših prezidav težko sklepati. Glede na to, da je bila Metlika do izgradnje Karlovca ena glavnih vojnih baz za obrambo pred Turki, je utemeljena domneva, da so za nastanitev vojaštva že takrat zgradili zametka sedanjih jugozahodnega in južnega trakta, ki so ju naslonili na notranjo stran starega grajskega dvoriščnega obzidja. Utrjevalna dela na gradu in v naselbini so trajala več desetletij. V zadnji gradbeni etapi so uredili razsežno izravnano ploščad v obliki bastije severno od zunanjega obzidja. Obodno zidovje te ploščadi so v 19. stoletju deloma vključili v nov eskarpni zid, s katerim so na severni in vzhodni strani obdali teraso z grajsko stavbo.

Preobrazbe srednjeveške zasnove gradu Metlika v novem veku

Protiturško utrjevanje gradu in mesta je zamrlo po izgradnji Karlovca. Hkrati je mesto začelo izgubljati pomen. Zato so že v 17. stoletju obrambne naprave naglo propadale skupaj z gradom. V Valvasorjevem času je bilo v razpadajočem gradu komaj

79 Jug, Turški napadi do prve tretjine 16. stoletja, str. 1–61.
80 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 389; Jug, Turški napadi do prve tretjine 16. stoletja, str. 10, 13, 18, 22, 28, 31; Brancelj Bednaršek, *1408*, str. 13 sl.
81 Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 140–141; prim. Kos, *Urbarji*, str. 45–46.
82 Golec, Črnomelj od nastanka trške naselbine, str. 163; Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 148.
83 Prim. Dular, *Metlika skozi stoletja*, str. 12.
84 Popelka, *Die Landesaufnahme*, Tafel XXIX, slika 121.
85 Sapač, Grad Pobrežje, str. 144–146.

Sedanji pogled na nekdanje predgradje metliškega gradu z ostanki mestnega obzidja (foto: Igor Sapač).

še mogoče prebivati.[86] Na takrat nastali upodobitvi Metlike je severni okrogli stolp upodobljen že v razvaljeni obliki brez strehe, ob vzhodnem oglatem stolpu iz 14. stoletja pa je v medzidju zraslo pomožno triosno poslopje, ki je sedaj prav tako kot stolp vključeno v severni grajski trakt.[87] Takrat je bil grad v lasti rodovine Wazen, ki ga je imela med letoma 1621 in 1680.[88] O lastnikih gradu konec 17. stoletja viri molčijo, a morda se je že v tistem obdobju začela baročna prenova gradu, ki je bila pozneje povezana tudi s prenovo mesta po velikem požaru leta 1705. Požar je upepelil celotno mesto in menda prizadel tudi grad, vendar pa iz razpoložljivih virov ni mogoče razbrati, v kakšnem obsegu je bilo grajsko poslopje poškodovano.[89] Prav gotovo takrat niso podrli srednjeveških grajskih sestavin v večjem obsegu, ampak so jih zgolj obnovili in dopolnili. Večjih rušenj in sprememb je bila takrat deležna okolica gradu. Po požaru leta 1705 so si metliški meščani sicer prizadevali za obnovo obzidja in stolpov, a nič ne kaže, da so bili pri tem uspešni.[90] Že v 17. stoletju naglo propadajoče mestne obrambne naprave pač nikomur niso bile več koristne. Zato so najbrž že kmalu po požaru zasuli severni mestni obrambni jarek, podrli stolpasta mestna vrata in obrambno zidovje v grajskem predgradju. Podrli so tudi večji del mestnega obzidja iz 14. stoletja zahodno od gradu in zahodni stolpasti dvor ter zasuli večji del jarka, ki je ločeval grad in naselbino. Tako se je grajska stavba znašla v bistveno spremenjenem okolju, kjer so le še skromni ostanki kazali na pomen nekdanje mogočne utrjene celote. Z dobro premišljenimi posegi so srednjeveški grajski kompleks brez obsežnejših rušenj preobrazili v sodoben baročni dvorec. Ob naslonitvi na notranjo stran dvoriščnega zapornega zidu so morda na starejši osnovi pozidali enonadstropna jugozahodni in južni trakt.[91] Hkrati so prezidali in morda za eno nadstropje nadzidali vhodni stolpič, ki tvori povezavo med traktoma. Oba trakta in stolpič so enotno fasadirali in opremili z velikimi okni s preprostimi pravokotnimi okviri. Stolp so okrasili z arhitekturno poslikavo, ki z motivom polkrožno zaključenih tabel pod okni kaže, da ni mogla nastati veliko po letu 1705. Hkrati so v baročni maniri prenovili tudi stari srednjeveški stavbni sklop na severovzhodni in vzhodni strani dvorišča. Vse sestavine so med seboj na dvoriščni strani povezali z nadstropnimi slopastimi arkadnimi hodniki, ki z rustikalnimi oblikami kažejo, da so nastali v skromnih razmerah. Fasadne stene arkadnih hodnikov so okrasili z naslikanimi pilastri in obrobami.[92] Tako so omilili rustikalen značaj zidanih arkadnih slopov. Stare in nove sestavine so dobile enotno novo opečno streho. Pri tem so za eno nadstropje znižali stari oglati stolp na severni strani gradu, prizidek iz 17. stoletja ob njem pa najbrž nekoliko nadzidali in ga na novo zastrešili.

86 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 385.
87 Valvasor, *Topografija Kranjske*, str. 177. Glej sliko v tem prispevku: Metlika z gradom v Valvasorjevi Skicni knjigi.
88 Smole, *Graščine*, str. 292.
89 Kos, Metliški grad, str. 148.
90 Prim. Kos, Metliški grad, str. 149.
91 Glede na inventarni zapis iz leta 1723 je takrat že obstajal dvonadstropni vhodni stolp (Kos, Metliški grad, str. 150). Torej sta morala takrat obstajati tudi že oba trakta ob stolpu.
92 Na ostanke arhitekturnih poslikav fasadnih sten arkadnih hodnikov so naleteli med prenovo okoli leta 1987. Takrat izdelani predlog za rekonstrukcijo poslikav pozneje ni bil uresničen.

Iz neznanega razloga novega južnega trakta in starega vzhodnega trakta niso neposredno povezali; na jugovzhodnem vogalu je ob porušenem stiku med nekdanjim grajskim dvoriščnim zapornim zidom in vzhodno stranico mestnega obzidja zato do danes ostal neroden spoj dveh raznorodnih traktov. Do 19. stoletja je podobno neroden spoj traktov ostal tudi na severozahodnem vogalu, med znižanim oglatim stolpom in jugozahodnim traktom. Baročno prenovo gradu so izvajali postopoma, na kar kažejo tudi dvoriščni arkadni hodniki; najprej so nastali hodniki ob južnem in jugozahodnem traktu, nazadnje pa hodniki ob vzhodnem traktu. Na severnem vogalu dvorišča ni bilo arkad, ker je tam ostala v dvoriščno površino zajedena stara nadstropna srednjeveška stavba. Najbrž zaradi pomanjkanja denarja pa baročne prenove nikoli niso uspeli povsem dokončati.[93] Poleg obeh omenjenih nerodnih stikov med trakti je na to kazal zlasti severni del gradu, kjer je ostal nepozidan in razvaljen skrajni severni del protiturškega medzidja s severnim okroglim stolpom vred. Ta del stavbne celote je še na franciscejskem katastru iz leta 1824 označen kot razvaljen. Kljub nedokončanemu konceptu pa so s prenovo uspeli heterogeni srednjeveški utrjeni grajski celoti z razmeroma preprostimi posegi nadeti videz sodobne neutrjene rezidence. Ta vtis je še povečalo na novo urejeno območje nekdanjega pregradja pred vhodom v grad. Tu so uredili manjši ograjen vrt, ki ga je na zahodni strani zamejevalo nekdanje zunanje mestno obzidje. To je bilo sicer v 18. stoletju podobno kot v bližnjem Črnomlju že v celotnem mestu v glavnem opuščeno in tako ne preseneča zapis v spremnem besedilu avstrijskega vojaškega zemljevida iz let 1763 do 1787, da so na obzidje povečini že naslonjene hiše in da so na mnogih mestih v obzidju prehodi.[94] Franciscejski kataster kaže, da so najbrž že v 18. stoletju z nekaj manjšimi stavbami pozidali vzhodni del nekdanjega grajskega predgradja, pozidali pa so tudi nekdanji jarek pred severozahodno obzidno stranico.

Zadnjo pomembno fazo stavbnega razvoja je metliški grad doživel v prvi polovici 19. stoletja. Stavbo je leta 1790 menda znova prizadel požar, ki je upepelil celotno mesto,[95] vendar pa takrat še niso izvedli obsežnejših obnovitvenih posegov. Leta 1792 ga je kupil ljubljanski meščan Jožef Savinšek.[96] Morda je že on začel grajsko stavbo predelovati, a večino gradbenih del je najbrž dal opraviti po letu 1824 njegov sin Andrej († 1858), saj so šele po nastanku franciscejskega katastra leta 1824 pozidali severno medzidje s severnim stolpom, zahodni vogal gradu in eskarpni zid na vzhodni strani ter na novo oblikovali fasado jugozahodnega trakta. Takrat so preoblikovali tudi vhodni stolpič in baročno arhitekturno poslikavo nadomestili s klasicistično dekoracijo. Baročni portal stolpa so nadomestili z novim klasicističnim, izdelanim iz zelenega tufa, pripeljanega iz kamnoloma Peračica na Gorenjskem. V novi del severnega trakta so vključili ostanek medzidja s severnim okroglim stolpom iz 15. stoletja, ki so ga nadzidali do višine drugih traktov. Pred jugozahodnim traktom so do kraja zasuli obrambni jarek in na tem območju uredili vrt, ki je bil na vzhodni strani zaprt s slopno ograjo klasicističnih oblik.[97] Nekdanji zidani mostovž čez jarek do vhodnega stolpa so v veliki meri zasuli, pred njim pa postavili dva visoka slopa s klasicističnima vazama na vrhu.[98] S klasicistično vazo so okrasili tudi vrh strehe vhodnega stolpiča.[99] S temi posegi so dokončali koncept prenove gradu iz 18. stoletja in stavbi nadeli varljivo enotno podobo, ki šele ob nadrobnem ogledu kaže, da je nastala kot plod dolgotrajnega in zapletenega stavbnega razvoja od 13. do 19. stoletja. K enotni podobi so veliko prispevale tudi preoblikovane fasade, ki so jih opremili z velikimi pravokotnimi okni v nadstropju. Tako prenovljeni grad je kazal na razcvet, ki ga je Metlika, najbrž zaradi obmejne lege, doživela v prvi polovici 19. stoletja.[100]

Pozneje grad ni bil več deležen gradbenih posegov, ki bi spremenili temeljne značilnosti njegove podobe.[101] Leta 1860, ko se je v gradu naselilo okrajno sodišče, so v pritličju severnega trakta in okroglega stolpa zgradili vrsto zaporniških celic, pred zahodnim traktom pa so na lokaciji nekdanjega mestnega obrambnega jarka uredili z visokim zidom obdano dvorišče, ki je bilo namenjeno kaznjencem.[102] Hkrati so na dvorišču zazidali oziroma zasteklili večino arkadnih odprtin ter pozidali nekaj prizidkov in dve zaprti stopnišči na vzhodni in severni strani.[103] Vzhodno stopnišče je vodilo do

93 Morda so se dela upočasnila potem, ko je grad leta 1710 prešel v last zagrebškega stolnega kapitlja.

94 Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 1, str. 111, sekcija 236.

95 Dular, *Belokranjski muzej*, str. 5.

96 Smole, *Graščine*, str. 293.

97 Zaradi popolnega zasutja tega dela nekdanjega jarka so nivoji tal pritličnih prostorov v jugozahodnem traktu nižji od nivoja terena na zunanji strani tega trakta.

98 Slopa z vazama, ki ju kaže nekaj fotografij iz obdobja med obema svetovnima vojnama, so odstranili takoj po koncu druge svetovne vojne.

99 Vazo vrh stolpiča so odstranili med letoma 1954 in 1985.

100 Prim. Granda, *Dolenjska v revolucionarnem letu*, str. 70. V prvi polovici 19. stoletja je prebivalstvo v Metliki in Črnomlju naraslo za okoli 20%.

101 Veduta gradu iz druge polovice 19. stoletja v glavnem že kaže današnje stanje. Prim. Granda, *Dolenjska v revolucionarnem letu*, str. 107.

102 Del predelnih zidov med celicami so podrli leta 1998. Večji del obzidja dvorišča za kaznjence s polkrožno sklenjenim velikim portalom vred so podrli med letoma 1963 in 1965, potem ko se je leta 1961 iz gradu izselilo okrajno sodišče. Leta 1989 se je ob okroglem stolpu sesul še del zidu nekdanjega dvorišča za kaznjence.

103 Prizidki in stopnišči na franciscejskem katastru še niso označeni, na načrtih gradu iz leta 1908, ki jih hrani Belokranjski muzej Metlika, pa so že razvidni.

prostorov zemljiške knjige, severno pa do prostorov okrajnega sodišča. Okoli leta 1900 so stavbo v celoti obnovili, vendar pri tem niso spreminjali njene podobe. Približno takrat so večino stavb vzhodno od dostopne poti do gradu prezidali in povečali, kar je spremenilo pojavnost gradu v prostoru mesta. Leta 1931 so grajsko kapelo spremenili v kopalnico.[104] Naslednja obsežnejša obnova je sledila po letu 1954, ko se je vanj vselil in se nato širil leta 1951 ustanovljeni Belokranjski muzej. Med letoma 1953 in 1954 so vrt pred gradom po načrtih arhitektke in prve Plečnikove študentke Gizele Šuklje (1909–1994) preuredili v mestno ploščad s terasami, na katerih so postavili več spominskih obeležij. Pri tem so podrli slopno vrtno ograjo.[105] Hkrati se je začelo postopno preurejanje notranjih prostorov za potrebe muzejske ustanove, ki traja vse do danes. Med letoma 1967 in 1969 so na dvorišču odstranili večino utilitarnih prizidkov z obema prizidanima stopniščema vred in odprli del zazidanih arkad.[106] Leta 1986 so na vhodnem stolpiču odstranili sicer kvalitetno klasicistično dekoracijo in na osnovi odkritih ostankov obnovili baročno arhitekturno poslikavo.[107] Do leta 1990 so nato na dvorišču odprli še vse preostale zazidane arkade in odstranili okna arkadnih odprtin v prvem nadstropju.[108] Po letu 1991 je sledila čedalje bolj celovito zasnovana statična sanacije že močno razrahljanih konstrukcijskih sestavin gradu. Do leta 1994 so obnovili močno razpokano zidovje na jugovzhodnem vogalu gradu.[109] Med letoma 1999 in 2000 so na celotni stavbi odstranili staro ostrešje in ga nadomestili z novim v nekoliko spremenjenih oblikah z dodanimi novimi strešnimi okni postmodernističnih oblik.[110] Hkrati so zamenjali tudi večino stavbnega pohištva, podstrešni venec in strope nad prvim nadstropjem ter z izjemo enega odstranili vse stare dimnike na stavbi.[111] Leta 2005 so obnovili še eskarpne zidove na vzhodni strani gradu nad dolino Obrha. Leta 2006 so v drugem nadstropju vhodnega stolpa odstranili originalni neometani leseni tramovni strop renesančnih oblik in ga nadomestili z novim stopom, ki je posnetek nekdanjega.

[104] Gregorčič, Metliški grad, str. 60.
[105] Ograja je dokumentirana na več fotografijah iz časa pred letom 1953, ki jih hrani Belokranjski muzej Metlika.
[106] Prim. Dular, *Belokranjski muzej*, str. 6, 23; Brancelj Bednaršek, *Petdeset let*, str. 21, 25, 27–30, 34–35, 41; Gregorčič, Metliški grad, str. 54–67.
[107] Dražumerič-Grobovšek, Metlika, str. 334.
[108] Gregorčič, Metliški grad, str. 62–63.
[109] Brancelj Bednaršek, *Petdeset let*, str. 49; Gregorčič, Metliški grad, str. 63.
[110] Grad je takrat nad vsemi prostori prvega nadstropja dobil nove prefabricirane stropne betonske plošče in novo ostrešje v kombinaciji jeklenih in lesenih delov. Nad stikom med severnim in vzhodnim traktom so zgradili ravno stekleno streho. Prim. Dimitrič, Metliški grad; Golob, Metlika; Gregorčič, Metliški grad, str. 54–67.
[111] Izčrpni podatki o obnovah gradu po letu 1954, zlasti pa v zadnjih letih so objavljeni v: Brancelj Bednaršek, *Petdeset let*.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv Belokranjskega muzeja Metlika
Skica tlorisa pritličja in nadstropja gradu Metlika. 28. april 1908
Posnetek tlorisa pritličja gradu Metlika. Avtor: Denis Čehajič. November 1993
Fototeka (Fotografije gradu Metlika od konca 19. stoletja do začetka 21. stoletja)
Arhiv Občine Črnomelj
Posnetek Črnomaljskega gradu. Avtorja: Branko Banovec, Peter Kotur. Februar 2005
ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko (k. o. Črnomelj, Metlika)
INDOK center pri Ministrstvu za kulturo Republike Slovenije
Fototeka (Črnomelj, Metlika)
ZVKDS – Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Ljubljana
Zbirka načrtov in fototeka (Črnomelj)

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

Baraga, France: *Kapiteljski arhiv Novo mesto. Regesti listin in popis gradiva (Acta ecclesiastica Sloveniae, 17)*. Ljubljana : Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti Univerze, 1995.
Bernik, Stane: *Črnomelj. Urbanistični, arhitekturni in spomeniškovarstveni oris*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1987.
Brancelj Bednaršek, Andreja (ur.): *1408. Prišli so Turki, za njimi Uskoki (Belokranjska dediščina; 4) katalog razstave*. Metlika : Belokranjski muzej, 2008.
Brancelj Bednaršek, Andreja (ur.): *Petdeset let Belokranjskega muzeja*, Metlika : Belokranjski muzej, 2001.
Dimitrič, Milovan: Metliški grad bo dobil novo pokrivalo. Belokranjski muzej bo zaprt od junija do konca leta. *Delo*, 9. 6. 1999, str. 7.
Dražumerič, Marinka in Grobovšek, Jovo: Metilka. Konservatorsko poročilo. *Varstvo spomenikov*, XXIX, 1987, str. 334.
Dular, Jože: *Belokranjski muzej v Metliki (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 155)*. Ljubljana : Obzorja, 1987.
Dular, Jože: *Metlika skozi stoletja*. Metlika : Belokranjsko muzejsko društvo, 1986.
Dular, Jože: *Vodnik po Slovenskem gasilskem muzeju v Metliki in gasilskih zbirkah Slovenije*, Ljubljana: Gasilska zveza Slovenije, 1985.
Flajšman, Božidar: *Sledovi časa. Bela krajina na razglednicah v letih od 1895 do 1945*, Ljubljana : samozaložba, 1995.
Golec, Boris: Črnomelj od nastanka trške naselbine

do izgube mestne avtonomije. V: Weiss, Janez (ur.): *Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta*, Črnomelj : Občina Črnomelj, 2008, str. 161–207.

Golob, Tomaž: Metlika, konservatorska poročila. *Varstvo spomenikov*, XXXIX–XLI/2000–2004 Poročila, 2006, str. 104; *Varstvo spomenikov*, XLII/2005 Poročila, 2006, str. 90–92.

Granda, Stane: *Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/49*. Novo mesto : Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba; Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 1995.

Gregorčič, Leon: Metliški grad in njegova prenova. V: Brancelj Bednaršek, Andreja (ur.): *Petdeset let Belokranjskega muzeja*, Metlika : Belokranjski muzej, 2001, str. 54–67.

Jarc Janko: Gospodje Črnomaljski. *Dolenjski zbornik 1990*. Novo mesto : Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 1990, str. 117–142.

Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, XXIV, 1943, str. 1–61.

Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593). *Zgodovinski časopis*, 9, 1955, str. 26–62.

Komac, Andrej: *Od mejne grofije do dežele. Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju (Thesaurus memoriae, Dissertationes 5)*. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU : Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2006.

Komatar, Franz: Das Schloßarchiv in Auersperg. *Mitteilungen des Musealvereines für Krain*. Jahrgang 18, Laibach 1905.

Komelj, Ivan: Črnomelj, Konservatorska poročila, *Varstvo spomenikov*, VII, 1958–1959, str. 135–136.

Komelj, Ivan: Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem. *Zbornik za umetnostno zgodovino*. Nova vrsta I, 1951.

Kos, Dušan: *Bela krajina v poznem srednjem veku*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987.

Kos, Dušan: Metliški grad po inventarju leta 1723. *Kronika*, 34, 1986, št. 3, str. 148–151.

Kos, Dušan: *Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje). Viri za zgodovino Slovencev. Trinajsta knjiga. Novejši urbarji za Slovenijo. Prvi zvezek*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1991.

Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV (1100–1200), V (1201–1246)*. Ljubljana : Katoliška tiskarna, 1915, 1928.

Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije I–III*. Ljubljana : Inštitut za občo in narodno zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 1975.

Kos, Milko: Iz metliškega mestnega arhiva. *Etnolog*, X–XI, 1937–1938, str. 25–49.

Kosi, Miha: »... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ...« (Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku), *Zgodovinski časopis*, 56, 2002, str. 43–93.

Kosi, Miha: »Onstran gore, tostran Ogrske« (Bela krajina v poznem srednjem veku). V: Weiss, Janez (ur.): *Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta*, Črnomelj: Občina Črnomelj, 2008, str. 119–157.

Kramarič, Janez: *Črnomelj v dalnji in bližnji preteklosti. Pregled obdobja od prazgodovine do konca II. svetovne vojne. Prispevek k zgodovini Črnomlja*. Črnomelj : Občina Črnomelj, 1999.

Mason, Phil: Arheološka podoba Črnomlja. V: Weiss, Janez (ur.): *Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta*, Črnomelj : Občina Črnomelj, 2008, str. 49–70.

Mason, Phil: Črnomelj. *Varstvo spomenikov*, 38, Poročila, Ljubljana 2001, str. 18–20.

Oman, Jože: Črnomelj. Konservatorsko poročilo. *Varstvo spomenikov*, XXIII, Ljubljana 1981, str. 281.

Otorepec, Božo: *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1988.

Pirkovič, Jelka: Črnomelj. V: Batič, Jerneja (ur.): *Srednjeveška mesta*, Ljubljana : Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 1998, str. 99–102.

Podlogar, Leopold: *Kronika mesta Črnomlja in njega župe. (Zgodovine žup ljubljanske škofije. XIII. zvezek)*. Ljubljana : T. Zupan, 1906.

Popelka, Fritz: *Die Landesaufnahme Innerösterreichs von Johannes Clobucciarich 1601–1605*. Graz : U. Moser, 1924.

Preinfalk, Miha in Bizjak, Matjaž: *Turjaška knjiga listin. 1. Listine zasebnih arhivov Kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov)*. Ljubljana : Založba ZRC, 2008 (Thesaurus memoriae. Fontes; 6).

Rajšp Vincenc (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, 1, Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 1995.

Rus, Zvonko: *Kronika mesta Metlike. Prva knjiga. Od 12. stoletja do leta 1941*. Metlika : Belokranjsko muzejsko društvo, 1999 (Knjižna zbirka Belokranjskega muzejskega društva; 9).

Rus, Zvonko: Metliški grad je kot berač, *Delo*, 29. 9. 1995, str. 7.
Sapač, Igor: Grad Ormož. V: Menoni, Simona (ur.): *Umetnostna dediščina ormoškega območja od 12. do izteka 19. stoletja*, Ormož : Muzej, 2007, str. 24–27.
Sapač, Igor: Grad Pobrežje. V: *Gradovi, utrdbe in mestna obzidja*, Ljubljana : Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2006, str. 144–146.
Sapač, Igor: *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini. Diplomsko delo na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani*. Ljubljana 2003.
Schumi, Franz: *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain. II. Band 1200–1269*, Laibach 1884–1887.
Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana 1991.
Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1982.
Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1986.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Bela krajina.* Ljubljana : Viharnik, 2004 (Grajske stavbe 16).
Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1977.
Štih, Peter: Dežela Grofija v Marki in Metliki. V: Rajšp, Vincenc in Bruckmüller, Ernst (ur.): *Vilfanov zbornik. Pravo-zgodovina-narod*. Ljubljana : Založba ZRC (ZRC SAZU), 1999.
Štih, Peter: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga.* Faksimiliran natis originala iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu. Ljubljana : Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2001.
Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Herzogthums Crain*, XI. Buch. Laybach-Nürnberg 1689.
Weiss, Janez: Rodbina Črnomaljskih (kratek pregled ob izdaji drame Schönwiesen). V: Crüwell, Gottlieb August: *Schönwiesen. Zadnji up gospode Črnomaljske*. Črnomelj : Javni sklad RS za kulturne dejavnosti, Območna izpostava, 2008, str. 1–20.

SUMMARY

Medieval architectural designs of the Črnomelj and Metlika castles

Recent research is increasingly revealing the importance of the city castles in Črnomelj and Metlika, which have previously never been of central interest to Slovenian castelology and art history. Although both castles were closely related to their respective urban settlements throughout their history, they also had markedly different importance and roles in them. Another noteworthy finding is that the key elements of the high medieval designs of the Črnomelj and Metlika castles are still clearly distinguishable beneath the more recent layers.

The origins of the Črnomelj Castle are believed to date back to the period before around 1200 when White Carniola passed into the hands of the Andechs-Weichselburgs. In the 13th century, the original tower-like building was added a walled yard with residential quarters and a tall tower (bergfried). Construction works that were carried out during later periods were completely in line with the original design. In the mid-14th century, the castle was integrated into the system of city walls. In the 15th century and the first half of the 16th century, when the lords of Črnomelj reached the zenith of their power, it was completely rebuilt and expanded with new building parts. However, following the departure of the aforementioned lords in 1568, the castle began to deteriorate. The castle's building underwent restoration in the second half of the 17th century, after 1740, around 1900 and after 1950; however, it never regained its medieval magnificence.

The Metlika Castle was built around 1300 as part of the planned construction of a new urban centre of the small autonomous province. Unlike in Črnomelj, the original castle was built as an extension to the walls encircling the market town, which were erected first. In the beginning, the castle is believed to have consisted of two residential-administrative buildings, at least one of which also served as the district seat of the Counts of Gorizia. The walls separating the castle complex from the urban settlement were perhaps already built in the early stage of the castle's history. In the 14th century, the castle was added two tower-like buildings rising from the walls of the settlement that served as residential quarters for ministeriales. The castle's building itself underwent expansion as well. In the last third of the 15th century, the castle was fortified against the Ottomans together with the entire settlement, which, situated at the border, served as the backbone of provincial defence. Following the establishment of Karlovac, the importance of Metlika began to decline. The castle almost completely deteriorated by the 17th century and underwent restoration in 1705. It owes its present appearance of an unfortified castle to reconstructions carried out in the second quarter of the 19th century.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 728.82:7.034(497.434)"15"

Prejeto: 25. 5. 2010

Igor Sapač

univ. dipl. inženir arhitekture, univ. dipl. umetnostni zgodovinar, dr. umetnostne zgodovine, kustos za starejšo arhitekturo, muzejski svetovalec, Arhitekturni muzej Ljubljana, Pot na Fužine 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: igor.sapac@aml.si

Grad Krupa. Stavbnozgodovinski oris

IZVLEČEK

Med drugo svetovno vojno požgani in po njej domala v celoti podrti grad Krupa ob istoimenski reki je sodil med najkvalitetnejše renesančne grajske arhitekture na Kranjskem. Nastal je v glavnem v drugi tretjini 16. stoletja na lokaciji srednjeveškega dvora iz 13. ali 14. stoletja. Renesančno grajsko zasnovo je dala zgraditi rodovina Purgstall, ki je bila lastnica gospostva Krupa od konca 15. stoletja do leta 1704. Hkrati z gradom je dala ta rodovina v drugi polovici 16. stoletja ob njem zgraditi tudi manjšo cerkev, podrto leta 1952, ki je sprva najbrž rabila za protestantsko molilnico. Zaradi napačno interpretirane Valvasorjeve upodobitve so raziskovalci preteklosti gradu doslej domnevali, da so renesančno zasnovo v 18. stoletju bistveno predelali, kar pa ne drži. Glede na renesančne arhitekturne ideale v 16. stoletju izjemno dosledno začeta zasnova je ostala vse do druge četrtine 19. stoletja nedokončana. Šele takrat so upoštevaje prvotno zasnovo zgradili manjkajoči polovici dveh traktov in stebrne arkadne hodnike na dvorišču.

KLJUČNE BESEDE

renesansa, renesančna arhitektura, grad Krupa, dvori, dvorci, stavbni razvoj, Valvasor, historizem, Purgstall, druga svetovna vojna, revolucija

ABSTRACT

THE KRUPA CASTLE. A DESCRIPTION OF ARCHITECTURAL HISTORY

Burnt down during World War II and almost completely destroyed after it, the Krupa Castle located near the river of the same name used to exhibit some of the finest Renaissance castle architecture in Carniola. The castle was mostly built in the second half of the 16th century in the location of a medieval court dating back to the 13th or 14th century. Its Renaissance design was commissioned by the Purgstall family, which owned the Krupa seigniory from the end of the 15th century until 1704. In the second half of the 16th century, the Purgstalls also commissioned the construction of a small church next to the castle that probably used to serve as a Protestant chapel and was demolished in 1952. Misinterpretation of Valvasor's image led researchers of the castle's history to erroneously assume that the Renaissance design underwent a major reconstruction in the 18th century. The original design of the castle, which was begun in strict compliance with the Renaissance ideals of the 16th century, remained incomplete until the second quarter of the 19th century. Only then was it finally realised with the construction of the missing halves of two tracts and the arcade yard.

KEY WORDS

Renaissance, Renaissance architecture, Krupa Castle, courts, mansions, architectural development, Valvasor, historicism, Purgstall, World War II, revolution

Na prostrani izravnani terasi v okljuku reke Krupe je še do sredine 20. stoletja stala mogočna grajska stavba, ki je slovela kot največja svoje vrste v Beli krajini. Do sredine 19. stoletja je imela vlogo središča velikega zemljiškega gospostva,[1] nato pa je bila do druge svetovne vojne sedež veleposesti.[2] Sedaj je na njenem mestu le še arheološko najdišče, ki je vpisano v Register nepremične kulturne dediščine pri Ministrstvu za kulturo Republike Slovenije.[3] Vihra druge svetovne vojne in povojni revolucionarni zanos sta za seboj pustila le lokacijo s skromnimi ostanki razvalin. Navidezna pičlost ostankov je bila najbrž kriva, da raziskovalcev starejše arhitekturne dediščine na Slovenskem zasnova gradu in njegov gradbeni razvoj dolgo nista pritegnila. Šele v zadnjih letih se je pozornost povečala.[4] S tem prispevkom želim opozoriti zlasti na problematiko renesančne zasnove nekdanjega gradu, ki doslej še ni bila uvrščena v preglede renesančne arhitekture na Slovenskem, čeprav je že pri bežni analizi starih slikovnih virov jasno, da je bila to ena najambicioznejših renesančnih grajskih celot, kar jih je nastalo na Kranjskem, in prav gotovo najpomembnejša renesančna arhitektura v Beli krajini. Za rekonstrukcijo podobe gradu pred drugo svetovno vojno in njegovega razvoja skozi čas si je mogoče ob analizi materialnih ostankov pomagati zlasti s starimi pisnimi in slikovnimi viri.[5]

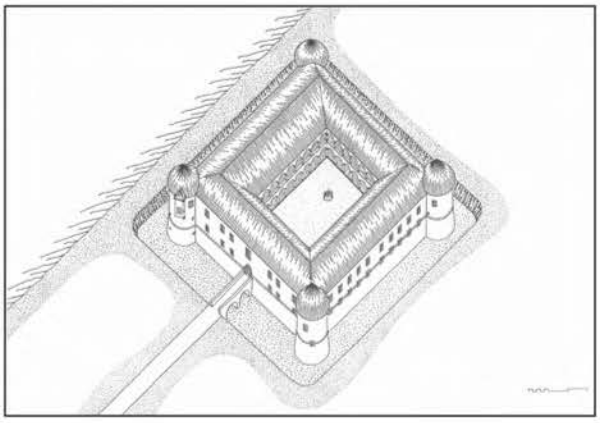

Josip Germ, grad Krupa, okoli leta 1892, ksilografija (Šašelj, Slovenska domovina, str. 366).

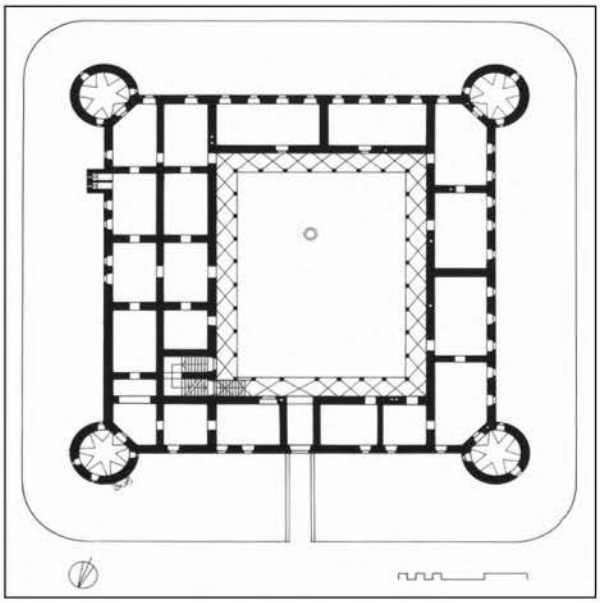
O prvih začetkih grajske stavbe je mogoče zaradi pomanjkanja pisnih virov in pičlosti ostankov zgolj domnevati. Janez Vajkard Valvasor je v Slavi Vojvodine Kranjske navedel, da je bil grad dolgo v lasti grofov s Krupe, ki da so ga morda tudi zgradili.[6] A Valvasor je neupravičeno povezal Krupo v Beli krajini z rodovino Krupskih iz Krupe v Bosni, kar so pozneje številni raziskovalci nekritično povzeli.[7] Na lokaciji poznejše renesančne belokranjske grajske stavbe v srednjem veku gotovo ni bilo utrjenega gradu, saj bi za njim, če bi bil res obstajal, v srednjeveških pisnih virih gotovo ostala kakšna sled. Tudi lokacija v ravnici je vse prej kot značilna za utrjeno srednjeveško grajsko stavbo. Utemeljena pa je domneva, da je tu obstajal manjši neutrjeni dvor, kakršni so bili med 13. in 15. stoletjem po vseh nemških deželah zelo razširjeni, a se v virih omenjajo precej manj pogosto od večjih utrjenih gradov.[8] Dvor je imel funkcijo središča manjše fevdalne zemljiške posesti in ministerialskega prebivališča. Od tam je moral izvirati Seifrid iz Krupe, edini pripadnik gospodov Krupskih iz Bele krajine, ki je omenjen v srednjeveških virih. Upravičena se zdi domneva Dušana Kosa, da so bili Krupski morda že ministeriali Spanheimov, gotovo pa Goriških grofov v 14. stoletju in da so svojo tukajšnjo posest obdržali približno do sredine 15. stoletja.[9] Dvor ob reki Kru-

1 Prim. Smole, *Graščine*, str. 248.
2 Simonič, Grad Krupa, str. 198–200.
3 EŠD 26002: Stranska vas pri Semiču – Lokacija gradu Krupa. (Evidenčna številka dediščine iz Registra nepremične kulturne dediščine, ki ga vodi INDOK center; http://rkd.situla.org)
4 Prim. Sapač, *Razvoj*, str. 128–129; Stopar, *Grajske stavbe* 16, str. 42–50. Hkrati se je povečala tudi pozornost laične javnosti. Leta 2002 je Belokranjski muzej Metlika pripravil poljudno zasnovano občasno razstavo, postavljeno najprej v Semiču in nato v Črnomlju, ki je izpostavila arhitekturno podobo gradu pred uničenjem. Na razstavi so bile predstavljene domala vse ohranjene fotografije gradu iz obdobja pred požigom iz javnih in zasebnih zbirk ter maketa poskusa rekonstrukcije grajske podobe v merilu 1: 100, ki jo je izdelal domačin Anton Absec. Prim. Dimitrič, Arhiv je gorel, str. 7; Bezek-Jakše, Spomin, str. 21; Bezek-Jakše, Lesena podoba krupskega gradu, str. 17; Dimitrič, Spomin na mogočni grad Krupa, str. 9; Dimitrič, Obdelati arhiv gradu Krupa, str. 7; Juričić Čargo, Gospostvi Krupa in Pobrežje, str. 747.
5 Največje število starih fotografij gradu hrani Belokranjski muzej Metlika, nekaj fotografij pa tudi Narodni muzej v Ljubljani, Knjižnica Mirana Jarca v Novem mestu, INDOK center v Ljubljani in Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije OE Ljubljana. Nekaj najznačilnejših fotografij gradu na razglednicah iz začetka 20. stoletja je objavljenih v knjigi: Flajšman, *Sledovi časa*, str. 112–113. Najstarejšo fotografijo gradu iz leta 1868, ki jo je posnel J. Brandner, hrani Narodni muzej v Ljubljani (Kambič, Grad Krupa, str. 53–54). Zadnja fotografija gradu pred uničenjem pa je bila posneta tik pred požigom leta 1942 in jo je na razglednici objavil založnik A. Cadel v Trstu leta 1943 z naslovom Castello grad Krupa. Hrani: KMJ – Posebne zbirke Rzg CASTELLO. Objava v: Simonič, Grad Krupa, str. 199.
6 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 322–323; prim. Šašelj, Slovenska domovina. Grad Krupa, str. 365–367.
7 Za problematiko neupravičenega enačenja zgodovinskih podatkov o Krupi v Beli krajini z Bosansko Krupo ob Uni prim. Kos, *Urbarji*, str. 62.
8 Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 125, sl.; Stopar, Architektur-symbolik.
9 Kos, *Urbarji*, str. 62.

pi je najbrž nastal v 13. stoletju, ko je celotno območje Bele krajine zajela intenzivna kolonizacija, posebnega pomena pa gotovo ni imel, saj v srednjeveških virih nikoli ni bil omenjen.[10] Nastal je na sicer zanimivi lokaciji ob reki Krupi, kjer so gotovo že zgodaj nastali tudi številni mlini.[11] V drugi polovici 15. stoletja je bila posest z dvorom v rokah celjskega glavarja Andreja Hohenwarterja, po njegovi smrti leta 1483 pa je s poroko njegove hčerke in dedinje Margarete oboje prešlo v posest rodovine Purgstall, ki je nato Krupo obdržala vse do leta 1704.[12] V 16. stoletju so stavbo srednjeveškega dvora najbrž vključili v novo renesančno grajsko zasnovo, ki se je ohranila do sredine 20. stoletja.[13] Ta zasnova je imela glede na ohranjene ostanke zidovja in glede na predvojne fotografije v prvi polovici 20. stoletja razsežno štiritraktno obliko na pravilnem kvadratnem tlorisu s pravokotnim arkadiranim dvoriščem na sredini in štirimi okroglimi stolpi na vogalih. V ravnino ob rečnem bregu postavljeno enonadstropno stavbo z izenačenimi višinami zaključkov obodnih zidov in strešin je na vseh štirih straneh obdajal širok obrambni jarek, preko katerega je do glavnega portala vodil še ohranjeni zidani mostovž na dveh lokih, ki je sekundarno nadomestil prvotni leseni mostovž z dvižnim mostom. Celotno stavbo je v višini pritličnih oken obtekal značilni renesančni kamniti kordonski zidec polkrožnega prereza, ki se je z deloma poševnim potekom prilagajal rahlo padajočemu terenu ob rečnem bregu. Popolno geometrično pravilnost tlorisne zasnove je nekoliko okrnil le podkleteni vzhodni trakt, ki je stal vzporedno z dolino reke Krupe in je bil približno dvakrat širši od drugih traktov. Najbrž je bil prav v ta naravno najbolje zavarovani del gradu ob rečnem bregu vključen prvotni srednjeveški dvor; solidno zgrajene stavbe dvora v 16. stoletju očitno niso hoteli podreti, ampak so jo vključili v ambiciozno oblikovano novo renesančno stavbno zasnovo, ki pa prav zaradi tega v tlorisu ni bila geometrično povsem izenačena.[14] Glede na dejstvo, da je bil vzhodni trakt enonadstropen in podkleten je mogoče sklepati, da je bila vanj vgrajena stavba dvora sprva dvonadstropna; po izgradnji renesančne zasnove z nasipavanjem notranjega dvorišča so pritličje stavbe dvora spremenili v klet.

Grad Krupa pred drugo svetovno vojno. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (Igor Sapač, 2002).

Tloris pritličja gradu pred drugo svetovno vojno. Poskus rekonstrukcije (Igor Sapač, 2002).

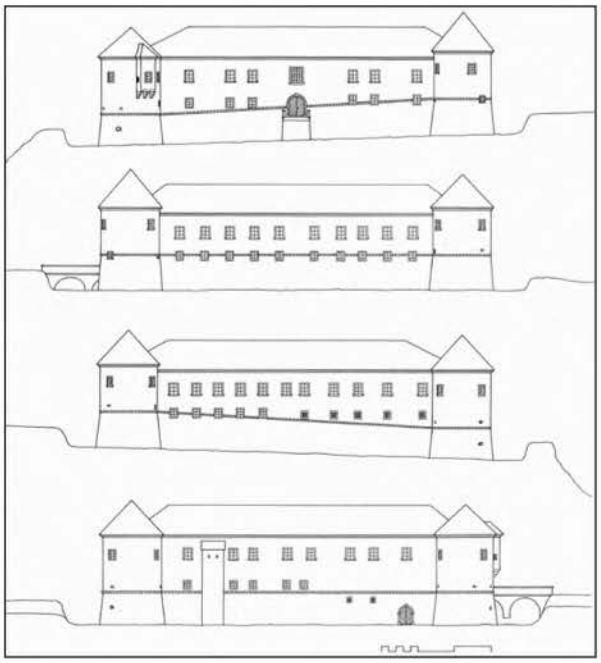
10 Osamljena omemba *castrum Cruppa* v listini iz leta 1427, ki jo v splošni zbirki listin hrani Državni arhiv na Dunaju (Kos, *Gradivo*, str. 302; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 176; Stopar, *Grajske stavbe* 16, str. 42), se ne nanaša na Krupo v Beli krajini, ampak na grad Krupa v Bosni.

11 Prim. Kambič, Mlini na reki Krupi. *Rast*, Letn. 18, št. 3/4 (jul. 2007), str. 346–351; Letn. 18, št. 6 (dec. 2007), str. 651–655; Letn. 19, št. 1 (feb. 2008), str. 40–44; Letn. 19, št. 2 (apr. 2008), str. 145–149.

12 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 322–323; prim. Šašelj, Slovenska domovina. Grad Krupa, str. 366; Simonič, Grad Krupa, str. 198; Smole, *Graščine*, str. 248; Stopar, *Grajske stavbe* 16, str. 44. Andrej Hohenwarter je imel med letoma 1456 in 1470 v zastavi bližnje deželnoknežje gospostvo Metlika. Kos, *Urbarji*, str. 45.

13 Raziskave kažejo, da so mnoge renesančne grajske stavbe v 16. stoletju na Kranjskem zgradili na lokacijah srednjeveških dvorov. Značilni primeri so Krumperk pri Domžalah, Brdo pri Lukovici ali Brdo pri Kranju.

14 Krupa glede tega v okviru renesančne grajske arhitekture na Kranjskem ni osamljen primer. Na podoben način so stavbe srednjeveških dvorov vključili tudi v renesančne zasnove gradov Boštanj pri Grosupljem, Gracarjev turn, Šrajbarski turn, Rakovnik pri Šentrupertu in morda tudi Fužine pri Ljubljani.

Severna, zahodna, južna in vzhodna fasada gradu pred drugo svetovno vojno. Poskus rekonstrukcije (Igor Sapač, 2002).

Ne glede na širši vzhodni trakt je imel grad Krupa do druge svetovne vojne eno najbolj geometrično pravilnih velikopoteznih grajskih tlorisnih zasnov na Kranjskem. Enako situacijo, kot jo lahko razbiramo iz predvojnih fotografij in iz še ohranjenih ostankov, kaže v glavnem tudi risba v mapi franciscejskega katastra iz leta 1824.[15] Opazno pa je, da v mapi katastra na sicer kljub majhnemu merilu zelo natančni risbi situacije grajske stavbe nista vrisani južna polovica zahodnega trakta in zahodna polovica južnega trakta, ob severnem traktu in delu zahodnega pa so hodniki označeni z rumeno barvo, kar kaže da so bili takrat najbrž leseni. Enako situacijo kaže tudi avstrijski vojaški zemljevid iz zadnje tretjine 18. stoletja, le da je risba zaradi še manjšega merila še bolj shematična.[16] Risbi torej kažeta, da so šele po letu 1824 zgradili manjkajoči polovici traktov in slikovite stebrne arkadne hodnike na dvorišču, ki jih kažejo nekatere predvojne fotografije.[17] Manjkajoči polovici traktov morda pred 19. stoletjem nikoli nista obstajali, morda pa sta bili uničeni med neko neznano katastrofo (požarom?) konec 17. stoletja ali v prvih dveh tretjinah 18. stoletja. Na zadnjo možnost kaže zlasti Valvasorjeva oziroma Nypoortova upodobitev gradu iz okoli leta 1678, na kateri je prikazan grad s trakti, ki na vseh straneh obdajajo notranje dvorišče.[18] Vendar pa je ta upodobitev dokaj netočna in je doslej zavedla domala vse, ki so se ukvarjali s podobo gradu Krupa, med njimi tudi samega Janeza Vajkarda Valvasorja.[19] Upodobitev namreč kaže grajsko zasnovo na peterokotni tlorisni ploskvi s štirimi okroglimi vogalnimi stolpi in enim okroglim stolpom na dvorišču. Stavbo obdaja jarek, arkade na dvorišču pa niso upodobljene. Po risbi v skicni knjigi je nastal bakrorez Pavla Ritterja Vitezoviča, ki je objavljen v Valvasorjevi Topografiji sodobne Vojvodine Kranjske iz leta 1679 in v Slavi Vojvodine Kranjske iz leta 1689. Da doslej nihče ni podvomil o točnosti upodobitve, je kriv Valvasorjev opis v Slavi, ki sporoča, da je grad z jarkom obdana peterokotna stavba s štirimi močnimi okroglimi stolpi na vogalih in velikim visokim stolpom na notranjem dvorišču.[20] A v resnici je Valvasorjev opis nastal zgolj na podlagi takrat okoli deset let stare upodobitve, ki je najbrž ni sam ustvaril.[21] Na to kaže spoznanje, da so v opisu zajete le tiste značilnosti gradu, ki so tudi na upodobitvi, druge pa ne. Glede na upodobljeno stanje bi smeli pričakovati, da je imela grajska zasnova stolpe na vseh vogalih, a Valvasorjev opis tega ne potrjuje, ker je peti stolp stal na tistem vogalu, ki ga upodobitev ne kaže. Ključ do pravega razumevanja sporočila upodobitve je natančnejša analiza risbe v Valvasorjevi skicni knjigi, ki je rabila za predlogo bakrorezu. Risba kaže, da se je njen avtor z njo precej mučil, saj je hotel upodobiti grad iz nenaravnega pogleda z nekoliko dvignjenega gledišča, tako da bi poleg zunanjih fasad prikazal tudi notranje dvorišče. Na risbi je vidno, da jo je njen avtor v obsegu vzhodnega trakta popravljal, s tušem izrisal pa najbrž šele v delavnici, ko upodobljene stavbe ni imel več pred seboj. Slaba prostorska predstava o celotni zasnovi stavbe in želja po čim bolj nazorni predstavitvi grajskega poslopja iz dvignjenega gledišča sta povzročili, da se je upodobljena zasnova iz četverokotnika spremenila v

15 ARS, AS 176 (k. o. Vinji Vrh).

16 Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, 1, sekcija 237.

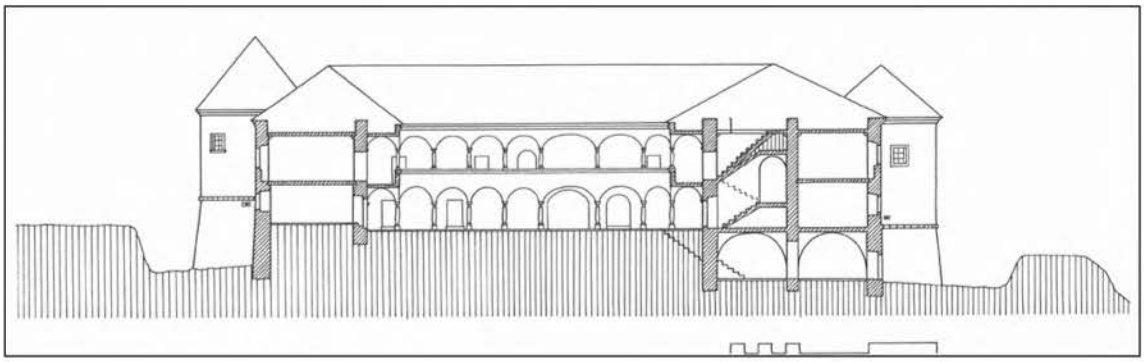
17 Ob čiščenju grajskih ostankov leta 2002 so bili odkriti tlaki pritličja arkadnih hodnikov in več kamnitih baz stebrov. Belokranjski muzej Metlika pa že od petdesetih let 20. stoletja v lapidariju hrani dva kamnita krupska arkadna stebra in nekaj fragmentov baz in kapitelov stebrov. Arkadni hodniki so bili pomembna novost, ki jo je prinesla renesansa, a prvi renesančni gradovi na Kranjskem v prvi polovici 16. stoletja večinoma še niso premogli tega motiva. Večina arkadnih dvorišč je na starejših grajskih stavbah nastala šele v 17. stoletju, ko je ta motiv dokončno izrinil neudobne lesene povezovalne hodnike. Arkadno dvorišče na Krupi je bil eden najmlajših tovrstnih motivov na kranjskih gradovih.

18 Valvasor, *Topografija Kranjske*, str. 138; prim. Lubej, Justus van der Nypoort.

19 Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 322–323; Komelj, Dolenjski gradovi (INDOK, KMJ); Simonič, Grad Krupa, str. 199; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 176–177; Stopar, *Grajske stavbe* 16, str. 48–49; Konda, *Življenje pod Semiško goro*, str. 66.

20 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 322.

21 Prim. Lubej, Justus van der Nypoort.

Prerez gradu proti severu pred drugo svetovno vojno. Poskus rekonstrukcije (Igor Sapač, 2002).

peterokotnik, jugovzhodni vogalni stolp pa se je spremenil v dvoriščni stolp. Takšno tezo potrjuje tudi analiza ostankov zidov, ki na vseh straneh kažejo enotno zidavo, brez sledov prezidav. Predvojne fotografije kažejo na vseh zunanjih fasadah značilni renesančni kordonski venčni zidec polkrožnega prereza, kakršen bi le stežka nastal po 16. ali 17. stoletju. Spričo tega se nikakor ne zdi verjetno, da bi denimo v prvi polovici 18. stoletja grajsko zasnovo temeljito prezidali in peterokotno tlorisno zasnovo spremenili v četverokotno. O tem je prvi podvomil že Ivan Komelj, ki si je leta 1946 ogledal takrat še obsežne razvaline gradu.[22] Z gotovostjo je torej mogoče trditi, da je imel grad tudi že v Valvasorjevem času z jarkom obdano kvadratno tlorisno zasnovo s štirimi enakimi stolpi na vogalih. Pri tem pa je treba rešiti še vprašanje osrednjega stolpa na dvorišču. Na tega bi lahko poleg Valvasorjeve upodobitve sklepali tudi po oznaki na omenjenem avstrijskem vojaškem zemljevidu, kjer je na dvorišču v bližini stika med vzhodnim in severnim traktom vrisan okrogel objekt. A ta objekt je na drugi strani dvorišča kot na Valvasorjevi upodobitvi in prav mogoče je, da se oznaka nanaša na sedaj zasuto cisterno za vodo, ki je stala na dvorišču do druge svetovne vojne. Obstoj stolpa, ki bi tvoril obrambno jedro na dvorišču kompleksa, se ne zdi verjeten tudi glede na druge primerljive renesančne grajske stavbe iz 16. stoletja na Kranjskem; niti na eni takrat na novo pozidani renesančni grajski stavbi ne najdemo česa podobnega.[23] Končni odgovor na to vprašanje pa bodo vsekakor lahko dale le ustrezne arheološke raziskave. Glede na Valvasorjevo upodobitev gradu pa je na tem mestu treba zapisati še možnost, da je ta hotela prikazati idealno stanje takrat še nedograjene stavbe v obliki, kakršno naj bi dobila po dokončanju gradnje.[24] Na to možnost smemo pomisliti glede na negotovost risbe in glede na dejstvo, da pred letom 1824 še nista obstajali dve polovici traktov, ki sta na upodobitvi že prikazani. Da je grad kljub enotni zasnovi nastajal postopoma, je ugotovil že konservator Ivan Komelj, ki si je na začetku februarja leta 1949 drugič ogledal razvaljeni grad; opazil je, da je bil dvoriščna stena vhodnega trakta naslonjena na že ometani in pobeljeni zid vzhodnega trakta.[25] Če bi upodobitev kazala idealno stanje, to ne bi bila izjema v opusu Valvasorjevih upodobitev. Tak primer je upodobitev dvorca Rakovnik pri Šentrupertu v Valvasorjevi Slavi, kjer je prikazana bistveno večja zasnova, kot je bila kdajkoli v resnici zgrajena.[26] Še bolj zgovoren primer je upodobitev štiritraktne zasnove dvorca Kravjek pri Muljavi v Valvasorjevi Topografiji; upodobljena štiritraktna ambiciozna zasnova z vhodnim stolpičem v resnici nikoli ni obstajala. Namesto upodobljenega mogočnega dvorca so zgradili le manjši monolitni dvorec brez notranjega dvorišča, ki je propadel v 19. stoletju.[27] Ob tem je sicer treba zapisati, da je Valvasorjeva upodobitev Krupe z več vidikov tudi povsem točna. Korektno so upodobljene višine stavbe in posamezni detajli. Tako so povsem točno prikazani podvojena širina vzhodnega trakta, jarek okoli zasnove, venčni zidci in konzolna pomola. Dragocena je zlasti upodobitev pozneje odstranjenega konzolnega pomola nad glavnim vhodom v grad, ki je imel obliko dekorativnega stolpiča in je presegal višino drugih delov stavbe.[28]

Na osnovi vsega naštetega je mogoče sklepati, da je dobil grad v 16. stoletju z jarkom obdano kva-

22 Komelj, Dolenjski gradovi (INDOK, KMJ), Zapiski o gradu Krupa, februar 1949, (Zapiski XV, str. 23).

23 Osrednja stolpa na dvoriščih sta bila le na gradu v Škofji Loki in na Gracarjevem turnu pod Gorjanci, a v obeh primerih gre zgolj za renesančno adaptacijo srednjeveških stavbnih zasnov.

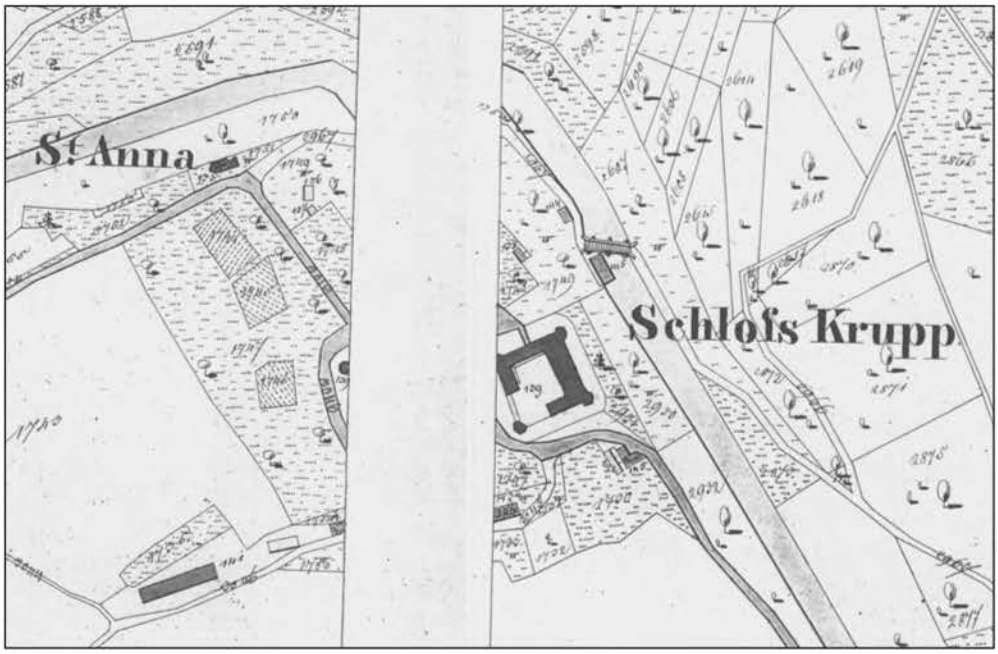
24 Pomembna ugotovitev novejših raziskav renesančnih grajskih stavb na Slovenskem je, da mnogih ambiciozno začrtanih konceptov iz 16. stoletja nikoli niso uspeli povsem dokončati. Najznačilnejši tovrstni primeri so Brdo pri Kranju, Zalog pri Moravčah in Betnava pri Mariboru.

25 Komelj, Dolenjski gradovi (INDOK, KMJ), Zapiski o gradu Krupa, 14. 3. 1946, (Zapiski I, str. 9); prim. Komelj, Srednjeveška grajska arhitektura, str. 82.

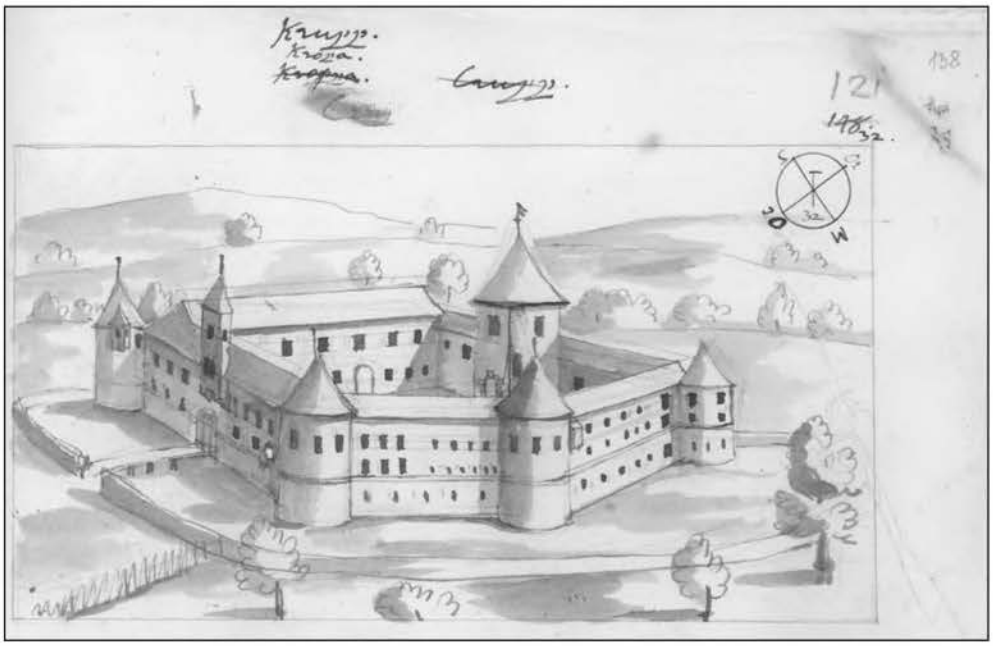
26 Sapač, *Razvoj*, str. 186.

27 Sapač, *Razvoj*, str. 149. Valvasorjeva upodobitev je tudi v tem primeru še sedaj glavni vzrok za zmote raziskovalcev. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 14, str. 35–36.

28 Podoben pomol se je ohranil na gradu Fužine v Ljubljani in je rabil za oltarni prostor grajske kapele nad glavno grajsko vhodno vežo.

Kompleks gradu v mapi franciscejskega katastra iz leta 1824 (ARS, AS 176).

Grad v Valvasorjevi Skicni knjigi za Topografijo Kranjske (Valvasor, Topografija Kranjske 1678–1679, str. 138).

dratno osnovo tlorisno zasnovo s štirimi enakimi stolpi na vogalih. Vse kaže, da so že takrat načrtovali gradnjo štirih traktov okoli notranjega dvorišča, a ta koncept so uresničili postopoma, v daljšem časovnem razponu. Glede na analizo tlorisne zasnove in glede na zapiske Ivana Komelja, ki si je razvalino gradu ogledal v letih 1946 in 1949, je mogoče sklepati, da so najprej zgradili najširši vzhodni grajski trakt, v katerega so vključili tudi srednjeveško stavbo dvora. Nato so zgradili severni trakt, ki so ga po Komeljevi ugotovitvi naslonili na že ometani vzhodni trakt. Hkrati so najbrž zgradili tudi nastavka zahodnega in južnega trakta. Vogalne stolpe so verjetno zgradili vse hkrati, sočasno z obodnim zidovjem in vzhodnim traktom. Stolpi so bili v pritličju najbrž že od začetka opremljeni s kupolastimi oboki s sosvodnicami; zato so imeli prostori v nadstropju stolpov višji talni nivo od prostorov v

prvem nadstropju traktov. Trakti so bili glede na opažanja Ivana Komelja sprva povsod opremljeni z ravnimi neometanimi tramovnimi lesenimi stropi; v nadstropju so stropi sloneli na preprostih kamnitih konzolah.[29] Glede na ambiciozno zasnovo smemo sklepati, da so že v 16. stoletju načrtovali gradnjo elegantnih arkadnih hodnikov na vseh straneh dvorišča, ki pa jih takrat še niso uspeli izvesti. Za povezavo med trakti so tako do 19. stoletja rabili leseni povezovalni hodniki.

Arhivski viri molčijo o času začetka gradnje mogočne renesančne grajske zasnove.[30] Utemeljena je domneva, da so gradnjo začeli hkrati z razcvetom drugih utrdbenih gradenj na dolenjskih in belokranjskih gradovih v drugi tretjini 16. stoletja.[31] V tistem obdobju je imela Bela krajina do izgradnje Karlovca velik pomen kot vojna baza za obrambo pred Turki.[32] Na ta čas začetka gradnje mogočne zasnove so kazali tudi nekateri značilni stavbni detajli. Zgovoren je bil zlasti preplet tradicionalnih poznogotsko oblikovanih stavbnih členov in modernih novih renesančnih arhitekturnih prvin, ki so se na Kranjskem v večjem obsegu uveljavile šele po letu 1530.[33] Najzgovornejši rezultat tega prepleta je bil severovzhodni stolp, ki je bil v pritličju obdan z renesančnim kordonskim zidcem polkrožnega prereza, v prvem nadstropju pa je bil opremljen s pomolom na treh trikrat stopnjevanih konzolah, ki je bil na straneh še leta 1949 opremljen s poznogotsko oblikovanima pravokotnima okencema.[34] Po podatku, da so leta 1565 v grad prek mostu zaradi nepazljivosti straže vdrli Turki in ga izropali,[35] je mogoče sklepati, da so takrat že obstajali jarek, dvižni most in torej že tudi severni trakt z glavno grajsko vežo, v kateri je bil nameščen mehanizem za dvigovanje mostu. Glede na te podatke in glede na podatke o lastnikih gradu v 16. stoletju je mogoče sklepati, da so renesančno grajsko zasnovo začeli graditi pod vodstvom Morica Purgstalla († 1549), končali pa najbrž pod njegovim sinom Erazmom.[36] Ambiciozna zasnova je najbrž nastala tudi z namenom, da bi postala sedež nove veje rodovine Purgstall, medtem ko je sedež glavne veje rodovine ostal dvorec Puštal pri Škofji Loki.[37]

Renesančna zasnova gradu Krupa je bila v 16. stoletju ena najbolj premišljeno zastavljenih gradenj grajskih stavb na Kranjskem. S tem pa se je uvrščala tudi med najambicioznejše arhitekturne in umetnostne podvige v deželi nasploh, saj je bila grajska arhitektura v tistem obdobju zaradi turških vpadov in verskih bojev, povezanih z vzponom protestantizma, najbolj reprezentativna umetnostna naloga. Nastala je v času, ko se je tudi na Dolenjskem in v Beli krajini pričela čedalje bolj uveljavljati nova arhitekturna in umetnostna usmeritev, ki jo navadno označujemo s terminom renesansa. Ta usmeritev se je postopoma močno uveljavila in v drugi polovici 16. stoletja dokončno izpodrinila močno zakoreninjeno gotsko tradicijo. Uveljavitev renesančnih stavbnih oblik so omogočili severnoitalijanski, predvsem lombardski stavbeniki in inženirji, ki so zlasti preko Štajerske na Kranjsko prinesli tip renesančnega, novemu strelnemu orožju prilagojenega gradu.[38] V ravnino postavljena geometrično pravilna in razsežna zasnova gradu Krupa je bila eden najbolj celovito izvedenih primerov tega novega tipa grajske arhitekture. Glede na temeljne značilnosti kompozicije tlorisa in stavbnih mas je očitno, da je nastala dosledno pod vplivom modernih renesančnih utrdb, ki so se po vzoru starejših srednjeveških utrdb v južni Italiji razvile v drugi polovici 15. stoletja v vseh italijanskih deželah. Za tovrstne utrdbe so bili značilni močni vogalni cilindrični stolpi oziroma bastije z odprtinami za topove.[39] Okrogle vogalne stolpe so v obdobju renesanse v slovenskem prostoru gradili zlasti do sredine 16. stoletja, a so jih že v drugi tretjini stoletja čedalje bolj izpodrivale naprednejše zasnove klinastih bastij. Prvi takšni moderni in z okroglimi stolpi utrjeni grajski zasnovi v slovenskem prostoru sta bila gra-

29 Komelj, Dolenjski gradovi (INDOK, KMJ), Zapiski o gradu Krupa, 1946, 1949. V 18. in 19. stoletju so večino stropov ometali.

30 Prim. ARS, AS 749. Arhivski fond združenih gospostev Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec v obsegu 35 tekočih metrov, ki ga od leta 1926 oziroma 1946 hrani ARS, doslej sicer še ni bil sistematično v celoti pregledan, popisan in urejen.

31 Od bližnjih pomembnih gradenj je treba izpostaviti gradnjo gradov Pobrežje in Novi grad na Dobri. Oba gradova sta tudi propadla skupaj s Krupo med drugo svetovno vojno. Prim. Sapač, Grad Pobrežje, str. 144–146. Okrogli stolpi gradu Pobrežje so z dvema grbovnima ploščama datirani v leto 1557.

32 Prim. Jug, Turški napadi do prve tretjine 16. stoletja; Jug, Turški napadi na Kranjsko od prve tretjine 16. stoletja; Simoniti, *Vojaška organizacija*; Brancelj Bednaršek, *1408. Prišli so Turki*, str. 16 sl.

33 Ena temeljnih značilnosti modernih renesančnih grajskih stavb v drugi tretjini 16. stoletja je, da imajo nove geometrično pravilne tlorisne zasnove, po drugi strani pa tradicionalno gotsko obliko posameznih detajlov, zlasti okenskih in vratnih okvirov.

34 Komelj, Dolenjski gradovi (INDOK, KMJ), Zapiski o gradu Krupa, 1949. Enaki okenski profili so bili takrat še ohranjeni tudi na nekaterih oknih v pritličju na dvoriščni strani.

35 Simonič, Grad Krupa, str. 198.

36 Smole, *Graščine*, str. 248, 665.

37 Prim. Smole, *Graščine*, str. 398.

38 Prim. Curk, Delež; Curk, O utrjevanju, str. 5–11; Ilijanić, Die Festungen, str. 343–348; Komelj, Utrdbena arhitektura; Kruhek, *Krajiške utvrde;* Šumi, Arhitektura XVI. stoletja; Šumi, *Arhitektura XVII. stoletja*; Šumi, *Arhitektura 16. stoletja*; Šumi, *Arhitektura 17. stoletja*.

39 Prim. Moos, *Turm und Bollwerk*, str. 155–172; Neumann, *Festungsbau-Kunst und –Tehnick*; str. 9 sl. Prvi prototip gradu na kvadratnem tlorisu z notranjim dvoriščem in štirimi vogalnimi stolpi je Castello di San Giorgio v Mantovi, ki je nastal med letoma 1390 in 1406. Ta zasnova je postala pomemben vzor za renesančno arhitekturo utrjenih dvorcev v osrednji Evropi.

dova Vipavski Križ in Brežice. Krupa zaradi manjšega strateškega pomena sicer ni dobila tako močno poudarjene obrambne zasnove; grad je bil po temeljni zasnovi še najbolj primerljiv z bližnjimi gradovi oziroma utrjenimi dvorci Šrajbarski turn pri Krškem, Olimje v Posotelju, Jastrebarsko na Hrvaškem in Beltinci v Prekmurju, ki so bili v renesančni podobi z notranjimi dvorišči in okroglimi vogalnimi stolpi zgrajeni v času okoli sredine 16. stoletja in v drugi polovici 16. stoletja. Ta tip grajskih stavb se je na Slovenskem prvič pojavil že sredi 15. stoletja, ko so zgradili novo zasnovo gradu Vrbovec v Zgornji Savinjski dolini.[40] Zasnova gradu Krupa je bila med naštetimi najbolj geometrično pravilno izvedena in se je zelo približala idealom iz italijanskih renesančnih arhitekturnih traktatov. Zakaj je bila prav na Krupi izvedena tako idealna zasnova, je brez ustreznih virov težko dognati. A očitno so takšen podvig omogočili splošna vojaško-politična situacija ob državni meji, velikost in bogastvo zemljiškega gospostva ter razgledanost in ambicioznost lastnikov. Najbrž so lastniki po bitki pri Mohaču leta 1526, ko se je turška meja čedalje bolj približevala Kranjski, izkoristili priložnost in se zavzeli za gradnjo velike nove zasnove, ki bi mogla kljubovati sodobnemu načinu bojevanja s strelnim orožjem. A grad v resnici ni bil zasnovan kot močna obmejna utrdba, tako kot denimo bližnji obkolpski grajski kompleksi Pobrežje, Vinica, Poljane in Kostel, ampak zgolj kot moderna utrjena plemiška rezidenca, ki ne bi mogla kljubovati daljšemu obleganju. Vsekakor pa se je bil grad sposoben učinkovito obraniti pred številnimi manjšimi napadi, ki v 16. stoletju nikoli niso bili tako siloviti kot v zadnji tretjini 15. stoletja.[41]

Problematika grajske cerkve

V prid domnevi, da je renesančna grajska zasnova nastala predvsem kot sodobna rezidenca razgledane in ambiciozne renesančne plemiške rodovine in ne prvenstveno kot vojaška obmejna utrdba, govori tudi zasnova nekdanje zunanje grajske cerkve, ki so jo leta 1952 razkrili in nato popolnoma podrli.[42] Cerkev je bila v prostorski in vsebinski navezavi na grad, ki je imel sicer tudi manjšo notranjo zasebno kapelo; ta je bila posvečena svetemu Antonu Padovanskemu in najbrž namenjena zgolj grajskim prebivalcem.[43] Proti vzhodu orientirana grajska cerkev je imela nazadnje pretežno neogotsko oblikovano zunanjščino. Stala je ob nekdanji glavni cesti, severno od gradu, približno v osi glavnega grajskega portala. Na isti lokaciji je cerkev označena tudi na avstrijskem vojaškem zemljevidu in na franciscejskem katastru. Po podatkih Ivana Šašlja so prvotno kapelo svetega Boštjana leta 1874 povsem prenovili in jo posvetili sveti Ani; od stare kapele naj bi takrat ohranili samo nekaj zidu in prostor prezbiterija pod novim zvonikom.[44] A franciscejski kataster kaže, da velikost cerkve leta 1824 ni bila manjša od velikosti konec 19. stoletja in da so jo takrat torej le temeljito prenovili.[45] Nad pravokotnim prezbiterijem na vzhodni strani so takrat zgradili osmerostrani zvonik s koničasto streho, ki je posnemal obliko zvonika kapiteljske cerkve v Novem mestu. Da stare cerkve leta 1874 niso podrli, ampak le prenovili brez obsežnejših rušenj, priča tudi Šašljeva navedba, da se pod beleži v novi cerkvi skrivajo poslikave nekdanje cerkve.[46] Cerkev je imela najbrž vseskozi enak obseg, vendar pa je imela sprva namesto večjega zvonika nad zahodno fasado odprto zvončnico, na kar je pred porušitvijo kazala odebelitev srednjega dela zahodne fasade. Cerkev je stala že vsaj v prvi tretjini 17. stoletja, na kar so poleg zasnove v poznogotski tradiciji kazali tudi trije kvalitetno oblikovani nagrobni spomeniki Jurija Krištofa pl. Purgstalla († 1619), Janeza Baltazarja pl. Purgstalla († 1630) in Baltazarjevega sina Andreja pl. Purgstalla († 1623); vzidani so bili v prezbiteriju kapele na stranskih stenah ob glavnem oltarju, po drugi svetovni vojni pa so jih prenesli v lopo cerkve sv. Martina v Metliki, kjer so še sedaj.[47] Glede na arhitekturno zasnovo je cerkev morda nastala že v 16. stoletju, kmalu za grajsko stavbo. Po velikosti, zasnovi in položaju ob cesti do gradu je bila primerljiva z grajsko cerkvijo svete Ane, ki jo je dala pozidati rodovina Khisl med letoma 1572 in 1592 ob cesti med trgom in gradom v (Slovenskih) Konjicah.[48] Morda je bila cerkev na Krupi tako kot konjiška zgrajena kot protestantska molilnica, namenjena tudi okoliškemu prebivalstvu. Na to smemo pomisliti glede na podatek, da so bili Purgstalli

40 Po sredini 16. stoletja se ta stavbni tip z okroglimi vogalnimi stolpi skoraj ne pojavlja več. Edina izjema je dvorec Pogled pri Slovenskih Konjicah, ki so ga v arhaičnih oblikah zgradili šele na začetku 17. stoletja. Poleg večjih zasnov z notranjim dvoriščem pa je v času okoli sredine 16. stoletja nastalo tudi več manjših monolitnih dvorcev, ki so imeli na vogalih okrogle stolpe.

41 Prim. Simoniti, *Turki so v deželi že*, str. 50; Simoniti, *Vojaška organizacija*; Brancelj Bednaršek, *1408. Prišli so Turki*, str. 18.

42 Figuralne nagrobnike Purgstallov so pred porušitvijo prenesli v Belokranjski muzej, tja pa so prenesli tudi Koželjevo oltarno sliko sv. Ane in dva svečnika. Simonič, Grad Krupa, str. 199–200.

43 Simonič, Grad Krupa, str. 199. Kapela je bila najbrž v prvem nadstropju severovzhodnega stolpa; oltar je najbrž stal v konzolnem pomolu tega stolpa.

44 Šašelj, Slovenska domovina. Grad Krupa, str. 366.

45 Že na franciscejskem katastru je cerkev označena kot posvečena sveti Ani.

46 Šašelj, Slovenska domovina. Grad Krupa, str. 366.

47 Šašelj, Slovenska domovina. Grad Krupa, str. 365–367; France Stele, Zapiski CXI, 1913, 30 (INDOK); Vrišer, Renesančni viteški nagrobniki, str. 199, 202; Cevc, Renesančna plastika, str. 151, 155; Cevc, *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom*, str. 255, 256, 266–268; Brancelj Bednaršek, *Petdeset let*, str. 19; prim. Smole, *Graščine*, str. 248–249.

48 Pahor, Podružnična cerkev, str. 123–136.

Grajska cerkev svete Ane na razglednici okoli leta 1910.

v 16. stoletju vneti zagovorniki nove vere; leta 1573 je dal Jakob Purgstall († 1598) v stolpu svojega gradu Puštal pri Škofji Loki urediti molilnico, ki je bila namenjena tudi meščanom Škofje Loke.[49] Znan je tudi podatek, da so Purgstalli na Krupi v obdobju reformacije vzdrževali slovenske in hrvaške predikante.[50] A o tem je mogoče le domnevati. Lokacija nekdanje kapele tik ob cesti je sedaj zasuta in zaraščena, arheološke raziskave (še) niso načrtovane.

Stavbni razvoj gradu med 17. in 19. stoletjem

V 17. stoletju je bil grad Krupa ena najmogočnejših grajskih stavb na Kranjskem. Kot vse kaže, je bil tudi dovolj dostojno opremljen.[51] Najbrž so že takrat odstranili nekatere obrambne elemente, ki so postali po prenehanju turških vpadov odvečni. Prvotni leseni mostovž čez obrambni jarek so nadomestili s še ohranjenim zidanim mostovžem na dveh lokih. Pomembnejših gradbenih posegov pa v tistem obdobju ni bilo. Šele precej pozneje so renesančno zasnovo dopolnili s ciljem izpopolnitve prvotne arhitekturne zamisli. Pravi čas za izvedbo takšnega podviga je nastopil v prvi polovici 19. stoletja, saj v 18. stoletju menjave številnih lastnikov tega niso omogočile; takrat je grajski kompleks najbrž postopoma stagniral, čeprav je od sredine 18. stoletja opravljal tudi funkcijo središča gospostva Pobrežje.[52]

Pomembno novo obdobje za gradbeno zgodovino gradu je nastopilo v prvi polovici 19. stoletja, ko je celotna Bela krajina najbrž zaradi obmejne lege doživela razcvet. V tistem obdobju so temeljito prenovili tudi bližnja gradova v Metliki in Gradcu. Gradova Krupa in Pobrežje je leta 1796 po smrti Frančiške Auersperg, roj. Apfaltrer dedoval njen nečak Alojz baron Apfaltrer; pokojnica je Pobrežje in Krupo dedovala po svojem prvem možu Jožefu Karlu pl. Bonazzu, po drugem možu Alojzu Adolfu Auerspergu, ki ga je preživela za deset let, pa je dedovala njegovo veliko premoženje.[53] Alojz baron Apfaltrer je poleg obeh gradov očitno dedoval tudi velik del tetinega premoženja in ga po letu 1796 oziroma 1804 precej namenil za velikopotezno prenovo zanemarjenega gradu. Ta je nato po njegovi smrti leta 1855 ostal kot dostojno urejena rezidenca v lasti njegovih naslednikov do leta 1904, ko je prešel v meščanske roke.[54] Med letoma 1816 in 1850 je bil v gradu tudi sedež belokranjskega okrajnega urada s sodiščem in davkarijo, kar je bil najbrž še dodaten razlog, da so grad temeljito prenovili.[55] Breme prenove so najbrž občutili tudi okoliški

49 Blaznik, *Škofja Loka*, str. 248; prim. Smole, *Graščine*, str. 398.
50 Simonič, Grad Krupa, str. 199.
51 Prim. Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 83; Stopar, *Grajske stavbe* 16, str. 44–45.
52 Prim. Sapač, *Razvoj*, str. 235. Krupa in Pobrežje sta imela iste lastnike od sredine 18. stoletja. Ker je bil grad Krupa bolj primeren za bivanje od izrazito utrdbenega gradu Pobrežje, je prevzel vlogo središča združenega gospostva in so vanj prenesli tudi arhiv gospostva Pobrežje.
53 Preinfalk, *Auerspergi*, str. 188.
54 Prim. Smole, *Graščine*, str. 249–250, 354.
55 Prim. Kos, *Urbarji*, str. 62 sl.; Stopar, *Grajske stavbe* 16, str. 45.

Arkadno dvorišče gradu Krupa po razglednici iz okoli leta 1910.

kmečki prebivalci, ki so bili v 19. stoletju, do leta 1848, pogosto v konfliktih z grajsko gospodo.[56] Z obsežno prenovo je grad dobil podobo, ki jo je nato brez večjih sprememb ohranil do požiga med drugo svetovno vojno. Franciscejski kataster iz leta 1824 kaže, da takrat še nista obstajala južna polovica zahodnega trakta in zahodna polovica južnega trakta, obstajal pa je že jugozahodni vogalni stolp. Očitno so manjkajoča trakta kmalu zatem zgradili, saj se po zemljiški odvezi leta 1848 takšnega podviga najbrž ne bi bili več lotili. O tem, ali sta nova trakta nadomestila morda med kakšnim požarom v 18. stoletju razdejana stara trakta ali pa so takrat zgolj dokončali v 16. stoletju začrtani in pozneje neizvedeni projekt, moremo brez izvedenih arheoloških raziskav zgolj ugibati.[57] Nova trakta so glede na temeljne značilnosti oblikovali dosledno po vzoru starejših traktov in vanju vključili stari vogalni stolp. Hkrati so preoblikovali celotno zunanjščino gradu. Takrat so kot nadomestilo za majhne line v pritličju prebili velika pravokotna okna, ki so deloma uničila renesančni polkrožni kordonski zidec. Modernizirali in povečali so tudi okna v prvem nadstropju, ki so deloma nastala na drugih mestih, kakor so bila poprej renesančna.[58] Celoten grad so pod napuščem opremili s profiliranim venčnim zidcem poznobaročnih oblik. Hkrati so najbrž stari renesančni glavni portal sredi severne fasade nadomestili z novim polkrožno sklenjenim baročnim rustikalnim portalom in nad njim stolpičast konzolni pomol nadomestili z večjim pravokotnim oknom. Ob teh prezidavah pa so ohranili poznogotsko oblikovani konzolni pomol v nadstropju severovzhodnega stolpa. Temeljito so prenovili tudi notranjščino grajskih prostorov, kjer so ometali prvotno neometane lesene tramovne strope. Najbrž je šele v tistem obdobju nastal stranski vhod v grad, ki je kletno etažo vzhodnega trakta povezal z rečnim nabrežjem. Hkrati so v bližini novega vhoda zgradili tudi straniščni prizidek, ki je spominjal na še ohranjeni enak arhitekturni element na gradu Brdo pri Lukovici. Največje spremembe pa je bilo v tistem obdobju deležno notranje grajsko dvorišče, kjer so odstranili stare lesene povezovalne hodnike v nadstropju in ob vseh dvoriščnih straneh zgradili elegantne nadstropne arkadne hodnike renesančnih oblik, ki so bili obokani.[59] Rahlo potlačeni arkadni loki so sloneli

56 Granda, *Dolenjska v revolucionarnem letu*, str. 143, 145.

57 Na tam mestu velja omeniti analogni primer dvorca Betnava pri Mariboru, kjer je nedokončana renesančna zasnova iz sredine 16. stoletja leta 1685 pogorela, v 18. stoletju pa so nato na lokaciji podrtega vzhodnega trakta zgradili nov trakt, ki je v glavnem upošteval prvotno renesančno zasnovo.

58 Na ta poseg kaže nekaj fotografij požganega gradu iz časa, preden so razvaline dokončno odstranili. Fotografije hrani Belokranjski muzej v Metliki.

59 Ivan Stopar meni, da so arkadni hodniki nastali že v prvi polovici 18. stoletja, kar pa glede na franciscejski kataster iz leta 1824 ni verjetno. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 16, str. 49. Da pa so arkadni hodniki na Krupi tudi na severnem traktu nastali šele sekundarno, sta dokazovala širši lok ob vhodu na dvorišče in ožji lok na vzhodnem koncu severnega arkadnega hodnika.

Arkadna stebra s Krupe v lapidariju Belokranjskega muzeja v Metliki leta 2006 (foto: Igor Sapač).

na okroglih stebrih. Z arkadnimi hodniki je grad dobil varljivo enotno podobo renesančne rezidence iz 16. stoletja.[60] Zaradi gradnje arkadnih hodnikov so na dvoriščni fasadi severnega in vzhodnega trakta stare okenske odprtine deloma spremenili v vrata, deloma pa zazidali.[61] Arkadne hodnike so tlakovali z večjimi kamnitimi ploščami iz trdega sivega apnenca, ki so v obsegu pritličja deloma še ohranjene. Najbrž so šele med gradnjo arkad v vzhodnem traktu, ob stiku s severnim traktom, zgradili udobno dvoramno stopnišče, ki je povezalo vse etaže grajske stavbe. Stopnišče s stopnicami iz trdega sivega apnenca je sedaj deloma ohranjeno le še v obsegu napol zasute kletne etaže. Ob grajski stavbi so v prvi polovici 19. stoletja temeljito prenovili oziroma na novo zgradili tudi bližnja grajska gospodarska poslopja. Takrat so ob gradu obstajala poslopja kovačije, kašče, kozolca, hleva za govejo živino, hleva za konje in hleva za prašiče.[62] Kozolec toplar, ki je dokumentiran na nekaterih predvojnih fotografijah, je bil značilna tovrstna arhitektura, kakšne so bile najbolj uveljavljene od konca 18. stoletja do sredine 19. stoletja. Od vseh naštetih poslopij se je v razvaljeni obliki do sedaj ohranila le kašča, ki z načinom zidave kaže, da je najbrž nastala na začetku 19. stoletja.

Leto 1848 je za Krupo, tako kot tudi za druge belokranjske grajske stavbe, predstavljalo veliko prelomnico, ki je pomenila mejnik začetka propada mogočne arhitekturne stvaritve. Grad je takrat izgubil ekonomsko podlago, ki je zagotavljala njegovo preživljanje in je počasi začel stagnirati.[63] Dodaten razlog za stagnacijo je bil tudi odselitev okrajnih uradov iz gradu, zaradi česar je ostal prazen velik del prostorov.[64] Propadanje gradu je bilo sicer počasnejše kot pri bližnjih gradovih in dvorcih Pobrežje, Vinica, Brdarci, Kanižarica, Turn pri Dragatušu, Zastava, Smuk, Podturn in Pungrt, ki so bili že konec 19. stoletja deloma ali v celoti opuščeni.[65]

60 S tega vidika je grad Krupa primerljiv z renesančnima gradovoma Brdo pri Kranju in Betnava pri Mariboru, ki sta oba dvoriščne arkadne hodnike dobila šele v 18. stoletju.

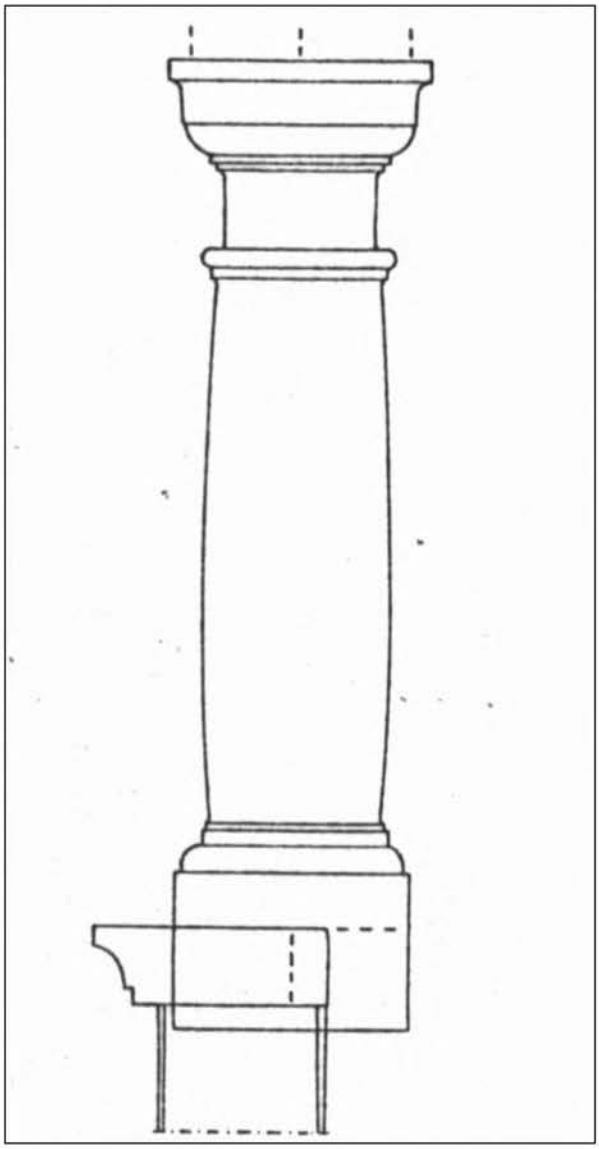
61 Komelj, Dolenjski gradovi (INDOK, KMJ), Zapiski o gradu Krupa, 1949.

62 Prim. Simonič, Grad Krupa, str. 199; Konda, *Življenje pod Semiško goro*, str. 66.

63 Prim. Granda, *Dolenjska v revolucionarnem letu*, str. 183.

64 Simonič, Grad Krupa, str. 199. Gre za podoben problem kot v primeru gradu Žužemberk, kjer je stavba po izselitvi sodišča konec 19. stoletja začela naglo propadati.

65 Prim. Sapač, *Razvoj*, str. 232 sl.; Stopar, *Grajske stavbe* 16. V Beli krajini so grajske stavbe po zemljiški odvezi leta 1848 začele neprimerno hitreje propadati kot v drugih delih Slovenije. Razloga sta bila najbrž precejšnja revščina te pokrajine in odseljevanje prebivalstva.

Izris značilnega arkadnega stebra s Krupe (Igor Sapač, 2002).

Plemiški lastniki gradu so si do leta 1904 očitno po najboljših močeh prizadevali za redno vzdrževanje gradu, ki se je iz sedeža gospostva prelevil v sedež veleposesti. Na to prizadevanje je kazala tudi grajska cerkev, ki so jo leta 1874 temeljito prenovili in ji dali neogotski slogovni značaj. Takrat so na zahodni fasadi cerkve podrli značilno belokranjsko odprto zvončnico in na vzhodni strani nad prezbiterijem zgradili osemstrani zvonik, ki se je s koničasto streho zgledoval po v tistem času po vsej Dolenjski in Beli krajini na moč priljubljeni novi historistični obliki strehe novomeške kapiteljske cerkve. Podolžna cerkvena ladja je dobila na stranskih fasadah nova šilastoločna okna, na glavni fasadi pa šilastoločen portal iz ometa, nad katerim je bilo v štuku oblikovano srce, nad tem pa v atiki štukirani motivi stiliziranega rastlinja. S historizirajočimi fasadnimi štukaturnimi dekoracijami so okrasili tudi zvonik. V notranjščini je ladja dobila ometan lesen banjast obok s sosvodnicami, ki je najbrž nadomestil prvotni ravni leseni strop.[66] V prezbiteriju cerkve so ohranili tri figuralne nagrobnike Purgstallov iz 17. stoletja in bogato oblikovan baročni ornamentalni okvir z grbom nad glavnim oltarjem.[67] V okvir so najbrž zaradi spremembe posvetitve cerkve namestili novo oltarno sliko svete Ane, ki jo je izdelal kamniški slikar Matija Koželj (1842–1917).[68]

Neogotsko oblikovani zvonik grajske cerkve svete Ane leta 1952 (Belokranjski muzej).

Propad gradu v 20. stoletju

Po letu 1904, ko je prešel v last gradaškega poštarja Julija Maceleta in metliškega hotelirja Da-

66 Komelj, Dolenjski gradovi (INDOK, KMJ), Zapiski o gradu Krupa, 1949.

67 Šašelj, Slovenska domovina. Grad Krupa, str. 365–367; France Stele, Zapiski CXI, 1913, 30 (INDOK). Ornamentalni okvir oltarja je bil podoben tistemu v cerkvi Marije Tolažnice v Stopičah iz okoli leta 1709.

68 Simonič, Grad Krupa, str. 200.

nijela Makarja ter nato 1918 v last semiškega trgovca Josipa Zurca, je grad čedalje bolj propadal, saj je ostal brez prave namembnosti.[69] Agonijo je končala druga svetovna vojna. Po okupaciji leta 1941 so se v gradu naselili pripadniki topniških in konjeniških enot italijanske vojske, a so ga že čez nekaj mesecev zapustili.[70] Maja 1942 so partizani prazno stavbo požgali. Grad je menda gorel dva tedna.[71] Bil je eden prvih slovenskih gradov, ki so ga pogoltnili ognjeni zublji revolucije maja in junija 1942, potem ko je 6. aprila 1942 začel veljati Odlok IO OF o razlastitvi veleposestnikov okupatorske narodnosti in domačih izdajalcev.[72] Iz razpoložljivih virov ni mogoče razbrati, da bi si zaradi požiga gradu okupatorski vojaki za prebivanje v Beli krajini morali postaviti šotorišča. Partizani so požgali zgolj osrednjo grajsko stavbo, grajska cerkev in gospodarska poslopja kovačije, hlevov, kašče in kozolca pa so konec vojne dočakala nepoškodovana.[73] Kmalu po koncu vojne si je 14. marca 1946 požgani grad ogledal takratni študent umetnostne zgodovine in poznejši konservator Ivan Komelj, ki je svoja opažanja zabeležil v obliki popotnih zapiskov. Takrat je bila celotna stavba že brez strehe, porušeni pa so bili tudi že arkadni hodniki na dvorišču in južni trakt.[74] Naslednjič je grad obiskal okoli leta 1949. Razvaline so bile takrat že domala v celoti podrte do nivoja tal notranjega dvorišča; v dokaj neokrnjeni obliki sta stala le še glavna fasada severnega trakta in severovzhodni stolp s konzolnim pomolom.[75] V petdesetih letih 20. stoletja so nato okoliški prebivalci, ki so tako na preprost način pridobivali gradbeni material, v celoti podrli še te ostanke. Ostala je le grajska ploščad z ostanki spodnjih delov zidov in z deloma zasuto kletjo vzhodnega trakta, ki jo na vseh štirih straneh obdaja renesančni obrambni jarek.[76]

Okoli leta 1950 so razkrili še grajsko cerkev, ki je bila leta 1949 še v celoti ohranjena.[77] Leta 1950 so v Metliko iz razpadajoče cerkve, ki je bila glede na takrat zapisano uradno oceno slovenske spomeniške službe po svoji arhitekturi nepomembna, prepeljali tri nagrobne spomenike Purgstallov.[78] Razkrito cerkev so leta 1952 minirali in do tal podrli. V bližnjih grajskih hlevih so leta 1948 uredili pitališče svinj, ki pa je bilo leta 1955 opuščeno, nakar so hleve podrli in material odpeljali.[79] Grajski kozolec toplar je propadel po letu 1975, približno hkrati pa se je sesula tudi streha grajske kašče, od katere so se do danes ohranile le še razvaline njenih kamnitih obodnih sten. Nekdanje poslopje grajske kovačnice so predelali in razširili v zasebno stanovanjsko hišo, ki danes deluje kot tujek na območju razvaljenega grajskega kompleksa.[80] Okoli leta 2000 so očistili nekdanje notranje grajsko dvorišče. Takrat so odkrili ostanke opečnih tlakov v prostorih nekdanjega grajskega pritličja in ostanke arkadnih stebrov na dvorišču. Zaščita odkritih ostankov in celovita spomeniška prezentacija območja nekdanjega gradu še nista stekli. Prav tako še ni stekla celovita raziskava nekdanjega obsežnega grajskega arhiva, ki ga hrani

Severovzhodni stolp gradu leta 1952 (Belokranjski muzej).

69 Simonič, Grad Krupa, str. 198–200; prim. Smole, *Graščine*, str. 250; Komelj, Grad kot spomeniškovarstveni problem.

70 Konda, *Življenje pod Semiško goro*, str. 70.

71 *Krajevni leksikon Slovenije*. II. knjiga. Ljubljana 1971, str. 42; prim. *Črne bukve*, str. 191; Simonič, Grad Krupa, str. 199.

72 Sapač, *Razvoj*, str. 237 sl.; prim. *Fotografski dokumenti o boju Komunistične partije Slovenije* II/1. Ljubljana 1959, str. 330. Približno hkrati z gradom Krupa so partizani spomladi in poleti 1942 požgali še bližnje gradove in dvorce Hmeljnik, Brajtenav (Žalog), Bajnof, Otočec in Klevevž na Dolenjskem. Prim. *Črne bukve*, str. 191.

73 *Krajevni leksikon Slovenije*. II. knjiga. Ljubljana 1971, str. 42; prim. Simonič, Grad Krupa, str. 199.

74 Komelj, Dolenjski gradovi (INDOK, KMJ), Zapiski o gradu Krupa, 14. 3. 1946 (Zapiski I, str. 9).

75 Komelj, Dolenjski gradovi (INDOK, KMJ), Zapiski o gradu Krupa, začetek februarja 1949 (Zapiski XV, str. 23 sl.).

76 Med vojno požgani grad je po vojni delil usodo mnogih požganih grajskih stavb na Slovenskem, ki so jih do okoli leta 1960 sistematično rušili. Med najpomembnejše takrat uničene grajske arhitekture sodijo Križ pri Kamniku, Zalog pri Moravčah, Vurberk pri Ptuju, Kočevje, Soteska ob Krki, Rakovnik pri Šentrupertu, Mokronog, Klevevž, Mirna, Dob pri Šentrupertu in Pobrežje ob Kolpi. Prim. Sapač, *Razvoj*, str. 246.

77 Komelj, Dolenjski gradovi (INDOK, KMJ), Zapiski o gradu Krupa, 1949; Komelj, Srednjeveška grajska arhitektura, str. 82.

78 Nepodpisano konservatorsko poročilo, *Varstvo spomenikov*, III/1–2, 1950, str. 75.

79 *Krajevni leksikon Slovenije*. II. knjiga. Ljubljana 1971, str. 42; prim. Simonič, Grad Krupa, str. 199.

80 Prim. Simonič, Grad Krupa, str. 200.

Očiščeno dvorišče gradu Krupa pozimi 2002.

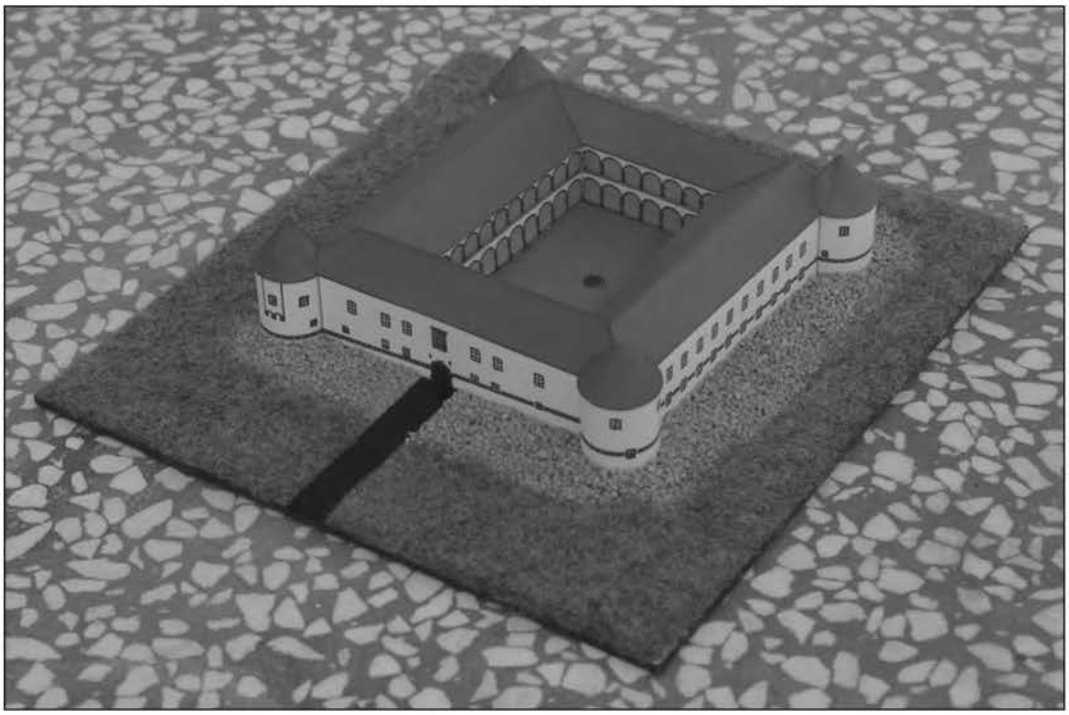
Baza arkadnega stebra na dvorišču gradu Krupa leta 2001 (foto: Igor Sapač).

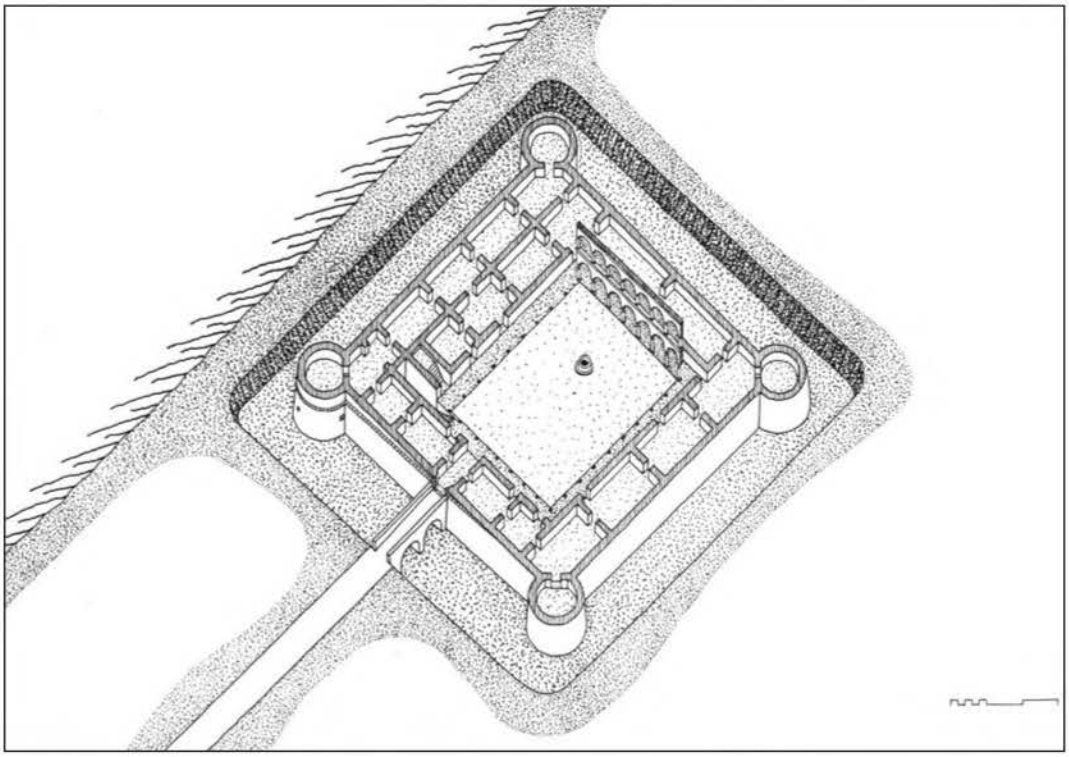
Kapitel arkadnega stebra s Krupe ob gradu v Metliki leta 2006 (foto: Igor Sapač).

Arhiv Republike Slovenije.[81] Morda bo nekoč, ko bodo te naloge opravljene, mogoče nekoliko omiliti posledice še ne tako davno nazaj minulega dogajanja in preprečiti, da bi nekoč monumentalni grad popolnoma izginil iz našega spomina in zavesti.

81 ARS, AS 749. Gradivo je 9. septembra 1926 in leta 1946 izročil lastnik gradu Josip Zurc. Eno knjigo je 19. septembra 1956 izročil Narodni muzej v Ljubljani. 1 pismo je 8. julija 1974 AS kupil v Trubarjevem antikvariatu v Ljubljani. Z vidika raziskav stavbne zgodovine gradu bo najbrž največ rezultatov mogoče doseči z analizo inventarjev in oskrbniških računov gospostva Krupa.

Podoba gradu Krupa pred letom 1942, maketa (Igor Sapač, 1996).

Aksonometrična študija ostankov gradu po spomeniški prezentaciji. Predlog (Igor Sapač, 2002).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AML – Arhitekturni muzej Ljubljana
Fototeka
Terenski zapiski in terenske izmere Igor Sapač, 1997–2002
ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 176 – Franciscejski kataster za Kranjsko (k. o. Vinji Vrh) 1824
AS 181 – Reambulančni kataster za Kranjsko (k. o. Vinji Vrh)
AS 749 – Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec
BM – Arhiv Belokranjskega muzeja Metlika
Fototeka (Zbirka fotografij iz obdobja pred drugo svetovno vojno)
Lapidarij
INDOK – INDOK center pri Ministrstvu za kulturo Republike Slovenije
Fototeka (Krupa)
Stele, France: Terenski zapiski (CXI, 1913, 30)
Komelj, Ivan: Dolenjski gradovi. Terenski zapiski iz let 1945 – 1949. Pretipkani zapiski o gradu Krupa na šestih straneh. 14. 3. 1946 (Zapiski I, str. 9); začetek februarja 1949 (Zapiski XV). (Prepis se nekoliko razlikuje od prepisa istih zapiskov v Knjižnici Mirana Jarca v Novem mestu).
Register nepremične kulturne dediščine
KMJ – Knjižnica Mirana Jarca Novo mesto
Posebne zbirke: Fototeka (Zbirka fotografij iz obdobja pred drugo svetovno vojno)
Komelj, Ivan: Dolenjski gradovi. Pretipkani terenski zapiski iz let 1945 – 1949, zvezki I-XV. Rokopisni oddelek– mapa CLXVII (Inventarna knjiga rokopisov), Ms 81, št. 1 (leto dobave: 1956): Pretipkani zapiski o gradu Krupa na štirih listih z dvema prostoročnima skicama tlorisne situacije gradu Krupa. 14. 3. 1946 (Zapiski I, str. 9); začetek februarja 1949 (Zapiski XV, str. 23 sl.)
NMS – Narodni Muzej Slovenije
Fototeka (Zbirka fotografij iz obdobja pred drugo svetovno vojno)
ZVKDS – Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Ljubljana
Zbirka starih razglednic iz obdobja pred drugo svetovno vojno

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

Bezek-Jakše, Mirjam: Lesena podoba krupskega gradu. Anton Absec s Krupe je eno zimo ves prosti čas namenil izdelavi lesene makete bližnjega gradu Krupa, ki je zgorel pred šestimi desetletji. Težave s fotografijami. *Dolenjski list*, 7. 11. 2002, str. 17.

Bezek-Jakše, Mirjam: Spomin na mogočni grad Krupa. V Muzejski hiši v Semiču je na ogled zanimiva razstava o najmogočnejšem belokranjskem gradu, katerega nekajstoletna zgodovina se je s požigom končala pred šestimi desetletji. *Dolenjski list*, 24. 10. 2002, str. 21.

Blaznik, Pavle: *Škofja Loka in Loško gospostvo (973–1803)*. Škofja Loka : Muzejsko društvo, 1973.

Brancelj Bednaršek, Andreja (ur.): *1408. Prišli so Turki, za njimi Uskoki (Belokranjska dediščina; 4) katalog razstave*. Metlika : Belokranjski muzej, 2008.

Brancelj Bednaršek, Andreja (ur.): *Petdeset let Belokranjskega muzeja*, Metlika : Belokranjski muzej, 2001.

Cevc, Emilijan: *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in Barokom*. Ljubljana : Slovenska matica, 1981.

Cevc, Emilijan: Renesančna plastika na Slovenskem, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta VII, 1965, str. 119–170.

Curk, Jože: Delež italijanskih gradbenikov na Štajerskem v XVI. in XVII. stoletju. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta VII, 1965, str. 37–72.

Curk, Jože: O utrjevanju slovenještajerskih mest v 16. stoletju, *Kronika*, 30, 1982, št. 1, str. 5–11.

Črne bukve o delu komunistične osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu. Ljubljana 1944.

Dimitrič, Milovan: Arhiv je gorel dva tedna, *Delo*, 11. 1. 2000, str. 7.

Dimitrič, Milovan: Obdelati arhiv gradu Krupa, *Delo*, 4. 4. 2003, str. 7.

Dimitrič, Milovan: Spomin na mogočni grad Krupa, *Delo*, 18. 10. 2002, str. 9.

Flajšman, Božidar: *Sledovi časa. Bela krajina na razglednicah v letih od 1895 do 1945*, Ljubljana : samozaložba, 1995.

Granda, Stane: *Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/49* . Novo mesto : Tiskarna Novo mesto, Dolenjska.

Ilijanić Mira, Die Festungen der Windischen Grenze. *Die Steiermark. Brücke und Bollwerk* (katalog štajerske deželne razstave na gradu Herberstein), Graz, 1986, str. 343–348.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*, Ljubljana, DZS, 1997.

Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, XXIV, 1943, str. 1–61.

Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593). *Zgodovinski časopis*, 9, 1955, str. 26–62.

Juričić Čargo, Danijela: Gospostvi Krupa in Pobrežje ter graščina Pusti Gradac : (17.–19. stol.) 1809–1814 : [Arhiv Republike Slovenije], V: Kolanović, Josip-Šumrada, Janez (ur.), *Napoléon*

et son administration en Adriatique orientale et dans les Alpes de l'Est 1806–1814. Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2005, str. 747.

Kambič, Mirko: Grad Krupa v Beli Krajini. *Kronika*, 22, 1974, str. 52–53.

Kambič, Mirko: Mlini na reki Krupi, *Rast*, Letn. 18, št. 6, december 2007, str. 651–655.

Kambič, Mirko: Mlini na reki Krupi, *Rast*, Letn. 19, št. 1, februar 2008, str. 40–44.

Kambič, Mirko: Mlini na reki Krupi. Grajski mlin, *Rast*, Letn. 18, št. 3/4, julij 2007, str. 346–351.

Kambič, Mirko: Mlini na reki Krupi. Mlin na Dolenjcih, *Rast*, Letn. 19, št. 2, april 2008, str. 145–149.

Komelj, Ivan, Grad kot spomeniškovarstveni problem v času med obema vojnama. *Varstvo spomenikov*, XXV, 1983.

Komelj, Ivan: Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta I, 1951.

Komelj, Ivan: Utrdbena arhitektura 16. stoletja v Sloveniji. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta VII, 1965.

Konda, Alojzij: *Življenje pod Semiško goro*. Semič: Občina, 2007.

Kos, Dušan: *Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje). Viri za zgodovino Slovencev. Trinajsta knjiga. Novejši urbarji za Slovenijo. Prvi zvezek.* Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1991.

Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije I–III.* Ljubljana : Inštitut za občo in narodno zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 1975.

Kruhek, Milan: *Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća* . Zagreb: Institut za suvremenu povijest, 1995.

Lubej, Uroš: Justus van der Nypoort na Kranjskem, *Varstvo spomenikov*, 37/96 1997, str. 54–62.

Moos, Stanislaus: *Turm und Bollwerk. Beiträge zu einer politischen Ikonographie der italienischen Renaissancearchitektur*. Zürich, 1974, str. 155–172.

Neumann, Hartwig: *Festungsbau-Kunst und – Tehnick. Deutsche Wehrbauarchitektur vom XV. bis XX. Jahrhundert*, Bonn, 2004.

Pahor, Daša: Podružnična cerkev sv. Ane v Slovenskih Konjicah. Protestantska kapela po načrtih italijanskega arhitekta?, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta 42, 2006, str. 123–136.

Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledeh mogočnega tura*. Ljubljana : Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005.

Rajšp Vincenc (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, 1, Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 1995.

Sapač, Igor: Grad Pobrežje. V: *Gradovi, utrdbe in mestna obzidja*, Ljubljana : Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2006, str. 144–146.

Sapač, Igor: *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini. Diplomsko delo na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani*. Ljubljana 2003.

Simonič, Ivan: Grad Krupa v Beli krajini, *Kronika*, 25, 1977, št. 3, str. 198–200.

Simonič, Ivan: *Šole in gradovi*, Metlika : Belokranjsko muzejsko društvo, 1997.

Simoniti, Vasko: *Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje : Mohorjeva družba, 1990.

Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1982.

Stopar Ivan, Architektursymbolik in mittelalterlichen Höfen Sloweniens. V: *Simbole des Alltags – Alltag der Symbole. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag*, Graz : ADEVA, 1992

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Porečje Temenice in Mirne*. Ljubljana : Viharnik, 2002 (Grajske stavbe 14).

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Bela krajina*. Ljubljana : Viharnik, 2004 (Grajske stavbe 16).

Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem*. Ljubljana 1977.

Šašelj, Ivan: Slovenska domovina. Grad Krupa v Beli Krajini. *Dom in svet*, VI, 1893, str. 365–367.

Štuhec, Marko: *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren. Plemiški zapuščinski inventarji 17. stoletja kot zgodovinski vir*. Ljubljana : ŠKUC : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995 (Studia humanitatis. Apes ; 1).

Šumi, Nace: *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem. Obdobje renesanse. Katalog Arhitekturnega muzeja*. Ljubljana, 1997.

Šumi, Nace: *Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem. Obdobje med pozno renesanso in zrelim barokom. Katalog Arhitekturnega muzeja*. Ljubljana, 2001.

Šumi, Nace: *Arhitektura XVI. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1966.

Šumi, Nace: *Arhitektura XVII. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1969.

Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga*. Faksimiliran natis originala iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu. Ljubljana : Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2001.

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Herzogthums Crain, XI. Buch*. Laybach-Nürnberg 1689.

Vrišer, Sergej: Renesančni viteški nagrobniki v Sloveniji. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta VII, 1965, str. 195–204.

SUMMARY

The Krupa Castle. A description of architectural history

Burnt down during World War II and almost completely destroyed after it, the Krupa Castle located near the river of the same name used to exhibit some of the finest Renaissance castle architecture in Carniola. It had an extensive four-tract form on a square plan with a rectangular arcade yard in the centre and four round columns in the corners. The moat surrounding the castle has been preserved until the present day. The castle was mostly built in the second third of the 16th century, in the location of a medieval court dating back to the 13th or 14th century. Its Renaissance design was commissioned by the Purgstall family, which owned the Krupa seigniory from the end of the 15th century until 1704. In the second half of the 16th century, the Purgstalls also commissioned the construction of a sacral building next to the castle that probably used to serve as a Protestant chapel and was demolished in 1952. Misinterpretation of Valvasor's image led researchers of the castle's history to erroneously assume that the Renaissance design was completely reconstructed in the 18th century by transforming the pentagonal ground plan into a square one. The original design of the castle, which was begun in strict compliance with the Renaissance ideals of the 16th century, remained incomplete until the second quarter of the 19th century. Only then was it finally realised with the construction of the missing halves of two tracts and the arcade yard. After 1848 the castle was divested of its function as the centre of the seigniory and slowly began to decay. Its agony was ended by the partisans, who burnt it down in 1942. After World War II the inhabitants of nearby villages tore down the ruins of the castle by about 1960. The tombstones from the castle church dating back to the first third of the 17th century and several stone columns from the arcade yard were transferred to the Bela Krajina Museum in Metlika. The remnants of the castle were removed around 2000, enabling the reproduction of the former building's ground plan.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 728.82:929.5(497.434Semič)(091)

Prejeto: 16. 8. 2010

Lidija Slana

Univ. dipl. oec. v pokoju, Brilejeva 6, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: lidija_slana@yahoo.com

Lastniki gradov in dvorcev pri Semiču skozi stoletja

IZVLEČEK

Prispevek daje kratek prikaz zgodovine petih semiških gradov in dvorcev ter njihovih lastnikov skozi stoletja. Grad Semenič naj bi nastal na vrhu Semiške gore nad naseljem Gaber pri Semiču že sredi 12. stoletja. Posedovala ga je rodbina Semenič, ki je sredi 16. stoletja pod njim, a še vedno na pobočju, zgradila udobnejši in laže dostopni dvorec novi Semenič ali Semič nad Gabrom, stari grad pa se je verjetno že v začetku 17. stoletja spremenil v razvalino. Hkrati so Semeniči v 16. stoletju zgradili dvorec Smuk severovzhodno od dvorca Semič. V naselju Vrtača pri Semiču pa so zgradili še Pristavo, ki je v 18. stoletju kot upravno središče gospostva nadomestila dvorec Semič in prevzela tudi njegovo ime. V prispevku je obravnavan tudi dvorec Pungrt, ki ga je kupila bogata rodbina Lichtenberg, ki je skoraj do konca 19. stoletja imela v lasti tudi ravninski dvorec Semič – bivšo Pristavo in Smuk. Dvorci so v 19. stoletju prešli v meščanske roke in drug za drugim propadli. Danes so vidni le še ostanki dvorcev Smuk in Pungrt.

KLJUČNE BESEDE

Semič, Semenič – rodbina, Semenič – grad, dvorec Semič nad Gabrom, dvorec Pristava/Semič, dvorec Smuk, Pungrt/Strnišev dvor, rodbina Schwab-Lichtenberg, Anton Steyrer, rodbina Kuralt, rodbina Mihelčič/Kunšič

ABSTRACT

OWNERS OF CASTLES AND MANSIONS AT SEMIČ THROUGHOUT CENTURIES

The article gives a short review of both the history of five castles and mansions at Semič and their owners throughout centuries. The Semenič Castle was probably raised at the summit of the Semič Mountain above the village of Gaber already in the mid-12th century. It was owned by the family of the Semenič knights. In the 16th century the family built a new, more comfortable mansion, Semenič or simply Semič, on the slope above Gaber, just below the old one. The old castle became a ruin at the beginning of the 17th century. In the 16th century the Semenič family built another, i.e. Smuk mansion on the summit of the Semič Mountain. In the village of Vrtača, the family built the Pristava mansion, which in the 18th century replaced the Semič mansion above Gaber as the administrative centre of the seigniory. The mansions were handed over to the family of Counts Lichtenberg, which added the Turn or Pungrt mansion to the whole seigniory, but at the end of the 19th century, the entire estate exchanged several owners and all mansions, little by little, disappeared.

KEY WORDS

Semič, Semenič noble family, Semenič – castle, Semič mansion above Gaber, Pristava/Semič mansion, Smuk mansion, Turn/Pungrt, noble family of Schwab-Lichtenberg, Anton Steyrer, Kuralt family, Mihelčič/Kunšič family

Skrivnostni semiški grad in dvorci

Preučevanje petih grajskih poslopij, ki so nekoč stali v bližini Semiča, je z vidika njihove lokacije in usode njihovih lastnikov skozi stoletja nadvse zanimivo, čeprav nič kaj enostavno. To pa zlasti zato, ker nobeno od teh poslopij, razen razvalin Smuka in Turna-Pungrta, ne obstaja več, tudi njihove lokacije so v različnih virih različno prikazane. Prav tako je zavit v skrivnost izvor družine, ki naj bi se imenovala po najstarejšem od teh poslopij – utrdbi Semenič.[1] Na podlagi kombinacije različnih virov in interpretacij dogajanj na semiških tleh v prvih stoletjih preteklega tisočletja bo v nadaljevanju predstavljena zgodovina petih semiških gradov in dvorcev ter njihovih lastnikov od njihovega nastanka do neizbežnega propada.

Šesto grajsko poslopje v okolici Semiča je bila tudi danes izginula Krupa, ki pa ni predmet tega prispevka.[2]

Naselje Semič

Semič, prijazen trg na jugozahodu Bele krajine, ki je nedvomno povezan z vsemi petimi grajskimi poslopji na svojem območju, je med drugim zanimiv tudi zato, ker izvor njegovega imena še vedno ni dokončno potrjen. O tem, kako je nastalo ime Semič, obstajajo vsaj tri bolj ali manj verjetne razlage.

Prva razlaga imena Semič izhaja iz imena Semiške gore, ki se od jugozahoda proti severovzhodu dviga strmo nad naseljem. Ime Semiška gora naj bi izhajalo iz latinskega imena *'Mons Ziems* oz. *Hiems'* (Snežna – Mrzla gora). To ime je bilo omenjeno v letu 1337 ob priložnosti, ko je grof Ivan Henrik Goriški v svoje posebno varstvo prevzel vse belokranjske cerkve, med njimi tudi faro sv. Štefana *'sub montem Ziems'*, naslednje leto pa je že umrl.[3] Njegov bratranec Albreht III., ki je kot zadnji predstavnik istrske veje Goriških umrl v letu 1374, pa je v letu 1351 Andreju Turjaškemu podaril mlin pri Semiču (*Ciemser mul*).[4]

Druga razlaga pripisuje ime Semič kneginji Hemi Krški (ok. 973–1045), ki je imela svoje posesti tudi na Kranjskem. Sedanja Semiška gora naj bi se imenovala 'Hrib svete Heme', Hema pa naj bi bila lastnica gradu na jugozahodni strani vrh tega 'hriba'.[5]

Morda pa ime Semič izhaja iz besede 'sejem – sejmič', kajti trg je bil dolga stoletja znan po živinskih sejmih in bi bila to lahko najbolj logična razlaga.[6]

Skratka, zanimivih predlogov o izvoru imena Semič je veliko, nobenega pa v dostopnih virih ni mogoče nedvoumno potrditi. Predpostavljamo pa lahko, da je pojem 'Semenič', ki je dal ime najvišjemu vrhu Semiške gore (590 m n.v.) in gradu na hribu ter dvorcu pod njo, ter pomeni tudi priimek ene pomembnejših plemiških družin v Beli krajini v poznem srednjem veku, v tesni zvezi z naseljem Semič.

Župnija Semič in oblast grofov Andeških nad Belo krajino

Semiška župnija je ena najstarejših v Beli krajini. Farna cerkev je posvečena svetemu Štefanu, prvemu ogrskemu krščanskemu kralju (*ecclesia sancti Stephani regis Ungarie de Zemch*).[7] Po vsej verjetnosti jo je v drugi polovici 12. stoletja ustanovil kralj Bela III. (1173–1196), eden od Štefanovih naslednikov, saj je v znanem 'desetinskem' prepiru med nemškimi križniki in zagrebško škofijo v prvi polovici 14. stoletja slednja z argumenti, vendar brez hujših posledic, prepričala papeža, da desetina na ozemlju Bele krajine pripada Zagrebu, ne pa Ogleju.[8]

Dejansko je gozdnata in redko poseljena pokrajina južno od Gorjancev v 12. stoletju pripadala Ogrski, vendar so se plemiči s severne strani izkazali za bolj napadalne od ogrskih. Mogočni grofje Višnjegorski, ki so imeli v lasti skoraj vso Dolenjsko, so s svojega gradu Mehovo, prvič omenjenega v letu 1162, z več ali manj sreče osvajali Belo krajino. Krčili so obmejne gozdove, naseljevali kmete, postavljali gradove in z vojaškimi akcijami potiskali mejo proti jugu, dokler se nazadnje ni ustalila na reki Kolpi.[9]

Albreht Višnjegorski, zadnji moški član rodbine, ki mu po ogrskih virih pokrajine ni uspelo dokončno osvojiti, je svojo hčer in dedinjo Zofijo v letu 1207 poročil z grofom Henrikom IV. Andeškim, bratom ogrske kraljice Gertrude. Zato je možno, da je Bela krajina dokončno prešla v območje svetega rimskega cesarstva tudi na miren način, po Gertrudinem posredovanju, saj je bila kraljica znana po tem, da se je uspešno zavzemala za dobrobit svojih bratov. Vsekakor sta Zofija in Henrik podedovala Belo krajino v sklopu ogromne višnjegorske dediščine in jo upravljala z Mehovega.[10] Po Henrikovi smrti v letu 1228 je Zofija odšla v samostan, svaku Otonu VII. Andeško-Meranskemu je prepustila vso dediščino na Kranjskem in Belo krajino, drugemu

1 Že Valvasor se ni mogel odločiti, ali so se Semeniči imenovali po gradu ali pa je bil grad poimenovan po njih. Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 529.
2 O gradu Krupa glej prispevek Igorja Sapača v pričujoči številki Kronike.
3 Kosi, Onstran gore, str. 146, op. 141.
4 Preinfalk, Bizjak, *Turjaška knjiga listin* I (97/str. 146).
5 Štampar, *Kronika*, str. 6.
6 Prav tam, str. 7.
7 Kosi, Onstran gore, str. 120.
8 Prav tam, str. 150.
9 Prav tam, str. 121.
10 Prav tam, str. 122.

svaku, oglejskemu patriarhu Bertoldu IV. Andeškemu, pa oblast nad belokranjskimi cerkvami.[11]

Semiška cerkev sv. Štefana, ki je bila prvotno podružnica župnije v Črnomlju, je bila sredi 14. stoletja že župnija in v tem času je imela dve podružnici: v Rožnem dolu kapelo sv. Marije Magdalene, in v Gabru, na pobočju nad naseljem Gaber pri Semiču, blizu domnevne lokacije prvotnega semiškega gradu, kapelo sv. Primoža in Felicijana.[12] Župnija sv. Štefana se pojavlja tudi v nekaj listinah, ki so jih izdali oglejski patriarhi, npr. kot *'ecclesia Sancti Stephani sub montem Syems'*[13] ali *'ecclesia sancti Stephani in Schyems'*[14] ali *'presbiteri Pauli de Schienss'*.[15]

V Valvasorjevem času je semiška župnija sv. Štefana obsegala že 13 podružnic, vključno s cerkvico nad Gabrom. Valvasor omenja grajsko kapelo v gradu Krupa, ne omenja pa nobene grajske kapele v dvorcu Semič.[16]

Obnovljena cerkvica Sv. Primoža in Felicijana nad Gabrom (foto Lidija Slana).

11 Kos, *Bela krajina*, str. 10.
12 Prav tam, str. 58.
13 Otorepec, Gradivo, str. 190–191, listina 951/1342 X. 22., Videm.
14 Otorepec, Gradivo, str. 237–238, listina 1224/1358 II. 15, Videm.
15 Otorepec, Gradivo, str. 253, listina 1308/1376 I. 19, Videm.
16 Valvasor, *Die Ehre* VIII, str. 808.

Spanheimi in stoletje goriških grofov v Beli krajini

Agneza, hči Otona VII. Andeško-Meranskega, se je v letu 1248 v drugem zakonu poročila z Ulrikom Spanheimom, ki je po smrti očeta Bernarda II. v letu 1256 postal koroški vojvoda Ulrik III. Ulrik je umrl v letu 1269 brez legitimnih potomcev, andeško-višnjegorsko in spanheimsko dediščino pa je z dedno pogodbo prepustil svojemu bratrancu, češkemu kralju Otokarju II. Přemyslu.[17] Ker se ta dediščini ni hotel odpovedati, ga je v letu 1275 zadel državni preklic in s tem se je pričela ofenziva na te dežele. Glavnino dediščine sta po porazu Otokarja II. pridobila kraljeva zaveznika, dva grofa Goriška. Majnhard IV. Goriško-Tirolski je od kralja Rudolfa I. Habsburškega dobil v zastavo Kranjsko in Slovensko marko, njegov brat Albreht I. Goriški pa je 24. januarja 1277 za 600 mark srebra prejel v zastavo grad Mehovo s pripadajočo Belo krajino in trgom Črnomljem v njej.[18]

S priključitvijo dolenjskih posesti goriških grofov na območju zgornje Krke Beli krajini je do srede 14. stoletja nastala nova dežela, imenovana Grofija v Marki in Metliki. Upravo dežele so Goriški prenesli z Mehovega v svoje novo središče, imenovano Novi trg (*Novum forum*). Novi trg je prvotno ime mesta Metlika, izraz Metlika pa se je v začetku uporabljal za celotno območje Bele krajine. V naselju, ki je kmalu dobilo tudi mestne pravice, je bil sedež glavarja grofije in plemiškega ograjnega sodišča, grad goriških grofov ter hiše in posest mnogih plemičev goriške grofije, med katerimi so bili tudi vitezi Semiški.[19]

Goriški so v sto letih svoje vladavine izkoristili strateški položaj pokrajine, navezali so prijateljske stike s sosednjim hrvaškim plemstvom in omogočili Beli krajini gospodarski vzpon. Do prihoda Goriških je bila glavna prometna in trgovinska povezava med Kranjsko in Hrvaško po cesti od Soteske preko Črmošnjic, Gabra, Semiča in Črnomlja, delno speljana po trasi nekdanje rimske ceste Soteska–Gaber–Semič–Jugorje. V času vladavine Goriških pa se je trgovina s Hrvaško premestila na cesto od Novega mesta preko Mehovega in Metlike. Trgovina se je vedno bolj razvijala in obdobje goriške vladavine je Bela krajina preživela razmeroma v miru.[20]

17 Kosi, Onstran gore, str. 126–127.
18 Štih, *Goriške študije*, str. 114, Hauptmann, *Kranjska*, str. 124–127, Kosi, Onkraj gore, str. 127.
19 Kosi, Onkraj gore, str. 129–130.
20 Kos, *Bela krajina*, str. 11; Kosi, Onkraj gore, str. 130.

Bela krajina pod Habsburžani – začasno gospostvo grofov Celjskih

Goriški grof Albreht III. je 29. aprila 1365 podelil deželnemu plemstvu privilegij, ki je bil ustavnopravni temelj samostojnosti dežele nadaljnji dve stoletji.[21] Ker z ženo Katarino Celjsko ni imel otrok, je v letu 1364 sklenil s Habsburžani dedno pogodbo in po njegovi smrti v letu 1374 je dežela prišla pod neposredno upravo Habsburžanov. Ti so v tem letu potrdili belokranjskemu plemstvu privilegij iz leta 1365.[22]

Habsburžani, ki so bili vedno v finančni stiski, so v letu 1377 del Grofije v Marki in Metliki dali v zastavo krškemu knezu Štefanu Frankopanu in njegovi ženi Katarini Carrara za 12.200 zlatnikov. To sta bila Metlika in Črnomelj, brod čez Krko pri Šmihelu pri Novem mestu, grad in trg Žužemberk ter pol gradu Šumberk. Pred 1383 so bili zastavni lastniki teh posesti za 19.200 zlatnikov grofje Celjski, dokler jih ni v letu 1393 odkupila vdova Katarina Carrara, posebej za 1.800 zlatnikov pa še grad Mehovo. Krška kneginja je svojo hčerko Elizabeto poročila s celjskim grofom Friderikom in po njeni smrti okrog 1405 so preko Elizabetine dediščine vse naštete posesti, vključno z Mehovim, prešle na celjske grofe.[23] Celjski so, kljub nasprotovanju Habsburžanov, od približno leta 1443 v deželi uveljavljali tudi deželno knežjo oblast. Po njihovem izumrtju v letu 1456 so deželo spet v celoti prevzeli Habsburžani.

S Habsburžani so pričeli prihajati v Belo krajino plemiči s Kranjske, med katerimi so si največ posesti pridobili Turjaški. Grofija v Marki in Metliki je kot relativno samostojna dežela z lastnim deželnim pravom, glavarjem in upravo, dejansko obstajala vse do leta 1556, ko je bilo ukinjeno deželno glavarstvo. Metlika je takrat postala deželnoknežje mesto, podrejeno vicedomu, to je deželnemu namestniku v Ljubljani.[24] Ograjno sodišče v Metliki pa je ukinil cesar Maksimiljan I. v letu 1518 in podredil deželane Grofije ljubljanskemu ograjnemu sodišču.[25] Formalno se je Grofija vključila v Kranjsko šele 3. decembra 1593, ko je cesar Rudolf II. potrdil privilegije za Kranjsko, Grofijo v Marki in Metliki in Istro v eni sami listini.[26]

Grad Semenič nad Semičem

Kako časovno in kam krajevno umestiti grad Semenič, ki naj bi stal na precej težko dostopni, a strateški lokaciji na jugozahodnem grebenu Semiške gore? Razpoložljivi pisni viri o obstoju in lokaciji tega gradu ne obstajajo, da pa je grad nekoč nekje dejansko obstajal, kaže Valvasorjev bakrorez, ki ga prikazuje kot razvalino v ozadju novozgrajenega dvorca Semič (*Siemitsch*).[27] Seveda bi bilo dosti laže določiti lokacijo starega gradu, če bi tudi lokacija novega grajskega poslopja, prikazana na Valvasorjevem bakrorezu, ne bila tako skrivnostna.

Morda je majhno utrdbo zgradil že Albreht Višnjegorski, ko je zavzemal te kraje, in vanjo naselil enega svojih ministerialov, da je varoval takratno glavno trgovsko pot skozi Črmošnjice proti Črnomlju, ki je tekla s severozahoda proti jugovzhodu. Pogled z gradu je segel tudi na vzhodno stran proti cesti od Semiča proti Jugorju. Neverjetno strateška lokacija! Vendar seznami višnjegorskih ministerialov, ki so se pojavljali v grofovskem spremstvu, Semeničev ne omenjajo, kar pa ne pomeni, da niso obstajali, saj so lahko služili svojemu gospodu tudi s stalnim bivanjem na utrdbi in z varovanjem ceste skozi Črmošnjice in Semič.

Možna je tudi gradnja utrdbe na Semiški gori v času stoletnega gospostva Goriških. Vendar se je v tem času trgovina s Hrvaško sicer pričela usmerjati po cesti od Novega mesta preko Jugorja in Metlike, zato varovanje stare poti morda ni bilo več tako pomembno. Poleg tega je to vlogo na severni strani črmošnjiške poti opravljal že grad Rožek (*Roseckh*).[28] Zaradi relativno mirnega življenja in gospodarskega razcveta v teh sto letih gradnja vojaških postojank ni bila več tako nujna, turška nevarnost pa še ni bila prisotna. Če je utrdba na mestu, kjer so pod rušo vidni nekakšni ostanki okopov, res obstajala, je morala biti zgrajena konec 12. ali najkasneje v prvi polovici 13. stoletja. Na domnevni lokaciji na vrhu Semiške gore bi morale biti za potrditev ali zanikanje obstoja dejansko potrebne arheološke raziskave. Zaenkrat je lokacija gradu Semenič na Semiški gori le v ljudskem izročilu, kajti tu naj bi doslej našli le sledove višinske naselbine iz bronaste dobe (konec 3. tisočletja do sredine 1. tisočletja pred našim štetjem).[29]

O obstoju prvotnega gradu in posestva Semenič oziroma Semič govorijo pisni viri šele v letu 1558 v poravnalni pogodbi med Otonom III. Semeničem in možem njegove nečakinje Ane, kar bo obravnavano v naslednjem poglavju. V Valvasorjevem času pa je bil grad verjetno že zdavnaj razvaljen. Najbrž nikoli ne bo natančno ugotovljeno, kdaj so Semeniči zapustili grad na težko dostopni lokaciji in niže na bolj položnem pobočju zgradili udobnejši dvorec.[30]

21 ARS, AS 1063, listina 1365 IV 29, Metlika; Kosi, Onkraj gore, str. 132–133.
22 Kos, *Bela krajina*, str. 14; Kosi, Onkraj gore, str. 132.
23 Kosi, Onkraj gore, str. 134–135.
24 Dular, *Metlika*, str. 7; Kos, Bela krajina, str. 14.
25 Štih, *Goriške študije*, str. 109.
26 Prav tam, str. 129.
27 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 530.
28 Štih, *Goriški grofje*, str. 135.
29 Mason, Bela krajina, str. 25; Stopar, *Grajske stavbe* 16, str. 103–104.
30 Valvasor je opazil, da stoji novi dvorec na majhni vzpetini (*'auf einer kleinen Anhöhe.'*) – Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 529.

Slika Semeničevega grba po Valvasorju (Valvasor, Die Ehre IX, str. 118).

Verjetno je bilo to res sredi 16. stoletja, ko je bila turška nevarnost še vedno prisotna in je bilo novo grajsko poslopje zgrajeno še razmeroma visoko, vseeno pa je bilo bivanje v njem udobnejše kot v stari utrdbi. Skoraj neverjetna pa je trditev, da naj bi prvotni grad v letu 1547 razdejali Turki, saj se tako visoko postavljenih in težko dostopnih zgradb praviloma niso lotevali, razen če res ni stal precej niže na neki še neugotovljeni lokaciji. V tem letu so Turki dejansko opustošili Belo Krajino in ljudje si od tega napada še dolgo časa niso opomogli.[31]

Od kod so prišli Semeniči – vitezi Semiški?

Razpoložljivi pisni viri nobene od rodbin Višnjegorskih, Andeških, Spanheimov, Goriških ali Ortenburžanov, ne dajejo pojasnila, od kod izvira rodbina plemenitih Semeničev oziroma vitezov Semiških, ki se v virih pojavljajo od 14. do 18. stoletja. Rodbina je imela prvotno posesti predvsem v severovzhodni Beli krajini. V Metliki so imeli eno ali dve hiši, na območju Brašljevice, Bojanje vasi in Vinomera pa so imeli v prvi polovici 15. stoletja vinograde, kmetije, desetino in gorsko sodstvo.[32] Na jugozahodni strani, približno na pol poti med Semičem in Črnomljem, so imeli v tem času le nekaj desetine na Talčjem vrhu.[33] Semeniči bi bili lahko pravi belokranjski plemiči, ki so bivali v teh krajih že v času osvajanj Albrehta Višnjegorskega, lahko pa bi se v času razvoja dobrih sosedskih odnosov s Hrvati v času Goriških priselili tudi iz Bihača, kjer so imeli neki Semeniči posest.[34] Rodbina je bila zelo razvejana, od konca 16. stoletja se je pojavljala tudi izven Bele krajine, predvsem na Dolenjskem. V nadaljevanju bodo obravnavani pretežno člani rodbine, ki so imeli kakršno koli povezavo le s semiškimi gradovi in dvorci.[35]

Prva omemba vitezov Semiških v razpoložljivih virih sega v leto 1309, ko je ministerial Goriških, vitez Henrik iz Semiča (*Hainrich von Schiemze*), pričal grofu Henriku Goriško-Tirolskemu ob podelitvi dvora in dveh selišč petim bratom iz Metlike.[36] Eberhard iz Semiča (*Eberhart von Semacz*) pa je v letu 1332 z ženo Diemot prodal hubo v Peči samostanu dominikank v Velesovem.[37]

V letu 1367 je v listini grofa Albrehta IV. Goriškega imenovana hiša Otona Semeniča (*Otten Haus Semenicz*) v Metliki.[38] V letu 1370 se omenjata vdovi pokojnih bratov Henrika in Konrada Semeničev, Ataneja in Sofija, ki s svojimi otroki prosita grofa Albrehta za podelitev domca in hiše v Metliki. Nato grof Albreht hišo in domec podeli v fevd zvestemu Otonu I. Semeniču ter vsem njegovim sinovom in hčeram z vsemi svoboščinami in pravicami, *'ki so jih Semeniči od nekdaj uživali'* (!). Kako je bil Oton v sorodu z obema vdovama, ni pojasnjeno, vprašanje je tudi, ali gre tu sploh za isto hišo.[39]

V letu 1385 se kot lastnik 'Semeničevega stolpa' pojavlja Jurij Semenič, poročen z Marto, hčerjo Janeza Pavla z Mehovega.[40] Tu gre verjetno za Semeničev stolp (*Semenitsch Turn*) blizu Mirne na Dolenjskem, ki ga je kasneje imela v lasti rodbina Pelzhoffer. Ta ga je zapustila in v bližini zgradila udobnejši dvorec Zapuže.[41]

V letu 1424 so gospodje Semiški prodali neko posest črnomaljskemu župniku Petru in tamkajšnjemu konventu.[42]

31 Štampar, *Kronika*, str. 11, Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 389.
32 Kos, *Urbarji*, str. 77.
33 Kos, *Bela krajina*, str. 236, Golec, *Gradivo*, str. 108.
34 Golec, *Gradivo*, str. 108.
35 Zaporedne številke pri imenih posameznih članov rodbine Semenič je dodala avtorica zaradi lažjega razlikovanja oseb z istim imenom.
36 Golec, *Gradivo*, str. 25, ARS, AS 1063, listina 1309 V. 25, Gorica.
37 Golec, *Gradivo*, str. 25, ARS, AS 1063, listina 1332 I. 6., s.l.
38 Golec, *Gradivo*, str. 108, ARS, AS 1063, listina 1367 VI. 23, Metlika.
39 Golec, *Gradivo*, str. 109; ARS, AS 1063, listina 1370 IX. 17, Metlika.
40 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 513, 522.
41 Golec, *Gradivo*, str. 113; Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 513.
42 Kosi, Onkraj gore, str. 147.

V letu 1452 je dokumentiran podatek o obstoju pravde glede ene četrtine desetine v Talčjem vrhu. Pravdala se je Barbara, hči pokojnega Jošta Strassburgerja in vdova ter dedinja Janeza Semeniča, z nekim drugim Janezom Semeničem. Pri tem sta ji obljubila pomoč najbližja dediča, Marjeta, hči Mihaela Semeniča in njen mož Janez Višnjegorski.[43]

V drugi polovici 15. stoletja se je v virih pogosto pojavljal Viljem Semenič (*Wilhelm Semenitsch*) in sopečatil listine metliškega mestnega sodnika ter metliškega upravitelja Bernarda Katterja.[44] Po nekaterih virih je bil Viljem v sorodu z metliškim glavarjem Andrejem Hohenwarterjem, saj naj bi se Viljemov sin Žiga I. poročil s Hohenwarterjevo vnukinjo Marto Purgstall z gradu Krupa.[45]

Ohranjena je risba Viljemovega pečata iz leta 1456 z grbom Semeničev. Grb rodbine Semenič je razdeljen s štirimi vodoravnimi črtami v dve heraldični polji. V zgornjem polju sta dve šesterokraki zvezdi, v spodnjem polju pa še ena.[46]

Med kranjskimi vitezi, ki so v letu 1460 prihiteli na pomoč cesarju Frideriku III. in jih je ta odlikoval, hkrati pa izboljšal kranjski grb, sta bila tudi Oton II. in Andrej I. Semeniča.[47] Tudi Oton II. je na prošnje sosedov sopečatil njihove listine v Metliki, v letu 1475 je po odločitvi mariborskega medželnega zbora zbiral davek, imenovan 'tedenski denarič' za območje Slovenske marke in Metlike, vendar je vitez že v istem letu padel v boju s Turki ob reki Sotli.[48] Andrej in njegov mlajši brat Turck pa sta se v letu 1493 med desetimi najpomembnejšimi vitezi iz Kranjske ter Slovenske marke udeležila pogreba cesarja Friderika III.[49]

Nedvomno so bili Semeniči v svojem okolju pomembna rodbina in tudi v dobrih odnosih s cerkvijo, posebno s križniki. Friderik Semenič je bil župnik v Vinici v letu 1424.[50] Na prelomu iz 15. v 16. stoletje je bil lastnik dvorca v Metliki Nikolaj Semenič, njegova sorodnika Albreht in Lenart pa sta bila duhovnika. Lenart je bil v letu 1500 župnik v Semiču (*Leonhardus Semenicz plebanus in Siemicz*), Albreht pa je bil metliški komtur, omenjen v letih 1510 in 1515.[51]

Turki so nenehno napadali in pustošili Belo krajino ter njene prebivalce vodili v sužnost. V letu 1524 so na dan sv. Jurija ujeli '*viniškega junaka*' Ivana Semeniča in ga s trumo drugih ujetnikov odvedli v Bosno. Tam je ostal še do pomladi 1525, ko je deželni zbor sklenil naložiti pri goldinarju po 1 krajcar naklade na davke in tako je bilo zbranih potrebnih 200 goldinarjev za njegovo odkupnino.[52]

V začetku 16. stoletja je bil lastnik gradu Semenič Albreht I. Semenič, sin junaškega viteza Otona II. ter verjetno bratranec metliškega komturja in soimenjaka. Albreht I. je moral biti tudi v sorodu z zgoraj omenjenim Viljemom, kajti Viljem je bil v letu 1463 omenjen kot lastnik stolpastega dvora Turn (*Thurnau*) pri Dragatušu,[53] Albreht pa je tamkajšnji grajski cerkvici sv. Andreja podaril kelih.[54] Albreht I. je tudi farni cerkvi sv. Štefana daroval dragocen srebrn kelih, ki ga je v letu 1526, ko so na Kranjskem za obrambo proti Turkom popisali in zasegli vse cerkvene dragocenosti, sin Oton III. vzel in dodal sredstvom, s katerimi so zgradili obzidje okrog semiške farne cerkve.[55]

Znana sta dva Albrehtova sinova, Jurij in Oton III. ter hčerki Marjeta in Elizabeta; slednja se je poročila z Gašperjem Širskim iz Soteske.[56] Jurij je umrl pred letom 1541 in verjetno ni več doživel poroke hčere Ane z Jurijem pl. Sigersdorfom s Klevevža.

Delitev gradu in posestva Semenič 1541–1558

Brata Oton III. in Jurij sta bila po očetovi smrti solastnika gradu Semenič in pripadajočega posestva; verjetno sta ga tudi skupaj upravljala, ker se je posestvo razdelilo med dva lastnika šele po Jurijevi smrti v letu 1541. Polovico gradu je dobil Oton III., drugo polovico pa njegova nečakinja Ana z možem Jurijem Sigersdorfom. Pisna delitev gradu in posesti se je izvršila šele v letu 1558, ko je Oton z Jurijem in Ano sklenil poravnalno pogodbo.[57]

Iz pogodbe med Otonom III. Semeničem in Jurijem Sigersdorfom je razvidna posest, ki je do 1541 pripadala gradu Semenič. Albreht I. je imel kmetije v naseljih Rožni dol (9 hub), Brezje pri Rožnem dolu (2 hubi), Preloge (2 hubi), Smuk (2 hubi in 1 pusta), Sela pri Vrčicah oz. Semiču (2 hubi), Pribišje (6 hub), Podturn (1 huba), Podreber (3 hube), Krupa ali Praprot (5 hub), Črešnjevec (3 hubi), Bojanja vas (2 hubi), Griblje (2 hubi), Perudina (7 hub), Vrhovci (4 hube), Dobravice (6 ½ hube), Rečice (5 ½ hube), Zorenci (8 hub in 1 koseščina), mala Semiška gora (1 vinska desetina), *Schwschauatz* (1 huba), Vinica (vinska desetina).

Skupaj je bilo 64 hub (od tega 2 pusti) in 1 koseščina, na njih pa 65 kmetov ter 2 vinski desetini. Pri delitvi je Oton prejel 23 ½ hube (od tega

43 Golec, *Gradivo*, str. 109, ARS, AS 1063, listina 1452 II. 1., s.l.
44 Golec, *Gradivo*, str. 109 (listini 1455 VIII.10. in 1457 XII. 19).
45 ARS, AS 1075 Zbirka rodovnikov, št. 236 – Semeniči.
46 ARS, AS 730, fasc.79.
47 Golec, *Gradivo*, str. 110; Gruden, *Zgodovina*, str. 276.
48 Golec, *Gradivo*, str. 110.
49 Valvasor, *Die Ehre* X, str. 301; Nared, *Dežela*, str. 45.
50 Kos, *Bela krajina*, str. 58.
51 Nared, *Dežela*, str. 131.
52 Koblar, Dragocenosti 1526, str. 21.
53 Jakič, *Gradovi*, str. 348.
54 Koblar, Dragocenosti 1526, str. 250.
55 Golec, *Gradivo*, str. 110; Koblar, Dragocenosti 1526, str. 251.
56 Kaspret, Schloss Ainödt, str. 5.
57 Golec, *Gradivo*, str. 113 (ARS, AS 1063, listina 1558 I. 6.).

eno pusto) s 24 kmeti in dve polovici vinske desetine, Jurij in Ana pa 40 ½ hube (od tega eno pusto) in 1 koseščino s 40 kmeti ter drugi dve polovici vinske desetine. Oton je imel še nekaj posesti v Zorencih, ki jo je zastavil Uršuli Semenič, roj. Edling, posest v Meniški vasi pa je prodal svaku Erazmu Širskemu in njegovi ženi Feliciti.[58]

Oton III. Semenič in dediči

Otona III. Semeniča imamo lahko za najpomembnejšega posvetnega člana rodbine sredi 16. stoletja. Bil je precej podjeten in je uspešno trgoval s posestjo. Dne 11. julija 1524 se je oženil z Marto, hčerko Lovrenca Lenkoviča ter starejšo sestro bodočega uskoškega stotnika in karlovškega generala Ivana Lenkoviča.[59] Oton je svaku Lenkoviču v letu 1548 izročil posest, ki jo je ta potreboval za naselitev Uskokov. To je bila posest okrog Vinomera in Brašljevice, ki danes sodita k Hrvaški. V zameno je dobil pet hub v Pobrežju in jih v letu 1550 prodal Lenkoviču, ki je tam zgradil utrdbo.[60]

Po vsej verjetnosti je Oton za svojo ženo Marto pod staro utrdbo Semenič zgradil nov, za prebivanje bolj udoben dvorec z istim imenom. Kasneje so ga imenovali le Semič, včasih tudi Semič nad Gabrom, kar govori v prid teoriji o lokaciji obeh grajskih poslopij na tem območju Semiške gore. Za sina Albrehta II. je Oton zgradil dvorec Smuk in mu namenil posest, ki jo je prejel ob delitvi, prav tako je drugemu sinu Žigi v letu 1546 namenil nekaj posesti, ki mu je prinašala skromno imenjsko rento 8 gld 17 kr in 2 den.[61]

V letu 1559 je v imenjski knjigi omenjen Krištof I. Semenič z imenjsko rento 8 gld 3 kr in 2 den, njegova sorodstvena povezava z Otonom ni znana.[62]

Lastnik polovice starega gradu je bil Otonov sin Albreht II, druga polovica je bila last Jurija in Ane Sigersdorf. Njuna hčerka Regina Sigersdorf je postala tretja žena barona Kozme Ravbarja s Krumperka in mati Jurija Ravbarja, po katerem se je nadaljeval Ravbarjev rod.[63] Zanimivo je, da je imetje pokojnega Reginega očeta Jurija v Semiču v letu 1594 prevzel Karel Jurič, ki je bil zet Reginega pastorka Adama Ravbarja.[64]

Oton II., pobiralec davka v letu 1475, in Oton III., kraljevski komisar v letu 1550, sta doslej edina med znanimi Semeniči, ki sta bila nekaj časa v deželni službi, drugi so bili le običajni zemljiški posestniki.[65] Na vojaškem področju se v letu 1542 omenja Štefan Semenič kot oficir pri razporeditvi čet v boju proti Turkom, v letu 1593 pa je na ukaz deželnih stanov v Metliki izvršil pregled vojske, ki je bila pod poveljstvom Andreja Turjaškega namenjena proti Sisku, Viljem Semenič, skupaj z Janezom Gallom s Krupe in Janezom Ludvikom Sauerjem s Kozjaka.[66]

Po Globočniku in Schivizu so Semeniči dobili kranjsko deželanstvo v letu 1571,[67] vendar je bilo kar šest članov rodbine navedenih že v seznamu kranjskih deželnih stanov iz leta 1446, kar kaže na to, da so bili kranjski deželani že v 15. stoletju. V seznamu so navedeni *Jorg, Merckl, Wylhalm, Ott, Gregor* in *Hainreich Semenitsch.*[68]

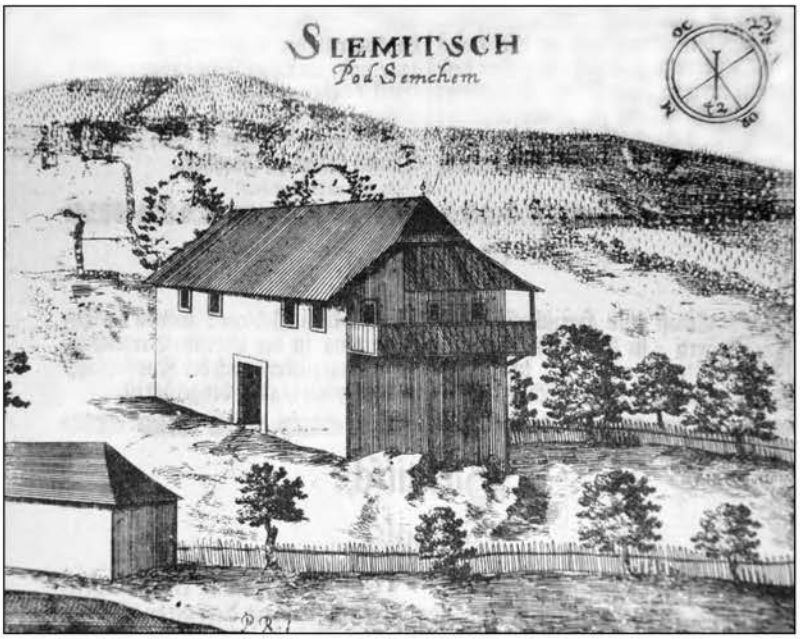
V letu 1546 se omenja tudi poravnava Mihaela Semeniča (*edln vesten Micheln Semenitsch*) z Antonom baronom Thurnom glede medvedjega in svinjskega lova. Mihael je dokazal, da so imeli lovne pravice tudi njegovi predniki.[69] Verjetno je to isti Mihael Semenič z ženo Magdaleno, roj. Gall, ki je omenjen v letu 1548 v imenjski knjigi z imenjsko rento 7 gld 58 kr.[70]

Dvorec Semič nad Gabrom

Oton III. in Marta Lenkovič sta imel poleg sinov Albrehta II. in Žige II. še mlajšega sina Ivana oziroma Janeza, poimenovanega po slavnem stricu in botru. O Albrehtu II., ki je bil glavni dedič, bo govora pri dvorcu Smuk, Žiga II. in Janez sta po smrti Otona III. v letu 1573 podedovala dvorec Semenič, ki ga Valvasor imenuje Semič (*Siemitsch*). Dvorec je stal malce pod prvotno utrdbo nad vasjo Gaber pri Semiču. Na Valvasorjevem bakrorezu je videti skromno enonadstropno stavbo, ki ni dosti večja od uglednejše kmečke hiše; krasi jo velik lesen 'gank'. V ozadju so vidne skromne razvaline prvotnega gradu.

Žiga II. je bil protestant, prav tako kot njegov stric Ivan Lenkovič in verjetno tudi drugi člani rodbine. V letu 1585 je v dvorcu vzdrževal protestantskega pridigarja Petra Volkmaniča, ki se je k njemu zatekel potem, ko ga je metliški komtur Markvard baron Egkh-Hungerspach, bratranec znanih kranjskih protestantov z Brda, izgnal iz Metlike. Srečni begunec je lahko pridigal v leseni grajski kapelici, ki jo je po posebni odločitvi kranjskih deželnih stanov v ta namen postavil grajski gospodar.[71]

58 Golec, *Gradivo*, str. 113; Kaspret, Schloss Ainödt, str. 22.
59 ARS, AS 309, šk. 97, XXXXI, S-3 ½, 1585 V. 29, Smuk – Albreht Semenič iz Semiča.
60 Kos, *Bela krajina*, str. 236.
61 Golec, *Gradivo*, str. 114.
62 ARS, AS 173, št. 4, 1546–1618.
63 ARS, AS 1075, Ravbar.
64 Golec, *Gradivo*, str. 114; ARS 1075 – Ravbar.
65 Nared, *Dežela*, str. 238; ZAL LJU 340, geslo Semenič.
66 ZAL LJU 340, geslo Semenič.
67 Globočnik, Der Adel, str. 15; Schiviz, *Matriken*, str. 500.
68 Nared, *Dežela*, str. 317.
69 Golec, *Gradivo*, str. 110; ARS, AS 1063, listina 1545 XII. 4., Ljubljana.
70 ARS, AS 173, št. 4, 1546–1618.
71 Štampar, *Kronika*, str. 11; Golec, *Gradivo*, str. 114.

Grad Semič po Valvasorju (Valvasor, Die Ehre XI, str. 530).

Žiga in Janez Semeniča sta v začetku stanovala skupaj v skromnem dvorcu, ki mu je pripadalo zelo malo posestva, kajti večina kmetij je spadala pod gospostvo Smuk, last njunega brata Albrehta. Zato je zlasti Janez iskal posest tudi drugod in v letu 1589 od Auerspergov kupil dvorec Grumlof (*Grundlhof*) pri Šentpavlu na Dolenjskem. V istem letu se je njegova hči Katarina poročila z Viljemom Žigo Auerspergom.[72]

Janez verjetno ni imel moških potomcev, Žiga pa je imel tri sinove, Andreja, Janeza Žigo in Krištofa. Po Žigovi smrti pred letom 1602 je lastnik dvorca Semič postal njegov sin Andrej, ki je z mlajšim bratom Janezom Žigo v letu 1618 sklenil zanimivo pogodbo. Brata sta se namreč 13. oktobra 1618 v navzočnosti Janža Baltazarja Purgstalla, lastnika gospostev Pobrežje in Krupa, sporazumela, da bo tisti od obeh, ki bo postal lastnik Vinice, izplačal lastniku Semiča 1250 goldinarjev.[73] Tako je Semič najverjetneje ostal Andreju, ki je v imenjski knjigi za Kranjsko imenovan Andrej Semenič *'zu Siemitsch'*. V letu 1626 je dedoval nekaj premoženja po sorodniku Melhiorju Semeniču.[74]

Dvorec Grumlof, ki ga je bil kupil Andrejev stric Janez, je v letu 1604 prešel v last Hieronima pl. Sara. Z njegovo vdovo, rojeno grofico Dornberg, se je Andrej poročil in Grumlof je bil spet v posesti Semeničev.[75]

Andrej ob svoji smrti okrog leta 1635 ni zapustil živih potomcev, zato so njegovo premoženje podedovali sorodniki. Njegovo polovico semiškega imenja sta podedovala Volf in Jurij Andrej, sinova brata Krištofa II., za naslednika Grumlofa pa je določil nečaka, sinova pokojnega brata Janeza Žige, Janeza Žigo in Jurija Viljema Semeniča.[76]

Mlajši brat Jurij Viljem je ostal na Grumlofu, starejši pa si je v bližini sezidal dvorec Selo. Oba brata sta bila tako prva Semeniča, ki sta prebivala izven Bele krajine. Tudi potomci tega Janeza Žige – Jurij Viljem, poročen z Ano Marijo Erberg, otrok ni imel – niso nikoli več imeli lastnine v Beli Krajini. V različnih časovnih obdobjih so bili, poleg Grumlofa, lastniki dvorcev Klevišče pri Polšniku, Volavče pri Šentjerneju, Zapuže pri Mirni, Vina Gorica pri Trebnjem in Vrh pri Mokronogu, do konca 18. stoletja pa so vsi ti dvorci porokami ali prodajo dobili druge lastnike.

Drugi Andrejev brat Krištof II. se je oženil z Marijo Ravbar, hčerko slavnega Adama Ravbarja, poveljnika konjenice v bitki pri Sisku. V letu 1608 sta skupaj z bratom Janezom Žigo postala solastnika dvorca Mačerole (*Matscherolhoff*) pri Muljavi na Dolenjskem, ki sta ga kupila od bratov Herbarda in Ditriha Auerspergov.[77] Po smrti Janeza Žige v letu 1621 je Mačerole v celoti prevzel Krištof II., ki je umrl v letu 1637. Mačerole so se dedovale preko njegovega sina Volfa in njegovih potomcev Krištofa III. ter Volfa Rudolfa, dokler niso v letu 1744 na dražbi prešle v druge roke.[78]

72 Preinfalk, *Auerspergi*, str. 83.
73 Smole, *Graščine*, str. 527; Kos, *Urbarji*, str. 59; ARS, AS 1063, listina 1618 X. 13.
74 Golec, *Gradivo*, str. 114.
75 Smole, *Graščine*, str. 432.
76 Prav tam.
77 Smole, *Graščine*, str. 277.
78 Golec, *Gradivo*, str. 134.

Tradicijo bivanja v Beli krajini je nadaljeval šele Jurij Andrej, mlajši sin Krištofa II, čeprav si je tudi on nevesto izbral na Dolenjskem. V dvorec Semič je pripeljal Uršulo Forrest, dedinjo dvorca in posestva Dole pri Litiji.[79] Jurij Andrej je po stricu in verjetno tudi botru Andreju podedoval pol semiškega posestva in dvorec Semič. Polovico posestva je imel njegov brat Volf, ki je sicer prebival na Mačerolah. Posest Mačerole je obsegala 13 hub in imenjsko rento 20 goldinarjev, pol semiške posesti pa je obsegalo 4 hube in pol oziroma 5 goldinarjev. Jurij Andrej, včasih naveden le kot Jurij, pa je tudi imel 4 hube in pol oziroma 5 gld 17 kr in 2 ½ den. Posest je bila res neznatna in ni čudno, da so Semeniči raje prebivali na svojih drugih posestvih po Dolenjski.

V zvezi z Jurijem Andrejem Semeničem se v virih prvič pojavi dvorec Pristava.

Pristava pri Semiču

Valvasor je opisal dvorec Pristava *(Meyerhof)* kar pri opisu dvorca Semič in je bil navdušen nad njegovo lepo okolico. Pristava je stala na ravnini ob robu naselja Vrtača pri Semiču. Iz njenega imena je razvidno, da je nastala kot pristava dvorca Semič in po vsej verjetnosti so jo Semeniči tudi zgradili. Do svoje smrti v letu 1677 je bil lastnik dvorca Jurij Andrej Semenič, ki verjetno tu ni nikoli stanoval, saj je inventurna komisija, ki je popisala njegovo premoženje, ugotovila, da je dvorec v zelo slabem stanju. Nujno je bilo popravilo strehe, vrat in devetih oken, ter zamrežitev vseh oken, saj je bil dvorec kar naprej tarča napadov cestnih roparjev.[80]

Po smrti Jurija Andreja sta si v letu 1677 zapuščino razdelila sinova Janez Žiga in Franc Vajkard. Janez Žiga je ostal na Semiču, Franc Vajkard pa je obnovil Pristavo in se v njej naselil. V letu 1689 sta brata po materi Uršuli podedovala dvorec Dole pri Litiji. Franc Vajkard se je takoj odločil, da se bo naselil v Dolah. Ker mu je brat medtem umrl, je Pristavo prodal nečaku Juriju Žigi ter z ženo in petletno hčerko Marijo Katarino za vedno zapustil Belo krajino. Umrl je v Dolah v letu 1710. Njegova dedinja Marija Katarina je dvorec v letu 1773 zapustila cerkvi v Dolu.[81]

Združitev Semiča in Pristave

Jurij Žiga Semenič, lastnik dvorcev Semič in Pristava, je bil zadnji lastnik dvorca Semič nad Gabrom, ki je tam tudi prebival. Umrl je v letu 1702. Varuh njegovih mladoletnih otrok je postal Jošt Viljem Schwab, ki je 31. maja 1704 oba dvorca in pripadajočo posest v imenu mladoletnega naslednika Žige Semeniča prodal svojemu imenitnejšemu sorodniku, grofu Ferdinandu Albrehtu Lichtenbergu s Tuštanja pri Moravčah. V kupoprodajni pogodbi je dvorec Semič prvič imenovan Turn pri Semiču (*Thurn bey Siemitsch*), kasneje pa celo Turn pod Semičem (*Thurn vnter Siemitsch*). Tedaj se je za Pristavo (*Guett*

Dvorec Smuk po Valvasorju (Valvasor, Die Ehre XI, str. 538).

79 ZAL, LJU 340, geslo Semenič.
80 Smole, *Graščine*, str. 395.
81 Smole, *Graščine*, str. 310.

Pristaua) še vodil poseben urbar.[82] S tem sta tudi ta dva semiška dvorca postala last ene najbogatejših plemiških rodbin na Kranjskem, ki je že skoraj sto let pred tem zagospodarila tudi v dvorcu Smuk.

Prva desetletja dvorca Smuk

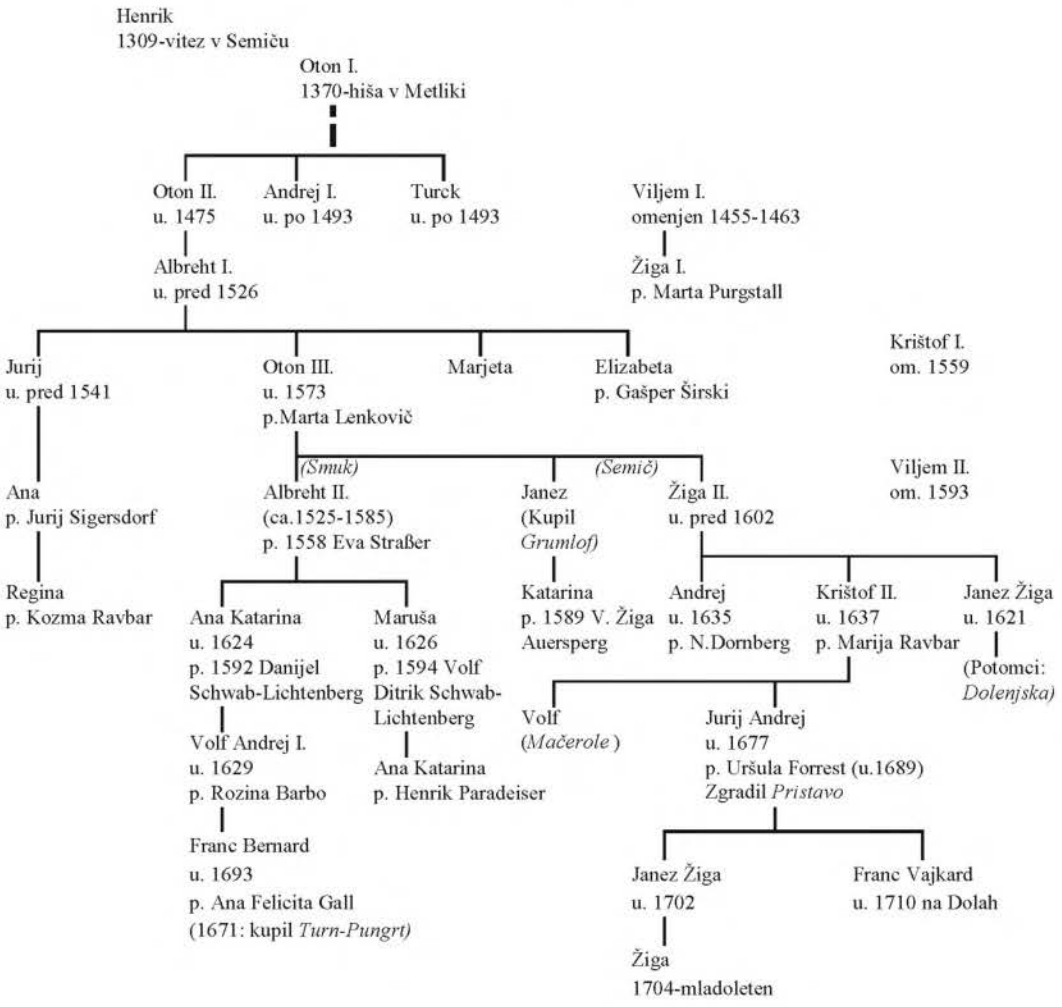
Dvorec Smuk na vrhu Semiške gore, severovzhodno od starega gradu Semenič, je sezidal Oton III. Semenič za svojega sina Albrehta II. Verjetno je bil dvorec zgrajen okrog leta 1558, ko se je Albreht oženil in se v njem naselil z nevesto Evo Scharff, hčerko Florijana Scharffa, ki je bil lastnik dvora Vrhkrka ob izviru reke Krke in Zaloga pri Novem mestu. V tem času je še grozila turška nevarnost in razumljivo je, da je bil dvorec zgrajen na vsaj z južne strani zelo težko dostopni lokaciji.

Valvasor opisuje Smuk kot dvorec, ki se mu po kranjsko pravi Smok, kot stavbo, ki leži visoko v hribih. Ime dvorca izpelje iz besede 'smukniti' – nekdo teka sem in tja in potem smukne v gozd, ki se začenja prav pri gradu. Seveda za vse to krivi Uskoke, kajti njihova soseščina dela ta kraj neprijeten, čeprav je tu sicer dovolj odličnega vina, sadja in žita ter vsega drugega.[83]

Albreht II. in Eva sta živela mirno podeželsko življenje v svojem varno postavljenem dvorcu. Imela sta dve hčerki, Ano Katarino in Marijo Uršulo – Marušo, ki ju je usoda odpeljala daleč na Kranjsko, vendar nikoli nista izgubili stika z rojstnim krajem. Obe sta se poročili z bratoma iz vzpenjajoče se rodbine Schwab-Lichtenberg.

Albreht II. je umrl že v letu 1585 in obe hčerki sta postali dedinji Smuka. Vdova Eva, ki je bila dedinja Vrhkrke in Zaloga, se je v letu 1588 poročila z Elijo Straßerjem, vendar je lepo poskrbela za hčerkini poroki in tudi za to, da sta po njej podedovali oba dvorca.[84]

Ana Katarina je v letu 1592 vzela za moža Danijela, šestega sina Jurija Schwab-Lichtenberga s Tuštanja pri Moravčah in njegove prve žene Ane Rain. Iz njune zveze so se rodili potomci, ki so v

82 Golec, *Gradivo*, str. 116.

83 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 538–539.

84 ZAL, LJU 340, geslo Semenič.

naslednjih dveh stoletjih pomenili eno najbolj bogatih in mogočnih rodbin na Kranjskem.

Rodbina Schwab-Lichtenberg[85]

Schwab-Lichtenbergi so izhajali iz združitve dveh rodbin, bogatejših Schwabov, ki so v začetku 16. stoletja zgradili renesančni dvorec Tuštanj pri Moravčah, in plemenitejših Lichtenbergov, starodavne rodbine, ki je izhajala iz rodu višnjegorskih ministerialov, priseljenih na Kranjsko sredi 12. stoletja. Janez Schwab in Margareta Lichtenberg sta s poroko v letu 1519 osnovala rodbino, ki se je v naslednjih stoletjih razdelila v številne veje in katere potomci živijo še danes. Njun sin Jurij, znani protestant, se je v letu 1546 oženil z Ano Rain, ki je tudi izhajala iz protestantske družine in ni čudno, da sta svojim številnim otrokom izbirala zakonske partnerje iz podobnih družin. Ta tradicija se je udejanila tudi 12. marca 1592, ko sta bila Ana in Jurij že pokojna in se je njun sin Danijel oženil z Ano Katarino iz protestantske rodbine Semeničev ter jo kot gospodarico odpeljal na dvorec Tuštanj.

V zakonu, ki je trajal le enajst let, sta imela šest otrok, Jurija Albrehta, Volfa Andreja I., Franca, Agnezo, Ano Sidonijo in Volfa Danijela. Mož Danijel je umrl že v letu 1603 in sorazmerno še mlada vdova je odločno in uspešno prevzela gospodarjenje ter vzgojo mladoletnih otrok. Moža je preživela za več kot dvajset let.

Marija Uršula (Maruša), mlajša sestra Ane Katarine, se je 11. decembra 1594 poročila z Danijelovim bratom Volfom Ditrikom Schwab-Lichtenbergom in se preselila v gradič Perovo pri Kamniku. Imela sta hčerko Ano Katarino. Tudi Marušin mož je umrl mlad v letu 1604 in je pokopan v Dobu. Maruša je kot vdova živela na Zgornjem Perovem, še v letu 1618 je imela 13 gld in 53 kr imenjske rente na svoji dediščini po materi Evi Scharff. Najprej je bila s to rento sicer vpisana sestra Ana Katarina, a jo po vsej verjetnosti prepustila 'revnejši' sestri. Premoženje njunega dedka Florijana Scharffa je sicer prinašalo 47 gld in 38 kr imenjske rente, od česar je Eva, drugič poročena Straßer, dobila 42 gld in 42 kr, ostalo so podedovali sorodniki Galli z Rožeka (*Rudolfseck*).[86]

Sestri sta po materini smrti okrog leta 1600 podedovali Vrhkrko in Zalog, že od leta 1585 pa sta imeli vsaka polovico gradu Smuk. Odločno sta se razumeli, dobro sta sodelovali in si medsebojno pomagali. Zalog sta skupaj prodali v letu 1603, glede Vrhkrke pa je razvidno iz oporoke Ane Katarine, ki jo je napravila 10. aprila 1624, da je bila lastnica celotnega dvorca. Ob sestavitvi oporoke so bili ob Ani Katarini le sinova Volf Andrej I. in Franc ter hčeri Agneza in Ana Sidonija.[87] Jurij Albreht je bil že pokojni, Volf Danijel pa se je kot protestant izselil iz Kranjske. Volf Andrej I. je bil poročen z Rozino Barbo, Franc in Agneza pa s sestro in bratom Pečovič.

Materino polovico Smuka in Vrhkrko je podedoval njen najljubši sin Franc. Sina Volfa Andreja, ki je bil dedič polovice Tuštanja, je v oporoki imenovala *'neposlušni sin'* in mu zapustila samo nekaj gotovine, ker naj bi bil krivičen do brata Franca. Hčerkama je zapustila gotovino.[88] Ana Katarina je kmalu po sestavitvi oporoke umrla.

Franc Schwab-Lichtenberg z ženo Ano Pečovič in sestra Agneza z možem Antonom Pečovičem, so se v letu 1626 odločili, da zapustijo Kranjsko, ki jo je že zajel val protireformacije, in odidejo v protestantske dežele. Franc je svojo polovico Smuka in vso posest, ki jo je imel okrog Tuštanja, prepustil bratu Volfu Andreju I.[89] Svojo polovico Tuštanja, ki jo je podedoval po očetu Danijelu, je bil bratu prodal že v letu 1620. Prodati je moral tudi Vrhkrko, a natančnih podatkov o tem ni, znano je le, da je bila Vrhkrka v prvi polovici 17. stoletja v lasti rodbine Moscon.[90] Tako Franc na Kranjskem ni imel več nobene posesti in družina se je s petimi otroki napotila iskat novo domovino, Volf Andrej I. pa se je pokatoličanil in ostal v domovini svojih prednikov.

Marušina hčerka Ana Katarina, ki se je v letu 1624 poročila s Henrikom Paradeiserjem, dednim kranjskim lovskim mojstrom, je po materi Maruši v letu 1626 podedovala njeno polovico Smuka in gradič Perovo pri Kamniku. [91]

Volf Andrej I. je v letu 1629 je nenadoma umrl in zapustil štiri mladoletne otroke, Janeza Jurija, Franca Bernarda in dve hčerki, vdova pa se je posvetila gospodarjenju in vzgoji otrok.

Za primerno vzgojo sta se brata Janez Jurij in Franc Bernard materi Rozini hvaležno oddolžila, takoj ko sta lahko prevzela premoženje Schwab-Lichtenbergov. V letu 1647 sta ji zapisala nujni delež gospostev Smuk in Tuštanj, poskrbela pa sta tudi za obe sestri.[92]

Janez Jurij, starejši sin Volfa Andreja I., je podedoval pol Tuštanja po očetovi smrti v letu 1629, ko je bil star sedem let. Henrik Paradeiser in teta Ana Katarina sta mu v tem letu prodala tudi svojo polovico dvorca in posestva Smuk.[93] Celotna imenjska renta Tuštanja in Smuka je takrat znašala 42 gld

85 Podroben rodovnik Lichtenbergov glej: Slana, Tuštanj, str. 188.
86 ARS, AS 173, št. 4, fol. 85.
87 ZAL, LJU 340, geslo Semenič.
88 ZAL, LJU 340, geslo Lichtenberg.
89 Golec, *Gradivo*, str. 121.
90 Smole, *Graščine*, str. 540.
91 ZAL, LJU, geslo Lichtenberg, AS 744, fasc. XII, Schollmayer, Lichtenbergi.
92 ARS, AS 744, fasc. XII, Schollmayer, Lichtenbergi, str. 10, listina 1647 III. 15.
93 ZAL, LJU 340, geslo Lichtenberg; ARS, AS 1063, listina 1629 III. 24.

3 den, od česar je na Smuk odpadlo 16 gld 17 kr in 2 den, kar je ostalo nespremenjeno do leta 1661.[94]

Janez Jurij se je v letu 1650 na Tuštanju poročil z Regino Uršulo, hčerko Valerija Moscona z Ortneka. Na gospostvu Ortnek so na hribu stale razvaline gradu Otenštajn in celotno ime gospostva je bilo *'Ortnek in Otenštajn'*.[95]

Dne 23. aprila 1651 sta brata Janez Jurij in Franc Bernard sklenila pogodbo o poravnavi. Janez Jurij se je preselil na Ortnek, rojstni grad svoje žene, Franc Bernard pa je ostal na Tuštanju.[96] Vendar je bil Janez Jurij tedaj še vedno lastnik polovice Tuštanja.

Brata Janez Jurij in Franc Bernard sta v letu 1660 postala barona, družina je smela opustiti priimek *'Schwab'* in se imenovati le po imenitnejšem delu priimka *'Lichtenberg'*.[97] Janez Jurij je bratu Francu Bernardu v letu 1662 dokončno prodal svojo polovico Tuštanja ter posestvo z dvorcem Smuk.[98] Umrl je že v letu 1667 na Ortneku in nasledil ga je edini preživeli sin Volf Andrej II.[99]

Volf Andrej II., rojen v letu 1651, je bil vojak, stotnik v cesarski vojski in na svojem posestvu ni bil veliko prisoten, zato ga je v letu 1675 s privolitvijo matere Regine Uršule prodal stricu Francu Bernardu. Tako je postal Franc Bernard edini lastnik celotne posesti Lichtenbergov in neločljivo povezan ravno s Smukom. Ta, sicer ne preveč lahko dostopni dvorec mu je tako prirasel k srcu, da je želel biti tam tudi pokopan.

Franc Bernard sodi med najbolj sposobne in pomembne člane rodbine Lichtenberg. Takoj ko je odrasel, je pričel spretno širiti svojo posest na Kranjskem, posebno v Beli krajini, in ko je bil v letu 1688 povzdignjen v grofovski stan, je bil že eden največjih in najbogatejših veleposestnikov na Kranjskem. Bil je jezdni mojster in skrbnik stanovskih konj ter vojni komisar na Kranjskem.

Dvorec Turn – Pungrt – Strnišev dvor

V grofovski diplomi, ki jo je v letu 1688 izdal cesar Leopold I., se Franc Bernard imenuje *'grof s Tuštanja, Ortneka, Otenštajna, Smuka in Turna'*.[100] Turn, omenjen v grofovski diplomi, z drugimi imeni Strnišev dvor, Turn v vinogradu ali Pungrt, je peto od semiških grajskih poslopij, obravnavanih v tem prispevku. Turn, ki je stal na nizki vzpetini pod Smukom, je Franc Bernard kupil okrog leta 1671 ter ga povečal in prezidal.[101]

Dvorec Turn-Pungrt-Strnišev dvor (Sternissenhof) po Valvasorju (Valvasor, Die Ehre XI, str. 563).

94 Golec, *Gradivo*, str. 121–122 (ARS, AS 173, št. 5 (1619–1661), fol. 98).
95 Nekateri viri omenjajo 'Ortnek in Altenštajn', kar ni pravilno.
96 ARS, AS 764, fasc. 11 (Familiaria).
97 ARS, AS 1064, 1660 III. 16.
98 ARS, AS 309, XXIX Ferdinand Albreht, št. 40.
99 ZAL, LJU 340, geslo Lichtenberg.
100 ARS, AS 1064, 1688 II. 24.
101 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 564.

Po Valvasorju je dvorec dobil ime Strnišev dvor (*Sternisenhof*) po graditelju, vitezu Strniši, ki je tu postavil majhen dvor, slovensko ime Pungrt pa je nastalo iz nemške besede *Baumgarten*, kar pomeni sadovnjak. Valvasor je bil navdušen nad tem veselim rodovitnim krajem, polnim sadja in vinogradov, ki dajejo kvalitetno vino. Zadnji Strniša je bil sicer hraber vojak, a tudi hud razbojnik, ki je kradel in pobijal nedolžne ljudi, nazadnje pa ga je na Ogrskem doletela zaslužena smrt s kroglo iz uporniške puške.[102]

Dediči Franca Bernarda Lichtenberga v Beli krajini

Franc Bernard se je v letu 1650 v Ljubljani poročil z enaindvajsetletno Ano Felicito, hčerko deželnega odbornika Gotfrida Galla z Rožeka in z njo preživel 43 bolj ali manj srečnih let. V prvih enaindvajsetih letih zakona, ki sta jih preživela večinoma na Tuštanju, se jima je rodilo petnajst otrok, devet fantov in šest deklet, od katerih so leto 1692, ko sta starša sestavila oporoko, dočakali sinovi Jurij Gotfrid, Ferdinand Albreht, Jošt Jakob, Karel Bernardin, Jurij Žiga in Jošt Friderik ter hčere Ana Katarina, Zofija Konstanca, Magdalena Maksimiljana in Ivana Rozina.

V letu 1680 je Franc Bernard pričel kupovati od Kordule grofice Paradeiser dele gospostva Metlika in v devetih letih do 1691 je gospostvo kupil v celoti, kar je predstavljalo kar dobrih 86 goldinarjev imenjske rente.[103] V letih od 1685 do 1692 je kupoval tudi hube v črnomaljski fari, večinoma od Janeza Jurija Apfaltrerja in Janeza Jurija Semeniča.[104]

Potem ko so bili otroci že večji, sta zakonca zelo rada prebivala v dvorcu Smuk. V letu 1687 sta ob dvorcu sezidala cerkvico sv. Lovrenca, ki je služila za grajsko kapelo. Franc Bernard je umrl v letu 1693. Izpolnili so mu željo in ga pokopali v njegovi grajski kapeli. Ana Felicita je umrla v letu 1697 v Ljubljani in pokopali so jo v tamkajšnji frančiškanski cerkvi. Ni se ji izpolnila želja, da bi počivala ob možu.

V oporoki, ki sta jo Franc Bernard in Ana Felicita sestavila 29. januarja 1692 v Ljubljani, sta uporabila tako imenovani sistem 'univerzalnih dedičev' – vsi sinovi, razen najstarejšega Jurija Gotfrida, ki je podedoval Ortnek in Otenštajn, so skupaj *'v enakih delih'* dedovali preostalo nepremično premoženje, torej gospostva Tuštanj, Smuk, Turn, Metliko in hišo v Ljubljani. Od njihovega dogovora naj bi bilo odvisno, kako bodo upravljali premoženje.[105] To je bilo znatno, poleg že omenjenega gospostva Metlika je Tuštanj s Smukom in Turnom znašal 90 gld 26 kr in 5 ½ den imenjske rente, od tega sam Smuk 24 gld in Turn 9 gld 28 kr in 2 ¾ den.[106]

Jurij Gotfrid (1655–1720), najstarejši preživeli sin Franca Bernarda in Ane Felicite, je bil ustanovitelj tako imenovane *starejše grofovske linije Lichtenbergov*, ki se je razdelila v rodovne veje Tuštanj, Snežnik ter Ortnek in Otenštajn/Koča vas ter je po moški strani izumrla v letu 1916. Jurij Gotfrid ni bil nikoli povezan s semiškimi dvorci, pač pa je bil to njegov tretji sin Jurij Ludvik in njegovi potomci.

Ferdinand Albreht je po očetovi smrti prevzel Tuštanj, Jurij Žiga je dobil Smuk s Turnom, Jošt Friderik pa metliško gospostvo. V letu 1696 so bratje kot univerzalni dediči sklenili dogovor, kako si bodo sledili v lastništvu posesti.[107] Sestre so prejele zapuščino v gotovini in v tem dogovoru niso bile udeležene.

Ferdinand Albreht (1671–1712) je upravljal gospostvo Tuštanj. V letu 1704 je kupil dvorca Semič in Pristavo ter obe posesti združil v eno gospostvo Semič. V bistvu je bil takrat dvorec Semič opuščen in to ime je potem uradno prevzela dotedanja Pristava. Večina podložnikov je pripadala posestvu Semič, Pristava pa je imela samo dominikalno posest, kar je logično, saj je bilo tako upravičeno njeno ime.[108] Ferdinand Albreht je umrl v januarju 1712 brez otrok in univerzalni dedič Jošt Jakob (1659–1712) je podedoval Tuštanj in Semič ter umrl že v novembru istega leta, prav tako brez potomcev. Jošt Jakob je nekaj dni pred smrtjo sestavil oporoko, v kateri je izrazil željo, da bi počival v cerkvi sv. Lovrenca ob očetu Francu Bernardu, kar se mu je tudi izpolnilo.

Jurij Žiga (1669–1744), prvotno dedič Smuka in Turna, je kot univerzalni dedič po bratu Joštu Jakobu v letu 1712 podedoval Tuštanj in Semič, a je v istem letu izročil Tuštanj nečaku Juriju Ludviku, tretjemu sinu brata Jurija Gotfrida, Semič pa samemu Juriju Gotfridu. Imel je sedem otrok in je ustanovitelj *mlajše grofovske linije Lichtenbergov,* ki se je razdelila na veji Smuk in Sotesko.

Najmlajši sin Jošt Friderik (1672–1701), ki je prejel metliško gospostvo, je brez potomcev umrl že v letu 1701. Tudi on je povezan s Smukom, kajti počiva poleg očeta in brata v cerkvici sv. Lovrenca. Gospostvo Metlika je prešlo na brata Jurija Žigo, ki ga je v letu 1714 prodal zagrebškemu stolnemu kapitlju.[109]

102 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 563–564.
103 Golec, *Gradivo*, str. 122; Smole, *Graščine*, str. 292.
104 ARS, AS 309, XXXI/L; Jurij Ludvik, listina št. 7 (1685 VIII. 12.); Golec, *Gradivo*, str. 122.
105 ZAL, LJU 340, geslo Lichtenberg.
106 Golec, *Gradivo*, str. 122.
107 ARS, AS 730, fasc. 84, Plemiške rodbine, Lichtenberg, pogodba 1696 20/6.
108 Golec, *Gradivo*, str. 117.
109 Prav tam, str. 122.

Cerkev sv. Lovrenca nad Semičem, kjer so pokopani Franc Bernard Lichtenberg ter sinova Jošt Jakob in Jošt Friderik (foto Viljem H. Topčič).

Nagrobna plošča iz cerkvice sv. Lovrenca, kjer so pokopani Franc Bernard Lichtenberg ter sinova Jošt Jakob in Jošt Friderik (foto Viljem H. Topčič).

Z Belo krajino, čeprav ne s Semičem, je povezan tudi sin Franca Bernarda, Karel Bernardin (1665–1705). Prva žena Renata Sidonija Schweiger mu je v zakon prinesla bogastvo z mestnim gradom v Črnomlju, ki ga je podedovala po prvem možu. Hčerki sta umrli pred njima, sinov nista imela.[110] Karel Bernardin je bil v letu 1705 pri nekem krstu za botra in isti dan je bil v Črnomlju umorjen, ko je v imenu deželne vlade pobiral davek na meso.[111] Pokopali so ga v Črnomlju. Očitno je gospostvo Črnomelj z gradom prešlo na brata Jurija Gotfrida, ker ga je v letu 1720 podedoval sin slednjega, Volf Danijel (1686–1723).

Nadaljnja usoda gospostva Semič

Tretji sin Jurija Gotfrida, lastnika Ortneka in Otenštajna, Jurij Ludvik (1692–1757), ki je bil od leta 1712 gospodar na Tuštanju, je v letu 1720 po očetu podedoval Semič, v letu 1723 pa po bratu Volfu Danijelu še Črnomelj. Bil je dober gospodar, sam je upravljal in nadzoroval vsa podedovana posestva, kar je razvidno iz oporoke, ki je priložena zapuščinskemu inventarju, sestavljenem po njegovi smrti v letu 1757. Dvorec Semič, bivša Pristava, je bil ocenjen na 12.000 goldinarjev.[112] Dvorec Semič nad Gabrom ni več obstajal, saj na Florijančičevem zemljevidu iz leta 1744 na tej lokaciji ni vrisana niti razvalina, dvorec '*Siemiz*' pa je vrisan na lokaciji Pristave.[113]

Dominikalna posest Semiča je bila skromna, podložniki so bili raztreseni po devetih krajih bližnje okolice. Skupaj je podložniška posest Semiča obsegala 6 ½ hube, 2 kajži in 2 mlina ter 31 kajž in 2 kašči gornin. Zanimivo je, da so bili kraji in hube povsem drugi kot ob delitvi posesti v 16. stoletju,

110 Štuhec, *Besede*, str. 74–75, 78.

111 Šribar, Valvasorji, str. 128; Štampar, *Kronika*, str. 13.

112 Dvorec Tuštanj je bilo ocenjen na 20.000 goldinarjev, Črnomelj pa na 16.150,37 goldinarjev (ARS, AS 309, XXIX/L Jurij Ludvik, 67 (I–IV)).

113 Golec, *Gradivo*, str. 117.

kar pomeni, da so Semeniči in za njimi Lichtenbergi pogosto menjavali posest.[114]

Jurij Ludvik je bil kot prvi lastnik posesti Semič (*Schemitsch Gut*) sredi 18. stoletja vpisan v novo uvedeno zemljiško knjigo za plemiško posest – deželno desko. Kot lastnik mu je sledil v letu 1757 sin Karel Gotfrid (1718–1793) in v letu 1783 vnuk Franc Ksaver (1756–1810).

Franc Ksaver ob svoji smrti v štajerskem Gradcu ni bil več lastnik nobenega posestva na Kranjskem. Posledica stanu primernega razkošnega življenja v 18. stoletju in okupacije Francozov na prelomu stoletja je bilo postopno obubožanje plemstva in Lichtenbergi niso bili nobena izjema. Rodbina je morala začeti prodajati posest, ki je bila temelj njihovega obstoja. Franc Ksaver je v letu 1799 prodal Črnomelj in Semič, naslednje leto pa še Tuštanj. Semič je za 44.000 goldinarjev prodal Antonu Steyrerju, prvemu neplemiškemu lastniku. Njegovi potomci po ženski strani so posestvo obdržali vse do leta 1889. Najprej je posestvo v letu 1805 na dražbi za 33.510 goldinarjev kupil Steyrerjev zet Janez Mihelčič, ki ga je v letu 1827 izročil svoji hčerki Mariji. Marija Mihelčič je bila lastnica posestva v letu 1848, ko je dvorec izgubil podložnike in rustikalno posest. V letu 1867 je posestvo dobil Marijin sin Viljem Kunšič, ki ga je moral v letu 1889 zaradi dolgov prodati na dražbi. Posestvo je za 7.410 goldinarjev kupil Matija Ogulin, po domače Vajd, zato se je dvorca prijelo ime 'Vajdov grad.' Zadnji lastnik Janko Ogulin je poslopje namenil za gospodinjsko šolo, a so ga v letu 1943 požgali partizani, tako da svojega novega poslanstva ni dočakalo.[115] Po vojni so na njegovem mestu zgradili tovarno kondenzatorjev Iskra.

Nadaljnja usoda dvorca Smuk

Dvorec Smuk je dal ime edini veji grofov Lichtenbergov, katere moški potomci danes še obstajajo, čeprav so se razselili po vsem svetu.

Predzadnji sin Franca Bernarda, Jurij Žiga (1669–1744) je bil ustanovitelj *mlajše grofovske linije Lichtenbergov*, katere glavna veja je bila Smuk, od katere se je po njegovih potomcih ločila, sicer kratkotrajna, veja Soteska. Jurij Žiga je bil po smrti očeta Franca Bernarda v letu 1693 podedoval gospostvo Smuk s pripadajočim posestvom in dvorcem Turn oziroma Pungrt.

Edini preživeli sin Jurija Žige, Karel Franc Ksaver oziroma pogosteje naveden kot Franc Karel (1702–1775), je po očetovi smrti v letu 1744 je postal dedič fidejkomisa, ki je obsegal Smuk in Turn, Rožek pri Dolenjskih Toplicah in Praproče. Imel je tri sinove, najstarejši Volf Žiga (1727–1797) je bil ustanovitelj veje Soteska, Adam Sigfrid Kajetan – Sigfrid (1732–1799) je nadaljeval smuško vejo, Kajetan (1739–1801) je bil v vojaški službi in je postal *»eden najbolj pogumnih in uspešnih cesarskih generalov v bojih proti Turkom«*.[116]

Iz urbarja gospostva Metlika 1610 je razvidno, da je bilo dvorcu Smuk inkorporirano zastavno imenje Metlika, ki je bilo odcepljeno od gospostva Metlika. Poleg Turna ali Pungrta je imel Smuk še dve pristavi, v Rožnem Dolu in pri samem dvorcu. V času, ko je bil lastnik gospostva Franc Karel, je celotno gospostvo obsegalo 85 23/24 hube, 6 domcev in dve kajži s skupaj 168 podložniki. Gornina od vinogradov, ki so spadali pod Smuk, je ležala v Vinjem vrhu.[117]

Franc Karel je malo pred smrtjo v letu 1775 gospostvo Smuk in Turn izročil najstarejšemu sinu Volfu Žigi iz Soteske. Po smrti Volfa Žige so se dediči v juliju 1797 sporazumeli o delitvi premoženja. Sigfrid, mlajši brat Volfa Žige, je bil glavni dedič in je prejel Smuk in Turn, ki je bil ocenjen na 45.974 goldinarjev, ter obveznice v vrednosti 10.033 goldinarjev.[118] Sigfrid je v letu 1792 prodal Smuk sinu Janezu Nepomuku za 46.000 goldinarjev. Umrl je v letu 1799.

Nagrobnik grofice Agneze Lichtenberg v cerkvi sv. Štefana v Semiču (foto Lidija Slana).

114 Prav tam, str. 118.
115 Prav tam, str. 118–119.
116 Wurzbach, *Biographishes Lexikon* XV, str. 105–106.
117 Golec, *Gradivo*, str. 123–124.
118 Smole, *Graščine*, str. 448.

Janez Nepomuk (1764–1832) se je v letu 1794 oženil z osemnajstletno grofico Agnezo Zdéncsay. V trinajstih letih zakona sta imela sedem otrok, Franca Karla, Emanuela, Albertino, Hijacinto, Franca Sigfrida, Ivano in Amalijo. Agneza je umrla v letu 1807, stara komaj 31 let. Neutolažljivi mož ji je postavil lep nagrobni spomenik z ganljivim napisom o odlični hčerki, materi brez primere, skrbni gospodinji, zvesti in ljubeči soprogi, ki je pomagala ubogim in bolnim ter ni zanemarila nobene od svojih dolžnosti.

Janez Nepomuk je umrl v letu 1832 na Smuku in njegovo posest si je v letu 1836 razdelilo šest dedičev. Emanuel je dobil 4/9, po 1/9 pa Franc Sigfrid, Albertina, Ivana, Amalija in Hijacinta. V letu 1841 so si razdelili delež sestre Ivane, ki je umrla v Turnu, v letu 1846 pa še Emanuelov delež. V istem letu so Smuk in Turn za 70.225 goldinarjev prodali upokojenemu deželnemu svetniku Martinu Kuraltu, ki je bil lastnik v letu zemljiške odveze 1848.

Proti Martinu Kuraltu je bil uperjen eden zadnjih kmečkih uporov na slovenskem ozemlju, zasluga vseh članov družine pa je v tem, da so se zavzemali za splošno rabo slovenskega jezika in Turn je bil shajališče kranjskih rodoljubov. Na njihovo pobudo je bila v letu 1882 v Semiču ustanovljena čitalnica.[119] Družina je stanovala v Turnu, kjer je bil novomeški gimnazijec Simon Jenko (1835–1869) instruktor Kuraltovih sinov, kasneje pa je tja hodil na počitnice. Leopoldina Kuralt (1840–1876) je bila njegova prva ljubezen in navdih za vse njegove ljubezenske pesmi.[120]

V letu 1878 je posestvo Smuk in Turn podedovalo pet Kuraltovih otrok. Smuk je bil že dlje časa zapuščen in se je pričel spreminjati v razvalino. Ljubljanski trgovec Karel Kavšek je v letu 1888 kupil 11/70 posesti od Marije Kuralt, postopoma je s Francem Kavškom kupoval deleže posestva tudi od drugih članov rodbine. V letu 1899 sta celotno posestvo prodala Tomažu Radlu z Dunaja za 39.500 goldinarjev, nato je bila posest izbrisana iz plemiške in prenesena v navadno zemljiško knjigo.[121] Dvorec Smuk je bil medtem že razpadel, grajski vrt pri Turnu je okrog leta 1901 kupil semiški trgovec Janez Šušteršič, dvorec pa so kupili kmetje, ga podrli ter si razdelili material in inventar. Arhiv in knjižnico je odpeljal in uničil kramar Kapš. V današnje dni je ostalo le nekaj grajskih zidov, stoletna lipa in grajski kozolec.[122]

Epilog

Na ožjem območju Semiča je nekoč stalo pet grajskih poslopij, vsako s svojo usodo in usodo svojih lastnikov. Kaj je ostalo od nekdanje veličine? Semenič, najstarejši grad na vrhu Semiške gore, domnevno postavljen konec 12. stoletja, je bil zapuščen že konec 16. stoletja, njegov malce udobnejši naslednik in bližnji sosed Semič nad Gabrom se je

Razvalina gradu Smuk (foto Viljem H. Topčič).

119 Županič, Nepoznani podobi, str. 43.

120 Prav tam.
121 Golec, *Gradivo*, str. 125; Smole, *Graščine*, str. 448.
122 Županič, Nepoznani podobi, str. 44.

spremenil v razvalino v začetku 18. stoletja. Pristavo pri Vrtači, ki je prevzela ime Semič, so v letu 1943 požgali partizani, Smuk je propadel sredi 19. stoletja, Turn – Pungrt pa so podrli v letu 1902. Od vseh nekdanjih grajskih stavb so vidne le še razvaline Smuka in zaraščen vogal Pungrta, o lokaciji prvotnega gradu Semenič in dvorca Semič so mnenja deljena.

Lastniki semiških gradov in dvorcev so izumrli oziroma izginili iz plemiških vrst. Še danes obstaja priimek Semenič. Ne ve se še, ali so sodobni Semeniči potomci ene najpomembnejših rodbin v srednjeveški Beli krajini. Lichtenbergi so svoj plemiški status ohranili dlje časa, zato segajo podatki o njih še v 20. stoletje. A razseljeni so po vsem svetu in se verjetno ne zavedajo, da so potomci ene najpomembnejših plemiških rodbin na Kranjskem v preteklih stoletjih. Tudi potomci neplemiških lastnikov še obstajajo, vedno bolj se zanimajo za zgodovino svojega kraja in svojih prednikov in ni se bati, da bi poznavanje naše preteklosti utonilo v pozabo ...

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 309 – Zbirka zapuščinskih inventarjev deželnega sodišča v Ljubljani
AS 730 – Gospostvo Dol
AS 740 – Gospostvo Jablje
AS 744 – Graščina Koča vas
AS 764 – Gospostvo Ortnek
AS 1063 – Zbirka listin
AS 1064 – Zbirka plemiških diplom
AS 1075 – Zbirka rodovnikov
ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
LJU 340 – Lazarinijeva genealoška zbirka

OBJAVLJENI VIRI

Otorepec, Božo: *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405. Viri za zgodovino Slovencev – štirinajsta knjiga.* Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani 1985. Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Ljubljana, 1995.

Preinfalk, Miha in Bizjak, Matjaž: *Turjaška knjiga listin I, Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov). 1 (1218–1400).* Ljubljana : Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2008.

Umek, Ema: *Erbergi in Dolski arhiv.* Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1991.

NEOBJAVLJENI VIRI

Golec, Boris: *Gradivo za zgodovino Semiča* (tipkopis). Ljubljana 2000

INTERNETNI VIRI

(Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, Fuenfzehnter Teil,* Wien : Druck und Verlag der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1866)
http://www.literature.at/viewer.alo?objid=11770&page=1&viewmode=fullscreen

LITERATURA

Dular, Jože: *Metlika skozi stoletja.* Metlika : Belokranjsko muzejsko društvo v Metliki, 1978.

Globočnik, Anton: Der Adel in Krain. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* XII, *1899–Heft I, str. 1–16, Heft II,* str. 53–64.

Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda.* Celje : Mohorjeva družba, 1992.

Hauptmann, Ljudmil: *Nastanek in razvoj Kranjske.* Ljubljana : Slovenska matica, 1999.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi : Leksikon slovenske grajske zapuščine* (dopolnjen natis). Ljubljana : DZS, 1997.

Kaspret, Anton: Schloß und Herrschaft Ainödt. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain VI,* 1893, str. 1–33.

Koblar, Anton: Kranjske cerkvene dragocenosti l. 1526. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* V, Sešitek 6, str. 237–259.

Kos, Dušan: *Bela krajina v poznem srednjem veku.* Zbirka Zgodovinskega časopisa 4, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 1987.

Kos, Dušan: *Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15. –18. stoletje).* Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Ljubljana, 1991.

Kosi, Miha: »Onstran gore, tostran Ogrske«. *Črnomaljski zbornik, Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta.* Črnomelj : Občina, 2008, str. 119–157.

Mason, Philip: Bela krajina v prazgodovini in rimskem obdobju. *Črnomaljski zbornik, Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta.* Črnomelj : Občina, 2008, str. 17–47.

Mohar, Rozi: *Tu so živeli...* Semič : Občina, 2008.

Nared, Andrej: *Dežela – knez – stanovi : Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518.* Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Ljubljana, 2009.

Preinfalk, Miha: *Auerspergi, Po sledeh mogočnega tura.* Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Ljubljana, 2005.

Schivizhoffen, Schiviz von: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain.* Görz, 1905.
Slana, Lidija: Lichtenbergi na Tuštanju. *Kronika LVII, 2/2009*, str. 171–200.
Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem.* Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1982.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, V. Dolenjska, Bela Krajina. (16).* Ljubljana : Viharnik, 2004.
Šribar, Ljudmila: Valvasorji v Leskovcu pri Krškem. *Janez Vajkard Valvasor in Krško,* Valvasorjev raziskovalni center Krško, Krško, 2008, str. 117–145.
Štampar, Janko: *Kronika župnije Semič.* Semič : samozaložba, 2003.
Štih, Peter: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem.* Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana, 1997.
Štih, Peter: *Srednjeveške goriške študije : prispevki za zgodovino Gorice, Goriške in goriških grofov.* Nova Gorica : Goriški muzej, 2002.
Štuhec, Marko: *Besede, ravnanja, stvari.* Ljubljana : Slovenska matica, 2009.
Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Hertzogtums Crain.* Nürnberg 1689 (Faksimilirana izdaja, Ljubljana : Mladinska knjiga, München : Rudolf Trofenik, 1971).
Županič, Niko: Nepoznani podobi Janeza Trdine in Leopoldine Kuraltove. *Dom in svet*, 37, št. 1, Ljubljana 1924, str. 42–44.

SUMMARY

Owners of castles and mansions at Semič throughout centuries

Above the Semič settlement there was once a fortified castle Semenič probably dating from the mid-12th century and four mansions in its vicinity that were built in the following centuries. All castle buildings in the area were connected with the noble families of Semenič and Schwab-Lichtenberg. The Semenič Castle on the south-western edge of the Semič Mountain is believed to have been built by the knights of Semenič or Semič (Semenicz von Siemicz), who first appeared in written sources in 1309 as ministeriales of the Counts of Gorizia. They also had houses in Metlika, which at the time of the Counts of Gorizia (1277–1374) became the administrative centre of White Carniola. Later they also distinguished themselves as loyal servants to the Habsburgs, who took over the administration of White Carniola after 1374. The Semenič family was probably granted Carniolan citizenship in the 15th century, and by the end of the same century they became prominent members of the otherwise scarce White Carniolan nobility.

In the mid-16th century Otto III Semenič, the most important representative of the family, built a more comfortable Semič mansion below the old castle and the Smuk mansion at the north-eastern-most edge of the summit of the Semič Mountain. The old Semenič Castle was abandoned by the early 17th century and soon fell into ruins.

The Semenič family built the Pristava (Meyerhoff) mansion in the flatland near Semič in the 17th century. Following the death of Johann Georg Semenič the guardian of his minor children sold the Semič and Pristava mansions to the Counts of Lichtenberg, who had, partly through inheritance and partly through purchase, already acquired the Smuk mansion in 1624. As the Semič mansion on the slope of the Semič Mountain had by then been abandoned, the Pristava mansion assumed the name Semič and became the administrative centre of the Lichtenberg estates. The Lichtenbergs remained in the possession of the Semič mansion until 1799, when it was sold to the first town-dwelling owner, Anton Steyrer. Thereafter the mansion passed through several hands until it was burnt down by the partisans in 1943. After the war a factory was built in its place.

In 1671 the Lichtenbergs, who already owned the Smuk mansion, also purchased the Turn mansion (Pungrt or the Strniša mansion – Sternischenhoff) in the valley below the Smuk mansion. In 1846 both mansions were sold to a retired provincial councillor, Martin Kuralt, who abandoned the poorly accessible Smuk located at high-altitude and settled down with his family in Turn. Smuk began to deteriorate and Kuralt's heirs eventually sold the entire estate. Around 1901 the Turn mansion fell into ruins as well.

None of the Semič castles and mansions has been preserved. There are even doubts about the locations of the Semenič mansion and the original Semič castle. Today there is a factory above the location of the Pristava mansion, and the only remnants testifying to the former existence of the Smuk and Turn mansions are a few walls.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 711.435(497.434)(091)

Prejeto: 6. 8. 2010

Boris Golec

doc. dr., višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Trgi, ki jih ni bilo? Prezrta trška naselja Bele krajine in njen nikoli obstoječi trg

IZVLEČEK

Prispevek obravnava štiri belokranjska naselja, ki se v virih imenujejo trg, a jih je zgodovina kot take prezrla. Za dve smo imeli doslej zelo pomanjkljive podatke in interpretacije, dve pa sta bili kot trga sploh neznani. Njihove prve omembe si kronološko sledijo takole: Poljane (danes Stari trg ob Kolpi) 1377, Novi trg pri gradu Poljane 1576, Pusti Gradec 1690 in Semič 1754. Pri Novem trgu, dejansko le protiturškem taboru, in farni vasi Semič je naslavljanje s trgom izpričano zgolj enkrat oziroma dvakrat. Nasprotno je trg Poljane, ki je v razlikovanje od Novega trga dobil novo ime Stari trg, ohranil trški status vse do zemljiške odveze 1848, a ga širša okolica in domoznanska literatura zaradi zavajajočega imena nista prištevali k trgom. Kot trg je ostal prezrt tudi Pusti Gradec, prigrajski zaselek, ki je v domačih urbarialnih virih dosledno označen s trškim nazivom dobrih sto let, od konca 17. do začetka 19. stoletja.

KLJUČNE BESEDE

Bela krajina, trg, protiturški tabor, purga, Stari trg ob Kolpi, Predgrad, Pusti Gradec, Semič

ABSTRACT

MARKET TOWNS THAT NEVER EXISTED? OVERLOOKED MARKET TOWNS OF WHITE CARNIOLA AND ITS MARKET TOWN THAT NEVER EXISTED

The paper deals with four settlements in White Carniola that appeared in sources as market towns but were as such completely ignored by history. In relation to two, historians have so far disposed of very scarce data and interpretations, the other two have remained completely unknown as market towns. The first references to them in written sources appeared in the following chronological order: Poljane (present-day Stari trg ob Kolpi) in 1377, Novi trg near the Poljane Castle in 1576, Pusti Gradec in 1690 and Semič in 1754. Novi trg, which was actually only an anti-Ottoman tabor, and the parish village of Semič, were classified as market towns only once and twice, respectively. Whereas the market town Poljane, which was renamed Stari trg to be distinguished from Novi trg, actually retained its market town status until the land redemption in 1848, but was never regarded as such by the broader society and local studies literature due to the misleading name. Another market town that was left unnoticed was Pusti Gradec, a settlement adjoining the castle, to which urbarial sources consistently referred to as a market town for over one hundred years, from the end of the 17th century to the beginning of the 19th century.

KEY WORDS

White Carniola, market town, anti-Ottoman tabor, purga, Stari trg ob Kolpi, Predgrad, Pusti Gradec, Semič

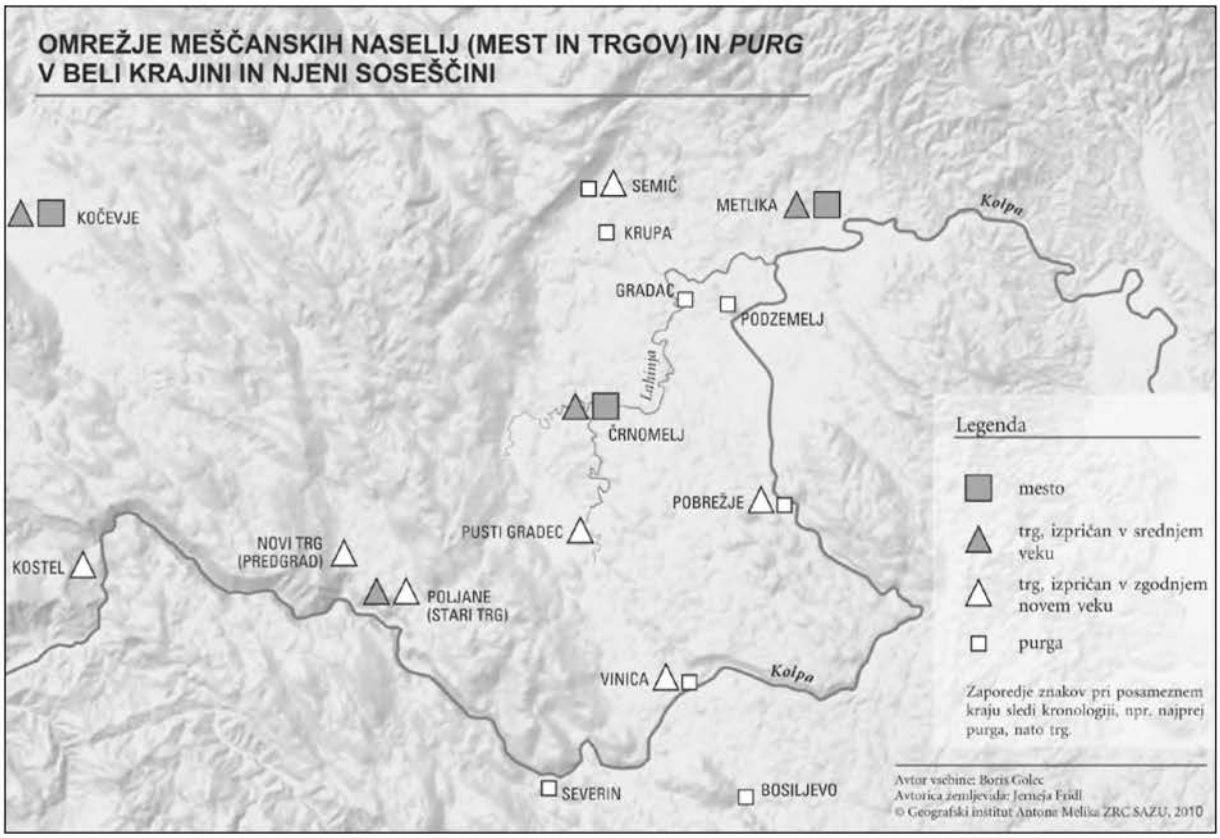
Za Belo krajino, vojvodini Kranjski pozno priključeno obmejno pokrajino na robu ogromnega Svetega rimskega (nemškega) cesarstva je značilna vrsta posebnosti, po katerih se je ta proti jugovzhodu težeči del današnjega slovenskega ozemlja bolj ali manj opazno razlikoval od svoje matične kranjske dežele. Prepišna Bela krajina, zgodovinska pokrajina Metlika, je bila med slovenskimi obrobnimi pokrajinami ena najdlje izpostavljenih turški nevarnosti in na stežaj odprta za migracijske valove z zahodnega Balkana, zato je skozi stoletja doživljala občutne preobrazbe. Med temi zlasti ne gre prezreti politično-upravnih posebnosti in etnično-konfesionalne raznolikosti tako na njenih tleh kot v neposredni soseščini. Ukleščena med kranjske Slovence, kočevske Nemce, staroselske Hrvate (kajkavce in čakavce) in priseljene Uskoke (štokavce), je Bela krajina po habsburški pridobitvi ostankov Ogrske in Hrvaške (1526/27) sicer prenehala biti neposredno obmejno ozemlje, a je hkrati za več stoletij postala zaledje Vojne krajine, »krščanskega zidu« proti Osmanski državi. Že tako močno opustošena in izpraznjena je v 16. stoletju Vojni krajini za skoraj štiristo let »žrtvovala« košček ozemlja ob Kolpi (Marindol), postala soseda še enega vojnokrajinskega območja (Žumberka) ter na svojih tleh ponudila zatočišče priseljencem, ki so jo obogatili z jezikovno in etnografsko raznolikostjo, ne nazadnje z do danes ohranjeno večkonfesionalnostjo.

Med posebnostmi tega skrajnega jugovzhodnega dela Kranjske in danes Slovenije je do nedavna ostala neopažena specifična podoba njegovih meščanskih naselij – mest in trgov. Pozornost pritegne že to, da sta zelo blizu drug drugemu zrasli dve zgodovinski mesti, Metlika in Črnomelj. Na že tako majhnem območju se je ob njiju pojavilo kar pet trgov in več naselij, imenovanih *purga*. Zadnja so značilna prav za Belo krajino, prav tako pa kažejo zelo svojske poteze njeni trgi in obe mesti. Edino »pravo« srednjeveško mesto je bila Metlika, ki se je kot mesto, ne več kot trg, kontinuirano naslavljala od začetka 15. stoletja in je vsaj nekaj desetletij prej potrjeno dobila obzidje – enega najpomembnejših zunanjih znamenj mestnih naselbin.[1] Drugo belokranjsko obzidano trško naselje, Črnomelj, se je v mesto dokončno razvilo z zamudo, šele v prvi polovici 16. stoletja in je tako postalo najmlajše slovensko srednjeveško mesto.[2] Obe belokranjski mesti sta izstopali vsaj po eni značilnosti, ki je drugod na Slovenskem ne srečamo ali pa v znatno manjši meri. Črnomaljsko mestno ozemlje je bilo veliko bolj kot katero koli drugo mesto sodno-upravno razdeljeno, naravnost razkosano med več zemljiških gospodov. Znotraj obzidja je tako veljala za imunitete, izvzete iz pristojnosti avtonomnih mestnih organov, kar tretjina mesta.[3] Metliko sta zaznamovali dve drugi značilnosti. Prvič, mestno obzidje je obdajalo le slabo tretjino domov, več kot dve tretjini pa so predstavljale predmestne hiše in hišice (na Slovenskem najdemo vzporednico kvečjemu pri Kamniku),[4] in drugič, skozi obzidano mesto ni vodila tranzitna cesta, ampak ga je obšla, podobno kot Radovljico in zgodnjenovoveško mestece Sv. Križ na Vipavskem (Vipavski Križ).[5] Belokranjski mesti v slovenskem merilu sicer nista bili med manjšimi, še zlasti ne Metlika, v gospodarskem in davčnem pogledu pa sta se vendarle znašli precej pri repu.[6]

Pri tukajšnjih trgih je podoba še bolj raznolika. Valvasor in njegovi nasledniki so med kranjske trge šteli samo Vinico in Pobrežje, pri čemer je domoznanstvo zakrivilo zmoto, da je bila Vinica še srednjeveški trg in da je premogla trško avtonomijo. V zadnjem desetletju so prišla na dan močno drugačna spoznanja, ki so omenjenima belokranjskima trgoma »odvzela« pridih starosti in neupravičeno pripisovane pomembnosti. Skupaj s še enim obkolpskim trgom, Kostelom, sta se Vinica in Pobrežje uvrščala v posebno skupino t. i. taborskih trgov; ti niso imeli tipičnih lastnosti trških naselij, ampak je šlo za stalno naseljene taborske naselbine v zavetju gradu, takorekoč na grajskem dvorišču. Oznaka trg se jih je prijela predvsem zaradi zunanjega videza – obzidanosti, in ne zaradi tržnih ali trških funkcij.[7] Ne nazadnje je posebnost obeh trgov predstavljalo že obzidje, saj na Slovenskem od povzdignitve zadnjih obzidanih trgov v mesta v zadnji tretjini 15. stoletja skoraj nismo poznali obzidanih trgov; od trgov srednjeveškega nastanka sta na Kranjskem ostala taka le Senožeče in Mokronog.[8] Poleg tega sta se oba belokranjska taborska trga v 18. stoletju izpraznila, njuni čedalje manj številni prebivalci pa preselili v neposredno soseščino – pri Pobrežju v zaselek Purga in pri Vinici v neobzidani del trga. Tako je trško ime še v 18. stoletju ugasnilo pri Pobrežju in v prvi polovici naslednjega stoletja pri Vinici.[9] Kot relikt se je nekaj časa še ohranjalo v poimenovanju *purga*, sicer že prej značilnem za nekatera druga pomembnejša vaška naselja na belokranjskih tleh (Podzemelj, Krupa, Semič idr.).[10]

Za zaokroženo podobo meščanskih naselij v Beli krajini je do pričujoče obravnave manjkala še ena komponenta. Imenovali bi jo lahko »pozabljeni trgi« ali nekoliko provokativno tudi »trgi, ki jih ni bilo«.

1 Golec, Črnomelj od nastanka, str. 166–167.
2 Prav tam, str. 169–170.
3 Prav tam, str. 176.
4 Prav tam, str. 191. – Za druga slovenska mesta prim. Golec, *Družba v mestih*, str. 625.
5 Golec, Meščanska naselja, str. 215.
6 Golec, Črnomelj od nastanka, str. 186–187.
7 Golec, Nastanek in razvoj, str. 523 sl.
8 Golec, Meščanska naselja, str. 204.
9 Golec, Nastanek in razvoj, str. 544–550.
10 Prav tam, str. 559–561.

Omrežje meščanskih naselij (mest in trgov) in purg *v Beli krajini in njeni soseščini*

Gre za naselja, ki so jih določen čas prav tako označevali kot trge, a jih je zgodovina kot take skoraj ali sploh povsem prezrla. Govorili bomo o štirih naseljih: o Starem trgu ob Kolpi – nekoč trgu Poljane, o nekdanjem obgrajskem taboru Poljane v Predgradu, ki so ga zgodovinarji neupravičeno prištevali k trgom, o zelo svojskem trgu Pusti Gradec pri Dragatušu ter o neuspelem poskusu uveljavitve trškega naslova za farno vas Semič. Nazadnje se bomo dotaknili še vprašanja t. i. *purg*, kot se je imenovalo več belokranjskih naselij, predvsem netrških, a tudi nekatera trška.

Po krivici pozabljeni trg Poljane, poznejši Stari trg v Poljanah

V Poljanski dolini ob Kolpi, geografsko najzahodnejšem odrastku Bele krajine, je od 14. do 19. stoletja kontinuirano obstajalo naselje z nazivom trg in značilnostmi, ki so tak naziv upravičevale, a so zgodovinske okoliščine poljanski trg po krivici potisnile v pozabo. Glavni razlog je predstavljala sprememba imena naselbine: vsaj od prve polovice 16. stoletja so jo imenovali Stari trg, kar je bilo povsod drugod ime za ugasla trška naselja. Prvi razlog je zakrivil drugega: potem ko je Stari trg kot trg zaradi imena prezrl Valvasor (1689),[11] ga zelo dolgo niso opazili ne zgodovinarji ne domoznanci, ki so se praviloma opirali na Valvasorjevo avtoriteto. Po ponovnem »odkritju« trga pa je obveljalo, da je srednjeveški trg Poljane svoje trške funkcije in naslov v zgodnjem novem veku izgubil, kar naj bi se kazalo tudi v tipičnem novonastalem imenu Stari trg.

Ime je pritegnilo Milka Kosa, ki je po analogiji z drugimi Starimi trgi ponudil hipotezo, da so trg »prenesli v bližnji farni kraj Poljane,« zato naj bi bilo »verjetno, da je kraju prvotnega trgovanja ostalo ime Stari trg« (1930).[12] Ob sicer povsem mogoči hipotezi je Kos, ki ni poznal virov, zagrešil grobo napako, saj kraja Poljane ni, ampak se je tako imenoval nekdanji grad v Predgradu, Poljane pa so bile tudi ime celotne obkolpske doline, po kateri je dobila ime župnija sv. Križa s sedežem v Starem trgu. Kos je vsekakor mislil na prenos lokacije trga iz Starega trga v Predgrad, k približno dva kilometra oddaljenemu poljanskemu gradu.

Kot kaže, je šele Ivan Simonič (1978) opozoril na poimenovanje Novi trg oziroma Novi tržič, ki ga je dobil protiturški tabor, prizidan poljanskemu gradu. Iz imen »stari« in »novi« je potegnil sklep o

11 Valvasor Starega trga nima na seznamu mest in trgov Srednje četrti Kranjske (Valvasor, *Die Ehre* II, str. 212).
12 M. Kos, Stari trg, str. 163.

dveh trgih: »V 16. stol. se je v taboru razvil trg, ki je v razliko od mnogo starejšega Starega trga dobil ime Novi trg ali Novi tržič.«[13] Dušan Kos, ki se je oprl na Simoniča, je zaton poljanskega trga pripisal turškim vpadom in manjši pomembnosti ceste od Kočevja preko Starega trga do Vinice glede na cesto Kočevje–Brod na Kolpi: »To in turški vpadi na Kranjsko v 16. stoletju prav na tem sektorju so omrtvili razvoj Starega trga, ki je poslej kazal obličje nekoliko večje vasi. [...] Naselje je v novem veku dobilo pridevnik »Stari« v odnosu na mlajšo naselbino (tabor) iz 16. stoletja tik pod gradom Poljane (danes Predgrad), ki je dobila ime Novi trg ali Tržič.«[14] Takšno ime obgrajskega tabora je prvič izpričano v reformiranem urbarju poljanskega gospostva leta 1576. Od tod ga je poznal tudi Simonič,[15] vendar Kos na podlagi urbarja ni ponovil Simoničeve šibke teze o razvojni poti tabor – trg.

Kot bomo videli v nadaljevanju, je poljanski Stari trg edini tak toponim na Slovenskem, ki se ne nanaša na ugaslo trško naselbino. Ta je namreč preživela in kljub imenu obstala na isti lokaciji, zato so jo Valvasor in »nasledniki« prezrli po krivici, predvsem ali zgolj zaradi zavajajočega imena. Še več, trg Poljane oziroma Stari trg je bil na Kranjskem sploh edini trg, katerega prebivalci so svoj srednjeveški privilegij dajali potrjevati deželnim knezom vse do 18. stoletja, ko so pri svojem trškem gospodu celo izposlovali nov, razširjen privilegij.

Ob vsesplošni pozabljenosti ne preseneča, da o tem obmejnem trgu še pred dobrima dvema desetletjema ni bilo znanega skoraj ničesar. Prvo danes znano omembo trga iz leta 1377 so slovenski zgodovinarji ozavestili z zamudo,[16] misleč, da se trg prvič omenja šele leta 1421. Dušan Kos (1987) je opozoril na zgodnejši potrditvi trškega privilegija (1421) v 16. stoletju,[17] nismo pa vedeli za potrditve po letu 1567. Ob nepoznavanju teh je bilo upravičeno mogoče sklepati na ugasnitev trških funkcij, kar bi ne nazadnje potrjeval Valvasorjev molk o trgu Poljane.

Nastanek poljanskega trga spada v čas pospešenega ustanavljanja dolenjskih trških naselbin v 14. stoletju. V virih se je pojavil sočasno s Kočevjem leta 1377, tj. dobro desetletje po ustanovitvi mesta Novo mesto (1365) in v istem letu kot trg Žužemberk,[18] ki je prav tako kot Poljane ležal nedaleč od roba kočevarskega naselitvenega otoka. Gospostvo Poljane je bilo sicer močneje poseljeno že v 12. in 13. stoletju, saj se tu leta 1248 prvič omenja župnija sv. Križa.[19] Ob njenem sedežu, okoli dva kilometra oddaljenem od poljanskega gradu, je na mestu starega tržišča zrasel trg, ki ga je vsekakor priklicala v življenje tudi soseščina kolonizirane Kočevske.

Trg Poljane je prvič izpričan v ortenburško-celjski dedni pogodbi 23. novembra 1377 (*Polan vnd den markt dapei*)[20] in spada med slovenskimi srednjeveškimi trgi v tisto manjšino, ki se ni razvila v neposredni bližini gradu. Njegova največja posebnost pa je v spremembi imena – v Stari trg v Poljanah, pri čemer, drugače kot prvotna trga Lož in Višnja Gora, svojih šibkih trških atributov ni žrtvoval drugemu naselju, niti jih ni v celoti izgubil, kakor se je zgodilo trgoma Trebnje in Šentvid pri Stični.[21]

Obmejno farno središče nad Kolpo niti ob svojem vrhuncu v 15. stoletju ni doseglo posebnega pomena, bilo pa je poleg gorenjskega Tržiča in Višnje Gore, pozneje mesta, edini kranjski trg, ki se je mogel ponašati s srednjeveškim privilegijem.[22] Z njim je grof Friderik Celjski leta 1421 podelil poljanskim tržanom šest hub v bližini trga in jim s tem omogočil solidno materialno osnovo za preživetje pozneje močno ruralnega kraja. Dasi vsebinsko šibek je Friderikov privilegij vse do terezijanske dobe predstavljal temeljno pravno podlago trga.[23] Gotovo ni naključje, da je poljanski trg edini znani primer, ko je na posestvih izumrlih Celjskih grofov v pogodbi med cesarjem Friderikom III. in zastav-

13 Simonič, Grad Poljane, str. 39.
14 D. Kos, *Bela krajina*, str. 52.
15 Simonič, Grad Poljane, str. 41. – Simonič urbar citira (sicer pomanjkljivo in brez letnice), v besedilu pa ga ne omenja.
16 Regest listine je bil objavljen leta 1968 v: Wiessner, *Die Kärntner Geschichtsquellen*, str. 262, št. 837, 1377 XI. 23. – Gre za listino, ki je prišla iz Avstrijskega državnega arhiva v Arhiv Republike Slovenije šele leta 1986 v okviru tretjega sklopa listin Celjskih grofov (ARS, AS 1063, Zbirka listin, Listine iz HHStA, št. 4300, 1377 XI. 23). Transkripcijo listine je v naslednjih letih opravil Božo Otorepec (Gradivo za slovensko zgodovino do leta 1500 na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU).
17 D. Kos, *Bela krajina*, str. 52. – Kos je kot prvo omembo trga navajal še podelilno listino – privilegij Friderika Celjskega iz leta 1421 (prav tam). Z napačno letnico 1321 (očitno gre za tiskarsko napako) in brez navedbe vira je privilegij kratko povzel že Simonič (Grad Poljane, str. 40).
18 Odkritje omembe trga Žužemberk leta 1377 (Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 133) je ta trg »postaralo« za dobri dve desetletji (prejšnja prva znana omemba je bila iz leta 1399), s čimer je potrjena teza, da trg ni mogel nastati šele po prenosu žužemberškega gradu in gospostva z Goriških grofov na Habsburžane, torej po letu 1374 (Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XII (2001), št. 5 (77), str. 512–513).
19 Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 39.
20 Kot v op. 16. Prim. Wiessner, *Die Kärntner Geschichtsquellen*, str. 262, št. 837, 1377 XI. 23.
21 Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XII (2001), št. 5 (77), str. 511.
22 Prav tam.
23 Listina 1421 II. 24., Celje, insert v: HHStA, FAA, Urkunden, 1599 IV. 4., Gradec; 1567 IV. 4., Ljubljana; 1538 XII. 8., Dunaj; 1514 XI. 27., Innsbruck. – Prav tam, 1719 V. 17., Laxenburg, z inseriranima listinama: 1706 V. 8., Dunaj in 1666 V. 30., s. l. – ARS, AS 1, Vic. A., šk. 245, I/132, lit. P VII–1, 13. 8. 1745: Ohranjeno je samo obvestilo kranjskemu vicedomu, da je Marija Terezija 20. 4. 1744 potrdila privilegij cesarja Karla VI. iz leta 1719. – Prim. Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XIII (2002), št. 3–4 (81–82), str. 360–361.

nim imetnikom gospostva (1457) imenovan poleg gradu izrecno tudi trg (*vnser gslos Polan an der Khulpp gelegen, mitsambt dem markht*).[24]

Med vzpostavitvijo župnije v Poljanah s središčem pri cerkvi sv. Križa (1248) in prvo omembo trga (1377) je torej preteklo skoraj 130 let. Upravičena je domneva, da se je trg razvil neposredno iz farne vasi, toda sledi starejše vasi so v trgu zelo neizrazite. Današnji Stari trg na ravnem pomolu (375 m n.m.), ki se s treh strani strmo spušča h Kolpi in je tako zaščiten z odlično strateško lego, kaže namreč poteze urbanega obcestnega naselja z drobno zemljiško posestjo, čeprav ima ta svoj izvor vendarle v hubni posesti. Omenjeni privilegij grofa Friderika Celjskega iz leta 1421 poljanskim tržanom podeljuje šest hub (kmetij) v danes neobstoječi vasi Draga (*Dragensdorf*) pri trgu,[25] ki se nato v potrditvah privilegija omenjajo dobra štiri stoletja.[26] Hubna posest je imela težišče na njivski ledini Draga severovzhodno od trga, kjer je torej iskati izpričanega vaškega predhodnika trga – nekdanjo vas Draga. Tržani so te hube bržkone posedovali že v času grofov Ortenburških, po celjskem prevzemu ortenburške dediščine (1418/20) pa so si pravico do njih zagotovili tako, da so Friderika Celjskega prosili še za pisno potrditev in pretvorbo naturalnih dajatev v denarne. Ob temeljnem vprašanju o naselbinskem razvoju trga pred letom 1377 se tako ponujata dve možnosti. Po prvi se je trg razvil neposredno iz (prifarne) vasi Draga in je torej privilegij leta 1421 samo priča o njenem prestrukturiranju. Po drugi, verjetnejši, pa je poljanski trg šele rezultat ortenburške kolonizacije na skromnih naselbinskih zametkih med župnijsko cerkvijo in Drago.

Privilegij trga Poljane je bil za obstanek trškega statusa in pridobljenega pravnega položaja še kako pomemben. Če odštejemo trge, povzdignjene pred koncem srednjega veka v mesta, je na Kranjskem poleg Poljan premogel trški privilegij, ki ni imel zgolj omejene veljave, samo Tržič na Gorenjskem.[27] Presenetljiva je ugotovitev, da se je privilegij malega poljanskega trga ohranjal in obnavljal z deželnoknežjimi potrditvami dobra tri stoletja, in to tudi potem, ko je gospostvo s trgom prenehalo biti deželnoknežja posest. Po vsebini sicer šibek Friderikov privilegij poljanskim tržanom (*Vnsern Burgern daselbst zu Pöllan*) je preko potrditev zagotavljal Poljanam v naslednjih stoletjih status trga, njegovim prebivalcem pa naslov tržanov.

Vsebino privilegija iz leta 1421, inseriranega v potrditveno listino iz leta 1599, si pobliže oglejmo v prevodu:[28]

»Mi, Friderik po Božji milosti grof Celjski, Ortenburški in Zágorski itd., naznanjamo, da smo svojih šest hub, ležečih v Dragi pri našem trgu Poljane (*zu Dragensdorf beÿ Vnsern Markht Pöllan*) skupaj z vsem pripadajočim izročili svojim tržanom v Poljanah (*Vnsern Burgern daselbst zu Pöllan*) in ukazujemo z našim pričujočim pismom, naj si jih, kot jim je prav, med seboj razdelijo, in da vselej ostanejo v rokah tržanov (*beÿ derselben Burgereÿ bleiben vnd bestehen*), ti pa naj nam odslej v naš urad Poljane za vse obveznosti vsako leto plačujejo štiri marke in pol in osem oglejskih pfenigov namesto tega, kar se je plačevalo doslej, tj. namesto tlake in vinske dajatve 20 metliških veder, 4 kuplenikov prosa, nekaj kokoši in prediva. Vsem svojim sedanjim in prihodnjim uradnikom v Poljanah ukazujemo, naj naše tržane v Poljanah pustijo pri navedenih dajatvah. To je v celoti naša volja, potrjena s tem pismom, pečatenim z našim visečim pečatom in izdanim v Celju v letu enaindvajsetem na dan sv. Matije apostola.«

24 ARS, AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov, Listine iz HHStA, 14 D/12, 1457 X. 29., Velikovec. – Erhart Hohenwarter, gradiščan na celjskem gradu, je Frideriku III. posodil 2.000 ogrskih dukatov in dobil zato jeseni 1457 v zastavo in oskrbo grad Poljane ob Kolpi skupaj s trgom, sodiščem, uradom in desetinami (*vnser gslos Polan an der Khulpp gelegen, mitsambt dem markht, gericht, ambt, vnd zehennt daselbs*), nadalje mitnino v vasi Knežja Lipa ter vse vasi, hube in posesti, ki so jih posedovali in zapustili grofje Celjski. Izrecna omemba trga v Friderikovi listini je zanimiva s primerjalnega stališča. V istem času namreč pri zastavitvah nekdanjih celjskih gospostev trgi običajno niso navedeni. Tako je bil štiri mesece prej oddan grad in urad Lož, ne da bi listina posebej omenila tamkajšnji trg, ampak zgolj trško sodišče (ARS, AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov, Listine iz HHStA, 14 D/11, 1457 VI. 12., Kranj). Prav tako pogrešamo omembo trga Poljane ob cesarjevi izročitvi gradu Poljane bratoma Hohenwart leta 1466 (prav tam, 15 D/8, 1466 III. 27., Dunajsko Novo mesto) in omembo trga Svibno ob enakem pravnem dejanju dve leti pozneje (prav tam, 15 D/16, 1468 IV. 3.).

25 »Dragensdorf« leži po navedbi v listini *bey vnsern markht Pöllan*, torej v neposredni bližini trga, in ne kje drugje v poljanskem gospostvu. Simonič je nasprotno menil, da gre za Drago pod Sinjim Vrhom (Grad Poljane, str. 40), kar je glede na veliko oddaljenost povsem nemogoče. Malo verjetna je tudi identifikacija z bližnjo Deskovsko vasjo, ki jo je ponudil D. Kos (*Bela krajina*, str. 52). Deskovske vasi v srednjem veku namreč ni zaslediti, v 16. stoletju pa se imenuje »Pretterdorff« (D. Kos, *Urbarji*, str. 266 in 287). »Dragensdorf« je bila očitno že leta 1421 opuščena vas in je pozneje kot take prav zato ni zaslediti v pisnih virih; vseh šest hub so tedaj drobno razparcelirali med prebivalce poljanskega trga. Lokacijo toponima je moč določiti na podlagi franciscejskega katastra, ki ima tik ob Starem trgu v smeri proti severovzhodu ledino z imenom »V Dragi«, obsegajočo tudi obcestno vas Močile, ki je v poljanskem urbarju iz leta 1576 še ni (prim. objavo urbarja: D. Kos, *Urbarji*, str. 259–312). Na tej ledini in na naslednjih dveh v isti smeri, imenovanih »Delci« ter »Sirova draga«, so bili lastniki parcel skoraj izključno Tržani (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 4, k. o., Stari trg ob Kolpi, mapa 1822, mapni list IV; zapisnik stavbnih parcel, 30. 3. 1823).

26 Zadnjič so hube omenjene leta 1833 v obravnavi o upravičenosti potrditve trškega privilegija iz leta 1781 (HHStA, FAA, A–VII–4, Conv. 3, 4. 2. 1833).

27 Kot v op. 21.

28 Listina 1421 II. 24., Celje, insert v: HHStA, FAA, Urkunden, 1599 IV. 4., Gradec.

Poljanski privilegij je bil sicer po vsebini gospodarskopravne narave, a so ga okoliščine povzdignile v temelj trške pravne ureditve. Pri tem je imelo zelo pomembno vlogo dejstvo, da se je privilegij nanašal na razmerje med trško srenjo (*Burgerey*) in njeno kolektivno zemljiško posestjo, ki naj se razdeli med tržane. Predmet podeljenih svoboščin je zemlja, na kateri temelji bistvo posebnega statusa tržanov, privilegiranih glede fevdalnih bremen. Nasprotno vsi znani privilegiji drugih kranjskih trgov razen Višnje Gore (1444), pozneje mesta, in Tržiča (1492), vsebujejo zgolj veliko manj stabilne na novo podeljene ali potrjene sejemske pravice. Po času nastanka so ti privilegiji mlajši od poljanskega, četudi se nekateri nanašajo na starejše stanje ali zgodnejše sejemske podelitve. Take deželnoknežje privilegijske listine so na Kranjskem v 15. stoletju premogli trgi Litija (1443), Postojna (1470) in Vipava (1470) ter poleg naštetih gotovo še kateri.[29]

Glede na poznejšo nemilo usodo, zlasti v času turških vpadov, in izrazito ruralno naravo naselja bi poljanski trg – poznejši Stari trg – brez privilegija zlahka zdrknil na stopnjo dveh svojih soimenjakov, šentviškega in trebanjskega Starega trga, ki sta trški naslov izgubila. A to se tu ni zgodilo, čeprav je odločilno obdobje »biti ali ne biti« tudi pri trgu Poljane predstavljal prehod srednjega v novi vek. Ta čas Trebnjemu in Šentvidu ni bil naklonjen, tržani Poljan pa so prav tedaj, leta 1514, prvič predložili svoj privilegij v potrditev deželnemu knezu, cesarju Maksimilijanu I.[30]

Čas pridobitve privilegija (1421) je bil za Poljansko dolino in njen trg precej ugodnejši glede na poznejša stoletja. Večji del obdobja grofov Celjskih (1418/20–1456) je za Pokolpje za dolgo pomenilo zadnje zatišno obdobje. Prvi turški napadalci naj bi Belo krajino dosegli že leta 1408, po letu 1469 pa skrajni južni rob Kranjske ni bil varen pred vpadi več kot sto let.[31] O poljanskem trgu kot takem je malo znanega vse do sedemdesetih let 16. stoletja, ko je nastal reformirani urbar gospostva Poljane (1576).[32] Pod Celjskimi je trg omenjen samo še trikrat v celjskih fevdnih knjigah leta 1436 in 1444, a vsakič zgolj kot orientacijska točka za lokacijo podeljenega fevda (*vor dem markt*, *vor dem markcht*).[33] Po njihovem izumrtju in omembi trga v pogodbi med cesarjem in zastavnim imetnikom poljanskega gospostva (1457)[34] pa vemo do sedemdesetih let 16. stoletja le to, da so Tržani svoj skromni privilegij dotlej trikrat predložili v potrditev deželnim knezom (1514, 1538, 1567),[35] ki so bili za Celjskimi poldrugo stoletje njegovi neposredni gospodje. Kot mnoga druga zemljiška gospostva je poljansko gospostvo postalo komorno posestvo, dvorna komora pa ga je oddajala v zastavo raznim zastavnim imetnikom. Ko je bila deželnoknežja posest v prvi tretjini 17. stoletja razprodana, so gospostvo Poljane leta 1623 kupili baroni Khisli, ki so malo pred tem, v letih 1618 in 1619, pridobili tudi sosednji gospostvi Kočevje in Ribnica, po zaokrožitvi posestnega sklopa pa dobili leta 1624 naslov grofov Kočevskih.[36] Kočevsko-poljanski del Khislovih posesti je nato leta 1641 prišel v last grofov Auerspergov (Turjaških) in postal sestavni del njihovega neprimerno obsežnejšega dinastičnega ozemlja na osrednjem in jugozahodnem Dolenjskem. Auerspergi, od leta 1653 povzdignjeni v državne kneze, so temeljito zaznamovali nadaljnji razvoj tega območja vse do novejše dobe. Iz gospostev Žužemberk, Višnja Gora, Kočevje in Poljane, iz istrskega gospostva Belaj in knežjega dvorca v Ljubljani je Janez Vajkard I. leta 1677 ustanovil primogeniturni fidejkomis, ki je dominikalno rodbinsko posest vezal vse do 20. stoletja. Štiri obsežna, med seboj povezana gospostva z deželskimi sodišči so sestavljala ozemeljski pas od Save na severu do Kolpe na jugu ter tako vključevala štiri trge in eno mesto.[37]

Toda pod novimi gospodarji so morala dotlej deželnoknežja, zdaj privatna (municipalna) meščanska naselja šele dokazati in ubraniti svoj pravni status in naziv. Poljane so med vsemi kranjskimi trgi premogle gotovo največji adut – privilegij Friderika Celjskega. Potem ko jim ga je leta 1514 potrdil takratni zemljiški gospod cesar Maksimilijan I., jim je bila odprta pot za nadaljnje deželnoknežje potrditve v letih 1538, 1567 in 1599. Zanje so deželne kneze prosili tudi po letu 1623, ko njihov trg ni bil več komorna, temveč zasebna plemiška posest – leta 1666, 1706, 1719 in 1744, nato pa še kneze Auersperge – uspešno leta 1781 in neuspešno 1830.[38]

29 Prim. Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XIII (2002), št. 3–4 (81–82), str. 361–362.

30 Listina 1514 XI. 27., Innsbruck, insert v: HHStA, FAA, Urkunden, 1599 IV. 4., Gradec.

31 Prim. Jug, Turški napadi (1943); isti, Turški napadi (1955).

32 Objava urbarja v: D. Kos, *Urbarji*, str. 259–312.

33 Celjski so leta 1436 podelili dve hubi pred trgom (*zu Pölan gelegen vor dem markt*) v fevd Frideriku z Brega in nato leta 1444 Ivanu z Brega. Celjska fevdna knjiga B, fol. 18, 61 (StLA, SA Cilli, Sch. 3, Heft 10), po avtorskem tipkopisu B. Otorepca na ZIMK, ZRC SAZU). Prim. tudi M. Kos, *Gradivo*, str. 456.

34 M. Kos, *Gradivo*, str. 456.

35 HHStA, FAA, Urkunden, 1599 IV. 4., Gradec, z inseriranimi listinami: 1514 XI. 27., Innsbruck, 1538 XII. 8., Dunaj, 1567 IV. 4., Ljubljana.

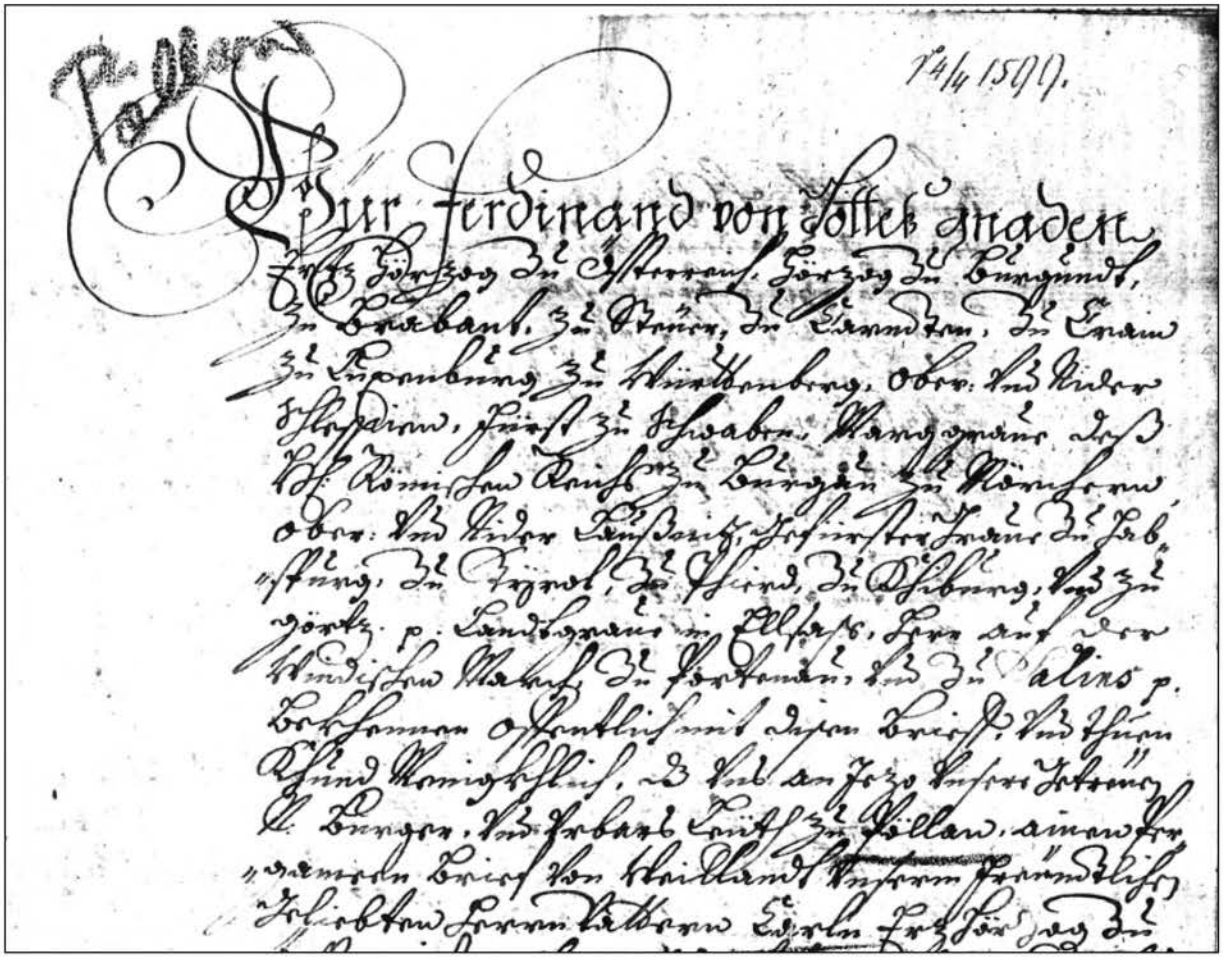
36 Prim. Smole, *Graščine*, str. 222, 376, 422.

37 Prim. prav tam, str. 222, 376, 533, 577. – ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 552–553′. – V poljanskem gospostvu je obstajal tržec Stari trg, v kočevskem mesto Kočevje, leta 1667 kupljeno od dvorne komore, v žužemberškem gospostvu poleg Žužemberka še novoizoblikovani trg Toplice, na skrajni severni meji višnjegorskega gospostva pa obsavski trg Litija, neupoštevaje Šentvid pri Stični, katerega trški naslov je ugasnil že na prehodu v novi vek.

38 Kot v op. 23. – HHStA, FAA, Urkunden, 1781 VIII. 1., Dunaj; prav tam, A–VII–4, Conv. 3, 30. 5. 1830, 18. 6. 1830.

Kronološka preglednica podelitve in potrditev poljanskega trškega privilegija

Izstavitev listine	**Izstavitelj**	**Naslovniki**
1421 II. 24., Celje	grof Friderik II. Celjski	*Vnsern Burgern daselbst zu Pöllan*
1514 XI. 27., Innsbruck	cesar Maksimiljan I.	
1538 XII. 8., Dunaj	kralj (poznejši cesar) Ferdinand I.	
1567 IV. 4., Ljubljana	nadvojvoda Karel	*N: Burger vnd Vrbars Leüth zu Pöllan*
1599 IV. 4., Gradec	nadvojvoda Ferdinand	*N: Burger vnd Vrbars Leüth zu Pöllan*
1666 V. 30.	cesar Leopold I.	
1706 V. 8.	cesar Jožef I.	
1719 V. 17., Laxenburg	cesar Karel VI.	*N: Burgern, Innwohnern vnd Vrbars Leüthen des Alten Markhts Pöllan*
1744 IV. 20., (Dunaj)	(kraljica) Marija Terezija	
1781 VIII. 1., Dunaj	knez Henrik Auersperg	*die in dem zu Unserer Fürstlichen Fidei Comiß= Herrschaft Pölland gehörigen und in Herzogthum Crain entlegenen Marckt Altenmarkt auf 6. Kaufbrechtlichen Huben ansässige Bürger*

Potrditev poljanskega trškega privilegija, 4. april 1599.

Prav potrditve privilegija so poljanski trg v največji meri obvarovale pred izgubo trškega statusa, kar se je na Dolenjskem zgodilo dvema podobno majhnima srednjeveškima trgoma, Šentvidu pri Stični in Trebnjemu. Tako kot sta prenehala obstajati ta dva trga in sta za njima ostala le mikrotoponim Stari trg za del vasi Šentvid in toponim Stari trg pri Trebnjem, bi se prav lahko zgodilo tudi trgu Poljane. Če namreč primerjamo novoreformirani urbar gospostva Poljane iz leta 1576 in dve leti mlajši višnjegorski urbar enakega tipa iz leta 1578, je med trgoma Šentvid in Poljane, obema na deželnoknežji posesti, zaznati komaj kakšno razliko. Še več, novo ime Stari trg daje pri obeh vtis, kot da gre za ugasla ali vsaj ugašajoča trga. Pri Šentvidu je bilo že tedaj ali kmalu zatem res tako. Ime Stari trg, v urbarju 1578 sploh prvič dokumentirano,[39] se tu ni pojavilo zaradi preselitve trga na drugo lokacijo, ampak je izražalo odmrle trške funkcije. Del svojih funkcij je šentviški trg sicer prepustil sosednjemu mestu Višnja Gora, katerega nastanek (1478) je ustavil razvoj Šentvida. Kot farni vasi je temu sicer uspelo še sto let zatem obdržati nekaj letnih sejmov, ki bi jih morali že leta 1478 prenesti v Višnjo Goro,[40] toda to je bilo bolj ali manj tudi vse, kar mu je še dajalo pridih trške naselbine. V urbarju iz leta 1578 predstavlja relikt minulih časov še navedba, da šentviške tržane skupaj s tržani Litije in meščani Višnje Gore vabijo kot prisednike na krvne pravde pred višnjegorskim deželskim sodiščem.[41]

Poljanski trg v sočasnem urbarju iz leta 1576 na moč spominja na sodobno podobo Šentvida. Tudi tu ni več govor o trgu Poljane, temveč zgolj o kraju z imenom Stari trg, tržani pa, tako kot šentviški, nastopajo kot prisedniki na krvnih pravdah domačega deželskega sodišča.[42] Primerljivo je tudi posestno stanje obeh Starih trgov. V šentviškem, ki je bil sicer samo del precej večje farne vasi – dobršen del posestnikov je namreč spadal pod domačo župnijo in stiški samostan – najdemo leta 1578 zgolj sedem posestnikov in osem oštatov,[43] v poljanskem Starem trgu pa dve leti prej 16 posestnikov, od tega 14 oštetarjev z enim ali dvema oštatoma ter dva imetnika vrtov. Razlika med obema Starima trgoma je pravzaprav ena sama, in sicer dejstvo, da obstaja v poljanskem gospostvu poleg Starega trga, tj. nekdanjega trga Poljane, še t. i. Novi trg, ki daje vtis, kot da so se trške funkcije medtem preselile na novonastalo naselbino. Kot bomo videli v nadaljevanju, se to v resnici ni zgodilo, je pa ime Novi trg navajalo k zmotnemu sklepanju, da je šlo za enak proces kot ponekod drugod, kjer se je prvotni trg umaknil »novemu« in zato kot relikt minulega časa dobil ime Stari trg. V bližini Poljan poznamo kar dva taka primera: že v 14. stoletju prenos trga Lož iz sedanjega Starega trga na lokacijo pod loškim gradom,[44] v 15. stoletju pa preselitev Višnje Gore na višjo lego na podgrajskem pomolu.[45] Drugačna je bila usoda dveh drugih dolenjskih trgov, Šentvida in Trebnjega, kjer toponim oziroma mikrotoponim Stari trg predstavlja relikt ugaslih trških funkcij, ne da bi prišlo do njihovega neposrednega prenosa na »novi trg«; Šentvid je kot trg ugasnil zaradi bližine novo nastalega mesta Višnja Gora, zaton Trebnjega pa je treba vsaj deloma pripisati vzponu Novega mesta, ki je v bližini pogoltnil še dve trški naselbini, tudi fizično propadla trga Otok (Gutenwerd) in Kronovo.[46]

Postavlja se vprašanje, za katerega od obeh tipov Starega trga, če sploh za katerega, gre pri poljanskem trgu. Ker trg kot tak v novem veku kljub opešanju ni prenehal obstajati niti ni svojih trških funkcij prenesel na bližnjo novonastalo naselbino, predstavlja v slovenskem prostoru poseben, tretji tip Starega trga. Srednjeveški trg je v resnici samo »posodil« ime bližnjemu protituškemu taboru pri poljanskem gradu (danes Predgrad), ki se v urbarju iz leta 1576 imenuje Novi trg oziroma Novi tržič (*im Neuen Märckhtl*).[47]

39 Urbar višnjegorskega gospostva iz leta 1566 Šentvid (*Sanct Veith*), drugače kot trg Litijo, enači z ostalimi urbarialnimi naselji (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–3, urbar gospostva Višnja Gora 1566, s. p. Sanct Veith). V urbarju iz leta 1578 je naselje naslovljeno kot *S: Veitt im Altenmarckht vndter Sittich Hoffstetter vndt Vndtersassen* (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar gospostva Višnja Gora 1578, s. p.).

40 Mesto Višnja Gora se je še leta 1573, skoraj sto let po pridobitvi mestnih pravic, pritoževalo, da trije šentviški sejmi sploh niso bili preneseni v Višnjo Goro, kot je velevala mestna »ustanovna« listina iz leta 1478; mesto je imelo nad njimi le toliko pristojnosti, da je kot zakupnik mitnine v celotnem deželskem sodišču pobiralo sejemsko mitnino (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 284, I/145, lit. W I–6, 27. 11. 1573, s. d. 1574; prim. Otorepec, Ob 500-letnici, str. 284, 286).

41 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar gospostva Višnja Gora 1578, s. p., Malefiz rechtens furderung.

42 D. Kos, *Urbarji*, str. 295.

43 Od sedmih posestnikov oštatov je eden posedoval dva oštata, ostali pa po enega (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar gospostva Višnja Gora 1578, s. p.). Dvanajst let starejši urbar iz leta 1566 ponuja zelo podobno sliko: 7 posestnikov oštatov, 2 hasnovalca njiv in 3 posestnike hišic na gmajni (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–3, urbar gospostva Višnja Gora 1566, s. p., Sanct Veith), sto let prej pa je v šentviškem trgu sumarno izpričanih še 16 oštatov (prav tam, šk. 123, I/70a, lit. W XVII, urbar gospostva Višnja Gora 1460, s. p.; prim. Otorepec, Ob 500-letnici, str. 282).

44 Prim. Okoliš, Izseki iz zgodovine, str. 369.

45 Prim. Golec, Nova spoznanja, str. 110–112.

46 Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XII (2001), št. 2 (74), str, 270–271, 273; *Rast* XII (2001), št. 3–4 (75–76), str. 391–392.

47 D. Kos, *Urbarji*, str. 282.

O vsebini pojma Novi trg, »krivca« za ljudsko preimenovanje trga Poljane v Stari trg, bomo natančneje govorili v nadaljevanju. Prej pa si oglejmo, kakšne so bile za poljanski trg posledice nastanka in uveljavitve novega imena Stari trg. Kot bomo videli, je kraj vseskozi, četudi v zelo skromnih razsežnostih, vendarle ohranil trško naravo. Toda njegova slabo prepoznavna trška vloga je skupaj z značilnim imenom za ugasli trg – Stari trg – povzročila, da poljanski Stari trg, kot je bilo že povedano, v zavesti širšega prostora skoraj ni bil več navzoč kot trg. Pogrešamo ga pri Valvasorju (1689), dasiravno je ta kraje v svoji opevani deželi zelo velikodušno naslavljal s trgi[48] in je celo pri bližnjem taboru Poljane omenil njegovo podobnost s trgom oziroma mestom.[49] Poljanskega trga nima niti Florijančičev zemljevid iz leta 1744, ki povsem upravičeno ne označuje s trgom dotlej že propadlih srednjeveških trgov Senožeče in Svibno ter polovice novoveških proto-trgov,[50] zaman pa ga bomo iskali tudi na Kindermannovih zemljevidih Notranje Avstrije (1794) in dolenjskega okrožja (1796).[51]

A ker je poljanski Stari trg poleg gorenjskega Tržiča edini od kranjskih trgov premogel srednjeveški privilegij in je svoje zapisane svoboščine od začetka 16. stoletja tudi kontinuirano predlagal v potrditev deželnim vladarjem, je nepoznavanje poljanskega trga v širšem prostoru vendarle presenetljivo. Čeprav na drugi strani samo potrjuje, kako malo so pri njegovi »promociji« pomagali še toliko potrjevani deželnoknežji privilegiji, če mali in močno ruralni Stari trg sam po sebi ni dajal vtisa trškega naselja. Valvasor njegovih privilegijev očitno ni videl niti ni zanje slišal in prav to je bilo za védenje o poljanskem Starem trgu kot trgu za naslednja tri stoletja usodno. Tako kot je kranjski polihistor otel pozabi, da so se z nazivom trg določen čas naslavljali Prem, Logatec in Šentvid pri Vipavi, kar bi zgodovinarji sicer zlahka prezrli,[52] je na drugi strani nehote »pokopal« trg Poljane. Enako je sicer storil z zgodnjenovoveškima proto-trgoma Raka in (Dolenjske) Toplice, a ta dva se vendar ne po času nastanka ne po stopnji formalnih svoboščin nista mogla primerjati s poljanskim Starim trgom.[53]

Če ni pri zadnjem glede formalnega statusa trga prav nikakršnega dvoma, se vendarle poraja vprašanje, ali bi širša okolica in Valvasor prezrla ta sicer odmaknjeni obkolpski trg, če bi imel v deželi zadostno težo in bi bil kot tak prepoznaven. Kakšna je bila torej dejanska vsebina trga Stari trg v gospodarskem, posestnem in demografskem pogledu?

V gospodarskem oziru je trg vseskozi pomenil le malo, saj se v vseh razpoložljivih virih kaže kot izrazito agraren. O neagrarnih dejavnostih sicer ni mogoče dvomiti vsaj za zgodnejše obdobje, saj trg kot tak brez njih ne bi mogel niti nastati. Zelo težko pa zaznamo v virih kar koli, kar bi kazalo na njegovo neagrarno komponento. Dejstvo, da so Tržani razpolagali zgolj z drobno razparcelirano hubno posestjo, jih je vsekakor sililo v ukvarjanje z drugimi dejavnostmi. Presenetljiva je ugotovitev, da za Stari trg, zapovrh farno vas, ni prav nikakršnih poročil o sejmih. Omembe teh pogrešamo samo še za dva dolenjska trga: za funkcijsko in dejansko ugaslo Svibno pri Radečah ter za mali Turjak.[54] Takšna ugotovitev ob stanju virov iz zgodnejšega časa ne preseneča, glede na neomenjanje sejmov v zadovoljivo ohranjenih virih zgodnjega novega veka pa lahko sklenemo, da sejmov tedaj tu skoraj zagotovo niso več imeli.

Na drugi strani sicer ni dvoma, da je prav tovrstno trgovanje odločilno prispevalo k pridobitvi statusa trga. Pojem trga je namreč v srednjem veku lahko upravičila zlasti redna tedenska in dnevna izmenjava blaga stalno naseljenih prebivalcev, ki so se vsaj deloma ukvarjali tudi z neagrarnimi dejavnostmi. Očitno pa v Poljanah za pisno urejanje sejemskih zadev med zemljiškim gospodom in trško srenjo ni bilo razloga. Trška srenja je sejemske ugodnosti prejkone smela samo uporabljati, ne da bi imela pravico do pobiranja sejemskih pristojbin, kar si je pridržalo poljansko gospostvo. A tudi v njegovih urbarjih omemb sejmov ne srečamo. V urbarju iz leta 1576 je v rubriki »stojnina« (*Standtgelt*) celo navedeno, da ni v gospostvu in njegovem deželskem sodišču nobenih posebnih proščenj (*khain sonnder kirchtag*).[55]

Poljanski Stari trg je bil v novem veku očitno poudarjeno agrarna naselbina, kot ga sredi 18. stoletja kaže terezijanski kataster, ki v njem ne pozna niti enega rokodelca ali kramarja. Njegovih šest hub, omenjenih v privilegiju Friderika Celjskega (1421), pa je bilo v terezijanski dobi že tako močno razdeljenih, da v katastru preprosto niso mogli izraziti natančnega hubnega deleža za posameznega gospodarja. Višina posevka kaže razmeroma širok spekter posestnikov, pri čemer so dve tretjini predstavljali večji gospodarji z vsaj dvema mernikoma posejane zimske rži. Ob njivskih posevkih so Tržani

48 Valvasor nima trga na seznamu trgov Srednje Kranjske niti ga ne omenja pri opisu poljanskega gradu (Valvasor, *Die Ehre* II, str. 212; XI, str. 449).
49 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 449.
50 Tako kot sta propadla srednjeveška trga Senožeče in Svibno na zemljevidu razumljivo vrisana samo kot gradova in župnijski središči, označuje Florijančič z gradom tudi Vinico, Pobrežje, Gorenji Logatec in Prem, ki so pri Valvasorju še trgi; prav tako niso trgi Raka, Dolenjske Toplice in Semič (Florijančič, *Deželopisna karta*).
51 Kindermann, *Atlas*, No. 1, 10.
52 Prim. Golec, Senožeče in Prem, str. 378; isti, Zgodnjenovoveška, str. 134; isti, Meščanska naselja, str. 219. – Za nekatere je bilo težko najti primarni vir, da so sploh bili trgi.
53 Golec, Pozabljena trga, str. 17 sl.
54 Golec, *Družba v mestih*, str. 561.
55 D. Kos, *Urbarji*, str. 297.

zanemarljivo malo pridelali na vrtovih, samo en gospodar pa ob hiši izrecno ni premogel nobene obdelovalne zemlje.[56] Zelo pomemben vir preživljanja je predstavljala živinoreja. Sredi 18. stoletja je namreč na 34 trških gospodarjev prišlo 8 konj, 67 glav goveje živine, od tega kar 36 volov, in 170 glav drobnice.[57] Po deležu konj na hišo sta Stari trg prekosila samo dva trga dolenjskega okrožja – mali obmejni Kostel in Mokronog, po deležu goveje živine pa nobeden od devetih najpomembnejših trgov, za katere najdemo v terezijanskem katastru primerljive podatke.[58]

A vsi Tržani vendarle niso bili samo navadni kmetje, ampak so se med njimi znašli tudi pravi petičneži, najverjetneje uspešni tovorniki in prekupčevalci. Na prelomu iz 16. v 17. stoletje pričata o tem dve zelo visoki posojili enega od njih, Lenarta Mazoleta, zastavnemu imetniku gospostva Kočevje grofu Nikolaju Ursiniju Blagajskemu. Mazole, imenovan »tržan in krznar v Poljanah« (*Lienhart Masole Bürger und Kürschner zu Pölan*), je grofu leta 1599 posodil 300 renskih goldinarjev in dobil kot jamstvo v zastavo vas Prerigelj, dve leti zatem pa še 732 renskih goldinarjev, za katere mu je grof zastavil žitni činž v vasi Hrib.[59] Mazole je sploh edini poljanski tržan, ki ga srečamo v virih nedomače provenience in edini Tržan, znan tako po tržanskem statusu kot po poklicu.[60]

Tudi po **poselitveni podobi** je bil poljanski trg vseskozi eden najmanjših v deželi. Sredi 18. stoletja, ko lahko iz terezijanskega katastra prvič dobimo precej verodostojno sliko o številu domov za vsa kranjska mesta in trge,[61] se je med 22 trgi znašel pri vrhu zadnje tretjine. S svojimi 30 do 34 domovi se je lahko primerjal z Vinico (27), Vačami (36) in Litijo (39), za seboj pa je poleg sosednje Vinice pustil pet miniaturnih trgov, od tega dva skoraj povsem propadla in izpraznjena, Senožeče in Svibno.[62]

Toda od funkcijsko zakrnelih dolenjskih trgov, med katere ga lahko upravičeno prištevamo, se je poljanski v zgodnjem novem veku demografsko držal še najbolje. Po končanih turških vpadih je namreč izkazoval postopno rast domov, povezano z drobitvijo stare posesti in v manjši meri z nastankom kajžarstva. V preglednici so za obdobje od leta 1576 do okoli 1750 podani izvlečki iz štirih urbarjev poljanskega gospostva, ki mu je trg pripadal v celoti.[63]

Obseg posesti	**Leto 1576**	**Leto 1642**	**Denarne obveznosti** (goldinarji, krajcarji)	**Leto 1730**	**Obseg posesti**	**Okoli 1750**
2 oštata 1/6	-	1	0	1	neznano	34
2 oštata	5	-	do 30 kr	15	kajžarji na gmajni	7
1 1/2 oštata	-	1	30 kr do 1 gld	6		
1 1/4 oštata	-	2	do 1 gld 30 kr	6		
1 oštat	9	4	1 gld 30 kr do 2 gld	2		
5/6 oštata	-	1	3 gld 14 kr	1		
2/3 od 2 oštatov	-	1	5 gld 10 kr	1		
1/3 od 2 oštatov	-	4				
3/4 oštata	-	1				
2/3 oštata	-	1				
1/2 oštata	-	4				
1/3 oštata	-	1				
1/4 oštata	-	1				
vrt	2	1				
vrt = kajžar	-	2				
hiša in vrt = kajžar		1				
Skupaj posestnikov	**16**	**26**		**32**		**34 (41)**

56 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 77, BT, N 162, No. 1, 18. 4. 1752.
57 Prav tam, No. 15, s. d.
58 Golec, *Družba v mestih*, str. 110–111.
59 Widmer, *Urkundliche Beiträge*, str. 87.
60 Priimka Mazole v trgu še ni bilo ob nastanku poljanskega urbarja iz leta 1576, kakor tudi ne po urbarju leta 1642 (prim. D. Kos, *Urbarji*, str. 282; HHStA, FAA, A–15–53, Urbar Pölland 1642–1649, fol. 193–198).
61 Prim. Golec, *Družba v mestih*, str. 624–626.
62 Svibno in Senožeče sta imela le še tri naseljene hiše, Kostel 10, Pobrežje 11 in Turjak 16. Med 40 in 100 domov so premogli trgi (Dolenjske) Toplice, Radeče, Raka, Planina, Bela Peč, Mokronog, Ribnica in Žužemberk, nad 100 pa Postojna, Vipava, Tržič, Vrhnika in največja Cerknica z okoli 200 hišami.
63 Urbar Poljane 1576, po objavi v: D. Kos, *Urbarji*, str. 282. – HHStA, FAA, A–15–53, Urbar Pölland 1642–1649, fol. 193–198. – HHStA, FAA, A–VII–4, Conv. 3, Extract etc., 22. 8. 1730. – ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 77, BT, N 162, No. 15, s. d. – Pomemben re-

Najtežje čase je obmejni tržec vsekakor preživljal v dolgotrajni dobi dejanske in latentne turške nevarnosti. Tako ga urbar iz leta 1576 prikazuje kot miniaturno naselbino s 14 gospodarji oštatov in dvema posestnikoma vrtov, ki so skupaj premogli 19 oštatov. Dejstvo, da je pet gospodarjev posedovalo po dva oštata, priča o opustelosti vsaj petih od nekoč 19 domov. Oštati so imeli za osnovo nekdanjih šest hub, znanih iz privilegija Friderika Celjskega leta 1421, pri čemer bi šestim hubam po merilih dobe ustrezalo 18 oštatov (en oštat je namreč največkrat štel za 1/3 hube).[64]

V letih 1642–1649, sedemdeset let po najstarejšem urbarju, je skupna posest Tržanov še vedno obsegala 19 oštatov, le da so bili zdaj večinoma razdeljeni na manjše dele, a pogosto tako, da so ostali v rokah iste rodbine. Število gospodarjev delov oštatov se je s tem povečalo za dve tretjini na 23, ob njih pa so zrastli še kajža in dva kajžarska vrtova. Posestne dinamike nato ne poznamo vse do leta 1730, ko so v Starem trgu popisali 32 obdavčencev. Njihovo število je do terezijanskega katastra še narastlo, saj je Stari trg po napovedni tabeli iz okoli leta 1750 štel 34 gospodarjev in na gmajni 7 kajžarjev, pri katerih pa je šlo za iste osebe kot v trgu. Sama posest v katastru ni natančneje opredeljena, ker je bilo prvotnih šest hub razdrobljenih do neprepoznavnosti in niti gospodarji hubnih deležev sami niso vedeli, koliko komu pripada. Dajatve so zato poravnavali kot skupnost, pri tem pa je naveden še pomemben podatek, da je v trgu skupno 30 hiš.[65] Potemtakem moramo verjetno tudi za leto 1730 sklepati na manj kot 32 hišnih gospodarjev, saj so nekateri obdavčenci nedvomno zgolj hasnovali lastna in srenjska zemljišča. Stari trg se je torej pred sredo 18. stoletja še okrepil z novimi domovi. Dokaz demografske rasti Tržanov ponujajo tudi krstne matične knjige. Potem ko je v desetletju 1710–1719 prišlo v trgu na svet 54 novorojencev, se jih je v desetletju 1751–1760 rodilo 83 ali za 54% več.[66]

Natančno število hiš poznamo šele po prvem hišnem oštevilčenju leta 1770. V začetku sedemdesetih let je imelo naselje vsaj 29 hišnih številk,[67] nakar se njihovo število kljub rasti prebivalstva zelo dolgo ni zvišalo. Po župnijskem štetju iz leta 1782 je imel trg natanko toliko hiš in 179 duš, od tega štiri duhovnike.[68] Leta 1817 je v 28 hišah prebivalo 176 oseb,[69] po ljudskem štetju iz leta 1830 pa so v 30 hišah našteli 55 stanovanjskih strank (gospodinjstev) in 208 prebivalcev.[70] Pol stoletja pozneje (1880) je ljudsko štetje pokazalo sicer manjši porast hiš – na 36, a je prebivalstvo upadlo na 184 ljudi.[71]

Tudi zunanja podoba trga se v 19. stoletju – kakor danes – ni opazno razlikovala od slike, kakršno so ponujale sosednje vasi. V cenilnih operatih malo po letu 1830 so hiše in gospodarska poslopja starotrške katastrske občine označeni kot navadne nizke stavbe brez nadstropja, večinoma lesene in krite s slamo ter v slabem stanju. Od takega opisa sta se ločila le kamnita župnišče in cerkev, oba s skodlasto streho.[72] Toda po katastrski mapi iz leta 1822 je Stari trg med tukajšnjimi naselji vendarle nekoliko izstopal. Vasi so bile namreč v celoti lesene, v trgu pa najdemo med 29 hišami poleg župnišča še sedem hiš, zgrajenih iz kamna, skupaj torej približno četrtino zidanega hišnega fonda.[73] V osemdesetih letih 18. stoletja so po jožefinskih vojaških merjenjih šteli k trdnim zgradbam le cerkev in dve hiši.[74]

Zadnje vprašanje, **pravni status trga in njegovih prebivalcev,** je dejansko poglavitno, zato mu v pričujoči obravnavi namenjamo prvo in zadnje mesto. Védenje o pravnem položaju Starega trga bi bilo močno okrnjeno, če še vedno ne bi mogli uporabiti virov v Auerspergovem rodbinskem arhivu na Dunaju.[75] A tudi na podlagi veliko skromnejših virov v Sloveniji bi lahko prišli do temeljne ugotovitve, da Stari trg v novem veku ni bil toponim za ugaslo trško naselbino, ampak je kraj vse do 19. stoletja veljal za trg. Med trgi dolenjskega okrožja ga, denimo, leta 1752 navaja poročilo novomeškega okrožnega glavarja o stanju tamkajšnjih trgov.[76] Kot

ferenčni vir o pripadnosti gospodarjev zemljiškim gospostvom predstavlja terezijanski kataster, v katerem najdemo Stari trg le pri gospostvu Poljane (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 77, BT, N 162; šk. 121, RDA, N 162). Potrditev takšnega stanja ponuja leta 1819 *Alphabetische Tabelle*, fol. A2. Po franciscejskem katastru sredi 20. let 19. stoletja so pod gospostvo Poljane spadali prav vsi trški domovi razen župnijskega kompleksa (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 4, k. o. Stari trg, Cenilni operati, zapisnik zemljiških in stavbnih parcel, 30. 3. 1823). Na podlagi tega lahko sklepamo, da stanje tudi v preteklosti ni bilo bistveno drugačno.

64 Običajna merska enota za oštat znaša v terezijanskem katastru 20 krajcarjev ali tretjino hube.

65 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 121, RDA, N 162, No. 14, s. d.

66 NŠAL, ŽA Stari trg ob Kolpi, R 1703–1718, R 1737–1758, R 1758–1791 (manjka celo leto 1759).

67 Prav tam, R 1759–1791.

68 NŠAL, ŠAL/Ž, fasc. 323, Stari trg ob Kolpi, Concentrations Tabelle etc., 17. 8. 1782.

69 *Haupt-Ausweis*, str. 54.

70 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 4, k. o. Stari trg, Cenilni operati, cenilni elaborat, uvod, & 3.

71 *Orts-Repertorium*, str. 146.

72 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 4, k. o. Stari trg, Cenilni operati, cenilni elaborat, uvod, & 13.

73 Prav tam, mapni list III.

74 Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem*, sekcija 246, str. 156.

75 Auerspergov rodbinski arhiv je slovenskim raziskovalcem po skoraj polstoletni zapori ponovno dostopen šele dobri dve desetletji. Od leta 1956 je kot depo shranjen v dunajskem Hišnem, dvornem in državnem arhivu (HHStA, FAA).

76 ARS, AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, 23. 11. 1752.

trg je vse do prve polovice 19. stoletja nedvoumno označen tudi v matičnih knjigah starotrške župnije (*Oppidum Altmarkt*, *Oppidum*, *In oppido* ipd.).[77]

Res pa bi brez privilegijev v Auerspergovem arhivu vedeli znatno manj o pravnem položaju naselja. Na privilegij Friderika Celjskega je opozoril Simonič (1978),[78] Dušan Kos (1987) pa je citiral dve njegovi potrditvi iz let 1538 in 1567 v notranjeavstrijski privilegijski knjigi 1564–1568.[79] Če bi ostalo pri tem in bi poznali le potrjevanje privilegija do šestdesetih let 16. stoletja, bi zelo verjetno obveljala teza, da je poljanski trg doživel enako usodo kot drugi Stari trgi na Slovenskem, zato ga že Valvasor upravičeno ni prišteval k trgom. Omembe trga po Valvasorju, zlasti v matičnih knjigah domače župnije, bi se zdele pač le relikti minulih časov.

Védenje o potrjevanju in celo razširitvi privilegija postavlja takšno podobo na glavo. Zlasti deželnoknežje potrditve po vsebini sicer skromnega privilegija Friderika Celjskega dajejo Staremu trgu navzlic njegovi majhnosti, malopomembnosti in obrobni legi prav posebno veljavo. Še posebej zato, ker je bera trških privilegijev pri kranjskih trgih več kot skromna. Znanih je namreč le peščica parcialnih deželnoknežjih privilegijskih listin in poleg poljanskega en sam temeljni zapis t. i. trških svoboščin. Edini tovrstni še srednjeveški privilegij je premogel Tržič, ki ga je deželni knez leta 1492 na prošnjo njegovih dveh zemljiških gospodov tudi formalno povzdignil iz vasi v trg. Svoj skromen zapis svoboščin, koncesijo krškega škofa iz leta 1531, je skušal pri poznejših zemljiških gospodih uveljavljati Mokronog, cesarjeva potrditev privilegija malemu trgu Vače leta 1667 pa se opira zgolj na domnevno tradicijo, ki naj bi segala v sedemdeseta leta 15. stoletja.[80]

Da je poljanski Stari trg med kranjskimi trgi v tem pogledu velika izjema, priča poplava potrditev vseh vrst svoboščin konec 16. stoletja. Šlo je za sistematično obvezno obnavljanje privilegijev po nastopu vlade nadvojvode Ferdinanda, zato se mu nikakor niso mogli izogniti tisti imetniki svoboščin, za katere je bil deželni knez zemljiški, mestni ali trški gospod. Tako so v notranjeavstrijski privilegijski knjigi 1592–1619 zabeležene konfirmacije svoboščin prav vseh dvanajstih kranjskih deželnoknežjih mest. Zgovorni so tudi podatki o potrditvah trških svoboščin. Po Ferdinandovem nastopu, večinoma v letih 1598 in 1599, je svoje temeljne privilegije predložilo v potrditev 33 trgov iz notranjeavstrijski dežel, od tega 25 štajerskih, 7 koroških in samo en kranjski – trg Poljane (!).[81]

V posestnopravnem oziru so Tržani odstopali od svoje okolice in bili izenačeni z večino drugih trgov na Kranjskem.[82] Mogoče je namreč sklepati, da so svojo posest že ob nastanku privilegija v prvi četrtini 15. stoletja uživali po kupnem pravu, čeprav je njihovih šest drobno razparceliranih hub izrecno označenih kot kupnopravne šele v terezijanskem katastru sredi 18. stoletja.[83] Tržani so tedaj kot skupnost plačevali gospostvu določeno vsoto, v katero so bile vštete vse obveznosti – činžno žito, činžno vino, mala pravda in tlaka,[84] pač v skladu s kontinuirano potrjevanim privilegijem Friderika Celjskega, ki je naturalne dajatve šestih hub prevedel v denarne.[85]

Kot je bilo že omenjeno, so imeli Tržani pravico sodelovati po svojih predstavnikih pri krvnih pravdah poljanskega deželskega sodišča. Na tovrstne sodne procese, kjer je krvni sodnik iz Ljubljane skupaj s prisedniki, praviloma iz vrst meščanov in tržanov, odločal o težjih deliktih, za katere je bila zagrožena smrtna kazen, so poleg mest pošiljali zastopnike celo nekateri prav nepomembni dolenjski trgi. Reformirani urbarji iz sedemdesetih let 16. in z začetka 17. stoletja razkrivajo, kdo so bili prisedniki na krvnih pravdah deželskega sodišča Poljane (1576)[86] ter v dveh sosednjih deželskih sodiščih Kočevje (1574)[87] in Metlika (1610).[88] Bržkone ni naključje, da so poljanske Tržane vabili za prisednike samo na »krvave rihte« domačega deželskega sodišča, kamor so prihajali še predstavniki meščanov iz Črnomlja in Kočevja ter tržanov iz Žužemberka. Nasprotno pa Stari trg ni naveden med meščanskimi naselji, iz katerih so bili vabljeni prisedniki krvnih pravd v Metliki in Kočevju. Metliško deželsko sodišče je prisednike izbiralo med Metličani, Črnomaljci, Novomeščani in Žužemberčani, kočevsko pa je vabilo celoten mestni svet domačega mesta

77 Npr. NŠAL, ŽA Stari trg ob Kolpi, R 1759–1791, R 1771–1812, P 1812–1816, P 1816–1883, M 1771–1812.

78 Simonič, Grad Poljane, str. 40. – Zgolj s seznama uporabljene literature ni moč ugotoviti, na kaj se je Simonič oprl, glede na kontekst pa je napačna letnica 1321 tipkovni spodrsljaj.

79 D. Kos, *Bela krajina*, str. 52. – Kos je uporabil prepis knjige na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU.

80 Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XIII (2002), št. 3–4 (81–82), str. 360–362.

81 Prim. stvarno kazalo v: Puschnig, *Gnaden und Rechte*, str. 179–180. – Na slovenskem etničnem ozemlju je dobilo deželnoknežji trški privilegij 15 trgov, od tega 11 na Štajerskem, trije na Koroškem ter eden, poljanski, na Kranjskem. Med zgornjimi niso bili izključno deželnoknežji trgi, temveč tudi privatni, pri čemer vsaj še nekaj drugih privatnih trgov svojih svoboščin ni dalo v potrditev vladarju. K trškim svoboščinam v ožjem smislu (*marktprivileg*, *marktfreiheit*) ne štejemo 19 podelitev in potrditev sejemskih svoboščin, ki sta jih med kranjskimi trgi prav tako pridobila le dva, Radeče in Litija, ter šest slovenskoštajerskih trgov: Sevnica, Konjice, Podsreda, Lemberg (pri Mestinju), Žalec in Velenje.

82 Prim. Golec, *Družba v mestih*, str. 352–358.

83 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 77, BT, N 162, No. 15, s. d.

84 Prav tam, šk. 121, RDA, N 162, No. 14, s. d.

85 Listina 1421 II. 24., Celje, insert v: HHStA, FAA, Urkunden, 1599 IV. 4., Gradec.

86 Objava v: D. Kos, *Urbarji* , str. 295.

87 Objava v: Wolsegger, Das Urbarium, str. 34.

88 Objava v: D. Kos, *Urbarji*, str. 419–420.

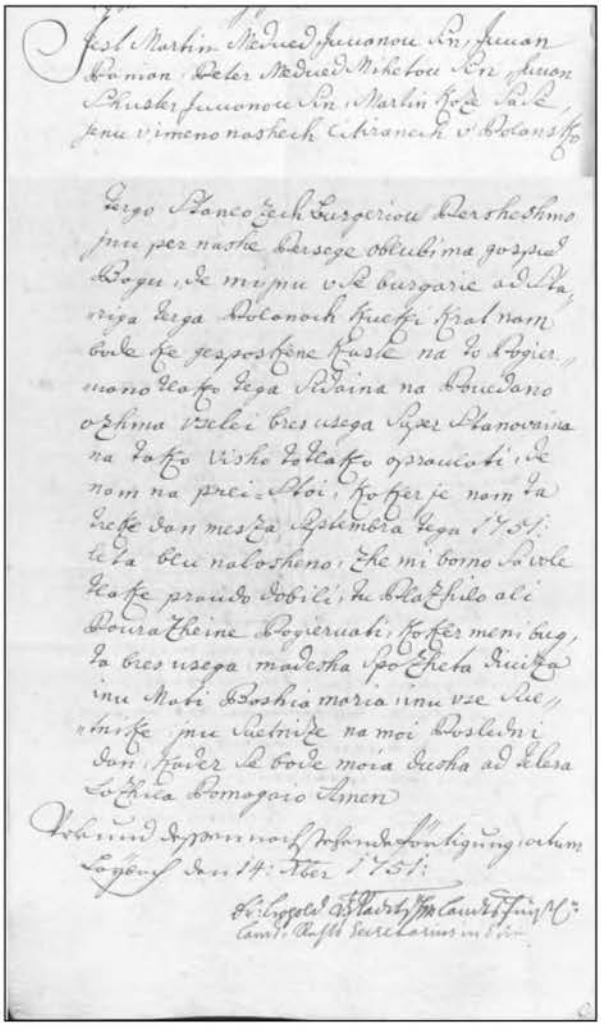
ter prisednike iz trgov Ribnica in Turjak, čeprav je bilo od Kočevja do Starega trga bliže kot do Turjaka.

V zvezi s statusom trga se kot temeljni postavljata vprašanji, ali je Stari trg poznal delitev na polnopravne tržane in tržane v širšem pomenu besede in ali je premogel lastne trške organe. Niti najmanjšega dvoma ni o pravici Tržanov do naslavljanja s tržani. Tako jih je namreč imenoval privilegij Friderika Celjskega iz leta 1421, nato v različnih variantah vse njegove deželnoknežje potrditve od Maksimiljana I. do Marije Terezije[89] in končno viri poljanskega gospostva do tridesetih let 19. stoletja.[90] Toda na drugi strani ni nobenega namiga, da bi v malem Starem trgu obstajala delitev odraslih moških na polnopravne tržane in netržane ali trške gostače. Formalnopravni status tržana (*marktbürger*, *bürger*), ki so ga kot posameznika sprejeli v skupnost (občino) tržanov, je na Dolenjskem poznalo sicer le vseh pet sodno-upravno avtonomnih trgov – Radeče, Mokronog, Litija, Žužemberk in Ribnica –,[91] ni pa zanesljivih dokazov, da bi tovrstna diferenciacija obstajala v polavtonomnih in neavtonomnih trgih, kjer zanjo zvečine ni bilo ne pogojev ne potrebe.

Ni sicer dvoma, da je bila trška družba v Starem trgu, četudi maloštevilna, notranje diferencirana neformalno. V zvezi s tem so pomenljiva poimenovanja v deželnoknežjih potrditvah privilegija, ki zelo verjetno izvirajo od Tržanov samih. Potrditvi iz let 1567 in 1599 govorita o »burger vnd vrbars leüth«,[92] potrditev iz leta 1719 pa o »burgern, innwohnern vnd vrbars leüthen«.[93] Končno je v privilegiju, ki ga je Tržanom leta 1781 izdal vojvoda Henrik Auersperg, govor zgolj o nediferenciranih tržanih (*auf 6 kaufrechtlichen huben ansässige bürger*).[94]

Izraz »Bürger« je imel sicer zelo širok pomen, saj je zajemal vse meščane od miniaturnih mest do velemest kakor tudi tržane širokega spektra trgov vse do ruralnih tržcev. Prebivalci prenekaterega trga, ki so se smeli z njim ponašati, so bili le nekoliko »imenitnejši« podložniki. Še posebej pri gospodarsko šibkih trgih je temeljno razliko med trgom in okolico zarisalo sámo prestižno naslavljanje s trgom in tržani – »purgarji«. Vsebinsko opredelitev trških »purgarjev« in razliko z mestnimi »purgarji« je leta 1730 jedrnato opisal upravitelj gospostva Poljane, pri katerem si izposojamo naslednjo oznako prebivalcev Starega trga: prebivalci trga so le »urbarski tržani« in se ne morejo primerjati z meščani v mestih, saj morajo poljanskemu gradu letno plačevati tlako, robotnino, činžno vino in činžno žito.[95]

Da so se tržani Starega trga v slovenščini imenovali »purgarji« oziroma »burgarji«, priča prisega njihovih predstavnikov iz leta 1751 pred ograjnim sodiščem v Ljubljani: »v polansko trgo stanejočeh burgerjov« (*v polansko tergo staneozech burgeriou*).[96] Na drugi strani ponuja prisega tedaj še živeči sinonim za Stari trg – »polanski trg«.

Slovenska prisega poljanskih tržanov iz leta 1751.

89 Kot v op. 23.

90 HHStA, FAA, A–VII–4, Conv. 3, 30. 5. 1830, 18. 6. 1830, 4. 2. 1833, 20. 2. 1838.

91 Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XIV (2003), št. 2 (86), str. 230. – Referenčni vir za pravnoformalno diferenciacijo so predvsem župnijske matične knjige, ki potrjujejo kontinuiran obstoj pojma »civis« le v omenjenih petih trgih (Golec, *Družba v mestih*, str. 468).

92 HHStA, FAA, Urkunden, 1599 IV. 4., Gradec, z inseriranimi listinami: 1514 XI. 27., Innsbruck; 1538 XII. 8., Dunaj; 1567 IV. 4., Ljubljana.

93 Prav tam, 1719 V. 17., Laxenburg z inseriranima listinama: 1706 V. 8., Dunaj in 1666 V. 30., s. l.

94 Prav tam, Urkunden, 1781 VIII. 1., Dunaj.

95 »... *das die markter nuhr urbars burger seint und mit anndern statt burgern sich nicht gleichen können, massen die dero robath nebst des robath geldts auch zünßwein und zünßgetreider alhero in das geschloss* [...] *jährlich zahlen müssen*« (HHStA, FAA, A–VII–4, Conv. 3, 14. 8. 1730).

96 Golec – Okoliš, Turjaški arhiv, str. 127.

Dejansko je poljanski trg funkcioniral kot privilegirana soseska, katere značilnost je bila tudi podložnost vseh gospodarjev enemu samemu zemljiškemu gospodu – gospostvu Poljane. Za razliko od vasi trg ni bil vključen v gospostvo kot župa (*supp*) na čelu z županom,[97] ampak kot naselje, katerega posestniki so vseskozi označeni s kolektivnim pojmom tržani (*bürger*).[98] Pri tem se neizogibno postavlja vprašanje, kdo je skupnost trških prebivalcev vodil in predstavljal. V deželnoknežjih potrditvah srednjeveškega privilegija (od leta 1514 do 1744), v katerih se naziv naslovnikov sicer trikrat spremeni,[99] ni nikoli ne sodnika ne občine tržanov. Pogrešamo ju tudi v spisih sodnega pravdanja z gospoščinskim upraviteljem (1722–1751).[100] Neobstoj stalnega predstavniškega organa končno potrjuje zaključek procesa pri deželni pravdi leta 1751, ko so morali Tržani po sklepu sodišča določiti predstavnike (*ausschuß nambhaft machen*) – pet mož, ki so se v njihovem imenu zavezali spoštovati razsodbo glede stavbne tlake.[101]

Na mestu je vprašanje, ali trg vendarle ni imel nekega stalnejšega zastopstva, če nič drugega, vsaj nekoga, ki je pobiral dajatve za zemljiško gospostvo in urejal zadeve z gosposko. Potrebe po posebnem nižjem upravnem organu, primerljivem z vaškim županom, so se vedno pokazale v trgih, ki so bili samostojno, od gradu odmaknjeno naselje. Tako kot župani različnih gospostev na Vrhniki ali svoj čas župan postojnskega gospostva v Cerknici, t.j. v trgih brez gradov, je že od srednjega veka obstajal župan še v enem iz vasi nastalem trgu – v Šentvidu pri Vipavi.[102] Iz analogij lahko sklepamo, da je županski podobno vlogo opravljal v poljanskem Starem trgu rihtar. Ta je sicer izpričan zelo pozno, tak naslov pa je imel pač le zato, da se je trg na zunaj razlikoval od okoliških vasi.

Od svetnih virov govori o rihtarju zgolj Auerspergov trški privilegij iz leta 1781.[103] Kot referenčni vir za čas njegove pojavitve ostanejo tako matične knjige starotrške župnije, v katerih vseskozi pogrešamo individualno oznako tržan (*civis*, *oppidanus*), pojem rihtar (*judex*) pa se pojavi šele v sedemdesetih letih 18. stoletja. Ni sicer rečeno, da ga pred tem ni bilo, a se funkcija domačim duhovnikom ni zdela vredna posebne omembe, enako kot še pri katerem drugem trgu.[104] Oznaka *judex* – sinonim za leta 1781 izpričanega rihtarja – se začne v maticah pojavljati leta 1776, zlasti pogosto po letu 1802, nazadnje 1811, vendar nikoli z dodatkom kot »judex oppidi«, da bi jo lahko razlagali s trškim sodnikom.[105]

Tako kot ni gotovo, da ni bila precej starejša od prve omembe, ne moremo z gotovostjo vedeti, ali je morda v sedemdesetih letih 18. stoletja niso šele uvedli. Zato pa je na dlani, da ni šlo za voljen organ, saj o tem jasno priča svoboščinsko pismo – privilegij tržanom iz leta 1781, s katerim je lastnik poljanskega gospostva knez Henrik Auersperg Tržanom potrdil tržanski naslov (*bürger*) in kupnopravni status njihovih šestih hub. Rihtar je v privilegiju označen kot »njihov«, a ga je vsakokrat imenoval gospoščinski upravitelj (*durch ihren richter, welchen jederzeit unser verwalter zu ernennen hat*). Pri tem je potrebno poudariti, da je rihtar omenjen zgolj mimogrede kot pobiralec deželnoknežje kontribucije. Prav tako mu niso pripadale nikakršne nižjesodne ali upravne pristojnosti, saj je izrecno zapisano, da so Tržani kot rojenjaki podvrženi gospostvu (*mit der erbholdschafts instanz unterworfen*) ter kot taki dolžni dajati vsa pisma in listine v sestavo gospoščinski uradni pisarni.[106]

Rihtarja iz vrst Tržanov je gospostvo morda imenovalo še pred terezijansko dobo, pri čemer pa njegova nedokumentiranost in končno izpričana majhna vloga nazorno pričata o ustavljenem upravnem osamosvajanju poljanskega trga. Ni sicer povsem izključeno, da je Stari trg kdaj prej premogel celo rihtarja kot arbitrarnega sodnika in voljenega predstavnika trške skupnosti, a nosilec rihtarske funkcije v 18. stoletju vsekakor ni imel veliko več pristojnosti od vaških županov. Veljal je namreč za navadnega gospoščinskega uslužbenca, in ne za izvoljenega predstavnika tržanov, tako da ga je nad župane dvigal predvsem ali zgolj naslov, sicer podoben oziroma enak naslovu mestnih in trških sodnikov – tedaj ljudsko imenovanih »rihtarji« (iz nemške oznake za sodnika *Richter*). Izključiti moramo možnost, da bi šlo v Starem trgu za terezijanskega rihtarja, pomožni organ nabornih okrajev, saj so

97 Prim. objavo poljanskega urbarja iz leta 1576 v: D. Kos, *Urbarji*, str. 259–312. – O županih in županih prim. prav tam, str. 91.

98 D. Kos, *Urbarji*, str. 286, 293. – Terezijanski kataster jih imenuje tudi »urbars burger« (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 121, RDA, N 162, No. 14, s. d.).

99 Privilegij Friderika Celjskega iz leta 1421 naslavlja Tržane kot: »vnsern burgern daselbst zu Pöllan«, potrditvi iz let 1567 in 1599 kot: »N. burger vnd vrbars leüth zu Pöllan«, leta 1719 pa: »n. burgern, innwohnern vnd vrbars leüthen des Alten markhts Pöllan«.

100 HHStA, FAA, A–VII–4, Conv. 3, s. d., predstavljeno 8. 10. 1722, 7. 8. 1730, s. d., predstavljeno 29. 8. 1751. – Prim. Golec – Okoliš, Turjaški arhiv, str. 126–127.

101 HHStA, FAA, A–V–4, Conv. 3, No. 2, 29. 8. 1751, 14. 12. 1751. – Prim. Golec – Okoliš, Turjaški arhiv, str. 127.

102 Golec, Zgodnjenovoveška, str. 120–121; isti, Meščanska naselja, str. 221–222.

103 HHStA, FAA, Urkunden, 1781 VIII. 1., Dunaj.

104 V zadnjih dveh desetletjih pred francosko odpravo trških organov (1812), denimo, v župnijskih maticah zaman iščemo trške sodnike trga Litija (prim. NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1793–1800, R 1801–1811, P 1788–1811).

105 NŠAL, ŽA Stari trg ob Kolpi, R 1771–1812, pag. 252, 19. 1. 1776 in 12. 7. 1776, pag. 267, 2. 9. 1802, pag. 270, 25. 3. 1805, pag. 271, 26. 11. 1806, pag. 272, 16. 12. 1808, pag. 274, 22. 6. 1811.

106 HHStA, FAA, Urkunden, 1781 VIII. 1., Dunaj.

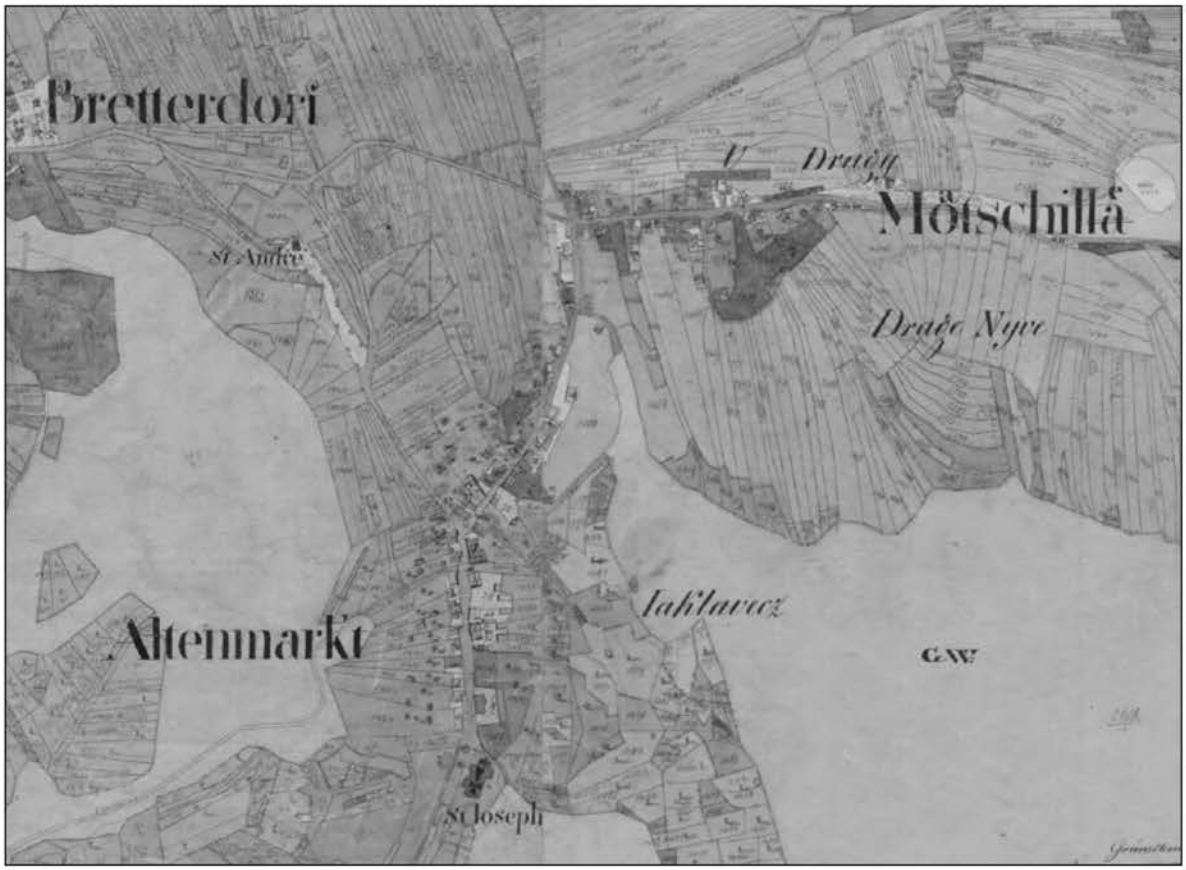
začeli te postavljati šele na podlagi patenta iz leta 1777,[107] starotrškega pa srečamo že poldrugo leto prej.

V tem za lokalno upravo prelomnem času ob smrti Marije Terezije in nastopu vladavine Jožefa II. kot samostojnega deželnega kneza, so Tržani izposlovali še zadnji privilegij. Prejšnjega iz leta 1421, zadnjič potrjenega po Mariji Tereziji leta 1744, zdaj niso predložili Jožefu II., ki potrjevanju mestnih in trških privilegijev ni bil naklonjen, temveč svojemu zemljiškemu gospodu vojvodi in knezu Henriku Auerspergu, lastniku Auerspergovega fidejkomisa in poljanskega gospostva.

Privilegij, ki ga je Henrik izdal 1. avgusta 1781 na Dunaju,[108] je v pravnem pogledu zelo zgovoren, saj potrjuje stare in podeljuje nove pravice, omenja pa tudi druge pomembne podatke o notranjem ustroju ter položaju trga in njegovih prebivalcev. V uvodu povzema samonaslovitev Tržanov v prošnji knezu Auerspergu: »fidejkomisnemu gospostvu Poljane pripadajoči, v vojvodini Kranjski v odmaknjenem trgu Stari trg na šestih kupnopravnih hubah naseljeni tržani« (*die in dem zu Unserer Fürstlichen Fidey Comiß=Herrschaft Pölland gehörigen, und in Herzogthum Crain entlegenen Marckht Altenmarkt auf 6. Kaufrechtlichen Huben ansässige Bürger*). Svojega gospoda so prosili za potrditev privilegijev, ki so jih obdržali vseskozi (*bishero durchaus beygehaltene Privilegia*) od podelitve po Frideriku Celjskem, nadalje za potrditev kupnopravne narave svojih zemljišč (*Kaufgerehtigkeiten*) in določitev, česa so oproščeni (*verschont und befreyt*). Knez je svojemu gospodarskemu direktorju na Kranjskem naročil, naj temeljito razišče stanje in mu sporoči svoje mnenje. Ta očitno ni imel pomislekov, kar je privedlo do izdaje razmeroma obsežnega privilegija s petimi točkami. Knez Auersperg je tržanom Starega trga (*Bürgern in Altenmarkt*) potrdil stare svoboščine (*althergebrahten Gerehtsamen und Freyheiten*), ki so jim zagotavljale, da ostajajo tudi v prihodnje »naši častiti in zvesti tržani« (*für ehrsame, und Unsere getreue Bürger angesehen*), njihovih šest že pred časom razdeljenih hub pri Dragi pa skupaj s hišami in drugimi nepremičninami v Starem trgu uživa kupnopravni položaj – pravico do posedovanja, uživanja in prodaje. Umrščino (*Sterbrecht*), tj. dajatev ob smrti podložnika, plačujejo le vsakih 24 let v pavšalu 24 goldinarjev nemške veljave, vsa pisma in listine jim proti plačilu ustreznih taks izstavlja uradna pisarna gospostva Poljane, ob prodaji zemljišč plačujejo gospostvu deseti delež, t. i. deseti pfenig, Auersperg pa jih oprošča dajatve dvajsetega pfeniga. Knez daje pri tem jasno vedeti, da so Tržani podvrženi poljanskemu gospostvu kot osebno nesvobodni rojenjaki (*mit der Erbholdschafts Instanz unterworfen*). Po dotedanjem običaju vse dajatve, tako deželnoknežje kot gospoščinske, poravnavajo izključno v gotovini in prav ničesar v naturi, v poljansko uradno blagajno pa odvajajo tudi deželnoknežje izredne dajatve. Deželni davek (kontribucijo) pobere in plača v celoti ter hkrati njihov rihtar (*durch ihrem Richter*), ki ga vsakokrat imenuje poljanski gospoščinski upravitelj (*welchen jederzeit Unser Verwalter zu ernennen hat*), tako pa se dajatve zbirajo zato, ker ni znano, kolikšen delež od omenjenih šestih hub ima posamezen tržan v posesti (*ein jeder Burger*). Enako velja za žitno desetino v snopih in za desetino od prirastka živine, ki ju Tržani plačujejo kakor drugi podložniki. Tržani in njihovi nasledniki smejo enako kot doslej tudi v prihodnje zastonj pridobivati stavbni les in drva iz gospoščinskih gozdov, in sicer ob vnaprejšnji najavi in toliko, kolikor jim odmeri gospostvo. Za večne čase naj bodo oproščeni plačevanja činžnega žita, vina in druge male pravde, opravljanja živinske in ročne tlake, običajne robotnine, tovorjenja žita in vina ter stražarjenja (*Wachthaltungen*). Iz oprostitve so izvzeti le v treh primerih: če je razpisana izredna deželna tlaka, če v deželo vdrejo razbojniki in kadar se pri gradu Poljane ali na njegovi pristavi opravljajo velika gradbena oziroma obnovitvena dela. Tedaj so Tržani tako kot drugi podložniki dolžni opravljati vse obveznosti, le da pri gradnjah dajejo samo vozno tlako, ne pa tudi ročne.

Gledano v celoti je privilegij samo še utrdil poseben položaj Tržanov, za katere sicer ne dopušča nikakršnega dvoma, da so poljanski podložniki oziroma rojenjaki, a uživajo na drugi strani vendarle v marsičem ugodnejši položaj od navadnih podložnikov po vaseh. Toda trški status, pravica do naslavljanja s tržani in privilegijski zapisi očitno niso zadoščali, da bi poljanski Stari trg v očeh širše okolice veljal za trg. Ko je v letu potrditve privilegija po Mariji Tereziji izšel Florijančičev zemljevid Kranjske (1744), so na njem označeni vsi sosedni trgi (Kostel, Vinica, Pobrežje, Žužemberk), le Starega trga ni.[109] Zadnje znano eksterno pričevanje o njem kot o trgu najdemo v poročilu dolenjskega okrožnega glavarja iz leta 1752 o stanju trgov na Dolenjskem, ki ga zgolj bežno omenja kot »Stare Poljane« (*Alt-Pölland*).[110] Pred koncem stoletja pa je bil trg pri deželnih in državnih oblasteh kljub okrepljenemu privilegiju že povsem pozabljen. Kindermannov zemljevid dolenjskega okrožja (1796) pozna zgolj vaško naselje »Altenmarkt«, še vedno pa sta – gotovo zaradi še ohranjenega obzidja – vrisana kot trga Kostel in Pobrežje, vendar ne tudi Vinica,

107 Prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 133.
108 HHStA, FAA, Urkunden, 1781 VIII. 1., Dunaj.
109 Florijančič, *Deželopisna karta*.
110 ARS, AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, 23. 11. 1752.

Stari trg in vas Močile z ledino V Dragi na katastrski mapi iz leta 1822.[111]

ki je obzidje medtem izgubila.[112] V leto dni starejšem šematizmu za Kranjsko (1795)[113] in po uradnem pregledu naselij iz leta 1817 je v Pokolpju obstajal le še en trg, miniaturni Kostel.[114] Poljanski Stari trg si torej tudi po potrditvi in razširitvi trškega privilegija (1781) ni pridobil pričakovane veljave navzven. Upravičeno ga lahko imenujemo »pozabljeni trg«, izvirno krivdo za njegovo prezrtost pa pripišemo sekundarno nastalemu »nesrečnemu« pridevniku Stari.

A kljub vsemu je v okviru domačega poljanskega gospostva in Auerspergovih posesti veljal za trg vse do zemljiške odveze. Naziva mu ni nikoli nihče odrekal, vendar pa Tržanom v spremenjenih razmerah predmarčne dobe ni bilo več tako lahko braniti vseh pridobljenih pravic, za katere so menili, da so jih prejeli enkrat za vselej. Potem ko jih je upravni urad poljanskega gospostva podučil, da bi moral privilegij kneza Henrika iz leta 1781 lastnoročno potrditi vsak njegov naslednik, lastnik gospostva, so se čutili v svojih pravicah prizadeti. 30 starotrških tržanov (*Bürger von Altenmarkt*) je zato 30. maja 1830 na Auerspergovo odvetništvo naslovilo prošnjo po obnovitvi svoboščin izpred petdesetih let.[115] Poljanski upravnik je bil mnenja, da veljajo privilegiji samo do smrti vsakokratnega lastnika fidejkomisa in da njegovih dedičev k ničemur ne zavezujejo.[116] V osnovi je takšno stališče tri leta pozneje podprl tudi za mnenje vprašani jurist iz Prage, ki je posamezne točke privilegija soočil z interesi zemljiškega gospostva.[117] Sporno se je zdelo zlasti izkoriščanje stavbnega in kurilnega lesa iz gospoščinskih gozdov, ki je, kot vse kaže, tudi sprožilo prošnjo tržanov po potrditvi privilegija. Poljansko gospostvo je vedno znova, še v letu 1838, vztrajalo, da koncesija ni zavezujoča za nadaljnje lastnike Auerspergovega fidejkomisa po smrti kneza Henrika.[118] Iz zadnjega desetletja pred zemljiško odvezo ni poročil ne o potrditvi trškega privilegija ne o njeni zavrnitvi. Dejansko je vse ostalo po starem: privilegij je v omejenem obsegu – temeljnih zadevah – obveljal do leta 1848, ko je z zemljiško odvezo izgubil vsak pomen.

111 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 4, k. o. Stari trg, mapni list VI.
112 Kindermann, *Atlas*, No. 10.
113 *Schematismus*, str. 187.
114 *Haupt-Ausweis*, str. 53.
115 HHStA, FAA, A–VII–4, Conv. 3, 30. 5. 1830.
116 Prav tam, 18. 6. 1830.
117 Prav tam, 4. 2. 1833.
118 Prav tam, 20. 2. 1838.

Postavlja se vprašanje, ali je dotlej obstala tudi funkcija trškega rihtarja, izrecno omenjena v privilegiju kneza Auersperga iz leta 1781. V starotrških cerkvenih maticah je izpričana od leta 1776 do 1811, nato pa ne več.[119] Bilo bi prav mogoče, da je v času Ilirskih provinc s francosko upravno-politično reorganizacijo ugasnila, čeprav neomenjanje rihtarjev v maticah po tem času še ne pomeni, da se je to res zgodilo. Kakor koli, leta 1830 se v prošnji za potrditev privilegija na čelo tržanov ni postavil trški rihtar, ampak je vsak od 30 prosilcev posebej naveden kot *Bürger* in podpisan s križcem.[120] Eno je pri tem gotovo: po avstrijski restavraciji oblasti v letih 1813–1814 je novonastala občina Stari trg – ta ni obsegala samo trga, ampak še štiri okoliške vasi – tako kot vse predmarčne občine premogla rihtarja (*Richter*) in dva odbornika (*Ausschußmänner*). Zanimiva je ugotovitev, da se je v zapisnikih franciscejskega katastra leta 1823 poleg omenjenih treh podkrižal še četrti podpisnik, enkrat naveden brez funkcije in enkrat kot *Richter*, kar kaže, da sta bila rihtarja dva (!).[121] Morda gre pri enem vendarle za trškega rihtarja iz časa pred francosko zasedbo, kajti soobstoj dveh rihtarjev v eni katastrski občini nikakor ni logičen. Funkciji pa sta v takem primeru vsekakor morali biti ločeni, prva izključno za trg in druga za lokalno upravo kot pomožni organ okrajne gosposke Poljane. Domneve ni mogoče ne potrditi ne ovreči, saj je ugotovljivo le to, da je bil prvi rihtar gospodar iz trga, drugi pa iz Deskovske vasi.

Omenjena prošnja Tržanov iz leta 1830 še enkrat nazorno priča, da v poljanskem Starem trgu niso poznali delitve na polnopravne tržane in tržane v širšem smislu besede. Za tržane oziroma »purgarje« so preprosto veljali vsi hišni gospodarji.[122] Pojem tržani so tu sicer poznali že od nekdaj, vendar ne v pomenu »purgarji«, ampak kot lastno ime za prebivalce kraja – Tržani.[123] V lokalnem okolju nikoli ni bilo v rabi ime Poljane, s katerim se je naselbina izkazovala navzven, ampak zgolj Trg, po zgraditvi Novega trga ob gradu pa alternativno Trg in Stari trg.[124] Slovensko ime – *ex Stari Terg* – srečamo prvič v krstni matici leta 1690[125] in od leta 1686 večkrat tudi v skrajšani obliki *ex Terg*.[126] Od 18. stoletja je lastno ime Trg izpričano še v drugih virih. Tako beremo leta 1750 v viniški poročni matici: *ex Terg parochiae Polonensis*,[127] jožefinski vojaški zemljevid (1784–1787) pravi kraju *Terg oder Altenmarkt*,[128] krstna matica starotrške župnije (1819) *Altmarkt Terg*,[129] Freyerjev dvojezični seznam krajevnih imen (1846) v nemščini *Altenmarkt* in v slovenščini *Terg*,[130] Kozlerjev »Zemljovid slovenske dežele in pokrajin« (1853) pa *Terg*.[131]

Od zgodnjega novega veka do novejše dobe je imel Stari trg vseskozi močnega konkurenta v vasi Predgrad ob poljanskem gradu. Vas, prvič izpričana leta 1576 v imenu župe *Vor dem Haüß*[132] je namreč opravljala funkcije prigrajskega središčnega naselja, ki so drugod običajno pripadale podgrajskim trgom, občutno manjši in od gradu odmaknjeni Stari trg pa je bil nasprotno predvsem cerkveno središče Poljanske doline. Predgrad tudi po videzu ni zaostajal za Starim trgom, saj je ob nastanku franciscejskega katastra prav tako premogel več večjih zidanih domačij.[133] Po ljudskem štetju iz leta 1782 je s 83 hišami in 461 dušami za skoraj trikrat prekosil Stari trg z vsega 29 domovi in 179 ljudmi,[134] po popisu hiš in prebivalcev iz leta 1817 pa se je razlika med njima samo še povečala: Stari trg se je za malenkost zmanjšal – na 28 hiš in 176 prebivalcev, Predgrad, največje naselje poljanskega gospostva, pa je tedaj premogel že 95 hiš in 585 ljudi,[135] skoraj toliko kot mesto Kočevje (107 hiš, 617 ljudi).[136] Tu je, kot pričajo matične knjige, prebivala tudi edina »gospoda« – grajski uradniki in njihovi družinski člani, nasprotno pa prebivalci Starega trga, razen duhovnikov, v maticah niso nosili nikakršnih »odličnejših«

119 NŠAL, ŽA Stari trg ob Kolpi, R 1672–1685, R 1685–1701, R 1703–1719, R 1737–1758, R 1758–1791, R 1771–1812, R 1812–1819, R 1819–1837, R 1838–1857, P 1767–1770, P 1812–1816, P 1816–1883, M 1771–1817, M 1819–1836, M 1838–1857.

120 HHStA, FAA, A–VII–4, Conv. 3, 30. 5. 1830.

121 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 4, k. o. Stari trg, zapisnik stavbnih parcel in zapisnik zemljiških parcel, 30. 3. 1823. – Četrti podpisnik je kot rihtar podpisan v zapisniku stavbnih parcel.

122 Franciscejski kataster (kot v prejšnji opombi) potrjuje, da so bili prosilci, podpisani v prošnji kot »Bürger«, vsi hišni gospodarji Starega trga.

123 O rabi tega imena za prebivalce kraja *Krajevni leksikon Slovenije* II, str. 58.

124 V najstarejši župnijski krstni matični knjigi 1672–1685 je Stari trg mestoma imenovan »in oppido« oziroma »ex oppido«, največkrat »ex antiquo foro«, redkeje z nemško ustreznico »ex Alten Markt« in le izjemoma kot »ex antiquo pago« (NŠAL, ŽA Stari trg ob Kolpi, R 1672–1685).

125 Popolno slovensko ime zasledimo sicer samo dvakrat: »ex Stari Terg« in »ex opido Stari Tergh« (NŠALJ, ŽA Stari trg ob Kolpi, RMK 1685–1701, 24. 3. 1690 in 13. 11. 1692).

126 Prav tam, 27. 6. 1686, 8. 12. 1686.

127 NŠAL, ŽA Vinica, P 1746–1784, 28. 11. 1750.

128 Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem*, sekcija 246, str. 156.

129 Knjiga je vodena po posameznih krajih, tako da je bilo ime kraja navedeno le ob njeni nastavitvi (NŠAL, ŽA Stari trg ob Kolpi, R 1819–1837).

130 Freyer, *Alphabetisches Verzeichniß*, str. 4, 124.

131 Kozler, *Zemljovid Slovenske dežele*.

132 D. Kos, *Urbarji*, str. 264–265.

133 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 336, k. o. Predgrad, mapa 1822, mapni list VII.

134 NŠAL, ŠAL/Ž, fasc. 323, Stari trg ob Kolpi, Concentrations Tabelle etc., 17. 8. 1782.

135 *Haupt-Ausweis*, str. 54.

136 Prav tam, str. 49.

predznakov. Rivalstvo med krajema[137] je bilo končno še v polpretekli dobi eden od vzrokov, da se je Poljanska dolina leta 1957 razdelila med dve občini, Kočevje in Črnomelj.[138]

Je bil Novi trg v Predgradu res kdaj trg?

Za razumevanje, zakaj je bil Stari trg kot eden od kranjskih trgov prezrt, je tem pomembnejše poznavanje vloge Predgrada, saj je ta prigrajska vas v svojih nedrjih skrivala jedro vsega problema. Tu je ob gradu Poljane kot protiturški tabor najpozneje v prvi polovici 16. stoletja zrastlo naselje z imenom Novi trg ali Novi tržič. Mikrotoponim Tržič (mestnik: v Tržiči) se je za pobočje tik pod cerkvijo sv. Fabijana in Boštjana oziroma nekdanjim gradom Poljane ohranil do najnovejše dobe, vendar ne tudi spomin na protiturški tabor in izvor imena.[139] O refugialni vlogi poljanskega tabora ni nikakršnega dvoma, kot eno temeljnih pa se poraja vprašanje, ali se za imenom Novi trg resnično skrivajo trške značilnosti ali ne in je torej tabor dobil ime trg zgolj zaradi videza. Je mogoče, da je obgrajsko taborsko naselje za nekaj časa celo prevzelo del funkcij trga Poljane, ki se je prav zato začel imenovati Stari trg?

Poleg reformiranega urbarja iz leta 1576 predstavlja izhodišče za razumevanje problema primerjava poljanskega Novega trga s sosednjim taborskim trgom Kostel, ki je prvič izpričan v istem času, v šest let starejšem reformiranem urbarju kostelskega gospostva iz leta 1570. Tudi Kostel se v urbarju imenuje »tržič« (*Markhtl*, *Märkhtl*) in zanj enako kot za poljanski Novi trg pogrešamo značilnosti, kakršne srečamo v sočasnih reformiranih urbarjih pri drugih dolenjskih in notranjskih trgih; ti se kot urbarialna naselja po dajatvah in delovnih obveznostih razlikujejo od podeželja, posestniki pa se pri vseh imenujejo *purgarji* (*burger*, *purger*).[140]

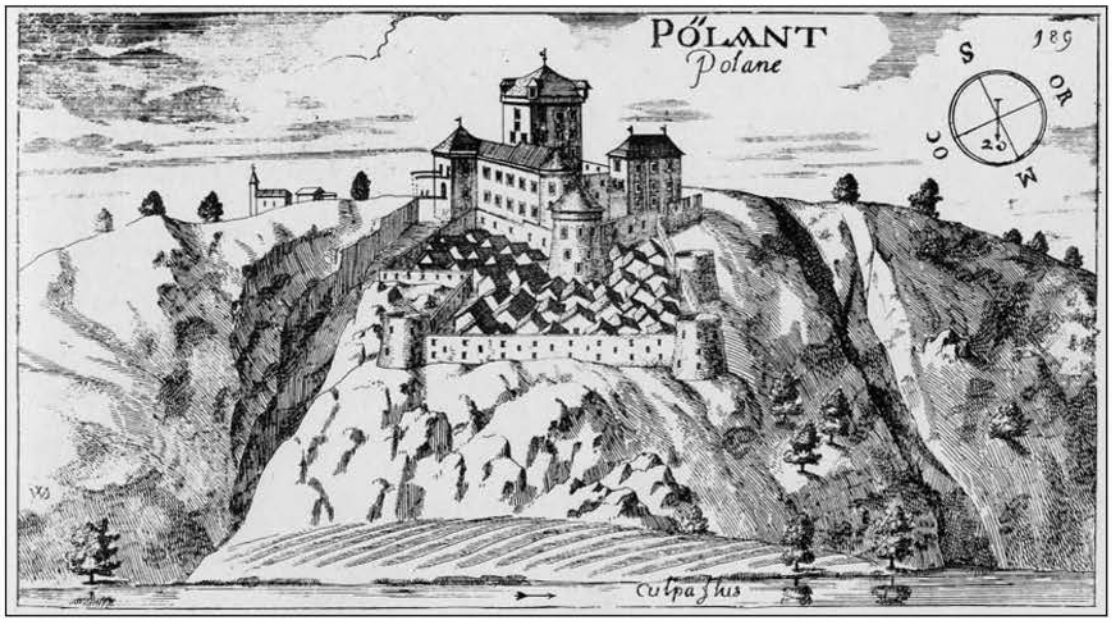
Za oba obkolpska »trga« sta v urbarjih jasno izpričana poglavitni namen nastanka in naselbinska funkcija: obramba gradu z refugijem. Trg Kostel in poljanski Novi trg zasledimo šele na koncu urbarjev pri opisu posebnih prihodkov. V zvezi s kaščnim činžem (*Khasstenzinß*) je za Kostel zapisano, da omenjeno dajatev plačuje vsak podložnik s Kočevskega ali Hrvaškega, ki postavi kaščo v tržcu (*im Markhtl*). Število kašč se je po navedbi urbarja pogosto spreminjalo in je tedaj znašalo 27, neupoštevaje kašče domačih kostelskih podložnikov. Neposredno na kaščni činž so se vezale dajatve stalnih naseljencev – trških oštetarjev (*von den hofstetten im Märkhtl*); koliko jih je živelo v trgu, ne vemo, saj sta poimensko navedena samo dva, nihče razen njiju pa po izrecni navedbi ni plačeval ničesar (*diennt niemandts nichts*). Končno je pri tlaki razvidno, da so bili podložniki dolžni v trgu drug za drugim opravljali stražarsko službo (*zu der wacht im Märkhtl*).[141]

Ob izraziti funkcijski različnosti Kostela od trgov v drugih deželnoknežjih zastavnih gospostvih je nasprotno opazna njegova precejšnja skladnost s poljanskim Tržičem. V reformiranem urbarju gospostva Poljane iz leta 1576 se ta imenuje »Novi tržec« in je prav tako kot kostelski trg naveden le v rubriki prihodkov od kašč (*Cassten dienst im Neuen Märckhtl*). Enako kot v Kostelu so kaščno dajatev tudi tu naložili zgolj tujim podložnikom, tedaj skupaj 25 osebam za prav tolikšno število kašč.[142] V skladu z navedbo, da gre za tuje podložnike, ni med kaščarji nikogar iz Starega trga, pri šestih pa so označeni kraji bivanja, raztreseni na obeh bregovih Kolpe na vzhodu do Dragatuša.[143]

Po urbarjih iz sedemdesetih let 16. stoletja tako torej med obkolpskima sosedoma, poljanskim obgrajskim taborom Tržič in kostelskim Trgom ni tako rekoč nobenih razlik. Zato pa se oba jasno ločita od dejanskih trgov, kakršen je bil obema najbližji Stari trg v Poljanah. Povezuje ju nadalje skupen izvor imen Tržič oziroma Trg, ki se v urbarjih odraža v prevedenih nemških oblikah »im Neuen Märckhtl« oziroma »im Märckhtl«, vsekakor posnetih po živi govorici, pri čemer sta stvarni imeni postali lastni. Trško ime se je pri obeh taborih povsem uveljavilo, najbrž v ljudskem jeziku celo brez druge ustreznice. Ker je bil pojem trga v rabi za zelo širok spekter različnih krajev, ne da bi imel jasno pravno vsebino, se je tem laže prilepil obzidanemu podgrajskemu kompleksu, po temeljni funkciji sicer protiturškemu taboru, a nekoliko drugačnemu od klasičnega tipa tabora. Presenetljivo je, kako močno se je pri Kostelu uveljavilo krajevno lastno ime Trg, ki je ostalo živo do najnovejše dobe.

Tu je bilo trško ime za taborsko naselje novo, pri poljanskem taboru pa je bilo treba razlikovati med že obstoječim srednjeveškim trgom Poljane in novo nastalim taborom, ki je zato v razliko od »starega trga« postal »novi trg«. Ali se je kostelski Trg zgledoval po imenu tabora ob poljanskem gradu,

137 O Tržanih oziroma »trški vasi« je sicer krožila zbadljivka, ki se je začela takole: »So prišli fantje iz trške vasjé...« (informator Jurij Šuster (1909), Predgrad 10, 24. 7. 1998).
138 *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 58.
139 Prim. Simonič, Grad Poljane, str. 39. – Najstarejši Predgrajec in neposredni sosed nekdanjega gradu Jurij Šuster je zgolj sklepal: »Tu se je menda nekoč trgovalo« (24. 7. 1998).
140 Golec, Nastanek in razvoj, str. 528.
141 Prav tam, str. 528–529.
142 D. Kos, *Urbarji*, str. 282–283.
143 Po en kaščar je bil iz (Stare ali Nove) Lipe pri Dragatušu, štirje iz Blaževcev na desnem bregu Kolpe in eden iz Radencev. Od ostalih 19 imetnikov kašč lahko tri pogojno identificiramo kot podložnike Poljan: v istem urbarju so njihovi soimenjaki navedeni v bližnjih naseljih Kovača vas, Jelenja vas in Dolenji Radenci (prim. D. Kos, *Urbarji*, str. 264, 266 in 270).

Grad in trg Poljane v Valvasorjevi Topografiji (1679)[144]

niti ni pomembno. Za izbiro imena kvalitativno novega – obzidanega naselja namreč ne pri enem ne pri drugem ni imela večjega pomena vsebina pojmov, temveč naselbinski videz. O poljanskem Novem trgu tako zapiše še Valvasor dobrih sto let pozneje (1689): »Pod gradom [Poljane] vidimo velik tabor, v katerem je veliko majhnih hišic, zato spominja na trg ali mestece (!), zlasti ker je najbolje preskrbljen z okroglimi stolpi in obzidji. V vojnih časih je nudil zatočišče okoliškim podeželanom, ki so se semkaj zatekali s svojim premoženjem in imetjem ter odbijali sovražni napad. V mirnih časih so hišice nenaseljene in stojijo prazne.«[145] Odločilnost zunanje podobe pri poimenovanju je zaslediti tudi za trg Kostel ali Trg: vir iz leta 1581 ga namreč enkrat imenuje »grad« in drugič celo »mesto«.[146]

Toda poljanski Tržič in kostelski Trg sta se ob vseh skupnih značilnostih vendarle že od nastanka razlikovala v nekaterih temeljnih potezah, zaradi katerih sta imela tabora pozneje različno razvojno pot. Drugače kot Tržič, ki je bil tipičen kmečki protiturški tabor na sicer »netipični« legi ob gradu, je kostelski Trg opravljal še druge vloge. Poljanski tabor denimo ni imel večjega pomena za obrambo gradu, saj je stal na naravno utrjenem skalnatem pobočju pod gradom, skozi katerega je najbrž vodil tudi edini vhod v tabor.[147] Kostelski grad je nasprotno uporabljal trško obzidje za svojo predstražo. Podložniki, ki jim urbar leta 1570 nalaga stražarsko obveznost, so hkrati varovali edini dostop v grad, v kaščah shranjeno podložniško imetje in končno tudi maloštevilne stalne naseljence Trga. Prav po stalnih prebivalcih, imetnikih oštatov, se je kostelski Trg v 16. stoletju in pozneje ločil od poljanskega Tržiča, za katerega urbar iz leta 1576 o stalni naseljenosti molči, Valvasor pa sto let pozneje izrecno poudari, da so hišice v mirnih časih prazne. Tako se je kostelskemu taborskemu naselju Trg »uspelo« že pri Valvasorju uvrstiti med ostale kranjske trge[148] in nato ohranjati status trga vse do 19. stoletja.[149] Nasprotno je nenaseljeni oziroma samo občasno naseljeni refugij Tržič ugasnil, brž ko je prenehala njegova taborska funkcija. Nimamo torej nikakršne potrditve, da bi bil kdaj trg tudi po drugih, temeljnih značilnostih trških naselij, in ne zgolj po videzu in imenu.

144 Valvasor, *Topographia*, št. 189.

145 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 449: »*Unter dem Schloß zeigt sich ein grosser Tabor, in welchem viel kleine Häuslein und er daher einem Marckt oder Städtlein nicht ungleich zumal weil er mit runden Thürnen und Ringmauren bestens versehen: und dieses die Zuflucht der hier herum=wohnenden Landleute zu Kriegs= Zeiten gewesen allwohinein sie sich mit aller ihrer Haab und Gütern geflüchtet und den feindlichen Anfall abgetrieben. Zu Friedens=Zeit aber lässt man diese Häuslein unbewohnt und leer stehen.*«

146 V nekem sodnem sporu se najprej omenja podložniška kašča v »gradu« Kostel (*gaden im gschlos Khostl*), ki jo je zastavni imetnik gospostva podrl, ker je bila preblizu »mestnim« (!) vratom (*dem statt thor zu nahent*) (Golec, Nastanek in razvoj, str. 530).

147 Fister, *Arhitektura slovenskih*, str. 98–99.

148 Valvasor, *Die Ehre* II, str. 212; XI, str. 216–217.

149 Kostel je trg tudi na Florijančičevem zemljevidu Kranjske iz leta 1744 (Florijančič, *Deželopisna karta*), v šematizmu Kranjske leta 1795 (*Schematismus*, str. 187) in v uradnem popisu prebivalstva leta 1817 (*Haupt-Ausweis*, str. 53).

Ni izključeno, ampak prej zelo verjetno, da je podgrajski tabor, vključen v obzidje poljanskega gradu, ob zgraditvi služil zlasti prebivalcem Poljan – Starega trga in je tudi zato, ne le zaradi fortifikacijske arhitekture, dobil ime Novi trg ali Tržič (manjši trg). Bržčas so tabor zgradili še v zadnjih desetletjih 15. stoletja, za Tržane pa je morebiti nekaj časa vendarle predstavljal več kot pribežališče. Prebivalcev Starega trga, Tržanov, urbar iz leta 1576 sicer ne navaja med kaščarji, kar ne preseneča, saj so s kaščno dajatvijo izrecno obremenjeni samo tuji in ne tudi poljanski podložniki. Opozoriti kaže na dejstvi, da našteva urbar le 25 kašč, po Valvasorjevem bakrorezu (1679)[150] pa je sto let pozneje moč našteti več kot 40 majhnih zgradb. Presežek je prejkone pripadal domačim poljanskim podložnikom in med njimi Tržanom, seveda ob pogoju, da je Valvasorjeva upodobitev realistična. Obseg tabora sto let prej zagotovo ni bil manjši, zato je moralo biti tudi leta 1576 v njem najmanj toliko kašč.

V urbarju iz leta 1576, v času še obstoječe nevarnosti, pričajo o taborski naravi Tržiča kašče okoliških kmetov, nakar v priročnem urbarju 1642–1649 ni več ne kašč ne Novega trga.[151] V spremenjenih obrambno-varnostnih razmerah je očitno še pred tem izgubil ves pomen, zato je vprašanje, ali ne govori Valvasor pravzaprav že o polpreteklem stanju, ko pravi, da je tabor nudil zatočišče okoliškim podeželanom in da so v mirnih časih hišice v njem prazne.[152] Jožefinska merjenja iz osemdesetih let 18. stoletja prikazujejo samo veliko stavbo podkvaste oblike, imenovano *Altes Schlos*, v bližini katere je zrasla manjša graščina (*Schloß*), pri opisu trdnih stavb v vasi Predgrad pa govorijo o kapeli in gospoščinskem poslopju (*Eine Capelle und das herschaftliche Gebäude*). Drugače kot pri gradovih Kostelu in Pobrežje, tu ni vrisano taborsko-obgrajsko obzidje.[153] Četrt stoletja pozneje se je fizična podoba grajsko-taborskega areala še dodatno spremenila. Leta 1809 so namreč Francozi grad požgali in sedež gospostva se je preselil v novo graščino,[154] ki jo kot »Schloß« poznajo že jožefinska merjenja. Od starega grajskega kompleksa je ostala zgolj kapela, današnja podružnica sv. Fabijana in Boštjana. Franciscejski kataster iz let 1822–1823 ima nato pod nekdanjim gradom osem lesenih stavb: sedem majhnih vinskih kleti in stanovanjsko hišico, ki predstavljajo enklave sredi zelo velike gospoščinske pašniške parcele. Ni gotovo, ali so na tleh nekdanjega tabora stale vse ali nemara samo zgornje tri kleti, postavljene v vrsti druga ob drugi.[155]

150 Valvasor, *Topographia*, št. 189.
151 HHStA, FAA, A–15–3, No. 53.
152 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 449.
153 Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem*, str. 155, sekcije 246 (Predgrad), 238 (Kostel) in 247 (Pobrežje).
154 Stopar, *Grajske stavbe*, str. 93, 95.
155 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 336, k. o. Predgrad, mapni list X in zapisnik stavbnih parcel 10. 3. 1823. – Stalno naseljena je bila le hišica z malo zemlje, nastala povsem na novo ali z delitvijo ene od desetih hub. Vas Predgrad je imela po terezijanskem katastru, enako kot leta 1576 (D. Kos, *Urbarji*, str. 264–267), še vedno samo deset hub, vendar so bile te razdeljene med 34 posestnikov (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 121, RDA, N 162, No. 26, 30. 9. 1757).

Trg Pusti Gradec – lokalni mit, izraz ambicij gospodarjev ali resnično trg?

Kdor pozna vasico Pusti Gradec, poldrugi kilometer jugovzhodno od Dragatuša, si bo ob še tako bujni domišljiji komaj lahko predstavljal, da je tu od konca 17. do začetka 19. stoletja kontinuirano izpričano trško naselje. Po popisu prebivalstva iz leta 2002 je naselje štelo 10 stanovanjskih zgradb in 27 prebivalcev.[156] Njihovo število se zadnjih sto let konstantno zmanjšuje in znaša nekaj manj kot pred poldrugim stoletjem (29 leta 1869, 44 leta 1900).[157] Resda je v bližini, na okroglem polotoku v okljuku Lahinje stala graščina Pusti Gradec, na katero se je nastanek trga brez dvoma oprl, toda lega in tip naselja se zdita za trške funkcije zelo neprimerna. Gre namreč za zaselek z nekaj domovi na terasah levega brega Lahinje,[158] oddaljen 300–400 metrov od gradu rahlo navkreber proti Dragatušu, brez središčnega prostora in sakralnega objekta. Med vsemi kraji na Slovenskem, ki so se kdaj ponašali z nazivom trg, gotovo ne bi našli bolj nenavadnega, kakor tudi ne teže razumljive odločitve ustanoviteljev za vzpostavitev trškega naselja na takem mestu.

Tudi po skrbni analizi vsega, kar o trgu Pusti Gradec vemo, in iskanju primerljivosti s trškimi naselji v širšem prostoru, pri vprašanju o njegovih začetkih in razlogih za nastanek še vedno nismo prišli dlje kot do hipotez. Ostaja upanje, da se bodo kdaj našli viri starejšega nastanka, ki bodo za katero od hipotez dali trdnejšo podlago.

Nenavadno trško naselje Pusti Gradec bomo imenovali z današnjim imenom, ki ga je nosila tudi nekdanja graščina. Do devetdesetih let 20. stoletja se je kraj sicer več desetletij uradno imenoval Pusti Gradac. Kot samostojno naselje obstaja šele od obdobja med obema svetovnima vojnama, ko se je osamosvojil od Dragatuša.[159] Drugi samoglasnik -a v besedi Gradac je bil sploh še mlajši pojav[160] in, kot

156 http://www.stat.si/popis2002/si/rezultati_naselja_osnovni.asp (25. 2. 2010)
157 *Krajevni leksikon Slovenije* 1995, str. 566–567.
158 Prim. prav tam, str. 315.
159 Po krajevnem repertoriju iz leta 1919 je bil še zaselek Dragatuša z 8 hišami in 33 prebivalci (*Spezialortsrepertorium*, str. 103). Po *Krajevnem leksikonu Dravske banovine* (1937), str. 128, je štel le 7 hiš in 35 prebivalcev.
160 V *Krajevnem leksikonu Dravske banovine* (1937), str. 128, se kraj imenuje še Pusti gradec, prav tako leta 1919 po krajevnem repertoriju (*Spezialortsrepertorium*, str. 103): Oedengraz, Pusti Gradec. – Krajevno ime so v nekaterih dokumentih jugoslovenizirali že pred 2. svetovno vojno, vendar ni zaživelo, po vojni pa so v imenu bratstva in enotnosti ter

priča že pridevnik gradéčki, ni koreninil v izvornem imenu. Tudi kastelološka literatura govori v glavnem o graščini Pusti Gradec,[161] kot je njeno slovensko ime zapisal že Valvasor (1679 in 1689): *Puſti Gradecz*.[162] V večji zadregi se znajdemo, če želimo z današnjim poimenovanjem uskladiti ime trga, kakršnega zasledimo v obravnavanih virih od konca 17. do začetka 19. stoletja. Kraj se je namreč v svetnih, predvsem urbarialnih virih vedno imenoval samo Gradec, torej drugače kot graščina, le v matičnih knjigah viniške župnije najdemo zanj izmenično obe imeni: Gradec in Pusti Gradec.[163] Vse torej kaže, da so ga v ožji okolici poznali samo pod krajšim imenom, pridevnik Pusti pa so mu dodajali za potrebe označevanja v širšem prostoru, zlasti da se je razlikoval od imena gradu in prigrajske vasi Gradac med Črnomeljem in Metliko ter od drugih okoliških Gradcev.

Zgodbo o pustograškem trgu bomo, kot je običajno, začeli s prvo omembo kraja, in si v nadaljevanju najprej ogledali dejstva, vključno z obravnavo vprašanja, ali je bil Pusti Gradec res kdaj trg, primerljiv s »klasičnimi« trgi. Nazadnje se bomo vrnili k izhodišču in ponudili hipoteze o razlogih in času nastanka te več kot nenavadne trške naselbine – torej o njeni nedokumentirani »predzgodovini«.

Ključ za razumevanje problema je prav v tej **nedokumentirani dobi.** Naselje Gradec se namreč v znanih virih ne pojavi pred letom 1679, kar pomeni več kot dvesto let pozneje kot večina okoliških naselij.[164] Ker pa to ozemlje glede na pripadnost zemljiškim gospostvom ni bilo kompaktno, ni mogoče z gotovostjo ugotoviti, komu je v srednjem veku pripadalo ožje območje graščine in vasi Pusti Gradec. Še najbolj verjetno se zdi, da je bilo del posesti Auerspergov – Turjaških, čeprav ga v najstarejšem turjaškem urbarju (1463) in v razdelilni listini njihove posesti (1467) ne srečamo, a najdemo v omenjenih virih sosednje zaselke Lahinjo, Brdarce, Nerajec in Obrh.[165] Prva dva sta leta 1467 v celoti pripadla šumberški veji Auerspergov, druga dva pa sta si turjaška in šumberška rodbinska veja razdelili.

Tako je tem bolj pomenljivo, da je graščina oziroma stolp Pusti Gradec (*Thurn Öedengräz*) ob prvi omembi leta 1593 izpričan prav v rokah šumberških Auerspergov. Šlo je za posest z imenjsko rento 3 goldinarjev in 24 krajcarjev, ki so jo tega leta v kranjski imenjski knjigi prepisali od posesti pokojnega Janeza Auersperga k tedaj še majhni posesti Gašperja Križaniča. Kaj konkretno je prepisana posest obsegala, ne vemo, kakor tudi ne, na kaj se je nanašalo imenje 4 goldinarjev in 40 krajcarjev, ki ga je Gašperju leto prej (1592) prepisal njegov brat Jurij Križanič.[166] Brata Križanič sta po imenjski knjigi sicer posedovala vsak po 4 goldinarje, 40 krajcarjev in 1 denarič – skupaj 9 goldinarjev, 20 krajcarjev in pol – od leta 1587, ko sta to posest kot dar dobila prav od šumberške veje Auerspergov, od posesti pokojnega Janeza in njegovega brata Andreja Auersperga.[167] Do izročitve je prišlo sicer že leta 1582.[168] Gašper Križanič je tako do leta 1593 združil v svojih rokah imenjsko rento 12 goldinarjev ter 44 krajcarjev in pol, za katero vemo, da je bila še nekaj let prej v celoti šumberška in da je vsaj del, če ne vsa spadala h graščini Pusti Gradec. Še leta 1593 ali malo zatem je v imenjski knjigi nastal zapis, da se je imenjska renta zmanjšala za goldinar in 36 krajcarjev, ker je bilo Križaniču dovoljeno dve hubi priključiti k pristavi (*zur Mayrschafft eingezogen*).[169] Ta se omenja tudi v Gašperjevem zapuščinskem inventarju iz leta 1597,[170] ki, pomenljivo, razlikuje med dvema graščinskima kompleksoma: poleg stolpa v Pustem Gradcu (*alda im Thurn zu Öden Gräz*)[171] navaja tudi dvorec pri (!) Pustem Gradcu (*am Hoff beÿ Öden Gräz*),[172] na koncu ima pa še t. i. staro hišo (*Im Alten Hauß*), s čimer je očitno spet

izenačevanja vseh belokranjskih Gradcev nadeli vasi ime s črko a (Milovan Dimitrič, Tudi uradno hočejo ime Pusti Gradec. *Delo* 36, št. 90, 19. 4. 1994, str. 9; isti, Edino pravilno ime kraja je Pusti Gradec! *Delo* 38, št. 234, 9. 10. 1996, str. 4).

161 Prim. Smole, *Graščine*, str. 396; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 100–103. – Ime *Pusti gradac* (sic!) navaja Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 269.

162 Valvasor, *Topographia*, št. 174; isti, *Die Ehre* XI, str. 430.

163 Npr. *ex Gradaz* (10. 11. 1679, 9. 12. 1680), *ex Gradez* (2. 1. 1681, 8. 10. 1682, 15. 4. 1758), *ex Pusti Gradecz* (25. 2. 1751, 1. 3. 1758), *ex Pusti Gradaz* (30. 12. 1754, 9. 7. 1755). NŠAL, ŽA Vinica, R 1679–1685, R 1749–1757, R 1757–1784.

164 V srednjeveških virih pogrešamo sosednje zaselke Šipek, Črešnjevec in Podlog, prve omembe drugih najbližjih krajev pa si sledijo takole: Dragatuš (1359), Nerajec (1395), Obrh (1427), Lahinja (1463), Brdarci (1463). M. Kos, *Gradivo*, str. 38, 121, 304, 392, 397. Prim. tudi D. Kos, *Urbarji*, str. 77–83.

165 Kot v prejšnji opombi. Prim. D. Kos, *Urbarji*, str. 77, 80, 81. – Dragatuš in gradič Turn zahodno od njega sta po urbarju iz leta 1490 spadala pod komendo nemškega viteškega reda (prav tam, str. 78, 220).

166 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 128.

167 Prav tam, fol. 123′. – Pri Juriju je sicer navedeno, da sta mu Auersperga podarila za 9 gld, 20 kr in 2 den imenjske rente, pri Gašperju pa je zapisana vsota 4 gld, 40 kr in 1 den (fol. 128).

168 Izročilno pismo za devet hub in pol je bilo sicer datirano 1. septembra 1582 in se je glasilo samo na Jurija, Gašper pa je 1. decembra 1582 prejel pet hub; vsa posest je ležala v Beli krajini (*im Mötlinger Poden*). ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 14, C–1, 1. 7. 1597, str. 3.

169 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 128.

170 ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 14, C–1, 1. 7. 1597, str. 26–27.

171 Prav tam, str. 1.

172 Prav tam, str. 20.

mišljen prvotni stolp – graščina.[173] Dvorec pri Pustem Gradcu bo najverjetneje poznejši dvorec pri Brdarcih, ki ga v literaturi srečamo tudi kot grajsko pristavo.[174] Nosil je sicer letnico 1641,[175] a ta ne pomeni nujno časa zgraditve stavbe na novo. Omenjanje več stavbnih objektov, med njimi t. i. stare hiše, vsekakor kaže na določeno starost Pustega Gradca. Žal pa v Gašperjevem zapuščinskem inventarju ni datirano kupno pismo za pustograški stolp (*per den Thurn zu öden Gräz*), ki ga je neznano kdaj pred letom 1593 izdal Viljem Auersperg.[176]

Gašperju Križaniču, v zapuščinskem inventarju označenemu kot poveljniku haramij na Hrvaškem,[177] je po imenjski knjigi sledil Gabrijel Križanič, ki je svojo imenjsko rento v letih 1596 in 1601 povečal za več kot dvajsetkrat – na dobrih 235 goldinarjev, in sicer na račun posestnih pridobitev od baronov Auerspergov ter Janeza Ludvika Sauerja (gospostvo Trebnje).[178] Zaradi »utopitve« Pustega Gradca v povečani Križaničevi posesti nimamo jasne slike o obsegu pustograške posesti vse do leta 1635, ko je bila ta po Gabrijelovi smrti v lasti njegove sestre Barbare, poročene baronice Kacijanar. Cesar Ferdinand II. je tedaj s fevdno listino potrdil Barbarino prodajo več hub in graščine oziroma stolpa Pusti Gradec (*den Thurn oder Guett Ödensgräz*) Matevžu Plasmanu. Listina navaja poleg gospoščinskega sedeža 19 hub, raztresenih po bližnjih vaseh Črešnjevec, Brdarci, Nerajec, Kuk in Lahinja, molči pa o zaselku ali trgu Gradec,[179] ki ga pozna šele najstarejši ohranjeni graščinski urbar za obdobje 1690–1699.[180]

Fevdna listina 1635	**Urbar 1690–1699**
Črešnjevec (*Kherschdorf*) – 2 hubi in še enkrat 2 hubi, skupaj 4 hube[181]	**Črešnjevec** (*Kherßchdorff*) – 5 in 3/4 hube
Lahinja (*Lachina*) – 5 hub in pol	**Lahinja**[182] (*Dorff Lachina*) – 4 in pol hube
Nerajec (*Näräz*) – dve hubi in pol	**Veliki Nerajec** (*Groß Nerayzdorff*) – 3/4 hube
	Mali Nerajec (*Khlain Neraiz*) – 1 in pol hube
Kuk (*Polz*) – 2 hubi	**Kuk** (*Khuckh*)[183] – 2 hubi
---	**Talčji Vrh** (*Dorff Kchelbersperg*) – 3 1/4 hube
---	**trg Gradec** (*Markht Gradez*) –1 1/4 hube in 2 oštata
---	**pri Gradcu** (*Bey Gradez*) –3/4 hube
Brdarci (*Werderaz*) – 5 hub	**Brdarci** (*Werdarcze*) – 2 in pol hube
---	**Maline** (*Dorff Malline*) – 2 hubi
---	Pripis iz leta 1699: **trg Gradec** (*Markht Grädez*) – 1/4 hube,[184] gospostvo uživa v trgu 1 1/4 hube[185]
Skupaj 19 hub	**Skupaj 24 hub in 2 oštata**

173 Prav tam, str. 24.
174 Jakič, *Vsi slovenski*, str. 269.
175 Stopar, *Grajske stavbe*, str. 9.
176 ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 14, C–1, 1. 7. 1597, str. 3. – Viljem Auersperg je najverjetneje sin viteza Volfa Engelberta s Šumberka in Žužemberka, brat Janeza in Andreja, rojen leta 1555, toda v šumberški veji sta pred njim izpričana še dva starejša odrastla Viljema, od katerih je prišel prvi na svet že sredi 15. stoletja in umrl leta 1506, drugi pa je bil njegov nečak (Preinfalk, *Auerspergi*, str. 509–510, 558).
177 ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 14, C–1, zapuščinski inventar Gašperja Križaniča, 1. 7. 1597, str. 1.
178 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 127′.
179 ARS, AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 2304, 1635 VI. 1., Gradec. – Prim. tudi D. Kos, *Urbarji*, str. 63. – V Plasmanovem zapuščinskem inventarju sta navedena tudi nedatirano kupno pismo za Pusti Gradec med Kacijanarjevo in Plasmanom ter njuna poravnava za isto posest 17. septembra 1635 (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 81, XXXIV P–31, 14. 2. 1650, str. 6 in 8).
180 NŠAL, ŽA Črnomelj, fasc. 1, urbar Krupa in Pusti Gradec 1690–1699, fol. 179–181, 190. Prim. objavo: D. Kos, *Urbarji*, str. 542–544.
181 D. Kos, *Urbarji*, str. 63, razlikuje med dvema belokranjskima Črešnjevcema in ima za drugega kraj pri Semiču, kar ni verjetno.
182 Velika in Mala Lahinja.
183 D. Kos je Kuk, za katerega zmotno pravi, da v listini iz leta 1635 ni omenjen, postavil v prostor »nekje med Nerajcem in Belčjim vrhom« (D. Kos, *Urbarji*, str. 547). Sodeč po lociranju toponima *zum Polcz* iz let 1458 v Belčji Vrh (M. Kos, *Gradivo*, str. 721), gre morda za ta kraj. Kuk se pojavlja v krupskih urbarjih kot »Khuke« in »Kucke« še globoko v 2. polovico 18. stoletja, ko je bila v vasi poldruga huba (npr. ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 18, urbar Krupa 1775–1778, fol. 106–7).
184 Gre za četrt hube, ki je prej pripadala posestniku s polovično hubo.
185 Vštete je četrt hube, ki je prej pripadala posestniku s tričetrtinsko hubo v trgu.

Primerjava stanja v listini (1635) in v omenjenem urbarju je pokazala, da je medtem sicer prišlo do določenih posestnih sprememb, vendar te niso bile občutne. Poleg trga Gradec sta v urbarju novi še vasi Maline in Talčji Vrh.[186]

Med Ferdinandovo listino, ki kot prva podaja okvirni obseg posesti Pustega Gradca, in najzgodnejšim ohranjenim urbarjem je torej minilo 65 let. V vmesnem času zasledimo 10. novembra 1679 v najstarejši krstni matični knjigi župnije Vinica prvo omembo kraja Gradec (*ex Gradaz*),[187] ki ji kontinuirano sledijo druge, vendar ni Gradec nikoli označen kot trg (*oppidum*), kakor so viniški duhovniki tu in tam imenovali Vinico (*hic opido, ex opido Vinicensi*).[188] Postavlja se vprašanje, ali je to obdobje res ključni čas, v katerem je treba iskati nastanek trga Gradec, ali pa se je ta v omenjeni listini iz leta 1635 preprosto »skril« v navajanju graščinskih pritiklin in je torej kot tak obstajal vsaj že pod Križaniči.

Iz vmesnega časa so sicer dobro dokumentirani lastniki graščine, nič pa ni znanega o njeni rustikalni in dominikalni posesti, vključno s trgom. Valvasor opisuje zgodovino gradu le za polpreteklo dobo, samo do časa, ko so ga posedovali Plasmani. Poznal ni niti osebnega imena Matevža Plasmana, pri čemer še navaja, da ni znano, kdo je grad postavil. Nato se na dolgo in široko razpiše o Plasmanovih sinovih, s katerimi je rod izumrl in od katerih naj bi prvi tukaj leta 1654 na grozovit način umoril svojega očima, materinega drugega, neplemiškega moža. O samem gradu ve Valvasor povedati razmeroma malo. Ustavi se pri razlagi njegovega imena, ki da izvira iz *kranjščine*, in pri prijetni legi gradu tik ob rečnem otoku (!). Tega lahko sicer le slutimo iz upodobitve nadstropne grajske stavbe z okroglim stolpom in obdajajočimi majhnimi gospodarskimi poslopji.[189]

Plasmani, pri Valvasorju prvi znani posestniki Pustega Gradca, so tu pustili vidne materialne sledove, najprej v cerkvici Vseh svetnikov na polotoku nedaleč od gradu, pozidani leta 1638,[190] in nato še v graščinici v bližnjih Brdarcih.[191] Ko so ob smrti Matevža Plasmana leta 1650 popisali njegovo zapuščino, je poleg graščine Pusti Gradec posedoval hišo s pristavo v mestu Kočevje,[192] od koder je sicer izviral.[193] Pred poplemenitvijo nimamo o njem in njegovi dejavnosti nobenih poročil, pozneje pa ga srečamo kot zakupnika vicedomske mitnice v Kočevju (1641–1643).[194] Sodeč po dolgem seznamu dolžnikov v zapuščinskem inventarju je šlo za spretnega poslovneža in posojevalca denarja, kar mu je leta 1630 tudi prineslo plemiški naslov »pl. Ostwindberg«.[195]

Pusti Gradec je ostal v rokah rodbine Plasman le eno generacijo. V imenjski knjigi so ga leta 1661 prepisali gospodom Sillyjem,[196] ki so ga leta 1677 prenesli na Karla Vajkarda barona Purgstalla.[197] S tem je gospostvo prenehalo obstajati kot posebna enota in se je priključilo Purgstallovemu gospostvu Krupa.[198] Skupaj s krupskim gospostvom so ga leta 1723 podedovali Lambergi in ga 1737 prodali rodbini pl. Bonazzi.[199] Z dedovanjem je nato leta 1772 prešlo na Apfaltrerje in ostalo v njihovi lasti vse do zemljiške odveze. Lastnike si je v času Apfaltrerjev delilo ne le s Krupo, ampak še z enim pomembnim belokranjskim gospostvom – Pobrežjem.[200]

Trg Gradec kot sestavni del gospostva Pusti Gradec je **dokumentiran** šele v času tesne navezanosti tega na gospostvo Krupa, v obdobju gospodov Purgstallov, Bonazzijev in Apfaltrerjev. V literaturi bomo o njegovem obstoju zaman iskali kakršno koli še tako skromno omembo,[201] zato ga lahko med vsemi obravnavanimi trgi najbolj upravičeno imenujemo »pozabljeni trg«. Tudi v ljudskem izročilu ni zaslediti ničesar, kar bi vsaj namigovalo na kakšno posebnost zaselka nad nekdanjim gradom.[202] Tiho, kot se oznaka v prvem ohranjenem urbarju konec 17. stoletja pojavi, v prvi polovici 19. stoletja v gospoščinskih virih tudi

186 Po Kosu gre najbrž za Telčji vrh (sic!), a dopušča tudi Belčji vrh (D. Kos, *Urbarji*, str. 548). Glede na prepoznavno etimologijo zapisa (Kalb = tele) ni dvoma, da je mišljen Talčji Vrh pri Črnomlju.

187 NŠAL, ŽA Vinica, R 1679–1685. – Dokaz, da je v tej in naslednji omembi kraja 9. 12. 1680 resnično mišljen Pusti Gradec, predstavljajo priimki staršev in botrov, ki so enaki priimkom podložnikov v Gradcu in bližnjih zaselkih v urbarju 1690–1699.

188 Prav tam, 21. 1. 1680, 4. 10. 1682.

189 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 430–431.

190 V lok vhodnega portala sta vklesana letnica in ime Matevža Plasmana kot fundatorja (Stopar, *Grajske stavbe*, str. 100).

191 Graščinica ali dvorec v Brdarcih z dvema okroglima renesančnima stolpičema naj bi pozidal šele Matevž Plasman, ki je dal nad vrati poleg letnice leta 1641 ovekovečiti svoj novi plemiški naslov »Ostwindenperg« (Stopar, *Grajske stavbe*, str. 9).

192 ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 81, XXXIV P–31, 14. 2. 1650, str. 1–3.

193 Priimek Plasman je v mestu Kočevje izpričan že konec 15. stoletja (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 102, I/58, lit. P VI–2, urbar Kočevje in Prem 1494, fol. 8.) in je bil v njem v drugi polovici 16. stoletja sploh med najbolj razširjenimi (Wolsegger, Das Urbarium, str. 154–158).

194 Mitnico je z začetkom leta 1641 vzel v triletni zakup (StLA, IÖ. HK–Akten, 1640–X–63, 22. 12. 1640, 16. 11. 1640).

195 Frank, *Standeserhebungen und Gnadenakte* 5, str. 83.

196 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1662), fol. 124, 124′.

197 Prav tam, št. 6 (1662–1756), fol. 248.

198 Smole, *Graščine*, str. 396.

199 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1662), fol. 64. – Po M. Smole je prišlo do kupoprodaje med Francem Bernardom grofom Lambergom in Petrom Pavlom pl. Bonazzijem že leta 1734 ali 1736 (Smole, *Graščine*, str. 249).

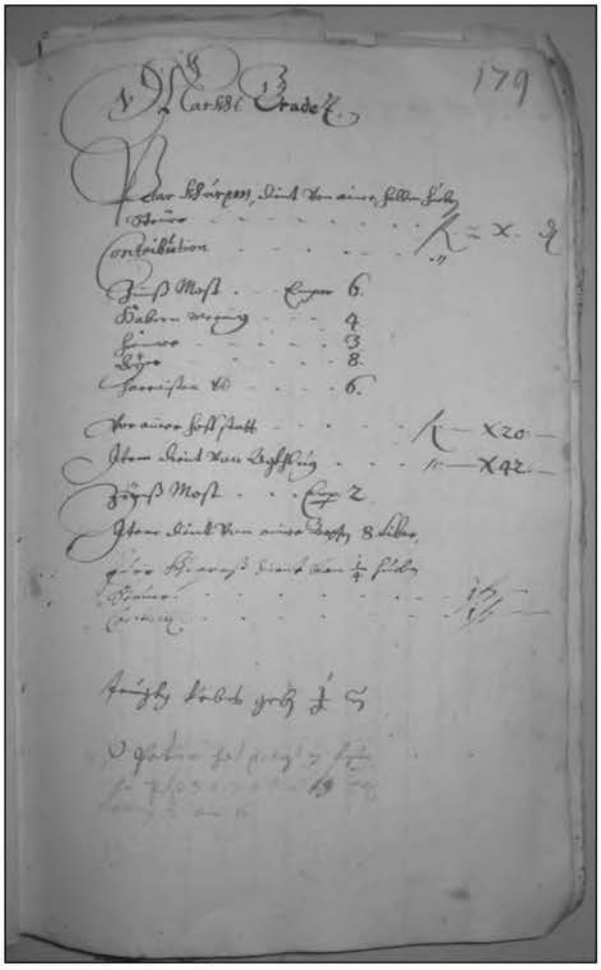
200 Smole, *Graščine*, str. 249, 354.

201 Prim. zlasti *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 128; *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 53.

202 Informator Danijel Klepec, Pusti Gradec 3, pismo avtorju 27. 9. 1998.

ugasne. Vse omembe trga so zgolj domače, gospoščinske provenience, toda trška oznaka za naselje je – pomenljivo – večkrat izpričana tudi v slovenščini, kar nedvoumno priča, da so domačini kraj tako tudi resnično naslavljali.

Trg (Pusti) Gradec bi ostal še naprej prezrt, ko ne bi nanj pred dvema desetletjema naletel Dušan Kos v dotlej še neuporabljenem urbarju gospostev Krupa in Pusti Gradec 1690–1699.[203] V objavi urbarja (1991) je Kos pri razrešitvi toponima *Markht Gradez* oziroma *Markht Grädez* negotovo zapisal, da je kraj »verjetno Pusti Gradec, čeprav bi orig. šlo za Gradac«,[204] drugo omembo trga v urbarju – *markht Gräz* – pa je sploh razrešil kot Gradac.[205] Zadnja možnost je danes povsem izključena, a se je sprva vsaj na pogled zdela veliko verjetnejša. In ko iz poznejšega časa ne bi imeli toliko drugih omemb trga Gradec, bi glede na podobo, ki jo o njem ponuja omenjeni urbar s konca 17. stoletja, lahko

Prva omemba trga Gradec v urbarju graščine Pusti Gradec 1690–1699.

203 O urbarju D. Kos, *Urbarji*, str. 28–29.
204 Prav tam, str. 548.
205 Prav tam, str. 535.

prej ko ne sklenili, da je šlo za kratkotrajen pojav, plod samovolje tedanjih lastnikov grofov Purgstallov ali njihovih uradnikov.

V urbarju iz let 1690–1699 se trg pojavi proti koncu, in sicer na treh mestih: dvakrat v ožjem urbarskem delu in tretjič v regestu o kupoprodaji kleti. V samem urbarju je najprej naveden kot *Markht Gradez*, v katerem sta dva podložnika, ki imata pol oziroma tričetrt hube ter vsak še po en oštat (*hoffstatt*), okljuk (*agkhlug*, *ogklug*) in vrt (*gartten*). Po poznejših pripisih je od prve polovične hube četrtino hube užival drug gospodar z enakim priimkom, od tričetrtinske pa četrtino gospostvo. Takoj za trgom sledi krajevna enota »pri Gradcu« (*Bey Gradez*) z enim samim podložnikom, posestnikom polovične hube, dveh njiv in vrta ter dodatno četrtinske hube v sosednjem Velikem Nerajcu. Končno se ime trga (*Markht Grädez*) pojavi še povsem na koncu urbarja v pripisu iz leta 1699. Tu je ponovljeno in nato prečrtano ime uživalca odcepljene četrtinske hube ter zapis, da v trgu (*in markht Gräz*) uživa hubo in četrt zemljiško gospostvo.[206] Seštevek posestnih enot v trgu daje tako hubo in četrt v rokah dveh podložnikov, pozneje treh, ter hubo in četrt kot dominikalno posest, skupaj dve hubi in pol. Upoštevaje še pol hube v rokah posestnika pri Gradcu pridemo do treh hub.

Podoba Gradca je zelo podobna kot približno desetletje pozneje v krupskem urbarju, nastalem pred letom 1707. V trgu (*Marckht Grädez*) sta dva posestnika obdelovala vsak pol hube in tretji četrtinsko hubo, pri kateri je poznejši pripis, da je opustela (*ödt*).[207] Četrt hube *in Markht Gräz*, prej v posesti enega od obeh posestnikov polovične hube, najdemo med hubami, ki jih zdaj obdeluje gospostvo,[208] tričetrtinska huba pri trgu (*beÿ Markh Gradez*) pa je še vedno v rokah istega gospodarja kot v prejšnjem urbarju, le da je ta zdaj naveden v vasi Veliki Nerajec.[209] Malo drugačno posestno stanje ponuja v istem urbarju razdelek o malih pravdah. V trgu Gradec (*Markht Grädez*) so trije podložniki, vsak s pol hube. Posestnika opustele četrtinske hube ni več, zato pa je k trgu štet podložnik Jurij Katelan, ki ima še četrt hube v sosednjem Velikem Nerajcu.[210] Isti je kot edini gospodar iz trga (*Markht Gradez*) plačeval tudi desetino od mošta.[211]

206 NŠAL, ŽA Črnomelj, fasc. 1, urbar Krupa in Pusti Gradec 1690–1699, fol. 179–181, 190. Prim. D. Kos, *Urbarji*, str. 542–544. – Okljuk gre iskati na ledini južno od Gradca, označeni na franciscejski katastrski mapi (1824) kot *Okluk* (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 174, k. o. Obrh, mapni list VI). Tu so imeli parcele prav vsi posestniki iz Gradca (prav tam, zapisnik zemljiških parcel, 31. 1. 1825).
207 ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 14, urbar Krupa pred 1707, fol. 59′, 60.
208 Prav tam, fol. 62.
209 Prav tam, fol. 56′.
210 Prav tam, fol. 124′–125.
211 Prav tam, fol. 149.

V istem urbarju, nastalem pred letom 1707 in vsekakor po 1699, je še posebej zanimiva omemba povsem neznanega tabora pri Pustem Gradcu (*In Täber beÿ Ödengräz*), o katerem ne vemo sicer ničesar drugega.[212] Iz urbarja tudi ni mogoče razbrati njegove lokacije – pri gradu ali cerkvi –, ampak lahko iz predloga *pri* sklepamo samo to, da ni stal neposredno ob graščini. Velikost taborskega kompleksa je posredno izražena z navedbo, da so v njem kašče (*von den Behaltnußen*), za katere plačuje činž 41 gospodarjev; med temi sta tudi dve imeni podložnikov iz trga in ime prej omenjenega Katelana.[213] Vse kaže, da je bil tabor v sklopu graščinice pri Brdarcih, na kar poleg oznake *pri Pustem Gradcu* bržkone kaže tudi ljudski rek: »Pusti Gradec – beži v Brdarce«.[214]

V naslednjem urbarju iz leta 1742, skupnem za Krupo in Pusti Gradec, tabora ni več, pozornost pa vzbudijo zlasti različna poimenovanja za naselja Krupa, Vinica in Gradec. Prva dva se imenujeta zgolj *purgarija* oziroma *purga* (*Purgereÿ Crupp*, *Purgereÿ Weiniz*), Gradec pa je zdaj prvič označen s slovenskim imenom Trg Gradec (*Terch Gradez*). Njegova posestna podoba se je od zadnjega urbarja (pred 1707) spremenila le malenkostno; še vedno so v trgu izpričani trije posestniki – dva s polovično hubo in Katelanov naslednik s tričetrtinsko, od tega s pol hube v Velikem Nerajcu.[215]

Slovensko ime trga srečamo nato še nekajkrat sredi 18. stoletja v terezijanskem katastru, med drugim s polnim imenom Pusti Gradec: *Terch Grätz oder Pusti Gratz*,[216] *Terch Gräz*,[217] *Terch Graz*.[218] Pri tem glede na sočasno izpričano nemško ustreznico *Marckht Gradez*[219] ni dvoma, da je oboje pomenilo trg. Trije trški posestniki – dva s polovično in eden s tričetrtinsko hubo (skupaj s hubnim deležem v Velikem Nerajcu)[220] – se niso v ničemer razlikovali od drugih podložnikov. Njihova hubna posest je bila enako kot povsod v krupskem gospostvu podeljena samo po zakupnem pravu (*Miethweis*).[221] Imeli pa so tudi zelo veliko delovno obveznost, na leto kar 210 dni ročne in 20 dni živinske tlake, čeprav so nekatere vasi namesto delovnih obveznosti že poznale robotnino v denarju.[222]

V času po terezijanskem katastru poznamo le še dve urbarski omembi kraja, obakrat kot trga, enkrat v slovenščini in drugič v nemščini. Zadnji krupski urbar, v katerem najdemo Gradec, je priročni urbar za obdobje 1775–1778. Ker je pri skoraj vsakem urbarskem kraju pred imenom tudi oznaka *Dorf*, srečamo za Gradec nekoliko nenavadno formulacijo *Dorf Terch Gratz*, v kraju pa še vedno tri podložnike, dva s polovično in tretjega s celo hubo.[223] Ko je naslednik enega od njih svojo posest leta 1794 z odkupom prevedel v kupnopravno, je še naveden kot podložnik v trgu (*aus Markt Gradaz Haus No. 18*).[224] Za prvo polovico 19. stoletja med ohranjenimi pobreškimi in krupskimi urbarji ni nobenega, v katerem bi bil zajet tudi Gradec, a vsaj v prvih letih po letu 1800 v spisih pobreškega gospostva zasledimo dokaze, da sta v ta čas preživeli tako nemška kakor slovenska oznaka kraja kot trga. V knjigi posestnih sprememb gospostva Pobrežje, pod katerega je trg po letu 1794 prešel v okviru nekih notranjih zamenjav Apfaltrerjevih posesti, je navedba iz leta 1802, da sta dva podložnika iz trga Gradec (*Markt Gradaz*) svojo polovično hubo prevedla v kupnopravno,[225] v repertoriju spisov krupskega gospostva pa med kraji, ki so se leta 1804 pritoževali zaradi tlake, srečamo *Terchgratz*.[226]

Potem ko smo lahko do osemdesetih let 18. stoletja o legi trga Gradec in posameznih domačij sklepali le na podlagi pisanih virov, so odtlej na voljo tudi kartografske upodobitve z opisi. Najzgodnejšo in nadvse uporabno tlorisno podobo ponujajo jožefinska vojaška merjenja iz obdobja 1784–1787. Kot prvo razkrivajo, da se je sedež (nekdanje) gospoščinske posesti Pusti Gradec – dejansko že povsem vključene v krupsko gospostvo – po Valvasorjevem času preselil iz prvotne graščine na okljuku Lahinje v dvorec pri bližnjih Brdarcih. Ime *Puszti Gradecz* je na zemljevidu vrisano pri tem, mlajšem dvorcu, prvotna graščinska zgradba na polotoku, ki

212 Prav tam. fol. 64′. – V temeljnem delu o protiturških taborih na Slovenskem pogrešamo na tem območju kakršno koli omembo tabora (prim. Fister, *Arhitektura slovenskih*, zemljevid med str. 164 in 165).

213 ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 14, urbar Krupa pred 1707, fol. 64′–65′.

214 Stopar, *Grajske stavbe*, str. 9.

215 ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 10, urbar Krupa in Pusti Gradec 1742, s. p.

216 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 111, RDA, N 125, No. 15, s. d.

217 Prav tam, šk. 64, BT, N 125, No. 30, 28. 4. 1752; prav tam, šk. 111, RDA, N 125, No. 24, 28. 4. 1752; ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 12, dominikalna in rustikalna napoved 1749–1757, lit. D.

218 ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 12, dominikalna in rustikalna napoved 1749–1757, lit. E.

219 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 111, RDA, N 125, No. 16, 4. 9. 1754; No. 17, 28. 5. 1755; ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 17, novoreformirani štiftni register, s. d., s. p.

220 ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 12, dominikalna in rustikalna napoved 1749–1757, lit. E.

221 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 111, RDA, N 125, No. 16, 4. 9. 1754.

222 Prav tam, No. 24, 28. 4. 1752; ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 17, novoreformirani štiftni register, s. d., s. p.

223 ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 18, priročni urbar Krupa 1775–1778, fol. 118.

224 Prav tam, knj. 36, protokol podložniških listin gospostva Krupa, pag. 5, 20. 6. 1794.

225 Prav tam, knj. 20, protokol posestnih sprememb gospostva Pobrežje, fol. 134.

226 Prav tam, fasc. 3, repertorij spisov gospostva Krupa, s. p., III. Rothbeschwerden.

jo je upodobil Valvasor, pa se zdaj pomenljivo imenuje *Altes Schloß*.[227] V skupnem opisu krajev Pusti Gradec in Brdarce sta kot trdni zgradbi označeni kapela, tj. cerkev Vseh svetnikov, in star grad (*1 altes Schloß*). Zahodno od tod, na mestu, kjer bi glede na urbarje pričakovali trg Gradec, srečamo gručo stavb, ki sestavljajo vas Zagradec (*D. Zagradecz*), v kateri pa vojaški zemljemerci niso našli nobene omembe vredne trdnejše zgradbe.[228] Krajevno ime Zagradec predstavlja posebnost predvsem zato, ker se pojavlja prvič; pozneje ga vzporedno s pojmom trg srečujemo tudi v domačih virih, leta 1786 v protokolu podložniških listin gospostva Krupa in graščine Pusti Gradec[229] in leta 1805 v registru vinske desetine pustograške graščine.[230] Pojasnjuje ga franciscejska katastrska mapa (1824), na kateri se majhna njivska ledina tik za hišami zaselka Gradec imenuje *Sa Gradzam* (!).[231]

Glede na stanje v času jožefinskih vojaških merjenj je zdaj največja razlika ta, da je na mestu prvotne graščine na okljuku Lahinje vrisan zgolj gosposčinski mlin barona Apfaltrerja z ostanki grajskih ruševin (*Ruinen*), Apfaltrerjev naslov pa je dvorec v Brdarcih s hišno številko 1 (*Gült Odengratz*).[232] Tamkajšnjo stavbo cenilni operati malo po letu 1830 imenujejo *grad imenja Pusti Gradec* (*das Schloß der Gült Oedengratz – Pustugrad*).[233] V zvezi s trgom pa ni v katastrskem operatu niti najmanjšega sledu ali vsaj namiga na kakšno posebnost, po kateri bi se Gradec kakor koli ločil od okolice. Zaselek Gradec (*Gratz*) s štirimi lesenimi domačijami (hišne številke 18–21) ni bil niti samostojno naselje, temveč del Dragatuša.[234] Priimek Cvetič pri dveh sosednjih hišah (h. št. 18 in 21) in razporeditev njunih parcel pa priča, da je povečanje posestnikov na štiri s prvotnih treh – toliko jih je bilo še po urbarju iz let 1775–1778 – posledica razdelitve nekoč enotne Cvetičeve hube na dve polovici. Kmetije v Gradcu so medtem zamenjale tudi pripadnost zemljiškemu gospostvu – od gospostva Krupa oziroma njegovega imenja Pusti Gradec so prišle h gospostvu Pobrežje.[235] Gradec je bil v času franciscejskega katastra povsem minoren zaselek, za katerega domove je, enako kot za hiše v vsej katastrski občini Obrh veljalo, da so leseni, majhni, temačni in pokriti s slamo.[236] Upoštevaje, da je v katastrski občini prišlo leta 1830 na hišo 8,57 prebivalca in v Dragatušu okroglo 7 duš, se je število Gračanov vrtelo okoli 30. Tudi o kakšni vidnejši neagrarni dejavnosti tukajšnjih prebivalcev lahko dvomimo, saj se je po cenilnih operatih v vsej katastrski občini Obrh samo sedem od 191 gospodinjstev ukvarjalo poleg kmetovanja še z obrtjo.[237]

Kot smo lahko videli že pri poljanskem Starem trgu, franciscejski kataster sicer ni tiste vrste vir, v katerem bi nujno moralo biti zapisana statusna oznaka trg. Tako je prav mogoče, da so Gradec v tem času v lokalnem okolju še označevali s trgom. Nedvomno pa glas o pustograškem trgu ni segel daleč, saj že *Topografija Kranjske* Franca Antona Breckerfelda konec 18. stoletja ne ve o njem ničesar,[238] tako kot stoletje prej zanj očitno ni slišal Valvasor.

227 Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem*, sekcija 247. – Sočasni jožefinski kataster je za to območje žal ohranjen le deloma. Izgubljeno je gradivo za okljuk Lahinje s prvotno graščino in Gradcem, v Brdarcih pa najdemo dvorec (*Guth Ödengratz*) s hišno številko 1 (ARS, AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko, šk. 144, k. o. Golek, fasija, s. d.). Konec 18. stoletja govori F. A. Breckerfeld o »zapuščenem gradiču Pusti Gradec, ki leži pri Črnomlju na romantičnem otoku med Lahinjo in dvema potokoma« (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, pag. 241).

228 Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem*, str. 162.

229 ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 37, protokol podložniških listin gospostva Krupa in graščine Pusti Gradec 1785–1788, 24. 1. 1786.

230 Prav tam, fasc. 69, Rusticalia, register vinske desetine graščine Pusti Gradec 1805, s. p.

231 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 174, k. o. Obrh, mapni list V.

232 Prav tam, zapisnik stavbnih parcel, 31. 1. 1825; N 358, k. o. Butoraj, mapni list VI, zapisnik stavbnih parcel 25. 4. 1825. – Danes ni pri nekdanjem mlinu nobenih ostankov graščine, zaznavni naj bi bili le temelji stolpa (prim. *Krajevni leksikon Slovenije* II, str. 53), na dvostolpasti grad pri Brdarcih, porušen leta 1907, pa spominjajo zaraščene razvaline (*Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 24). Prim. tudi Stopar, *Grajske stavbe*, str. 10, 102–103.

233 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 358, k. o. Butoraj, Cenilni operati, cenilni elaborat, uvod, & 1 in 13.

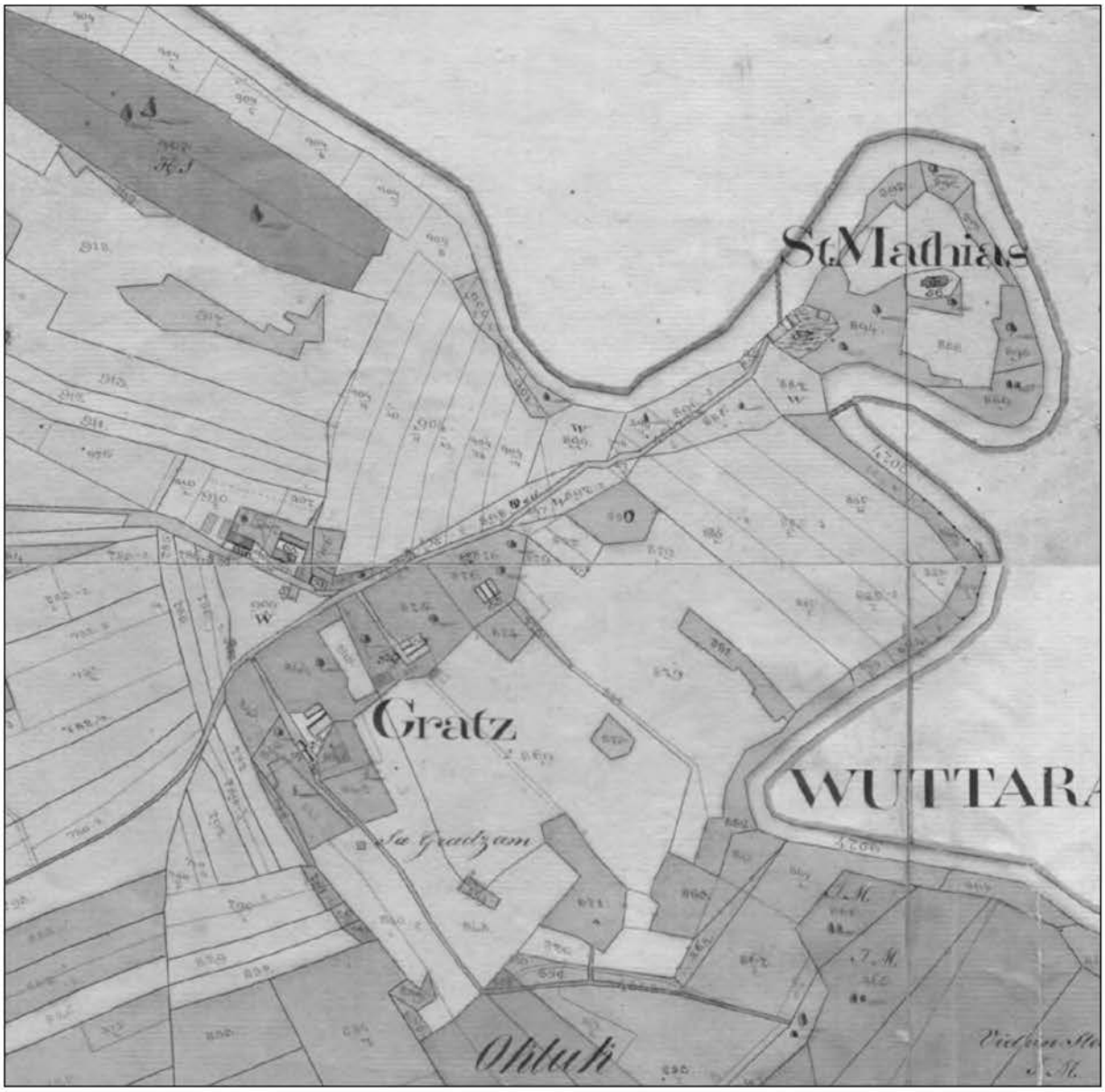
234 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 174, k. o. Obrh, mapna lista II in V; zapisnik zemljiških parcel, 31. 1. 1825; zapisnik stavbnih parcel, 31. 1. 1825.

235 Po franciscejskem katastru so vse štiri kmetije v Gradcu vključno z Apfaltrerjevim mlinom na mestu nekdanje graščine pripadale pobreškemu gospostvu (prav tam, Cenilni operati, zapisnik zemljiških in stavbnih parcel, 25. 2. 1826). Temu gre pripisati dejstvo, da se je Babičeva polovična huba v trgu Gradec znašla leta 1802 v knjigi posestnih sprememb gospostva Pobrežje (ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 20, protokol posestnih sprememb gospostva Pobrežje, fol. 134). Abecedna krajevna tabela za novomeško okrožje iz leta 1819 tako za vas Dragatuš navaja, da živijo v njej podložniki gospostev Pobrežje in Metlika (*Alphabetische Tabelle*, fol. C2).

236 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 174, k. o. Obrh, Cenilni operati, cenilni elaborat, uvod, & 13.

237 Prav tam, & 3. – V 107 domovih celotne katastrske občine Obrh je prebivalo 917 oseb, v 24 hišah vasi Dragatuš, pod katero je spadal tudi Gradec, pa 168.

238 ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, pag. 241 (v prevodu): »Že pred sto leti je bil gospostvu Krupa vtelešen plemiški sedež Pusti Gradec (*OEDENGRADETZ, Pusti Gradez*), ki je pripadal Plasmanom in ga je leta 1677 od gospoda pl. Sillyja kupila gospa Ana Šanina, vdova Karla Vajkarda barona Purgstalla. Odtlej se obravnava kot Krupi prilepljena pristava. Ta zapuščeni gradič Pusti Gradec leži pri Črnomlju na romantičnem otoku med Lahinjo in dvema potokoma.«

Nekdanji trg Gradec in okljuk Lahinje z ruševinami gradu Pusti Gradec in cerkvijo Vseh svetnikov na franciscejski katastrski mapi leta 1824.

V dobi »zapisane zgodovine« trga (Pusti) Gradec ne najdemo torej domala ničesar, s čimer bi ta skromni kmečki zaselek lahko upravičil naslov trga. Tem bolj zato preseneča, da mu domači gospoščinski viri – najsi je šlo za zapise uradnikov gospostva Krupa ali pozneje gospostva Pobrežje – niso pozabili pripisati trške oznake. Trškemu imenu glede na znana dejstva tudi ni mogoče odrekati zasidranosti v ljudski govorici. Trg je bil skratka tu, vsaj v lokalnem okolju povsem prepoznaven, pri čemer pa njegova vsebina poraja celo vrsto vprašanj, na katera imamo le malo jasnih odgovorov. Vprašanja lahko strnemo takole: **zakaj trg, od kdaj trg in ali v »dokumentirani dobi« sploh (še) trg?**

Ker Gradec pred letom 1679 ni izpričan, vse do leta 1593 pa ni izrecno potrjen niti obstoj graščine Pusti Gradec, moramo ostati zgolj pri hipotezah. Oba, trg in graščina, sta bila vsekakor starejša, toda kako stara sta bila v resnici? Sežejo njune korenine še v srednji vek ali je šlo za zgodnjenovoveški tvorbi? Do neke mere nam sicer pomaga arheologija, a ne pri glavnem vprašanju. Na naravnem okljuku Lahinje, na katerem je zrastla graščina, je izpričano že prazgodovinsko naselje, zunaj gradišča pa rimsko grobišče,[239] zato bi lahko sklepali na poznejšo bolj ali manj kontinuirano poselitev. A ko-

239 Prim. Pečnik, Prazgodovinska najdišča, str. 189; *Arheološka najdišča*, str. 241; Dular, *Topografsko področje XI*, str. 67–68.

likor je znano, trditve, da je enostolpni grad nastal že v srednjem veku, arheološko niso podkrepljene.[240] Za lokacijo trga nimamo, nasprotno, nobenih dokazov o starejši poselitvi. Zahodno od nje, na ledini Ušivec, je sicer arheološko dokumentirana naselbina, ljudsko izročilo pa govori o samostanskem kompleksu.[241]

Ob dejstvu, da se je upravni sedež imenja Pusti Gradec v 18. stoletju prenesel v mlajši dvorec pri Brdarcih, se kot neizogibno vsiljuje vprašanje, ali ni morda tudi trg Gradec prvotno stal kje drugje, morda pri Brdarcih ali na okljuku Lahinje med prvotno graščino in cerkvijo Vseh svetnikov. Pri iskanju odgovora je gotovo vsaj eno. Izključiti moramo možnost, da bi trg nastal iz protiturškega taborskega naselja in bi se Gračani pozneje, ob njegovem izpraznjenju, preselili na današnjo lokacijo vasi Pusti Gradec, podobno torej, kot so se sredi 18. stoletja izza taborsko-trškega obzidja razselili prebivalci taborskih trgov Vinica in Pobrežje.[242] Trg in tabor sta namreč v urbarju nedvoumno ločena. Tabor pri Pustem Gradcu je, kot že rečeno, izpričan enkrat samkrat v urbarju iz časa pred letom 1707 in je najverjetneje stal znotraj kompleksa dvorca pri Brdarcih. V začetku 18. stoletja je še služil prvotnemu namenu – shranjevanju dragocenejšega premoženja okoliških kmetov.

Če se je trg po čem, kar vemo o njem, razlikoval od svoje kmečke okolice, sta to dva oštata (*Hoffstatt*), navedena v urbarju 1690–1699 vsak pri enem od obeh gospodarjev v samem trgu. V okoliških vaseh te posestne enote – tipične za mesta, trge in tudi za farne vasi – ne zasledimo (!), prav tako pa tudi ne v Gradcu v urbarjih po letu 1700. Se torej v oštatih skriva relikt nekoč večjega – trškega naselja, katerega posest se je z izgubo trških funkcij združila v hubno? Kot bomo videli, je taka možnost vsaj verjetna, če zanjo že nimamo trdnih dokazov.

Druga posebnost, ki pa ni značilna za urbana naselja, je omemba zidane kleti (*ein gemauerthen kheller in markht Gräz*), navedena v urbarju 1690–1699 med pritožbami krupskih podložnikov zoper podložnike gospostva Pobrežje. Iz opisa nekega spora, nastalega najpozneje leta 1700, lahko razberemo, da je eden od znanih posestnikov iz Gradca kupil omenjeno klet od pobreškega podložnika iz bližnje vasi Knežina.[243] Ker so imeli skoraj vsi podložniki Pustega Gradca tudi dajatve v moštu, je šlo najverjetneje za vinsko klet, kakršne so poznali tudi po okoliških krajih.

Potem ko smo lahko hitro izključili razvojno pot trga iz taborskega naselja, značilno za bližnje trge Vinica, Pobrežje in Kostel, se v dolenjskem prostoru ponujata dve neprimerno verjetnejši analogiji – trga Turjak in Svibno pri Radečah. Turjak je, čeprav je nastal ob enem najpomembnejših dolenjskih gradov, izpričan zelo pozno, šele leta 1574, a glede na funkcije tržanov ni dvoma, da je bil še srednjeveškega nastanka. S Pustim Gradcem ga najbolj povezuje odsotnost v virih. Trga Turjak namreč v urbarjih turjaškega gospostva ne najdemo vse do srede 18. stoletja, podobno kot pogrešamo trg Gradec v fevdni listini iz leta 1635. Turjaški trg, v katerem so bile posestne enote kajže, preprosto zelo dolgo ni imel urbarialnih obveznosti in ker je bil majhen in nepomemben, ga niso zajeli niti drugi relevantni viri.[244] Valvasor ga, razumljivo, ni mogel prezreti, a ga je komajda ošvrknil.[245] Poznejše zgodovinopisne in domoznanske obravnave so se trga prav tako dotaknile le bežno, kar niti malo ne preseneča.

Še več skupnih potez najdemo, če (Pusti) Gradec primerjamo s Svibnim, zato si bomo razvoj tega zasavskega trga ogledali natančneje. Če se za svibensko gospostvo ne bi ohranilo toliko virov iz 15. in 16. stoletja,[246] bi bila podobnost Svibnega z Gradcem še precej večja. V terezijanskem katastru sredi 18. stoletja je namreč njuna posestna slika presenetljivo podobna. V trgu Svibno so leta 1755 izpričani samo trije posestniki, vsak s tretjino hube, od katerih se je eden ukvarjal še z neagrarno dejavnostjo – kovaštvom.[247] Leto dni starejše terezijansko ljudsko štetje (1754) takšno sliko nazorno potrjuje: v trgu živi namreč vsega 15 oseb (!).[248]

Ob nepoznavanju predzgodovine bi se oznaki trg za Svibno čudili enako kot trški oznaki za belokranjski Gradec, saj so v obeh izpričani zgolj kmetje s hubno posestjo. Toda Svibno je bilo svojčas neprimerno večje in pomembnejše, njegov nastanek pa seže vsaj v 14. stoletje. Po urbarju svibenskega gospostva, nastalem pred letom 1439, je štelo kar 32 posestnikov (27 hiš, 2 oštata, 3 kašče, 2 kovačiji), pri čemer je skoraj polovica (15) nosila obrtniške in druge poklicne oznake, ki govorijo o izraziti neagrarni dejavnosti tržanov.[249] V edini ohranjeni kupoprodajni pogodbi za nepremičnine v trgu sta leta

240 O srednjeveškem gradu govorijo: Pečnik, Prazgodovinska najdišča, str. 189; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 128, in *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 53.

241 Dular, *Topografsko področje XI*, str. 68. – Dr. Janezu Dularju se iskreno zahvaljujem za interpretacijo najdišča, katerega natančna lokacija ni znana.

242 Prim. Golec, Nastanek in razvoj, str. 544–550.

243 NŠAL, ŽA Črnomelj, fasc. 1, urbar Krupa in Pusti Gradec 1690–1699, fol. 194. Prim. D. Kos, *Urbarji*, str. 535, z napačno lokalizacijo trga Gradec v Gradac.

244 Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XII (2001), št. 5 (77), str. 515.

245 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 22.

246 Prim. Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XII (2001), št. 5 (77), str. 513.

247 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 126, RDA, N 176, No. 10, 6. 8. 1755; šk. 81, BT, N 176, No. 8, s. d.

248 NŠAL, KAL, fasc. 119/11 (Svibno).

249 ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, št. 79u, urbar Kamnik–Stari grad, s. p.

1439 izpričana tudi status tržanov in kupnopravna narava trške posesti.[250] Če to stanje primerjamo z naslednjima urbarjema iz let 1570–1571, opazimo v vseh pogledih očitno nazadovanje trga. Število posestnikov je z 32 zdrknilo na 20 in samo 16 jih je premoglo hišno posest – oštat. Seštevek 21 oštatov kaže na preteklo posestno stanje, medtem pa so posamezni tržani združili v svojih rokah po dva ali tudi tri oštate.[251] Poznavanje posestnega in naselitvenega stanja v prvi polovici 15. stoletja je toliko pomembnejše, saj bi zgolj na podlagi mlajših virov kaj lahko podlegli zmotnemu prepričanju, da je šlo pri Svibnem za neuspel poskus ustanovitve trga, ki zato že v srednjem veku ni bil večji, obljudenejši in pomembnejši kot pozneje. V sedemdesetih letih 16. stoletja je bil vsekakor le še bleda senca nekdanjega Svibnega. Reformacijska komisija za svibensko gospostvo je, denimo, leta 1575 ugotavljala, da se kraj sicer imenuje tržec (*ain märkhtl*), a nima ne tedenskega ne kakšnih drugih sejmov.[252]

V tridesetletju med urbarjema iz let 1571 in 1602 je posestno stanje še rahlo nazadovalo, z 20 na 15 posestnikov, ki so skupno premogli 14 oštatov.[253] Žal tako kot za marsikateri drug trg tudi o posestno-demografskem razvoju Svibnega nimamo urbarskih podatkov za naslednjih sto petdeset let do terezijanskega katastra. O vmesnem času še največ izvemo od Valvasorja (1689). O samem trgu podobno kot o Turjaku ni vedel povedati domala ničesar, zato ni naključje, da je v naslovih razdelkov o gradovih samo ta dva trga preprosto prezrl. Čeprav navaja Svibno v seznamu kranjskih trgov in upodablja celo njegov domnevni grb,[254] mu v opisu nameni skromne, a pomenljive besede, iz katerih je razumeti, da je trg že stvar preteklosti: »Nedaleč odtod (t. j. od novega gradu, ki je na nižji legi nadomestil starega) stoji župnijska cerkev in nekaj majhnih hiš, ki so poprej (!) tvorile trg« (*so ehedessen einen Marckt formirten*).[255] Koliko je Valvasorjeva upodobitev skupine strnjenih hišic na obeh straneh grajske dovozne poti še realistična, lahko le ugibamo.

Toda sámo naselje in trški naslov sta se vsekakor obdržala še celo 17. stoletje. V matičnih knjigah svibenske župnije srečamo namreč med letoma 1663 in 1703 še 14 različnih družin, lociranih na Svibno oziroma v trg. Glede na stanje leta 1602 torej v številu domov ni bistvenih sprememb, v obeh časovnih izsekih pa sta enaka le dva oziroma trije priimki.[256] Trško naselje je torej kot tako propadlo v prvih desetletjih 18. stoletja, vendar procesu njegove izpraznitve zaradi vrzeli v župnijskih maticah in izgubljenih urbarjev ni mogoče slediti v podrobnostih.

Dokončna izpraznitev trških oštatov je mogla pomeniti samo zaključek daljšega naravnega procesa. Piko na *i* je morda dodal kak požar, po katerem že tako maloštevilni prebivalci niso več obnovili svojih uničenih domov. Razlogov za vztrajanje na odmaknjenem in gospodarsko neperspektivnem Svibnem je bilo vsekakor še manj kot prej, potem ko je za cesarja Karla VI. oživela savska plovba ter oslabel kopenski tranzitni promet po dolini Sopote skozi Svibno. V nekdanjem trgu so v prvi polovici 18. stoletja ostali poleg graščine, župnišča in mežnarije le trije posestniki, ki so si razdelili nekdanjo skupno trško kmetijo. Ta je kot opustela huba, ki jo obdelujejo tržani, izpričana že v urbarjih iz let 1570, 1571 in 1602.[257] Kljub temu je Svibno v maticah domače župnije večkrat označeno kot trg – v nemščini in slovenščini – še vse do leta 1840,[258] ko so ga uradni seznami krajev že dolgo šteli le še za vas.[259]

Svibenski trg torej v zgodnjem novem veku ni le funkcijsko povsem ugasnil, ampak je dejansko tudi fizično izginil. Vsekakor je Svibno doživljalo hudo gospodarsko in demografsko krizo že ob prehodu v novi vek, nakar je še nekako dve stoletji životarilo ob skromni obrtni dejavnosti, brez sejmov in pravega upanja na boljše dni. Višinska suburbialna lega in odmaknjenost od pomembnih prometnic sama po sebi še ne bi nujno pomenila popolnega zatona, če v bližini ne bi bilo konkurenčnega obsavskega trga Radeče, ki je postal resen tekmec Svibnemu po letu 1456, ko sta se oba znašla v deželnoknežjih rokah. Dotlej so bile namreč Radeče posest Celjanov, Svibno pa deželnoknežje.[260]

Je mogoče, da je belokranjski Gradec doživljal nekaj podobnega kot Svibno, čeprav morda v manjšem obsegu? So torej tukajšnji trije kmečki posestniki s konca 17. stoletja »zadnji preživeli tržani«, dva oštata pa relikt nekdanje večje, nehubne nasel

250 ARS, AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 555, 1439 IV. 24., s. l.

251 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 108, I/61, lit. S XIX–3, urbar Svibno 1570, fol. 337–340; prav tam, I/60, lit. S III–6, urbar Svibno 1571, fol. 161v–164.

252 »*Flekhen* [trg Svibno] *wird gleichwol ain märkhtl genandt, aber alda weder wochen noch andere märkhtag gehalten*« (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 108, I/61, lit. S XIX–6, 8. 6. 1575).

253 ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, II/22u, urbar Svibno 1602, s. p.

254 Valvasor, *Die Ehre* II, str.175; IX, str. 121.

255 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 498, 499.

256 NŠALJ, ŽA Svibno, R 1653–1658, R 1659–1671 (P 1659–1671), R 1671–1684, R 1685–1701, R 1701–1713. – V maticah je sprva zelo malo krajev, precej redno se navajajo od srede leta 1668, nakar jih v krstni matici 1701–1713 in poročni 1717–1768 praviloma nadomestijo soseske.

257 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 108, I/61, lit. S XIX–3, urbar Svibno 1570, fol. 337–340; šk. 108, I/60, lit. S III–6, urbar Svibno 1571, fol. 161v–164. – ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, II/22u, urbar Svibno 1602, s. p.

258 NŠAL, ŽA Svibno, R 1800–1833, R 1834–1882, P 1800–1836, P 1836–1899, M 1800–1837, M 1838–1889.

259 *Schematismus* 1795, str. 187; *Alphabetische Tabelle*, fol. G2.

260 Prim. Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XII (2001), št. 5 (77), str. 513

bine? Hipoteza se zdi zelo vabljiva, a nas doslej znani viri, drugače kot pri Svibnem, puščajo v popolni temi.

Če sredi 18. stoletja ni med trgoma tako rekoč nobene razlike glede posestnega in demografskega stanja, je treba vendarle upoštevati občutno ugodnejšo lego in funkcije Svibnega v tem času in v stoletjih prej. Trg se je razvil pod markantnim svibenskim gradom in sedežem pražupnije. Do začetka 19. stoletja je tu še stala graščina kot naslednica opuščenega gradu,[261] kraj pa je ohranil tudi sedež župnije. Čeprav je bila manjšega pomena, je šla skozi Svibno stara prometnica med Litijo in Radečami. Gradec se, nasprotno, ni mogel ponašati z ničimer podobnim: zaselek ni premogel niti podružnične cerkve; ta je stala na rečnem polotoku tik ob graščini, obe sta bili od trga oddaljeni nekaj sto metrov, skozi trg ali mimo njega pa vsaj v 18. stoletju ni vodila nobena večja prometnica.[262]

Ne nazadnje moramo pri primerjavi Svibnega in Gradca opozoriti še na pomembno razliko pravne narave. Svibenske tržane so vsaj do začetka 17. stoletja vabili kot prisednike na krvne pravde sosednjega deželskega sodišča Radeče.[263] Glede na prakso, da na krvnih pravdah sodelujejo meščani in tržani sosednjih mest in trgov, bi omembo prisednikov iz Gradca pričakovali v reformiranem urbarju gospostva Poljane iz leta 1576, a jih pogrešamo.[264] Očitno zaradi (pre)majhnega pomena trga Gradec, ki je bil tedaj, če je že obstajal, za poljansko gospostvo najbližje trško naselje za Starim trgom. Postavlja se vprašanje, ali je trg Gradec v širšem prostoru sploh kdaj užival status trga. Obstajata še dve možnosti: prva, da trga v sedemdesetih letih 16. stoletja sploh še ni bilo, in druga, da je v razvoju zakrnel že pred tem. Z drugimi besedami: je trg Gradec nastal šele v 17. stoletju in je kot trško naselje obstajal le kratek čas, saj je bil leta 1690 že navaden zaselek, ali pa gre, enako kot pri Svibnem, celo za srednjeveški trg, ki se je že pred Valvasorjem povsem izpraznil, tako da so naslov trga pritikali zaselku na njegovem mestu le še v domačem gospostvu in ožji okolici?

Pri sklepanju o »nepisani zgodovini« Gradca bi zelo veliko pomagalo, ko bi vedeli, kdaj je nastala graščina Pusti Gradec. Brez obstoja te si namreč ni mogoče predstavljati nastanka še tako skromnega tržca. V domoznanski literaturi je sicer govor o srednjeveškem dvorcu, česar za zdaj ne potrjuje noben pisan vir, ni pa takšna možnost izključena. Pusti Gradec, prvič izpričan leta 1593, tedaj v rokah šumberške veje Auerspergov, bi prav lahko obstajal že leta 1467, ko so Auerspergi svojo posest delili med dve rodbinski veji in so si izpričano razdelili tudi hubno posest v bližnjih zaselkih Lahinja, Brdarce, Nerajec in Obrh.[265] Ali pa je graščinica zrastla kmalu zatem kot sedež belokranjske posesti šumberške veje Auerspergov. Ne nazadnje ni izključeno, da je obstajala že pred letom 1443, ko so Auerspergi pridobili del svoje poznejše posesti v Beli krajini po tedaj izumrlih Šumberških.[266] Stavbne značilnosti, ki jih razodevajo Valvasorjeve upodobitve, kažejo sicer šele na 16. stoletje,[267] a ni rečeno, da ni tu stal že srednjeveški stolp, kot graščino leta 1593 pomenljivo imenuje imenjska knjiga (*Thurn Öedengräz*).[268]

Ustanovitelji trga Gradec bi bili lahko torej že Šumberški in za njimi Auerspergi. Spomnimo, da tudi o tržcu Turjak ob njihovem matičnem gradu zelo dolgo v novi vek nimamo prav nikakršnih poročil, potem pa vse do srede 18. stoletja le zelo skopa.

Kakor koli, obstajati je moral dovolj tehten razlog, da je belokranjska vasica (Pusti) Gradec nekoč dobila naslov trga in da se je je ta tako trdovratno oklepal še v 19. stoletje. Če je bil trg res srednjeveškega nastanka, mu je takšno obeležje lahko dala samo trgovska izmenjava – dovolj pogosti sejmi. O tedenskih ali letnih sejmih ni nobenih poročil, a ne pozabimo, da jih prav tako ne poznamo za trga Turjak in Svibno. Potreben bi bil tudi dovolj močan zemljiški gospod kot ustanovitelj, tega pa pri Gradcu imamo: kot rečeno, bi trg lahko vzpostavili tako Auerspergi kot že pred njimi Šumberški. Niti neugodna lega za trško naselje se ne zdi posebna ovira. Kdo namreč pravi, da je glavna prometnica od Črnomlja proti Vinici tudi v srednjem veku potekala skozi šele pozneje nastalo Kanižarico?[269] Pot skozi Butoraj, mimo Brdarcev na Veliki Nerajec je ne le krajša, ampak vodi prav skozi (Pusti) Gradec. Po jožefinskih vojaških merjenjih iz osemdesetih let 18. stoletja ni bila ne boljša ne

261 Stopar, *Svibno*, str. 10.

262 Prim. zlasti Florijančičičev zemljevid Kranjske (Florijančič, *Deželopisna karta*) in jožefinska vojaška merjenja (Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem*, sekcija 246).

263 V Radeče so po urbarjih iz let 1576 in 1602 vabili poleg radeškega trškega sodnika in sveta prisednike iz Krškega in Svibnega (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 107, I/60, lit. S X, urbar Žebnik ali Radeče 1576, pag. 318–319; lit. S XI, urbar Radeče 1602, pag. 503–504). – Urbar gospostva Svibno iz leta 1602 ne govori o mestnih in trških prisednikih, ampak so na krvnih pravdah sodelovali zgolj vsi tamkajšnji župani (ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, II/22u, urbar Svibno 1602, pag. 450).

264 Po objavi urbarja: D. Kos, *Urbarji*, str. 295.

265 Gl. objavo listine 1467 julij 22. v: Bizjak–Preinfalk, *Turjaška knjiga listin II*, št. 324, str. 451–463.

266 O posesti Auerspergov v Beli krajini gl. zlasti Komac, Vzpon Turjaških, str. 152–156. – Komac je s primeri potrdil tezo D. Kosa (D. Kos, *Urbarji*, str. 56), da so Auerspergi ob delitvi posesti leta 1467 upoštevali provenienčno načelo, tako da je šumberška veja rodbine dobila posest nekdanjih Šumberških (Komac, Vzpon Turjaških, str. 154–155).

267 Stopar, *Grajske stavbe*, str. 103.

268 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 128.

269 O nastanku dvorca Kanižarica, ki je dal ime naselju, gl. Stopar, *Grajske stavbe*, str. 39–40; *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 40.

slabša od drugih povezav med Črnomljem in Vinico.[270] V zvezi z zatonom trga pa nikakor ne smemo prezreti konkurenčnosti bližnjih urbanih naselij. Zlasti ne bližine Črnomlja, najstarejšega belokranjskega trga, od 16. stoletja mesta, in v zgodnjem novem veku vzpona Vinice kot specifičnega taborskega trga.

Mogoča je tudi druga možnost, ki nastanek trga postavlja šele v 16. ali celo 17. stoletje. Glede na to, da sta v Beli krajini zaradi specifičnih razmer nastala kar dva zgodnjenovoveška trga, Vinica in Pobrežje, proti tej hipotezi ni veliko argumentov. Tako kot sta omenjeni obzidani taborski naselji postali »netipična« trga, bi lahko podobno prišel do trškega naslova tudi Gradec. Za njegov nastanek je bil poleg zemljišča – najverjetneje dominikalne zemlje graščine Pusti Gradec – seveda potreben dovolj močan zaščitnik, zemljiški gospod. Kot rečeno, bi bili lahko ustanovitelji trga Šumberški ali šumberška veja Auerspergov, lahko tudi Križaniči, manj verjetno pa poplemeniteni Plasmani in še manj Purgstalli, ki so postali lastniki gospostva Pusti Gradec šele leta 1677. Purgstallom in njihovim naslednikom gre sicer zasluga, da so trško ime ohranjali in dokumentirali. A tudi če je bil trg Gradec predvsem neuresničena ambicija zemljiških gospodov, je moral biti njegov nastanek veliko bolj kot pri obzidanih Vinici in Pobrežju vezan na sejemsko trgovanje oziroma neagrarno dejavnost. Ne nazadnje bi bilo trško ime lahko samo posledica razmeroma kratkotrajnega sejmarjenja ali naselitve graščinskih obrtnikov. Ni pa si mogoče predstavljati, da bi tu pred koncem 17. stoletja stale vedno le tri kmečke domačije. Proti temu govori že omemba dveh oštatov v urbarju 1690–1699, specifične posestne enote, ki je v navadnih vaseh praviloma ne najdemo. Poleg tega bi nagel zaton sejmov zelo težko pustil trški pečat v imenu pozneje komaj omembe vrednega zaselka. Primerjava z Vinico in Pobrežjem je več kot zgovorna še v nečem: trško ime je pri obeh taborskih trgih ugasnilo oziroma se je umaknilo oznaki *purga*, Gradec pa je še naprej dosledno označen kot trg.

O (Pustem) Gradcu torej ne vemo marsičesa ključnega in upati je, da bodo za zdaj nedokumentirani del zgodovine tega na moč nenavadnega trga nekoč le osvetlili novi viri.[271] Ob vsem povedanem pa se bolj kot svojčas[272] nagibam k tezi, da gre za trško naselje srednjeveškega nastanka, ki so ga zgodovinske okoliščine potisnile v pozabo, potem ko najbrž nikoli ni v celoti razvilo funkcij, značilnih za trge v pravem pomenu besede.

Neuspeli poskus uveljavitve trškega statusa v Semiču ter vprašanje semiške in drugih belokranjskih *purg*

Poleg Poljan–Starega trga, Vinice, Pobrežja in Pustega Gradca je kot trg izpričano še eno belokranjsko naselje, farna vas Semič. Ta kraj je imel sicer več skupnega s tistimi naselji, ki jih viri v 17. in 18. stoletju označujejo kot *purge*. Vseskozi je ostajal v senci bližnjih mest Metlike in Črnomlja in že zato ni imel pravih pogojev, da bi prerasel v trg. Pojavljanje trške oznake je dokumentirano zelo pozno in izolirano, v primerjavi s Pustim Gradcem pa tudi časovno precej bolj omejeno. Kolikor je znano, je Semič kot trg omenjen vsega dvakrat sredi 18. stoletja. Tako kot pri Pustem Gradcu sta bili obe označevanji s trgom povsem interne narave, zapisani samo pri domačem zemljiškem gospostvu.

Vas Semič, katere strnjeno jedro okoli taborske župnijske cerkve je po franciscejskem katastru (1824) štelo le kak ducat hiš,[273] so v župnijskih matičnih knjigah v 17. stoletju, začenši leta 1676, sicer precej dosledno imenovali purga. Takšna oznaka je v maticah dobršen del 18. stoletja predstavljala celo lastno ime kraja – Purga, ki se je obdržalo do prvega hišnega oštevilčenja leta 1770.[274] Pri semiški župnijski cerkvi, obdani s protiturškim taborom za hrambo dragocenejšega imetja okoliških podložnikov,[275] je zagotovo obstajala dolga tržna tradicija, čeprav zanjo v znanih virih ni neposredne potrditve. Toda naziv Purga, ki je bil še v polpretekli dobi živ zlasti med okoličani (»grem v Purgo«, »bil sem v Purgi«),[276] se ni nujno vezal na sejme, ampak bolj na vlogo lokalnega središča. Vzgib za poimenovanje Semiča kot trga pa je, nasprotno, mogoče razložiti predvsem s sejemsko dejavnostjo, vendar ne z njegovimi občasnimi, temveč rednimi tedenskimi sejmi. Ti so bili od srednjega veka največkrat sploh temeljni pogoj za »dvig« vaških naselij v trška.

Oznako trg zasledimo pri Semiču samo v letih 1754 in 1756, in sicer v terezijanskem katastru pri

270 Prim. Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem*, sekcija 246, 247.

271 Odgovor se morda skriva v Arhivu Republike Slovenije v obsežnem fondu zemljiških gospostev Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec (ARS, AS 749). V celoti sem pregledal njegove knjige (knj. 1–59), od 237 fasciklov spisovnega gradiva pa tiste, za katere je bilo mogoče sklepati, da je v njih starejše gradivo, a se je izkazalo, da ne seže v čas pred letom 1700 (fasc. 1–4, 67–71).

272 Prim. Golec, *Družba v mestih*, str. 293–294.

273 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 272, k. o. Semič, mapni list IV.

274 Prvič je Semič imenovan *ex Burga Siemich* 31. 3. 1676, malo zatem, 5. 10. 1677, izjemoma celo kot *ex opido*, nakar v 18. stoletju v župnijskih maticah močno prevladuje lastno ime *Purga* pred oznako *Purga Semicensi* ali samo imenom kraja (NŠAL, ŽA Semič, R 1672–1689, R 1705–1732, R 1733–1763, R 1763–1803, R 1804–1812, P 1721–1770, M 1721–1784).

275 Semiški tabor je služil svojemu osnovnemu namenu vsaj še leta 1720, ko je župnišče doživelo strahovit roparski napad (prim. Slekovec, Doneski k zgodovini, str. 43–47).

276 Informator Ivan Bukovec (1949), župan občine Semič, 28. 5. 2010.

popisu posesti domače župnije.[277] Pomenljivo je, da se je v kraju nedolgo pred tem razmahnilo nedeljsko trgovanje ter doseglo raven stalnega tedenskega sejma. Ta je prvič izpričan leta 1744, ko so se meščani Črnomlja pritoževali nad njim kot nad dotlej neobičajno novotarijo. Zaradi novega sejma, po besedah Črnomaljcev uvedenega samovoljno (*propria authoritate introduciert worden*), so se namreč skrčili mitninski dohodki njihovega mesta. Črnomelj je zato kranjskega vicedoma prosil za posredovanje pri najvišjih oblasteh, naj semiški nedeljski sejem odpravijo.[278] Vse kaže, da sejem resnično ni imel daljše tradicije; sodeč po referenčnih popisih sejmov, na katerih ga ni, najverjetneje ni mogel seči v čas pred drugim desetletjem 18. stoletja.[279] Tudi potem sicer ni dobil institucionalne podpore – pisnega privilegija, a se je tudi brez tega obdržal vsaj še v pozna sedemdeseta leta, saj je užival tiho zaščito črnomaljskega gospostva kot deželskosodnega gospoda.[280] Ne glede na nedeljsko sejmarjenje pa Semiča, kot vse kaže, po letu 1756 niso nikoli več označevali s trgom.

Podpornik tedenskega sejma, vezanega na nedeljsko bogoslužje, je bil seveda domači župnik, ki je sredi 18. stoletja tudi edini uporabljal trško ime – a samo v katastrskih napovedih, ne pa tudi v župnijskih maticah, kjer bi ga prav tako pričakovali.[281] V tem času je bila semiška farna vas sicer razdeljena med tri zemljiške gospode, poleg župnije še med bližnji graščini Semič in Smuk, ki Semiču v katastru nista privoščili oznake trg. Prav tako ni v virih sledu o kakršnih koli tržanih. Vsi trije zemljiški gospodje govorijo v katastru zgolj o svojih semiških »gostačih« (*inwohner*). Posest Semičanov so sestavljali izključno hišice, oštati in kajže v rokah 20 posestnikov, od katerih je bila slaba polovica (9) župnijskih podložnikov.[282] Med podložniki semiške graščine – njena katastrska napoved govori o kraju kot o »Pfarr Semitsch« – ni izkazanih nobenih obrtnikov, žal pa v katastru ni podatkov o morebitnih obrtnikih med podložniki domače župnije in graščine Smuk. Zanimivo je, da so prav župnijski oštetarji in kajžarji, ki edini niso imeli tlake, uživali svojo posest zgolj po zakupnem pravu, ne kupnopravno.[283]

Za Semič lahko sklenemo, da je pri župniji kot njegovem glavnem zemljiškem gospodu nekaj časa obstajala volja po vsaj nominalni »povzdignitvi« naselja v trg, a je vse skupaj ostalo le pri neuspelem poskusu. Morda je bilo takih poskusov celo več – spomnimo na osamljeno omembo *ex opido* v krstni matici leta 1677[284] – toda okolica trškega naslova ni sprejela, ampak je Semič, kot še nekateri drugi belokranjski kraji, veljal le za *purgo*.

Pojem *purga* srečujemo v matičnih knjigah pri več belokranjskih krajih od 17. stoletja (*ex purga, ex purg*). V urbarjih se pojavlja v nemški obliki »burg«, vendar ne pred 18. stoletjem. Navzlic izvorni oznaki za grad (*Burg*) vsekakor niso bili mišljeni obstoječi gradovi 18. stoletja, ki se vsi po vrsti dosledno imenujejo *Schloß*, ampak je šlo za neke vrste statusno oznako naselja kot celote, ne glede na obzidanost ali neobzidanost. Z enakim ali zelo podobnim pomenom se je pojem uveljavil v hrvaškem sosedstvu Bele krajine. Purga je namreč v severnem in zahodnem delu Hrvaške krajevno ime za naselja, »ki so bila nekoč mesteca oziroma trgi« (gradići, varošice). Pomenljivo je, da nosita táko ime dva kraja ob meji z Belo Krajino – Severin na Kupi ter Bosiljevo. Belokranjske *purge* so torej del skupne hrvaško-slovenske dediščine in imajo na obeh straneh meje enako ali zelo sorodno vsebino.[285]

Glede na pomen izraza je razumljivo, zakaj je v župnijskih maticah v 18. stoletju izpričan za taborska trga Pobrežje[286] in Vinica,[287] za farno središče

277 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 104, RDA, N 33, No. 3, 24. 9. 1754; No. 2, 22. 10. 1756.

278 ARS, AS 1, Vic. A., šk. 279, I/142, lit. T II–5, predstavljeno 22. 5. 1744. – Prim. Golec, Črnomelj od nastanka, str. 188.

279 O semiških sejmih ne poznamo nobenih zgodnejših poročil. Semiča ni na seznamu 52 živinskih in 19 rednih sejmov štiri milje okoli Novega mesta (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I–11, 20. 8. 1692), prav tako ne na seznamu za enako območje iz leta 1702 (ARS, AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko, šk. 8, fasc. 11, Novo mesto, seznam sejmov 1702) niti leta 1713 med sejmi, oddaljenimi od mesta do tri milje (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I–5, s. d., po 20. 1. 1713).

280 Leta 1777 se je mesto Črnomelj spet pritožilo nad semiškim nedeljskim sejmom. Kranjsko deželno glavarstvo je okrožnemu uradu v Novem mestu ukazalo, naj uvede strožje ukrepe, toda gospostvo Črnomelj, ki bi jih moralo izvesti, je ostajalo zgolj pri obljubah. Dolenjski okrožni glavar je sicer ponovil ukaz črnomaljskemu gospoščinskemu upravitelju kot deželskosodnemu gospodu, še prej pa je v Ljubljano sporočil, da ukazi ne zaležejo, in predlagal vojaško eksekucijo. ARS, AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 52, PP M–8–2, št. 3612, 8. 12. 1777, 12. 12. 1777.

281 NŠAL, ŽA Semič, R 1733–1763, R 1763–1803, R 1804–1812, R 1812–1824, R 1824–1840, P 1784–1806, P 1806–1812, M 1721–1784.

282 Župnijskemu imenju je bilo v trgu Semič (*in dem markht Schemitsch*) podložnih sedem posestnikov oštata in dva kajžarja (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 104, RDA, N 33, No. 2, 22. 10. 1756), graščini Semič osem podanikov, od tega trije s hišico in dva s kaščo ali kočo (*gaden*) (prav tam, šk. 81, BT, N 177, No. 1, s. d.), graščini Smuk pa trije imetniki hišic (prav tam, N 178, No. 49, s. d.).

283 Prav tam, N 177, No. 1, s. d.; šk. 104, RDA, N 33, No. 2, 23. 8. 1756.

284 NŠAL, ŽA Semič, R 1672–1689, 5. 10. 1677.

285 Golec, Nastanek in razvoj, str. 560.

286 Šele leta 1735 se pojmu *oppidum* pridružijo naslednje oblike: *ex Purga Freythuren* (14. 12. 1735), *ex Purg Freythurn* (18. 12. 1735), *ex Purga* (21. 11. 1739) idr. (NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1726–1740).

287 Vinica se kot purga (*purga Vinicza*) prvič omenja 5. 10. 1756 in 26. 8. 1757 (NŠAL, ŽA Vinica, R 1749–1757).

Podzemelj,[288] izjemoma za obgrajski naselje Gradac[289] in Krupa[290] in še zlasti dosledno že v 17. stoletju za Semič. Nasprotno ni znano, da bi bila *purga* razen v terezijanskem katastru (*purg*) dokumentirana še kdaj kot oznaka za trg Kostel.[291] Ob izjemni rabi pojma »purg« pri Kostelu sredi 18. stoletja, a še to skupaj z običajnim »markt«, moremo sklepati, da ljudske oznake *purga* na Kostelskem (skoraj) niso poznali. Lastno ime Trg za kostelski obzidani tržec je bilo namreč premočno. Na drugi strani je moral biti pojem *purga* v Beli krajini dovolj živ, da se imenujeta »burg« trga Vinica in Pobrežje – tako v pobreškem urbarju iz let 1772–1773 kot v terezijanskem katastru sredi stoletja (*Burg Freyenturn*, *Burg Weiniz*).[292]

Pri *purgi* gre torej za nekdaj živo ime, preneseno v pisno obliko iz ljudske rabe, danes pa takorekoč pozabljeno.[293] V Beli krajini se je do danes ohranilo le še v imenu za vas pri Pobrežju, nekaj sto metrov odmaknjeno od gradu in trga,[294] ter v izginjajočem mikrotoponimu za okolico poljanskega gradu v Predgradu.[295] Zunaj belokranjskega prostora nastopa ime kot oznaka za zelo raznovrstne tipe naselij, praviloma vezane na grajski ali cerkveni kompleks oziroma urbani videz.[296] Zanimivo je, da srečamo belokranjskemu tipsko sorodni *burg* že v poznem srednjem veku kot oznako za obzidano naselje Devin na skrajnem zahodnem robu slovenskega etničnega ozemlja.[297]

Ta belokranjska posebnost se, kot smo videli, ne veže samo na naselja s širše priznanim trškim statusom, za katera je poleg nemškega »markt« in latinskega »oppidum« v ljudski rabi vsekakor živelo slovensko ime trg. *Purga* je torej oznaka za lokalna središča z določenimi, predvsem tržnimi in obrtnimi funkcijami, ki so hkrati lahko tudi manjši trgi.

Nazadnje se ustavimo še pri enem pomembnejšem belokranjskem naselju, ki bi glede na značilnosti in pomen prav lahko postal trg ali *purga*, a sta zanj izpričani le osamljeni omembi »purga« (1720)[298] in »burg« (1757).[299] Gre za Gradac, prigrajsko naselje nekako na sredi poti med Metliko in Črnomljem, ki ni nastalo iz hubne vasi in bi imelo veliko možnosti za razvoj v trško naselje fortifikacijskega tipa, kakršna sta bila taborska trga Pobrežje in Vinica. Tukajšnji rodbinski grad Gracarjev je moral namreč še v drugi polovici 15. stoletja dobiti taborski privesek, ki mu je dajal značilen pečat, a je vprašanje, koliko je tabor kot morebitno stalno naselje prevzel vlogo dotedanje prigrajske vasi. Valvasor ga je povsem določno označil kot protiturški tabor (*Tabor*), pri čemer iz upodobitve ni vidno, ali je šlo tudi za stalno taborsko naselje.[300] Posebej je treba poudariti, da se suburbij Gradac v dvajsetih letih 16. stoletja kaže kot izrazito neagrarno središče glede na ruralno okolico. V letih 1523 in 1527 je v naselbini, strnjeni pred gradom (*vor Grätz*), živelo 15 oziroma 17 podružnikov (kajžarjev) gradaškega gospostva, od katerih jih je, po-

288 Npr. 11. 3. 1721 – *ex Purga Semal*, 11. 5. 1721 – *ex Purga Podsembl*, 14. 3. 1722 – ex *Purga ad. S. Martinum*, 13. 12. 1748 – *ex Purga Semel*, 1. 7. 1749 – *ex Semelno purga*, 23. 8. 1749 – *ex Purga Podsemel* (NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1719–1725, R 1740–1756). Čeprav je kraj izmenično naveden kot Podzemelj in drugič kot Zemelj, kakor se imenuje sosednja vas, se zdi, da se vendarle vse omembe nanašajo na Podzemelj.

289 18. 3. 1720 – *ex purga Gradaz* (NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1719–1725).

290 24. 8. 1676 – *ex purga Krupp* in 9. 10. 1677 celo *ex opido Cropa* (NŠAL, ŽA Semič, R 1672–1689). Po krupskem urbarju pred letom 1707 so podložniki iz Krupe, skupno pet oseb, opravljali le ročno tlako in bili brez vseh drugih obveznosti, urbar pa jih označuje kot *Burger* (!) *oder Inwohner vor den Geschloß Crup* (ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 14, urbar Krupa pred 1707, fol. 66).

291 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 115, RDA, N 150, No. 5, s. d.

292 NŠAL, ŽA Črnomelj, Razne knjige, fasc. 1, urbar Pobrežje 1772–1773, fol. 1, 114.

293 Izraza ni v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* niti v Bezlajevem (1995) in Snojevem (1997) etimološkem slovarju. V slovenskem leposlovju in strokovni literaturi se pojavlja redko. J. Kelemina (1933) razlaga purgo za vzhodnoštajerski prostor kot farno vas (Kelemina, Pravne starine, str. 79), v leposlovju pa srečamo pojem pri Franu Jakliču v pomenu trga Turjak in njegovih prebivalcev, po: ISJFR, Leksikološka sekcija, Listkovna kartoteka, šk. P 310, purga). – Nobenih otipljivih rezultatov ni dalo niti terensko delo v Vinici, Pobrežju in Predgradu, kjer poznajo Purgo le kot (mikro)toponim.

294 Golec, Nastanek in razvoj, str. 561.

295 Prav tam; *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 238.

296 Na Slovenskem zasledimo poleg kraja Purga pri Pobrežju še naslednje istoimenske zaselke kot dele naselij: Predgrad ob Kolpi (*Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 238), Mala Račna pri Grosupljem (prav tam, str. 136) in Hudi Konec nad Sodražico, kjer je podgrajska vasica v drugi polovici 19. stoletja popolnoma izginila (prav tam, str. 563). Vse tri navedene Purge ležijo v neposredni bližini srednjeveških gradov Poljane, Čušperk in Ortnek, prvi dve tudi ob protiturških taborih v Predgradu in Veliki Račni. Zahodneje od tod živi ljudsko ime Purga za kraj Sv. Vid nad Cerknico, ki ga Fister sicer ne navaja med protiturškimi tabori, a je tudi tu utrditev cerkve v času turških vpadov precej verjetna. Belokranjskim burgom–purgam je tipsko blizu Grad na Goričkem, katerega osredje sestavlja zaselek Pürga. Naselje kot tako je tesno povezano z gradom in od 15. stoletja izpričano kot trg (*Krajevni leksikon Slovenije IV*, str. 295–296). V severovzhodni Sloveniji je še ena Pürga (prebivalci so Pürgarji), ki je dobila ime zaradi urbaniziranega videza, in sicer gručasto jedro razloženih Vitomarcev v Slovenskih Goricah (prav tam, str. 428).

297 Pojem *burg* za vas pri gradu Devin je izpričan že v 13. in 14. stoletju (*ante burgum sive villam Duyni*), v urbarju leta 1494 kot *die burgen bey dem geschlos Tibein*. Po M. Kosu pomenijo izrazne variante *burgen*, *burg*, *burgus*, *burgum* in *borgo* trg oziroma majhen utrjen kraj, v Devinu in okolici še danes imenovan *burg*, Valvasor pa Devin pomenljivo označuje celo kot mesto – *Stadt* (M. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 206, op. 2).

298 18. 3. 1720 – *ex purga Gradaz* (NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1719–1725).

299 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 125, RDA, N 173, No. 14, 20. 1. 1757.

300 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 213.

menljivo, polovica (6 oz. 8) nosila obrtniške priimke.[301] Vas Gradac je bila vsekakor precej starejša od tabora, po čemer jo je moč primerjati z Vinico in tudi s Semičem, kjer je šlo prav tako za staro naselje s taborskim kompleksom; ta je v Semiču obdajal župnijsko cerkev, Gradcu pa je funkcija cerkvenega središča manjkala. Čeprav je šlo za naselje, ki se je v 17. in 18. stoletju demografsko še krepilo,[302] Gradca vendarle v nobenem znanem viru iz tega časa ne srečamo z oznakama »Markt« ali »oppidum«. Matične knjige župnije Podzemelj, v katero je spadal, denimo, z »oppidum« imenujejo Pobrežje (tudi ko je bilo že zelo izpraznjeno), nikoli pa se v njih ne pojavi »oppidum« Gradac. Ne nazadnje so imeli tako kot pobreško tudi gradaško gospostvo Purgstalli,[303] a ti prigrajskemu Gradcu očitno niso namenili statusa, kakršnega sta imela Pobrežje in Vinica. Vse kaže, da je temu botrovala socialna struktura gradaškega suburbija, ki jo terezijanski kataster sredi 18. stoletja prikazuje kot precej neugodno. T. i. kajžarji ali gostači s krpo zemlje ali brez nje, stanujoči pri gradu (*die beyn gschloss Gradaz wohnende kayschler*; *die inwohner beyn gschlosß alda*),[304] so bili namreč z delovnimi obveznostmi še močneje kot drugje vezani na sam grad in kot taki v izrazito odvisnem položaju prigrajskih tlačanov. Njihovo število je sredi 18. stoletja znašalo 24,[305] torej nekaj manj kot je bilo gospodarjev v poljanskem Starem trgu. S posestniki taborskih trgov Vinice, Pobrežja in Kostela jih je povezovalo predvsem to, da so vsi štirje kraji v terezijanskem katastru vsaj enkrat imenovani »burg«.[306] Tako Gradac nikoli ni prišel do stopnje, ko bi ga že mogli imenovati trg. Razlogov za to je bilo več, med njimi gotovo prevelika bližina obeh belokranjskih mest in nasprotovanje njunih prebivalcev, da bi se med konkurenčnima mestoma pojavil še tretji tekmec – trg.

301 Vilfan, Davčni privolitvi, str. 225, 229, 231.

302 V letih 1523 in 1527 je pod gospostvom Gradac navedenih 15 podružnikov (kajžarjev) oz. 17 gospodarjev (Vilfan, Davčni privolitvi, str. 229), po terezijanskem katastru pa leta 1756 skupaj 24 gospodarjev hubnih delov in kajž (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 125, RDA, N 173, No. 14, 20. 1. 1757).

303 Gospostvo Gradac je pripadlo Janezu Baltazarju Purgstallu leta 1629 (Smole, *Graščine*, str. 168) in bilo po imenjski knjigi v rokah Purgstallov do leta 1662, ko je prešlo na Gusiče, ki so mu leta 1737 priključili še graščino Zastava (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 66, 151´, 152).

304 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 125, RDA, N 173, No. 9, s. d.

305 Prav tam, No. 14, 20. 1. 1757.

306 Vinica je v katastru imenovana *burg* pri vseh treh zemljiških gospodih: pri viniški graščini – *Burg Weiniz* (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 133, RDA, N 202, No. 10, 29. 11. 1756), pri župnijskem imenju – *Burg Weiniz* (prav tam, šk. 105, RDA, N 40, No. 12, 5. 9. 1754) in pri gospostvu Krupa – *Purg bey Weiniz* (prav tam, šk. 111, RDA, N 125, No. 16, 4. 9. 1754). Pobrežje se v napovedi domačega gospostva imenuje *Burg Freyenthurn* (prav tam, šk. 112, RDA, N 130, No. 3, 8, 13, 30), podložniki gradaškega gospostva v Gradcu pa le enkrat *aus der burg Gradacz* (prav tam, šk. 125, RDA, N 173, No. 14, 20. 1. 1757). Samo za Kostel nastopata oznaki *trg* in *burg* skupaj – *Marckt Costl oder Purg Kostell* (prav tam, šk. 115, RDA, N 150, No. 5, s. d.) ob večinoma rabljenem izrazu *Markt*.

Namesto sklepa

V Beli krajini smo priča izjemni dinamiki poimenovanj naselij kot trgi in mesta. V poznem srednjem veku je pokrajina premogla tri trge – Metliko, Črnomelj in Poljane, od katerih se je z novim imenom Stari trg obdržal v novi vek le zadnji. Druga dva sta pozno, a vendar prerastla v mesti, Metlika v 15., Črnomelj pa dokončno v prvi polovici 16. stoletja. Vzporedno sta se verjetno že v drugi polovici 16. stoletja začeli naslavljati s trgom dve taborski obgrajski naselji Vinica in Pobrežje ter najpozneje v 17. stoletje še največji posebnež – prigrajski zaselek Pusti Gradec, ki utegne biti celo srednjeveškega izvora. Oznaka Novi trg za obgrajski tabor Poljane se je, nasprotno, rodila le zaradi obzidanosti, zaradi česar je sosednji trg Poljane postal Stari trg in kot tak dajal zmoten vtis, da gre za ugaslo trško naselje. Zelo pozno, sredi 18. stoletja, je dokumentiran še poskus, da bi s trgom naslavljali tudi farno vas Semič. Tako je v prvi polovici 19. stoletja, ko so klasične mestne in trške funkcije začele postajati anahronizem, Bela krajina še naprej premogla izjemno gosto mrežo meščanskih naselij: dve mesti – Metliko in Črnomelj – in vse bolj bledeče naslove trg za Vinico, Stari trg in Pusti Gradec, nekdanja »trškost« drugih dveh naselij, Pobrežja in Semiča, pa je dotlej že potonila v pozabo. Posebnost pokrajine je predstavljala tudi oznaka *purga*, izpričana v 17. in 18. stoletju za nekatera pomembnejša vaška naselja, a tudi za oba taborska trga – Vinico in Pobrežje.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko (= Vic. A.): šk. 83, 102, 107, 108, 123, 124, 183, 245, 279, 284
AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani: šk. 88
AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek: šk. 52
AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko: št. 4, 5, 6
AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko: šk. 64, 77, 81, 104, 105, 111, 112, 115, 121, 125, 133, 134
AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko: šk. 144
AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko: N 4, N 174, N 272, N 336, N 258

AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani: šk. 14, 81
AS 730, Gospostvo Dol: fasc. 123
AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec: knj. 1–59, fasc. 1–4, 18, 67–71
AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija: št. 555, 2304, 4300
AS 1074, Zbirka urbarjev: 79u, II/22u
AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko: šk. 8
AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov, Listine iz HHStA: 14 D/11, 14 D/12, 15 D/8, 15 D/16
HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
FAA – Fürstlich Auespergsches Archiv
A–VII–4, Conv. 3; A–15–53
Urkunden: 1599 IV. 4., Gradec; 1719 V. 17., Laxenburg; 1781 VIII. 1., Dunaj
NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
KAL: fasc. 119/11
ŠAL/Ž: fasc. 323
ŽA Črnomelj: fasc. 1
ŽA Podzemelj: R 1719–1725, R 1726–1740
ŽA Semič: R 1672–1689, R 1705–1732, R 1733–1763, R 1763–1803, R 1804–1812, R 1812–1824, R 1824–1840, P 1721–1770, P 1784–1806, P 1806–1812, M 1721–1784
ŽA Svibno: R 1653–1658, R 1659–1671 (P 1659–1671), R 1671–1684, R 1685–1701, R 1701–1713, R 1800–1833, R 1834–1882, P 1800–1836, P 1836–1899, M 1800–1837, M 1838–1889
ŽA Šmartno pri Litiji: R 1793–1800, R 1801–1811, P 1788–1811
ŽA Stari trg ob Kolpi: R 1672–1685, R 1685–1701, R 1703–1719, R 1737–1758, R 1758–1791, R 1771–1812, R 1812–1819, R 1819–1837, R 1838–1857, P 1767–1770, P 1812–1816, P 1816–1883, M 1771–1817, M 1819–1836, M 1838–1857
ŽA Vinica: R 1679–1685, R 1749–1757, R 1757–1784, P 1746–1784
StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz
Innerösterreichische Hofkammer–Akten (= IÖ. HK–Akten): 1640–X–63
SA Cilli: Sch. 3
ISJFR – Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
Leksikološka sekcija, Listkovna kartoteka: šk. P 310
ZIMK – Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa
Božo Otorepec, Gradivo za slovensko zgodovino do leta 1500 (tipkopis).

ELEKTRONSKI VIR

http://www.stat.si/popis2002/si/rezultati_naselja_osnovni.asp

ČASOPISNI VIRI

Dimitrič, Milovan: Tudi uradno hočejo ime Pusti Gradec. *Delo* 36, št. 90, 19. 4. 1994.
Dimitrič, Milovan: Edino pravilno ime kraja je Pusti Gradec! *Delo* 38, št. 234, 9. 10. 1996.

INFORMATORJI

Ivan Bukovec, Semič
Danijel Klepec, Pusti Gradec
Jurij Šuster, Predgrad

LITERATURA

Alphabetische Tabelle aller Ortschaften des Neustaedtler Kreises. Laibach : Leopold Eger, 1819.
Arheološka najdišča Slovenije. Ljubljana : SAZU, Inštitut za Arheologijo, 1975.
Bizjak, Matjaž – Preinfalk, Miha: *Turjaška knjiga listin II. Dokumenti 15. stoletja* (Thesaurus memoriae, Fontes 8). Ljubljana : Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2009.
Dular, Janez: *Topografsko področje XI (Bela krajina)* (Arheološka topografija Slovenije). Ljubljana : SAZU, 1985.
Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturških taborov*. Ljubljana : Slovenska matica, 1975.
Florijančič pl. Grienfeld, Janez Dizma: *Deželopisna karta vojvodine Kranjske*. Ljubljana 1744, faksimile (Monumenta slovenica VI). Ljubljana : Slovenska knjiga. 1995.
Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die österreichischen Erblande bis 1806. 5. Band.* Schloß Senftenegg : Selbstverlag, 1974.
Freyer, Heinrich: *Alphabetisches Verzeichniß aller Ortschafts- und Schlösser-Namen des Herzogthums Krain, in deutsch und krainischer Sprache, nebst der Decanats- und Pfarr-Eintheilung, in welcher die Ortschaft liegt, sammt Angabe der Entfernung derselben vom Curat-Orte als Commentar zur Special-Karte des Herzogthums Krain.* Laibach : Josef Blasnik, 1846.
Golec, Boris: Črnomelj od nastanka trške naselbine do izgube mestne avtonomije. V: Weiss, Janez (ur.), *Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta.* Črnomelj : Občina, 2008, str. 161–203.
Golec, Boris: Dolenjska mesta in trgi v srednjem veku. *Rast* XII (2001), št. 2 (74), str. 369–276; *Rast* XII (2001), št. 3–4 (75–76), str. 391–395;

Rast XII, 2001, št. 5 (77), str. 511–515; Golec, *Rast* XIV (2003), št. 2 (86), str. 227–231.

Golec, Boris: *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja* (doktorska disertacija na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani). Ljubljana, 1999.

Golec, Boris: Meščanska naselja Vipavske in njihove posebnosti do konca fevdalne dobe. *Kronika* 55 (2007), str. 201–230.

Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora. *Zgodovinski časopis* 54 (2000), str. 369–393, 523–562.

Golec, Boris: Nova spoznanja o začetkih Višnje Gore. V: Groznik, Pavel (ur.), *V Višnjo Goro. Druga knjiga*. Višnja Gora : Krajevna skupnost, 2008, str. 106–115.

Golec, Boris: Pozabljena trga Raka pri Krškem in Dolenjske Toplice. *Kronika* 46 (1998), str. 17–41.

Golec, Boris: Senožeče in Prem – nenavadni trški naselbini na t. i. Kraških gospostvih. *Kronika* 54 (2006), str. 365–384.

Golec, Boris: Zgodnjenovoveška »kajžarska« trga Vrhnika in Gorenji Logatec. V: Jerše, Sašo (ur.), *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik*. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 105–138.

Golec, Boris – Okoliš, Stane: Turjaški arhiv na Dunaju in njegovi slovenski dokumenti. *Arhivi* XIX (1996), str, 118–133.

Haupt-Ausweis über die Einteilung des Laibacher Goubernements in Provinzen, Kreise, Sektionen, Bezirksobrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser und Seelenzahl in Jahre 1817.

Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih župnij*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1986.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Dopolnjeni ponatis. Ljubljana : DZS, 1999.

Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* XXIV (1943), str. 1–61.

Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593). *Zgodovinski časopis* 9 (1955), str. 26–62.

Kelemina, Jakob: Pravne starine slovenske v filološki dobi. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* XIV/ZS (1933), str. 52–94.

Kindermann, Joseph Carl: *Atlas von Innerösterreich*. Reprint. Wien : Archiv Verlag 2005.

Komac, Andrej: Vzpon Turjaških v srednjem veku. *Zgodovinski časopis* 54 (2000), str. 15–48, 151–178.

Kos, Dušan: *Bela krajina v poznem srednjem veku*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev, 1987.

Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500)*. Ljubljana : Inštitut za občo in narodno zgodovino SAZU, 1975.

Kos, Milko: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek tretji. Urbarji Slovenskega Primorja. Drugi del* (Viri za zgodovino Slovencev. Knjiga tretja). Ljubljana : SAZU, 1954.

Kos, Milko: Stari trg in sorodna krajevna imena. *Geografski vestnik* VI (1930), str. 160–173.

Kosi, Miha, »Onstran gore, tostran Ogrske« (Bela krajina v poznem srednjem veku). V: Weiss, Janez (ur.), *Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta*. Črnomelj : Občina, 2008, str. 119–157.

Kozler, Peter: *Zemljovid Slovenske dežele in pokrajin*. [Dunaj] : Peter Kozler, 1853.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine. Ljubljana : Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.

Krajevni leksikon Slovenije. II. knjiga. Jedro osrednje Slovenije in njen jugovzhodni del. Ljubljana : DZS, 1971.

Krajevni leksikon Slovenije. IV. knjiga. Podravje in Pomurje. Ljubljana : DZS, 1980.

Krajevni leksikon Slovenije. Ljubljana : DZS, 1995.

Okoliš, Stane: Izseki iz zgodovine Loža in okolice. *Zgodovinski časopis* 49 (1995), str. 353–378, 557–581.

Orts-Repertorium von Krain. Obširen imenik krajev na Kranjskem. Wien : K. k. Statistische Central-Commission, 1884.

Otorepec, Božo: Ob 500-letnici mesta Višnja Gora. *Zbornik občine Grosuplje. Gospodarska, kulturna in zgodovinska kronika. X*. Grosuplje : Občinska konferenca SZDL, 1978, str. 277–294.

Pečnik, Jernej: Prazgodovinska najdišča na Kranjskem. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* XIV (1904), str. 185–196.

Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledeh mogočnega tura*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005.

Puschnig, Reiner: *Gnaden und Rechte. Das steirische Siegelbuch, ein Privilegienprotokoll der Innerösterreichischen Regierung 1592–1619* (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 14), Graz : Steiermärkisches Landesarchiv, 1984.

Rajšp, Vinko (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi. 1. zvezek*. Ljubljana : Znanst-

venoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1995.

Schematismus für das Herzogthum Krain 1795 mit verschiedenen nützlichen Nachrichten geographischen, und statistischen Inhalts. Laibach : Ignaz Merk, 1795.

Simonič, Ivan: Grad Poljane ob Kolpi. *Kronika* 26 (1978), str. 39–41.

Slekovec M., Doneski k zgodovini cerkva in fara na Kranjskem. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* VIII (1898), str. 41–47.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem.* Ljubljana : DZS, 1982.

Spezialortsrepertorium von Krain. Berarbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. Wien : Statistische Zentralkommission, 1919.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Bela krajina.* Ljubljana : Viharnik, 2004.

Stopar, Ivan: *Svibno* (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 114). Maribor : Obzorja, 1982.

Valvasor, Janez Vajkard: *Topographia ducatus Carnioliae modernae. Bogenšperk na Kranjskem 1679.* (faksimile). Ljubljana : Cankarjeva založba, München : Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1970.

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain.* II, IX, XI. Laybach 1689.

Vilfan, Sergij: Davčni privolitvi Kranjske za leti 1523 in 1527 in popis prebivalstva gospostva Gradac iz teh let. *Zgodovinski časopis* 19–20 (1965–1966), str. 219–232.

Widmer, Georg: *Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Gottscheerländchens (1406–1627).* Wien : Verein der Deutschen aus Gottschee, 1931.

Wiessner, Herman: *Die Kärntner Geschichtsquellen 1335–*1414 (Monumenta historica ducatus Carinthiae X). Wolfsberg : Ernst Ploetz, 1968.

Wolsegger, Peter: Das Urbarium der Herrschaft Gottschee vom Jahre 1574. *Mitteilungen des Musealvereines für Krain* III (1890), str. 140–183; IV (1891), str. 13–45.

Žontar, Jože: *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848.* Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1998.

SUMMARY

Market towns that never existed? Overlooked market settlements of White Carniola and its never-existent market town

One of the specific features of White Carniola, the south-easternmost part of Carniola and the present-day Slovenia, is the until-recently unnoticed unique appearance of urban settlements – towns and market towns. What immediately attracts attention is that two historical towns, Metlika and Črnomelj, were founded so close to each other. Not only that, the already small area surrounding them also saw the emergence of five market towns and several settlements referred to as *purga*. Although the latter were highly characteristic of White Carniola, the market towns and both towns exhibited some specific features of their own. Two market towns, Pobrežje and Vinica, as well as the nearby market town Kostel on the Kolpa river, may be classified as so-called tabor market towns. Representing permanent tabor settlements protected by the castle, the latter did not manifest any typical characteristics of market towns. Nevertheless, they were acknowledged as such due to their external appearance – encirclement walls.

The paper deals with other four other settlements in White Carniola that were also designated in sources by the term market towns. With regard to two, historians have so far disposed of very scarce data and interpretations, while other two have remained completely unknown as market towns. The settlements first appeared in written sources in the following chronological order: Poljane in 1377, Novi trg near the Poljane Castle in 1576, Pusti Gradec in 1690 and Semič in 1754. Two were recorded as market towns only sporadically: Novi trg, which was in fact an anti-Ottoman tabor, only appeared once as a market town in an urbarium of 1576, whereas Semič was referred to as such twice, in 1754 and 1756, both times in a Theresian cadastre. The market town Poljane, which was renamed Stari trg [Old Market Town] to be distinguished from Novi trg [New Market Town], actually retained its market town status until the land redemption in 1848. However, it was never regarded as a market town by its surroundings and local studies literature because of its misleading name (Stari trg), at least not from Valvasor (1689) as the key reference onwards. Another two settlements that have gone completely unnoticed as market towns Semič and Pusti Gradec. Although Pusti Gradec was in fact a settlement adjoining the castle,

local urbarial sources consistently referred to it as a market town for over one hundred years, from the end of the 17th century to the beginning of the 19th century.

The market town Poljane, presently known as Stari trg ob Kolpi, is the sole verifiably medieval market town. Moreover, it was one of two market towns in Carniola to have obtained the basic medieval privilege. The latter was issued by Count Frederick of Celje in 1421 and continually reissued by provincial dukes in the period 1514–1744, that is, even after 1623, when the Poljane seigniory ceased to be the chamber estate of provincial dukes. The privilege was last confirmed and even extended by the Princes of Auersperg in 1781, while the request for its re-confirmation in 1830 was no longer granted. Throughout its history, the market town only exhibited a few characteristics of market settlements. In times of greatest prosperity it counted about thirty houses. Its inhabitants mostly lived off the land and there are no traces of any administrative-judicial autonomy, except for a short period of time (1776–1811) during which records were made of the so-called *rihtar* (chief of the village) – however, not as a representative of the autonomous community of the market town but rather as an agent of seigniorial jurisdiction.

Novi trg near the Poljane Castle in Predgrad never amounted to a market town but remained an anti-Ottoman tabor. The only record that referred to it as a market town dates back to 1576; nevertheless, there does not even seem to be any confirmation that it was a permanent tabor settlement. Novi trg obtained the designation market town due to its external appearance (walls), associating it to the nearby tabor settlement Kostel, which was later acknowledged as a market town. Following the establishment of Novi trg [New Market Town], the neighbouring medieval market town of Poljane was given an alternative name, Stari trg [Old Market Town], which eventually prevailed.

The most peculiar and mysterious is the appearance of the title market town granted to an insignificant hamlet of Gradec located not far away from the mansion of Pusti Gradec. The hamlet was persistently referred to as a market town in local urbarial records, from the first urbarium for 1690–1699 to the beginning of the 19th century. The origin of the title will remain subject to speculation until new sources are found on the market town as well as the mansion, which was first mentioned in sources as late as the 16th century. However, by analogy with the market town of Svibno, it cannot be excluded that Gradec was a medieval market town that was, like Svibno, completely abandoned by the early modern era. Subsequently, the hamlet may have retained its anachronistic designation market town, which was known only to its immediate surroundings.

In contrast to the above, the Semič parish village only appeared twice as a market town in the local parish records, i.e. in 1754 and 1756. Its »elevation« to a market town was an obvious ambition of the parish as the most powerful of its three feudal owners, and it based on the arbitrarily introduced Sunday weekly fair. Semič was otherwise a so-called *purga* as major local centres engaging in certain, especially marketing and craft activities were called in White Carniola and nearby Croatian areas.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 341.222(497.434+497.521.3)(091)

Prejeto: 18. 6. 2010

Marko Zajc

dr. zgod., asistent, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: zajc.markoz@gmail.com

K zgodovini oblikovanja meje v Beli krajini

IZVLEČEK

Namen prispevka je pregled zgodovine slovensko-hrvaške meje na območju Bele krajine od srednjega veka do 20. stoletja. V uvodu avtor teoretično opredeli problematiko zgodovinskega raziskovanja meje, nato pa na osnovi literature in virov opisuje razvoj, ki je pripeljal do oblikovanja današnje meje. Današnjo slovensko-hrvaško mejo v Beli krajini sta v zgodovini zaznamovala dva pomembna fenomena: ozemeljske spremembe in neskladje meja (ozemeljske spremembe so pripeljale do razhajanja različnih meja) in spremembe mejnosti ustaljenih meja (meje so večkrat spremenile svojo naravo). Današnja državna meja pa je »naslednica« celotne zgodovinske dediščine.

KLJUČNE BESEDE
slovensko-hrvaška meja, Bela krajina, Žumberak, Hrvaška, Slovenija, zgodovina

ABSTRACT

TOWARDS THE HISTORY OF DELINEATING THE BORDER IN WHITE CARNIOLA

The paper seeks to offer an overview of the history of the Slovenian-Croatian border in White Carniola from the Middle Ages to the 20th century. In the introduction the author begins by providing a theoretical definition of the problem concerning the historical research of the border and then describes the development which has led to the delineation of the present border on the basis of literature and sources. The present-day Slovenian-Croatian border in White Carniola was historically marked by two important phenomena: territorial changes and inconsistency of borders (the former led to discrepancies between various borders) and changes in the boundaries of settled borders (the latter often altered their nature). The present-day state border is the »successor« to the entire historical heritage.

KEY WORDS
Slovenian-Croatian border, White Carniola, Žumberak, Croatia, Slovenia, history

Pisati o meji oziroma mejah v Beli krajini ni lahko. Jih je preveč. Pravzaprav se postavlja vprašanje, če je sploh mogoče pisati zgodovino Bele krajine, ne da bi se vsaj malo dotaknili vprašanja meja. Mala pokrajina, ujeta med Kolpo, Gorjance in kočevske gozdove, je nastala ne samo ob meji, pač pa tudi zaradi meje. Današnja slovensko-hrvaška meja je v bistvu zgolj naslednica različnih meja v preteklosti. Odločilne so bile predvsem politične in upravne meje, nenavadno veliko vlogo pa so imele tudi cerkvenoupravne in zemljiško-posestne meje. Podrobnejša zgodovina oblikovanja meja v Beli krajini daleč presega prostor, ki ga imamo tu na razpolago. Gradiva in tematik je prav gotovo dovolj za obsežno monografijo, po možnosti v več knjigah. Naslednje vrstice so poizkus kratkega pregleda bogate zgodovine neke meje, ki je imela več kot zanimivo preteklost. Časovni razpon je zastavljen zelo široko – od srednjega veka do 20. stoletja. Zakaj taka ambicioznost? Ker se mejnosti Bele krajine enostavno ne da razumeti brez (vsaj bežnega) poznavanja celotne zgodbe. Zato je potrebno nekaj uvodnih pojasnil. Z oblikovanjem meja v Beli krajini se je avtor tega zapisa podrobneje ukvarjal v svojem magistrskem delu.[1] Veliko ugotovitev izvira iz tega dela, mnoge bodo tudi prvič objavljene. Ker avtor ni specialist za obdobje srednjega in zgodnjega novega veka, je bil za to obdobje odvisen predvsem od dostopne zgodovinske literature. Znano je, da so zgodnji viri zelo redki in razpršeni, zato obstaja možnost različnih interpretacij. Za obdobje od druge polovice 18. stoletja dalje pa je poleg historiografske literature uporabil tudi arhivske in publicistične vire.

Najprej nekaj besed o meji kot taki. O slovensko-hrvaški meji v upravno-političnem smislu lahko govorimo šele od leta 1945 dalje – pred tem Slovenija kot upravna ali politična enota ni obstajala. V množičnih medijih se pojavljajo zemljevidi, na katerih so upravne in politične meje iz preteklosti predstavljene kot »prava« slovensko-hrvaška meja. Nedvomno je tako v Sloveniji kot na Hrvaškem na delu Hobsbawmov moment »izumljanja tradicije«.[2] Če gledamo na sedanji pomen slovensko-hrvaške meje za slovenski nacionalizem z vidika etnosimbolnega pristopa, ki (za razliko od Hobsbawmovega modernističnega pogleda) priznava obstoj prednacionalnih etnij, pridemo do podobnih zaključkov. Etnosimbolisti poudarjajo, da gre pri odnosu med preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo za odnos reinterpretiranja, kar vedno znova privede v ločevanje lastnega od tujega.[3]

Kako lahko akademsko zgodovinopisje pripomore k razjasnitvi teh vprašanj? Samo s poglobljenim raziskovanjem nekdanjih meja in mejnosti ter doslednim izogibanjem anahronističnemu diskurzu. Izraz »meja« (border) uporablja avtor v smislu geografsko določene ločnice med upravnopolitičnimi enotami (od katastrskih občin in župnij do držav). Meje so determinirale različne oblike mejnosti (boundary). Meje niso statične. Spreminjajo se na dva načina: a) fizično, meja se premakne v realnem prostoru (tudi brez človeške intervencije, npr.: reka spremeni tok); b) vsebinsko, meja dobi novo naravo, drugačno mejnost. Izpostaviti je potrebno predvsem dva vidika:

1. Pravni in upravni vidik. Meje med upravnimi enotami pomembno sooblikujejo življenje prebivalstva – določajo, kje in kako posameznik stopa v odnos do oblasti (kje ima stalno prebivališče, domovinsko pravico, pod katero sodišče je pristojen, itd). Pravni in upravni vidik z začetkom modernizacijskih procesov pridobivata na pomenu. Kot opozarja sociolog Nicos Mouzelis, nove tehnologije omogočijo nosilcem oblasti razširitev administracije na periferijo na način, ki v predmoderni situaciji ni bil mogoč. Penetracija oblasti v periferijo je neposredna v smislu, da med vladajočimi in populacijo ni fevdalnih ali drugih patrimonialnih posrednikov.[4] Vsaka sprememba upravnih meja prinese spremembo v življenjskem ritmu posameznika in skupnosti. Meje med širšimi političnimi enotami so lahko tudi meje med različnimi pravnimi sistemi. Pravne razsežnosti ne »čuti« samo prebivalstvo ob meji, ampak tudi prebivalstvo iz drugih delov politične enote (pri pravici do trgovanja, carinah, veljavnosti diplom itd.).

2. Politični in ideološki vidik. Kolektivne identitete na zemljevidu začrtujejo svoje ideološke meje, nekatere upravno-politične meje pridobijo novo mejnost, druge jo izgubljajo. Modernizacija prinese razpadanje segmentiranih lokalizmov; množično mobilizacijo in vključitev populacije v širšo zamišljeno skupnost ter moderno državo.[5] Nacionalizmi postanejo način zaznavanja, interpretiranja in reprezentiranja socialnega sveta.[6] Nacionalne kulture (tudi znotraj večnacionalnih držav) utrjujejo ideološke razmejitve na ravni mi – oni. Slovenski nacionalizem je poudarjal meje z Nemci in Italijani, Hrvati so veljali za slovanske zaveznike. Zavezništvo se lahko spremeni v nasprotje. V procesih mejnosti so kot odločilne izbrane in definirane samo nekatere kulturne značilnosti, ki so arbitrarne (Fredrik Barth).[7]

1 Glej: Zajc, *Problem slovensko-hrvaške meje v 19. stoletju: žumberško vprašanje*, magistrsko delo.

2 Po Hobsbawmu izumljanje tradicije ne poteka na novo, »iz nič«, ampak na osnovi predhodnih tradicij. »Z našega vidika je zanimiva uporaba starega materiala za konstrukcijo izumljene tradicije novega tipa v popolnoma nove namene. Velika zaloga takega materiala je akumulirana v preteklosti vsake družbe in izdelan jezik simbolnih praks in sporočil je vedno na voljo« (Hobsbawm in Ranger, *The Invention of Tradition*).

3 Smith, *Nacionalizem*, str. 109.

4 Mouzelis, *Nationalism: Reconstructing Gellner's Theory*, str. 125.

5 Prav tam.

6 Brubaker, *Ethnicity withouth Groups*, str. 17.

7 Glej: Knežević Hočevar, *Družbena razmejevanja*, str. 73.

Nastanek meje

Meje med plemenskimi skupnostmi, posestvi, upravnimi enotami, cerkvenimi enotami in srednjeveškimi državami ter njihovo spreminjanje kot posledica »globalnih« in »lokalnih« razmer so neposredno vplivale na kasnejšo razmejitev. Širše območje Dolenjske, Bele krajine, pa tudi Obsotelje in Podravje je močno določala nestalna razmejitev med nemško in madžarsko srednjeveško državo. Med pohodi proti Italiji so Madžari do poraza pri Augsburgu 955 prečkali slovensko ozemlje kar 25-krat. V času vzpostavitve otoninške ureditve vzhodnoalpskega prostora, ki je hkrati pomenil tudi začetke fevdalizacije, lahko opazimo prve sledove kasnejše razmejitve med Nemškim cesarstvom in Ogrsko. Leta 976 je Oton II. od prevelike in premočne bavarske vojvodine ločil vojvodino Koroško (»Veliko Karantanijo«), s katero je povezal tudi mejne krajine, namenjene obrambi pred Madžari. Na območju današnje Slovenije so se razprostirale Podravska, Savinjska, Kranjska in del Furlanske ter Istrske krajine. Podravska (imenovana tudi Ptujska, prvič omenjena 980) se je razprostirala med vzhodnimi obronki Pohorja in Kozjaka na zahodu in nemško-ogrsko državno mejo (prvotno na črti Radgona–Ptuj) na vzhodu. Savinjska se je poleg porečja Savinje raztezala južno od Save vse do reke Krke na jugu in na zahodu do izliva Ljubljanice. Tako sta Kranjski krajini ostala zgolj Zgornje Posavje in vzhodna Notranjska.[8] Na ureditev območja današnje osrednje Slovenije je kljub stalni naselitvi in »evropeizaciji« sosednje madžarske sile skozi ves srednji vek vplivalo razmerje med ogrsko in nemško srednjeveško državo. Še zlasti v obdobju vzpostavitve krajišniškega sistema, ko so se izmenjavala obdobja miru in vojne. Tako je bilo na primer po letu 967, ko je spet izbruhnila vojna, in pred letom 973, ko so se začela mirovna pogajanja.[9] Zgodovina hrvaško-slovenske meje postane na ta način zgodovina obmejnih upravnih tvorb, ki zaradi fevdalne razdrobljenosti, geografije in specifični razmer v cesarstvu še zdaleč niso bile stabilne. Zajel jih je proces boja visokih plemiških rodbin, ki je kasneje pripeljal do oblikovanja dežel.

Najbolj očiten primer predstavlja Kranjska. Njene meje so se z drugo bavarsko ofenzivo vsaj za nekaj časa ustalile. Po Hauptmannovem mnenju je na jugu potekala meja »od ustja Krke po reki navzgor do meja župnij Šentjernej in Šmihel pri Novem mestu, se skupaj s to mejo spet obrnila proti jugovzhodu, tako da so Gumberk, Ratež, Velike Brusnice in Gaberje ostali na levi, Dolenja vas, Selo, Potov vrh in Hrušica pa na desni, potem se je pred Trdinovim vrhom povzpela na višino Gorjancev in sledila njihovim vrhovom proti jugozahodu, dokler se ni izgubila v neobljudenih pragozdovih med Rogom, Snežnikom in Risnjakom. Šele približno pri kolenu globoko vkopane Kolpe, skoraj natanko v podaljšku Gorjancev, je meja spet prišla do ostre črte, katere se je lahko prijela in tekla skupaj z njo proti Risnjaku, kje je sovpadla z jugozahodno mejo Stare Kranjske.«[10] Milko Kos je zadevo zastavil drugače. Namesto da bi dal prednost deželskosodskim razmejevanjem, se je raje naslonil na topografijo. »/.../ob spodnji Krki približno do Kronovega in od tod proti jugovzhodu na najvišje vrhove Gorjancev, od teh pa v gozdovih, ki dele Belo krajino od novomeškega okoliša. Za potek nekdanje kranjsko-hrvatske meje v novomeškem odseku je značilna starejša označba današnje Stare vasi jugozahodno od Šentjerneja: Kranjska Stara vas, pa današnje Dolenje vasi, vzhodno od Šentjerneja: Hrovaška Stara vas.«[11] Prepričanje, da je »Nemčija« mejila na Hrvaško ob spodnjem toku Krke, je v zadnjem času zavrnil Miha Kosi. Po njegovem mnenju o pasu med reko Krko in Gorjanci za zgodnjo dobo do 12. stoletja nimamo nikakršnih podatkov.[12] O njegovih ugotovitvah več kasneje.

O tem, kako skopi so viri za oblikovanje meje v Beli krajini v srednjem veku, priča dejstvo, da se mnenja raziskovalcev, ki se ukvarjajo s to temo, močno razlikujejo. Problematiko je za nekatere zgodovinarje rešil Ljudmil Hauptmann, ki se je naslonil prav na dejstvo, »da je ravno v tem času popolnega razpada državne oblasti, nova, močna ofenziva proti Ogrski porinila meje stare Kranjske preko Žumberka in Bele krajine na drugo stran.«[13] Za napredovanje je bila odgovorna izključno privatna sila v obliki dveh močnih rodbin: Višnjegorskih in Spanheimov. Slednji so si ustvarili svoje upravno središče v Kostanjevici na Krki »in so imeli od 1234 v bližnji cisterci svojo pobožno ustanovo. Spanheimi so premaknili politične meje Kranjske na škodo Hrvatske od spodnje Krke na črto onstran Gorjancev, ki poteka, obsegajoča Žumberk, od spodnje Bregane do severovzhodno Metlike.«[14] »/.../ samo na desnem krilu se jim je pridružila prijateljska stranska linija Puchsov – Prisi, katerih ministeriali so že koncem 12. stoletja na Prežeku in Hohenauu imeli v posesti zavzeta nova ozemlja.«[15] Višnjegorski so se prvotno imenovali po gradu Puchs v dolini zgornje Mure. »Okoli leta 1135 se je rodbina razdelila na štajersko in kranjsko vejo /.../ Na Dolenjskem so imeli posestva in vazale (ministeriale), ki se imenujejo po Mehovem, Hmeljniku, Hohenauu, Breitenavu,

8 *Ilustrirana zgodovina Slovencev*, str. 80, 94; Štih in Simoniti, *Slovenska zgodovina*, str. 68.
9 Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 47.
10 Prav tam, str. 51.
11 Kos, Začetki Novega mesta, str. 175.
12 Kosi, ...quae terram, str. 43.
13 Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 102.
14 Kos, Začetki Novega mesta, str. 174.
15 Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 104.

Prečni, Zalogu, Otočcu, Prežku, Mokrem polju, Kronovem, Čretežu, itd. Višnjegorski so s seboj verjetno pripeljali svoje ministeriale in podložnike iz zgornje Štajerske, ki so bili pripravni tudi za tako akcijo preko bližnje meje. Mehovo je postalo v 12. stoletju glavno izhodišče Višnjegorskih za ofenzivne akcije pa tudi za neizbežno obrambo proti pričakovanim povračilnim ukrepom.«[16] »S Hauptmannovo rešitvijo postane jasno, da so Višnjegorski iztrgali Belo krajino Hrvatom nekje med letoma 1135 in 1172, v istem času kot je potekala ofenziva Spanheimov severno od Bele krajine. V tem kontekstu lahko razumemo soseščino Bele krajine in hrvaških žup, ki je bila možna šele po kranjski osvojitvi.«[17]

S Hauptmannovimi ugotovitvami glede časa in načina kranjske ofenzive proti jugu, katerim sta bolj ali manj pritegnila Milko Kos in Dušan Kos, pa se ne strinja Miha Kosi. Na osnovi svojega raziskovanja je proces poseljevanja in integracije ozemlja južno od spodnje Krke h Kranjski razdelil na 5 faz:

1. Poselitev Novomeške pokrajine od zavoja reke Krke pri Soteski do gričevja in gozdov vzhodno od Novega mesta, ki se je verjetno začela že v 11. stoletju. Glavna sila v tem prostoru so bili grofje Višnjegorski in njihovi ministeriali.
2. Na integracijo zgornjega območja se navezuje vojaška osvojitev Bele krajine, ki je bila izpeljana konec 12. ali v začetku 13. stoletja. Dokončno jo potrjuje priključitev pokrajine Ogleju leta 1228.
3. Prvenstveno pod vodstvom Spanheimov in njihovih ministerialov poselitev obsežne ravnine od Krke do vznožja Gorjancev (širše območje Šentjernejskega polja), območja Kostanjevice in gričevja vzhodno od nje. Časovna opora za datacijo so omembe višnjegorskih gradov Prežka in Hohenaua na jugozahodu tega teritorija (konec 12. stoletja), urbane naselbine Kostanjevice (1220), kostanjeviških ministerialov (1228, s sedežem na Starem Gradu nad Podbočjem) ter posvetitev cerkve v Velikih Malencah (pred 1231). Proces je imel težišče v 12. stoletju. Obseg tega območja približno kaže ozemlje poznejšega deželskega sodišča Kostanjevica.
4. Za eno od faz širitve bi lahko imeli tudi ozemlje Gračena. Gre za gričevnat teritorij med spodnjo Krko in državno mejo na rečici Bregani. Viri iz let 1251 in 1254 dokazujejo, da je oblast vojvode Ulrika III. proti Slavoniji že sredi 13. stoletja segala do Bregane, ki je bila kot meja priznana tudi z ogrske strani, torej so si to ozemlje Spanheimi do tedaj že priključili.
5. Zadnjo fazo kranjske ekspanzije pomeni kolonizacija in politična integracija obsežnega hribovja Žumberka. Glavna sila so bili ministeriali Spanheimov iz Kostanjevice oziroma njihove veje, ki so se naselile na novih gradovih Žumberak (Sicherberg) in Sicherstein.[18] Grad Žumberak se prvič omenja leta 1265. Kolonizacija Žumberka se je začela že zgodaj v 13. stoletju in je bila sredi stoletja v polnem teku. Kako intenzivna je bila kolonizacija in kolikšno ozemlje je bilo poseljeno, nam kažeta urbarja gospostev Žumberak (1498) in Sicherstein (1507). K pridobljenemu teritoriju je sodilo tudi širše območje današnjega kraja Vivodina.[19]

Skratka, po Kosijevem prepričanju »ne moremo govoriti o ogrski, kaj šele hrvaški politični pristojnosti ob spodnji Krki severno od Gorjancev.«[20]

Miha Kosi in Dušan Kos imata prav tako različni mnenji o cerkveni organizaciji. Kosi je prepričan, da je bila Bela krajina v 12. stoletju v cerkvenem pogledu podrejena zagrebški škofiji, ki je tu že vzpostavila cerkveno organizacijo. Pod pokroviteljstvom ogrskega kralja je v 12. stoletju verjetna tudi prisotnost reda templarjev, o čemer je pisal tudi Valvasor.[21] Kos pa je prepričan, da niso imeli ne templarji ne zagrebška škofija cerkvene organizacije v Beli krajini v smislu hierarhične povezanosti župnik-škof, čeprav je to območje sodilo v okvir ogrsko-hrvaške države.[22] Po Kosovem mnenju Bela krajina za templarje ni bila zanimiva, ker je šlo za obmejen, slabo poseljen kos zemlje, Kosi pa je prepričan, da so ogrsko-hrvaški kralji pripeljali templarje ravno zaradi nestalne meje. Glede meja cerkvenih enot je v starejši historiografiji dobro poznana tako imenovana »desetinska vojna« med zagrebškim kapitljem in Nemškim viteškim redom, ki je prišel v Belo krajino v 13. stoletju (najverjetneje pred 1268) po naročilu Spanheimov. Dušan Kos je problem podrobno obdelal. Že na začetku je poudaril dejstvo, da so se zgodovinarji lahko sklicevali zgolj na en sam skrajno pristranski vir. Gre za statute zagrebškega kapitlja, ki jih je sredi 14. stoletja sestavil glavni pobudnik prenove zagrebške škofije, naddiakon Ivan iz Gorice. Po Kosovem mnenju so se starejši raziskovalci lovili na napačnih pasusih in zato vedno znova prihajali do napačnih zaključkov: »Bistvo spora v 14. stoletju je v pripadnosti desetine eni ali drugi cerkvi, ne pa v jurisdikciji belokranjskih župnij.«[23] V prvi polovici 14. stoletja je na Hrvaš-

16 Kos, Bela krajina, str. 218.
17 Prav tam, str. 219.

18 Razvaline »novega« žumberškega gradu, kjer je bilo središče žumberške kapetanije, ležijo v dolini izven naselja Žumberak. V bližini je cerkev sv. Nikole. Razvaline »starega« žumberškega gradu pa so pri vasi Tomaševci južno od zaselka Kekići. »Staremu« žumberškemu gradu v zadnjem času pripisuje povsem novo identiteto Miha Kosi (2002), ki ga ima za srednjeveški Sicherstein. Po njegovem je bil žumberški grad samo eden že v srednjem veku in to na lokaciji »novega« žumberškega gradu. Glej: Kosi, ...quae terram, str. 83.
19 Kosi, ...quae terram, str. 68–71.
20 Prav tam, str. 91.
21 Kosi, Templarji, str. 25.
22 Kos, Bela krajina, str. 146.
23 Prav tam, str. 422.

kem obstajal hud odpor proti desetini, šlo je za prisvajanje viška proizvodnje s strani Cerkve, katerega del so si hoteli prisvojiti svetni fevdalci. Cerkev je polagoma spreminjala desetino iz naturalne v denarno, da bi se lažje posvetila obnavljanju starega stanja in novim zahtevam. Bela krajina je po tej logiki prišla v interesno sfero zagrebške škofije ne toliko zaradi nekdanje politične pripadnosti, kot zaradi geografske in gospodarske navezanosti na vzhod. Spor naj bi se (po D. Kosu) odigral nekako takole: Oglejski patriarh Bertrand je 1336 investiral Henrika iz Opave za župnika v Črnomlju. Kapitelj se je zaradi namišljene krivice pritožil papežu Benediktu XII. in poslal 1338 v Avignon vikarja Jakoba in naddiakona Ivana, ki je spor pravzaprav začel. Naslednje leto sta se vrnila s papeževo poslanico, da morajo njihove pravice povrniti, kršilce pa izobčiti. Komturja Henrika so pozvali na »informativni pogovor«. Ta se je 9. novembra res pojavil na razpravi v Zagrebu, kjer je imel glavno besedo Ivan. Predlagal je, naj se križniki odpovejo desetini, ki spada »že od nekdaj pod zagrebški kapitelj«. »Presenečeni Henrik si ni mogel misliti, da poleg patriarha predstavlja Zagreb višjo instanco. Prosil je sodišče za premislek. Zedinili so se, naj bo zadnji rok za to 2. julij 1340.«[24]

V tem času se je Henrik verjetno posvetoval s sobrati, ljubljansko komendo in zastopniki goriške uprave v Beli krajini. Opogumljen s podporo in podučen s starimi privilegiji je eskiviral sestanek. Zato so sodniki tega dne prisodili pravico do Bele krajine zagrebškemu kapitlju in poslali vse spise papežu.[25] Ta je sodbo tudi potrdil. Zagrebška škofija je nato komturja Henrika izobčila. V tem obdobju je prihajalo do raznih cerkvenih izobčenj, zato slednja ekskomunikacija ni bila nič posebnega. Papeževa pooblaščenca sta tako 5. februarja 1349 ukazala, naj se izobčijo župniki v Metliki, Črnomlju, Vinici, Semiču, Žumberku in Vivodini. Toda ti se na izobčenje niti malo niso ozirali, ukrep pa je z neprestanim ponavljanjem izgubljal pomen. Besni Ivan je končno vzel stvari v roke in prisilil papeškega legata, da kot papeževa avtoriteta uredi zadevo. Legat Gvido je marca 1350 sam izobčil križnike, velika slovesnost javne izobčitve pa je potekala v zagrebški škofijski cerkvi 22. julija 1350. Prebrisani Zagrebčani v svojih namerah očitno niso uspeli. »Spor se je menda nadaljeval še naprej /.../ začasno se je leta 1370 končalo s premirjem, ko je zagrebški škof Štefan III. izboril svoji škofiji nek pavšalen davek kot priznavalino namesto desetine. Verjetno pa ga ni nikoli prejel. Kapitelj je znova sprožil spor leta 1513. Križevniki so bili iz istih vzrokov znova izobčeni.«[26] Po mnenju Dušana Kosa so križniki poskušali prepričati cesarja Maksimilijana I., naj reinkorporira belokranjske župnije, saj naj bi šlo za vprašanje jurisdikcije. Maksimilijan tega ni storil, ker je imel na Ogrskem na cerkveno oblast manj vpliva.

Z Dušanom Kosom se spet ne strinja Miha Kosi. Zagrebške pretenzije se mu ne zdijo tako neosnovane, ampak naj bi se opirale na neke legitimne stare pravice. Spor naj ne bi potekal le zaradi desetin, temveč tudi zaradi jurisdikcije – Zagreb je terjal nazaj ozemlje, ki naj bi bilo del zagrebške škofije: »Zagrebška cerkev je torej v 14. stoletju vehementno terjala nazaj samo vse tisto, kar je ležalo južno od razvodnice na Gorjancih«,[27] torej Belo krajino in Žumberak. Ker je šlo pri Žumberku za kolonizacijo neposeljenega ozemlja, cerkvena organizacija v času, ko je imela nad njim jurisdikcijo zagrebška škofija, še ni obstajala: »Ko se je to ozemlje poselilo in gospodarsko napredovalo, je postalo interesantno za zagrebško škofijo, ki je pristavila lonček in terjala desetine od nekdanjega, čeprav pustega območja.«[28] Nasprotno pa je v bolj poseljeni Beli Krajini že prej pod zagrebško škofijo šlo za vzpostavljeno cerkveno organizacijo.

Na območju zgornje doline Kolpe in Čabranke je bila srednjeveška meja Kranjske prav tako nejasna. Dejansko mejo so predstavljali obširni gozdovi med Gorskim kotarjem in Kočevjem, kar je naredilo mejo še bolj nedoločljivo. Spori med ortenburškim kočevskim gospostvom[29] ter frankopanskim (kasneje zrinjskim) območjem na drugi strani meje so izpričani že leta 1394 »v zvezi s sporom med grofoma Ivanom Modruškim (Frankopanom) in Friderikom Ortenburškim radi meje, paše, lova, lazov. Nikolaj grof Krški in Modruški se je o obojestranskih pravicah in mejah v Gorskem kotarju pogodil z grofom Friderikom Ortenburškim. Za mejo se določi izvir Kolpe, voda 'Bercho' (Obrh?) in prepove se vsako krčenje.«[30] »Frankopani /.../ so tačas 'širili' svoje posesti preko meja tistega, kar jim je bilo dano z darovnicami za modruško in vinodolsko županijo /.../«[31] Prisvajali so si vedno več pravic in so končno tudi iztrgali iz kočevskega gospostva ves čabarski okraj onkraj Čabranke.[32] Hrvaški zgodovinar Laszowski je leta 1923 o tem širjenju zapisal: »Frankopani su širili svoje gospodstvo i svoju državinu /.../ jer točnih medja tada nije bilo, a nije ih bilo ni prema duhu tadašnjih vremena.«[33]

24 Prav tam, str. 424.
25 Prav tam, str. 424.
26 Prav tam.
27 Kosi, ...quae terram, str. 86.
28 Prav tam, str. 87.
29 Več o Ortenburžanih glej: Adam, Doneski k zgodovini Ortenburžanov na Dolenjskem, str. 7.
30 Simonič, Zgodovina kočevskega ozemlja, str. 63.
31 Knežević Hočevar, *Družbena razmejevanja*, str. 110.
32 Simonič, Zgodovina kočevskega ozemlja, str. 63.
33 Laszowski, *Gorski kotar i Vinodol*, str. 14.

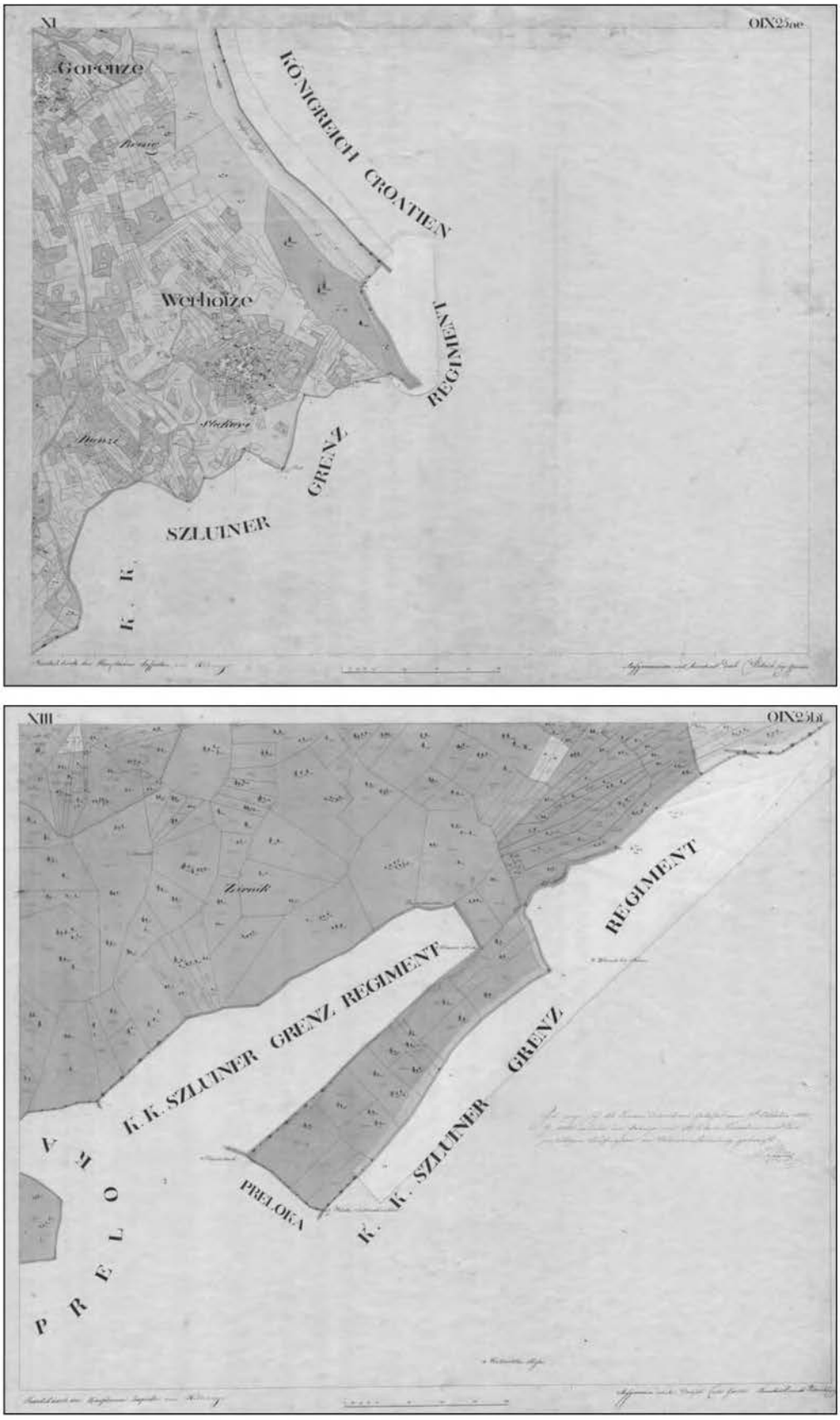
Meja z Vojno krajino

Z začetkom 16. stoletja je mejnost Bele krajine dobila novo dimenzijo. Prodor osmanske države na severozahod Balkanskega polotoka je začel velik proces migracij prebivalstva v isti smeri. Velike spremembe je doživljalo celotno območje Obkolpja, tako v smislu prebivalstvene strukture kot tudi v upravno-političnem smislu. Na območju današnjega Žumberka se je vzpostavila povsem nova politična organizacija, ki je postala vzor za organizacijo Vojne krajine. Žumberški plemič se v kranjski tradiciji omenja že v letih 1265 in 1268.[34] Potem ko so ga turški vpadi v 15. in začetku 16. stoletja povsem opustošili, je Žumberak pridobival novo obmejno vlogo. S prvo naselitvijo Uskokov leta 1530 je postajal eden od zametkov nastajajoče Vojne krajine. Leta 1540 je kralj Ferdinand osnoval žumberško kapetanijo, na čelu katere je bil veliki kapetan, ki je bil kraljevi vojni časnik, hkrati pa je upravljal posestvo.[35] Povod za to naj bi bila plenjenja Uskokov po notranjosti, zato so jim oblasti postavile nadzornika.[36] Število Prebegov, ki so v zameno za vojaško službo dobili nekatere ugodnosti, je nenehno raslo, zato so se morali leta 1548 pleterski prior, kostanjevški opat, komtur Nemškega viteškega reda in še pet plemičev odpovedati posesti v Žumberku,[37] da bi Uskoki živeli na strnjenem območju. Istega leta je žumberški kapetan Lenković koloniziral z Uskoki tudi Marindol, danes območje na slovenskem bregu Kolpe pri Adlešičih (vasi Marindol, Paunoviči, Miliči).[38] Tudi ta enklava je tako kot Žumberak še več kot tristo let prenašala breme vojaške oblasti.

Meja med civilno in vojaško upravo pa je delila različne načine življenja. Uskoki so živeli kot svobodnjaki v hišnih zadrugah, v primerjavi s podložniki so imeli posebne pravice in niso bili neposredno vpeti v sistem poznega fevdalizma. Naselitev Uskokov okoliških plemičev in podložnikov ni razveselila. Do večjih izgredov pa je prišlo, ko so domačini ugotovili, da so se privilegirani tujci stalno naselili. Zaradi vojaškega in nomadskega živinorejskega življenja v začetku niso imeli odnosa do poljedelstva. Večkrat so zanemarjali zemljišča, da bi ohranili svoj socialni status in se izognili podložništvu. Zato so občasno oblikovali roparske druščine in plenili po okolici. Še zlasti tisti, ki so za posebno vojaško službo dobivali plačo. Oblasti so namreč načrtno zamujale z izplačilom, da bi lačni vojaški kolonisti z večjo krutostjo napadali sovražnika. Kljub temu da Uskoki domačinom niso bili simpatični, pa so nekateri iskali stika z njimi. Priključiti so se jim hoteli tisti, ki so se hoteli rešiti podložništva in uživati njihove privilegije, ki so pred čim bežali ali pa so si zgolj želeli pustolovščin.[39] Spori med belokranjskimi kmeti in Uskoki so terjali natančno določitev meje med Metliškim in Žumberškim območjem. »Tega posla, ki sta se ga lotila Ivan Lenković in Tomaž Erdödy, so se baje še leta 1610 spominjali devetdesetletni in stoletni podložniki«.[40] »/.../ Meja, ki sta jo potegnila, je še istega leta tekla v črti Sveta Jera–Dedni studenec(?)–Potok Kamenica–Kolpa.«[41] Do Uskokov so bili sovražno razpoloženi tudi bližnji hrvaški velikaši, za katere so bili sem in tja begajoči naseljenci prava pokora. Iz tega razloga je kralj Ferdinand 28. oktobra 1549 za poravnavo sporov določil posebne komisarje, ki so se posvetili predvsem vprašanjem sodstva, ribolova, paše in meja.[42] Komisarji so se zbrali 1. maja 1550 v Samoboru. »Kranjski stanovi so za svoje zastopnike pooblastili Ernesta Viljema Raspa, Viljema Prannspergerja in Martina Gala, kralj Ferdinand pa Jurija Sturckha kot zastopnika dolnjeavstrijskega dvornega prokuratorja. Sturckh je bil odgovoren kranjskemu vicedomu, deželnemu glavarju in upravniku /.../ Če bi se delegaciji sami ne mogli sporazumeti, je kralj pooblastil še Franca Thurna in dr. iur. Bernarda Barba za posrednika. Ferdinandu je bilo veliko do uspeha, zato je naročil naj se izogibajo provokacij.«[43] Njegova želja se seveda ni uresničila. Hrvaška delegacija je prišla v Samobor v družbi sumljivo velikega števila vojakov, kar je razburilo Kranjce. Slednji so dojeli, da bi jih ob morebitnem glasovanju gladko preglasovali, zato so po enem tednu pobrali šila in kopita, še prej pa predložili, da se vse pritožbe predložijo pisno za naslednji sestanek v Kostanjevici. Kralj je septembra spet sklical podobno srečanje v Strassgangu pri Gradcu, vendar o tem viri molčijo.[44]

Z dvema vojaškima enklavama, umeščenima med Kranjsko kot delom Svetega rimskega cesarstva (do 1806) in Hrvaško-ogrskim kraljestvom, je širše območje Obkolpja dobilo povsem novo podobo. Ljudje na tem delu Obkolpja so živeli z različnimi mejnostmi, ki so se medsebojno prepletale, zato imajo kasnejši procesi nacionalnih integracij v tem prostoru specifične lastnosti. Ena izmed mejnosti, ki je razlikovala to območje od ostalih predelov ob današnji hrvaško-slovenski meji, definira razmerje civilno – vojaško, oziroma civilna uprava Kranjske in Hrvaške v opoziciji z vojaško upravo Vojne kra-

34 Koblar, Čegav je Žumberk, str. 168.
35 Mal, Žumberk in Marindol, str. 267; Lopašić, Žumberak, str. 29.
36 Wakounig, Žandarji ali roparji, str. 68.
37 Kos, Bela krajina, str. 229.
38 *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 45.
39 Wakounig, Žandarji ali roparji, str. 67, 68.
40 Tako piše v metliškem urbarju iz 1610 (Kos, Bela krajina, str. 229, opomba 115).
41 Prav tam, str. 230.
42 Mal, *Uskočke seobe*, str. 46.
43 Kos, Bela krajina, str. 229.
44 Mal, *Uskočke seobe*, str. 47; Kos, Bela krajina, str. 229.

Meja katastrske občine Adlešiči z Marindolom na franciscejskem katastru (ARS, AS 176).

jine. To je pogojevalo razmerje med različnimi veroizpovedmi: katolištvom (Kranjska, Hrvaška), grškim katolištvom (Žumberak) in pravoslavjem (Marindol). Meje med veroizpovedmi niso bile usklajene z upravno-političnimi mejami. Grkokatoliki so živeli tudi v civilni Beli krajini in Hrvaški, pravoslavno prebivalstvo v Bojancih na Kranjskem in katoliki v Žumberku. Temu je potrebno prišteti mejnost, ki je bila prisotna že pred oblikovanjem Vojne krajine: med Kranjsko (in s tem Avstrijo, »Nemčijo«) in civilno Hrvaško (in s tem Ogrsko).

Vzporedno s trdnejšo organizacijo je rasla tudi moč karlovškega vojnega poveljnika, ki si je prisvajal neomejeno sodno oblast tudi nad Žumberkom. Uskoški glavar Ivan Ernest Paradeiser se je 1679 prav zaradi tega pritožil cesarju »ter poudaril posebno dejstvo, da ni imel karlovški general nikdar pravice vmešavati se v žumberška cameralia ali pa celo ondotne uskoške glavarje samovoljno odstavljati, kajti o vseh pritožbah je razsojal kranjski deželni glavar.«[45] Nejasni odnosi in zahteve karlovških generalov so kranjske deželne stanove pripeljali do razmišljanja, kako bi žumberški okraj ločili od ostale Vojne krajine. Okoli leta 1690 so prišli do kompromisa, po katerem so bili žumberški Uskoki v vojaških zadevah podrejeni obmejnemu poveljniku v Karlovcu, v civilnih pa je bil prva instanca žumberški kapetan, druga pa kranjski deželni glavar.[46]

Spori med karlovškim generalom in Kranjsko so se nadaljevali tudi v obdobju vladarice Marije Terezije. Leta 1741 je kranjski deželni glavar grof Korbinian Saurau cesarici zagotavljal, da so pravice Kranjske do omenjenih območij utemeljene, »ker leži torej Žumberk brezdvomno na Kranjskem in ni niti sence, da bi ta košček zemlje pripadal Hrvaški.« Obenem je prosil, da se vzpostavi prastara subordinacija zopet pod deželo Kranjsko.[47] Sredi štiridesetih let 18. st. se je preuredila Vojna krajina. Žumberško glavarstvo se je priklopilo karlovškemu generalatu ter je dajalo dve kompaniji XII. (Slunjskega) krajiškega regimenta. Karlovški generalat so razdelili na štiri regimente (polke), od katerih je Slunjski zavzemal tri dotedanja glavarstva Barilović, Slunj in Žumberak.[48] S tem je Kranjska dokončno izgubila vpliv nad Žumberkom in Marindolom, kar ne pomeni, da se je odpovedala lastništvu. Pojavil se je problem, kako razmejiti »vojaško Kranjsko«, se pravi Žumberak in Marindol od civilnega dela. Ker je šlo za razmejitev različnih uprav znotraj državnopravnega ozemlja Kranjske, so za načelo razmejitve vzeli »dejansko stanje posesti«, se pravi tista posest, katere lastniki so bili Kranjci, je pripadla civilni upravi Kranjske, uskoška pa žumberški enklavi oz. Vojni krajini. Nastala je izredno razčlenjena meja severovzhodno od Metlike z velikim številom posestnih enklav na eni in drugi strani.

Hrvaško-kranjska meja pri Čabru in Prezidu se v 16. in 17., za razliko od meje na Gorjancih, ni spreminjala zaradi oblikovanja Vojne krajine, pač pa zaradi vzpona dveh hrvaških rodbin: Zrinjskih in Frankopanov. »Frankopani so širili svojo oblast 'via facti' do skrajne točke Vinodola in od Grobnika preko Gerovega ter ob Čabranki in Kolpi navzdol do Ozlja. /.../ V 16. stoletju je bil čabrski sektor že štet k Frankopanskim vinodolskim posestvom.«[49] Povezovanje dveh velikih hrvaških rodbin Zrinjskih in Frankopanov se je odrazilo tudi na območju Gorskega kotarja. Leta 1544 je Štefan Frankopan sklenil z Nikolo Zrinjskim skupnost posestev. Leta 1550 jih je razdelil s svojo sestro Katarino, ki se je leta 1558 omožila z Nikolajem Zrinjskim. Katarini je pripadel Grobnik in nato tudi čabrsko ozemlje. Sodeč po vlogi kranjskih deželnih stanov iz leta 1671 si je to ozemlje v škodo kočevskega gospostva nasilno prisvojil Nikola Zrinjski v času, ko je imela Kočevje Doroteja, vdova Štefana Blagaja. Proti temu prisvajanju naj ne bi ugovarjala predvsem zato, ker se je morala ukvarjati z napadi Vlahov. »Tako si je Zrinjski anektiral ca. 4 kvadratne milje kočevskega gospostva, od grobniških mej do Čabranke. S tem je bilo oškodovano tudi loško gospostvo, katerega meja je tudi segala v čabrski okraj.«[50] Po smrti Štefana Frankopana leta 1577 so dobili Zrinjski še ostale njegove posesti. Brata Nikola in Peter Zrinjska sta si leta 1638 razdelila ogromno posest. Vsa posest v Gorskem kotarju in Vinodolu je pripadla Petru Zrinjskemu, ki jih je imel v lasti vse do nesrečnega konca 1670. Rodbina Zrinjskih je znala izkoristiti gospodarske potenciale Gorskega kotarja in ozemelj, ki so jih Frankopani pridobili na račun Kranjske. Peter Zrinjski je tako 1651 uredil v Čabru topilnico železove rude in privabil razne mojstre in delavce iz Kranjske, Nemčije in Češke. Od obrata v Čabru je imel Zrinjski velike koristi. Leta 1670 je pri proizvodnji železa sodelovalo kar 200 delavcev.[51]

Poskusi ureditve meje v Beli krajini v 19. stoletju

Proti koncu osemdesetih let 18. stoletja je izbruhnil mejni spor med gospostvom Ruperčvrh[52]

45 Prav tam.
46 Mal, *Uskočke seobe*, str. 143.
47 Mal, Žumberk in Marindol, str. 268.
48 Štrumbl, Uskoki na Slovenskem in v Žumberku, str. 45.
49 Simonič, Zgodovina kočevskega ozemlja , str. 95
50 Prav tam.
51 Kruhek, *Od doseljenja Hrvata*, str. 53.
52 Grad je nastal v 17. stoletju iz propadajočega gradu Mehovo. Bil je last grofov Paradeiser. Leta 1691 je gospostvo podedoval Simon Engelbert baron Egkh. Po dolgotrajnem procesu je bilo 1726 prisojeno kostanjeviškemu samostanu, po razpustu samostana (1794) pa dodeljeno verskemu skladu. Leta 1825 ga je kupil na dražbi Anton baron Schweiger, 1850 pa Jurij pl. Valmagoni. V 19. stoletju se je zamenjalo več lastnikov, 1919 je Ruperčvrh kupila Josipina Stare. Leta 1791 je gospostvo obsegalo katastrske občine Cerovec, Čr-

Rupertshof) in Slunjskim poveljstvom polka, h kateremu sta spadala Žumberak in Marindol.[53] Pri tem je prišlo do dileme, ali ne gre pri tem tudi za mejni spor med Kranjsko in Ogrsko, se pravi o tem, kam državnopravno žumberški distrikt sploh spada. Deželni stanovski odbor se je odločil ukrepati in je leta 1792 pozval k preiskavi z namenom, da bi zbrali listine, ki bi dokazovale pripadnost tega območja Kranjski. Leta 1793 so v dopisu generalni komandi v Zagrebu navedli tudi osnove, na katerih slonijo kranjske pravice do Žumberka:

1. imenovanje žumberških kapetanov s strani kranjskih deželnih stanov,
2. zgodovinsko izročilo v Valvasorjevi kroniki,
3. geografski prikaz v Florjančičevem[54] zemljevidu iz leta 1744.[55]

V prvi polovici 19. stoletja je prišlo do več poizkusov reševanja perečih mejnih vprašanj na južni meji Kranjske. Ogrski državni zbor je s sklepom leta 1827 imenoval štiri komisije za regulacijo celotne ogrske deželne meje. Po eno za Moravsko, Štajersko, Galicijo, južno Štajersko in Kranjsko. Člani slednje so se nekajkrat srečali s kranjskimi komisarji avgusta 1828. Kranjska komisija se je zavzela za ohranitev pravic dežele Kranjske do žumberškega vojaškega okraja in enklave Marindol. Samozavest kranjskih komisarjev se je opirala tudi na poročilo dvornega vojnega sveta združeni dvorni pisarni glede spora krajišnikov z gospostvom Ruperčvrh (2. februarja 1827), ki sicer priznava, da je sporno ozemlje v dejanski posesti krajišnikov, vendar na drugi strani poudarja, da se lahko popravek deželne meje opravi brez ovir, saj spada celotno območje k deželi Kranjski.[56] Člani obeh komisij se niso ukvarjali zgolj z državnopravnimi vprašanji. Na tretjem srečanju kranjske in hrvaške komisije 27. avgusta 1828 v Zagrebu so se odločili, naj se izvrši rektifikacija mejne mape, narejene leta 1793, ki je obsegala območje od Save do žumberškega distrikta.[57] Iz poročila kranjskega stanovskega odposlanca grofa Lichtenberga z dne 24. julija 1829 je razvidno, da sta obe komisiji s pomočjo geometrov dosegli sporazum glede rektifikacije tega območja. Grof Lichtenberg se je prvič sestal s hrvaško komisijo 22. junija pri mostu na Bregani, kjer so skupaj obhodili sporno območje. Za nejasnosti naj bi bila odgovorna kar sama narava. Tako kranjski kot hrvaški geometer sta ugotovila, da sta obe reki tekom časa spreminjali tok, prav tako niso bile natančno določene geometrske fiksne točke. Zato so morali natančno določiti spremembe in jih primerjati s stanjem iz leta 1793.[58]

Pogajanja so se nadaljevala, vendar niso sklenili nobenega sporazuma. Dne 10. oktobra 1846 sta se sešli kranjska in hrvaška komisija v Zagrebu. Skupni komisiji je predsedoval zagrebški škof Haulik.[59] Kranjsko deželo so zastopali grof Lichtenberg kot zastopnik kranjskih stanov, novomeški okrožni glavar Laufenstein in postojnski okrožni glavar Košaker. Lichtenbergovo poročilo je nastalo kot posledica ukaza dvorne pisarne z dne 24. avgusta 1847 kranjskim stanovom, naj regulacijo hrvaške meje dajo v obravnavo deželnemu zboru. Sodeč po Lichtenbergovem opisu so hrvaški komisarji postavili šest zahtev. Med temi je bila mejna pravda med mestom Reko in graščino Kastav že rešena s pogodbo. Kot je bilo že omenjeno, »so hrvaški zastopniki odločno odstopili od zahtev na metliško zemljo in kar k njej spada. Te pravde je zdaj konec. Po takem Hrvati zahtevajo zdaj le še Stari kot in Novi kot (Alt- und Neu Winkel) v okraji kočevskem, – Panovje poleg Mokric v kantonu Kostanjeviškem, – majhne vasi: Trnovica, Kukolani in Bastjani v okrožji Pazenskem, – gozd Smrekovac v okraji Kastavskem.«[60]

Kranjska pa je imela zgolj dve zahtevi: »ona namreč zahteva vas Prezid (Altbabenfeld), ki je nekdaj spadala pod Postojnsko kresijo in ki šteje nad 100 hiš z obširnim gozdom, ter meri 9371 oralov[61] in 1313 štirj. sežnjev[62] zemlje; – druga zahteva pa sega po žumberškem okraji z Marijedolom in dotičnimi enklavami; zemlja ta še ni merjena, a veča je kakor prezidska. Ta okraj je spadal nekdaj pod Novomeško okrožje (kresijo), k državni grajščini Kostanjeviški, Ruberški, Mehovski in Kropski.«[63] Za ureditev obojestranskih zadev so urejeni skoraj vsi spisi in drage priprave. Nekaj nedoslednosti glede urejanja starih pisem je Lichtenberg pripisal Hrvatom, nikakor pa ne marljivi kranjski komisiji. Kranjski strani se po njegovem mnenju ni bati, da bi Hrvaška s kakršnokoli izjavo uspela. Razlog za svoj optimizem je Lichtenberg našel v trditvah adjunkta c. kr. fiskala dr. Ulepiča (Ullepitscha), ki je še zatrdil, da kranjskim zahtevam

mošnjice, Gabrje, Lakonice, Podturn, Stara Žaga, Stranska vas, Veliki Podljuben in Vinja vas (*Vodnik po fondih in zbirkah Republike Slovenije*, 3. knjiga, str. 116).

53 Fournier, Memoriale, str. 468.

54 Ivan Dizma Florjančič (Floriantschitsch) de Grienfeld, (1691–?), astronom, matematik, geograf in kartograf. Opravljal je vrsto pomembnih cerkvenih funkcij. Izdelal je prvi zemljevid Kranjske (1744) v merilu 1 : 111000 (*Enciklopedija Slovenije* 3, str. 127).

55 ARS, AS 33, konv. 548 alt, šk. 252, koncept poročila notranjemu ministrstvu z dne 5. 1. 1870, št. 66.

56 Fournier, Memoriale, str. 469.

57 ARS, AS 2, reg. IV, protokol z dne 4. julija 1829, šk. 62.

58 ARS, AS 2, reg. IV, šk. 62, dopis grofa Lichtenberga z dne 24. julija 1829.

59 Juraj Haulik de Varallya (1788–1869), zagrebški nadškof in kardinal, rojen v Trnavi na današnjem Slovaškem, 1830 postane svetovalec ogrske vlade, od 1837 zagrebški nadškof (*Enciklopedija Jugoslavije* 3, str. 664).

60 *Novice*, 15. 9. 1869.

61 Oral – površinska merska enota (57,55 arov).

62 Štirjaški seženj – kvadratni seženj. Površinska merska enota – kvadrat, ki ima stranice dolge en seženj (1,896 m).

63 *Novice*, 15. 9. 1869.

glede Prezida »jako dobro kaže«. Tega prepričanja je bil menda tudi predsednik komisije Haulik. Slednji je po koncu razgovorov skupaj s hrvaškimi člani postavil predlog, »naj se popustijo vzajemne zahteve, in, kakor so meje ta čas bile, tako naj za gotovo ostanejo v prihodnje.«[64] Novomeški kresijski glavar se je s tem strinjal, s pogojem, da se izvzame žumberški okraj, postojnski kresijski glavar in Lichtenberg pa sta bila drugačnega mnenja.

Lichtenberg je bil prepričan, da bi dežela Kranjska naredila veliko napako, če bi v teh razmerah pristala na status quo, ko ji tako dobro kaže glede prezidskega spora. Pri zadevi Žumberak pa poizvedbe še niso prišle tako daleč: »Kar pa se tiče zahteve Kranjske o Žumberskem okraji, zarad katerega ni bilo še na mestu nobene poizvedbe, priporočamo to, naj deželni zbor, čeravno je dr. Ulepič v stanovskem arhivu najdel mnogo zelo važnih pisem zato, da Kranjska zahteva ima veljavo, sprejme predlog novomeškega c. kr. okrožnega glavarja, in ta je, da se zahteva prepušča tistemu času, kader take spremembe o vojaški granici nastopijo, pri katerih bi bilo mogoče, ako kranjska zahteva obvelja, žumberški okraj dati deželi Kranjski ali pa civilnemu Hrvatstvu.«[65] Lichtenberg s tem opozarja deželni zbor pred zaletavostjo glede žumberškega okraja. Takojšnja pravda bi bila po njegovem mnenju draga in neuspešna, saj ni za pričakovati, da se bo Vojna krajina v kratkem razpustila. Drugi razlog za čakanje na boljše čase je boljši položaj Hrvatov v organih komisije ter hrvaška nagnjenost do zavlačevanja: »Konečno naj pomisli deželni zbor, da vodstvo mejnih obravnav je v rokah prvosednika hrvaškega, – da je kar trajajo obravnave, on že tretji prvosednik, – da so Hrvati vgovor (Einrede) o zahtevi naši zarad Prezida 14 let zavlekli in da po tem takem se je bati, da Hrvati, ako bi morali odstopiti kak okraj, ki ga zdaj imajo v posesti, ne bi te razprave zavlekli tako, da bi nikoli ne bilo ne konca ne kraja.«[66] Deželni zbor je naslednji dan (13. septembra 1847) pritrdil Lichtenbergovim trditvam s pripombo, »naj se počaka sklep po formalni poti, ker za deželo škodljivega izteka ni za pričakovati.«[67]

Naslednji poizkus reševanja mejnih vprašanj je bil zastavljen manj ambiciozno. Dne 15. oktobra 1860 so se sešli predstavniki Kranjske in Slunjskega regimenta z namenom, da bi rešili zgolj sporno ozemlje na Gorjancih, oziroma spor med Žumberčani in gospostvom Ruperčvrh. Naslednji dan se je komisijska gospoda napotila na pobočja hribovitih Gorjancev, kjer se je potikala vse do 20. oktobra in kjer je natančno pregledala potek obeh linij. Pri tem so jim pomagali občinski predstavniki z obeh strani meje in vpleteni zemljiški posestniki.

Na zaključnem srečanju v Novem mestu sta obe strani predstavili svoje ugotovitve. Komisijski ogled spornega terena je pokazal, da sta obe zahtevani mejni črti v glavnih potezah enaki, kot sta narisani v predhodni katastrski mapi.[68] Kranjsko mejno črto je označevala pot, ki se je začela pri mejni točki na sv. Geri in je bila z malo izjemami dobro poznana, vendar se na celotni razdalji ni moglo najti niti količkov niti križnih oznak na starih bukovih drevesih. Mejna linija c. kr. Slunjskega krajiškega regimenta je bila zaznamovana deloma s potjo, največkrat pa s posekami in krčevinami. Nahajali so se tudi deloma mejni količki ali njihove sledi, deloma s križem označena stara bukova drevesa. Na celotni črti so stali mejniki železarne Gradac. Ozemlje, katerega obdajata omenjeni liniji, je obsegalo 541 oralov in 1348 kvadratnih klafter.[69] Kranjska stran je spomnila, da je njihova črta vrisana v franciscejski kataster, Žumberčani pa so se sklicevali na jožefinski kataster in na dogovor, da franciscejski kataster ne bo prejudiciral meje. Sporno območje je ležalo v katastrskih občinah (k.o.) Gabrje in Cerovec. V katastrski mapi k.o. Cerovec je vrisana tudi stara jožefinska meja. Tako kranjski kot krajiški komisarji so se po stari navadi trmasto držali svojih mejnih črt in niso bili pripravljeni na popuščanja. Spor je državno ministrstvo rešilo šele leta 1865 in to v korist Žumberčanov, ne glede na to, da je kranjski deželni zbor leta 1863 soglasno zahteval sporno ozemlje za Kranjsko.[70]

Od leta 1869, ko se je začel proces razpustitve vojaške ureditve v Krajini, pa sta Žumberak in Marindol postala tudi politični problem. Je treba to območje »vrniti« kranjski ali priključiti Hrvaški kot ostalo Vojno krajino? Dne 19. oktobra 1869 so se za priključitev Žumberka zavzeli tako nemški kot slovenski poslanci kranjskega deželnega zbora, čeprav se v večini zadev niso strinjali.[71] Proces združitve Vojne krajine s Hrvaško se je zaključil 15. junija 1881 v Budimpešti. Zaradi kranjskih zahtev so sklenili, da bodo Žumberak in Marindol zgolj začasno podredili hrvaškemu banu.[72] Kranjski deželni zbor je bil tokrat bolj razdeljen. Nemški poslanci so se zavzeli za priključitev Žumberka in Marindola, slovenski pa zgolj za Marindol in ureditev (glajenje)

64 Prav tam.
65 Prav tam.
66 Prav tam.
67 Fournier, Memoriale, str. 469.
68 ARS, AS 33, konv. 548 alt, šk. 252, Katastral Plan vom Jahre 1823. Des streitigen Terains an der Landesgrenze zwischen den Kronländer Krain und Kroatien, ki se nahaja kot priloga v: Comissions Protocoll aufgenommen in Neustadt.
69 Vse skupaj 311,6 ha.
70 ARS, AS 33, konv. 548 alt, šk. 252, odlok državnega ministrstva z dne 6. septembra 1865, št. 4122.
71 Obravnave kranjskega deželnega zbora 1869, Stenografični zapisnik petnajste seje deželnega zbora ljubljanskega dne 19. oktobra 1869, str. 172.
72 Valentić, *Vojna krajina*, str. 338.

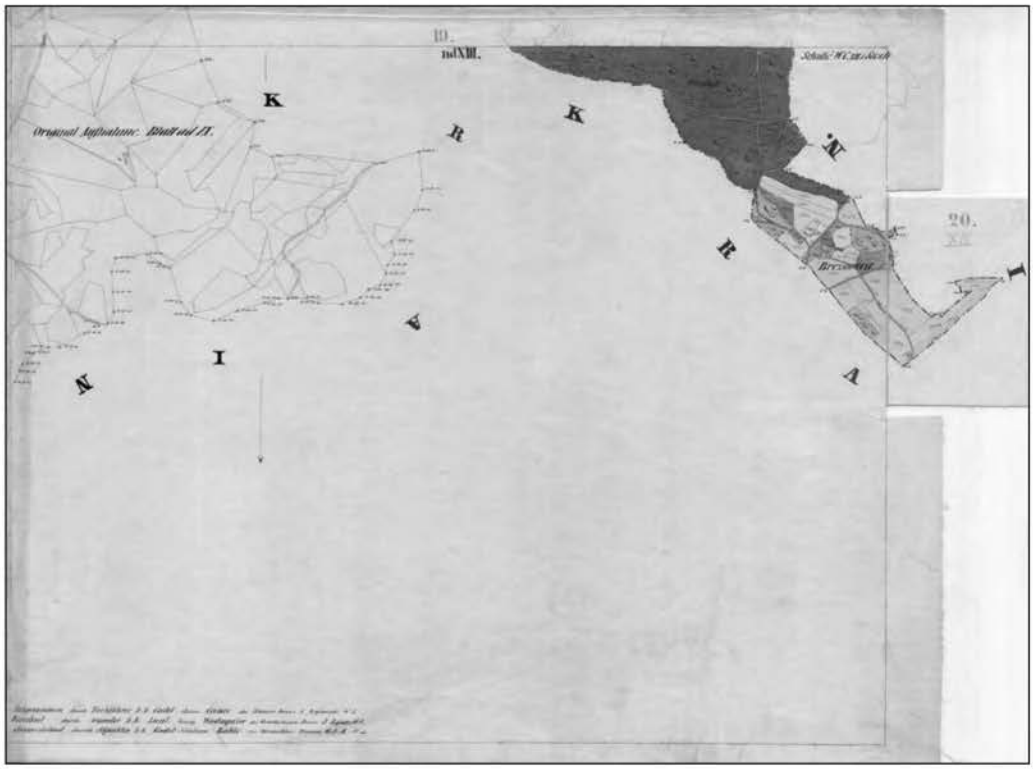
Žumberška vas Drage na franciscejskem katastru (k. o. Sekuliči) (ARS, AS 176).

nepraktične meje na Gorjancih.[73] Leta 1883 je prišlo do konstituiranja skupne avstrijsko-ogrske komisije za rešitev žumberškega vprašanja, ki sta jo skupno ustanovila avstrijsko in ogrsko ministrstvo. Žumberško vprašanje se je namreč »zataknilo« v breznu dualističnega sistema habsburške monarhije. Delo teh komisij naj bi bilo nekakšna predpriprava za končno rešitev na zakonodajni način. Zadeva je bila podvržena obema parlamentoma, tako da se izvršni oblasti obeh državnih polovic nista mogli sporazumeti brez privolitve parlamentov.[74]

Člani mešane komisije so se srečali v Metliki 24. julija 1883. Sporazumeli so se, da se bo obhod začel v Marindolu, zaključil pa v Žumberku. Iz zapisnika obhoda je razvidno, da so z uvodnim potovanjem v Marindol začeli 25. julija in ga tudi zaključili na isti dan, tako da so se vrnili v Metliko. Naslednje jutro

73 Obravnave kranjskega deželnega zbora, zasedanje 21. oktobra 1881, str. 283. Več o odnosu slovenskih politikov do Žumberka glej: Zajc, *Kje se slovensko neha in hrvaško začne*.

74 ARS, AS 33, konv. 548 alt, šk. 252, dopis not. min., 6. 11. 1882, št. 5666.

Žumberški del vasi Brezovica na franciscejskem katastru (k. o. Sekuliči) (ARS, AS 176).

so se odpravili skozi kranjski zaselek Vinomer[75] v žumberško vas Brašljevica, ki je v obliki ostre črte ukleščena v območje kranjske občine Draši̇či. Nato je komisija obiskala žumberško vas Kašt in kranjsko Radovico. Tukaj so nadaljevali pot proti zahodu in prispeli v žumberško vas Velike Lešče (»Großlešče«, današnje Liješće na hrvaški strani). Obiskali so še žumberško vas Brezovica,[76] ki predstavlja vdrtino v kranjsko davčno občino Gabrovec. Po napornem dnevu so se skozi Bušinjo vas vrnili v Metliko. Dne 27. julija so jo mahnili skozi Suhor v žumberško vas Drage. Ob državni cesti v bližini Suhorja so si ogledovali izbokline žumberškega območja. Med obhodom pri Dragah se je lahko komisija čudila nad povsem nepraktičnim stanjem meje na tem območju. Poleg žumberške njive se nahaja kranjska, pa spet žumberška in tako dalje. Komisarji so nadaljevali pot v Sošice,[77] kjer so tudi prespali.[78]

Naslednji dan so se napotili mimo vasi Cernik in Kupčina v Kostanjevac, ki predstavlja središče južnega dela tega območja. V Kostanjevcu sta bili davčna ekspozitura in žandarmerijska postaja. Zaradi utrujenosti in slabega vremena so gospodje za nekaj dni prekinili svoj obhod. Nadaljevali so šele 2. avgusta. Iz kranjske Kostanjevice so šli na obhod severne meje žumberškega okraja, kjer so se nahajale izbokline v kranjsko območje, nakar so se usmerili proti vzhodnemu delu žumberškega območja. Dne 3. avgusta so se z mnogo truda povzpeli na hrib pri žumberški vasi Stojdraga. Od tam so se napotili skozi Preseko, Osredek in Budinjak v Mrzlo Polje in Kalje, kjer je občinsko središče. Dne 4. avgusta so obiskali ruševine gradu Žumberak, potem pa so v Kostanjevcu zaključili svoj obhod.[79]

Člani komisije so si nekaj dni vzeli za počivanje in premislek, potem pa so se 15. avgusta 1883 znova srečali v Metliki. Najprej je svoje ugotovitve podala avstrijska podkomisija, ki je obenem pozvala ogrsko, naj o tem pove svoje mnenje. Po mnenju avstrijskih članov je Marindol zaradi svoje odrezanosti z reko Kolpo s Kranjsko naravno povezano zemljišče. V kranjski vasi Bojanci živijo pripadniki pravoslavne vere, ki spadajo v marindolsko župnijo. Že ta okoliščina naj bi dokazovala stalen promet s Kranjci. V prid kranjski inkorporaciji naj bi govorila tudi bližina kranjskih uradov.[80]

75 Danes pripadajoči zaselek Draši̇čev (*Krajevni leksikon Slovenije*, str. 450).

76 Meja pri tej vasi predstavlja še zdaj najbolj nazobčan del hrvaško-slovenske meje. Vas Brezovico meja praktično deli na dvoje (prav tam, str. 448).

77 O tem, katere kraje so obiskali, preden so prišli v Sošice, nimamo podatkov, ker v dokumentu manjka list.

78 HDA, PRZV, šk. 238, Protokoll aufgenommen zur Prüfung der Sichelburger-Marienthaler Angelegenheit in der Richtung einer eventuell durchzufuhrenden Gränzregulierung.

79 Prav tam.

80 Prav tam. Protokoll aufgenommen über Gutachten der beiderseitigen Subcommissionen nach erfolgten Erhebungen in Gebiete der Gemeinde Marienthal und des Distriktes Sichelburg zum Zwecke einer durchzufuhrenden Gränzregulierung.

Glede Žumberka so avstrijski komisarji pripomnili, da na južnem pobočju gravitira k sodnemu okraju Metlika v vseh prometnih ozirih. Del tega območja naj bi bil prav tako v trdni povezavi s političnim okrajem Krško, ker posedujejo prebivalci teh delov zemljišča v sosednji Kranjski in od koder dobivajo svoj živež. Iz obeh teh delov imajo prebivalci h kranjskim uradom mnogo bližje kakor k njihovim. Avstrijski člani so po teh trditvah prešli k stvari. Poudarili so, da imajo pripadnost celotnega Žumberka Kranjski za upravičeno, vendar so kljub temu pripravljeni na koncesije. Predlagali so, naj si Hrvaška in Kranjska sporno ozemlje enostavno razdelita. Sodnemu okraju Metlika (se pravi političnemu okraju Črnomelj) naj bi po njihovem mnenju pripadle davčne občine Sekulići, Malinci, Brašljevica, Sošice in Žumberak, sodnemu okraju Kostanjevica (politični okraj Krško) pa davčni občini Budinjak in Poklek. Bodočo mejo bi tako tvorila vzhodna meja davčne občine Žumberak in južna meja občine Budinjak do mejniškega stebra št. 17 davčne občine Brašljevica. Na severu pa bi mejo predstavljala meja davčne občine Budinjak od severa proti jugu in potem proti vzhodu meja davčne občine Poklek vse do potoka Bregana. Ostali deli Žumberka naj bi se priključili Hrvaški.[81]

Ogrski komisarji so imeli proti temu tri pripombe. Avstrijska komisija se je pri svojih zahtevah postavila na stališče domnevno priznanih kranjskih pravic, medtem ko posvetovanje in pogajanje o državnopravnih pravicah ni v kompetenčni sferi ogrske komisije. Prav tako imajo kakršnokoli gravitiranje Žumberka in Marindola h Kranjski za »subjektivno pojmovanje visoko cenjene avstrijske podkomisije.« Temu ne morejo pritrditi tudi za to, ker bi lahko sicer marindolsko in žumberško prebivalstvo utrpelo omejitve pri izkoriščanju gozdnega bogastva in ostalih ugodnosti. Sprememba meje, podana s strani avstrijske komisije, bi bila očitno samo enostranski odstop ozemlja v korist Kranjske, ne pa regulacija meje, ki bi se izvedla z medsebojnimi odstopanji zgolj zaradi upoštevanja potreb praktičnega življenja in smotrne uprave.[82]

Skupna komisija za reševanje žumberškega vprašanja iz leta 1883, tako kot njene predhodnice, ni našla skupnega jezika. Neuspeh pogajanj je dodatno začinila peticija Žumberčanov v cislajtanskem državnem zboru, ki je zahtevala priključitev Kranjski.[83] Predvsem zato, ker so prebivalci žumberške občine Sošice leta 1881 na obisku pri banu zahtevali ravno nasprotno.[84] V hrvaškem saboru se je nad tem zgražal sam Ante Starčević, ki je imel to potezo za veleizdajo, vprašal pa je tudi, zakaj volilni red Hrvaške in Slavonije ne velja za Žumberak in Marindol.[85] Ta območja zaradi svojega začasnega statusa niso imela volilne pravice in svojih zastopnikov, čeprav so spadala pod hrvaško upravo. O vprašanju volilne pravice v Žumberku in Marindolu so v hrvaškem saboru razpravljali tudi v letih 1884 in 1887.[86] Leta 1896 je žumberško vprašanje v kranjskem deželnem zboru odprla Katoliška narodna stranka, ki je zahtevala priključitev Žumberka in Marindola ali pa primerno »odškodnino« od ogrske vlade. Čeprav nad predlogom niso bili navdušeni, so zanj glasovali tudi slovenski liberalci.[87] Kljub politizaciji na Kranjskem in Hrvaškem se je staro, nejasno stanje na meji nadaljevalo vse do konca dvojne monarhije.

Spremembe meje v 20. stoletju

V novi državi Kraljevini SHS so se nejasnosti na meji prenašale dalje. Po ukinitvi deželne vlade za Slovenijo 12. julija 1921 slovenski del Jugoslavije ni bil več povezan v eno upravno enoto. Obstajali sta samo ljubljanska in mariborska oblast (skupaj s Prekmurjem in Medžimurjem). Nekdanja kranjsko-hrvaška meja je postala zgolj upravna meja med različnimi oblastmi. Po vzpostavitvi kraljeve diktature leta 1929 je bila oktobra istega leta Jugoslavija z dekretom namesto na prejšnjih 33 oblasti razdeljena na 9 banovin. Večina slovenskega dela države je bila združena v enotno upravno območje – Dravsko banovino.[88] Slovenska okraja Črnomelj in Metlika sta bila priključena Savski, Čabar pa Dravski banovini. Razmejitev je veljala do 31. avgusta 1931, ko je kralj na podlagi želje posameznih krajev, »ki so v skladu z gospodarskimi interesi in s potrebami čim lažjega prometa med kraji dotičnih banovin«, podpisal zakon o spremembi meje. Okraj Čabar so združili s Savsko, okraja Črnomelj in Metlika pa z Dravsko banovino. Slovenski katoliški tabor, najmočnejša politična sila v Dravski banovini, je spremembe banovinskih meja v smeri zaokrožitve slovenskega ozemlja toplo pozdravljal.[89] Kljub temu je žumberška občina Radatovići ostala v okviru Dravske banovine (sreza Črnomelj). Gre za naselja Radatovići, Bulići, Doljani, Drage, Dragoševci, Komenci, Kese-

81 Prav tam. V arhivu kranjske deželne vlade žal ni bilo nobenih zemljevidov.
82 Prav tam.
83 Stenographisches Protokoll des Hauses der Abgeordneter, IX. Sesion, XI. Band, 1879–1884, 319. Sitzung der 9. Session am 13. Dezember 1883, str. 11067.
84 *Pozor*, 2. 12. 1881.
85 Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godina 1881–1884, svezak II, saborska sjednica držana dne 19. prosinca 1883, str. 795.
86 Dnevnik sabora trojedine kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, 1881–1884, XCI zasedanje 24. 6. 1884, str. 1699; Prav tam, CXIX zasedanje, 7. 3. 1887, str. 1803.
87 Obravnave kranjskega deželnega zbora 1896, zasedanje 8. februarja 1896, str. 332.
88 Šmid, *Uprava Dravske banovine 1929–1941*, str. 52.
89 Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 85, opomba 10; Slovenec, 1. 9. 1931.

ri, Kuljaji, Kunčani, Liješče, Malinci, Pilatovci, Popovići in Sekuliči.[90]

Po drugi svetovni vojni je bilo treba določiti meje med republikama. Radatovići so bili priključeni Hrvaški, vendar ne celotno območje nekdanje občine. Po ugotovitvah Bele knjige je bil leta 1947 del katastrske občine Sekuliči po lokalnem dogovoru izločen iz katastrskega urada v Sekuličih in prenesen v katastrski urad v Črnomlju, kjer je bila ustanovljena samostojna k. o. Sekuliči. Vas Drage je bila skupaj s pripadajočimi zemljišči (335 ha) priključena Sloveniji.[91] Po ugotovitvah dr. Aleša Gabriča je bila priključitev izvedena na izrecno željo prizadetih prebivalcev, ki so bili ekonomsko in prometno vezani na Metliko, otroci pa so v šoli še naprej obdržali pouk v srbohrvaščini.[92]

Več nejasnosti je bilo z mejo pri Marindolu (vasi Marindol, Miliči, Žuniči, Paunoviči), ki je, kot je omenjeno zgoraj, do leta 1881 spadal pod upravo Vojne krajine, nakar je bil podrejen banski Hrvaški. V obdobju 1918–1941 je to območje spadalo v srez Karlovac. Do sprememb je prišlo med drugo svetovno vojno (1941), ko so določali mejo med italijansko okupacijsko upravno enoto Ljubljansko pokrajino in NDH. Omenjene vasi so pripadle italijanski državi (Ljubljanski pokrajini). V prvi povojni upravni razdelitvi Slovenije iz začetka septembra 1945 so bile vasi Marindol, Miliči in Žuniči v okraju Črnomelj.[93] Zanimivo pa je, da v tem zakonu ne najdemo vasi Paunoviči.[94] V upravni razdelitvi Slovenije iz leta 1946 pa so navedene vse štiri marindolske vasi.[95] Prebivalci so sicer zahtevali priključitev Hrvaški, vendar je meja ostala na reki Kolpi. Maja 1946 je hrvaško notranje ministrstvo poslalo dopis zvezni Ljudski skupščini, v katerem so poročali, da so prebivalci teh vasi podali prošnjo za priključitev Hrvaški. Pobudo naj bi vodili ljudje, ki naj bi bili znani kot prekupčevalci, mnogi podpisi pa naj bi bili ponarejeni. V prošnji so navedli kot razloge nacionalnost, jezik in ekonomsko vezanost na Karlovac. »Navedeno je bilo še, da je o tem dosežen sporazum s Slovenijo, ni pa bilo povedano, kdaj, kdo in s kom. Zakon sicer ni bil nikoli sprejet.«[96] Območje Marindola pa glede na upravno ureditev ni bilo v začetku februarja 1948 več v Sloveniji, razen vasi Žuniči.[97] Celotno območje Marindola je bilo »predvsem zaradi vztrajanja večine prebivalstva«[98] ponovno vključeno v upravno razdelitev LR Slovenije leta 1952.[99] Natančna zgodovina pripadnosti teh vasi je še vedno nekoliko nejasna. V Krajevnem leksikonu Slovenije je zapisano, da je bilo območje Marindola od 1945 do 1948 v črnomaljskem okraju, nato pa spet v karlovškem okraju do leta 1952, ko je bilo ponovno priključeno Sloveniji.[100]

K zmedi je pripomogla tudi literatura. V etnografskem prispevku Marinke Dražumerič in Marka Terseglava o Srbih v Beli krajini iz leta 1987 najdemo podatek, da so se krajani Marindola, Paunovičev in Miličev odločili za priključitev k Sloveniji leta 1952 na referendumu.[101] V prispevku ne najdemo reference za to trditev, iz konteksta pa je razvidno, da sta avtorja dobila podatek od informatorjev. V zgodovinski literaturi in virih za omenjeni referendum ne najdemo potrditve. Zdenko Čepič, ki je raziskoval spremembe slovensko-hrvaške meje po 2. svetovni vojni, je prepričan, da referenduma nikoli ni bilo. Takšen način urejanja mejnih sporov v prvih letih po vojni v Jugoslaviji ni obstajal. Poleg tega v arhivskih in upravnih virih o tem ni najti nobene omembe. Odločanje na vaški ravni in podpisovanje morebitnih peticij je vsekakor izraz želje ljudi, ni pa to referendum.[102] Omenjeni članek je postal standardna referenca za Srbe v Beli krajini v etnografski in antropološki literaturi, zato ni nenavadno, da ga je pred nekaj leti pri svoji sociolingvistično-antropološki študiji upoštevala tudi Tanja Petrović. Je pa zanimivo, da so informatorji na terenu tudi njej omenjali »jedan referendum.«[103] Podatkov o tem, da so se po 2. svetovni vojni pojavljale tudi zahteve po priključitvi Hrvaški, ne zasledimo v teh študijah. Zahteve prebivalstva ob meji so dvigovale prah tudi v devetdesetih letih 20. stoletja, vendar se potek slovensko-hrvaške meje zaradi tega ni spreminjal. Leta 1992 je velika večina prebivalstva v žumberških vaseh Radatovići in Dragoševci podpisala peticijo za priključitev teh naselij Sloveniji. Čeprav so namero utemeljevali s praktičnimi razlogi (obkroženost s Slovenijo, delo v Sloveniji) in ne nacionalnimi, je naletela pri hrvaških oblasteh na burno reakcijo – organizator peticije je moral preživeti leto dni v zaporu.[104] Zgodovinsko gledano to ni bilo nič novega. Nasprotja med interesi velikih političnih enot in željami obmejnega prebivalstva so v tem prostoru tradicionalna. Velike politične enote so videle samo mejo in ne ljudi, ki so

90 *Bela knjiga o meji med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško*, str. 359–364.
91 Prav tam, str. 360; prim. analizo Damirja Josipoviča: Žumberk: meja, etničnost, veroizpoved, rodnost in migracije prebivalstva – demografska analiza, str. 61.
92 Za informacijo se zahvaljujem dr. Alešu Gabriču.
93 Čepič, Oris nastajanja slovensko-hrvaške meje, str. 210.
94 Uradni list Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije, 8. 9. 1945, str. 140.
95 Uradni list Ljudske republike Slovenije, 3. 4. 1946, str. 103.
96 Čepič, Oris nastajanja slovensko-hrvaške meje, str. 210.
97 Uradni list Ljudske republike Slovenije, 23. 2. 1948, str. 46.
98 Čepič, Oris nastajanja slovensko-hrvaške meje, str. 210.
99 Uradni list Ljudske republike Slovenije, 19. 4. 1952, str. 48.
100 *Krajevni leksikon Slovenije*, 4. zvezek, str. 45.
101 Dražumerič; Terseglav, Prispevek k preučevanju Srbov v Beli krajini, str. 241, 242.
102 Za pomoč pri tem vprašanju se zahvaljujem dr. Zdenku Čepiču.
103 Petrović, *Ne tu, ne tam*, str. 106.
104 Knežević Hočevar, »Kri ni voda«, str. 137–140; prim. Petrović, *Ne tu, ne tam*, str. 108.

poskušali čim bolje preživeti. Včasih je meja ljudi ovirala, včasih so imeli od nje koristi. Po letu 1991 ni bilo nič drugače.

Zaključek

Današnjo slovensko-hrvaško mejo v Beli krajini sta v zgodovini zaznamovala dva pomembna fenomena: ozemeljske spremembe in neskladje meja (ozemeljske spremembe so pripeljale do razhajanja različnih meja) ter spremembe mejnosti ustaljenih meja (meje so večkrat spremenile svojo naravo). Današnja državna meja je »naslednica« celotne zgodovinske dediščine.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 2 – Deželni stanovi za Kranjsko, registratura IV, 1829
AS 33 – Deželna vlada v Ljubljani, konvolut 548 alt
AS 176 – Franciscejski kataster za Kranjsko
HDA – Hrvatski državni arhiv
Predsjedništvo zemaljske vlade (PRZV), Fond 78

UPRAVNI VIRI

Dnevnik sabora trojedine kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, 1883, 1884, 1887.
Obravnave kranjskega deželnega zbora, 1863, 1869, 1881, 1896.
Stenographisches Protokoll des Hauses der Abgeordneter, 1883.
Uradni list Ljudske republike Slovenije, 1946, 1948, 1952.
Uradni list Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije, 1945.

ČASOPISI

Novice, 1869
Pozor, 1881
Slovenec, 1931

LITERATURA

Adam, Lucijan: Doneski k zgodovini Ortenburžanov na Dolenjskem. Prispevki za zgodovino Kočevske. *Kronika*, 43, 1995, št. 3, str. 61–67.
Bela knjiga o meji med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško. Ljubljana : Ministrstvo za zunanje zadeve RS, Projektna skupina za mejo s Hrvaško, 2006.
Brubaker, Rogers: *Ethnicity withouth Groups*. Harvard and London : Harvard University Press, 2004.
Čepič, Zdenko: Oris nastajanja slovensko-hrvaške meje po drugi svetovni vojni. *Mikužev zbornik* (ur. Čepič, Zdenko; Nečak, Dušan; Stiplovšek, Miroslav). Ljubljana : Oddelek za zgodovino FF, 1999, str. 201–216.
Dražumerič, Marinka in Terseglav, Marko: Prispevek k preučevanju Srbov v Beli krajini. *Traditiones*, 16, 1987, str. 205–245.
Enciklopedija Jugoslavije, 3. knjiga. Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1987.
Enciklopedija Slovenije, 3. knjiga. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1989.
Fournier, August: Memoriale über die Zugehörigkeit des ehemaligen Sichelburger Militärgrenzdistrictes und der Gemeinde Marienthal zu Krain, Wien, 26. 4. 1881, *Obravnave kranjskega deželnega zbora*, 1881, priloga 27.
Gašparič, Jure: *SLS pod kraljevo diktaturo, Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929-1935*. Ljubljana : Modrijan, 2007.
Hauptmann, Ljudmil: *Nastanek in razvoj Kranjske*. Ljubljana : Slovenska matica, 1999.
Hobsbawm, Eric in Ranger, Terence: *The Invention of Tradition*. Cambridge : Cambridge University Press, 2008.
Ilustrirana zgodovina Slovencev. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1999.
Josipovič, Damir: Žumberk: meja, etničnost, veroizpoved, rodnost in migracije prebivalstva – demografska analiza. *Dve domovini – Two Homelands*, 25, 2007, str. 39–68.
Knežević Hočevar, Duška: *Družbena razmejevanja v dolini zgornje Kolpe*. Ljubljana : Založba ZRC, 1999.
Knežević Hočevar, Duška: »Kri ni voda«, Potomci Uskokov ob slovensko-hrvaški meji. *Razprave in gradivo*, 45, 2004, str. 126–143.
Koblar, Anton: Čegav je Žumberk? *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 8, 1898.
Kos, Dušan: Bela krajina v poznem srednjem veku. *Zgodovinski časopis*, 41, 1987, št. 2, str. 217–255.
Kos, Milko: Začetki Novega mesta. *Kronika*, 2, 1954, št. 3, str. 171–177.
Kosi, Miha: ...quae terram nostram et regnum Hungariae dividit ... : Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku. *Zgodovinski časopis*, 2002, št. 1–2, str. 43–93.
Kosi, Miha: Templarji na Slovenskem: prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele krajine in Ljubljane. *Zgodovinski časopis*, 48, 1994, št. 2, str. 149–186.
Krajevni leksikon Slovenije, 4. zvezek. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1971.

Kruhek, Milan: Od doseljenja Hrvata do propasti Zrinjskih i Frankopana (do 1670). *Gorski kotar* (ur. Tomac Kapelan, Ivan). Delnice : Fond knjige, 1981.
Laszowski, Emilij: *Gorski kotar i Vinodol*. Zagreb : Matica Hrvatska, 1923.
Lopašić, Radoslav: *Žumberak, Crte mjestopisne i poviesne*. Zagreb : Dionička tiskara, 1881.
Mal, Josip: *Uskočke seobe i slovenske pokrajine*. Ljubljana, 1924.
Mal, Josip: Žumberk in Marindol. *Dom in Svet*, 24, 1911.
Mouzelis, Nicos: Nationalism: Reconstructing Gellner's Theory. *Ernest Gellner and the Contemporary Social Thought* (ur. S. Malesevic, M. Haugaard). Cambridge : Cambridge University Press, 2007.
Petrović, Tanja: *Ne tu, ne tam; Srbi v Beli krajini in njihova jezikovna ideologija v procesu zamenjave jezika*. Ljubljana : Založba ZRC, 2006.
Simonič, Ivan: Zgodovina kočevskega ozemlja. *Kočevski zbornik* (ur. Ivan Simonič). Ljubljana : Vodstvo družbe Cirila in Metoda v Ljubljani, 1939.
Smith, Anthony D.: *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana : KRT, 2005.
Šmid, Gašper: *Uprava Dravske banovine 1929–1941*. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2003.
Štih, Peter in Simoniti, Vasko: *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*. Ljubljana : Mohorjeva družba 1996.
Štrumbl, Žarko: Uskoki na Slovenskem in v Žumberku. *Arhivi*, 14, 1991, št. 1–2, str. 42–50.
Valentić, Mirko: *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849–1881*. Zagreb : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1981.
Vodnik po fondih in zbirkah Republike Slovenije, 3. knjiga. Ljubljana : Arhiv republike Slovenije, 1999.
Wakounig, Marija: Žandarji ali roparji? Regionalni vidiki slovenske zgodovine. *Zbornik referatov XXXI. zborovanja zgodovinarjev* (ur. Štih, Peter in Balkovec, Bojan). Maribor: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2002, str. 255–260.
Zajc, Marko: *Kje se slovensko neha in hrvaško začne. Slovensko-hrvaška meja v 19. in začetku 20. stoletja*. Ljubljana : Modrijan, 2006.
Zajc, Marko: *Problem slovensko-hrvaške meje v 19. stoletju: Žumberško vprašanje*, magistrsko delo, Oddelek za zgodovino FF v Ljubljani, Ljubljana 2003.

SUMMARY

Towards the history of delineating the border in White Carniola

The paper seeks to offer an overview of the history of the Slovenian-Croatian border in White Carniola from the Middle Ages to the 20th century. In the introduction the author begins by providing a theoretical definition of the problem concerning the historical research of the border and then describes the developments which have led to the delineation of the present border by drawing on literature and sources. White Carniola was established not only along the border but also because of it. The present-day Slovenian-Croatian border is, in its essence, no more than a successor to various borders set in the past. Although political and administrative borders were assigned major importance, a significant role was also played by ecclesiastical administrative borders and those of land estates. The term »border« is here used in the sense of a geographically determined line demarcating administrative-political units (from cadastral municipalities and parishes to states). Borders determined various forms of boundaries. Borders are not static but change in two ways: a) physically – the border shifts in real space (also without human intervention, e.g. due to the changing course of a river); b) substantively – the border assumes a new nature, a different quality of a boundary. The author highlights in particular the following two aspects of borders: 1. The legal and administrative aspect. Borders between administrative units have an important impact on the lives of people by determining where and how individuals establish their relationship towards authorities. 2. The political and ideological aspect. Collective identities on the map draw their ideological borders; some administrative-political borders draw new boundaries and others lose them. The present-day Slovenian-Croatian border in White Carniola was historically marked by two important phenomena: territorial changes and inconsistency of borders (the former led to discrepancies between various borders) and changes in the boundaries of settled borders (the latter often altered their nature). The present-day state border is the »successor« to the entire historical heritage.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 27-72(497.434)(091)

Prejeto: 6. 7. 2010

Matjaž Ambrožič

doc., dr. zgod., duhovnik, znanstveni sodelavec, Teološka fakulteta UL, Poljanska c. 4, p. p. 2007, SI–1001 Ljubljana
e-pošta: matjaz.ambrozic1@guest.arnes.si

Cerkvenoupravna zgodovina Bele krajine

IZVLEČEK

Razprava nas najprej seznani s sledmi cerkvene organiziranosti v Beli krajini v antiki in srednjem veku. Cerkvena pripadnost pokrajine in obrobja je predstavljena na ravni metropolij, (nad)škofij, arhidiakonatov, dekanij in župnij. Prehod iz zagrebške škofije pod oglejski patriarhat je leta 1228 botroval nastanku oglejske župnijske mreže, ki jo je po letu 1268 razvijal in utrjeval Nemški viteški red. Ta se je v 14. stoletju z zagrebškim kapitljem zapletel v desetinski spor, v drugi polovici 15. stoletja pa je svoje inkorporirane župnije uspel povezati v lasten arhidiakonat. Posebej je predstavljeno cerkvenoupravno povezovanje in kontekst župnij Žumberk, Vivodina in Poljane. Pomembno reorganizacijo belokranjskih župnij so obetale jožefinske reforme, v 19. stoletju pa sta jo dokončala posega knezoškofov Wolfa in Pogačarja. V letih 1987 in 2004 so bile ukinjene kočevarske župnije, leta 2006 pa je bila pokrajina vključena v škofijo Novo mesto.

KLJUČNE BESEDE
Bela krajina, Nemški viteški red, škofije, župnije, dekanija Črnomelj

ABSTRACT

ECCLESIASTICAL-ADMINISTRATIVE HISTORY OF WHITE CARNIOLA

The paper begins by presenting the traces of the ecclesiastical organisation in White Carniola in Antiquity and Middle Ages. The ecclesiastical affiliation of the province and its surroundings is outlined on the level of metropolises, (arch)dioceses, archdeaconships, deaneries, and parishes. The transition from the Zagreb Diocese under the Patriarchate of Aquileia in 1228 contributed to the establishment of the Aquileian network of parishes, which was after 1268 further expanded and consolidated by the German order of knights. In the 14th century the Teutonic Knights found themselves in a tithe dispute with the Cathedral Chapter of Zagreb and successfully consolidated their incorporated parishes into their own Archdeaconship by the second half of the 15th century. Special attention is given to ecclesiastical-administrative amalgamation and the context of the parishes of Žumberk, Vivodina and Poljane. The Josephine reforms signalled the advent of an important reorganisation of White Carniolan parishes, which was brought to completion in the 19th century at the intervention of Prince Bishops Wolf and Pogačar. 1987 and 2004 saw the dissolution of Kočevje parishes and in 2006 the province was incorporated into the Diocese of Novo mesto.

KEY WORDS
White Carniola, German order of knights, dioceses, parishes, Deanery of Črnomelj

RAZVOJ CERKVENE ORGANIZACIJE V BELI KRAJINI IN NA NJENEM OBROBJU

Antika

Ozemlje današnje Slovenije v antičnem in zgodnjesrednjeveškem obdobju ni bilo nikoli zaokrožena zemljepisna enota, ampak je imelo vedno značaj prehodne ali obrobne dežele. Začetki krščanstva na tleh kasnejše poselitve naših prednikov so nejasni. V 2. in 3. stoletju po Kr. je zaradi priseljevanja z Vzhoda prišlo do različne etnične in družbene sestave prebivalstva. Sinkretistično vključevanje vzhodnjaških kultov v religijski svet rimskega cesarstva je v tistem času potekalo vzporedno z njegovo gospodarsko, družbeno in moralno krizo. V kaotične religijske razmere je vstopilo monoteistično krščanstvo, ki je na novo razložilo in osmislilo verski odnos med človekom in Bogom ter prineslo nov evangeljski program za življenje.

Krščanstvo se je v naš prostor začelo širiti iz pomembnejših starokrščanskih središč v bližnji in daljni okolici. Šlo je za metropolitanske nadškofijske sedeže v Ogleju (Aquileia), Saloni (Solin, sedež od ok. leta 750 v Splitu)[1] in Sirmiju (Sremski Mitrovici) in njim podrejene sufraganske škofije[2] (npr. Siscia). Vzhodni del Benečije z Istro in južnim Norikom je bil pod močnim vplivom oglejske krščanske skupnosti. Šibkejši je bil njen vpliv v obdonavskem Noriku in Panoniji. Vpliv Sirmija in Salone je bil na ozemlju današnje Slovenije šibkejši, a ne zanemarljiv.[3]

Skoraj celotno naselitveno ozemlje naših prednikov je spadalo pod oglejsko metropolitansko Cerkev. Istra in Benečija sta ji pripadli v zadnji četrtini 4. stoletja, Norik vsaj v 1. pol. 5. stoletja, preostali del Prve Panonije pa najkasneje po hunskem uničenju Sirmija leta 441. Izven oglejskega vpliva je ostala le Pannonia Savia, ki se je naslonila na Salono, zato nikakor ne smemo prezreti ozemlja Bele krajine, kamor je s svojim vplivom segala škofija Siscia (Sisek) oziroma po njej salonitanska metropolija. Padec Sirmija je namreč povzročil raztrganje mreže cerkvene organizacije v panonskih provincah in je posredno omogočil širjenje vpliva Oglеja in Salone v panonski prostor. Te spremembe odražata zapisnika dveh salonitanskih sinod iz let 529 in 533 in zapisnik gradeške sinode leta 579.[4]

Ozemlje Bele krajine[5] je v rimski dobi spadalo v provinco Savio (Pannonia Savia). Sedež rimskega prefekta je bil v Sisku (municipium Siscia). Kot glavno mesto province je Sisek dobil svojega škofa najkasneje v drugi polovici 3. stoletja,[6] najslavnejši siški škof pa je bil mučenec sv. Kvirin (ok. 303). Siški škof je bil sprva podrejen metropolitu[7] v nekdanji cesarski prestolnici v Sirmiju. Tekom 4. stoletja so nekateri škofje sirmijske metropolije postali arijanci, medtem ko so siški ostali katoliški. Po prvem padcu Sirmija[8] leta 441 se je provinca Savia z edino preostalo škofijo v Sisciji naslonila na Dalmacijo, zato se je siška škofija posledično pridružila metropoliji v Saloni. Siška škofa Janez in Konstantin sta bila v letih 529 in 533 med podpisniki I. in II. salonitanske sinode.[9]

Antično prebivalstvo je na ozemlju Bele krajine na številnih mestih zapustilo sledi svojega kulturnega, verskega in gospodarskega življenja. Zgodnje antična naselbina v današnjem Črnomlju se je na prehodu iz 4. v 5. stoletje prenesla na boljše zavarovano lokacijo. Dobila je obzidje in verjetno sredi 5. stoletja tudi prvo cerkev. Poleg same naselbine na lokaciji današnjega Črnomlja imamo v pozni antiki na območju Bele krajine še vrsto drugih središč, tako pri Zapudju, nad Miklarji in na Kučarju, kjer o pomembnosti lokacije pričajo obzidje in kar dve starokrščanski cerkvi. Prisotnost mitreja, grobišč, rimskih nagrobnikov in zgodnjekrščanskih cerkva potrjuje, da so se belokranjskega ozemlja dotaknili tudi duhovni procesi, ki so močno vplivali na stanje rimskega imperija v pozni antiki, ko je prišlo do dramatičnih sprememb.

Starokrščansko središče na Kučarju

Večina mest na vzhodnoalpskem območju je propadla v prvi polovici 5. stoletja, na območju Bele krajine pa se je morda zaradi odmaknjenosti ta pro-

1 Salona je bila glavno mesto rimske province Dalmacije. Leta 614 so jo razrušili Hrvati in Avari. Prebivalci so se umaknili v utrjeno Dioklecijanovo palačo, okoli katere je začel nastajati Split – srednjeveško metropolitansko središče za Dalmacijo in Hrvaško.

2 Izraz »sufraganska škofija« oziroma »sufragan« pride iz lat. suffraganeus, iz suffragor – pomagati, opreti se na koga. Škofje pokrajinskih mest so bili odvisni od škofa glavnega mesta – metropolita, ki so mu pomagali. Metropolitom podrejeni sufraganski škofje so na pokrajinskih (metropolitanskih) sinodah imeli glasovalno pravico, odtod njihovo poimenovanje.

3 Bratož, *Krščanstvo v Ogleju*, str. 38–40.

4 Bratož, *Vpliv oglejske Cerkve*, str. 8–10.

5 Bela krajina je predstavljala obmejno pokrajino med provinco Panonijo in Dalmacijo. Bližnji središči sta bili Neviodunum (Drnovo pri Krškem) in Siscia (Sisek). Ležala je stran od glavnih prometnic. Trgovska pot po dolini Kolpe je preko Gorskega Kotarja predstavljala najkrajšo povezavo med Kvarnerjem in južno Panonijo, glavna pot med Belo krajino in dolino Krke pa je potekala čez prelaz Vahta.

6 Prvi siški škof Castus je omenjen za časa rimskega cesarja Decija (ok. 249).

7 Dolžnosti nadškofa metropolita so bile: 1. nadziranje izbora sufraganskih škofov in njihova posvetitev; 2. objavljanje papeških odlokov sufraganom; 3. sojenje in kaznovanje sufraganskih škofov.

8 Sirmijska nadškofija je bila obnovljena leta 535, vendar je živela le do leta 582.

9 Buturac – Ivandija, *Povijest katoličke Crkve*, str. 25, 27, 30.

ces pričel nekoliko pozneje. Prebivalstvo je bilo v teh burnih časih prepuščeno samo sebi in je iskalo varnost na višje ležečih in dobro zavarovanih lokacijah, kjer je ustvarjalo svoja pribežališča (kastele), ki so nudila zavetje pred vsakokratnimi »barbarskimi« roparji in osvajalci. Iz tega obdobja velja omeniti Kučar pri Podzemlju. Ob izkopavanjih v letih 1975–1979 so arheologi izkopali starokrščansko središče, ki so ga sestavljali dve cerkvi, krstilnica in episkopij. V zgornji cerkvi dimenzij 17,50 x 8 m je na dvignjenem kvadratnem podiju stala polkrožna klop za duhovnike. Na zahodni strani je cerkev imela 4 m široko vežo, na severovzhodni pa manjši prizidek. Opredeljena je bila kot konsignatorij. V kotanji ob zgornji cerkvi naj bi bila krstilnica. Spodnja cerkev z apsido je bila še večja. Ladja je merila 19 x 10,80 m, na zahodni strani je imela tudi 5,70 m široko vežo. V tej cerkvi naj bi potekal mašni obred. Za bivanje duhovščine je služila s centralno kurjavo ogrevana stavba, domnevni episkopij. Celoten kompleks je bil obdan z obzidjem. Pojav dvojnih cerkva kaže na to, da bi ena bila lahko škofijska. Najdbe datirajo kompleks v obdobje od konca 4. ali začetka 5. stoletja do začetka 6. stoletja.[10] Nekateri avtorji so opozorili na možnost, da so se romanizirani prebivalci Neviodunuma in doline Krke pred gotskimi vpadi zatekli v Belo krajino. V tem kontekstu bi Kučar lahko predstavljal preseljeni sedež škofa iz Neviodunuma (Drnovo pri Krškem).[11]

Starokrščanska cerkev v Črnomlju

Tudi v mestnem jedru Črnomlja so arheologi našli sledi poznorimske utrjene naselbine s cerkvijo iz 5. stoletja. Manjša starokrščanska cerkev s polkrožno apsido in pravokotno ladjo na območju današnje cerkve Sv. Duha je bila pokrita z opečnato kritino, cerkvena ladja pa je bila tlakovana s talnim mozaikom. Domneva se, da sta bila starokrščansko središče na Kučarju in utrjena naselbina v Črnomlju ustanovljena v istem obdobju, v poznem 4. ali zgodnjem 5. stoletju. V pozni rimski dobi je Črnomelj verjetno predstavljal upravno središče pokrajine, Kučar pa cerkveno.[12] Lahko domnevamo, da je utrjena naselbina na območju današnjega Črnomlja prav v času med drugo polovico 5. stoletja in sredino 6. stoletja sprejela okoliško prebivalstvo. Tudi opustitev poznoantične naselbine na Kučarju se povezuje s selitvijo prebivalstva na bolj zavarovano lokacijo današnjega Črnomlja, kjer se je življenje ohranilo vse do prve polovice 7. stoletja, ko so naselbino uničili Avari in Slovani.[13]

Razglednica s panoramo Črnomlja, cerkvijo Sv. Duha in z gradom Pobrežje, odposlana leta 1898 (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

10 Knific, *Arheologija o prvih stoletjih*, str. 23, 25; Weiss, *Sprehod po zgodovini Črnomlja.*
11 Mason, *Bela krajina*, str. 36.
12 Mason, *Bela krajina*, str. 31–37; Mason, *Arheološka podoba Črnomlja*, str. 54.
13 Weiss, *Sprehod po zgodovini Črnomlja.*

Zgodnji srednji vek

Kako je potekalo pokristjanjevanje Slovanov v Beli krajini, ostaja neznanka. Prav tako je težko reči, v kolikšni meri so tod preživeli ostanki romanskih staroselcev, ki bi jim lahko posredovali krščansko vero. Pomanjkanje materialnih in pisnih virov botruje dejstvu, da je ureditev morebitne zgodnjesrednjeveške cerkvene organizacije v Beli krajini na ozemlju Slovenije najbolj nejasna.

Pomoč nam delno nudi hrvaško zgodovinopisje. V burnih časih avarskih in slovanskih selitev v 6. in 7. stoletju je siška škofija ugasnila, z njo pa tudi krščanstvo v Panoniji, od katerega so verjetno preostali le drobci. Siška škofija sicer formalno ni bila ukinjena. Krščanstvo se je od druge polovice 7. stoletja postopno širilo iz romanskega Splita in ostalih dalmatinskih mest v notranjost današnje Hrvaške. Z zahoda so po letu 803 tudi Franki vplivali na hrvaške politične in verske razmere.[14] Ko je cesar Karel Veliki leta 811 dokončno določil Dravo za mejo med salzburško nadškofijo in oglejskim patriarhatom, ni določil njunih meja na vzhodu. Nobenih dokazov sicer nimamo, da bi oglejski patriarh kdaj poslal misijonarje na območje škofije Sisek, vendar te možnosti ne smemo izključiti. Njihovo morebitno misijonarsko dejavnost so po letu 828 vsekakor omejili poganski Bolgari.

Domneva se, da je bilo ozemlje Bele krajine v prvi polovici 9. stoletja vsaj formalno v sklopu oglejskega patriarhata. Po uporu kneza Ljudevita Posavskega (810–823), ki je bil kristjan in v dobrih odnosih z oglejskim patriarhom, ter njegovih vojnah proti Frankom, je Karlova razmejitev na hrvaških tleh postala mrtva črka na papirju. Hrvaški knez Trpimir (852) je imel območje siške škofije za del splitske metropolije. Koliko je v belokranjski prostor segala s svojim vplivom leta 864 ustanovljena ninska škofija, tudi ni poznano. Prav tako ni zanesljivih dokazov o jurisdikciji Metodove panonsko-sirmijske metropolije (870–874) na obravnavanem območju.

Zanimiva je teza hrvaškega zgodovinarja Nevena Budaka, ki izhaja iz teze Mladena Ančića, da se »kraljestvo (kneževina) med Savo in Dravo«, ki mu je vladal Ljudevit Posavski (kasneje tudi Braslav), ni razprostiralo na področju današnje Slavonije, pač pa zahodno od nje tudi na ozemlju današnje vzhodne Slovenije s središčem okoli Siska. Dežele, ki so jih zgodovinarji pripisovali Ljudevitovi oblasti, naj bi bila hrvaška ozemlja pod oblastjo knezov, ki so sicer vladali v Dalmaciji.[15] Njihova oblast naj bi se razširila na ozemlje med Savo in Dravo šele po zatrtju Ljudevitovega upora leta 822, ko naj bi frankovskemu kralju zvesti hrvaški knezi dobili od njega nalogo zaščititi ta del Spodnje Panonije pred bolgarskimi vpadi.[16]

Zgodnjesrednjeveška pripadnost okolice Siska splitski metropolitanski Cerkvi je bila pogojena z antičnimi povezavami siške škofije s Cerkvijo v Dalmaciji, ki je podobno kot Hrvaška večkrat menjala pripadnost različnim patriarhatom. Od sredine 7. stoletja do leta 732 sta Hrvaška in Dalmacija spadali pod rimski patriarhat, v letih 732–803/812 sta zaradi ikonoklazma obe priznavali podrejenost bizantinskemu patriarhatu, v letih 803/812–864/867 je Hrvaška spadala pod oglejski patriarhat, v letih 864/867–923 pa je zaradi Fotijevega razkola samo Dalmacija priznavala oblast bizantinskega patriarhata, medtem ko se je za hrvaško državo leta 864 ustanovila posebna škofija v Ninu, ki pa je bila neposredno podrejena Svetemu sedežu.

Ko je leta 923 papež Janez X. posredoval za mir v bolgarsko-bizantinski vojni, se je bizantinski patriarh odrekel cerkveni jurisdikciji nad dalmatinskimi mesti, ki jih je cesar Roman predal v upravo knezu Tomislavu. Dalmatinski škofje so ponovno priznali jurisdikcijo rimskega papeža, v zameno pa so zahtevali cerkveno jurisdikcijo na območju hrvaške kneževine, ki je leta 925 postala kraljevina. Splitski nadškof je zahteval metropolitansko oblast v Dalmaciji in na celotnem ozemlju kraljevine Hrvaške, hkrati pa tudi ukinitev glagoljaške škofije v Ni-

14 Začetkov oglejske misijonske akcije ni mogoče ločevati od tedanjega širjenja frankovske oblasti. Že pred zmago nad Avari leta 796 viri nakazujejo začetne premike v smeri širjenja krščanstva iz frankovske Italije na vzhod. Pohoda frankovskega furlanskega vojvode Erika proti Avarom se je udeležil tudi »Wonomyrus Sclavus« – Vojnomir Slovan. Moral je biti kristjan, saj si njegovega sodelovanja na strani frankovske krščanske vojske v versko utemeljeni vojni proti poganskim Avarom ne bi mogli predstavljati. Zmagovitega pohoda pod vodstvom Karlovega sina se je udeležil tudi neki škof. Njegova udeležba nakazuje, da so verjetno že tedaj razmišljali o prihodnji cerkveni ureditvi osvojenih pokrajin. Bratož, *Vpliv oglejske Cerkve*, str. 49.

15 Budak, *Slavic ethnogenesies*, str. 399–400.

16 Možno je, da je bila Kolpa, ki je v kasnejših stoletjih delila Hrvaško od Slavonije, že v zgodnjem 9. stoletju mejna reka. Severna meja Ljudevitove kneževine je bila na Dravi, Sisek na jugu pa ena od njegovih utrdb. Nedoločeni ostajata le meji na zahodu in vzhodu. Na zahodu je Ljudevitova kneževina vsekakor mejila na Karniolo, na vzhodu pa bi se lahko razprostirala vse do Sirmija, ki je bil v frankovskih rokah vse od časov furlanskega vojvode Erika. Po zadušitvi Ljudevitovega upora (822) in po propadu frankovskega obrambnega sistema na območju furlanske mejne grofije (828) in po prodoru Bolgarov na ozemlje med Dravo in Savo naj bi preostal le zahodni del nekdanjega Ljudevitovega »kraljestva« zahodno od današnjega Zagreba in severno od Karniole. Ob tem se poraja vprašanje, kaj se je zgodilo z nekdanjimi Ljudevitovimi ozemlji okoli Siska. Neven Budak predlaga hipotezo, da so dalmatinski Hrvatje izkoristili zmanjšanje furlanske mejne grofije in slabitev bolgarske oblasti v Slavoniji za širjenje na širše območje Siska. V prid temu govori tudi Konstantin Porfirogenet (*De administrando imperio*) s sporočilom, da se je del Hrvatov izselil iz Dalmacije in se naselil v Panoniji in Iliriku. Spopad med Hrvati in Bolgari takoj po letu 852, prav tako pa tudi potek kasnejše hrvaško-bolgarske meje, ne bi bila mogoča brez obstoja hrvaške oblasti na širšem območju Siska. Budak, *Slavic ethnogenesies*, str. 395–401.

nu. Temu se je uprl ninski škof Grgur, zato so dalmatinski škofje od papeža zahtevali, naj se spor reši na sinodi v Splitu. Na njej je bilo sklenjeno, da se ninska škofije podvrže splitskemu metropolitu, prepovedalo pa se je tudi posvečevanje glagoljašev, razen v primeru, če ne bi bilo latinskih duhovnikov, pa še to s privolitvijo papeža. Papež pa ni potrdil sinodalnega sklepa, po katerem naj bi imel splitski metropolit jurisdikcijo nad celotno Hrvaško, saj je proti temu protestiral ninski škof Grgur. Zato je Sveti sedež odredil zasedanje nove sinode, ki se je odvijala v letih 927–928. Na njej je bilo sklenjeno, da splitska nadškofija zadrži primat (prvenstvo) v Dalmaciji in na Hrvaškem, kot ga je imela v preteklosti, ninska škofija pa se ukine.[17] Po starodavni tradiciji je solinski oziroma kasneje splitski metropolit imel jurisdikcijo od Jadranskega morja do Drave, v tistih desetletjih pa jo je imel le na območju bizantinske Dalmacije. Med letoma 864–923 je jurisdikcijo na tem območju imel ninski škof, ki je tako postal neke vrste hrvaški primas. Zmaga splitskega metropolita je bila hkrati zmaga hrvaške državne politike, ki je želela, da se Hrvaška in bizantinska Dalmacija čim bolj čvrsto politično povežeta, da se na ta način romanska dalmatinska mesta pohrvatijo in narodnostno zedinijo s svojim zaledjem.[18]

Poizkus obnove škofije v Sisku je bil narejen leta 925 na I. splitski sinodi. Z namenom, da bi se dalmatinski latinski škofje rešili glagoljaškega škofa Grgurja Ninskega, čigar škofijo v Ninu je papež Leon VI. v tistem času ukinil, so mu ponudili eno od izpraznjenih škofij: Sisek, Duvno ali Skradin. To ne bi bilo možno, če Sisek tedaj ne bi bil del Hrvaškega kraljestva. Ker se je Grgur po daljšem upiranju leta 928 odločil za Skradin, siška škofija takrat ni bila obnovljena. Formalno je obstajala kot titularna škofija vse do leta 2009, ko je bila ponovno obnovljena, delovati pa je začela leta 2010.

Iz povedanega izhaja, da je jurisdikcijo nad (Gornjo) Slavonijo do madžarske osvojitve konec 11. stoletja imela splitska nadškofija ali pa celo hrvaški dvorni škof. V sklepih II. splitske sinode leta 928 se omenja izpraznjena škofija v Sisku kot sufragan splitske nadškofije. To potrjuje tudi splitski arhidiakon Tomaž, ki je leta 1268 v delu *Historia Salonitana Maior* zapisal, da je bila škofija Sisek najzahodnejša od vseh med dalmatinskimi Slovani in da je z njenim ozemljem še v 11. stoletju upravljal dvorni »hrvaški škof«, vendar pa ni opredelil njegove pravne narave. Povedal je le, da je imel številne župnije in kraje ter posesti skoraj po vsem hrvaškem kraljestvu, njegova »jurisdikcija« pa naj bi se je razprostirala od Knina vse do Drave.[19]

17 Ninska škofija je bila obnovljena leta 1075.
18 Buturac – Ivandija, *Povijest katoličke Crkve*, str. 42–45.
19 Prav tam, str. 54–56.

Visoki in pozni srednji vek. Od splitske k zagrebški škofiji

Po smrti poslednjega Trpimirovića je madžarski kralj Ladislav Arpadović, sklicujoč se na svoje »zakonite pravice« kot brat Jelene Lepe, vdove kralja Zvonimirja, leta 1091 s svojo vojsko vpadel v Posavsko Hrvaško (Slavonijo) in jo odtrgal od hrvaške države. To je povzročilo pomembne posledice tudi v cerkveni organizaciji. Slavonijo je oddelil od splitske metropolije in od ostale Hrvaške, zato je s tem namenom ok. leta 1094 ustanovil novo škofijo v Zagrebu; natančneje med drugo polovico leta 1093 in prvo polovico leta 1095.[20] Razlog ustanovitve zagrebške škofije naj bi bil v tem, da je bila severna Hrvaška daleč od škofijskih sedežev v Splitu, Ninu in Kninu. Zaradi tega naj bi tamkajšnji kristjani zapadali v versko neznanje in krivoverstvo. Seveda pa je bil poglavitni razlog politične narave, saj se je z ustanovitvijo zagrebške škofije na Hrvaškem utrdil vpliv vladarske hiše Arpadovićev in madžarske države. Ladislavovo politično in vojaško delo je hitro propadlo, saj je njegov vojvoda Almoš že leta 1095 moral zapustiti Hrvaško. Obdržala se je le zagrebška škofija, ki je imela vse razloge za obstanek. Vendar pa so se Arpadovići že leta 1102 vrnili na hrvaški prestol – tokrat brez orožja – po dogovoru. Hrvaško kraljestvo je stopilo v osebno unijo z madžarskim kraljestvom, s čimer sta se dve kraljestvi spojili pod istim kraljem.

Za časa nastanka so se meje zagrebške škofije v glavnem ujemale z mejami banovine Slavonije, t. j. tistega dela Hrvaške, ki ga je madžarski kralj Ladislav I. odtrgal od hrvaške države. Zagrebška škofija je bi bila najprej podrejena madžarski metropoliji Ostrogon, leta 1180 pa je prišla pod metropolijo Kalocsa, kjer je ostala vse do povišanja v nadškofijo in hrvaško-slavonsko metropolijo leta 1852.[21]

Bela krajina pod zagrebško škofijo

O 130-letni (ne)dejavnosti zagrebške škofije od konca 11. stoletja pa do leta 1228, ko si je cerkveno jurisdikcijo nad Belo krajino formalno prisvojil oglejski patriarhat, ne vemo veliko. V listinah iz 14. stoletja je mogoče zaslediti nekaj namigov, ki dajejo slutiti, da je zagrebška škofija tod vzpostavila pražupnijsko organizacijo, ki je spadala v goriški arhidiakonat, kar je razvidno iz t. i. desetinskega spora.

20 Zanimivo je, da je Sisek ob ustanovitvi zagrebške škofije postal škofova fevdalna posest, ki jo leta 1215 pokonil zagrebškemu stolnemu kapitlju.
21 Buturac – Ivandija, *Povijest katoličke Crkve*, str. 67–69; http://zg-nadbiskupija.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=62&Itemid=21 (pridobljeno 4. 6. 2010).

Bela krajina pod zagrebško škofijo in visokosrednjeveška cerkvena ureditev hrvaških pokrajin (Buturac-Ivandija, Povijest Katoličke Crkve, str. 113).

Sedež arhidiakonata je bil v Gorici v bližini Budačkega. Možno je tudi, da so bile prve belokranjske cerkve lastniške in so bile naknadno povzdignjene v župnijske.

Nujno se je potrebno vprašati o statusu cerkva, ki jih je leta 1228 priposestvoval Oglej. Vse najstarejše belokranjske cerkve (župnije) imajo patrocinije, ki so značilni za pražupnije: sv. Peter (Črnomelj), sv. Štefan (Semič), Marijino Vnebovzetje (Tri fare), sv. Martin (Podzemelj) in sv. Križ (Vinica). Patrocinij sv. Križa sta prvotno imeli tudi cerkvi v Poljanah in Žumberku, sv. Jurija pa cerkev v Vivodini. Janez Höfler meni, da je imela Bela krajina pod zagrebško škofijo za seboj že lepo dobo cerkvene organiziranost. Stara je morala biti prednica današnje župnijske cerkve sv. Petra v Črnomlju, pri kateri so odkrili slovanske grobove iz 10. in 11. stoletja. V zgodnjo dobo lahko postavimo Marijino cerkev pri Treh farah. Že poimenovanje razodeva, da gre za lokacijo, ki je dobila ime po pastoralni cerkvenoupravni enoti – župniji (fari). V čas po ustanovitvi zagrebške škofije bi lahko sodila cerkev sv. Štefana v Semiču.[22] Cerkvi sv. Martina v Podzemlju, ki stoji v neposredni bližini poznoantičnega refugija na Kučarju, in sv. Križa na Vinici sta verjetno iz 12. stoletja.[23] Prva ima patrocinij, ki je značilen za prve vikariatne cerkve, druga pa patrocinij v povezavi s križarskimi vojnami.

22 Cerkev v Semiču je leta 1334 omenjena s patrocinijem sv. Štefana, ogrskega kralja in ne sv. Štefana, prvega mučenca, ki mu je posvečena v zadnjih stoletjih. Patrocinij sv. Štefana, ogrskega kralja, bi lahko pomenil simbol pripadnosti župnije madžarskemu kraljestvu oziroma njegovi škofijski in metropolitanski organizaciji. Dejstvo je, da je bila semiška župnijska cerkev vedno posvečena sv. Štefanu, ostaja pa vprašanje, kateremu je bila posvečena prvotno. Do spremembe patrocinija z istoimenskim svetnikom je lahko prišlo pod diktatom patriarha ali pa fevdalcev, ki na novo pridobljenem ozemlju niso trpeli »madžarskega« svetnika.

23 Höfler, *O prvih cerkvah in pražupnijah*, str. 38.

Od zagrebške škofije k oglejskemu patriarhatu

Višnjegorskim[24] gre pripisati zaslugo, da so se meje Kranjske razširile čez Gorjance v današnjo Belo krajino, ki je bila v 12. stoletju politično pod Slavonijo (Ogrsko), cerkvenoupravno pa pod zagrebško škofijo. Kmalu po letu 1200 je Kolpa od kočevskih gozdov pa do vznožja Gorjancev (Božakovo) postala mejna reka med Kranjsko in Slavonijo (Hrvaško) oziroma med nemškim cesarstvom in Ogrsko. V Beli krajini je verjetno šlo za vojaško osvojitev starega hrvaškega ozemlja s strani Kranjske oziroma Višnjegorskih, v hribovitem Žumberku pa je šlo za postopno kolonizacijo večinoma še neposeljenega ozemlja in njegovega vključevanja v Kranjsko, ki so ga izvajali spanheimski ministeriali in kostanjeviška cisterca. Obstaja pa tudi možnost, da je pokrajina na miren način prešla pod jurisdikcijo Andeških.[25]

Vzporedno s tem procesom je nastajala tudi oglejska cerkvena organizacija. Odprto ostaja le vprašanje cerkve sv. Jurija v Zgornji Vivodini, ki je morda že stala ob priključitvi območja Kranjski. Politični pridružitvi je v prvih desetletjih 13. stoletja sledila še cerkvena, saj je Bela krajina poprej sodila v zagrebško škofijo (ust. ok. 1094).[26]

Cerkvena meja med oglejskim patriarhatom in zagrebško škofijo je prvotno potekala po grebenu hribovja Kočevskega Roga in slemena Gorjancev, ki je ločevalo tudi nemško in ogrsko državo. Zagrebška škofija je zato v t. i. desetinskem sporu v 14. stoletju terjala od patriarhata nazaj tisto ozemlje, ki je ležalo južno od razvodnice na Gorjancih. Šlo je za cerkve na ozemlju Bele krajine, Žumberka, Sichersteina in Gračenega. Seveda je potrebno ob tem povedati, da je ozemlje Žumberka in Vivodine postalo zanimivo za zagrebško škofijo šele, ko je bilo kolonizirano in gospodarsko urejeno. Zagrebška škofija je v 14. stoletju po novem terjala desetino tudi v župnijah, ki so na novo nastale na nekoč pustem ozemlju, ki je poprej samo teritorialno spadalo pod njeno jurisdikcijo.[27]

Šele z vključitvijo v nemško cesarstvo in s kolonizacijo prebivalstva so bili dani pogoji, da je oglejski patriarh lahko začel graditi svojo župnijsko mrežo in po njej uveljavljati tudi svojo cerkveno jurisdikcijo, saj se je s pridobitvijo belokranjskega ozemlja premaknila tudi metropolitanska meja med Oglejem in Kalocso na škodo slednje.

V tem oziru je za belokranjsko cerkveno zgodovino pomembno leto 1228, ko je patriarh Bertold Andeški (1218–1251) ustanovil župnijo v Črnomlju (Schirnomel) s patrocinijem sv. Petra, kateri so bile podrejene cerkve (»podružnice«) pri Treh farah pri Metliki, v Podzemlju, Semiču in Vinici. To pa ne bi bilo mogoče brez podpore fevdalne gosposke. Oglej je na nek način »polastninil« že obstoječe cerkve in jih cerkvenoupravno podredil župniji sv. Petra v Črnomlju. »Podružnice« so torej obstajale že pred letom 1228. Ni izključeno, da so bile nekatere izmed njih pod zagrebško škofijo že samostojne župnije in jih je oglejski patriarh degradiral v »podružnice«, ki pa so imele svoje duhovnike. Težko si predstavljamo, da bi jih črnomaljska duhovščina zaradi oddaljenosti zadovoljivo upravljala. Seveda pa ostaja odprto vprašanje pastoralne (ne)dejavnosti zagrebške škofije v 12. stoletju, saj patriarhova opazka iz ustanovne listine črnomaljske župnije zveni tako, kakor da bi bili prebivalci Bele krajine še pogani, kar pa ni verjetno. Poganske navade so ostale kot posledica površnega dušnega pastirstva, ki je botrovalo verski nevednosti o glavnih vsebinah in obredih krščanske vere. Odtod morda tudi oglejska težnja po začasni centralizaciji bolj načrtnega dušnega pastirstva v Beli krajini, ki naj bi ga koordiniral črnomaljski župnik.

Posebno fazo pri širjenju Kranjske in oglejskega patriarhata pa je pomenila kolonizacija in politična ter cerkvena integracija hribovja v okolici Žumberka. Gonilna sila tega procesa so bili ministeriali Spanheimov iz Kostanjevice oziroma njihove veje, ki so se naselile na novih gradovih Žumberk (Sicherberg) (om. 1265) in Sicherstein (om. 1299). Kolonizacija Žumberka se je začela v zgodnjem 13. stoletju, leta 1249 pa je bilo kostanjeviški cisterci podarjenih že več kot 50 kmetij v žumberških vaseh.[28] Po izumrtju Spanheimov je bil Žumberk priključen ostali Kranjski. V Žumberku so sredi 16. stoletja zaradi naselitve Uskokov in formiranja vojaške organizacije izgubila posest vsa gospostva svetnih in cerkvenih fevdalcev.[29]

24 Grof Albert Višnjegorski je iz svojega gradu Mehovo proti koncu vladavine ogrskega kralja Bele III. (1173–1196) pogosto vpadal v obmejne predele Slavonije, pri čemer je verjetno zlasti močno trpela takrat še ogrska Bela krajina. Po kraljevem naročilu je župan goriške županije Štefan napadel Albertovo ozemlje in opustošil njegovo gospostvo. Albert je bil prisiljen prositi kralja za mir. Po smrti Bele III. je prišlo na Ogrskem do dinastičnih bojev, ki so s prekinitvami trajali v letih 1196–1204, najsrditeje prav v mejnih predelih Slavonije. To je bil ugoden trenutek za prisvojitev ogrskega obmejnega ozemlja, zato v ta čas najverjetneje sodita dokončna zasedba Bele krajine s strani Višnjegorskih in ozemlja pri Ormožu s strani Ptujskih. Po mnenju Mihe Kosija je v primeru Bele krajine šlo za »privatno« osvojitev grofov Višnjegorskih, ki je imela poseben status zunaj Kranjske, kar je bilo jasno šele leta 1277, ko je Rudolf Habsburški podelil pokrajino v zastavo Goriškim grofom. Zanimivo je, da sta bili obe ozemlji kasneje zaupani v duhovno oskrbo nemškemu viteškemu redu. Kosi, ... *quae terram nostram*, str. 65, 68.

25 Kosi, *Onstran gore*, str. 122.

26 Miklavčič, *Premik kranjske meje*, str. 133; Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 115; Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, str. 72–73. Več o razvoju meje gl. Kosi, ... *quae terram nostram*, str. 41–91; 63, 65, 86.

27 Kosi, ... *quae terram nostram*, str. 86–87.

28 Mlinarič, *Topografija posesti kostanjeviške opatije*, str. 43.

29 Kos, *Urbarji za Belo krajino in Žumberk*, str. 40.

Tudi gričevnati svet okoli Vivodine je od poznega srednjega veka pa do 16. stoletja spadal v okvir dežele Kranjske, ni pa znano, kdaj točno ji je bil priključen. Miha Kosi sklepa, da je bilo območje Vivodine v sklopu posesti kranjskih deželnih gospodov in resnično priključeno Žumberku oziroma Kranjski že tekom 13. stoletja, nedvomno pa šele po osvojitvi Bele krajine, na katero se ozemeljsko navezuje. Ni pa mogoče ugotoviti, ali je šlo za prisvojitev že poseljenega hrvaškega ozemlja ali pa je bilo kolonizirano s kranjske strani. Cerkev sv. Jurija s patronatom in vso pripadajočo posestjo so kostanjeviški cisterci podelili hrvaški Babonići leta 1321.

V srednjem veku je tudi zaradi župnij Žumberk in Vivodina prihajalo do sporov med oglejskim patriarhatom in zagrebško škofijo, ki si je prizadevala, da bi to območje ponovno priključila svoji jurisdikciji. Dodaten »problem« so v tistem času predstavljali križniki, saj so bile njihovemu redu inkorporirane vse belokranjske župnije, v katerih so začeli pobirati desetino.[30]

Osvojena posest v Beli krajini, Žumberku in Vivodini je bila prvotno popolnoma v rokah Višnjegorskih in Spanheimov, z njo pa se je okoristila tudi oglejska Cerkev. Oglejski patriarh je od edine višnjegorske dedinje Sofije že leta 1228 prejel vso desetino v Beli krajini z določilom, da jo lahko podeljuje naprej kot fevd.[31]

Oglejska župnijska organizacija v Beli krajini

Kronološko gledano naj bi se poznosrednjeveška oglejska župnijska organizacija v Beli krajini in njeni okolici razvijala po naslednji dinamiki. Iz črnomaljske župnije, ustanovljene leta 1228, se je med letoma 1279–1295 odcepila župnija pri Treh farah (S. Maria in Nawa), vendar pa se je njena osamosvojitev še nekaj desetletij problematizirala. V Gorjancih se je pred letom 1296 oblikovala župnija Žumberk, na njihovem vznožju ok. leta 1300 župnija Vivodina. Na zahodnem obrobju Bele krajine je morda že ob koncu 12. stoletja nastala župnija Poljane (om. 1248), ki pa vse do konca 18. stoletja ni pripadala belokranjski župnijski organizaciji. Omenjene župnije najdemo v seznamu papeških desetin oglejskega patriarhata iz let 1296 in 1323. Naj omenimo, da seznam zagrebške škofije iz leta 1334 tudi vse štiri črnomaljske »podružnice« (Tri fare, Podzemelj, Semič in Vinico) skupaj z Žumberkom in Vivodino vodi kot samostojne župnije v

Cerkve pri Treh farah v Rosalnicah na razglednici, odposlani leta 1913 (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

30 Inkorporacija (utelešenje, pridružitev) je bila dvojna: polna (incorporatio plena), ki je vsebovala dolžnost pastirske službe in vso jurisdikcijo, ali pa nepolna (incorporatio minus plena), odvisna od tega, ali se je nadarbina popolnoma izročila kaki cerkveni ustanovi z ozirom na gmotne (materialne) in duhovne zadeve, ali pa so se ji izročili le gmotni dohodki. Cerkvenopravno je bil župnik polno inkorporirane župnije ustanova (npr. samostan, kapitelj), zato jo je predstojnik upravljal po župniškem vikarju. Zaradi eksemptnosti redov (izvzetosti izpod oblasti krajevnega škofa) so bili taki vikarji kdaj brez pravega nadzora. Pri nepolni inkorporaciji je dotična cerkvena ustanova (ali red) pobrala le dohodke, vikarji, ki so izvrševali dušno pastirstvo, pa so bili slabo plačani in so se pogosto menjavali.

31 Kos, *Bela krajina*, str. 52.

sklopu goriškega arhidiakonata. V srednjem veku je bila prav desetina dokaz za obstoj samostojne župnije, saj je njeno pobiranje zahtevalo natančno razmejitev med posameznimi župnijami. Pobiranje desetine s strani goriškega arhidiakona je tudi dokaz, da so bile prve belokranjske župnije kanonično ustanovljene s strani zagrebške škofije, ki jih je na podlagi starih jurisdikcijskih pravic še vedno imela za svoje. Vse kaže, da je oglejski patriarh Bertold z »ustanovitvijo« črnomaljske župnije centraliziral belokranjsko župnijsko organizacijo in na ta način paraliziral samostojnost ostalih župnij, ki jih je pred tem ustanovila zagrebška škofija.

Nemški viteški red in utrditev oglejske župnijske mreže v Beli krajini

Nemški viteški red[32] se je najbolj razmahnil v Beli krajini,[33] kjer so sprva verjetno delovali templarji.[34] Leta 1268 je koroški vojvoda Ulrik III. Spanheimski na prošnjo svojega dvornega kaplana in vicedoma Ivana, nekdanjega črnomaljskega župnika, podelil hiši Nemškega viteškega reda v Ljubljani cerkev sv. Petra v Črnomlju z vsem, kar ji je pripadalo.[35] Najbrž sem ni sodila vsa belokranjska desetina, ki jo je po ustanovitveni listini črnomaljske župnije prejel oglejski patriarh. Ta del desetine so si s podelitvami v fevd sčasoma razdelile posvetne osebe in povzročile razbitost desetinskih pravic. Nemški viteški red je na svojih posestih postal edini desetinski gospod. To so mu zagotavljali številni privilegiji in imunitete (npr. neodvisno sodstvo), ki jih je red prejel predvsem v 13. stoletju od papežev, cesarjev in deželnih gospodov. Verjetno je bila prav križniška desetina vzrok desetinskemu sporu z zagrebškim kapitljem, ki se je razširil še na Žumberk in Vivodino.[36]

Prvotno je vodila cerkveno posest in upravo v Beli krajini komenda Nemškega viteškega reda v Ljubljani s črnomaljskim župnikom kot upravnikom na čelu. Vendar pa so križniki upravo kmalu prepustili župniku Janezu iz Rogatca, ki jim je januarja 1279 vrnil cerkev v Črnomlju in njene štiri podružnice s pravicami in svoboščinami. Kaj je bilo v ozadju, da križniški red v omenjenem obdobju ni sam neposredno upravljal črnomaljske župnije, ni jasno.[37] Križniki iz Ljubljane so še nekaj desetletij upravljali župnijo in posesti iz Ljubljane. Imeli so tudi patronatsko pravico predlaganja črnomaljskega župnika, potrditveno pravico pa je imel patriarh.

Ker je posest ljubljanski križnikov v Beli krajini zaradi donacij lokalnega plemstva naglo rastla, se je pojavila potreba po redovni hiši – komendi kot upravnem središču. Patriarh Otobon je leta 1310 izdal bulo z odpustki za vse, ki bi z miloščino ali kako drugače podprli zidavo nove hiše križniškega reda v pokrajini Metliki,[38] verjetno v Črnomlju. Leta 1337 je Goriški grof Janez vzel v svoje posebno varstvo vse križniške belokranjske posesti, ljudi in cerkve.[39] Ker je pod Goriškimi grofi v njihovi Grofiji v Marki in Metliki zaradi glavarstva grofije in lege ob prometni poti zrasel pomen Metlike, se je sedež križniškega reda v Beli krajini preselil k Trem faram, vendar vse do ok. leta 1378 nadoblast ljubljanske komende, ki je imenovala metliške komturje, ni prenehala, nadzor pa sta ohranila tudi črnomaljski župnik in komtur. V Beli krajini sta torej obstajali dve komendi; neodvisna in pomembnejša v Metliki in starejša v Črnomlju, ki pa je v drugi polovici 15. stoletja izgubila na pomenu. Tako se je Nemški viteški red ukoreninil v Beli krajini, zagospodoval nad tamkajšnjimi župnijami in ustvaril največje zemljiško gospostvo.[40]

Desetinski spor

Zaradi desetine v Beli krajini so nastali dolgoletni spori med križniki in zagrebškim stolnim kapitljem. Z omenjeno problematiko so se od slovenskih zgodovinarjev ukvarjali predvsem Janko Barle,[41] Dušan Kos[42] in Miha Kosi.[43]

Sprva križniki goriškega arhidiakona verjetno niso ovirali pri pobiranju desetine v belokranjskih župnijah. Šele črnomaljski komendator Henrik je leta 1330 začel sam pobirati desetino, pridružili pa so se mu tudi ostali belokranjski župniki, ker jim je obljubil tretjino desetine.[44] Goriški arhidiakon Ivan

32 Z izgubo posesti na Bližnjem vzhodu, so se viteški redovi večinoma naselili na Zahodu. Prvo postojanko na slovenskih tleh so križniki postavili v Brežah na Koroškem, kjer jim je salzburški nadškof Eberhard II. leta 1203 prepustil zanemarjeni hospital. Kmalu po letu 1200 jih je pri Veliki Nedelji na Štajerskem naselil Friderik Ptujski in jim zaupal obrambo nestalne meje proti Ogrom ter kolonizacijo in dušno pastirstvo na ozemlju med Dravo in Muro. Podobno nalogo so kasneje dobili tudi v Beli krajini. V Ljubljani so si križniki pridobili ozemlje v in izven mesta že v prvi polovici 13. stoletja. Kovačič, *Zgodovina lavantinske škofije*, str. 141; Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 439; Kos, *Srednjeveška Ljubljana*, str. 42–43.

33 Cesar Friderik II. naj bi mu v pokrajini že leta 1236 podelil neke svoboščine. Barle, *Nekoliko podatkov*, str. 49.

34 Kosi, *Templarji*, 25–27; Kosi, *Onstran gore*, str. 143–145.

35 Schumi, *Archiv I.*, str. 27; Podlogar, *Nemški viteški red*, str. 152 sl.

36 Po mnenju Dušana Kosa je vojvoda Ulrik III. z naselitvijo križnikov zaščitil zasebno osvojeno in upravljano področje pred morebitno oglejsko zasedbo. Kos, *Urbarji za Belo krajino in Žumberk*, str. 51.

37 Kosi, *Onstran gore*, str. 145, op. 137.

38 Barle, *Nekoliko podatkov*, str. 49.

39 Slekovec, *Doneski k zgodovini cerkva*, str. 224.

40 Kos, *Urbarji za Belo krajino in Žumberk*, str. 52; Kosi, *Onstran gore*, str. 149.

41 Barle, *Prepir med nemškim redom in kapitulom zagrebškim*, str. 305–316; Barle, *Nekoliko podatkov*, str. 49–69; Barle, *Še nekaj doneskov o prepiru*, str. 189–196.

42 Kos, *Bela krajina*.

43 Kosi, *... quae terram nostram*, str. 84–86.

44 Zagrebški kapitelj se je pritožil papežu Benediktu XII. in je leta 1338 poslal v Avignon škofovega vikarja Jakoba in goriškega arhidiakona Ivana. Papež je pooblastil cistercijanskega opata Ivana in dominikanskega priorja Ladislava, da

je odločno zahteval desetine od župnij, ki so bile že debelo stoletje pod okriljem nemške države in oglejskega patriarhata. Ob tem se je zagrebški stolni kapitelj v svojih statutih[45] skliceval na starodavne pravice, ki so temeljile na »nekdanji« jurisdikciji zagrebške škofije nad ozemljem Bele krajine, Žumberka in Vivodine. Za zagrebško škofijo je omenjeno ozemlje leta 1334 še vedno predstavljalo enega od treh okrajev njenega goriškega arhidiakonata, ki je imel sedem župnij: Žumberk, Vivodina, Tri fare, Podzemelj, Črnomelj, Semič in Vinica s podružnicami.[46] Meja med oglejsko in zagrebško škofijo naj bi po mnenju Zagreba potekala severno po grebenu gorovja (po Gorjancih).

Cerkvena jurisdikcija Ogleja nad Belo krajino sredi 14. stoletja očitno še ni bila legitimna. Kljub temu pa so Nemški viteški red v Beli krajini in kranjski duhovniki v Žumberku in Vivodini s podporo patriarhov in plemstva opravljali dušnopastirsko delo na novo pridobljenem ozemlju. Na to kažeta tudi desetinska seznama iz let 1296 in 1323, ki v okvir oglejskega patriarhata oziroma arhidiakonata Slovenske marke prištevata tudi župnije na obravnavanem ozemlju.

Miha Kosi je opozoril še na eno v preteklosti spregledano podrobnost. Goriški arhidiakon Ivan je v opisu desetinskega spora leta 1339 jasno izpričal, da zahteva nazaj desetine, ki so jih uzurpirali predhodniki tedanjega komturja Henrika za časa hudih vojn v ogrskem kraljestvu. Torej je Zagreb izgubil belokranjske desetine že pred omenjenim letom. Desetinski spor se je polegel okoli leta 1370, ko so se belokranjski križniki dogovorili z zagrebškim škofom Štefanom III. za plačilo pavšalnega davka namesto desetine.[47]

Janko Barle je bil mnenja, da so križniki morali imeti razloge, zaradi katerih so vztrajali v desetinskem sporu. Leta 1300 je oglejski arhidiakon Ivan de Ferentino podaril Nemškemu viteškemu redu prezentacijsko pravico za župnijo Črnomelj,[48] leta 1336 pa je patriarh Bertrand župnijo podelil križniku Henriku de Opavia. Verjetno je bil prav ta Henrik protagonist desetinskega spora, saj so bili takrat lahko komendatorji tudi duhovniki križniškega reda. Goriški arhidiakon Ivan je v tem času Nemškemu viteškemu redu odstopil patronatske pravice nad belokranjskimi župnijami.[49]

Svojevrstno razlago spora je v svojih zapiskih zabeležil Jožef Markič. Pravi, da je desetinski spor zakrivila darovnica ogrskega kralja Bele IV., ki je 7. januarja 1263 zagrebškemu proštu Tobiji Bogudu podaril dediščino svoje tete Agneze III., koroške vojvodinje.[50] Tekom časa naj bi v Zagrebu pozabili, da je imel omenjeni prošt svetno oblast nad belokranjskimi posestvi, ki so bila nekdaj last Agneze III.[51]

Spor za desetino je ponovno izbruhnil leta 1513, ko so bili belokranjski križniki ponovno izobčeni. Zagrebški kapitelj je še v letih 1554, 1647, 1681 in 1741 pošiljal apele na državni zbor in cesarja, naj mu ponovno inkorporira župnije v Beli krajini in mu s tem vrne dohodke.[52]

Janko Barle ob pregledovanju zapiskov kanoničnih vizitacij do leta 1626 ni nikjer našel, da bi belokranjske župnije vizitirali goriški arhidiakoni.[53] Omenja pa, da je bil odnos med belokranjskimi in hrvaškimi župniki vedno dober, ljudje pa so se udeleževali praznovanj na obeh straneh meje, zlasti pri božjepotnih cerkvah. Barle je bil tudi prepričan, da sorazmerno bogata korespondenca med belokranjskimi križniki in zagrebško škofijo še v 17. in v prvi polovici 18. stoletja priča, da so prvi na nek način »priznavali« duhovno jurisdikcijo zagrebških škofov, za kar navaja tipične primere. Nanje so se

zadevo razsodita in obranita pravice zagrebškega stolnega kapitlja. Komendatorja Henrika sta poklicala v Zagreb na osmino malega šmarna 1339. Ker se vabilu ni odzval, je bil poklican drugič na osmino vseh svetih. Tokrat je prišel, goriški arhidiakon pa je zahteval, naj križniki ne pobirajo več desetine, ker pripada zagrebškemu kapitlju »ex institutione et ordinatione antiqua«. Henrik si je izgovoril rok za odgovor do osmine sv. Janeza Krstnika 1340. Toda Henrik ni prišel, niti ni poslal svojega namestnika. Sodniki so zato 7. julija 1340 pravico prisodili zagrebškemu kapitlju, kar je potrdil tudi papež Klemen VI. leta 1345 v svoji buli, ko je izrecno navedel križniške župnije v Beli krajini kot del zagrebške škofije. Odločil je torej v prid Zagreba in mu prisodil zahtevane desetine, ob tem pa celo izobčil člane nemškega križniškega reda v Beli krajini. Izobčenje je bilo februarja 1349 javno razglašeno po pooblaščencih zagrebške škofije v trgu Metlika, torej na ozemlju nemškega cesarstva. Belokranjskim župnikom sta zabičala, da križnike vsako nedeljo in praznik vnovič izobčijo tako dolgo, dokler ne prenehajo pobirati desetino. Župniki ukaza niso ubogali, ampak so še sami začeli pobirati desetino. Ivan se je moral obrniti na kardinala Gvidona, papeževega legata za Ogrsko, ki pa je pravico zopet prisodil zagrebškemu kapitlju in 25. marca 1350 belokranjske župnike izobčil. Vendar pa stroge kazni niso omajale belokranjske duhovščine. Barle, *Nekoliko podatkov*, str. 50–53.

45 Gre za *Liber statutorum* ali *Album capitale* iz leta 1354, ki ga je znani hrvaški zgodovinar Ivan Krst. Tkalčić na novo izdal v svojih *Monumenta historica episcopatus zagrabiensis*, Zagreb 1874. Gre za izpopolnjeni zbornik iz leta 1334, ki se je izgubil. Napisal ga je goriški arhidiakon Ivan.

46 Barle, *Nekoliko podatkov*, str. 50.

47 Kosi, ... *quae terram nostram*, str. 85–86.

48 Klun, *Archiv I. in II.*, str. 200.

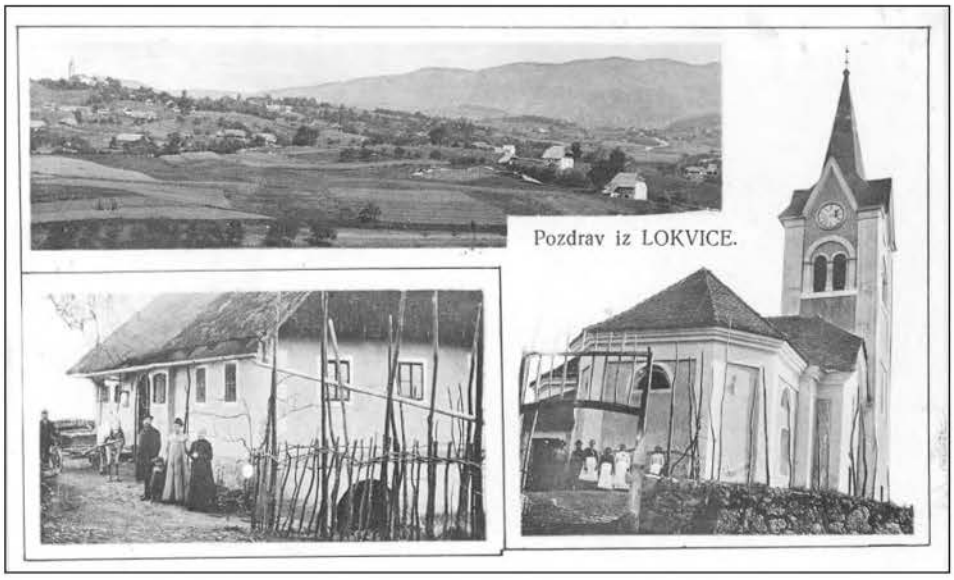
49 Barle, *Nekoliko podatkov*, str. 52–53.

50 Schumi, *Archiv I.*, str. 206.

51 NŠAL, ŠAL, Zapuščine, š. 384, Črnomelj zapiski 1958.

52 Barle, *Še nekaj doneskov o prepiru*, str. 189–196.

53 Arhidiakoni so izvajali nadzorstvo nad župnijami. V škofovem imenu so ohranjevali cerkveni red, skrbeli za pouk duhovniških kandidatov, nastavljali duhovnike, sklicevali sinode in opravljali cerkveno sodstvo. Pravice arhidiakona so bile naslednje: vizitacija cerkva in duhovščine, blagoslavljanje bogoslužnih paramentov (oblačil) in bogoslužnega posodja (patene, kelihi, ciborji, monštrance), blagoslavljanje temeljnih kamnov in cerkva, duhovno sodstvo nad duhovniki (odprava duhovniškega konkubinata) in verniki. Več o arhidiakonih gl. Kovačič, *Zgodovina lavantinske škofije*, str. 57–60; Miklavčič, *Krščanstvo na Slovenskem*, str. 27–28.

(Gornja) Lokvica pri Metliki s cerkvijo sv. Janeza Krstnika; razglednica je bila poslana adlešiškemu župniku Ivanu Šašlju leta 1913 (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

namreč obračali pri podeljevanju dispenz (zlasti spregledov zakonskih zadržkov) in milosti, zlasti tudi pri podeljevanju spregledov škofu pridržanih spovednih primerov, saj so k spovedi pri belokranjskih božjepotnih cerkvah prihajali tudi Hrvati – škofljani zagrebške škofije. Metliški prošt je bil leta 1690 celo povabljen na zagrebško škofijsko sinodo, kar je bilo več kot očitno znamenje, da zagrebški škof Belo krajino še vedno prišteva k svoji škofiji. Tudi veliko Belokranjcev duhovnikov je službovalo v zagrebški škofiji. Mlade kaplane je metliški prošt še v kasnem 17. stoletju pošiljal opravljat izpit iz dušnega pastirstva v Zagreb, od koder so belokranjski križniki dobivali tudi sv. olja.[54]

Iz korespondence je mogoče razbrati, da je bil metliški komendator kot redovni predstojnik tudi ordinarij za ozemlje križniških župnij, prošt pa njegov vikar »in spiritualibus« – v duhovnih zadevah. Ker nobeden od njiju ni imel škofovskega posvečenja, ni mogel opravljati škofu pridržanih funkcij in obredov ter podeljevati spregledov. Pri tovrstnih škofovstvu pridržanih obrednih in duhovnih zadevah križnikom njihovi privilegiji niso pomagali, zato pa so znali spretno braniti svojo eksemptnost. Od tod tudi obračanje na Zagreb, saj je bil mnogo bližje kot patriarhov Videm, v hrvaški prestolnici pa so takšno držo belokranjskih župnikov imeli za »dokaz«, da Bela krajina še vedno spada v zagrebško škofijo. Na ta način je bil volk sit, koza pa cela ...

Tudi zaplet z desetinami je mogoče razumeti le, če se zavedamo pomena inkorporacije belokranjskih župnij Nemškemu viteškemu redu oziroma župnij Žumberk in Vivodina kostanjeviški cisterci. Križniški red je imel številne privilegije, njegove župnije pa so uživale eksemptnost – izvzetost izpod jurisdikcije krajevnega škofa, saj je bil ordinarij za njihove inkorporirane župnije vsakokratni redovni predstojnik – komendator oziroma metliški prošt. Podobno eksemptnost je uživala tudi kostanjeviška cisterca, ki jo je vodil opat. Svoja posestva na Kranjskem je križniški red razglasil za neodvisna, to pa je pomenilo, da je v Beli krajini najkasneje v drugi polovici 15. stoletja svoje inkorporirane župnije dokončno združil v neke vrste eksemptni »križniški arhidiakonat«, na čelu katerega je bil formalno komendator, v praksi pa metliški prošt. Verjetno je bil zaradi tega leta 1473 komendator metliških križnikov skupaj z ribniškim župnikom, ki je v tistem obdobju tudi oblikoval lasten »ribniški arhidiakonat«, klican na zagovor v Videm, saj sta se oba odtegovala patriarhovi jurisdikciji.[55]

Proces vključevanja župnij Poljane (Stari trg ob Kolpi), Sinji Vrh in Planina v skupnost belokranjskih župnij

Nekoliko drugačno zgodovino cerkvene uprave so imele župnije Poljane (Stari trg ob Kolpi) in mnogo kasneje tudi Sinji Vrh ter Planina pri Semiču, ki so bile svoj čas v ribniškem arhidiakonatu. Prvotno je zahodno obrobje Bele krajine pokrivala patriarška pražupnija Cerknica, nato pa Stari trg pri Ložu. Ob koncu 12. stoletja, vsekakor pa do leta 1248, naj bi na ozemlju poljanskega gospostva nastala župnija Poljane. Slabih 100 let kasneje je bila z nemško govorečimi kolonisti poseljena Kočevska,

54 Barle, *Nekoliko podatkov*, str. 54–69.

55 Skubic, *Zgodovina Ribnice*, str. 31.

kjer so nastale prve dušnopastirske postojanke v odvisnosti od župnije Ribnica, ki naj bi leta 1363 pridobila status nadžupnije. Ribniški župnik je tako *via facti* postal neke vrste »nadžupnik« za podrejene kočevarske župnije.

Ribniški arhidiakonat je nastal kot naravna posledica zgodovinskega razvoja v desetletjih pred letom 1490. Obsegal je ribniško-kočevski svet od Loža in Blok do Kolpe oziroma Bele krajine, skratka ozemlje, ki je bilo v 14. stoletju pod ortenburškim gospostvom. Prav Ortenburžani so s patronatom nad župnijami v teh krajih pomagali ribniškemu župniku do njegovih »posebnih pravic«.[56] Naj omenimo, da ribniškega arhidiakona ni volila duhovščina, ampak je vsakokratni ribniški župnik avtomatično postal arhidiakon,[57] zato je imel naziv »archidiaconus natus«.[58] Ribniški arhidiakoni so imeli oblast potrjevati predlagane župnike in jih kanonično umeščati.

S podelitvijo in inkorporacijo župnije Poljane (Stari trg ob Kolpi) novomeškemu kolegiatnemu kapitlju v letih 1509 in 1516 je bil dan predpogoj, da je stoletje kasneje prešla iz ribniškega arhidiakonata v novomeški kapiteljski arhidiakonat, ki se je začel oblikovati po letu 1500. Ribniški arhidiakoni so si še naprej prizadevali, da poljansko župnijo obdržijo v svojem arhidiakonatu, zato se je omenjeni prehod dokončno izvršil šele po letu 1598, vsekakor pa pred letom 1633.[59]

Župnija Poljane (Stari trg ob Kolpi) z jožefinskima lokalijama Spodnji Log in Nemška Loka ter vikariat Sinji Vrh so postali del belokranjske župnijske organizacije šele po vključitvi v ljubljansko škofijo, konkretno leta 1788 s prehodom iz novomeške v metliško dekanijo, iz katere pa so bili že leta 1799 predekanirani v kočevsko. Vikariat Sinji Vrh (od leta 1876 župnija) se je v metliško dekanijo dokončno vrnil leta 1834, župnija Stari trg pa šele leta 1852.

Ozemlje nekdanje župnije Planina je bilo prvotno pod župnijo Črmošnjice in je zato do leta 1787 spadalo pod kočevski komisariat ribniškega arhidiakonata. Zaradi nemško govorečih Kočevarjev je leta 1787 v okviru matične črmošnjiške župnije nastajajoča planinska lokalija, tedaj s sedežem pri cerkvi v Kleču, pripadla kočevski dekaniji. Metliški dekaniji se je pripojila šele leta 1852.[60] Župnija Planina, ustanovljena leta 1876, je bila ukinjena 11. marca 1987, njeno ozemlje pa pripojeno župniji Semič.

Cerkvena uprava v Beli krajini med 2. svetovno vojno

Bela krajina je po italijanski okupaciji leta 1941 prišla pod upravo Visokega komisariata za Ljubljansko pokrajino. Po okrajih in občinah so Italijani obdržali dotedanji upravni aparat, prav tako pa niso posegali na področje cerkvene uprave. Pozimi 1941/42 so se iz obrobja Bele krajine v Spodnje Posavje preselili nemško govoreči Kočevarji, kar je posredno olajšalo delovanje partizanskega gibanja. Po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 so Belo krajino le za kratek čas zasedli Nemci, nato pa je bila vse do konca vojne t. i. osvobojeno ozemlje pod partizansko oblastjo.

Osrednji osebnosti med belokranjsko duhovščino sta bili med 2. svetovno vojno črnomaljski dekan Pavlin Bitnar (1923–1943) in prodekan Andrej Ilc iz Podzemlja. Bitnar se je umaknil skupaj z odhajajočo italijansko vojsko, zato je njegove naloge prevzel Ilc. Ker je bilo škofu Gregoriju Rožmanu v pokrajini zaradi partizanskega osvobojenega ozemlja onemogočeno neposredno izvrševanje škofovske oblasti, je bil 7. junija 1944 prisiljen imenovati prodekana Andreja Ilca za generalnega vikarja za Belo krajino.[61] Ilc je to nalogo opravljal do 19. julija 1945. Na ozemlju Bele krajine je imel poverjeno izvršno oblast krajevnega škofa Rožmana.

Po nekaterih ocenah naj bi OF predlagala belokranjskim duhovnikom, naj zaprosijo škofa, da imenuje svojega pooblaščenca. Za Ilca je bilo znano, da je bil zmeren glede nasprotovanja komunizmu. Dekret o imenovanju je Ilcu menda predal Boris Kidrič osebno. Škof Rožman se je zavedal, da bo Ilc v blagor delovanja dekanije moral sodelovati z lokalno partizansko oblastjo in je s tem tvegal, da ne bo izvrševal njegovih navodil.

Na zasedanju SNOS-a v Črnomlju, 19. februarja 1944, je bila med drugim ustanovljena tudi Verska komisija, ki je začela delovati 20. septembra. Duhovniki črnomaljske dekanije so bili s strani »ljudske oblasti« sprejeti različno. Partizani so likvidirali kar dva belokranjska kaplana in štiri župnike, črnomalj-

56 Ribniški dekan in zgodovinar Anton Skubic je začetke ribniškega arhidiakonata postavljal v leti 1461–1462, torej v čas ustanovitve ljubljanske škofije, ko naj bi župnije na Kočevskem tudi formalno prišle pod »ribniški arhidiakonat«. Do tedaj so spadale v arhidiakonat Slovenske marke ali krajine. Vendar pa novega stanja patriarhi niso takoj priznali. Seznanili smo se že, da sta bila leta 1473 v Videm poklicana komendator metliških križnikov in ribniški župnik Klemen, ker sta se odtegovala patriarhovi jurisdikciji. Očitno se je ribniški župnik dobro zagovarjal, saj je njegov drugi naslednik Friderik Valpurger leta 1479 postal patriarhov komisar. Prvi pravi ribniški arhidiakon Jakob Zobelsberger (Čušperški) je bil s strani patriarha pravno priznan šele leta 1490. Skubic, *Zgodovina Ribnice*, str. 24–40, 97–98.

57 Arhidiakoni so imeli oblast sklicevati shode arhidiakonatske duhovščine, izpraševati kandidate za duhovništvo in jih priporočati za prejem višjih kleriških redov, umeščati duhovnike na beneficije in podeljevati odvezo od nekaterih škofu (patriarhu) pridržanih grehov in cerkvenih kazni. V manjših kazenskih zadevah so imeli nad kleriki tudi sodno oblast.

58 »Arhidiakon – naddiakon sam po sebi«.

59 Skubic, *Zgodovina Ribnice*, str. 38, 128.

60 Lešnik, *Dekanije v ljubljanski škofiji*, str. 126–127.

61 Stari *Zakonik kanonskega prava* iz leta 1917 ni poznal funkcije škofovega vikarja.

ski pa jim je pobegnil. Križniškemu redu je partizanska oblast zadala usodni udarec, od katerega se še ni opomogel, saj je med vojno izgubilo življenje 10 križnikov. Celotno premoženje križniškega reda je komunistična oblast zaplenila leta 1949.[62]

Različne ravni cerkvenoupravne pripadnosti belokranjskih župnij

Cerkvena uprava ima izrazito piramidalno hierarhično strukturo. Osnovo zanjo predstavlja krajevna Cerkev – škofija. Sufraganske škofije se skupaj z nadrejeno nadškofijo povezujejo v cerkveno pokrajino – metropolijo pod vodstvom nadškofa metropolita, ki predstavlja vez edinosti s papežem in po njem z vesoljno (katoliško) Cerkvijo. Kjer razmere zahtevajo drugače, je možna tudi neposredna podreditev posamezne škofije ali nadškofije Svetemu sedežu, možno pa je tudi, da nadškofija nima sufraganov (podrejenih škofij).

(Nad)škofije so se delile (nekatere se še vedno) na arhidiakonate, goriški arhidiakonati pa so se nazadnje delili v komisariate, ki so pod svojim okriljem združevali posamezne župnije in njihove vikariate ter lokalne kaplanije. Po ukinitvi goriške nadškofije leta 1787 so se goriški arhidiakonatski komisariati in ljubljanski komisariati večinoma preimenovali v dekanije. S ponovno uvedbo arhidiakonatov v ljubljanski škofiji leta 1901 je njena cerkvenoupravna struktura naslednja: škofija je razdeljena na arhidiakonate, ki jih sestavljajo skupine dekanij, posamezno dekanijo pa sestavlja skupina dušnopastirskih enot v obliki župnij (nekdaj tudi vikariatov, lokalnih kaplanij in ekspozitur). Novoustanovljena novomeška škofija nima razdelitve na arhidiakonate in je razdeljena le na dekanije in župnije.

Metropolitanska in škofijska pripadnost Bele krajine

Glede metropolitanske pripadnosti ožjega belokranjskega ozemlja lahko rečemo, da je do uničenja Sirmija leta 441 spadalo pod sirmijsko metropolijo, nato pa pod salonitansko oziroma splitsko. Domneva se, da je v času frankovske ekspanzije na vzhod v začetku 9. stoletja belokranjsko ozemlje za dobre pol stoletja formalno prišlo pod oglejsko metropolijo. V letih 864–923 naj bi bilo pod ninsko škofijo, ki je bila ustanovljena za hrvaško državo od Jadrana do Save in neposredno podrejena Svetemu sedežu. Alojzij Kuhar je domneval, da se je ninska škofija morda celo povezala z Metodovo panonsko-sirmijsko metropolijo (870–874),[63] kar pa je bilo praktično nemogoče, saj sta bili obe neposredno podrejeni Svetemu sedežu. Ker leta 928 siška škofija ni dobila svojega škofa, je jurisdikcijo nad belokranjskim ozemljem vse do konca 11. stoletja obdržala splitska nadškofija in metropolija. Morebitna jurisdikcija hrvaškega dvornega škofa v tem obdobju ni jasna.

Po madžarski osvojitvi Slavonije so bili ok. leta 1094 dani pogoji za ustanovitev zagrebške škofije, ki je razširila svojo jurisdikcijo tudi nad Belo krajino. S tem je formalni vpliv splitske nadškofije in metropolije na ozemlju Bele krajine prenehal. Zagrebško škofijo je njen ustanovitelj, ogrski kralj Ladislav I., vključil v metropolijo Ostrogon, leta 1180 pa je prišla pod metropolijo Kalocsa.

Ustanovitev župnije v Črnomlju leta 1228 s strani oglejskega patriarha Bertolda in podelitev belokranjskih dušnopastirskih postojank Nemškemu viteškemu redu leta 1268 sta posredno povzročili premik škofijske in metropolitanske meje skupaj z državno z obrobja Kočevskega Roga in slemena Gorjancev na Kolpo. Bela krajina je s svojim obrobjem vred *de facto* postala del oglejskega patriarhata. Tega stanja zagrebška škofija ni priznala vse do njegove ukinitve leta 1751. Ob tem velja opozoriti, da je bilo ozemlje župnije Poljane (Stari trg ob Kolpi) in vikariata Sinji Vrh (ter poznejših župnij Spodnji Log, Nemška Loka in Planina) vseskozi v sklopu oglejskega patriarhata.

Na pritisk dunajskega dvora je papež Benedikt XIV. leta 1749 za avstrijski del patriarhata ustanovil poseben apostolski vikariat, ki pa je bil samo prehodna rešitev. Po ukinitvi oglejskega patriarhata leta 1751 je Bela krajina z Žumberkom, Vivodino, Poljanami in Sinjim Vrhom pripadla novoustanovljeni nadškofiji in metropoliji Gorica. To stanje pa ni trajalo dolgo, saj je bila leta 1787 začasno ukinjena, sedež nadškofije in metropolije pa je bil v letih 1787–1807 v Ljubljani. Bela krajina z obrobjem je na ta način prišla pod ljubljansko (nad)škofijo in je v njej ostala do leta 2006, ko je bila ustanovljena škofija Novo mesto. Dne 17. februarja 1789 se je zgodila izločitev Žumberka in Vivodine iz ljubljanske nadškofije v zagrebško škofijo in s tem tudi iz ljubljanske metropolije v metropolijo Kalocsa.

Po ukinitvi ljubljanske nadškofije in metropolije leta 1807, je bila le-ta degradirana na raven običajne škofije in je bila skupaj z nekdanjimi sufraganskimi škofijami neposredno podrejena Svetemu sedežu. Za časa francoskih Ilirskih provinc v Beli krajini ni prišlo do cerkvenoupravnih sprememb. Šele leta 1830 je bila v Gorici ponovno vzpostavljena nadškofija in ilirska metropolija, pod katero je kot sufragan spadala tudi ljubljanska škofija.

Italijanska zasedba Primorske in Istre po 1. svetovni vojni je povzročila, da je bila ljubljanska škofija leta 1933 izločena iz goriške metropolije in ponovno neposredno podrejena Svetemu sedežu. Ustanovitev ljubljanske nadškofije leta 1961 žal ni

62 Prijanovič, *Zgodovina župnije Črnomelj*, str. 64, 67, 70, 74, 79, 80, 90.

63 Kuhar, *Pokristjanjevanje Slovencev*, str. 95, 97.

bila takoj združena z ustanovitvijo metropolije, katere sedež je Ljubljana postala leta 1968.[64] Od tedaj naprej Bela krajina spada v ljubljansko metropolijo. Najnovejše poglavje škofijske pripadnosti Bele krajine se piše od 7. aprila 2006, ko je črnomaljska dekanija prišla v sklop novoustanovljene škofije Novo mesto.

Arhidiakonatska pripadnost Bele krajine

Ozemlje Bele krajine je prvotno predstavljalo enega od treh okrajev (distriktov) goriškega arhidiakonata zagrebške škofije, saj oglejsko priposestvovanje cerkvene jurisdikcije nad pokrajino s strani Svetega sedeža v 14. stoletju še ni bilo priznano. Vprašanje dvojne (oglejske ali zagrebške) škofijske jurisdikcije na eni in eksemptnosti križnikov na drugi strani je zadeve glede cerkvenopravne pripadnosti Bele krajine zapletalo tudi v kasnejših stoletjih.

Z »vključitvijo« Bele krajine v okvir oglejskega patriarhata leta 1228 so tamkajšnje župnije »pripadle« oglejskemu dolenjskemu arhidiakonatu (arhidiakonatu Slovenske marke), kar je razvidno iz popisov papeških desetin iz let 1296 in 1323. V istem arhidiakonatu je bila v poznem srednjem veku tudi župnija Poljane, ki je pred letom 1490 prišla v sklop ribniškega arhidiakonata, v začetku 17. stoletja pa v sklop novomeškega. Desetinski spor je postavil pod vprašaj legitimnost oglejskega priposestvovanja belokranjskih župnij, saj sta jih papeža Benedikt XII. in Klemen VI. v 14. stoletju prisodila zagrebški škofiji. Podobno se je dogajalo tudi z župnijama Žumberk in Vivodina, ki sta bili pridruženi kostanjeviški cisterci in naj bi ok. leta 1470 prišli v sklop t. i. kostanjeviškega arhidiakonata. Obeh župnij v Bizancijevem in Montagnanovem popisu iz druge polovice 16. stoletja ne najdemo med župnijami kostanjeviškega arhidiakonata,[65] niti jih ne najdemo kasneje.

Vsaj v drugi polovici 15. stoletja je križnikom uspelo svoje inkorporirane župnije urediti v »samostojno« cerkvenoupravno enoto – arhidiakonat. Viri so Metliko večkrat imenovali kot samostojen arhidiakonat, službo arhidiakona pa je opravljal vsakokratni komendator oziroma v duhovnih zadevah metliški prošt.[66]

Po ukinitvi oglejskega patriarhata leta 1751 je ozemlje Bele krajine prišlo pod okrilje nove goriške nadškofije, ki je imela kar 17 arhidiakonatov,[67] razdeljenih na komisariate – bodoče dekanije. Lahko rečemo, da je na širšem ozemlju Bele krajine goriška nadškofija podedovala cerkveno upravo od oglejskega patriarhata nespremenjeno. Križniki so imeli svoj metliški arhidiakonat, nazadnje imenovan komisariat. Župnija Poljane z vikariatom Sinji Vrh je spadala v novomeški arhidiakonat, ozemlje ukinjene župnije Planina pa je do prehoda v ljubljansko škofijo spadalo v ribniški arhidiakonat. Župniji Žumberk in Vivodino je ljubljanska nadškofija že leta 1789 oddala zagrebški škofiji. Leta 1787 ukinjene arhidiakonate so v ljubljanski nadškofiji nadomestile dekanije, ki so nastale iz nekdanjih komisariatov.

Ljubljansko škofijo je leta 1901 na pet arhidiakonatov razdelil knezoškof Jeglič. Ozemlje semiške dekanije je najprej spadalo v V. arhidiakonat, ki so ga prvotno sestavljale dekanije Semič, Kočevje, Leskovec, Novo mesto, Trebnje in Žužemberk, pred letom 1940 pa dekanije Semič, Kočevje, Ribnica in Žužemberk.[68] Po sinodi leta 1940 je bila škofija razdeljena na šest arhidiakonatov.[69] Črnomaljska dekanija je spadala v VI. arhidiakonat, ki so ga pred ustanovitvijo novomeške škofije leta 2006 sestavljale dekanije Novo mesto, Črnomelj in Leskovec. Novoustanovljena novomeška škofija ni razdeljena na arhidiakonate, pač pa na šest dekanij: Novo mesto, Leskovec, Trebnje, Žužemberk, Kočevje in Črnomelj.

Dekanijska pripadnost belokranjskih župnij

Za časa jožefinske cerkvenoupravne reforme so bili leta 1787 arhidiakonati ukinjeni, komisariati pa večinoma preimenovani v dekanije. Predlogi zanje so bili narejeni leta 1785.[70] Arhidiakonati niso imeli več tistega pomena kot v prejšnjih stoletjih, ko oglejski patriarh ni smel na avstrijski del svoje škofije in so v marsičem prav arhidiakoni izvrševali njegovo službo. Z jožefinskimi reformami je vsak škof ordinarij dobil prost dostop do svojih vernikov in duhovnikov, saj so se škofijske meje večinoma pokrivale z deželnimi in okrožnimi. Dekani so kot voditelji dekanij postali neke vrste škofovi nadzorni organi oziroma komisarji, vendar brez posebne jurisdikcije, ki so jo imeli nekdanji arhidiakoni.

64 Dolinar, *Slovenska cerkvena pokrajina*, str. 9, 12–15, 23, 29, 32, 35.

65 Prav tako v omenjenih seznamih ni križniških belokranjskih župnij in kapiteljske župnije Poljane. Höfler, *Trije popisi cerkva in kapel*, str. 94–95.

66 Miklavčič, *Predjožefinske župnije na Kranjskem*, str. 19; Dolinar, *Slovenska cerkvena pokrajina*, str. 16.

67 Ker patriarh na habsburškem delu patriarhata ni mogel izvrševati svojega poslanstva neposredno, so se močno uveljavili arhidiakonati, zlasti tisti, ki so pod vodstvom samostanov (Stična, Kostanjevica, Bistra), Nemškega viteškega reda in novomeškega kolegiatnega kapitlja postajali vedno bolj neodvisni. Izumetničeno ureditev je porušil cesar Jožef II., ki je brez ozira na zgodovinski razvoj zaukazal preureditev večjih župnij v manjše po geografskem in statističnem merilu ter hkrati odpravil arhidiakonate.

68 *Catalogus cleri 1914*, str. 191; *Letopis ljubljanske škofije 1930*, str. 249.

69 *Zakonik Ljubljanske škofije*, str. 46.

70 NŠAL, ŠAL, Spisi II, š. 44, Seznami komisariatov in njihovih župnij ok. 1784; Glavni škofijski predlog za vso Kranjsko 1785.

Cerkev sv. Ane v Vidošičih na razglednici iz leta 1935 (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

Ozemlje Bele krajine je do leta 1787 pokrival metliški komisariat Nemškega viteškega reda, ki pa je imel status arhidiakonata.[71] Metliški prošt je bil že prej formalni voditelj belokranjske skupine križniških župnij. Prvi dekan je postal križnik p. Jakob Anzl, ki je v Metliki kot župnik in prošt deloval v letih 1761–1801.[72]

Ob ukinitvi goriške nadškofije in povzdignitvi ljubljanske škofije v nadškofijo leta 1787 je metliška dekanija obsegala naslednje župnije in lokalne kaplanije v nastajanju, zapisane v oklepajih: Metlika ([Suhor] Bušinja vas pri Suhorju – ponovno potrjena 1789, Radovica – naj bi se prenesla na Draščiče 1789), Semič ([Rožni Dol] Gradnik – ponovno potrjena 1789), Črnomelj (Dobliče, Otovec – ponovno potrjeni 1789), Vinica (Preloka, Nerajec – ponovno potrjeni 1789), Podzemelj (Tribuče – opuščena 1789, Adlešiči – župnija 1789). Župnija Poljane (Stari trg ob Kolpi), pa tudi načrtovani lokaliji v Nemški Loki in Spodnjem Logu ter vikariat Sinji Vrh, so leta 1787 še spadali v novomeško dekanijo. Kot sedež duhovnije na ozemlju kasnejše župnije Planina se v tem seznamu navaja cerkev v Kleču, ki pa je spadala v kočevsko dekanijo.[73] Že leta 1788 so se navedene duhovnije, z izjemo planinske, priključile metliški dekaniji.[74] Visoko število različno rangirane duhovščine po župnijah razodeva, da je bilo tedaj v polnem teku jožefinsko preoblikovanje matičnih župnij z uvajanjem lokalnih kaplanij kot prve stopnje na poti do samostojne župnije.

Natančen seznam župnij, lokalnih kaplanij in podružnic metliške dekanije, ki ga je 28. decembra 1788 sestavil metliški prošt in dekan Jakob Anzl, kaže naslednjo jožefinsko cerkvenoupravno strukturo v Beli krajini: župnija Metlika, novo osnovana župnija Bušinja vas, župnija v ustanavljanju Draščiči, župnija Semič, lokalija v ustanavljanju Gradnik, lokalija v ustanavljanju Rožni Dol, župnija Črnomelj, župnija v ustanavljanju Dobliče, lokalija v ustanavljanju Otovec, župnija Vinica, župnija v ustanavljanju Nerajec, lokalija v ustanavljanju Preloka, župnija Podzemelj, župnija v ustanavljanju Adlešiči, župnija Poljane, lokalija v ustanavljanju Nemška Loka, lokalija v ustanavljanju Spodnji Log in vikariat Sinji Vrh.[75] Župnij Žumberk in Vivodina na jožefinskih komisariatskih in dekanijskih seznamih ni, čeprav sta leta 1787 prešli iz goriške v ljubljansko nadškofijo.[76] Očitno je že bila v teku njuna izločitev iz ljubljanske nadškofije v zagrebško škofijo, ki se je zgodila 17. februarja 1789.

Župnija Poljane (Stari trg ob Kolpi) in vikariat Sinji Vrh sta bila torej šele leta 1788 prvič priključena belokranjski župnijski organizaciji, vendar sta bila iz nje že leta 1799 izločena in sta prešla v kočevsko dekanijo. Vikariat Sinji Vrh se je v metliško dekanijo dokončno vrnil leta 1834, župnija Poljane pa leta 1852.

Iz seznamov metliške dekanije iz let 1787 in 1788 je mogoče razbrati, da številne načrtovane jožefinske župnije in lokalne kaplanije (lokalije) niso

71 NŠAL, ŠAL, Spisi II, š. 44, Seznami komisariatov in njihovih župnij ok. 1784; Sumarični izkazi.
72 NŠAL, ŠAL, Zapuščine, š. 379, m. Semič, f. A; Pokorn, *Šematizem duhovnikov in duhovnij*, str. 96.
73 NŠAL, ŠAL, Spisi II, š. 44, Regulacija župnij 1782–1785, Glavni škofijski predlog za vso Kranjsko 1785; Dolinar, *Slovenska cerkvena pokrajina*, str. 128–130.
74 Pokorn, *Šematizem duhovnikov in duhovnij*, str. 96–106.
75 NŠAL, ŠAL, Spisi II, š. 45, Verzeichniß derjenigen Kirchen in dem Mötlinger Decanat, 28. 12. 1788.
76 NŠAL, ŠAL, Spisi II, š. 45, Prospectus, 18. 12. 1788.

zaživele. Izjemi sta bili leta 1785 ustanovljena lokalija Adlešiči, ki se je izdvojila iz župnije Podzemelj in je bila leta 1789 povišana v župnijo, ter lokalija Preloka, ki se je leta 1787 razvila iz viniške župnije. Ostali poizkusi ustanavljanja novih dušnopastirskih postojank so se povsem ponesrečili. V letih 1793–1794 se kot župnija »necdum erecta«[77] omenjata Bušinja vas pri Suhorju (izdvojena iz Metlike) in Dobliče[78] (izdvojene iz Črnomlja), a že leta 1795 izgineta iz dekanijskega seznama župnij. Enako se v letih 1793–1794 kot nedavno ustanovljene lokalije omenjajo: Drašiči (iz Metlike), Gradac (iz Podzemlja), Otovec (iz Črnomlja) in Spodnji Log ter Nemška Loka (iz Poljan). Tudi te lokalije že leta 1795 izginejo iz dekanijskega seznama, z izjemo Nemške Loke, ki je v letih 1795–1798 imela svojega kurata, leta 1828 je postala ekspozitura, leta 1854 lokalna kaplanija in leta 1876 samostojna župnija ter Spodnjega Loga, ki je postal leta 1793 lokalija, leta 1876 pa samostojna župnija. Obe duhovniji sta se izločili iz župnije Poljane (Stari trg ob Kolpi).

Dekanija Metlika se je ozemeljsko zmanjšala leta 1799, ko sta v sklop kočevske dekanije prešla župnija Poljane in vikariat Sinji Vrh, leta 1800 pa še lokaliji Spodnji Log in Nemška Loka. Leta 1800 so metliško dekanijo sestavljale samo belokranjske župnije v ožjem pomenu besede: Metlika, Semič, Črnomelj, Vinica, Podzemelj in Adlešiči ter lokalija Preloka.

Leta 1834 se je iz kočevske dekanije k metliški vrnil vikariat Sinji Vrh, leta 1852 pa so se vrnile še župnija Poljane in lokaliji Nemška Loka ter Planina. Leta 1856 se je v kočevsko dekanijo vrnila lokalija Nemška Loka.[79] Radovica je postala lokalija leta 1854, istega leta je dobil župnijo Dragatuš, leta 1855 pa še Suhor.

Župnijska reorganizacija v duhu jožefinskega preoblikovanja velikih matičnih župnij v manjše je bila v Beli krajini dokončana šele z reformo ljubljanskega knezoškofa Janeza Zlatousta Pogačarja, ki je stopila v veljavo 1. januarja 1876. Pogačar je v tedanji ljubljanski škofiji ustanovil kar 78 novih župnij, večinoma iz nekdanjih samostojnih lokalnih kaplanij. Med njimi najdemo naslednje »nove« belokranjske župnije: Planina pri Semiču (kočevarska), Preloka in Radovica.[80]

Leta 1889 je bil sedež dekanije iz Metlike prenesen v Semič. Semiško dekanijo so od začetka do konca sestavljale župnije: Metlika, Semič, Črnomelj, Vinica, Podzemelj, Adlešiči, Preloka, Sinji Vrh, Stari trg pri Poljanah, Planina, Dragatuš, Suhor in Radovica.

Dekanija Črnomelj je bila ustanovljena leta 1940 kot sad škofijske sinode. Od ukinjene semiške dekanije je prevzela iste župnije, kot jih je ta leta 1889 od nekdanje metliške. Stanje je ostalo nespremenjeno vse do 11. marca 1987, ko je bilo semiški župniji priključeno ozemlje ukinjene kočevarske župnije Planina. Dne 1. maja 2004 je bila ukinjena tudi leta 1987 ustanovljena »kombinirana« župnija Spodnji Log-Nemška Loka iz kočevske dekanije, katere ozemlje se je priključilo župniji Stari trg ob Kolpi in s tem posredno tudi črnomaljski dekaniji.[81] Črnomaljska dekanija, ki je leta 2006 prišla v sklop novoustanovljene novomeške škofije, tako danes obsega naslednje župnije: Črnomelj, Metlika, Semič, Vinica, Podzemelj, Stari trg ob Kolpi, Dragatuš, Sinji Vrh, Preloka, Adlešiči, Suhor in Radovica.

Ob povedanem lahko zaključimo, da je obseg »belokranjske dekanije« od ustanovitve naprej ostal skorajda enak, le njen sedež je bil v treh različnih krajih. Spreminjala se je le dekanijska pripadnost župnij na zahodnem obrobju Bele krajine, ki so občasno pripadale kočevski dekaniji.[82]

Značilnost črnomaljske dekanije je bila vedno v tem, da jo (je) sestavlja(lo) 5 križniških župnij in 1–8 škofijskih. To se je odražalo tudi pri nastavitvah župnikov, saj so križniki na svoje župnije, če je bilo le mogoče, vedno nastavljali duhovnike svojega reda. Zaradi medvojnih in povojnih dogodkov se je število križnikov po 2. svetovni vojni tako skrčilo, da so tudi njihove župnije od 60. let prejšnjega stoletja večinoma upravljali škofijski duhovniki. Prav tako so bili na njih za kaplane nastavljeni škofijski duhovniki. Leta 2005 se je iz Bele krajine – iz Semiča – umaknil še zadnji križniški župnik.

ČAS IN OKOLIŠČINE USTANOVITVE BELOKRANJSKIH ŽUPNIJ

Župnija Črnomelj

Belo krajino je patriarh Bertold Andeški vključil pod okrilje oglejskega patriarhata z ustanovitvijo župnije sv. Petra v Črnomlju, zagrebška škofija pa tega ni priznavala. V ustanovni listini z dne 18. oktobra 1228 je naznanil, da je na prošnjo svoje svakinje Zofije Višnjegorske, istrske mejne grofice, pripeljal ljudstvo v Metliški pokrajini na pot resnice in da je sklenil v kraju z imenom Črnomelj posvetiti cerkev v čast sv. Petru ter ji pridati še štiri podružnice (pri Treh farah pri Metliki, v Podzemlju,

77 »Nedavno povzdignjena – ustanovljena.«
78 V Dobličah so ponovno poizkušali ustanoviti lokalno kaplanijo leta 1851.
79 Lešnik, *Dekanije v ljubljanski škofiji*, str. 126–127.
80 Ambrožič, *Ljubljanski knezoškof dr. Janez Zlatoust Pogačar*, str. 239.
81 http://www.jozef-starotrski.net/zupnija-spodnji-log.html (pridobljeno, 30. 4. 2010).
82 V črnomaljski župniji so nemško govoreči Kočevarji nekdaj prebivali v soseskah p. c. sv. Vida na Doblički Gori, Marije Pomagaj (Maria Hilf) na Rodinah in sv. Nikolaja na Stražnjem Vrhu, v semiški župniji pa v soseski p. c. Marijinega rojstva v Vrčicah. Ferenc in Zupan, *Cerkve na Kočevskem II.*, str. 116–132.

Semiču in Vinici). Te cerkve je Zofija obdarovala s precejšnjo posestjo. Vso desetino je prepustila oglejski Cerkvi, patronatska pravica nad župnijo pa je ostala njej in njenim dedičem.[83]

Dikcija ustanovne listine črnomaljske župnije opravičuje oglejski poseg, saj je bilo ljudstvo v deželi po prepričanju patriarha Bertolda še na pol pogansko. Posreden dokaz za to je tudi patriarhova opazka o čaščenju svetih dreves in studencev, pa tudi edinstveno folklorno in etnografsko izročilo, ki se je tod ohranilo vse do današnjih dni. Verjetno je šlo predvsem za nevednost v verskih zadevah, saj dušnopastirska dejavnost zagrebške škofije v Beli krajini ni mogla biti intenzivna. Svoje sta prispevali tudi njena redka poselitev in zemljepisna lega.

Leta 1268 je koroški vojvoda Ulrik III. Spanheimski cerkveno upravo v pokrajini, konkretno črnomaljsko župnijo s podružnicami, pravicami in posestjo, podelil Nemškemu viteškemu redu, kateremu jo je oglejski patriarh v letih 1300–1337 tudi inkorporiral, kar je v veljavi še danes. Križniki so se odločno branili proti jurisdikciji zagrebške škofije, po drugi strani pa so jurisdikcijo s pomočjo privilegijev in eksemptnosti omejevali tudi patriarhu.

Leta 1334 je črnomaljska župnija imela podružnici sv. Janeza v Dobličah in sv. Jerneja v Otovcu.[84] Dne 22. oktobra 1342 se omenja matična župnija Črnomelj (Schernoemel) in ostale iz nje nastale župnije: Matere Božje pri Treh farah (s. Maria in Awa), sv. Martina v Podzemlju (s. Martini apud Culpam), sv. Štefana v Semiču (s. Stephani sub monte Syems) in sv. Križa na Vinici (s. Crucis in Weintz).[85]

Črnomaljska župnija je svoj obseg iz 14. stoletja ohranila vse do sredine 19. stoletja, saj se jožefinski poizkus njene cepitve ni posrečil. Leta 1854 je bil južni del črnomaljske župnije vključen v novoustanovljeno župnijo Dragatuš.

Župnija Metlika

Pri Treh farah, kjer je bil prvotno sedež metliške župnije, naj bi ob koncu 12. stoletja pa do leta 1209 prebivali templarji. Zadnje raziskave so pokazale, da je južna od treh cerkva v osnovi še romanska (12.–13. stoletje), severna pa je bila zgrajena ok. leta 1383, zraven pa je bilo postavljeno tudi poslopje komende.

Marijina cerkev pri Treh farah pri Rosalnicah je leta 1228 ob ustanovitvi črnomaljske župnije omenjena kot njena podružnica, čeprav je verjetno podobne starosti. Leta 1268 je bila skupaj z matično župnijo podeljena Nemškemu viteškemu redu. Zaradi hitre rasti novega meščanskega središča v bližnji Metliki, je cerkev pred koncem 13. stoletja postala župnijska. Gerloch de Hopffenbach (Hmeljniški) je bil župnik pri Treh farah leta 1295 (cerkev sv. Marije na logu ob Kolpi). Župnijo leta 1296 že

Razglednica (odposlana leta 1905) s cerkvijo sv. Roka na metliškem pokopališču (desno) in uniatsko cerkvijo sv. Cirila in Metoda v Metliki (levo) (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

83 Kosi, *Onstran gore*, str. 123.
84 Barle, *Nekoliko podatkov*, str. 50.
85 Koblar, *Drobtinice iz furlanskih arhivov*, str. 6, 20, 24, 33.

najdemo v seznamu papeških desetin oglejskega patriarhata, vendar pa so njeno samostojnost še nekaj desetletij osporavali.[86]

Leta 1334 je župnija imela podružnice sv. Nikolaja v Metliki (kasnejša župnijska cerkev), sv. Marije Magdalene v Božakovem, sv. Jakoba v Bereči vasi, sv. Vida v Jugorju in Presv. Trojice v Radovici.[87] Leta 1468 je mestna cerkev sv. Nikolaja prvič izpričana kot župnijska. V tistem času se je zaradi turške nevarnosti v mesto preselila tudi redovna hiša s konventom.[88]

Po nekaj ponesrečenih poizkusih cepitve župnije v jožefinski dobi je Metlika sredi 19. stoletja postala matična župnija za Radovico in Suhor.

Župnija Radovica

Radovica je svojo cerkev imela že leta 1334. Prvotno je bila posvečena Presv. Trojici. Dolga stoletja je cerkev Marijinega Vnebovzetja ostala metliška podružnica. Jožefinski poskus vzpostavitve lokalije v Radovici oziroma Drašičih v letih 1787–1789 ni bil uspešen. Obravnava za novo lokalijo na Radovici se je vršila šele 22. avgusta 1843.[89] Dne 27. februarja 1849 je Ministrstvo za notranje zadeve odobrilo njeno ustanovitev.[90] Breme izgradnje novega župnišča, vodnjaka in povečave cerkve, ki so bili dokončani leta 1857, so si medsebojno razdelili patron (Kranjski verski sklad), gospostvo in občina po naslednjem ključu:

	patron	gospostvo	občina
župnišče	1589 fl	1498 fl	1003 fl
povečava cerkve	3140 fl	2549 fl	1868 fl

Dne 5. maja 1853 je bil položen temeljni kamen za župnišče. Lokalna kaplanija je bila ustanovljena leta 1854, župnija pa leta 1876. Ob izločitvi iz matične župnije so leta 1856 morali urediti tudi bero, štolnino in dohodke za župnika. Patronat nad župnijo je imel kranjski verski sklad. V zadnjih desetletjih jo je oskrboval suhorski župnik, od leta 2009 pa jo oskrbuje metliški.

Župnija Suhor

Prvi poskusi, da bi ozemlje okoli Suhorja dobilo svojo duhovnijo, segajo v čas jožefinskih reform v letih 1787–1789. V letih 1793–1794 se namreč kot »nedavno ustanovljena« lokalija omenja Bušinja vas pri Suhorju, ki se je izločila iz Metlike, a je že leta 1795 izginila z dekanijskega seznama.[91] Ponovno se je obravnavala ustanovitev lokalije v Bušinji vasi leta 1806 in leta 1831.[92]

Nova obravnava za lokalijo na Suhorju se je vršila 22. avgusta 1843, istega leta pa naj bi njeno ustanovitev odobril cesar.[93] Leta 1849 so bila iz kranjskega verskega sklada odobrena sredstva, kljub temu pa so si kasneje breme izgradnje novega župnišča, vodnjaka in cerkve medsebojno morali razdelili patron, gospostvo in občina po naslednjem ključu:[94]

	patron	gospostvo	občina
župnišče	1527 fl	1479 fl	983 fl
vodnjak	397 fl	134 fl	322 fl
nova cerkev	5844 fl	4900 fl	4069 fl

Temeljni kamen za novo cerkev je bil položen 10. julija 1853.[95] Cerkev sv. Jožefa je postala župnijska leta 1855 in je bila poprej podružnica metliške župnije. Sedanja dvostolpna cerkev je bila zgrajena leta 1855 s sredstvi ljubljanskega knezoškofa Antona Alojzija Wolfa. Ob izločitvi iz matične župnije so leta 1856 morali urediti tudi bero, štolnino in dohodke za župnika. Za prvega župnika je bil 24. aprila 1858 umeščen Janez Škofic, cerkev pa je bila posvečena 27. junija. Patronat nad župnijo je imel kranjski verski sklad. Za Radovico in Suhor je knezoškof Wolf iz svojega prispeval kar 10.000 fl.[96]

Župnija Semič

Prvotno cerkev sv. Štefana, ogrskega kralja, naj bi dal postaviti ogrski kralj Bela III. v drugi polovici 12. stoletja.[97] Tovrstnim namigovanjem oporeka Dušan Kos, »saj v 12. stoletju [zagrebška] škofija ni imela (več?) razvite cerkvene organizacije ne v Beli krajini ne v Žumberku. Ogrski kralj Bela III. med leti 1173 in 1196 ni mogel ustanoviti cerkve sv. Štefana v Semiču, ker zaradi Višnjegorske zasedbe v Beli krajini ni imel nobene moči. Vse cerkve so bile do 1228 najbrž še vedno lastniške – last grofov Višnjegorskih ali Andeških. Prav tako hrvaški bani v srednjem veku niso imeli nobene posesti v Beli krajini. [...] Desetine v Beli krajini ni pobiral zagrebški kapitelj, vsaj od srede 12. stoletja dalje, in ne šele od srede 14. stoletja naprej, kot trdi Koblar.«[98]

86 Kosi, *Templarji*, str. 25–26; Koblar, *Drobtinice iz furlanskih arhivov*, str. 6; Kosi, *Onstran gore*, str. 129, 145–146, 148 op. 154.
87 Barle, *Nekoliko podatkov*, str. 50.
88 Kosi, *Onstran gore*, str. 148.
89 NŠAL, ŠAL, Zapuščine, š. 378, m. Metlika 1; NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 269, Radovica, m. 1853.
90 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 269, m. 1853. *Laibacher Zeitung*, 20. 7. 1853, št. 162, str. 678.
91 Lešnik, *Dekanije v ljubljanski škofiji*, str. 126–127.
92 NŠAL, ŠAL, Zapuščine, š. 378, m. Metlika 1.
93 NŠAL, ŠAL, Zapuščine, š. 378, m. Metlika 1.
94 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 335, Suhor, m. 1849.
95 *Laibacher Zeitung*, 20. 7. 1853, št. 162, str. 678.
96 NŠAL, ŠAL, Zapuščine, š. 384, m. Črmošnjice; NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 335, m. 1858.
97 Schumi, *Archiv II.*, str. 65; Koblar, *Čegav je Žumberk?*, str. 165–167.
98 Kos, *Urbarji za Belo krajino in Žumberk*, str. 38, op. 5.

Prvotno je bila semiška cerkev podružnica oziroma neke vrste ekspozitura črnomaljske pražupnije. V Semiču je že moral delovati duhovnik, saj si težko predstavljamo, da bi dušno pastirstvo za celotno Belo krajino izvrševali le duhovniki iz Črnomlja. Leta 1334 je imela podružnici sv. Marije Magdalene v Rožnem Dolu in sv. Primoža in Janeza na Gabru.[99]

Leta 1337 je bila semiška cerkev še črnomaljska podružnica pod patriarhovim varstvom,[100] ravno tako še leta 1342.[101] Kmalu za tem naj bi bila ustanovljena župnija. Prvi znani semiški župnik Marko se kot »rektor cerkve sv. Štefana« omenja leta 1349, ko je z ostalimi belokranjskimi duhovniki zapadel izobčenju zaradi pobiranja desetine, ki si jo je lastil zagrebški stolni kapitelj. Omenja se tudi v kasnejših letih, zato upravičeno sklepamo, da je v Semiču pastiroval že pred omenjenim letom.[102] Župnija je trajno izročena križniškemu redu.

Župnija Podzemelj

Prvotna cerkev naj bi stala na hribu, potem pa naj bi jo sezidali v Podzemlju. Glede na patrocinij je šlo za vikariatno cerkev župnije Črnomelj ali pa Treh far. Leta 1334 se cerkev sv. Martina omenja skupaj s podružnicama sv. Marjete v Borštu in sv. Nikolaja v Adlešičih. Leta 1337 je bila podzemeljska cerkev inkorporirana Nemškemu viteškemu redu, kot je še danes.[103] Cerkev sv. Martina je bila leta 1342 z lastnim duhovnikom še črnomaljska podružnica.[104] Prvemu znanemu župniku iz leta 1349 je bilo ime Jakob.[105]

Leta 1785 se je iz Podzemlja izločila lokalija Adlešiči, ki je leta 1789 postala samostojna župnija.[106]

Župnija Adlešiči

Zavetnik župnijske cerkve sv. Nikolaj (Miklavž), zaščitnik brodarjev in ribičev, kaže na njeno visoko starost, vendar nam jo viri omenjajo šele leta 1334.[107] Cerkev je bila podružnica podzemeljske župnije. Iz nje se je izločila 15. decembra 1785 kot samostojna lokalija, ki je bila 23. junija 1789 povzdignjena v župnijo. Patronat nad njo je imel Kranjski verski sklad.[108]

Župnijska cerkev sv. Nikolaja v Adlešičih ok. leta 1900 (NŠAL 572, Zapuščina Franc Pokorn, župnija Adlešiči, šk. 375).

99 Barle, *Nekoliko podatkov*, str. 50.
100 Koblar, *Drobtinice iz furlanskih arhivov*, str. 6, 24.
101 Klun, *Archiv II. in III.*, str. 209.
102 NŠAL, ŠAL, Zapuščine, š. 379, m. Semič, f. A; Barle, *Prepir med nemškim redom in kapitulom zagrebškim*, str. 307–311; Barle, *Nekoliko podatkov*, str. 49–69.
103 *Catalogus cleri 1890*, str. 209.
104 Koblar, *Drobtinice iz furlanskih arhivov*, str. 20.
105 Schumi, *Urkunden I.*, str. 84.
106 Iz Bosne pregnani frančiškani so se pri nas najprej ustavili v Beli krajini, od koder so se leta 1469 umaknili v varnejše Novo mesto. Nanje v bližini Gradca še vedno spominja kraj Klošter, ki je dobil ime po frančiškanskem samostanu, ustanovljenem leta 1467. Še ne dovolj utrjeni samostan so podrli Turki. Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta*, str. 37–42; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 129.
107 Schumi, *Archiv I.*, str. 65.
108 NŠAL, ŠAL, Zapuščine, š. 382, m. Adlešiči, f. A.

Župnija Vinica

Glede na patrocinij sv. Križa se lahko sklepa, da je bila prvotna viniška cerkev postavljena že v 12. stoletju. Leta 1228 se omenja kot »podružnica« takrat na novo ustanovljene župnije Črnomelj. Verjetno je tudi v Vinici šlo za dušnopastirsko postojanko z duhovnikom, ki je bil podrejen črnomaljskemu župniku. Z lastnim duhovnikom se kot črnomaljska podružnica sicer omenja tudi dobrih 100 let kasneje, 22. oktobra 1334. Takrat je že imela podružnico Presv. Trojice na Preloki.[109] Prvi znani župnik je bil Radoslav (om. 1349).[110] Zaradi pobiranja desetine je zapadel z drugimi belokranjskimi duhovniki vred v izobčenje, vendar se za to ni menil.

Župnija je trajno izročena križniškemu redu, saj je bila leta 1337 inkorporirana Nemškemu viteškemu redu, ki je nad njo izvrševal tudi patronatske pravice.[111] Viniška župnija je mati župnije Preloka in polovice župnije Dragatuš.

Župnija Dragatuš

Ob pobiranju cerkvenih posod za turški davek leta 1526 se omenjajo nekatere današnje dragatuške podružnice.[112] Ker cerkev v Dragatušu ni omenjena, je takrat še ni bilo. Šele leta 1689 jo Valvasor omenja pod patrocinijem Presv. Trojice.[113]

Eden izmed zgodnejših podatkov o podružnični cerkvi sv. Janeza Krstnika v Dragatušu je iz leta 1765, ko je bil pri njej z Obrha pokopan domačin duhovnik Stanko Kobbe. Obrharji so občasno verjetno imeli svojega duhovnika ali vsaj bolj pogosto službo Božjo, zato so v času jožefinskih reform začeli moledovati za lastno duhovnijo zaradi oddaljenosti od viniške župnijske cerkve. Leta 1809 so v Vinici raje vzpostavili mesto za drugega kaplana, kakor da bi ustanovili novo duhovnijo.[114] Po jožefinski razdelitvi duhovnij je leta 1788 dragatuška cerkev pripadla novoustanovljeni župniji Nerajec, ki pa je bila kmalu ukinjena.[115]

Moledovanje po lastni duhovniji se ni poleglo. Leta 1843 so se dvignili v boj za svojo župnijo tudi v Dragatušu. Pri tem jih je podprl knezoškof Anton

Cerkev sv. Janeza Krstnika v Dragatušu na razglednici iz leta 1937 (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

Alojzij Wolf, ki je zaradi oddaljenosti dragatuške okolice od Vinice in Črnomlja in prevelikega števila župljanov predlagal ustanovitev nove župnije iz delov imenovanih župnij.[116] V istem času so nameravali ustanoviti še lokalijo v Dobličah in župnijo v Hrastu. Za 30. januar 1851 bila razpisana obravnava, o njenih rezultatih pa so morali vladi poročati do 15. aprila. Dne 25. aprila 1851 je oblast ustanovitev nove župnije preložila na ugodnejše čase.[117] Zadeva se je z mrtve točke premaknila jeseni 1853, ko sta bila izdelana elaborata o izločitvi posameznih vasi črnomaljske (8) in viniške župnije (9) v novo dragatuško, kar je decembra z osebnimi pisnimi intervencijami podprl knezoškof Wolf. Črnomaljski del je štel 1157 duš, viniški pa 1502.[118]

[109] Koblar, *Drobtinice iz furlanskih arhivov*, str. 6, 33; Barle, *Nekoliko podatkov*, str. 50; Barle, *Prepir med nemškim redom in kapitulom zagrebškim*, str. 294.
[110] Schumi, *Archiv II.*, str. 84–85; Barle, *Nekoliko podatkov*, str. 52.
[111] *Catalogus cleri* 1890, str. 222; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 142.
[112] Koblar, *Kranjske cerkvene dragocenosti*, str. 249–251.
[113] Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain*, VIII, str. 832.
[114] Dodatnega kaplana so tedaj dobile tudi župnije Črnomelj, Metlika in Semič. NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 269, m. 1855.
[115] NŠAL, ŠAL, Spisi II, š. 45, Verzeichniß derjenigen Kirchen in dem Mötlinger Decanat, 28. 12. 1788.
[116] NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 70, Dragatuš, Kn. šk. ordinariat Guberniju, 24. 2. 1843.
[117] NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 70, Dragatuš, Deželni glavar kn. šk. ordinariat, 25. 4. 1851.
[118] NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 70, Dragatuš, m. 1853.

Občina je dala 3 orale zemlje za novo župnijsko cerkev, ki so jo začeli graditi leta 1854. Graščak Alojz baron Apfaltrer je 24. decembra 1853 daroval pol kmetije, ki je merila 14 oralov in 1507 kvadratnih sežnjev, za župnikove dohodke v obliki mašne ustanove v višini letnih 22 fl 35¾ kr.[119] Ob izločitvi iz matičnih župnij so leta 1856 morali urediti tudi bero, štolnino in dohodke za župnika (400 fl) ter kaplana (200 fl).

Potreba po novi dušnopastirski postojanki je bila splošno priznana, zato je bila tudi nova župnija ustanovljena 27. marca 1854 in potrjena z dvornim odlokom 2. maja 1856. Patronat nad njo je imel Kranjski verski sklad. Novoustanovljeni župniji so dodelili vasi iz viniške in črnomaljske župnije, saj je nastala ravno na sredi med njima. Prvi župnik Janez Krstnik, Schuller je bil umeščen 24. aprila 1858. Ljubljanski knezoškof Anton Alojzij Wolf je mnogo prispeval za gradnjo (nekdanje) župnijske cerkve,[120] ki jo je posvetil na čast sv. Janeza Krstnika 4. julija 1858.[121]

Župnija Preloka

Prvotna cerkev Presv. Trojice je bila sezidana vsaj v 14. stoletju, saj se leta 1334 omenja kot viniška podružnica.[122] Po nekih informacijah naj bi po prihodu Uskokov postala »vlaška«, t. j. pravoslavna in je obsegala le sedanji prezbiterij.[123]

Preloka je leta 1787 postala lokalna kaplanija. Leta 1876 je bila povzdignjena v samostojno župnijo.[124] Patronat nad župnijo je imel kranjski verski sklad. Vrsto zadnjih desetletij jo upravlja župnik iz Adlešič.

Množica vernikov pred cerkvijo Presvete Trojice na Preloki na razglednici iz leta 1933 (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

Župnija Poljane – Stari trg ob Kolpi

Župnija v Starem trgu ob Kolpi ima drugačno preteklost. V desetinskem seznamu iz leta 1296 jo najdemo pod imenom Poljane (Polant) med župnijami Slovenske marke (Dolenjske) in sicer med Črnomljem in Šentjernejem.[125] Njena podelitev in inkorporacija novomeškemu kolegiatnemu kapitlju leta 1509 oziroma 1516 je župniji onemogočala tesnejše povezovanje s križniškimi belokranjskimi župnijami. V začetku 17. stoletja je iz ribniškega prešla v novomeški arhidiakonat.

[119] NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 70, Dragatuš, Stiftungsurkunde, 24. 12. 1853.

[120] Dne 5. maja 1944 je bila župnijska cerkev uničena v nemškem letalskem napadu. Sedanja župnijska cerkev je bila zgrajena v letih 1984–1986 po načrtih arh. ing. Igorja Engelsbergerja. Dne 1. maja 1998 jo je posvetil ljubljanski nadškof Franc Rode. *Letopis Cerkve na Slovenskem 2000*, str. 169.

[121] NŠAL, ŠAL, Zapuščine, š. 375, m. Dragatuš, f. A.

[122] Koblar, *Drobtinice iz furlanskih arhivov*, str. 6, 33; Barle, *Nekoliko podatkov*, str. 49; Barle, *Prepir med nemškim redom in kapitulom zagrebškim*, str. 294.

[123] *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 141.

[124] NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 259, Preloka; Ambrožič, *Ljubljanski knezoškof dr. Janez Zlatoust Pogačar*, str. 239.

[125] Höfler, *O prvih cerkvah in pražupnijah*, str. 68.

Po mnenju odličnega poznavalca pražupnijske organizacije Janeza Höflerja naj bi se iz cerkniške ali starotrške pražupnije vsaj sredi 13. stoletja odcepila najbolj oddaljena okoliša Poljan in Škocjana pri Turjaku kot lastniški cerkvi oglejskega patriarha, ki je patronatske pravice podelil tamkajšnjim fevdnikom. V začetku 14. stoletja naj bi se osamosvojili Ribnica in Bloke.[126] Domneva se, da je Stari trg pri Ložu okoli leta 1160 prevzel pražupnijske pravice cerkniške pražupnije na vzhodu, od Loža in Blok razprostirajočem se ozemlju, vse do Poljanske doline na zahodnem obrobju Bele krajine.[127]

Samostojna župnija sv. Križa v Poljanah (danes Stari trg ob Kolpi) (cerkev om. 1248) je morda nastala že v poznem 12. stoletju na podlagi lastniške cerkve oglejskega patriarha za posest v upravi tamkajšnjega gradu Poljane pri Predgradu in je bila pred tem pod patronatom starih Turjaških. Listinsko je dokazano, da je med letoma 1245–1248 patronat užival Konrad Turjaški, ki je bil zadnji svojega rodu. Po njegovi smrti patriarh Bertold Andeški patronat nad župnijo ni podelil novim Turjaškim, ampak novemu fevdniku Hermanu Ortenburškemu. Po izumrtju Ortenburžanov so leta 1418 patronat dedovali Celjski grofje, po njihovem izumrtju pa leta 1456 Habsburžani. Potrditev župnika je bila v rokah oglejskega patriarha, odvetništvo pa je opravljalo gospostvo Poljane.[128]

Leta 1509 je cesar Maksimilijan I. kot patron župnijo sv. Križa v Poljanah podelil novomeškemu kolegiatnemu kapitlju, ustanovljenemu leta 1493,[129] leta 1516 pa jo je papež Leon X. kapitlju tudi inkorporiral. Z inkorporacijo so bili dani pogoji, da je poljanska župnija med letoma 1598–1633 prešla iz ribniškega v kapiteljski novomeški arhidiakonat, ki se je začel oblikovati ok. leta 1500.[130] Z vključitvijo v novomeški arhidiakonat so se pretrgale njene vezi s Kočevsko in Ribnico, začelo pa se je njeno navezovanje na Novo mesto.[131]

Prvotni patrocinij sv. Križa je cerkev ohranila do 18. stoletja. Sedanja župnijska cerkev sv. Jožefa je bila posvečena leta 1732. Župnija je v 17. stoletju imela kar 20 podružnic in 7 kapel.[132] Patronat nad njo je imel novomeški kolegiatni kapitelj.

Iz župnije se je leta 1658 izločil vikariat Sinji Vrh. Leta 1793 oziroma 1798 pa sta se izločili še lokalni kaplaniji Spodnji Log in Nemška Loka. Formalno sta bili združeni leta 1987, ukinjeni pa leta 2004. Na ta način je njuno ozemlje ponovno postalo sestavni del starotrške župnije.

Župnija Sinji Vrh

Cerkev sv. Janeza Krstnika na Sinjem Vrhu je bila postavljena za duhovno oskrbo prebivalcev, ko je te kraje koloniziralo poljansko gospostvo. Prvič se omenja leta 1444. Šlo je za krstno cerkev poljanske župnije, dandanes pa je ta cerkev pokopališka. Pri njej je bil leta 1658[133] ustanovljen vikariat v sklopu matične župnije Poljane (Stari trg ob Kolpi).[134] Valvasor na Sinjem Vrhu omenja obstoj kar dveh Janezovih cerkva.[135] Prebivalci so namreč nekoliko nižje ob naselju zgradili tudi cerkev sv. Janeza Evangelista, h kateri se je v drugi polovici 18. stoletja preselila dušnopastirska dejavnost. Sedanja cerkev sv. Janeza Evangelista je bila zgrajena v letih 1822–1823. Pri njej je bila leta 1863 ustanovljena samostojna župnija.[136] Vrsto zadnjih desetletij župnijo upravlja viniški župnik.

Patronat nad župnijo je imel novomeški kolegiatni kapitelj, ker je nekdaj spadala pod župnijo Poljane. Vikariat Sinji Vrh je leta 1788 pripadel metliški dekaniji. Leta 1799 je skupaj z župnijo Poljane prešel v kočevsko dekanijo. Leta 1834 se je vikariat dokončno vrnil pod okrilje metliške dekanije, predhodnice današnje črnomaljske dekanije.[137]

126 Iz Cerknice so se razvile naslednje župnije: Stari trg pri Ložu, v 13. stoletju pa Stari trg ob Kolpi, Škocjan pri Turjaku in Dobrepolje. Kmalu po letu 1300 sta se razvili župniji na Velikih Blokah in v Ribnici, ki je postala matična župnija za Poljane pri Velikih Laščah in predvsem za Kočevsko (Kočevje, Gotenica [kasneje Kočevska Reka], Fara), ki so jo v 14. stoletju poselili nemško govoreči kolonisti. Slovenske so ob Kolpi ostale župnije Fara pri Kostelu, Osilnica in Stari trg ob Kolpi. Leta 1490 je izpričan t. i. ribniški arhidiakonat, ki so mu pripadale tudi župnije na Kočevskem. Höfler, *Gradivo za historično topografijo. Pražupnija Cerknica*, str. 127–137.

127 Höfler, *O prvih cerkvah in pražupnijah*, str. 41.

128 Höfler, *Gradivo za historično topografijo. Pražupnija Cerknica*, str. 130, 134, 187.

129 Dolinar, *Prošti novomeškega kapitlja*, str. 17.

130 Ribniški arhidiakoni so si po njeni inkorporaciji prizadevali, da bi jo obdržali v svojem arhidiakonatu. O tem priča prepir, ko je leta 1598 poljanski župnik Matija Schmalzer dokazoval, da njegova župnija spada pod novomeškega arhidiakona Polidorja pl. Montagnano in ne pod ribniškega, kot do tedaj. Skubic, *Zgodovina Ribnice*, str. 38–39, 128.

131 V 90-ih letih 17. stoletja je prišlo do dogovora med novomeškim proštom Friderikom Hieronimom grofom Lanthierijem in stiškim opatom Antonom baronom Gallenfelsom glede arhidiakonatskih pravic nad župnijami na Dolenjskem. Patriarh Janez Delfin je določil, katere župnije naj sodijo k novonastalemu stiškemu in katere h kapiteljskemu dolenjskemu arhidiakonatu. Leta 1691 je tako župnija Stari trg skupaj z vikariatom Sinji Vrh pripadla kapiteljskemu dolenjskemu arhidiakonatu. Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 653–654.

132 Höfler, *Gradivo za historično topografijo. Pražupnija Cerknica*, str. 187.

133 V starih škofijskih *Šematizmih* je navedena letnica 1625. *Catalogus cleri 1880*, str. 153.

134 Höfler, *Gradivo za historično topografijo. Pražupnija Cerknica*, str. 134, 137, 190.

135 Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain*, VIII, str. 804.

136 NŠAL, ŠAL, Zapuščine, š. 379, m. Sinji Vrh, f. A, B.

137 Lešnik, *Dekanije v ljubljanski škofiji*, str. 127.

Ukinjene župnije

Nekdanje kočevarske župnije Nemška Loka, Spodnji Log in Planina pri Semiču so bile svoj čas tudi (občasno) del belokranjske dekanije, zato jih obravnavamo na posebnem mestu. Ozemlje omenjenih župnij je bilo v zadnjih desetletjih zaradi demografskih razlogov, ki jim je botrovala izselitev kočevskih Nemcev pozimi 1941/42, pod upravo starotrškega oziroma semiškega župnika.

Kočevarski župniji Nemška Loka in Spodnji Log sta nastali iz matične župnije Poljane in sta kot lokaliji najprej spadali v metliško dekanijo, nato pa sta se kot župniji ustalili v kočevski dekaniji. Njuno ozemlje je bilo 11. marca 1987 združeno v kombinirano župnijo Spodnji Log-Nemška Loka (še vedno v okviru kočevske dekanije),[138] ki pa je bila 1. maja 2004 ukinjena. Celotno ozemlje kombinirane župnije je bilo na ta način ponovno vključeno v župnijo Stari trg ob Kolpi in s tem tudi v črnomaljsko dekanijo.

Malenkostno drugačno usodo je imela župnija Planina pri Semiču. Ta se je razvila iz jugozahodnega dela kočevarske župnije Črmošnjice. V metliško dekanijo je iz kočevske prešla leta 1833. Ob ukinitvi leta 1987 je bilo njeno ozemlje priključeno župniji Semič.

Ukinjena župnija Nemška Loka (Unter-Deutschau)

V sklop poljanske župnije je spadal in danes ponovno spada tudi del ozemlja, ki so ga v 14. stoletju poselili nemško govoreči Kočevarji, ki so večinoma spadali pod okrilje kočevskega gospostva. Prvotna cerkev v Nemški Loki je bila posvečena sv. Lenartu. Božjepotna cerkev Device Marije tolažnice je bila sezidana leta 1763 s pomočjo dotacije knezov Auerspergov. Porušena je bila leta 1951.[139] Lokalna kaplanija (lokalija) je prvič obstajala v letih 1793–1795, svojega kurata pa je ohranila do leta 1798. Leta 1828 je bila ponovno vzpostavljena kot ekspozitura, leta 1854 pa povzdignjena v lokalno kaplanijo,[140] ki je bila v župnijo povišana leta 1876. Patronat nad župnijo je imel kočevski knez Auersperg. Kot že rečeno, je bila župnija Nemška Loka leta 1987 združena z župnijo Spodnji Log. Leta 2004 je bila kombinirana župnija ukinjena, njeno ozemlje pa vključeno v župnijo Stari trg ob Kolpi.

Najprej je bila Nemška Loka kot lokalija v sklopu metliške, nato od leta 1833 v sklopu kočevske dekanije, pa v letih 1852–1855 ponovno v sklopu metliške in zatem od leta 1856 do ukinitve dokončno v sklopu kočevske dekanije.[141] Danes njeno ozemlje pripada črnomaljski dekaniji.

Ukinjena župnija Spodnji Log (Unterlag)

Podobno usodo kot župnija Nemška Loka je v preteklosti in v zadnjih desetletjih imela tudi župnija Spodnji Log. Cerkev sv. Petra in Pavla se kot poljanska podružnica prvič omenja leta 1485.[142] Lokalijo je Spodnji Log dobil prvič leta 1793, drugič leta 1798,[143] župnijo pa leta 1876. Župnija je bila leta 1987 združena z župnijo Nemška Loka, leta 2004 pa ukinjena, ozemlje s podružničnimi cerkvami pa pripojeno starotrški župniji. Patronat nad župnijo je imel Kranjski verski sklad.

V letih 1793–1795 je lokalija v Spodnjem Logu spadala pod metliško dekanijo, vendar pa je potem iz seznama »izginila« in se leta 1800 pojavila v sklopu dekanije Kočevje,[144] kjer je kot župnija ostala do ukinitve leta 2004. Danes njeno ozemlje spada pod črnomaljsko dekanijo.

Ukinjena župnija Planina (Stockendorf)

Zaselek Planina je v kočevskem urbarju omenjen leta 1574. Neobljudeno okolico so s krčenjem gozdov poselili nemško govoreči Kočevarji in s tem ustvarili planinsko pokrajino. V Valvasorjevem času (1689) je na ozemlju kasnejše planinske župnije stala le črmošnjiška podružnica sv. Antona v Kleču, sicer pa naj bi takrat na planinsko ozemlje na jugu in zahodu segali tudi črnomaljska in koprivniška župnija.

Kuracija[145] je bila na ozemlju kasnejše župnije Planina pri Semiču najprej ustanovljena leta 1737 na Mirni Gori (Friedensberg) v povezavi s tamkajšnjo božjepotno cerkvijo sv. Frančiška Ksaverija.[146] Svojega duhovnika je imela do leta 1771.

Ob prehodu v ljubljansko nadškofijo leta 1787 je bil sedež duhovnije pri cerkvi sv. Antona v Kleču,[147] ki je bila, podobno kot kasnejša planinska župnijska

138 Naselja Bilpa, Laze in Vrt so se že tedaj pridružila župniji Stari trg ob Kolpi.

139 Höfler, *Gradivo za historično topografijo. Pražupnija Cerknica*, str. 189.

140 *Catalogus cleri 1880*, str. 153.

141 Lešnik, *Dekanije v ljubljanski škofiji*, str. 127.

142 Höfler, *Gradivo za historično topografijo. Pražupnija Cerknica*, str. 188.

143 *Catalogus cleri 1880*, str. 153.

144 Lešnik, *Dekanije v ljubljanski škofiji*, str. 127.

145 Kuracija pomeni, da je bila pri cerkvi ustanovljena stalna duhovniška služba, ki jo je opravljal od črmošnjiškega župnika odvisni kurat.

146 Zgrajena je bila med letoma 1622 in 1630 iz zaobljube, da se odvrne točo, ki je sedem let zaporedoma oklestila pridelek. K božjepotni cerkvi so za odvrnitev hude ure romali Hrvati in Belokranjci. Prvi kurat je bil Pavel Šutej, drugi pa leta 1742 Adam Tibaldi, ki si je leta 1746 pri papežu Benediktu XIV. izprosil milost privilegiranega osebnega oltarja. Podlogar, *Božja pot pri sv. Frančišku nad Planino*, str. 136–139; Škubic, *Zgodovina Ribnice*, str. 49–50; Ferenc in Zupan, *Cerkve na Kočevskem II.*, str. 116.

147 Dolinar, *Slovenska cerkvena pokrajina*, str. 129.

cerkev sv. Elije, skupaj z ostalimi planinskimi podružnicami prvotno podružnica župnije Črmošnjice.[148] Leta 1791 je bila Planina povišana v lokalijo, ki se je, sodeč po pridruženih podružnicah, v celoti razvila iz črmošnjiške župnije. Prvi lokalist je postal Jakob Ramor.[149] Dne 1. januarja 1876 je bila lokalija povzdignjena v samostojno župnijo. Patronat nad župnijo je imel Kranjski verski sklad. Zaradi premajhnih dohodkov župnija od leta 1934 ni imela stalnega duhovnika, temveč je bila pod upravo semiškega župnika.[150] Župnija je bila ukinjena leta 1987.

Izločeni župniji

Civilnopravni prehod obeh Vivodin iz Kranjske v sklop Slavonije je z zakasnitvijo botroval tudi cerkvenoupravni spremembi. Vse do ukinitve oglejskega patriarhata leta 1751 sta vanj spadali tako vivodinska kot žumberška župnija, ki ju je »podedovala« tudi goriška nadškofija. Ta ju je leta 1787 prepustila ljubljanski nadškofiji, ljubljanska pa že leta 1789 zagrebški.

Župnija Žumberk

Župnija sv. Križa (kasneje sv. Nikolaja) v Žumberku (Sicherberch) se omenja v desetinskih seznamih leta 1296 in 1323. Leta 1318 se je za njenega dobrotnika izkazal Oto Sicherstain, ki ji je za vzdrževanje kaplana izročil tretjino desetine, ki si jo je prej pridobil po zamenjavi s kostanjeviškim samostanom za svojo kmetijo v Dolenji Stari vasi. Ni znano, kdaj je župnija pripadla kostanjeviškemu samostanu. Vsekakor se je to zgodilo pred letom 1405, ko je zaradi patronata nad župnijo prišlo do spora med kostanjeviškim opatom in Tomažem Žumberškim. V spor je posegel Friderik Ortenburški. Patronat sta si namreč delili žumberška gospoščina in kostanjeviška cisterca, kandidata za vikarja pa sta po sklenjenem sporazumu predlagali izmenično.[151] Župnija je bila nazadnje inkorporirana kostanjeviški cisterci, ki je postavljala svojega vikarja, ki pa so ga Uskoki v drugi polovici 16. stoletja pregnali.[152]

Prav zaradi naselitve Uskokov v 16. stoletju si je Hrvaška večkrat prizadevala, da bi se ji priključilo ozemlje Žumberka in Vivodine. To se je v polnosti zgodilo šele konec 18. stoletja, ko sta se politična in cerkvena meja ustalili na današnji razmejitveni črti.

Župnija Vivodina

Cerkev sv. Jurija s patronatom in vso pripadajočo posestjo so kostanjeviški cisterci podelili hrvaški Babonići leta 1321.[153] Zanimivo je, da v dokumentu govorijo, kot da bi bila del gospostva Žumberk, torej Kranjske. Še bolj zanimivo pa je, da je koroški vojvoda Henrik Goriško-Tirolski leta 1330 izdal svojo listino, s katero je kostanjeviškemu samostanu podelil patronatsko pravico nad vivodinsko cerkvijo in v njej trdil, da je patronat v njegovi zakoniti lasti. Dvovladje nad vivodinsko cerkvijo sv. Jurija Miha Kosi razlaga z negotovimi razmerami tiste dobe. Vojvoda Henrik naj bi bil njen posestnik *de iure*, Babonići pa *de facto*. Vojvoda Henrik naj bi le legaliziral pristojnost kostanjeviške opatije nad vivodinsko cerkvijo, ki je s tem prešla pod oglejsko jurisdikcijo.[154] V desetinskem seznamu iz leta 1323 se namreč vivodinska cerkev sv. Jurija omenja takoj za Žumberkom, to pa bi kazalo na njeno samostojnost, ki si jo je očitno pridobila še v obdobju, ko je spadala pod zagrebško škofijo. Jurisdikcijo nad njo je zagrebška škofija v 14. stoletju skušala ponovno vzpostaviti, saj jo je leta 1334 skupaj z njenima podružnicama še vedno imela na seznamu svojih župnij. Takratni župnik Lypoldus ni ubogal tedanjega goriškega arhidiakona Ivana, čeprav je ubogal prejšnjega arhidiakona Petra. Ta opazka daje slutiti, da je vivodinska župnija prav za časa omenjenega župnika prešla iz zagrebške pod oglejsko jurisdikcijo.[155]

Okoli leta 1440 je prišlo do sporov med kostanjeviško opatijo in Štefanom Frankopanom, grofom senjskim in modruškim, zaradi župnije sv. Jurija na Vivodini. S tem so se obnovila nesoglasja med opatom in lastniki tamkajšnjih posesti.[156] Že v prvi polovici 15. stoletja se je namreč vivodinska gospoščina razdelila na dva dela: na Zgornjo in Spodnjo Vivodino. Dislocirani zemljiški urad v Zgornji Vivodini, kjer je bil pri cerkvi sv. Jurija prvotno sedež župnije, je bil upravno priključen gospostvu Kostanjevica, Spodnja Vivodina pa je obsegala južno ozemlje do Kolpe.[157]

148 Skubic, *Zgodovina Ribnice*, str. 39–50.
149 Pokorn, *Šematizem duhovnikov in duhovnij*, str. 183.
150 Iz župnije so se decembra 1941 izselili nemško govoreči Kočevarji in sicer v okolico Brežic in Bučke. Do leta 1946 je iz Semiča župnijo upravljal Leo Nushei, sicer župnik v Heiligen Blutu na Koroškem. NŠAL, ŠAL, Zapuščine, š. 379, m. Semič, f. A.
151 Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 179, 226.
152 Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, str. 77–78; Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 35.
153 Mlinarič, *Cistercijanska opatija Kostanjevica*, str. 221.
154 Kosi, ... *quae terram nostram*, str. 72, 74.
155 Tkalčić, *Povjestni spomenici II.*, str. 93; Buturac, *Popis župa zagrebačke biskupije*, str. 86.
156 V vivodinski župniji je pleterska kartuzija imela svojo posest in pravico do desetin, ki pa jih je prav tako kot tiste v žumberški izgubila z naselitvijo Uskokov v prvi polovici 16. stoletja. Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, str. 77; Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 35, 231.
157 Posredno obseg vivodinskega gospostva nakazuje v listini iz leta 1444 omemba vivodinske župnije in njenih podružničnih cerkva, ki so bile pod upravo kostanjeviške opatije in preko nje pod jurisdikcijo oglejskega patriarhata. Šlo je za tedanjo župnijsko cerkev sv. Jurija (pri Dojutrovici) in

Ob turških vpadih konec 15. stoletja se je oblast Frankopanov v Spodnji Vivodini le še utrdila in povzročila njeno postopno odcepitev od Kranjske, medtem ko se je Zgornja Vivodina še celotno 15. stoletje nahajala v deželnoknežji upravi kot del gospostva Kostanjevica. Zaradi navedenih okoliščin so si Frankopani postopno začeli prisvajati tudi patronat nad vivodinsko župnijo, ki je sicer pripadala kostanjeviškim cistercijanom.

Razmere so se popolnoma spremenile s prihodom pravoslavnih Uskokov. V frankopanski Spodnji Vivodini ni prišlo do tako obsežne uskoške poselitve kot v Žumberku, saj so jo Frankopani uspeli obdržati pod svojo oblastjo in ni prišla pod upravo uskoškega glavarstva v Žumberku in kasneje Vojne krajine. To pa se je zgodilo z Zgornjo Vivodino, ki se je formalno pravno izločila iz Kranjske šele sredi 18. stoletja.

Uskoki so se v Vivodini naselili do te mere, da kostanjeviška cisterca leta 1568 od svojega vivodinskega vikarja ni dobivala nobenih dajatev več. Oblast nad celotno Spodnjo Vivodino v okviru zagrebške županije in slavonske banovine je imel leta 1598 grof Jurij Zrinjski, cerkveno upravo nad župnijo pa je še vedno izvrševala kostanjeviška opatija.[158]

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
ŠAL – Škofijski arhiv Ljubljana
Fond Spisi II Regulacija župnij 1782–1785, š. 44, 45
Fond Župnije, š. 70, 259, 269, 335
NŠAL 572 – Fond Zapuščine Franc Pokorn, š. 375, 378, 379, 382
NŠAL 573 – Fond Zapuščine Jožef Markič, š. 384, 386, 387, 388, 389

SPLETNI VIRI

Weiss, Janez: *Sprehod po zgodovini Črnomlja od konca bronaste dobe do novega veka. Mesta Črnomlja 600 let*. http://www.crnomelj.si/kategorije.asp?nmpro_tbl_cate.id=1&nmpro_tbl_news.id=182 (pridobljeno 30. 4. 2010).

http://www.jozef-starotrski.net/zupnija-spodnji-log.html (pridobljeno 30. 4. 2010).

http://zg-nadbiskupija.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=62&Itemid=21 (pridobljeno 4. 6. 2010).

LITERATURA

Ambrožič, Matjaž: Ljubljanski knezoškof Janez Zlatoust Pogačar. Njegova verska, kulturna in politična vloga za zgodovino Slovencev. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 25, 2003.

Barle, Janko: Nekoliko podatkov za zgodovino belokranjskih župnij. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 11, 1901, str. 49–69.

Barle, Janko: Prepir med nemškim redom in kapitulom zagrebškim v 14. veku. *Zgodovinski zbornik*, 5, 1892, št. 19, str. 289–298; št. 20, str. 305–316.

Barle, Janko: Še nekaj doneskov o prepiru med križniki v Beli krajini in kapitulom zagrebškim. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 11, 1901, str. 189–196.

Bratož, Rajko: Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske Cerkve od začetkov do nastopa verske svobode. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 8, 1986.

Bratož, Rajko: *Vpliv oglejske Cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja*. Ljubljana : Filozofska fakulteta, 1990.

Budak, Neven: Slavic ethnogenesies in modern northern Croatia. *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze* (ur. Rajko Bratož). Ljubljana : Narodni muzej Slovenije in SAZU, 2000, str. 395–402.

Buturac, Josip – Ivandija, Antun: *Povijest katoličke Crkve među Hrvatima*. Zagreb : Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, 1973.

Buturac, Josip: *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine. Starine JAZU 59*. Zagreb, 1984.

Catalogus cleri et beneficiorum ecclesiasticorum Dioecesis Labacensis, Labaci : Kn. šk. ordinariat Ljubljana, 1890.

Catalogus cleri et beneficiorum ecclesiasticorum Dioecesis Labacensis. Labaci : Kn. šk. ordinariat Ljubljana, 1914.

Catalogus cleri tum saecularis tum regularis nec non parochiarum et beneficiorum Dioecesis Labacensis, Labaci : Kn. šk. ordinariat, 1880.

Dolinar, France M.: *Prošti novomeškega kapitlja 1493–1993*. Novo mesto : Dolenjska založba, 1993.

Dolinar, France M.: Slovenska cerkvena pokrajina. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 11, 1989.

Ferenc, Mitja – Zupan, Gojko: *Cerkve na Kočevskem nekoč in danes* II. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.

podružnici sv. Miklavža v Obrežu ob Kolpi ter sv. Lovrenca v vasi Vivodina (današnja župnijska cerkev). Nekaj let pred tem je prišlo do nepokorščine Spodnje Vivodine do župnijske cerkve sv. Jurija, ki je stala v Zgornji Vivodini. Grof Štefan Frankopan je v informativni listini za kostanjeviški samostan opisal, kako so se od nekdaj izvajali obredi ter svojim spodnje-vivodinskim podložnikom določil izpolnjevanje dolžnosti do župnika oziroma župnije. Kosi, ... *quae terram nostram*, str. 75.

158 Kosi, ... *quae terram nostram*, str. 71–77.

Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celovec : Družba sv. Mohorja, 1910–1916.

Höfler, Janez: Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Pražupnija Cerknica. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 26, 2004, str. 125–191.

Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih župnij*. Ljubljana : Filozofska fakulteta, 1986.

Höfler, Janez: Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja. *Viri za zgodovino Slovencev, 6. knjiga* (ur. Bogo Grafenauer). Ljubljana : SAZU, 1982.

Klun, Vinko Fereri: *Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthums Krain*. Laibach : I. Kleinmayr & F. Bamberg, 1852–1854. H. 1. – 1852; H. 2 und 3 – 1854.

Knific, Timotej: Arheologija o prvih stoletjih krščanstva na Slovenskem. *Pismo brez pisave. Arheologija o prvih stoletjih krščanstva na Slovenskem* (ur. Timotej Knific in Milan Sagadin). Ljubljana : Narodni muzej, 1990, str. 11–32.

Koblar, Anton: Čegav je Žumberk? *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 8, 1898, str. 163–172.

Koblar, Anton: Drobtinice iz furlanskih arhivov. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 1, 1891, str. 5–38.

Koblar, Anton: Kranjske cerkvene dragocenosti l. 1526. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 5, 1895, v nadaljevanjih.

Kos, Dušan: *Bela krajina v poznem srednjem veku*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987.

Kos, Dušan: *Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje) I*. Viri za zgodovino Slovencev. Trinajsta knjiga. Novejši urbarji za Slovenijo. Prvi zvezek (ur. Sergij Vilfan). Ljubljana : SAZU, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1991.

Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije : (za Kranjsko do leta 1500)*. Ljubljana : Inštitut za občo in narodno zgodovino SAZU, 1975.

Kos, Milko: *Srednjeveška Ljubljana. Topografski opis mesta in okolice*, Ljubljana : »Kronika«, 1955.

Kosi, Miha: ... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ... (Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku). *Zgodovinski časopis*, 56, 2002, št. 1–2, str. 43–93.

Kosi, Miha: Onstran gore, tostran Ogrske (Bela krajina v poznem srednjem veku). *Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta* (ur. Janez Weiss). Črnomelj : Občina Črnomelj, 2008, str. 119–157.

Kosi, Miha: *Templarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele krajine in Ljubljane*. Zbirka Zgodovinskega časopisa 13. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1995.

Kovačič, Franc: *Zgodovina Lavantinske škofije (1228–1928)*. Maribor : Lavantinski kn. šk. ordinariat, 1928.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine. Ljubljana : Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine, 1937.

Kuhar, Alojzij, *Pokristjanjevanje Slovencev in nemško-slovanska etnična meja v Vzhodnih Alpah*. Ravne na Koroškem – Celovec – Ljubljana – Dunaj : Koroški muzej, Mohorjeva založba, 2001.

Lešnik, Rafael: Dekanije v ljubljanski škofiji od leta 1788 do leta 1968. *Bogoslovni vestnik*, 29, 1969, str. 104–138.

Letopis Cerkve na Slovenskem 2000. Ljubljana : Nadškofija Ljubljana, 2000.

Letopis ljubljanske škofije za leto 1930. Ljubljana : Knezoškofijski ordinariat Ljubljana, 1930.

Mason, Philip: Arheološka podoba Črnomlja. *Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta* (ur. Janez Weiss). Črnomelj : Občina Črnomelj, 2008, str. 49–70.

Mason, Philip: Bela krajina v prazgodovini in rimskem obdobju. *Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta* (ur. Janez Weiss). Črnomelj : Občina Črnomelj, 2008, str. 17–47.

Miklavčič, Maks: *Predjožefinske župnije na Kranjskem v odnosu do politične uprave*. (Inavguralna disertacija). Ljubljana : Filozofska fakulteta, 1945.

Miklavčič, Maks: Krščanstvo na Slovenskem. *Cerkev na Slovenskem. Letopis 1971* (ur. Zdravko Reven). Ljubljana : Nadškofijski ordinariat, 1971, str. 23–34.

Mlinarič, Jože: Cistercijanska opatija Kostanjevica 1234–1784. *Redovništvo na Slovenskem 1. Benediktinci, kartuzijani, cistercijani* (ur. Metod Benedik). Ljubljana : Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkve, 1984.

Mlinarič, Jože: *Kartuzija Pleterje 1403–1595*. Ljubljana : Kartuzija Pleterje, 1982.

Mlinarič, Jože: *Kostanjeviška opatija 1234–1786*. Kostanjevica na Krki : Galerija Božidar Jakac, 1987.

Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto : Dolenjska založba, 1995.
Mlinarič, Jože: *Topografija posesti kostanjeviške opatije*. Maribor [i. e.] Kostanjevica na Krki : Dolenjski kulturni festival, 1972.
Podlogar, Leopold: Božja pot pri sv. Frančišku nad Planino v Beli Krajini. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 16, 1906, str. 135–139.
Podlogar, Leopold: *Kronika mesta Črnomlja in njega župe*. Zgodovine žup ljubljanske škofije, XIII. zvezek. Ljubljana : Tomo Zupan, 1906.
Podlogar, Leopold: Nemški viteški red v Beli krajini. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 17, 1907, str. 152–164.
Pokorn, Frančišek: *Šematizem duhovnikov in duhovnij v ljubljanski nadškofiji l. 1788*. Ljubljana : Knezoškofijski ordinariat ljubljanski, 1908.
Prijanovič, Jernej: *Zgodovina župnije Črnomelj med drugo svetovno* vojno. (Diplomska naloga). Ljubljana : Filozofska fakulteta in Teološka fakulteta UL, 2006.
Schumi, Franz: *Archiv für Heimatskunde. I. Band.* Laibach, 1882/3.
Schumi, Franz: *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain. II. Band 1200–1268*. Laibach, 1884–1887.
Skubic, Anton: *Zgodovina Ribnice in ribniške pokrajine*. Buenos Aires : Editorial Baraga S.R.L., 1976.
Slekovec, Matej: Doneski k zgodovini cerkva in fara na Kranjskem. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 6, 1896, str. 222–228.
Šašelj, Ivan: *Zgodovina Adlešičke fare na Belokranjskem*. (Zgodovina farâ ljubljanske škofije. Zv. 4). Ljubljana : [samozaložba] Anton Koblar, 1887.
Tkalčić, Ivan Krst.: *Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis II*, Zagreb, 1874.
Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. Buch VIII., Laybach-Nürnberg, 1689.
Vrhovec, Josip: *Zgodovina Novega mesta*, Ljubljana : Matica slovenska, 1891.
Zakonik Ljubljanske škofije. Ljubljana : Škofijski ordinariat, 1940.

SUMMARY

Ecclesiastical-administrative history of White Carniola

Christianity spread to the territory of White Carniola from the major early Christian centres in nearby and wider surroundings. The fall of Syrmium in 441 brought in its train the collapse of the ecclesiastical organisation in Pannonian provinces. The province of Savia, with its only remaining diocese in Siscia (present-day Sisak), came under the jurisdiction of the Metropolis of Salona (present-day Solin). Archaeologists made excavations of an early Christian centre dating back to late Antiquity on the Kučar hill and discovered the remnants of a late Roman fortification with a church from the 5th century in the town centre of Črnomelj. How the Slavs in White Carniola were Christianised remains unknown. From the 7th century onwards Christianity gradually spread from Dalmatian towns into the interior, and after 803 the Franks too exerted their influence on the development of the political and religious situation from the west. It is assumed that in the first half of the 9th century the territory under examination was, at least formally, under the Aquileia Patriarchate. In the period between 864 and 923 the territory was under the jurisdiction of the Bishop of Nin and later passed under the control of the Archdiocese of Split or even the Croatian Court Bishop, where it remained until the end of the 11th century when Slavonia was conquered by the Hungarians. After having separated Slavonia from the Metropolitan See of Split and the rest of Croatia, Hungarian King Ladislaus I founded the Zagreb Diocese around 1094, which belonged to the Metropolitan See of Esztergom and after 1180 passed under the Metropolitan See of Kalocsa. Very little is known about the 130-year (in)activity of the Zagreb Diocese. Documents from the 14th century indicate that it established a parish organisation here. This may be inferred from the fact that the oldest churches (parishes) in White Carniola celebrate religious festivals typical of early parishes. A list of parishes under the Zagreb Diocese dating back to 1334 refers to all four Črnomelj »succursal« parishes (Tri fare, Podzemelj, Semič and Vinica) as autonomous parishes under the Archdeaconate of Gorizia. It is believed that by establishing the Črnomelj parish in 1228 Berthold, the Patriarch of Aquileia, »usurped« the ecclesiastical jurisdiction and centralised the pastoral activity in the province, and thus abrogated the autonomy of the remaining

parishes by degrading them into succursal parishes. The Tri fare parish was the first to separate itself from the Črnomelj parish between 1279 and 1295. In the Gorjanci hills, the parish of Žumberk was founded before 1296 and the Vivodina parish around 1300. The parish of Poljane (first documented in 1248) on the western edge of the Gorjanci was perhaps founded already at the end of the 12th century, but it was not part of the White Carniolan ecclesiastical organisation until the end of the 18th century. The German order of knights, which settled in White Carniola in 1268, dominated local parishes and amalgamated the largest seigniory in the province. The introduction of tithe caused a long-standing strife between the Teutonic Knights and the Cathedral Chapter of Zagreb, and the jurisdiction of Aquileia over White Carniola was still not legitimate in the mid-14th century without papal recognition. The history of the parish of Poljane (Stari trg ob Kolpi) and much later those of Sinji Vrh and Planina pri Semiču, which once belonged to the Archdeaconate of Ribnica, was somewhat different. The granting and incorporation of the Poljane parish to the Collegiate Chapter of Novo mesto in 1509 and 1516 constituted a prerequisite for it to pass under the Archdeaconate of Novo mesto one century later. Following the dissolution of the Patriarchate of Aquileia in 1751 White Carniola and its neighbouring areas fell under the newly established Archdiocese and Metropolis of Gorizia. However, the latter was temporarily dissolved already by 1781, whereas the seat of the archdiocese and metropolis was moved to Ljubljana, where it remained for the period 1787–1807. In 1787 the Žumberk and Vivodina parishes came under the Archdiocese of Zagreb. The attempt at reorganising medieval parishes finally gained momentum with the Josephine reforms; nevertheless, only two instead of the envisaged nine sub-parishes remained in existence in White Carniola proper. On the other hand, from 1787 onwards Teutonic parishes composed the Metlika Deanery rather Archdeaconate or Commissariat, which also incorporated the Poljane parish in 1788 with the Vicariate of Sinji Vrh. In the 19th century a few envisaged parishes were granted autonomy at the intervention of the Prince Bishops Wolf and Pogačar. Since Bishop Gregorij Rožman was prevented from exercising the authority of a bishop in the province after the partisans had declared it a liberated territory, he appointed Vice-Dean Andrej Ilc as Vicar General of White Carniola on 7 June 1944. Ilc remained in his office until 19th 1945. The newest chapter concerning the diocesan affiliation of White Carniola was begun on 7 April 2006, when the Deanery of Črnomelj passed under the newly established Diocese of Novo mesto.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 27-789-32(497.434)(091)

Prejeto: 31. 8. 2010

Jože Škofljanec

dr. zgodovinskih znanosti, arhivist, višji svetovalec, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, p. p. 21, SI–1127 Ljubljana
e-pošta: joze.skofljanec@gov.si

Samostan Device Marije *de Insula prope Metlicam* : k problematiki prihoda frančiškanov v Belo krajino

IZVLEČEK

Razmeroma kratka (manj kot desetletje trajajoča) naselitev Frančiškovih manjših bratov observantov v Beli krajini predstavlja pomembno etapo v razvoju Slovenske frančiškanske province. Prehod bratov Vikarije Bosne čez Kolpo je namreč prvi korak pri širitvi te redovne pokrajine na naše ozemlje, kamor se je v 17. stoletju preselilo tudi njeno središče. V omenjeno redovno pokrajino je bila nato od srede 16. stoletja povezana velika večina frančiškanskih samostanov v kontinentalnem delu današnje Slovenije in slovenska provinca je danes njena pravna naslednica. Avtor v prispevku pojasnjuje vzroke za prihod bratov v Belo krajino in okoliščine nastanka teze o dveh samostanih v Rosalnicah (pri Treh Farah) in v Gradcu, pri čemer zavrne obstoj trifarskega samostana.

KLJUČNE BESEDE
manjši bratje observanti, frančiškani, Bela krajina, Gradac, Tri Fare

ABSTRACT

MONASTERY OF THE VIRGIN MARY DE INSULA PROPE METLICAM:
ADDRESSING THE PROBLEM OF THE ARRIVAL OF THE FRANCISCANS IN WHITE CARNIOLA

A relatively short-lived (less than one decade long) settlement of White Carniola by the Franciscan Friars Minor (Observants) was an important stage in the development of the Slovenian Franciscan province. Crossing the Kolpa river, the Friars of the Vicariate of Bosnia made the first step towards the expansion of the order's province to the territory of the present-day Slovenia, which became its centre in the 17th century. The aforementioned order's province incorporated a vast majority of Franciscan monasteries in the continental part of the present-day Slovenia until the mid-16th century, with the Slovenian province being its present legal successor. The author of the paper explains the reasons for the arrival of the friars in White Carniola and the circumstances that contributed to the origin of the thesis of two monasteries in Rosalnice (Tri Fare) and Gradac, whereby he rejects the existence of the Monastery of Tri Fare.

KEY WORDS
Observant Friars Minor, Franciscans, White Carniola, Gradac, Tri Fare

Turška osvojitev bosanskega kraljestva poleti leta 1463 je imela daljnosežne posledice za redovno skupnost manjših bratov observantov oz. frančiškanov, kot jih običajno imenujemo na Slovenskem. Iz takrat obširne bosanske redovne pokrajine Vikarije Bosne se je namreč v naslednjih stoletjih razvila večina frančiškanskih provinc na območju med Donavo in Jadranom, med njimi tudi Provinca Bosne Hrvaške in Kranjske sv. Križa, predhodnica današnje slovenske province. Kljub dovoljenju turškega sultana, da smejo bosanski frančiškani svobodno delovati na ozemlju pod njegovo oblastjo, je prišlo do izseljevanja bratov v sosednje krščanske pokrajine. Njihov prihod v Belo krajino je tako del širšega pojava. Kot takega ga obravnava tudi velika večina razprav in prispevkov, ki opisujejo kratko frančiškansko naselitev v Beli krajini. Gvido Rant, avtor pomembne študije o samostanih avstrijske province na Slovenskem,[1] je z objavo dveh listin in ugotovitvami, povzetimi po rokopisni zgodovini novomeškega samostana,[2] ključno vplival na več poznejših avtorjev, ki so za njim obravnavali prihod frančiškanov v Belo krajino in njihov zgodnji umik v utrjeno Novo mesto. Njihove interpretacije je zato mogoče najti tudi v zgodovinskih pregledih razvoja frančiškanskih provinc v Sloveniji in na Hrvaškem.

Zaradi razmeroma majhnega zanimanja za nekajletno naselitev frančiškanov v Beli krajini in skromnega obsega razprav je ostalo nepojasnjenih več vprašanj. Med njimi je zagotovo najpomembnejše tisto o vzrokih za preselitev Frančiškovih manjših bratov iz ogrskega kraljestva na ozemlje notranjeavstrijskih dežel in pojasnitev okoliščin, ki so vplivale na preselitev. Ob tem si zasluži podrobnejšo obravnavo vsaj še teza o obstoju dveh samostanov v Beli krajini (Rosalnic in Gradca).

Med viri, ki opisujejo kratkotrajno bivanje frančiškanov v Beli krajini, je le nekaj sodobnih. To so listine, povezane z ustanovitvijo samostanov v Gradcu in Novem mestu. Na drugi strani so mnogo bolj bogati viri o razmerah, ki so vplivale na selitev bosanskih bratov preko Kolpe. Dosedanji avtorji razprav o frančiškanih v Beli krajini so se zato v veliki meri naslanjali na zapise v novomeških samostanskih kronikah oz. zgodovinah samostana iz druge polovice 18. stoletja. Pričujoči prispevek zato skuša med drugim tudi na novo kritično ovrednotiti interpretacijo omenjenih kroniških zapisov.

Vikarija Bosne in razlogi za prihod frančiškanov v Belo krajino

Red manjših bratov je bil že od prvih desetletij svojega obstoja upravno organiziran na večje teritorialne enote province, ki so se delile na manjše kustodije. Zaradi hitrega večanja števila provinc je bilo leta 1239 njihovo število omejeno na 32 (kasneje 34). Redovne pokrajine, ustanovljene po tem letu, pa so nosile naslov vikarija.[3] Vikarija Bosne (ustanovljena leta 1340)[4] je, predvsem zaradi soočenja z dualistično cerkvijo bosanskih »krstjanov« in zato poudarjenega uboštva, z vsemi svojimi samostani pripadla observantski struji v redu manjših bratov.[5]

V redu manjših bratov lahko že od 13. stoletja sledimo številnim reformnim prizadevanjem, katerih skupna značilnost je poudarjanje uboštva. V sredini 14. stoletja se je znotraj reda pričelo oblikovati gibanje observantov, ki se je do začetka 15. stoletja močno okrepilo in po letu 1415 dobilo tudi lastno organizacijsko strukturo znotraj reda z vikarji (namestniki) generalnega in provincialnih ministrov. Navkljub poskusom iskanja enotnosti v redu, pri katerih so sodelovali papeži, te ni bilo več mogoče zagotoviti. Leta 1517 je papež tudi uradno priznal delitev reda manjših bratov na konventualce (minorite) in observante (frančiškane).

Vikarija Bosne se je zaradi svoje misijonske dejavnosti širila na ozemlja severno in vzhodno od bosanskega kraljestva, v Dalmaciji in Italiji pa je smela ustanoviti več samostanov, namenjenih okrevanju bolnih in onemoglih bratov ter zbiranju miloščine v omenjenih pokrajinah.[6] S tem je postala Vikarija Bosne razširjevalka observantske reforme v sosednjih ogrskih in dalmatinski provinci. V skladu s spremenjeno notranjo ureditvijo v redu so se reformirani – observantski samostani teh provinc severno od Save in v Dalmaciji podredili vikarju Bosne.[7] Vendar pa so politične oblasti na Ogrskem in v Beneški republiki nasprotovale širitvi Vikarije Bosne na njihovo ozemlje in so podpirale ustanavljanje lastnih observantskih vikarij v okviru političnih mej. Nasprotno od njih si je Dubrovniška republika želela podrediti samostane na svojem ozemlju bosanski vikariji in jih s tem odtegniti iz dalmatinske province, ki je bila pod patronatom Beneške republike.[8] Slednja je že v prvi četrtini 15. stoletja izvajala aktivno politiko odstranjevanja monarhistov, simpatizerjev ogrskega kralja, in tujih državljanov s pomembnih cerkvenih položajev, saj je bilo prav med njimi mogoče najti simpatizerje sovražnih sosed. Zato ne preseneča posebna pozornost bosanskim observantom s povezavami na Hrvaškem, Madžarskem in v Dubrovniški republiki[9] in

1 Rant, *Die Franziskaner der österreichischen Provinz*.
2 SANm, P[feifer]., P. G[odfrid].: *Chronicon Conventus Neostadiensis*.
3 Teh vikarij (npr. Vikarije Bosne) ne smemo zamenjevati s kasnejšimi observantskimi vikarijami, ki so nastale v redu manjših bratov v 15. stoletju ob delitvi na konventualce (minorite) in observante (frančiškane) (npr. avstrijska vikarija).
4 Jelenić, *Problem dolaska*; Mandić, *Franjevačka Bosna*, str. 33–53.
5 Mandić, *Franjevačka Bosna*, str. 79–80.
6 Prav tam, str. 75–76, 114, 117, 119.
7 Škofljanec, *Observanti province sv. Križa*, str. 20–21.
8 Prav tam, str. 21–25.
9 Pederin, *Mletačka uprava*, str. 31–32, 41.

njihov izgon z ozemlja Dalmacije po ustanovitvi samostojne dalmatinske vikarije v letu 1447.[10] Del samostanov na obali in otokih je namreč še vedno pripadal bosanski vikariji.[11] Leto pred tem (1446) so dosegli samostojnost in oblikovanje lastne observantske vikarije tudi ogrski bratje v samostanih severno od Save.[12] Ob povečanju števila reformiranih samostanov na ozemlju Dubrovniške republike pa so tudi Dubrovčani odtegnili svojo podporo pripadnosti bosanski vikariji in odkrito zahtevali lastno vikarijo.[13]

Nenehne spore in nepriznavanje oblasti vikarja Bosne s strani bratov v tistih dalmatinskih samostanih, ki so pripadali bosanski vikariji, je skušal prekiniti papež Pij II. z združitvijo vseh observantskih samostanov južno od Save v Vikarijo Bosne in Dalmacije (1464–1469).[14] Kljub temu da je bil za predstojnika združene vikarije imenovan italijanski brat Bernardin Akvilanski, ki bi naj presegel nasprotja, je že sam sporazum o združitvi vseboval določila o razdružitvi v primeru neuspeha. Tudi pečatov obeh vikarij niso uničili, pač pa ju je dobil v hrambo predstojnik združene vikarije.[15] Ob stalnem strahu bosanskih bratov, da jim bodo dalmatinski prevzeli samostane v okolici Zadra, opozarja br. Bernardin kot predstojnik vikarije tudi na dvoličnost, a hkrati trdovratnost bosanskih članov.[16] Kljub pripadnosti isti observantski skupnosti so bile razlike med načinom redovnega življenja dalmatinskih in bosanskih bratov velike. Medtem ko so se prvi zgledovali po vzorih iz Italije ter pridigali, spovedovali in prebivali v samostanih, so bili bosanski bratje v boju proti dualistični hereziji in odsotnosti svetne duhovščine popolnoma predani pastorali ter živeli daljša obdobja zunaj samostanov, od česar jih je skušal odvrniti že Jakob Markijski v času predstojništva bosanskega vikarja (1435–1438).[17] Zato ne preseneča prepričanje br. Bernardina, ki ga je predstavil na generalnem kapitlju maja 1467 v Mantovi, da skupno življenje bosanskih in dalmatinskih bratov ni mogoče.[18]

Ob navedenem je potrebno opozoriti, da je združena bosansko-dalmatinska vikarija imela samostane v štirih državah, v Beneški republiki in Dubrovniški republiki, ogrsko-hrvaškem kraljestvu ter otomanskem cesarstvu, ki so imele vse med seboj nasprotujoče si interese. Ob že predstavljenih nasprotjih so bili notranje razdeljeni tudi sami bosanski bratje. Kustos Angel Zvizdović, predstojnik bosanske kustodije, je od sultana Mehmeda II. Osvajalca maja 1463 dobil privilegij t.i. Ahd-namo, s katero je bila katoličanom v Bosni zagotovljena verska svoboda, frančiškanom pa dovoljena njihova pastoralna oskrba, v kolikor spoštujejo oblast sultana.[19] V nasprotju s tem pa so delovali bratje na ozemlju ogrsko-hrvaškega kraljestva, kjer so aktivno delovali v boju proti Turkom, pri čemer jih je nekaj izgubilo tudi življenje.[20]

Prav v takšnih dejanjih je iskati razloge, da so Turki opustošili ali celo porušili večje število samostanov Vikarije Bosne. Tako papež Pavel II. v buli, izdani avgusta 1467, omenja nad trideset samostanov, ki jih je izgubila vikarija zaradi turškega pustošenja.[21] Verjetno le nekaj mesecev starejši je podatek o osemintridesetih uničenih samostanih,[22] k temu pa je potrebno prišteti še šest samostanov v Dalmaciji in štiri v Dubrovniški republiki, ki naj bi jih vikarija izgubila zaradi ločitve bosansko-dalmatinske unije.[23] Kljub podpori papeža in njegovim pozivom, naj bodo bosanski bratje sprejeti v Dalmaciji z dobroto in usmiljenjem,[24] se je njihovo izganjanje z ozemlja Serenissime nadaljevalo. Leta 1467 je zadarski gvardijan celo zvezal in zaprl Marina iz Korčule, predstojnika bosanske kustodije, zaradi česar se je moral kasneje zagovarjati pred redovnim vodstvom v Rimu. Ob koncu naslednjega leta pa je po več predhodnih odlokih o izgonu prišlekov beneški dož Christophoro Mauro izdal ukaz o izgonu bosanskih bratov, pri tem omenja kot za Beneško republiko zelo nevarna Marina iz Korčule in Frančiška Zlatariča.[25]

V teh razmerah je leta 1469 tudi papež, ki je sprva preklical odlok generalnega kapitlja v Mantovi (1467) o razdružitvi bosansko-hrvaške unije, dovolil njegovo izvedbo in s tem tudi izgon bosanskih bratov z beneškega ozemlja.[26] Ob tem je papež zapovedal vsem, da vrnejo bosanski vikariji knjige, paramente in drugo opremo, ki so jo bratje na begu shranili pri njih, ali pa so bile kupljene od Turkov. Pri tem navaja samostane vikarije, ki so varni in v katere naj bodo omenjeni predmeti predani.[27] Vsi

10 Prav tam, str. 33.
11 Škunca, *Franjevačka renesansa* str. 57–58.
12 Prim. Mandić, *Franjevačka Bosna*, str. 113–116.
13 Bernardinus Aquilanus, *Chronica fratrum minorum observantiae*, str. 75–78, 96–113. Prim. tudi: Fermendžin, *Acta Bosnae*, št. 189, 190, str. 260–263.
14 Škunca, *Franjevačka renesansa*, str. 83–84.
15 Fermendžin, *Acta Bosnae*, št. 189, str. 262.
16 Bernardinus Aquilanus, *Chronica fratrum minorum observantiae*, str. 103–104.
17 Prim. Mandić, *Franjevačka Bosna*, str. 106–108. Matanić, De duplici activitate; Živković, Jakov Markijski.
18 Bernardinus Aquilanus, *Chronica fratrum minorum observantiae*, str. 107.
19 Prim. Mandić, Autentičnost Ahd-name, str. 61, 76.
20 Fermendžin, *Acta Bosnae*, št. 1127, str. 272. Prim. tudi: Klaić, *Povijest Hrvata*, 4, str. 62. Milinović, Nepoznata franjevačka kulturno-povijesna baština, str. 474.
21 1467, avg. 9., Romae. Obj. *Bullarium Franciscanum*. Nova series. T. 2., št. 1438, str. 720.
22 Bernardinus Aquilanus, *Chronica fratrum minorum observantiae*, str. 110.
23 Prav tam.
24 Mandić, *Franjevačka Bosna*, str. 132.
25 Ljubić, *Listine o odnošajih*. Knj. 10, št. 443, str. 420–421. Fermendžin, *Acta Bosnae*, št. 134, str. 277.
26 Škunca, *Franjevačka renesansa*, str. 94.
27 PAL, zbirka listin; 1467, avg. 9., Romae. Obj. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram*, št. 584, str. 409–411. Prim. Mandić, *Franjevačka Bosna*, str. 133.

omenjeni samostani se nahajajo v zahodni Bosni ali na Hrvaškem, v krajih, ki so bili takrat še pod upravo ogrskega kralja. Novejše raziskave[28] kažejo, da sta porečji Vrbasa in Une tisti območji, kamor se je v prvih letih po padcu bosanskega kraljestva zateklo največje število članov vikarije. Na tem ozemlju je v letih po padcu Bosne nastalo dvajset manjših redovnih hiš oz. hospicev in sedem samostanov. Številni so obstajali le nekaj let.[29]

Manjši bratje observanti – begunci v Beli krajini

V razmerah, ko se je ozemlje, na katerem so lahko bratje bosanske vikarije svobodno živeli in delovali, krčilo zgolj na prostor pod oblastjo Matije Korvina in še to le južno od reke Save, se je skupina bratov zatekla v Belo krajino. Da so napadi Turkov glavni razlog za njihovo priselitev, se strinjajo avtorji vseh del z obravnavano tematiko. Izjema je zgolj Podlogar, ki v svoji doslej manj znani razpravi o gospodih Črnomaljskih daje pred navedeno razlago prednost tisti, po kateri so bili frančiškani vojaški kurati;[30] razlago povzema po Richterju,[31] vendar ne navaja, za katero njegovo delo gre.[32] Na nepravilnost Podlogarjeve oz. Richterjeve teze kaže več dejavnikov. Frančiškani so v bojih s Turki sicer spodbujali branilce in včasih celo sami aktivno sodelovali v njih, vendar je ta pojav omejen zgolj na ožje obmejno območje z Otomanskim imperijem, kamor pa Bele krajine gotovo ne moremo šteti. Prav tako spodbujanja k obrambi oz. aktivnega sodelovanja v bojih ne moremo razumeti v smislu kuratske službe, to je v prvi vrsti duhovne oskrbe vojaških posadk, kot so jo člani karlovškega samostana opravljali v 17. in 18. stoletju. Enako ni v virih, povezanih z delovanjem kranjskih deželnih stanov,[33] in literaturi znana omemba mejne vojaške obrambe v sredini šestdesetih let 15. stoletja, torej v času prihoda frančiškanov v Belo krajino.[34]

Ker sodobnih virov, ki bi pričali o tej naselitvi, skoraj ni, ni mogoče zanesljivo ugotoviti, ali so bili redovniki, ki so pribežali preko Kolpe, še vedno podrejeni vodstvu bosanske vikarije ali pa morda observantskemu vikarju avstrijske province, kamor je dobro desetletje pred tem zanesel reformo Janez Kapistran.[35] O tem vprašanju se izrecno ne opredeljuje nobeden od avtorjev. V večini povzemajo le Godfrida Pfeiferja v trditvi, da so bili bratje, ki so se naselili v Beli krajini, člani bosanske vikarije.[36] Edini sodobni vir, v katerem bi lahko pričakovali odgovor na to vprašanje, je listina,[37] s katero Pij II. dovoljuje ustanovitev in gradnjo samostana ter cerkve v bližini gradu Gradac v župniji Podzemelj. Vendar papež v njej ne omenja, kateri redovni pokrajini pripadajo omenjeni bratje, pač pa le njihovo pripadnost observanci.[38] Kljub temu pa vključitev samostana v Novem mestu, kamor so se omenjeni bratje zatekli po letu 1469, v avstrijsko vikarijo kaže na to, da je upravno-politična meja na Kolpi predstavljala tudi mejo dveh redovnih pokrajin: avstrijske in bosanske.[39] Kot dodatno potrditev takšni razmejitvi bi lahko šteli, da samostana v Gradcu ni na seznamu varnih samostanov bosanske vikarije iz leta 1467,[40] v katere naj bi bila vrnjena lastnina opustošenih bosanskih samostanov.[41]

Iz omenjene ustanovne listine samostana pri Gradcu tudi ne izvemo, kdaj naj bi bratje pribežali v Belo krajino. Enako o tem molčijo drugi sodobni viri, zaradi česar je mogoča zgolj približna datacija naselitve. Avtorji, ki so doslej pisali o tej temi, so vsi časovno opredelili prihod bratov posredno, in sicer glede na preselitev sedeža metliške župnije iz Rosalnic v Metliko. Podlogar[42] je postavil njihov prihod v sredino prve polovice 15. stoletja, Tominec[43] pa v čas po sredini stoletja. Najnatančneje je datiral prihod frančiškanov Golec, in sicer v leto 1466, pri čemer omenja tudi gradnjo samostana v Gradcu.[44] Ne glede na ohlapno časovno opredeljenost, je potrebno popolnoma zavrniti Podlogarjevo datacijo,

28 Prim. Milinović, Nepoznata franjevačka kulturno-povijesna baština.

29 Prav tam, str. 474–475.

30 »*Bolj verjetna, kakor trditev, da so bili belokranjski frančiškani bosanski, oziroma hrvaški beguni, je trditev Richterjeva, ki pravi, da so imele brambne posadke ob Kulpi svoje lastne vojaške kurate in sicer frančiškane, ki so se dobro obnašali.*« (Podlogar, Črnomaljski gospodje, št. 21.)

31 Franz Xaver Richter – zgodovinar, topograf, književnik, urednik, šolnik (Osoblaha (Češka), 18. avgust 1783 – Dunaj, 24. maj 1856) (*Slovenski biografski leksikon* III, str. 97–101).

32 Avtorju tega prispevka do oddaje besedila ni uspelo ugotoviti, na katero Richterjevo delo se omenjena navedba nanaša.

33 ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko.

34 Za pomoč in informacije pri preverjanju virov in literature se zahvaljujem kolegoma Andreju Naredu in Janezu Weissu.

35 Prim. Löffler, *Reformation und Gegenreformation*, str. 42–47; Hofer, *Johannes Kapistran*. Bd. 1, str. 350–352.

36 »*Mihi non tantum probabilius, sed certissimum videtur Patres illos fuisse provinciae* (pravilno *vicariae* op.a.) *Bosnae Alumnos ...*«. (SANm, Chronicon Conventus Neostadiensis. [Tom. Ib], str. 20).

37 1466, avg. 22, Romae. Obj. Rant, *Die Franziskaner*, str. 87–89, št. 12.

38 »*...quem ad ordinem fratrum minorum de obseruantia nuncupatorum...*«

39 Prim. Rant, *Die Franziskaner*, str. 72–78. Greiderer, *Germania Franciscana*, str. 444, št. 302. Löffler, *Reformation und Gegenreformation*, str. 96–97.

40 To je edini avtorju znani seznam samostanov bosanske vikarije iz časa naselitve manjših bratov observantov v Beli krajini. Potrebno pa je upoštevati, da je papež izdal dovoljenje za ustanovitev in postavitev samostana ter cerkve le leto dni prej.

41 PAL, zbirka listin; 1467, avg. 9., Romae. Obj. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram*, Tom. 2., št. 584, str. 409–411.

42 Podlogar, Frančiškani v Beli Krajini, str. 36.

43 Tominec, Samostan pri Treh Farah, str. 213.

44 Golec, *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske*, str. 216.

Ukinjeni samostan v Gradcu na zemljevidu Province Bosne Hrvaške (Greiderer, Germania Franciscana).

saj v tistem času ni zaslediti primerljivih migracij članov Vikarije Bosne. Za razliko od te se zdi Golčeva datacija, upoštevajoč predvsem gradnjo v Gradcu, točna. Glede na datum izdaje papeževega dovoljenja za ustanovitev samostana (22. avgust 1466), čas, potreben za posredovanje prošnje na papeško kurijo, in siceršnjih razmer v združeni bosansko-dalmatinski vikariji, bi smeli umestiti preselitev bosanskih bratov najkasneje v prvo polovico leta 1466 in verjetno ne prej kot v drugo polovico leta 1465. Po neuspelem turškem poskusu ponovne osvojitve Jajca (avgust–september 1464) v naslednjih dveh letih na zahodnem Balkanu ni bilo pomembnejših vojaških spopadov s Turki, ki bi jim lahko pripisali neposredno povezavo s prihodom bratov observantov v Belo krajino.[45]

Ker karizma Frančiška Asiškega postavlja v ospredje življenje po zgledu apostolov, so bili manjši bratje vselej tesno povezani z verniki. Še prav posebno to velja za bosanske brate. Ob tem se zastavlja vprašanje, ali so prišli bratje v Belo krajino za svojimi verniki, skupaj z njimi ali pa so jim ti morda sledili. Že omenjani viri o tem molčijo. Nedvoumen odgovor na to vprašanje bi lahko dala le poglobljena analiza virov, kot so urbarji in druge oblike popisov prebivalstva. Vendar pa so za to obdobje in Belo krajino tovrstni viri razmeroma redki in še ti ne omogočajo primerjave stanja slike prebivalstva pred sredino sedmega desetletja 15. stoletja in tistega desetletja ali dveh kasneje.[46] Pri tem je potrebno še preveriti tezo Dušana Kosa, da je bilo do kranjske osvojitve Bele krajine celotno tamkajšnje prebivalstvo hrvaškega porekla in da je tako ostalo vse do poznega srednjega veka.[47] Verjetnejša se namreč zdi Kosijeva teza, da so frančiškani znanilci etničnih

45 Prim. Klaić, *Povijest Hrvata*, 4, str. 68–87.

46 Prim. Juričić Čargo, Žnidaršič Golec, *Vodnik po urbarjih Arhiva Republike Slovenije*. Zv. 1, 2. Žnidaršič Golec, *Urbarji in registri urbarskega davka*. Kos, *Urbarji za Belo krajino in Žumberk*.

47 Kos, *Bela krajina v poznem srednjem veku*, str. 51.

sprememb, ki so sledile v desetletjih po prihodu bratov bosanske vikarije v Belo krajino.[48]

V povezavi z dosedanjo obravnavo naselitve manjših bratov observantov v Beli krajini je v historiografiji treba odgovoriti tudi na vprašanje števila redovnih hiš, ki so jih imeli bratje na ozemlju Bele krajine, in njihovega lociranja. Natančneje, postavlja se vprašanje obstoja samostana pri Treh Farah. Medtem ko pisci nekaterih pregledov zgodovine province oz. novomeškega samostana kratkega belokranjskega obdobja sploh ne omenjajo, moremo preostale avtorje razdeliti v dve skupini. V prvi, ki omenja oz. opisuje obstoj samostana v Rosalnicah, sta Rant[49] in Tominec.[50] Vanjo se uvrščata tudi Podlogar[51] s svojim prispevkom v Izvestjah in Škofljanec[52] s pregledom zgodovine province. V drugi skupini, ki omenja zgolj samostan Gradac, so Valvasor,[53] Greiderer,[54] Faidiga[55] in Milkowicz,[56] s prispevkom o Črnomaljskih pa tudi Podlogar.[57] Analiza omenjenih besedil kaže, da se avtorji druge skupine sklicujejo neposredno ali posredno le na dovoljenje za ustanovitev samostana v Gradcu,[58] na ustanovno listino tega samostana[59] ter na notarski instrument o izročitvi cerkve sv. Lenarta v Novem mestu frančiškanom.[60] Avtorji prve skupine pa se ob naštetih virih opirajo še na zapise v kronikah oz. zgodovinah novomeškega samostana, ki sta jih v tretji četrtini 18. stoletja napisala Godfrid Pfeifer[61] in neznani avtor.

Zgodovina novomeškega samostana z naslovom *Chronicon conventus Neostadiensis* je zapisana v treh zvezkih, od tega prvi v dveh različicah.[62] V obeh različicah[63] prvega od zvezkov, ki je posvečen obdobju od ustanovitve samostana do leta 1752 (*A sui origine videlicet anno 1470 usque ad annum 1752 inclusive*), je zapisano tudi izčrpno poročilo, ki pojasnjuje nastanek teze o samostanu pri Treh Farah oz. v Rosalnicah. Pisec samostanske zgodovine, p. Godfrid, se je spraševal po kraju, v katerem je stal *monasterium B. Mariae de Insula prope Metlicam*, kakor je omenjen v listini o izročitvi novomeške cerkve sv. Lenarta v Novem mestu frančiškanom.[64] Ker v knjigah in zapisih, ki jih je imel pri roki, kakor tudi v drugih arhivih in knjižnicah ni našel odgovora na to vprašanje, se je obrnil na križnike v Metliki. Odgovor, temelječ na tamkajšnjih zapisih, mu je poslal metliški prošt Janez Biličič.[65] Ta umešča toponim »Insula« v Rosalnice oz. z njim enači kompleks Treh Far – treh gotskih cerkva v danes severovzhodnem delu omenjenega naselja. Pri tem ne gre za geografski pojav otoka, pač pa za otok v prenesenem smislu, za zaključeno skupino stavb.[66] Ker omenjene tri gotske cerkve obdaja pokopališče, ima celoten kompleks obliko ovala, kot ga je v svojem odgovoru Pfeiferju opisal tudi prošt Biličič.[67] Slednji v nadaljevanju poroča, da so bili pri Treh Farah templjarji, o čemer govorijo tako izročilo kot dokumenti križnikov; nasprotno v zapisih o tem, da bi imeli tam samostan frančiškani, ni ničesar, kakor tega tudi ne pozna izročilo.[68] Izhajajoč iz proštovega poročila je Godfrid Pfeifer geografsko

48 Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 142.
49 Rant, *Die Franziskaner*, str. 72.
50 Tominec, Samostan pri Treh Farah, str. 213.
51 Podlogar, Frančiškani v Beli Krajini, str. 36.
52 Škofljanec, Red manjših bratov, str. 46.
53 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 603–604.
54 Greiderer, *Germania Franciscana*, str. 138–140, št. 161.
55 Faidiga, *Bosnia Seraphica*, str. 742–744.
56 Milkowicz, *Die Klöster in Krain*, str. 168–169.
57 Podlogar, Črnomaljski gospodje, št. 21.
58 1466, avg. 22, Romae. Obj. Rant, *Die Franziskaner*, str. 87–89, št. 12.
59 1467, avg. 14, s.l.. Obj. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 603–604. Greiderer, *Germania Franciscana*, str. 139–140, št. 161.
60 SANm; 1470, jan. 7., Novo mesto. Obj. Rant, *Die Franziskaner*, str. 90–93, št. 14.
61 Gotfrid Pfeifer – filozof, teolog, redovnik (Radovljica, 1707 – Novo mesto, pred 1780) (*Slovenski biografski leksikon* II, str. 332–333).
62 V prispevku uporabljam za posamezne kodekse naslednje oznake: Tom. Ia, Tom. Ib, Tom. II in Tom. III.
63 Besedili se med seboj malenkostno razlikujeta, vendar med njima ni večjih vsebinskih razlik. Kljub temu v opombah v nadaljevanju navajam obe različici besedila.
64 »... *monasterium B. Mariae de Insula prope Metlicam Aquileiensis dioecesis, in qua nonnuli fratres s. Francisci de Observantia gratum Deo reddebant in bonis operibus fammulatum, nunc per immanissimos Turcas nostri nomini inimicos incendio misere fuisset vastatum ...*« (SANm; 1470, jan. 7., Novo mesto. Obj. Rant, *Die Franziskaner*, str. 90–93, št. 14.)
65 »*Etsi vero de conventu supra dicto nil reperiamus in libris, aut scripturis, quas prae manibus habemus, nil tamen dubitandum in alienis archiviis, ac chronologiis reperiri posse aliquam notitiam, at ne nos ob defectum scripturarum poentius ommittamus omnem inquisitionem, contenti erimus relatis nobis a Reverendissimo Joanne Bilichich Praeposito Metlicensi, qui ea, quae hic adfero asseruit se hausisse ex scripturis Ordinis teutonici*«. (SANm, *Chronicon Conventus Neostadiensis.* [Tom. Ia], str. 9.) »*Ut aliquid verisimile eruere valeamus, de loco illo dicto B.V. Mariae de Insula videtur inquirendum, ut deinde conventum ibidem statuere valeamus. Equidem de eo nil invenitur in libris, et scripturis, quas habemus prae manibus, nil tamen dubitandum in alienis Archiviis et Bibliothecis inveniri posse aliquam notitiam, et ne nos ob defectum scripturarum omnem omittamus inquisitionem, contenti erimus relatione subministrata à reverendissimo Joane Bilichich Praeposito Methlicensi estracta ex scripturis Ordinis Theutonici reservatis Metlicae.*« (SANm, Chronicon Conventus Neostadiensis. [Tom. Ib], str. 17.)
66 Prim. Wiesthaler, *Latinsko-slovenski slovar*. 3: F–K. Insula, str. 475.
67 »*Ex illis* (Biličičevega op. a.) *igitur retulit locum B. Mariae V. de Insula dici adhuc hodiedum apud tres ecclesias distantes parum ultra mediam horam Metlicâ, ibidemque quamdam stetisse civitatem dictam Metulum (Metlica enim dicebatur fortalitium situm in eo loco, in quo hodiedum civitas Metlica conspicitur, sumpta denominatione a praeterfluente torrente dicto Metlica) ac in medio stetisse dictas tres ecclesias quae propterea dicebantur de Insula, quia erecta steterant in medio civitatis in figura ovali consurgentis, et sic quem-admodum terrenum aquis circumdatum Insula, sic ecclesiae illae eatenus undequaque civitate clausae de Insula dicebantur.*« (SANm, Chronicon Conventus Neostadiensis. [Tom. Ib], str. 17.)
68 »*Templarios ibidem extitisse, constans est traditio, ac in eisdem Theutonici ordinis scripturis notatum reperitur; ast franciscanos ibidem habuisse conventum nil in scripturis dicti ordinis, nil in traditione continetur.*« (Prav tam.)

Gotski sediliji v Gradcu (levo) in Novem mestu (desno) (foto: Jože Škofljanec, 2010).

umestil od Turkov požgani samostan k Trem Faram. Pri tem je nadomestil manjkajoče vire o samostanu z njegovo omembo v listini ferentinskega škofa Andreja, vikarja oglejskega patriarha,[69] s katero ta na pobudo cesarja kostanjeviškemu opatu naroča, naj frančiškanom izroči cerkev sv. Lenarta v Novem mestu. Za verjetnejšo je ocenil razlago, da so se bratje priselili v Novo mesto iz samostana, ki naj bi bil pri Treh Farah, kot pa tisto o preselitvi iz samostan pri Gradcu.[70] Pri svojih sklepih Pfeifer ni upošteval, da naj bi cerkev blizu gradu Gradac, kjer je papež Pavel II. dovolil bratoma Črnomaljskima in Andreju Hohenwarterju postaviti samostan za brate observante, imela v imenu tudi »otok«.[71] Prav »insula« v listini Pavla II. kaže, da je bilo Pfeiferjevo sklepanje preveč smelo in da je bil samostan »*B. V. Mariae de Insula prope Metlicam*« tisti, ki je ležal v bližini gradu Gradac. To pa vodi k sklepu, da je mogoče obravnavati gradaški samostan kot edino redovno hišo manjših bratov observantov (frančiškanov) v Beli krajini.

Vprašanje umestitve samostana Gradac v prostor bi smeli šteti za razrešeno. Severno od gradu Gradac namreč leži naselje Klošter in na njegovem skrajnem severnem robu stoji ob izlivu Krupe v Lahinjo cerkev Žalostne Matere božje. Že redovni zgodovinarji 18. stoletja so razmeroma natančno določili kraj, kjer je stal omenjeni samostan. Pfeifer omenja sotočje dveh rek, pri čemer je Lahinjo zamenjal za Kolpo.[72] Natančno je samostan lociral na polotok, ki ga ustvarjata Krupa in Lahinja, Greiderer,[73] medtem ko Faidiga opozarja na cerkev »*Maria Kloster*«.[74] Podobno so lokacijo samostana opisali tudi kasnejši avtorji, pri čemer opozarjajo tako na krajevno ime Klošter kot na hišno ime Vardijan, ki naj bi izhajalo iz izraza gvardijan (predstojnik samostana). Pomembno pa so k potrditvi lokacije prispevale tudi v letu 1992 izvedene delne

69 1469, okt. 30, Čedad. Insert v listini o izročitvi cerkve sv. Lenarta v Novem mestu frančiškanom (SANm; 1470, jan. 7., Novo mesto. Obj. Rant, *Die Franziskaner*, str. 90–93, št. 14).

70 »*Hoc pro certo tenendum, quod ex monasterio B. V. Mariae de Insula sito prope Methlicam Neostadium fratres minores accurrerint, sive dein monasterium illud fuerit extructum penes tres supra specificatas ecclesias, quod mihi videtur probabilius, eo quod omnes reliquae concurrant circumstantiae excepta traditione, sive ex monasterio extructo prope Gradez ...*« (SANm, Chronicon Conventus Neostadiensis. [Tom. Ib], str. 20).

71 »*... domum cum ecclesia ortis ortalitiis, campanili, campanis et aliis nexessariis officinis pro usu et habitatione dictorum fratrum sub vocabulo gloriose Virginis Mariae in Insula penes castrum Gretz infra parrochiam parochialis eccelsiae sancti Martini in Semelna ...*« (1466, avg. 22, Romae. Obj. Rant, *Die Franziskaner*, str. 87–89, št. 12).

72 SANm, Chronicon Conventus Neostadiensis. [Tom. Ib], str. 20.

73 Greiderer, *Germania Franciscana*, str. 140, št. 161[162].

74 Faidiga, *Bosnia Seraphica*, str. 742.

raziskave takratnega Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine iz Novega mesta[75] na cerkvi Žalostne Matere božje, ki so potrdile obstoj starejše gotske arhitekture. Na zunanjščini pravilno orientirano stavbo obdaja tristrano zaključen prezbiterij in večji del današnje ladje gotski talni zidec. Ob obnovi fasade odkrita zazidana gotska okna v kratkih stranicah prezbiterija danes niso vidna. V notranjščini prezbiterija je na južni podolžni stranici prezbiterija ohranjena gotska sedilija s trilistnim zaključkom in žlebastim profilom, danes uporabljena kot portal v kasneje prislonjeno zakristijo.[76] Ta povezuje cerkev v Kloštru s samostansko cerkvijo v Novem mestu, v kateri je prav tako ohranjena podobna sedilija.

Turški vpad ob koncu pomladi in v začetku poletja leta 1469 ni prinesel le opustitve samostana Gradac in selitve bratov v bolj utrjeno Novo mesto, ampak je tudi pokazal, da je potekala skozi Belo krajino ena glavnih vpadnic za turške roparske napade na notranjeavstrijske dežele.[77] S tem je Bela krajina zagotovo postala manj zanimiva za morebitno naseljevanje bratov bosanske province. Pripadnost novega (novomeškega) samostana observantski vikariji avstrijske province je prav tako nedvomno zmanjšala interes za ustanavljanje novih naselbin pri vodstvu bosanske vikarije, morda pa je celo vplivala na to, da je papež Sikst IV. izdal listino,[78] s katero je dovolil širitev Vikarije Bosne na ozemlje med Savo in Dravo. Na podlagi njenih določil je bilo Vikariji dovoljeno sprejemati nove ali prevzemati že prej obstoječe redovne hiše. Za vzdrževanje redovne družine pa so smeli samostani prejemati tudi vinograde in drugo posest, kar je bilo sicer v nasprotju s Frančiškovim idealom uboštva in prav tako z načeli observantske reforme, a jim je to zagotavljalo preživetje. Do širitve obravnavane redovne pokrajine oz. njene naslednice Province Bosne Hrvaške v slovenske dežele (1559) je prišlo šele po turški okupaciji večjega dela Slavonije, Pounja in Povrbasja, pomemben dejavnik, ki je vplival na to, pa je bila habsburška zasedba ogrskega prestola.[79] Prihod manjših bratov bosanske vikarije v Belo krajino je zato prvi primer njihove selitve na zahod, na ozemlje Svetega rimskega cesarstva, ki je do srede 16. stoletja potekala v obliki preseljevanja posameznih bratov na ozemlje avstrijske redovne pokrajine, od šestega desetletja tega stoletja pa se je izrazila v spremembah meja redovnih provinc. Na začetku tega procesa je ustanovitev samostana Device Marije *in insula penes Castrum Gretz* v župniji Podzemelj.

75 Za pomoč in informacije se zahvaljujem kolegici Marinki Dražumerič.
76 Dokumentacija ZVKDS OE Novo mesto.
77 Prim. Jug, Turški vpadi; Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 141.
78 PAL, Zbirka listin; 1473, avg. 12., Tibure. Objava v: Fermendžin, *Acta Bosnae*, str. 280–282, št. 1151. Regesta in opis: Čremošnik, Ostaci arhiva, str. 46–47, št. 18.
79 Prim. Škofljanec, *Observanti province sv. Križa*, str. 31–41.

VIRI IN LITERATURA

NEOBJAVLJENI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko
Knjižnica frančiškanskega samostana v Ljubljani
Faidiga, Mauro: *Bosnia Seraphica seu Chronologico-Historica descriptio Provinciae Bosnae dein Bosnae Croatiae nunc Prov. S. Crucis Croatiae Carnioliae Ordinis Minorum S. Francisci strictioris Observantiae nuncupate*, 1777, rokopis
PAL – Arhiv Slovenske frančiškanske province sv. Križa
Zbirka listin
SANm – Arhiv frančiškanskega samostana Novo mesto
P[feifer]., P. G[odfrid].: *Chronicon Conventus Neostadiensis.* [Tom. Ia] A sui origine videlicet anno 1470 usque ad annum 1752 inclusive. 1753
P[feifer]., P. G[odfrid].: *Chronicon Conventus Neostadiensis.* Tom. I[b] A sui origine videlicet anno 1470 usque ad annum 1752 inclusive. 1761
[P. Godfrid Pfeifer]: *Chronicon Conventus Neostadiensis.* Tom. II. Ab anno 1452 usque ad annum 1762 inclusive. 1753
Spisovno gradivo (gradivo v samostanu ni urejeno na fonde oz. zbirke)
ZVKDS OE – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije Območna enota Novo mesto
Dokumentacija

OBJAVLJENI VIRI

Bernardinus Aquilanus: *Chronica fratrum minorum observantiae* (ur. Leonardus Lemmens). Romae: Typis Sallustianis, 1902. http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k91125p, 23. 8. 2010.
Bullarium Franciscanum. Nova series. T. 2. Continens constitutiones epistolas diplomata Romanorum pontificum Calixti III, Pii II et Pauli II ad tres ordines S. P. N. Francisci spectantia (1455–1471). Grottaferrata (Romae): Collegium S. Bonaventurae ad Claras Aquas, 1929.
Čremošnik, Gregor: Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije. *Radovi.* Knj. 3, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knj. 2 (1955), str. 5–56.
Fermendžin, Euzebije: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis : ab anno 925 usque ad annum 1752.* (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, 23). Zagrabiae : In Taberna libraria eiusdem Societatis typographicae, 1892.

Ljubić, Simeon: *Listine o odnošajih južnoga slavenstva i mletačke republike*. Knj. 10, Od godine 1453–1469. U Zagrebu : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1891.

Theiner, Augustinus: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita, ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita*. Tom. 2., Ab Innocentio PP. VI. usque ad Clementem PP. VII., 1352–1520. Romae : Typis vaticanis, 1860. www.archive.org/details/p1veteramonument02thei, 23. 8. 2010.

LITERATURA

Golec, Boris: *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja*. [Doktorska disertacija.] Ljubljana : [B. Golec], 1999.

Greiderer, Vigil: *Germania Franciscana seu Chronicon geographico-historicum Ordinis s. Francisci*. Tom. I. Oeniponte (Innsbruck) : Typis Joannis Thomae de Trattnern, 1777.

Hofer, Johannes: *Johannes Kapistran : ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche*. Bd. 1. Neue, bearbeitete Ausgabe. (Bibliotheca franciscana, 1). Heidelberg : Kerle, 1964.

Jelenić, Julijan: Problem dolaska Franjevaca u Bosnu i osnutka bosanske vikarije. (Knjižnica Nove revije, 7.). Split : [s.n.], 1926.

Jug, Stanko: Turški vpadi na Kranjsko in Primorsko, do prve tretjine 16. stoletja. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, 24, 1943, str. 1–61.

Juričić Čargo, Danijela; Žnidaršič Golec, Lilijana: *Vodnik po urbarjih Arhiva Republike Slovenije*. Zv. 1: Urbarji v zbirki urbarjev in fondih zemljiških gospostev. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2005.

Juričić Čargo, Danijela; Žnidaršič Golec, Lilijana: *Vodnik po urbarjih Arhiva Republike Slovenije*. Zv. 2: Urbarji v upravnih in rodbinskih fondih ter v delu fonda Terezijanski kataster za Kranjsko. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2009.

Klaić, Vjekoslav: *Povijest Hrvata*. 4, Treće doba: vladanje kraljeva iz raznih porodica (1301–1526), (III) Doba kralja Matijaša Korvina i Jagelovića (1458–1526). (Biblioteka Hrvatske povjesnice). Zagreb : Nakladni zavod MH, 1985.

Kos, Dušan: *Bela krajina v poznem srednjem veku*. (Zbirka Zgodovinskega časopisa, 4). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987.

Kos, Dušan: *Urbarji za Belo krajino in Žumberk* : 15.–18. stoletje. (Viri za zgodovino Slovencev = Fontes rerum Slovenicarum, 13), (Novejši urbarji za Slovenijo = Urbaria recentiora Sloveniam spectantia, 1). V Ljubljani : Slovenska akademija znanosti in umetnosti : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1991.

Kosi, Miha: »Onstran gore, tostran Ogrske« : Bela krajina v poznem srednjem veku. *Črnomaljski zbornik*. Črnomelj : Občina, 2008, str. 119–157.

Löffler, Franz Emil: Reformation und Gegenreformation in ihrer Auswirkung auf die österreichische Franziskanerobservanz des 16. Jahrhunderts. [Doktorska disertacija – tipkopis]. Salzburg : 1970.

Mandić, Dominik: Autentičnost Ahd-name Mehmeda II. B. H. franjevcima. *Radovi Hrvatskoga povijesnoga instituta*, 3–4, 1971, str. 61–90.

Mandić, Dominik: *Franjevačka Bosna : razvoj i uprava Bosanske Vikarije i Provincije : 1340.–1735*. (Opera Instituti chroatorum historici Romae, 2). Rim : Hrvatski povijesni institut, 1968.

Matanić, Atanazije: De duplici activitate S. Iacobi de Marchia in regno et vicaria franciscali Bosnae. *Archivium Franciscanum Historicum*, 53, 1960, 1–2, str. 111–127.

Milinović, Ante: Nepoznata franjevačka kulturnopovijesna baština srednjovjekovnog Pounja i Povrbasja. *Riječki teološki časopis*, 11, 2003, 2 (22), str. 463–491.

Milkowicz, Wladimir: *Die Klöster in Krain : Studien zur österreichischen Monasteriologie*. Wien : in Commission bei F. Tempsky, 1889.

Pederin, Ivan: *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409.–1797.)*. Dubrovnik : Časopis »Dubrovnik«, 1990.

Podlogar, Leopold: Črnomaljski gospodje : Donesek k zgodovini Bele Krajine. *Dolenjske novice*, 34, 1918, št. 16–23.

Podlogar, Leopold: Frančiškani v Beli Krajini. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, 17, 1907, št. 1–2, str. 35–38.

Rant, Guido: *Die Franziskaner der österreichischen Provinz : ihr Wirken in Nieder-Österreich, Steiermark und Krain bis zum Verfalle der Kustodie Krain und ihrer Klöster (1596)*. Stein in Krain : [s. n.], 1908.

Slovenski biografski leksikon II (Maas–Qualle), Ljubljana, 1933–1952; III (Raab–Švikaršič), Ljubljana, 1961–1970.

Škofljanec, Jože: *Observanti province sv. Križa in slovenske pokrajine od konca 15. do srede 18. stoletja*. [Doktorska disertacija]. Ljubljana : [J. Škofljanec], 2008.

Škofljanec, Jože: Red manjših bratov (O. F. M.) in provinca sv. Križa. *Frančiškani v Ljubljani*. Ljubljana : Samostan in župnija Marijinega oznanjenja, 2000, str. 9–77.

Škunca, Stanko Josip: *Franjevačka renesansa u Dalmaciji i Istri : Opservantska obnova i samostani Provincije sv. Jeronima u 15. st*. Split : Franjevačka provincija sv. Jeronima u Dalmaciji i Istri – Zadar, 1999.

Tominec, Angelik: Pregled zgodovine frančiškanov med Slovenci : Samostan pri Treh Farah. *Cvetje z vrtov sv. Frančiška*, 46, 1929, št. 7, str. 213, 214.

Tominec, Angelik: Pregled zgodovine frančiškanov med Slovenci : Samostan pri Gradacu. *Cvetje z vrtov sv. Frančiška*, 46, 1929, št. 7, str. 214.

Valvasor, Johann Weichardt: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. 2. unveränderte Aufl. Bd. 3: (Buch IX–XI). Rudolfswerth : J. Krajec, 1877–1879.

Wiesthaler, Fran: *Latinsko-slovenski slovar*. 3: F–K. Ljubljana : Kres, 1999.

Živković, Pavo: Jakov Markijski i bosanski franjevci : Pokušaj reformiranja bosanskih franjevaca. *Istorijski zbornik / Institut za istoriju Banja Luka*, 5, 1984, str. 169–182.

Žnidaršič Golec, Lilijana: *Urbarji in registri urbarskega davka v fondu Vicedomski urad za Kranjsko – oddelek Kameralne zadeve : 1436(1460)–1729*. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2007.

SUMMARY

The Monastery of Virgin Mary *de Insula prope Metlicam*: addressing the problem of the arrival of the Franciscans in White Carniola

Although the short-lived settlement of White Carniola by the Observant Friars Minor (Franciscans) is included in major histories of the orders in Slovenia and Croatia, it has never been given serious attention by the historical profession. Therefore, the reasons that had led to the arrival of the members of the Bosnian Vicariate in Inner Austrian provinces are yet to be elucidated. Most authors only mention Turkish violence perpetrated in Bosnia and neighbouring provinces, without furnishing an adequate answer as to why the settlement took place precisely in 1466 or perhaps a year before that and what had led to the decision to cross the border between the Hungarian-Croatian Kingdom and the Holy Roman Empire instead of settling the nearby Slavonia or Dalmatia. A significant number of published modern sources, most of which were the basis for some previous studies on the conditions within the Order of Friars Minor in the Western Balkans in the 15th century, show that in the first quarter of the 15th century the Vicariate of Bosnia incorporated observant monasteries between the Drava and the Adriatic. A growing number of monasteries that joined the observant reform, however, encouraged the formulation of autonomous observant vicariates in Hungary, Venetian Dalmatia and the territory of the Republic of Dubrovnik, which received crucial support from the political authorities of these states. In this connection, there are known cases of the expulsion of Bosnian Friars from the territory of the Venetian Republic. The unique case of Bosnian Observants settling in White Carniola, however, may be explained by the fact that Observants in Inner Austrian provinces were under the jurisdiction of the Observant Vicar of the Austrian Province for all Observants in Inner Austrian provinces, testifying to which are also the incorporation of the monastery in Novo mesto (founded in 1470) into the Austrian Vicariate and the permission which Pope Sixtus IV (1473) granted to Bosnian vicars to expand to the territory between the Sava and Drava rivers.

Apart from references to the Gradac Monastery contained in written sources, some studies on the Friars Minor settlement in White Carniola also mention the Monastery of Tri Fare [Three Parishes]. However, the study of modern sources and historical chronicles of the monastery in Novo mesto from the beginning of the second half of the 18th century showed that the *Monasterium ad Insulam prope Metlicam* was erroneously included in the complex of Tri Fare in Rosalnice due to its place name dating back to the 18th century and due to the failure to consider modern sources that place the church of the Gradac Monastery *in insula penes Castrum Gretz* in the parish of Podzemelj. Testifying to the fact that this is the Church of the Mother of Sorrows at the confluence of the Lahinja and Krupa rivers in Klošter near Gradac are the preserved architectural elements and documents kept by the Novo Mesto Department of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of the Republic of Slovenia.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 274.5(497.434)"15"

Prejeto: 23. 8. 2010

Janez Weiss

univ. dipl. zgodovinar, samostojni strokovni svetovalec, Javni sklad RS za kulturne dejavnosti, območna izpostava Črnomelj, Mirana Jarca 20, SI–8340 Črnomelj
e-pošta: janez.weiss@jskd.si

Reformacija na Metliškem. Prispevek k celovitejšemu razumevanju pojava protestantizma na Slovenskem

IZVLEČEK

Prispevek se ukvarja s pojavom reformacije na ozemlju današnje Bele krajine (Metliškem), ki ni imela le svojevrstnega razvoja, pomembnega za zgodovino slovenske reformacije, temveč je imela zaradi intenzivnih stikov metliških protestantov s Hrvaško tudi poseben pomen za hrvaški protestantizem. Pojav reformacije moramo razumeti kot enega izmed ključnih momentov razvoja Metliškega v 16. stoletju. Postaviti ga moramo ob bok hkratnim procesom izginjanja uradov dežele Grofije v Marki in Metliki ter priključevanja dežele Kranjski, odhoda starih plemiških rodbin in prihoda plemstva dežel krone sv. Štefana, prihoda Uskokov, izgradnje trdnjave Karlovac in s tem povezanega prenehanja neposredne turške grožnje. Prispevek tako odgovarja na vprašanja: kdo so bili nosilci reformacijskega gibanja na Metliškem, pri čemer obravnava tako predikante (pridigarje) kot učitelje (šolske mojstre) protestantskih šol v Metliki in Črnomlju; kako je reformacija vplivala na obe belokranjski mesti, s poudarkom na protestantskem prevzemu organov mestne avtonomije v času po letu 1580; kako je bila sprejeta pri meščanstvu in kmetstvu dežele ter v katerem jeziku se je pridigalo in se je odvijal pouk v protestantskih šolah. Prek predstavitve vodilne figure metliškega protestantizma, Gregorja Vlahoviča, poskuša na kratko prikazati tudi življenje predikanta. Razprava zajema časovni okvir med prvimi omembami protestantizma leta 1559 in letom 1617, ko so bili iz mesta Metlike pred protireformacijsko komisijo v Ljubljano poklicani zadnji metliški protestanti.

KLJUČNE BESEDE

protestantizem, protestantsko šolstvo, reformacija, protireformacija, hrvaški protestantski tisk, Bela krajina, Metliško, Metlika, Črnomelj, Krupa, Gradac, Karlovac

ABSTRACT

THE REFORMATION IN THE METLIKA AREA. A CONTRIBUTION TO A MORE COMPLETE UNDERSTANDING OF THE EMERGENCE OF PROTESTANTISM IN THE SLOVENIAN TERRITORY

The paper deals with the Reformation in the territory of the present-day White Carniola (the Metlika district) as a phenomenon/process which not only had a unique development, important for the history of the Reformation in the Slovenian territory, but had, because of intense contacts of Protestants in Metlika with Croatia, a special meaning for the Croatian Protestantism. The emergence of the Reformation ought to be regarded as a key moment in the development of the Metlika district in the 16th century. It ought to be placed within the context of concurrent

processes, such as the disappearing offices and functions of the County in the Windic March and Metlika, the incorporation of the latter into Carniola, the departure of old noble families and the arrival of the nobility from the lands of the Crown of St. Stephen (Hungary), the arrival of the Uskoks, as well as the construction of the Karlovac Fortress and consequent cessation of imminent Turkish threat. The paper therefore seeks to answer the following questions: who were the agents of the Reformation movement in the Metlika district, by examining both predicants (preachers) and teachers (school masters) working at Protestant schools in Metlika in Črnomelj; how did the Reformation affect both White Carniolan towns, especially with regard to the Protestants' assumption of control over the town's autonomy sometime after 1580; how was the Reformation received by citizens and rural inhabitants of the province and in what language were sermons and education conducted at Protestant schools. By depicting the leading Protestant figure in Metlika, Gregor Vlahovič, the author of the paper seeks to provide a concise portrayal of the predicant's life. The paper covers the period from the first beginnings of Protestantism in 1559 to 1617, when the last Protestants from Metlika were summoned before the Counter-Reformation Commission in Ljubljana.

KEY WORDS
Protestantism, Protestant education, Reformation, Counter-Reformation, Croatian Protestant press, White Carniola, Metlika district, Metlika, Črnomelj, Krupa, Gradac, Karlovac

V okviru zgodovine današnjega slovenskega ozemlja ima Bela krajina prav poseben položaj, saj je vseskozi, od višnjegorske osvojitve in s tem ločitve od krone sv. Štefana med letoma 1196 in 1204,[1] tvorila posebno teritorialno tvorbo, ki se je šele ob koncu 16. stoletja dokončno združila z deželo Kranjsko. Po osvojitvi je upravno spadala pod gospostvo Mehovo[2] kot izhodišče višnjegorske osvojitve in bila kot takšna po vrsti prehodov med različnimi vzhodnoalpskimi fevdalnimi dinastijami[3] leta 1277 s strani Rudolfa I. Habsburškega zastavljena Goriškim grofom. Za časa Albrehta III. Goriškega (1342–1374) se je pričela skupaj z ostalimi čezgorjanskimi posestmi Goriških razvijati v (proto)deželo, Grofijo v Marki in Metliki,[4] katere temeljni dokument je privilegij iz leta 1365.[5] Po smrti Albrehta III. in izumrtju istrske veje goriških grofov leta 1374 so deželni gospodje postali Habsburžani. Posamezna gospostva dežele so bila večkrat zastavljena, vendar so bila najpozneje na začetku 15. stoletja združena v rokah grofov Celjskih.[6] Spor o deželnoknežji oblasti v Grofiji iz leta 1437[7] je le ena izmed uvertur v celjsko-habsburško fajdo med letoma 1437–1443, katere del je potekal tudi na ozemlju Metliškega in Poljanske doline.[8] Med letoma 1443–1446 so Celjski s soglasjem Habsburžanov pridobili deželnoknežjo oblast v Grofiji v Marki in Metliki[9] in jo ohranili do smrti Ulrika II. Celjskega novembra 1456 v Beogradu. Z izumrtjem Celjskih se je dežela ponovno vrnila pod Habsburžane, s čimer se je nadaljeval proces priključevanja deželi Kranjski in postopnega izginjanja temeljnih deželnih atributov. Ograjno sodišče v Metliki je bilo ukinjeno leta 1518, deželani pa povsem podrejeni ljubljanskemu sodišču.[10] Omenja se, da je bil zadnji glavar imenovan leta 1556, vendar srečamo še leta 1559 Sebastjana Roemerja, upravitelja glavarstva v Metliki,[11] leta 1563 pa je hrvaški ban Peter Erdödy nosil naslov metliškega glavarja[12] in imenoval svo jega upravnika

1 Kosi, ...quae terram, str. 65, in Kosi, »Onstran gore ...«, str. 121, postavlja osvojitev v čas dinastičnih bojev med sinovoma Bele III. Druga razlaga postavlja osvojitev ozemlja današnje Bele krajine v čas med 1135–1172, glej Kos, *Bela krajina*, str. 7; Kos, *Urbarji*, str. 35, in Štih, *Goriški grofje*, str. 126.

2 Kosi, »Onstran gore ...«, str. 125; Kosi, *Urbarji*, str. 36; Štih, *Goriški grofje*, str. 126.

3 Od osvojitve v začetku 13. stoletja je ozemlje Metliškega spadalo v letih 1196/1204–1209 pod Višnjegorske, nato med letoma 1209–1229 pod Andeške, med 1229–1248 pod Babenberžane, od 1248 do 1269 pod Spanheime, po katerih je dedoval Otokar II. Přemysl in držal deželo med leti 1269/1270–1276, nakar so jo kot zapadli državni fevd zasedli Habsburžani in 24. januarja 1277 zastavili Albrehtu Goriškemu. Glej Kosi, »Onstran gore ...«, str. 120–128 in Kos, *Bela krajina*, str. 8–11.

4 Štih, *Dežela*, str. 123–127; Štih, *Grofija*, str. 159.

5 Nared, Volčjak, *Kranjski deželni privilegiji*, str. 44–48; Nared, *Dežela*, str. 324–327.

6 Kosi, »Onstran gore ...«, str. 133–137; Štih, *Dežela*, str. 136–137.

7 Kosi, »Onstran gore ...«, str. 138; Chmel, Nachtraege, str. 48, pismo deželnega kneza Friderika grofu Ulriku Celjskemu iz 2. avgusta 1437, kjer pravi »*Nu ist wissentlich, daz dieselb Schrannen mitsambt den Edln lewten darinne gesessen, vns zugehoern vnd nicht dir...*«

8 Bidermann (Carniolica, str. 24) omenja Krupo (Krupp), Otorepec (Seznam, str. 335) pa omenja Kostel (Grauenwerd) in Poljane (Poelan).

9 Kosi, »Onstran gore ...«, str. 139; Štih, *Dežela*, str. 138.

10 Nared, *Dežela*, str. 274.

11 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 2, pismo z dne 28. avgusta 1559, kjer je med pregledovalci hrvaškega prevoda omenjen tudi *Sebastian Roemer, verwalter der haubtmanschafft Moetling*.

12 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 162, v pismu z dne 15. januarja 1563, naslovljenem na barona Ivana Ungnada, je podpisan *Peter graf von Eberau, freyherr zu Khaysersperg, Okhitsch vnd Lypocz, roem. Khay. Maj. Rhat und waan der khunigreich Dalmatien, Croatien vnd windischen landts, auch haubtman in der Metling*. Kot takšen bi bil zadnji, ki je nosil ta naslov. Primerjaj Nared, *Dežela*, str. 274; Kosi, »Onstran gore ...«, str. 143; Kos, *Bela krajina*, str. 16; Valvasor, *Die Ehre*, III. str. 385–389.

Metliško na začetku 17. stoletja. Krški oziroma reški topograf Ivan Klobučarič se je na območju Metliškega potikal in risal med letoma 1604–1605, ravno v času zatona reformacije. Na eni izmed upodobitev dežele, ki se nahaja na listu 52a v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu, najdemo tudi sestavek o Črnomlju v italijanskem jeziku.

glavarstva, Ivana Drenoczija.[13] Peter Erdödy in njegov upravnik Drenoczi sta bila tako najverjetneje zadnja, ki sta nosila naslov glavarja oz. upravitelja metliškega glavarstva, ne glede na njegovo dejansko vsebino, ki je najpozneje s smrtjo Petra Erdödyja leta 1567 dokončno izginil. Dokončno izničenje posebnega položaja dežele Grofije v Marki in

13 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 165, pismo Gregorja Vlahoviča baronu Ivanu Ungnadu z dne 19. januarja 1563, kjer Vlahovič piše, da je »*herr herr waan seinem verwalter der haubtmannschafft alhie zugeschryben ... ermelter verwalter Hannss Drenouczi*«.

Metliki vidimo v izdaji skupnega privilegija za več dežel leta 1593.[14] Tako je bil postopoma posebni položaj dežele izničen tudi formalno, Marka in Metlika pa je bila od 16. stoletja naprej kvečjemu geografska oznaka jugovzhodne tretjine Kranjske brez političnega pomena. V 16. stoletju je bila današnja Bela krajina del srednje Kranjske (*Mittel-Krain*), v pričujočem članku bo tako imenovana *Metliško*,[15] po sodobnem izrazu *Moetlinger Podn* ali *Moetlinger Gepiet*.

Podoba dežele, mest in prebivalstva do 16. stoletja

Kot obmejno območje med Svetim rimskim cesarstvom in Ogrskim kraljestvom je bilo ozemlje Bele krajine do 13. stoletja le šibko poseljeno in brez večjih središč. Večina prebivalstva dežele je bivala v mnogih vaseh, nastalih v času izvorne slovanske poselitve ali celo v starejših obdobjih, delno pa s srednjeveško kolonizacijo,[16] ki se je pričela v obdobju spanheimske oblasti nad deželo v letih 1248–1269 in se nadaljevala pod Goriškimi. Za časa Goriških je kolonizacija zajela predvsem severovzhodni del dežele, širšo okolico Novega trga (mesta Metlike), kjer opažamo porast števila cerkva, zgrajenih v novih vaseh, v času med letoma 1268–1334.[17] Zadnja načrtna kolonizacija, ki je zajela Belo krajino, spada v čas sredine in konca 16. stoletja in je povezana z načrtno naselitvijo Uskokov oz. Vlahov ter nastankom vasi Marindol, Miliči, Paunoviči in Bojanci. Bela krajina se je tako že v sredini 16. stoletja spremenila v večetnično deželo, le slabi dve desetletji pred pojavom protestantizma pa tudi v večkonfesionalno ozemlje, saj so bili poleg katolikov v deželi prisotni tudi pravoslavci.

Najverjetneje se je šele po osvojitvi ozemlja med letoma 1196 in 1204 pričelo razvijati prvo središče, Črnomelj, nedvomno na osnovi starejše poznoantične in zgodnjeslovanske poselitve.[18] V Črnomlju je do sredine 13. stoletja nastal grad, kjer so sedeli sprva spanheimski, nato goriški ministeriali, Črnomelj pa se je ločil od svoje ruralne okolice še pred letom 1277, ko je že omenjen kot trg v okviru gospostva Mehovo. Druga naselbina, *Novi trg* (Neumarkt, Novum forum), je nastala v zadnji četrtini 13. stoletja in se pričela ob pomembni komunikaciji Kranjska–Hrvaška naglo razvijati v regionalno središče. Do leta 1300 je verjetno že pridobila trške, do leta 1407 pa mestne pravice. Najpozneje za časa grofa Albrehta III. Goriškega je postala središče dežele Grofije v Marki in Metliki in posledično prevzela ime dežele, Metlika. Ostale naselbine, Vinica, Pobrežje in Semič, so se razvile pozneje, Vinica od prve polovice 15. stoletja naprej kot trg ob utrjenem taboru, Semič prav tako ob taboru v tesni odvisnosti od bližnje graščine Krupa, Pobrežje pa kot trg v drugi polovici 16. stoletja z nastankom istoimenskega gradu. Obe mesti sta bili majhni in sta imeli največ 500 prebivalcev,[19] s čimer sta bili primerljivi le z manjšimi mesti Dolnjekranjskega, Višnjo Goro, Ložem, Radovljico, Kršk im ipd. Ali lahko govorimo o pravem meščanstvu v Beli krajini v času srednjega in novega veka, je v nekaterih ozirih vprašljivo, saj so nekatere temeljne lastnosti, kot (popolna) emancipacija od zemlje in (cehovsko) organizirana neagrarna produkcija, izostale. Vendar je, ne glede na siceršnje značilnosti, meščanstvo v pravnem smislu obstajalo in obe mesti sta imeli razvite organe mestne avtonomije. V gospodarskem smislu sta bili pod ravnijo mestne naselbine, saj Črnomelj ni imel ceha,[20] Metlika pa le čevljarskega.[21] Obrt tako ni bila organizirana višje kakor na ravni bratovščin obrtnikov, česar pa ne moremo trditi za trgovino, saj sta obe mesti imeli trške dni, Črnomelj sedem, Metlika kar devet,[22] ki so se brez večjih sprememb ohranili še pozno v 19. stoletje. Poleg trgovine lokalnega značaja z ruralnim zaledjem mest je v 16. stoletju izpričana trgovina z vinom iz Hrvaškega, ki so ga tovorili na Kranjsko in naprej, in

14 Kosi, »Onstran gore ...«, str. 143; Nared, *Dežela*, str. 271–274; Nared, Volčjak, *Kranjski deželni privilegiji*, str. 60.

15 Že v prvi omembi, v listini iz 18. X. 1228, se imenuje *regio qui Methlica dicitur* in tovrstno ime je dežela nosila vse do druge polovice 19. stoletja. Naselje Novi trg (Neumarkt) je ime Metlika prevzelo v drugi polovici 14. stoletja, ko je postalo središče novonastajajoče goriške dežele Grofije v Marki in Metliki.

16 Kos, *Bela krajina*, str. 61–64.

17 V listini z dne 18. oktobra 1228 (Arnold, *Urkunden 1*, št. 188, str. 67–68) se omenja črnomaljsko cerkev in njene štiri podružnice brez njihovih imen (Vinica, Semič, Podzemelj, Rosalnice). Iste cerkve srečamo v listini z dne 22. januarja 1279 (Arnold *Urkunden 1*, št. 834, str. 265), kjer so tudi poimensko naštete. Leta 1334 pa jih je zajel arhidiakon Ivan Goriški v seznamu župnij Zagrebške škofije (glej Barle, Nekoliko podatkov, str. 50) in tam srečamo cerkev sv. Petra v Črnomlju z dvema podružnicama (3), cerkev sv. Marije v Rosalnicah s petimi podružnicami (6), cerkev sv. Martina v Podzemlju z dvema podružnicama (3), cerkev sv. Štefana v Semiču z dvema podružnicama (3) in cerkev sv. Križa na Vinici z eno podružnico (2). V letih 1228–1279 imamo omenjenih pet, leta 1334 pa celih sedemnajst cerkva. Vendar srečamo pri Koblarju (Drobtinice, str. 6) listino z 22. oktobra 1342, kjer so ponovno naštete črnomaljske filiale, kakor v listini iz 1279, ostalih cerkva ne omenja.

18 Mason, Late Roman, str. 306. Za zgodnjeslovansko poselitev glej Knez, Staroslovenske, str. 390.

19 Golec, Regionalne razlike, str. 23–24; Golec, *Družba*, str. 647–648. Podatki v tabeli sicer spadajo v čas sredine 18. stoletja, vendar jih je mogoče z veliko mero previdnosti aplicirati tudi na 16. stoletje, ko je bilo število prebivalcev vsaj enako, če ne rahlo večje. Temu pritrjuje tudi Golec (*Družba*, za Metliko str. 699–700), poudari pa težavnost sklepanja v primeru precej velikega predmestja mesta Metlike. Sicer je demografska študija obeh mest problematična zaradi pomanjkanja podatkov pred sredino 18. stoletja.

20 Golec (*Družba*, str. 704) omenja pritožbo Črnomaljcev deželnemu knezu Karlu iz leta 1577, v kateri omenjajo, da je mesto nazadovalo in da nima nikakršne obrti in trgovine.

21 Golec, *Družba*, str. 541–544. Golec, Črnomelj, str. 187–193.

22 Golec, *Družba*, str. 529–530.

je očitno bila pomembna dejavnost meščanov Črnomlja in Metlike.

Za obravnavano tematiko je ključnega pomena plemstvo metliške dežele, saj je bilo ravno plemstvo, ki je do sredine 16. stoletja večidel sprejelo protestantizem, glavni spodbujevalec, zaščitnik in podpornik delovanja reformatorjev. Najstarejše plemiške rodbine Metliškega so izvirale iz vrst spanheimske ministerialitete, po prehodu pod Goriške leta 1277 pa srečamo v deželi zgolj goriške ministeriale. Gospode Črnomaljske (von Tschernembl), izvorno spanheimske, je po letu 1277 zamenjala rodbina goriških ministerialov.[23] V 14. stoletju je rodbina postopoma stopala v službo Habsburžanov, v 15. stoletju bila njihov trdni zaveznik zoper Celjske in jih že srečamo v seznamih kranjskih deželanov, v sredini 16. stoletja pa so se Črnomaljski izselili s Kranjske in Metliškega na Štajersko in Gornjeavstrijsko, svoj rodbinski grad v Črnomlju pa so prodali Frankopanom. Na sosednjem gradu v Gradacu je sedela rodbina Gracarjev, po izumrtju katere okrog 1475 je posest prešla k Turjaškim, v 16. stoletju so ga posedovali Purgstalli in nato Thurni.[24] Metliške gospode, nedvomno goriške ministeriale, srečamo le v 14. stoletju, nato pa izginejo iz virov.[25] Grad Krupa, izvorno v rokah goriških ministerialov, gospodov Krupskih (von Krupp), je po njihovem izumrtju v sredini 15. stoletju pridobila rodbina Hohenwarter, katere dedinja Margareta se je poročila z Moritzem Purgstallom, s čimer je prišla Krupa v roke rodbine Purgstall, ki jo je posedovala vse do 1704.[26] Omeniti moramo tudi Semeniče, katerih izvor je nejasen, posedovali pa so vrsto posesti po Metliškem in spadali med najpomembnejše metliške rodbine.[27]

Ključni dokument, ki je jamčil njihove pravice in jih konstituiral kot samosvoj korpus, je bil privilegij goriškega plemstva na Dolenjskem in v Beli krajini ter Istri, izdan leta 1365 v Metliki s strani Albrehta III. Goriškega. Privilegij in s tem pravice plemstva se je potrdilo še leta 1567, slabih dvesto let po prehodu ozemlja pod Habsburžane leta 1374, ko se je dežela v večji meri odprla kranjskemu plemstvu, ki je pričelo pridobivati posesti v Grofiji v Marki in Metliki.[28] Med rodbine, ki so prišle v času po letu 1374 in se pridružile tukajšnjemu plemstvu, spadajo Hohenwarterji, Apfaltrerji, Purgstalli in Lichtenbergi. Tudi plemstvo iz dežel krone sv. Štefana je pridobivalo posestva v Marki in Metliki, tako za kratek čas Frankopani že v zadnji četrtini 14. stoletja,[29] njihovo večjo prisotnost pa opažamo v 16. stoletju. Tako so postali Frankopani po letu 1565 gospodje črnomaljskega gradu in gospostva, v Metliki so gospodje Erdödy nosili naziv metliških glavarjev ter posedovali gospostvo in grad Metlika. Posebno vidna je bila rodbina Lenkovič, ki je zgradila grad Pobrežje (Freyenthurn) in pospeševala naseljevanje uskokov v Žumberku in po Metliškem.

Metliško plemstvo 16. stoletja je bilo različnega porekla, koliko ga je družila zavest pripadnosti Grofiji v Marki in Metliki, je vprašljivo, saj so njeni uradi ograjnega sodišča in glavarja v tem času že izginjali, s tem pa tudi točke oblikovanja in ohranjanja ločene plemiške deželne identitete. Za vse, tako tiste starejšega goriškega izvora kakor mlajše, prišle po 1374 in 1526, pa velja, da so spadale med protestantsko plemstvo in podpirale delovanje reformatorjev.

Stanje cerkve na Metliškem v 15. in 16. stoletju

Pojav in razvoj protestantizma na Metliškem je rezultat enakih vzrokov kot drugje na ozemlju notranjeavstrijskih in nemških dežel. Spodbudili so ga tako notranji, verski vzroki, tj. podoba in stanje rimskokatoliške cerkve in nujnosti njenega temeljitega preoblikovanja, kot tudi zunanji, politični vzroki, katerih jedro leži v antagonizmu med absolutističnimi težnjami z rimskokatoliško cerkvijo povsem povezanih Habsburških knezov in odporu stanov, ki so v protestantizmu videli točko upora zoper vladarja in možnost zavarovanja svojih starih avtonomij ter privilegijev.

Stanje duhovščine župnij oglejskega patriarhata na Kranjskem jasno opisuje deželnozborska inštrukcija iz leta 1566[30] in še bolj podrobno pisma dveh oglejskih vizitatorjev, Jakoba Maracca[31] in Pavla Bizancija.[32] Slednji piše v pismu nadvojvodi Karlu: »*Vaša prevzvišenost naj torej blagovoli imenovati za komisarja kako ugledno osebo, ki naj pomaga arhidijakonu, ko bode šel obiskovat kraje, ki sem jih jaz prehodil, in izterjevat globe od vseh duhovnikov, ki niso hoteli izvršiti mojih koristnih odlokov, izdanih glede prileţništva in drugih pohujšljivih razvad. Izgredi klerikov so se namreč že tako pomnožili, da je pobožnost skoraj popolnoma zatrta in jo je le še malo videti. A tudi to bode izginilo, če se bode trpelo in pregledalo toliko pregreškov ... V vojvodini kranjski in pokrajini celjski sem našel cerkve, po obliki dovolj lepe,*

23 Štih, *Goriški grofje*, str. 108–110.
24 Štih, *Goriški grofje*, str. 113–116; Kos, *Urbarji 1*, str. 69–71.
25 Štih, *Goriški grofje*, str. 132–134.
26 Kos, *Urbarji 1*, str. 62–63. O novih dognanjih glede začetkov gradu Krupa glej prispevek Igorja Sapača v pričujoči številki Kronike.
27 Prav tam, str. 72. O Semeničih glej članek Lidije Slana v pričujoči številki Kronike.
28 Prav tam, str. 39.
29 Kosi, »Onstran gore ...«, str. 133–137; Štih, *Dežela*, str. 136–137.
30 Dimitz, Urkunden, str. 51, deželnozborska inštrukcija iz 11. januarja 1566. »*So erscheint auch an mehr Orten bei der gemeinen Priesterschaft zusammt allerlei Mißbraeuchen ein so hochstraeflichs aergerlichs Leben ...*«
31 Gruden, Doneski, str. 1–15. Objavil je korespondenco Maracca z različnimi osebami med letoma 1563 in 1576.
32 Gruden, Doneski, str. 53–65. Gre za vizitacijska poročila in pisma oglejskemu patriarhu in deželnemu knezu.

toda zelo slabo oskrbovane in posebno svete kraje, kjer se hrani sveto Rešnje Telo, sem našel tako umazane, da če ne bi bil storil drugega na svojem potovanju, bi bilo že dovolj, da sem te osnažil in odpravil nedostojnost. Na mnogih krajih sem hostije našel plesnjive in skoraj povsod brez potrebnih lučij, cerkvene paramente in svete posode tako umazane in nečedne, da se jasno vidi namen teh duhovnikov: služiti bolj umazanosti in pijanosti, kot pa Bogu in sveti cerkvi. Ne čudim se, ako med tem duhovstvom ni dobre volje, ker manjka znanja in zmožnosti, in ker tudi ni discipline, ki izpopolnjuje klerikalno življenje. Reči smem, da v vsej kranjski in celjski pokrajini nisem našel več kot dva kapelana, ki sta nekaj razumela, čeprav sta bila tudi ta dva omadeževana s splošno infamijo.«[33] Kranjska duhovščina oglejskega patriarhata je bila tako zaradi slabih stikov z Oglejem, ki se je po 1420 še poslabšal, in slabega nadzora v slabem duhovnem in moralnem stanju. »*Če gledamo cerkev na Kranjskem v šestnajstem stoletju z organizacijskega stališča, bi lahko rekli, da je bila čreda brez pastirja.*«,[34] in enako velja za duhovščino na Metliškem.

Celotno cerkveno organizacijo je pestilo tudi pomanjkanje (usposobljenih) duhovnikov. Ljubljanski škof Ravbar je pisal leta 1525, da je v osmih letih posvetil le 17 duhovnikov in da je veliko župnij praznih,[35] kar v isti meri velja tudi za župnije oglejskega patriarhata. Podobno je veljalo tudi za križniški red, katerega število članov je v 15. in 16. stoletju vseskozi stagniralo ali upadalo. Tako je imelo vseh osem komend avstrijske balije (redovne province) na začetku 15. stoletja le 43 bratov,[36] celotna balija pa je bila v zelo slabem finančnem stanju in prezadolžena.[37] Zaradi poluteranjenja velikega mojstra Alberta Brandenburškega leta 1522 je križniški red v prvi polovici 16. stoletja doživljal svojevrstno notranjo krizo na najvišji ravni in šele Kronberška konstitucija, izdana leta 1529 pod novim velikim mojstrom, je na novo definirala razmerja med posameznimi balijami. Avstrijska balija s sedežem na Dunaju, pod katero je spadalo tudi ozemlje Metliškega, je vseskozi ohranjala strogo katoliško usmeritev, vendar je v Metliki prišlo do kratkotrajnega odstopanja za časa komturja Zmajiča.

Metliško komendo, locirano neposredno ob meji cesarstva, sta v letih 1408 in 1411 prizadela turška vpada,[38] najhujše pa je doživela leta 1492, ko je bila komenda požgana, redovne posesti dobršni del opustošene, podložniki pa odvedeni,[39] kar je močno vplivalo na gospodarski položaj komende. Tako kot drugje po Kranjskem je bil položaj oglejskega patriarha po letu 1420 močno oslabljen tudi na Metliškem[40] in tukajšnji križniki so se, o čemer priča listina iz 1473, ko je bil komtur metliške komende poklican na zagovor pred patriarha, pričeli odtujevati njegovi oblasti.[41] O stanju križniške duhovščine in opravljanju njenih dolžnosti jasno govori pritožba sodnika, sveta in meščanov mesta Metlika nad delovanjem križnikov iz leta 1478, v kateri pravijo, da se je opazno zmanjšalo število duhovnikov ter poslabšala božja služba.[42] Tudi nekaj več kot sto let pozneje stanje ni bilo boljše, saj se je leta 1581 svet mesta Metlika pritoževal, da bi moral imeti metliški komtur dva duhovnika in pet kaplanov, vendar ima le enega duhovnika.[43] Zaradi vsega tega lahko predpostavimo, da je bila tako kot drugje na Kranjskem cerkev na Metliškem v slabem gmotnem in kadrovskem položaju in je zaradi tega le slabo opravljala svoje siceršnje dolžnosti. Potrditev tovrstnega stanja na Metliškem srečamo slabo stoletje pozneje, ko je bila reformacija že v polnem zamahu. Pismo kranjskega deželnega glavarja iz 1567 pravi: »*Sporočeno mi je bilo, da je bil v Metliki ali na Metliškem gospostvu nek deček star tri leta, imenovan pri prvem krstu Martin, prekrščen, in taisti po ponovnem krstu imenovan Matija. V drugo se pri vas ponovno najde osebe duhovniškega in posvetnega stanu, ki naj bi skupaj s svojimi ženami lastne otroke pobili in žalostno umorili. V tretje se najde tudi osebe, ki so v enem letu imele tri žene in z vsako v istem letu vzgojile otroka. Četrtič, da tudi nekateri med vami in v Metliški deželi* [Mottlinger gepiet] *poleg ostalih podobnih mnogih herezij, žene drugih živečih mož javno pri sebi*

33 Gruden, Doneski, str. 61, pismo Pavla Bizancija nadvojvodi Karlu z dne 25. oktobra 1581.

34 Rajšp, Razširjenost protestantizma, str. 265. O izprijenostih visoke kranjske duhovščine, med katero sicer najdemo tudi zgledne duhovnike, glej tudi Elze, Zur Geschichte, str. 172.

35 Gruden *Zgodovina*, str. 602.

36 Voigt, *Geschichte*, str. 301–302: »*Nach einem Verzeichniß aus den ersten Jahrzehnten des 15ten Jahrhunderts soll die Gesammtzahl der Ordensritter und Priesterbrueder in allen Deutschen Balleien ... 757 betragen haben. Franken war ... mit 198 Bruedern besetzt ... Oesterreich mit 43 ... Gesammtzahl der Ordensbrueder verminderte sich im Verlauf der Zeit noch mehr.*« To so podatki za 15. stoletje, v 16. stoletju je bilo število članov reda še manjše.

37 Voigt, *Geschichte*, str. 606–619.

38 Kozina, Zur Geschichte, str. 85, listina iz leta 1411: »*Das hus in der Metlig und die Pfarre zu Tschernembl sind von den Tuerken fuerheret, also das derselbe komptur einer huelfe pegeret von der Ballie, ob Im die nicht gevallen mag, so mag er sich aselbes nicht petragen.*«

39 Voigt, *Geschichte*, str. 613–614: »*... Tuerkische Raubhorden ... brannten das Haus Moettling und mehre dem Orden zugehoerige Doerfer und Bauerhoefe nieder, verwuesteten die Felder und schleppten eine Menge Volks hinweg.*«

40 Gruden, *Cerkvene razmere*, str. 72.

41 Koblar, Drobtinice, str. 18, listina z dne 11. junija 1473.

42 Chmel, *Auszuege*, str. 380–381, listina Friderika IV. Andreju Hohenwarterju z dne 15. februarja 1478: »*Uns haben getrewen lieben n. der Richter Rate und unser Burger in der Mettling ankraingen lassen wie der Ersam unser getrewer lieber andechtiger Albrecht Hardegker Lannd Comentewr der oesterreichischen Balley ettweuil von dem dewtschen haws und der kirchen seins ordens daselbs in der Mettling gefuert hab daz auch der Gotsdinst und die anzall der briester daselbs in merkhlich abnemen komen sey und als sich gebuert nicht gehallten werde, des sy sich beswert und uns froembd bedunkht ...*«

43 Lopašič, Prilozi, str. 171.

držite in dopustite, da je vse tako gnusno. Petič se zdi tudi pri Vas v Metliki velik nered v samem ubogem špitalu. Tako naj bi bil od duhovniških posesti le del prihodkov uporabljen za vzdrževanje, vendar od taistih številnih prihodkov prav nič razdeljeno, temveč na takšen način zapravljeno za voljo lastnega užitka, da ubogi ljudje od tega nimajo nič. Ubogi tamkajšnji prosjaki med hišami in na ulicah kot divje živali zaradi lakote in pomanjkanja umirajo bedno in brezupno.«[44] Zgovorno pismo priča o vrsti pojavov, tako o prekrščevalcih, poligamiji, poročanju duhovnikov, nenavadnih smrti novorojencev in propadu špitala, ki ga je bil leta 1493 ustanovil nekdanji metliški glavar Andrej Hohenwarter.[45] Ob vsem tem tako ne preseneča, da sta tukajšnje meščanstvo in kmetstvo videla v predikantih in njihovem življenju nekakšen red in versko disciplino, ki sta ju v velikem številu pritegnila. Stanje v deželi je bilo ugodno za prihod in naglo širitev nove konfesije.

Začetki reformacije, razvoj v mestih in predikanti

V Kroniki Črnomlja in njega župe pravi Podlogar: »*1548. se je ugnezdila nova vera v vsa dolenska mesta. ... V Beli krajini sta se vstanovili dve novoverski cerkveni občini ena v Metliki, druga v Črnomlju*«,[46] vendar v tem času še ne moremo govoriti o prisotnosti protestantizma, saj nam prav nič ne govori v prid tovrstni trditvi.[47] Šele pisma iz mesta Metlike, od katerih najstarejše (objavljeno) je nastalo v avgustu 1559,[48] so prve zanesljive in nedvomne priče o prisotnosti reformacije na Metliškem. Glede na vsebino najstarejših pisem lahko sklepamo, da so delovali protestantski pridigarji v mestu Metliki že pred letom 1559, vendar težko rečemo karkoli natančnejšega. Metlika se je posledično uveljavila kot najpomembnejše središče protestantizma v Beli krajini, poseben pomen pa je imela tudi za hrvaški protestantizem. V avgustu 1559 so namreč v Metliki pregledovali prevod biblije Štefana Konzula iz Istre, kjer se med vrsto recenzentov omenja tudi Ivana Tulščaka (Hansa Faistenpergerja) in Gregorja Vlahoviča, ki sta bila *cristliche prediger in der Moettling*.[49] Prisotnost metliškega komturja Matije Zmajiča (Schmaitz) med recenzenti priča o tem, da je komenda nemškega reda (vsaj) tolerirala delovanje predikantov. Poleg omenjenih so bili med recenzenti tudi duhovniki sosednjih hrvaških župnij, glagoljaši Štefan Stipanič (Stippanitsch), kaplan v Ozlju, kaplan Hans Kolonič (Kollonitsch), kaplan na Križu (Završje), in vrsta drugih.

Zagon reformaciji na Metliškem in Dolenjskem je dal v bližnjem Ribniku na Hrvaškem rojeni Gregor Vlahovič (Vlachovitsch).[50] Deloval je v Metliki še pred 1559 in bil posebno angažiran pri pregledu prevoda Svetega pisma v hrvaški jezik, kar je razvidno iz korespondence Matije Klombnerja, ki je vodil celoten projekt na Kranjskem. Vlahovič je bil prisoten pri pregledu prvega prevoda, nato pa v duhu prepričanja spreobrnitve sultana in njegovih podanikov, ki so ga gojili vsi reformatorji, predlagal tudi tisk biblije v cirilici in pozneje v turškem jeziku in pisavi.[51] Do leta 1563 je bil hrvaški prevod nove zaveze pripravljen in več ljudi, veščih hrvaškega jezika ga je v Metliki pregledalo ter podalo izjave o pravilnosti jezika.[52] Vlahovič je bil aktiven tudi kot prevajalec.[53] Kot predikant ni deloval le v Metliki, temveč je redno pridigal po dolenjskih in hrvaških mestih. Že 1560 je pridigal v Novem mestu, bil ujet in zaprt ter pozneje izpuščen, leta 1563 pa je pridigal v Zagrebu pred banom Erdödyjem, zagrebškim škofom Brumanom in vrsto drugih uglednih ogrskih plemičev. Na Hrvaškem je pričel uživati velik ugled in je pridigal redno po različnih krajih Vojne krajine; kot je pisal Klombner, je bil »*zelo*

44 ARS, AS 2, š. 93, fasc. 54/10, sn. 9, pismo kranjskega glavarja metliškemu sodniku in mestnemu svetu z dne 12. novembra 1567. Sicer je to pismo odziv na pismi Nikolaja Neliča (Nellich) iz Metlike in Nikolaja Tuskaniča, iz oktobra istega leta.

45 Valvasor, *Die Ehre*, III, str. 385–389. Valvasor poda celotno ustanovno listino špitala.

46 Podlogar, *Kronika*, str. 53–54. Verjetno dobesedno povzeto po Dimitz, *Geschichte*, str. 213: »*In Krain sehen wir inzwischen die religioeze Bewegung stetig fortschreiten, im Jahre 1548 hat sie sich bereits der bedeutesten Stadt Unterkrains bemaechtigt.*« Primerjaj Gruden, *Zgodovina*, str. 716.

47 Pisem, ki bi potrjevala prisotnost protestantskega nauka v belokranjskih mestih pred letom 1559 za Metliko (glej Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*) in 1569 za Črnomelj, nimamo. Arhiv RS hrani vrsto pisem, ki se nanašajo na protestantizem v Beli krajini in tukajšnje predikante v AS 2, šk. 93, fasc. 54/10, snopičih: 1 »Diverse Predicanten«, 4 »Luthertum in Tschernembl«, ki ima 12 listov z najstarejšim pismom iz 1569, in 9 »Luthertum in Moetling«, ki ima kar 60 listov, z najstarejšim pismom iz 1567. Nič nam tako ne sporoča o začetkih protestantizma okoli 1548.

48 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 2, pismo z dne 28. avgusta 1559, izdano v Metliki.

49 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 2, pismo z dne 28. avgusta 1559, izdano v Metliki (priče so potrdile, da je prevod narejen v dobri hrvaščini), in pismo iz 24. februarja 1560, izdano v Ljubljani, kjer Matija Klombner piše Primožu Trubarju, da v Metliki deluje Gregor Vlahovič »*unnd predigt neben herrn Hannsen*«, poleg Hansa Feistenpergerja (Ivana Tulščaka).

50 Gruden, *Zgodovina*, str. 732; Lopašič, *Oko Kupe*, str. 246; Elze, Prediger 2, str. 58–60.

51 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 60–61, pismo Matije Klombnerja baronu Ivanu Ungnadu z dne 12. decembra 1561, »*Vnnser Herr Gregor in der Metling helt an, das man die turkhisch schrifft vnd sprach auch druckhen und herr Hanss, ain vskokhisch priester, der sich vor angepotn hinauss zueziehn, wolt auf guet leit ratn, die die sprach khunen vnd die schrifft angahn ...*«

52 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 158–169, štiri pisma, izdana v Metliki v januarju 1563.

53 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 123, pismo Matije Klobmbnerja Ivanu Ungnadu z dne 16. novembra 1562, »*Antonius Dalmata sei durch zwei Jahre in seinem Hause gewesen und habe uebersetzt, dessgleichen auch Vlahovič, Prediger in Moettling ...*«

goreč in je na Hrvaškem mnoge spreobrnil«.[54] Tako so mu ponujali položaj predikanta v Bihaču, Senju, na Reki, v Zagrebu in Sisku,[55] vendar je ostal v Metliki vse do leta 1567, ko je moral oditi. Umaknil se je v Novo mesto,[56] od koder je bil že leto pozneje pregnan[57] in se je umaknil v Brežice, kjer se ga omenja leta 1569.[58]

Vlahoviču in njegovemu pomočniku Ivanu Tulščaku (Hansu Feistenpergerju), ki je najpozneje leta 1561 odšel v Ljubljano, kjer je pridigal poleg Jurija Juričiča namesto Trubarja,[59] je okoli 1567 sledil predikant Mihael Matičič (Mathitschitsch).[60] O njem vemo, da se je poleg z dušeskrbstvom ukvarjal tudi s trgovino, tako srečamo omembe njegovega tovorjenja hrvaškega vina preko Sotle na Kranjsko.[61] Metliški protestanti že nekaj let pozneje z njegovim življenjem in delom niso bili zadovoljni. Januarja 1573 so stanovi prejeli pismo metliškega sodnika in sveta, da je Matičič spočel izvenzakonskega otroka s svojo sosedo,[62] čemur je sledil dopis dela metliške protestantske skupnosti, ki je pisala, da *»je predikant gospod Mihael ... podajal nekaj časa čisti nauk in ni imel madeža, kakor se spodobi za pobožnega in zvestega pastorja in dušeskrbnika, vendar je po hudičevem navdihu popustil spodobno milost in čisti nauk zamazal ne le s kaznivim, nespodobnim življenjem in prešuštvom, temveč tudi z neprimernimi pridigami ...*«.[63] Posledica Matičičevega ravnanja in burne reakcije dela metliške protestantske skupnosti je bila, *»da je naša Kristusova cerkev sedaj nesložna in na dva ali tri dele razdeljena*«, zato so prosili, da postane njihov predikant Nikolaj Tuskanič (Tuschkanitsch), sicer predikant na gradu Krupa pri Semiču, Matičič pa se je do začetka leta 1574 umaknil na Vivodino, posest grofov Zrinjskih.[64]

Po zahtevi skupine metliških protestantov in odselitvi Matičiča je Tuskanič dobil leta 1574 povelje deželnega oskrbnika: *»Ker sedaj cerkev v Metliki ni preskrbljena s pastorjem ... vam je ukazano, da se karseda hitro odpravite in preselite v Metliko in tam skrbno načelujete krščanski skupnosti*«.[65] Vendar se je Matičič pozneje še večkrat pojavil v Metliki oziroma je prihajal na Metliško iz bližnje Vivodine in pridigal. Leto pozneje je upravitelj gospostva Metlika Štefan Kunič pisal deželnemu glavarju, da *»je bilo vaši blagorodnosti po nekih osebah nakazano, da nihče noče hoditi k pridigam gospoda Mihaela Matičiča. Vaši blagorodnosti to ni bilo pravilno sporočeno ... K njegovim pridigam gre celotna skupnost razen štirih ali petih ljudi, ki zaradi sovraštva in velike zavisti nočejo priti. Bogu hvala se je na velikonočni praznik pridigalo in prejelo Rešnje telo na gradu v Metliki. Pri taisti pridigi je bilo štiristo petdeset in več ljudi. Po pridigi sem jih zadržal* [in vprašal], *če bi skupnost hotela imeti kakšnega drugega predikanta ali tega gospoda Mihaela in dobil enoglasni odgovor, gospod Mihael nam je dovolj dober, nočemo drugega imeti.*«[66] Navkljub priporočilu

54 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 169, pismo Matije Klombnerja baronu Ivanu Ungnadu z dne 25. januarja 1563.

55 Steklasa *Protestantizem*, str. 83; Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 7, pismo Matije Klombnerja Primožu Trubarju z dne 24. februarja 1560.

56 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 2, pismo Gregorja Vlahoviča kranjskim stanovom z dne 25. oktobra 1567. Glej Dimitz *Geschichte*, str. 149: *»In Rudolfswert war schon vor 1569 Gregor Vlachowitsch angestellt*«.

57 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/3, sn. 12, nedatirano pismo Gregorja Vlahoviča kranjskim stanovom zaradi zahteve novomeškega sodnika, da odide iz Novega mesta. V pismu pravi tudi, da se je nekaj let poprej zadrževal v Metliki, vendar je bil od tam izgnan, nato je prišel v Novo mesto, tam deloval eno leto, nakar je *»ain neuen Bevelch .... dem Richter zu Rudolffswerdt zuekhomen daraus Er mir angetzaigt Er dorffte mich in der Statt nich gedulden*«.

58 Gruden, *Zgodovina*, str. 738–739.

59 Elze, Prediger 2, str. 54.

60 ARS, AS 2, š. 875, str. 312, prošnja Mihaela Matičiča, *predicanten in der Moetling*, iz avgusta 1569 za plačilo 50 guldnov, kjer se omenja tudi 15 guldnov za šolskega mojstra. Elze, Prediger 1, str. 182–183.

61 ARS, AS 2, š. 875, str. 526, prošnja Mihaela Matičiča z dne 29. januarja 1573.

62 ARS, AS 2, š. 875, str. 527, dopis sodnika in sveta mesta Metlika z dne 30. januarja 1573, ki je bil obravnavan 2. februarja 1573, »... *ainer Ersamen Lanndtschafft Provisionierter Predicant Ir deren von Moetling vorsteen neben seiner ehrlichen Haußwirten mit Margeretchn, seiner nachsten Nachperin ainen jungen Menchlein den Ehrbrich beganngen.*«

63 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, nedatirano pismo metliških meščanov verjetno iz leta 1574, podpisanih je 21 meščanov in 11 podložnikov *»allerley herrschafft in Moettlinger Poden*«. O Matičičevem ravnanju govori tudi pismo z 20. februarja 1574, kjer se omenja, da je *»herr Michael ainer Ersamen Landtschafft pesolter Predicant in der Metling mit fursezlichen ergerlichen erpruch mit einer ledigen weibs Pershon neben seinen Erlichen weib ponilchafft gemaht unnd ain khindt erzeugt ...*«. Tudi Gruden, *Zgodovina*, str. 739.

64 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, pismo metliških protestantov Gregorju Vlahoviču z dne 12. aprila 1574, pravijo *»Daß unnser Cristlich Khuerkh jez ain weill Er auf zbay oder drey thaill zwit und zerspaldt worden in dem ist in geshray ... in der gemain an ganngen. ... wir sollen ainer Ersamen Landtschafft umb herrn Niclassen Tuschkanitsch Suplieren damit Er unnser Taglicher Predicant soll werden*« Med podpisi srečamo vrsto istih imen kot v pritožbi zoper delovanje Matičiča, slednji je rekel, da *»zu mein Pfarr gehn herzogthumb thretten will, die mir von meinem genedig herrn herrn Graffen von Serin verlichen und begen worden*«. Sicer je bil Tuskanič že pred 1559 župnik v Semiču, med 1562–1565 pa v Črnomlju (glej Slekovec, Doneski, str. 42).

65 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, pismo deželnega oskrbnika Nikolaju Tuskaniču, predikantu v Krupi, z dne 20. aprila 1574 *»Dieweill nun die Khirchen alda zu Moetling mit khainen Pastorn versehen und nach dem Ir wolgedachten A: E: L: an euch unser bevelch, damit ir nuch auf das furderlichist dahin gehe Moetliung uberziehet und siedlet und alda der Christlichen gemain treulich fuersten ...*«

66 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, pismo Štefana Kuniča (Khunitsch), upravitelja gospostva Metlika, deželnemu glavarju Herbardu baronu Auerspergu z dne 19. aprila 1575 *»Dieselb E. gl. und hl. nit recht bericht undt mit ungrundt fier E. gl. unnd hl. khumen. Es geet nach die ganze Gemain zu seiner Predig außerhalb fier oder funnf die auß feindtschafft unndt grossen Neyd zu seiner predig nit geen wollen. Gott Lob ietz Negst verschienen am haylig Ossterfeyertag in Gschloß zu Mottling gepredigt unndt Communieret. Pey derselbig predig sind gewest fierthalbhundert Perschon unndt meres. Ich nach der Predig Inen fier gehalten ob die gemain einen anderen Predicanten*

upravitelja Matičič ni dobil službe nazaj, ostareli Tuskanič pa je ostal plačani metliški predikant vse do smrti v začetku 1575,[67] ko so Metličani prosili Gregorja Vlahoviča, naj se vrne in prevzame protestantsko občino.[68] Vlahovič je že v marcu 1575 zopet pridigal v Metliki,[69] tam prišel v konflikt z Matičičem in se zoper njegovo ravnanje pritožil stanovom.[70] Kot tedaj edini predikant za skupnosti v Metliki, Gradcu in Krupi je pisal stanovom, da se je tamkaj vedno vzdrževalo dva predikanta, in prosil, da se imenuje nov predikant, ki bo nasledil Nikolaja Tuskaniča, izbrala pa bi ga Krištof Špindler in Jurij Dalmatin.[71] Pet mesecev pozneje je stanove prosil za potrditev stroškov za plačilo drugega predikanta, kjer je omenjeno, da poleg njega deluje Štefan Kovačič, *»novo imenovani predikant«*.[72] Ker pozneje Kovačiča ne srečamo več, se zdi, da je iz Metlike odšel še pred Vlahovičem. V Metliki je deloval do konca leta 1580, ko je prosil stanove, da se mu zaradi selitve v Radeče ob Savi izboljša plačilo.[73] Vlahoviča je prihitela smrt, še preden je prispel v Radeče; umrl je leta 1581 v Ljubljani in bil tam pokopan.[74]

Ko je Vlahovič še deloval v Metliki, mu je bil po odhodu Kovačiča v pomoč imenovan predikant na gradu Krupa pri Semiču, Peter Vokmanič (Wocmanicius), ki je najpozneje leta 1581 postal edini predikant v Metliki[75] in je za dolgo zaznamoval tamkajšnjo reformacijo. Ker je deloval po odhodu Vlahoviča sam, je na začetku leta 1581 prosil stanove, da se za plačo njegovega pomočnika izdvoji določena vsota, ki jo je prej prejemal Gregor Vlahovič,[76] kar so stanovi tudi odobrili. Nedolgo po tem pa je moral po deželnoknežjem ukazu prenehati pridigati v mestu Metlika in se preseliti iz mesta,[77] s čimer se je začela zelo zanimiva epizoda razvoja metliškega protestantizma, v kateri lahko vidimo spretno izkoriščanje pravne imunitete posesti svobodnega deželana, kjer deželnoknežji dekret v mestu ni imel veljave. Vokmanič je namreč navkljub prepovedi pričel pridigati na posesti Sigmunda Semeniča pred mestom in v starem metliškem gradu, v kapeli sv. Katarine, tedaj v lasti Adrijana Schweitzerja. O tem je bil obveščen knez in sledil je ukaz deželnemu upravitelju in vicedomu, da se morata tako Vokmanič kot učitelj umakniti iz Metlike.[78] Ukaz je bil posredovan naprej, nakar je moral Vokmanič prenehati s pridigami na gradu in se umakniti iz Metlike.[79] Ker mu mesto ni smelo zagotoviti bivališča, v okviru pomirja (mestnega ozemlja, Burgfried) pa tudi ni smel pridigati, se je deželni upravitelj obrnil na Sigmunda Semeniča s prošnjo, da Vokmaniču zagotovi bivališče.[80] Semenič je pisal teden pozneje, da bo na svojem zemljišču postavil leseno stavbo, *»ki ne bo nikakršna cerkev, temveč le lesena baraka, tako da se bo v času slabega vremena dalo spodaj stati. Poleg bo postavljena tudi lopa, za*

oder den herr Micheln haben radaruff anhallig geanndt wordt, der herrn Michall ist uns guett genueg wollen khain annderen haben.« Zelo zanimiva je lokacija pridiganja, metliški grad, in tudi množica ljudi, ki se je velikonočne pridige udeležila – kar 450 in več oseb. Glede »nekaj oseb, ki nočejo k pridigi«, pa jasno govori število podpisnikov pod zahtevo iz 1574, kjer srečamo 21 »Berhorsambe« meščanov in 11 podložnikov *»allerley herrschafft in Moettlinger Poden«* (glej opombo zgoraj).

67 ARS, AS 2, š. 876, str. 74, prošnja protestantske skupnosti mesta Metlika za imenovanje Gregorja Vlahoviča, predikanta, ki bo *»der Gemein mit leer, Predigen oder gelere wandl wie zuvor widerzustehen«*. Elze, Prediger 2, str. 56, navaja, da je Nikolaj Tuskanič umrl 11. marca 1575.

68 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 1, pismo Krištofu Špindlerju (Christoff Spindler), kranjskemu superintendentu, z dne 14. decembra 1576, kjer se omenja *Georgen Vlachovitsch Christliche Predicant in den Moetling*. Špindler je bil poslan v Metliko, da ga izpraša (*zu examiniern*). Vlahovič je občino nato prevzel in bil pozneje upravičen do plače, ki jo je dobival Nikolaj Tuskanič.

69 ARS, AS 2, š. 876, str. 123, prošnja Gregorja Vlahoviča stanovom, obravnavana dne 26. julija 1575.

70 ARS, AS 2, š. 876, str. 124, obtožba *Gregorn Vlachovitsch Cristliche Predicant in der Moetling* proti Mihaelu Matičiču, obravnavana dne 26. julija 1575.

71 ARS, AS 2, š. 876, str. 285, prošnja Gregorja Vlahoviča stanovom za imenovanje drugega predikanta v Metliki, Gradcu in Krupi, saj sta bila *»allzeit zween Predicanten in der Moetling, Graz und Khrupp gehallten worden«*, obravnavana dne 14. decembra 1576.

72 ARS, AS 2, š. 876, str. 313, prošnja Gregorja Vlahoviča stanovom za dodelitev 20 renskih goldinarjev za plačilo drugega predikanta v Metliki, obravnavana dne 22. maja 1577. Štefana Kovačiča omenja Dimitz (*Geschichte* 3, str. 150), v Grudnovi *Zgodovini* pa ga ne srečamo.

73 ARS, AS 2, š. 877, str. 155, prošnja Gregorja Vlahoviča stanovom za izboljšanje plačila 80 renskih goldinarjev s še dodatnimi 20 renskimi goldinarji, *»Nachdem er sich von Moetling gehen Ratschach zuubersidlen willes«*, obravnavana dne 14. decembra 1580.

74 Hitzinger, *Beitraege*, str. 7–8, »Auszuege aus dem Matrikenbuche der Evangelischen in Krain vom J. 1578 bis 1597«, piše *»Gregor Vlachovitsch, ein christlicher eifriger Praedicant, ist den 18. Febr. 1581 gestorben und bei St. Peter begraben«*.

75 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, nedatirano pismo predikanta Krištofa Špindlerja deželnim stanovom.

76 ARS, AS 2, š. 877, str. 217, prošnja *Petri Wocmanicii Predicanten zu Moetling* stanovom, za plačilo in vzdrževanje pomočnika, iz plače Gregorja Vlahoviča, obravnavana dne 16. marca 1581.

77 ARS, AS 2, š. 877, str. 221, odgovor deželnih stanov na prošnjo metliškega mestnega sodnika in sveta o odslovitvi predikanta in šolskega mojstra z dne 17. marca 1581, kjer se omenja *»auch die Predigen nicht inn sonder ausser der Statt beschehen«*.

78 Dimitz, Urkunden, str. 65, pismo nadvojvode Karla kranjskemu deželnemu glavarju in vicedomu z dne 18. januarja 1582, kjer se omenja, da *»ein Praedicant Petrus Wotzmanicius in Moettling in der Vorstadt in des Semenitsch behausung aufhalten un disch jetzo unterstehen solle in der Stadt im alten Schloß bei Adrian Schweitzer zu predigen und der sectische Schulmeister in weiland Christoph Gelbers bahausung Schul zu halten ...«*

79 Dimitz, Urkunden, str. 65, pismo vicedoma Nikolaja Bonoma in deželnega upravitelja Wolfa barona Thurna z dne 16. februarja 1582.

80 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, pismo Krištofa barona Auersperga, deželnega upravitelja in upravitelja deželnega glavarstva na Kranjskem Sigmundu Semeniču *»unnsern besonnderen lieber freundt«*, z dne 2. septembra 1581.

bivališče predikantu.«[81] Vokmanič se je v stiski večkrat obrnil na stanove in prosil za dodelitev cerkve pri Metliki, pisal pa je tudi grofu Zrinjskemu, če bi mu ta dodelil hišo in hubo nekje pri Kolpi blizu Metlike, da bi se lahko preživljal.[82] Najboljši opis dogajanja srečamo v Vokmaničevem pismu stanovom, ki je nastalo nekaj dni po omenjenem dopisu grofu Zrinjskemu, kjer pravi: »... *iz Metlike ni bila pregnana in izgnana le moja oseba, temveč mi je bilo povsem prepovedano pridigati na mestnem ozemlju* [Burger Grundt und Jurißdittion] ... *Nato sem se podal na posest gospoda Sigmunda Semeniča, ki leži tam pri robu mesta v okviru mestnega pomirja kot deželanova svobodna posest in po pridobitvi njegovega privoljenja in dovoljenja ... sem do sedaj pod milim nebom na polju ubogemu ljudstvu pridigal božjo besedo.*«.[83] Zato je prosil kranjske odbornike, da se pričnejo pogajati z omenjenim Semeničem, »... *da se ponovno vzpostavi mesto pridigarja in naredita streha in staja, pod katero bi se krščanska skupnost mogla zbrati in poslušati božjo besedo ter se udeležiti božje službe.*«[84] Ker sta bila tedaj mestni sodnik in starešina (namestnik mestnega sodnika, drugje sodni upravitelj) protestanta, se je predlagalo, da naj se »*pri njiju poprosi, da pri takšnem krščanskem opravilu in gradnji pripomorejo in dajo les iz njihovega mestnega gozda.*«[85] Kljub protestantski večini v organih mestne avtonomije se v mesto ni vrnilo protestantsko bogoslužje, saj je bila v nasprotnem primeru zagrožena kazen 600 renskih goldinarjev,[86] Sigmund Semenič pa je vsemu navkljub ločil del svojega posestva pred Metliko in dovolil izgradnjo lesene kapele.[87] Ko je o tem slišal protestantom nenaklonjeni komtur križniške komende v Metliki, Tomaž Dornberg, je pisal Semeniču: »*Skupnost mesta Metlika hoče na vašem posestvu izven Metlike ... leseno kapelo ali pridigarsko hišo postaviti in ker je to po volji našega milostljivega gospoda in deželnega kneza prepovedano, se kaj takšnega ne bo zgodilo.*«[88] Semenič se je nato obrnil na upravitelja kranjskega deželnega glavarstva Wolfa Thurna, ki je podprl izgradnjo kapele in sedem dni pozneje pisal komturju nemškega reda v Metliki, da bo »*kapela postavljena izven Metlike zoper vašo voljo in vas same ni potrebno prositi ...*«.[89] Upravnik pa je pisal isti dan tudi Semeniču in potrdil svoj ukaz, da se komtur ne bo vmešaval v gradnjo na svobodni posesti dežela.[90] Protestantska molilnica pred mestom Metlika je bila tako postavljena najpozneje do leta 1587 in v njej je pričelo potekati protestantsko bogoslužje pod vodstvom Vokmaniča.[91]

Navkljub vsem oviram je delo reformatorjev potekalo naprej. Tako je Vokmanič junija 1582 prosil stanove, da v Metliko imenujejo novega šolskega mojstra, Sebastjana Schwartza,[92] štiri leta pozneje

81 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, pismo Sigmunda Semeniča Krištofu baronu Auerspergu, deželnemu upravitelju in upravitelju deželnega glavarstva na Kranjskem, z dne 9. septembra 1581. Podobno srečamo v odgovoru Sigmunda Semeniča odposlancem mesta Metlika, v AS 2, š. 877, str. 260, kjer pravi »*khain rechte Khierchen sondern allein von holtz ain Schupffen somit das man in Zeit ungewitters ... darundter steen moegen. Zurgerichtet ... das Predicanten wohnung erbautz worden.*«

82 ARS, AS 2, š. 877, str. 292, v zasedanju stanovskega odbora 3. aprila 1582 je bila obravnavana prošnja Petra Vokmaniča »*per furschenken ainer Khierchen umb Moetling*«, poleg pa je bil tudi »*ainer Fuerschrifft an herr Grafen von Serin dahin zuvilfahren ob er zunaegst ... der Culpp gegen Moetling mit ainen heusl und hueben underkhomben moechte.*«

83 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, pismo Petra Vokmaniča kranjskim deželnim odbornikom z dne 3. aprila 1582, »*So hab ich demnach auf des herrn Sigmunden Semenitschen Grundt alda bei der Statt rin im Burgfridt gelegen als ainen Landtman fraiem aigenthumb nach beschachenem seinem zuegeben bewilligung und erlaubnus ... under ofnem Himel auf ainem Agkher, dem armen Volchk Gottes wort bischer furgetragen.*« Očitno je bilo tudi znotraj metliškega pomirja (*im Burgfridt*) več imunitet, kjer organi mestne avtonomije niso imeli oblasti.

84 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, pismo Petra Vokmaniča kranjskim deželnim odbornikom z dne 3. aprila 1582, »... *damit dem Predigambt wider nach ersetzt und etwa ein dach und Stell gemacht, darunder sich ain Christlich Gemain versamblen und gottes worth horen und beywonen moge.*«

85 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, pismo Petra Vokmaniča kranjskim deželnim odbornikom z dne 3. aprila 1582, »*Und nachdem der jetzig Richter und Staraschina in der Metling unserer Relligion sein. So wolten ... durch Schreiben bei inen auch ain Furbitt thuen, das Sy zu solchem Christlichen Werck und Gepeu auch helfen und hotz aus irem Stattwaldt geben wolten.*«

86 Dimitz, Urkunden, str. 65, pismo metliškega sodnika in mestnega sveta deželnemu upravitelju Wolfu Thurnu in vicedomu Nikolaju Bonomu z dne 12. februarja 1582.

87 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, pismo Sigmunda Semeniča upravitelju kranjskega glavarstva Wolfu Thurnu z dne 14. oktobra 1585, »... *hab ich denn herrn Pettern Wocmanicius als ainer Ersamen Landschafft in Crain p. Provisionierten Predicant ain stuekh Erdtriechs bei meiner Behausung in der Mottling alspaldt aingeraumbt auf das man darauf Gott dem herrn zu lob und Ehren das Gottlich wortt Predigen dem ain hulzene Capeln erhoben und Pauen muge, bey welchenen ich gannzlichen verbleyb.*«

88 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, pismo Tomaža Dornberga, komturja metliške komende, Sigmundu Semeniču z dne 7. avgusta 1585, v nadaljevanju pravi »*Is es euch (vonn verhuettung grosses schandes) und imwissung allerlei gefahr mein freundlich und Nacht Perliche bith gedachten stat Mothling solliches zuerlassen abzulegen verschaffen damit hinfuro gutte freundliche Nacht Perschafft zwischen uns allen gehalten wierdet.*«

89 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, pismo Wolfa Thurna, upravitelja kranjskega glavarstva, metliškemu komturju Tomažu Dornbergu z dne 21. oktobra 1585.

90 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, pismo Wolfa Thurna, upravitelja kranjskega glavarstva, Sigmundu Semeniču z dne 21. oktobra 1585, kjer pravi med ostalim »... *herrn Comentheuer werde sich ferohin an ainer Er: Landtschafft aigentlichen grundt kheines eintragen unddterwienden sonndern zuruche begeben.*«

91 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, pismo z dne 16. septembra 1587, kjer se omenja »*das Khirchl vor der Statt*«. Obstoj zgradbe omenja tudi Valvasor (*Die Ehre*, III, str. 325), vendar ne pri opisu mesta Metlike, kjer bi ga pričakovali, temveč Semiča, kjer pravi, da je gospod Sigmund Semenič vzdrževal evangelijskega pridigarja, ki je pridigal v leseni kapeli poleg gradu, kar seveda ne drži.

92 ARS, AS 2, š. 877, str. 303, prošnja Petra Vokmaniča za imenovanje Sebastjana Schwartza za šolskega mojstra v Metliki, obravnavana dne 9. junija 1582.

pa je prišel v spor s tedanjim učiteljem Jurijem Germekom.[93] S stanjem v Metliki in pridiganjem pred mestom pa se nikakor ni sprijaznil komtur metliške komende Tomaž Dornberg, ki je kljub imuniteti Semeničevega posestva poskušal ovirati pridiganje. Tako se je na začetku leta 1587 Vokmanič pritožil zoper komturja in omenjal, da ga moti pri izvajanju pastoralnega dela.[94] Gonjo zoper delo reformatorjev pa ni izvajal le komtur nemškega reda, nekaj let pozneje, v novembru 1592 so iz Gorice poslani najemniški vojaki v »*do sedaj ohranjeno in na svobodnem zemljišču zgrajeno evangeličansko zbirališče ob polnoči čez okno zlezli, potrgali mizo in nekaj stolov, jih zložili na kup v kotu in zažgali: s tem ni bila ogrožena le lesena kapela, temveč tudi celotno ubogo mesto, skupaj z ubogimi ljudmi in njihovo revščino, kajti vse je narejeno iz lesa in bi bilo zgorelo pozimi v isti noči*«. Nadalje poroča Vokmanič, da so prebivalci le z velikim trudom uspeli pogasiti ogenj.[95] S tem pa omenjeni najemniki še niso bili zadovoljni, saj so »... *na sv. Janeza dan se namenili ... omenjeno leseno kapelo obložiti s smodnikom in prižgati na vseh štirih kotih.*«[96] Lesena kapela je kljub vsemu obstala, Vokmanič pa je pridigal pred Metliko vse do leta 1598, ko je bil ponovno pregnan in se je umaknil na vivodinsko posest grofov Zrinjskih, od koder je še vedno hodil pridigat v Metliko.[97]

Kot zadnji metliški predikant ga je nasledil Peter Lukič (Lueckitsch), po rodu iz Ozlja na Hrvaškem, ki je poprej že leta 1579 deloval na Krupi[98] verjetno kot Vokmaničev pomočnik, in nadaljeval s pridiganjem pred mestom.[99] Lesena kapela je stala še leta 1598 in v njej je potekalo bogoslužje pod vodstvom predikantov, ko je deželni komtur Markvard Egkh poročal: »*Luteranski predikant pridiga pred mestom Metliko na posestvu gospoda Semeniča izven prave katoliške cerkve. Pri tem najdemo med poslušalci ne le del preprostega kmetstva* [Paurs volkh], *temveč tudi večino meščanstva, tako da ostaja cerkev katoliškega duhovnika prazna ...*« Zahteval je, da se tega več ne sme trpeti.[100] Nedolgo po tem je pisal upravnik kranjskega vicedomskega urada sodniku in svetu mesta Metlike, da morajo pod kaznijo 300 renskih goldinarjev predikanta izgnati, tako da bodo »*ovčice ponovno privedene h krščanski katoliški veri in cerkvi, ki edina zveliča, in bodo tam ostale*«, pismo pa se je moralo odpreti v prisotnosti celotnega meščanstva.[101] Očitno pa upravnikov ukaz še ni zadoščal, saj je v novembru 1598 Pavel Kočevar (Kottscheer), upravnik kranjskega vicedomskega urada, izdal Petru Lukiču ukaz,[102] naj odide iz Metliškega in dednih knežjih dežel pri grožnji telesne in smrtne kazni. Tudi komtur Markvard Egkh je prejel ukaz, da poskrbi, da bodo Metličani ukaz res spoštovali in izvršili. Tako je bila konec leta 1598 reformacija v Metliki poražena in je delo reformatorjev zamrlo, prav z deželnoknežjimi ukazi in poročili metliškega komturja v letu 1598 pa lahko postavimo začetek protireformacije oz. deželnoknežje reformacije na Metliškem.

Nadaljnje redno delo je tako bilo onemogočeno, vendar opažamo dokončen zaton protestantizma v mestu Metliki skoraj dve desetletji pozneje. Viri nam poročajo o poznejših občasnih obiskih, tako se še v letih 1609[103] in 1614[104] omenja prisotnost predikantov na Metliškem. Leta 1609 se je poročalo, da prihaja s posesti Zrinjskih na Metliško enkrat letno izgnani predikant Mihael Verbec (Verbetz) in pridiga.[105] Verbec sicer ni nosil naslova metliškega predikanta, vendar je bil zadnji, ki je oskrboval metliške protestante še dobrih deset let po izgonu zadnjega predikanta. Prav to oskrbovanje z vivodinskih posesti Zrinjskih je botrovalo dejstvu, da je bilo še leta 1615 pred protireformacijsko komisijo v Ljubljano poklicanih kar 32 meščanov mesta Metlika, kar pa ni zadnja omemba protestantskih vernikov v Metliki.[106] Zadnjo omembo protestantov srečamo leta 1617, ko so bili po deželnoknežjem ukazu poklicani pred videcoma v Ljubljano Jurij Golobarič, Andrej Jurašič in njegova

93 ARS, AS 2, š. 878, str. 340, odgovor na obtožbo Petra Vokmaniča proti Juriju Germeku, šolskemu mojstru, ki je bila obravnavana pred stanovskim odborom dne 12. junija 1586. Germeku je bila tožba naznanjena, bil je odpuščen, na mesto njega pa imenovan Matija Kompare. Zaslišanje obeh je potekalo 20. septembra 1586, podroben opis obtožb srečamo na str. 427, nato pa na str. 508–509.

94 ARS, AS 2, š. 878, str. 538, obtožba Petra Vokmaniča zoper Tomaža Dornberga, »*wegen ime furnemmende hinderungen in der Predigambt an ainen Landtman grundt der herrn Sigmunden Semenitschen.*«

95 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, pismo Petra Vokmaniča »*ecclesiastus metlingensis*« kranjskim deželnim stanovom iz leta 1592, pismo ni datirano, vendar je verjetno nastalo v zadnjih dnevih novembra ali v začetku decembra. Glej tudi Gruden, *Zgodovina*, str. 739.

96 Glej prejšnjo opombo.

97 Gruden, *Zgodovina*, str. 739.

98 Lopašič, Prilozi, str. 172–173.

99 Gruden, *Zgodovina*, str. 739.

100 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, pismo komturja Markvarda Egkha kranjskemu vicedomu iz 1598, pismo ni podrobno datirano.

101 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, pismo Bernarda Barba, upravitelja kranjskega vicedomskega urada, metliškemu sodniku in mestnemu svetu z dne 27. aprila 1598, prejeli so ga 12. maja 1598. Glej Gruden *Zgodovina*, str. 739. To je sicer zanje pismo v snopiču 9, »Luthertum in Moettling«, tako da iz tega gradiva ne izvemo več o protestantizmu v Metliki.

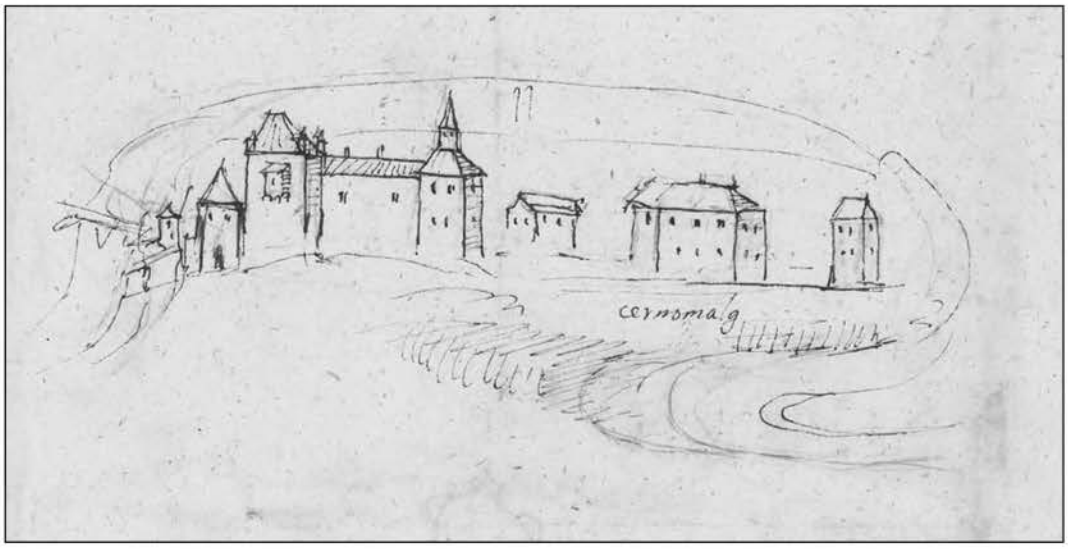
102 Dimitz, Urkunden, str. 100, ukaz Petra Kočevarja upravitelja vicedomskega urada Pavlu Lukiču z dne 1. decembra 1598.

103 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 6, Registraturbuch ueber die Religion Reformations Schriften des Hertogthums Crain vom 1600 bis 1616 Jahr, str. 142, reg. št. 97. Omenja se ukaz deželnega kneza iz leta 1609.

104 Loserth, *Akten 2*, str. 627, št. 1976, »*Da sich etliche Praedikanten auf Moettlinger Boden aufhalten...*«.

105 Dimitz, *Geschichte*, str. 354; Elze, Predikanten 2, str. 57.

106 Dimitz, Urkunden, str. 119, št. 261: Vorladungsdecret der Religions-Reformations-Commission, Laibach, 26. october 1615.

Črnomelj okrog leta 1604/1605, kakor ga je videl topograf Ivan Klobučarič. Upodobitev se nahaja na listu 52b v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu.[107]

žena, Ivan Šurjanc in Martin Šalkovič, vsi metliški meščani.[108] Po 1617 pa ne srečamo več poročil o protestantih v mestu Metlika.

Drugo središče reformacije na Metliškem je bilo mesto Črnomelj, po velikosti in pomenu v 16. stoletju za mestom Metliko, saj ni imelo pomembnejše vojaške, ne upravne vloge. Protestantska skupnost v Črnomlju je nastala časovno za metliško, na podlagi ohranjenega gradiva lahko sklepamo, da je bila tudi manjša. Za protestantsko dejavnost v Črnomlju je značilno, da ni vedno imela svojega predikanta, temveč so službo občasno opravljali t. i. *feldpredicanten*, vojaški predikanti, zadolženi za versko oskrbo obmejnega vojaštva, ki so poleg tega oskrbovali tudi črnomaljsko skupnost. Prvi reformator, ki bi lahko deloval v Črnomlju, bi lahko bil župnik nemškega reda Jurij Dragolič (Dragolitsch) v letih 1556–1559,[109] ki je kot duhovnik že poprej deloval v Ljubljani, gojil določene protestantske nazore, bil tam leta 1547 zaradi tega zaslišan, nato pa odpadel od protestantizma.[110] V Črnomlju je deloval kot komtur črnomaljske komende[111] in črnomaljski župnik ter bil v tesnem stiku z metliškim komturjem, Matijo Zmajičem,[112] ki ga srečamo leta 1559 med recenzenti hrvaškega prevoda Svetega pisma. Zmajič je toleriral delovanje protestantov in celo sodeloval pri njihovem delu, tako lahko predpostavimo, da tudi Dragolič ni, tudi glede na svojo preteklost, odkrito nasprotoval njihovemu delu. Gotovo je bil tudi v stiku s tedaj v Metliki že aktivnima Vlahovičem in Tulščakom. Dragolič je prišel v spor s (tedaj očitno katoliškim) Krištofom Črnomaljskim, ki ga je leta 1558 tožil pred ograjnim sodiščem.[113] Po Dragoliču je dobil črnomaljsko faro leta 1559 Janez Likek, po njegovi smrti 1562 pa semiški župnik, poznejši krupski in metliški predikant Nikolaj Tuskanič.[114] Ali je Tuskanič že v Črnomlju prevzel protestantski nauk, je vprašljivo, gotovo pa je, da je tako kot njegov prednik Dragolič gojil simpatije do reformacije in ji ni nasprotoval oz.

[107] H Klobučaričevi upodobitvi moramo dodati tudi kratko notico o dolenjskih in metliških mestih, kakor jih je videl v istem času škof Tomaž Hren. »*Tako propadajo mesta in trgi na Dolnjekranjskem. Kakor je bilo opaziti pri reformaciji, v Novem mestu, Višnji Gori, Metliki, Kostanjevici, Mokronogu, Črnomlju, Žužemberku, je sedaj pol mesta praznega in nenaseljenega, ostale hiše in obzidje pa propadajo in se spreminjajo v ruševine...*« (Dimitz, Urkunden, str. 110–111). Še dobrih sedemdeset let pozneje kranjski polihistor Valvasor, vsaj v primeru Metlike in Črnomlja, na svojem potovanju po deželi ni uzrl drugačnega stanja, kar je tudi opisal v svoji Slavi.

[108] Loserth, *Akten 2*, str. 711, št. 2177, in str 716, št. 2194, kjer pravi »*Jurij Goloberič je podal izpovedni listek. Andrej Jurašič pravi, da njegova žena ni katoliške vere, večkrat jo je pretepel, pa ni nič pomagalo ...*«

[109] Slekovec, Doneski, str. 41–42.

[110] Žnidaršič-Golec, *Duhovniki*, str. 240.

[111] ARS, AS 306, zvezek št. 18, 1556–1560, tožba z dne 14. marca 1558, kjer se imenuje *Herr Georg Dragolitsch Teutsches ordens heuß Comenthauer zu Tschernembl*. Gre za tožbo zaradi hube med Dragoličem in Tomažem Smrekarjem, meščanom Črnomlja.

[112] ARS, AS 306, zvezek št. 18, 1556–1560, tožba z dne 30. novembra 1559, *herrn Mathiasen Smeyitschen hauß commentheurs inn der Mettling unnd herr Georgen Dragolitsch Teutsch ordens Pfarrherr zu Tschernembl gegen den Edlen und Vessten Christoffen Semenitschen.*

[113] ARS, AS 306, zvezek št. 19, 1558–1561, tožba z dne 14. marca 1558, v kateri »*herr herr Christoff herr zu Tschernembl Clagt geubt zu dem Erwerdigem Geysstlichem herrn Joergen Dragolitsch der Zeit Pfarherr unnd Commenntheuer zu Tschernembl ... um das verschreybung zwelff hueben Satzweiß umb zway hundert guett ducaten die* Ad pias causas *zum Gottsdiennst inhallt der verschreybung so verlesenn worden*«.

[114] Slekovec, Doneski, str. 42, »1562, dne 2. septembra. Semiški župnik Nikolaj Tuškanič prevzame po smrti župnika Janeza Likeka, črnomaljsko župnijo.«

jo oviral. V Črnomlju je ostal do leta 1565, nato pa pričel delovati kot predikant na gradu Krupa pri Semiču.[115] V istem letu je črnomaljski grad od Krištofa Črnomaljskega kupil Nikolaj Frankopan, podpornik protestantskega šolstva v Črnomlju, Črnomaljski pa so se odselili na Štajersko.

Kot prvi predikant v Črnomlju je že pred letom 1567 nastopil Ivan Kočevar (Hans Gotschewar),[116] ki je konec leta 1567 prosil za preselitev v Višnjo Goro in tam najpozneje februarja 1568, ko so Višnjegorci pisali stanovom o nastavitvi in plačilu predikanta,[117] že pričel delovati. Nasledil ga je Ivan Schweiger (Hans Schweiger), do 1562 župnik v Kočevju, nato pa oskrbnik auersperške posesti Nadlišek, katere del je bil tudi v Črnomlju in je predstavljala eno izmed imunitet znotraj mestnega pomirja. Gotovo lahko ravno tam, poleg kapele na črnomaljskem gradu, iščemo prostor protestantskega bogoslužja. Schweiger je pridigal v Črnomlju še julija 1569, nato prosil deželne stanove za denar za preselitev iz Črnomlja v Ljubljano[118] in konec leta 1569 dobil naznanitev, da je imenovan za *»slovenskega predikanta«* v Ljubljani,[119] kjer je pozneje razvil zavidljivo kariero.

Zdi se, da je še pred odhodom Schweigerja, v letu 1569, pričel v Črnomlju delovati Martin Grgič (Gorgitsch),[120] ki je kot vojaški predikant pridigal tudi posadkam v trdnjavah Vojne krajine in drugje. Da je bila črnomaljska skupnost preskrbljena tudi nekaj let pozneje, priča odgovor stanovskega odbora na prošnjo Nikolaja Tuskaniča za položaj predikanta, ko se mu je svetovalo, naj se preseli v Novo mesto, saj sta bili skupnosti v Metliki in Črnomlju že primerno oskrbovani.[121]

Čeprav se ju ne omenja izrecno kot črnomaljska predikanta, bi lahko analogno sklepali, da sta kot vojaška predikanta oskrbovala črnomaljsko skupnost Jurij Juričič, po njegovi smrti leta 1578 pa Tomaž Jagonič, ki je že poprej deloval na gradu Hmeljnik in bil tam s strani stanov plačani predikant.[122] Natančnejših podatkov o skrbi za črnomaljsko protestantsko skupnost vse do leta 1582 ne srečamo, ne vemo tudi, kdaj je Grgič prenehal z delom. Še pred letom 1582 je bil v Črnomlju nastavljen Anton Neapolitanus (Novomeški). Pred mesecem majem 1582 se je Neapolitanus preselil v Karlovec, kjer je pričel delovati kot drugi predikant, zato je mesto Črnomelj prosilo za namestitev novega predikanta.[123] Protestantska skupnost v Črnomlju je prosila, naj *»omenjeni Neapolitanus vsaj enkrat mesečno obišče krščansko skupnost v Črnomlju in pridiga božjo besedo ... ter ko mu bo nakazano, pride v Črnomelj in opravi svojo dolžnost krsta in svetega zakramenta ...«*.[124] Neapolitanus je vse do leta 1584 oskrboval skupnost v Črnomlju, nakar je odšel na Štajersko in vse do smrti 1586 deloval na gradu Rajhenburg.[125] Junija 1586 ga je nasledil v Metliki rojeni Vid Subtilič (Subtilitsch),[126] ki je bil izkušen pridigar in je že poprej deloval na Ogrskem, se nato preselil v Ljubljano in bil od tam nastavljen v Črnomelj.[127] V oktobru 1586 je pričel prejemati stalno plačilo s strani stanov,[128] vendar se zdi, da plačilo ni bilo zadostno, saj so Črnomaljci že 1587 prosili za namestitev stalnega predikanta in izboljšanje njegovega plačila,[129] kar jim je tudi bilo odobreno. Do decembra 1587 so se za Subtiliča ponovno zavzele

115 Gruden (*Zgodovina*, str. 739), piše, da se je Tuskanič poluteranil 1567 in nato postal predikant na Krupi.

116 ARS, AS 2, š. 875, str. 239, dopis *Hannsa Gotschewarja* z dne 20. novembra 1567 o preselitvi na Višnjo goro.

117 ARS, AS 2, š. 875, str. 244, »Ain schreyben« Višnjegorcem o *Hansu Gotschewerju*, z dne 23. oktobra 1567. Na str. 280 srečamo prošnjo Višnjegorcev o vzdrževanju predikanta z letnim plačilom 32 renskih goldinarjev *»Sy herrn Hannß Gotschewar zu lerem bredicannten besteldt«*.

118 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 1 »Diverse Predicanten«, pismo Hansa Schweigerja kranjskim deželnim stanovom z dne 8. julija 1569.

119 ARS, AS 2, š. 875, str. 320, *»Herrn Hanßen Schweiger Predicanten zu Tschernembl soll verkhundet werden, daß Er von ainer Ersamen Landtschafft zu ainen windischen Predicanten alhie furgenommen ...«*, *»alhie«* se seveda nanaša na Ljubljano.

120 ARS, AS 2, š. 875, str. 312, prošnja Martina Grgiča, *»Predicanten zu Tschernembl«* z dne 11. avgusta 1569, v kateri prosi za plačilo 10 goldinarjev. Glej tudi Gruden *Zgodovina*, str. 739; Dimitz *Geschichte*, str. 150.

121 ARS, AS 2, š. 875, str. 426, ukaz stanovskega odbora Nikolaju Tuskaniču, obravnavan dne 5. oktobra 1571 *»Herrn Niclasen Tuskhanitschen der frei Christlichen Predicant in der Moetling zubevelchen. Weil furkhomme, daß hievor daselbst zu Moetling ein guete Predicant also auch zu Tschernembl ...«*

122 Podlogar, *Kronika*, str. 55; Dimitz, *Geschichte*, str. 151. Podlogar je povzemal po Dimitzu in sklepal, da je bil v tem času, ravno pred nastankom Karlovca (1579), Črnomelj izhodišče za vojaške predikante, ki so pridigali protestantskemu vojaštvu v Vojni krajini. Tomaža Jagoniča srečamo v ARS, AS 2, š. 875, str. 329, *Herrn Thomasen Jagonitsch Predicanten zu Hopfenbach*, ko je prosil za *»kleine provision zu seiner underhaltung«*, pri čemer se mu je odobrilo 20 guldnov. Gruden (*Zgodovina*, str. 736) pravi, da je bil v času delovanja Jagoniča Hmeljnik posestvo gospodov Črnomaljskih, kar ne bo držalo, saj je Ivan Črnomaljski grad Hmeljnik leta 1563 prodal Ivanu Lenkoviču.

123 ARS, AS 2, š. 877, str. 301, dopis mesta Črnomelj na stanove *»Die Statt Tschernembl unnderhaltung aines Christlichen Predicanten weil Herr Anthoniy Neapolitano sich seinem dienst nach auf Carlstatt uebersidln muessen«*, obravnavan dne 28. maja 1582.

124 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 4, pismo deželnih stanov karlovškemu poveljniku Joštu Jožefu Thurnu z dne 31. maja 1582. Gruden, *Zgodovina*, str. 740.

125 Elze, Prediger 1, str. 185.

126 ARS, AS 2, š. 878, str. 343, prošnja Vita Subtiliča deželnim stanovom za pomoč pri odplačilu dolgov, obravnavana dne 16. junija 1586. O Subtiliču glej Elze, Prediger 1, str. 199–200.

127 Gruden (*Zgodovina*, str. 740) pravi, da je bil Subtilič imenovan za »celoten metliški okraj«, kar bi držalo za Črnomelj, Krupo in Gradac, njegovo delovanje v Metliki pa ni izpričano.

128 ARS, AS 2, š. 878, str. 358, odločba o plačilu Vitu Subtiliču, sprejeta dne 13. oktobra 1585. Plačilo se je odvzelo Neapolitanu, ki ga je dotedaj prejemal.

129 ARS, AS 2, š. 879, str. 20–22, razprava o imenovanju in plačilu predikantov v Radovljici, Metliki in Črnomlju z dne 6. februarja 1587.

skupnosti v Črnomlju, Krupi, Gradcu in Pobrežju in dosegle, da mu je bilo izboljšano plačilo.[130]

Poleg Subtiliča je v Črnomlju kot vojaški predikant za kratek čas v letu 1597 deloval tudi sporni Gregor Sitarič, sicer predikant na Krupi.[131] Subtilič je pridigal vse do 1598, ko je zoper njega in njegovo delo nastopil komtur Markvard Egkh in pisal deželnemu vicedomu: »*Kot se zdi, luteranski predikant biva v mestu Črnomelj in izven prave katoliške cerkve božjo službo in pridigo na trgu in po ulicah opravlja. Pri tem niso udeleženi le preprosti kmečki ljudje, temveč je najti tudi veliko meščanov. Tako da cerkev katoliškega duhovnika ostaja prazna.*«[132] Kakor za Metliko je upravnik kranjskega vicedomskega urada Bernard Barbo poslal zahtevo sodniku in mestnemu svetu, da pod kaznijo 300 renskih goldinarjev izženejo predikanta, kajti »*tovrstnih zavedljivih predikantov ali dušeskrbnikov ne samo v vašem mestu temveč tudi v ostalih mestih in trgih, kamor vstopijo, na noben način ne bomo trpeli.*«[133] Subtilič se je pritožil na Egkhove navedbe,[134] vendar sta se črnomaljski sodnik in mestni svet morala ukloniti ukazu. Nedolgo po tem je Subtilič pisal, da mu je »*ukazano s pridigami prenehati in se povsem oddaljiti iz mesta ...*«, vendar ker je imel vicedomov ukaz oblast le na mestnem ozemlju, ne pa na imunitetah znotraj njega, piše Subtilič, da če se ne bo nihče postavljal po robu njegovemu delu, bo »*v mojega dobrega gospoda Viljema Schnitzenbauma hiši, ki je svobodna posest, mirno in zadovoljno živel.*«,[135] saj tja deželnoknežji ukaz mestu ni segel. Po maju 1598 o Subtiliču ne slišimo več in lahko sklepamo, da je prenehal z delom, s čimer se je tudi dokončno zaključilo poglavje reformacije v Črnomlju. O očitnih uspehih dela predikantov pa priča dejstvo, da so leta 1615 v Ljubljano pred protireformacijsko komisijo poklicali iz Črnomlja štiri ljudi, ki so se morali zagovarjali zaradi svojih domnevno protestantskih verovanj.[136] Vabilo na zagovor oktobra 1615 je zadnja priča o prisotnosti protestantov v Črnomlju; po tem, za razliko od Metlike, od koder so vabljeni pred protireformacijsko komisijo še leta 1617, ne srečamo več omemb protestantov.

Tretje vidnejše središče protestantov na Metliškem je bil (sedaj povsem uničeni) grad Krupa pri Semiču, v 16. stoletju last rodbine Purgstall. Navadno prav tam srečamo iste predikante kot v Metliki in Črnomlju, saj se je ob očitnem pomanjkanju sposobnih predikantov in hkrati nepripravljenosti stanov, da bi v vsakem manjšem središču financirali predikanta, razvila praktična povezava bližnjih lokacij na Metliškem. Krupa je tako spadala, skupaj z Gradcem, v okvir metliške protestantske občine. Kot prvi predikant je na Krupi nastopil Nikolaj Tuskanič, poprej župnik v Semiču in Črnomlju. Najpozneje v letu 1571 je za kratek čas deloval v Novem mestu, nakar je pisal stanovom. Zanj se je zavzel tudi Sigmund Semenič in prosil, da se ga (ponovno) nastavi na Metliško, saj v Novem mestu ni našel mesta predikanta in stanovanja, nakar se je vrnil na grad Krupa pri Semiču.[137] *Herr Niclas Tushkhanitsch cristliche predicant zu Khrup* je služboval na Krupi vsaj do 1574, ko je bil poklican v Metliko.

Tuskaniča je nasledil *Herr Petter Vogmanitius Predicandt zu Khrupp*, ki pa je bil nato imenovan za pomočnika Gregorju Vlahoviču v Metliki. Ker je ostala Krupa brez stalnega predikanta, je bilo nato priporočeno, da med tem, ko »*eden* [od njiju] *potuje in je odsoten, drugi ostane pri cerkvi v Metliki (kot največji) in od tam pride po potrebi in priložnosti k drugim cerkvam v Gradac in Krupo.*«[138] Ko je 1581 Vlahovič odšel iz Metlike in še isto leto umrl, je Vokmanič oskrboval vse skupnosti in prosil za pomočnika. Že leta 1579 je na Krupi deloval Peter Lukič, hrvaški predikant iz Ozlja,[139] ki je oskrboval skupnost na Krupi oz. v Semiču in svoje vernike okoli Ozlja in Ribnika,[140] leta 1598 pa ga srečamo v

130 ARS, AS 2, š. 879, str. 221, intercesija krščanske skupnosti v Črnomlju, Krupi, Gradcu in Pobrežju za Vita Subtiliča z dne 10. decembra 1587.

131 Elze, Prediger 1, str. 190.

132 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 4, pismo Markvarda Egkha kranjskemu deželnemu vicedomu z dne 27. aprila 1598. Primerjaj pismo, ki opisuje stanje v Metliki, gre za skorajda enako formulacijo besedila.

133 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 4, pismo upravitelja kranjskega vicedomskega urada Bernarda Barba črnomaljskemu sodniku in mestnemu svetu z dne 27. aprila 1598. Pri Grudnu (*Zgodovina*, str. 740) je narobe navedena letnica, ki pravi, da je Barbo poslal ukaz leta 1589.

134 ARS, AS2, š. 881, str. 342, tožba Vita Subtiliča zoper deželnega komturja zaradi njegovih navedb, da pridiga po hišah, na trgu in po ulicah, z dne 17. maja 1598.

135 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 4, nedatirano pismo Vida Subtiliča kranjskim deželnim stanovom, gotovo nastalo po vicedomskem dopisu aprila 1598. Schnitzenbaum je imel hišo v Črnomlju, kar vemo iz minut na razpravi 10. decembra 1587, v ARS, AS 2, š. 879, str. 223–225. Gre za prošnjo črnomaljskega župnika Tomaža Staniča, ki ni plačal davkov. Prosil je, da bi bil oproščen davka, ker je mesto zgorelo. V razpravi pa je Schnitzenbaum rekel sledeče: »*Stanitsch begern seye frembd. Ime Herrn seye sein haus gleiches fahls abgebrennen: begere darumben dergleichen nichts.*«

136 Dimitz, Urkunden, str. 120, Vorladungsdecret der Religions-Reformations-Commission, Laibach, 26. october 1615.

137 ARS, AS 2, š. 875, str. 416, prošnja Nikolaja Tuskaniča, ki je bila obravnavana dne 2. junija 1571, kjer piše, da se hoče preseliti, »... *weil Er zu Rudolfswerde khain Platz vil wenig ain whonung bekommen muege ...*«. Temu dopisu sledi prošnja Sigmunda Semeniča, da se Tuskaniču podeli namestitev na Metliškem.

138 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, nedatirano pismo predikanta Krištofa Špindlerja deželnim stanovom, »*in das einem verreysten und abwesenheit der ander alweg bey der khirchen zu Mottling (alß der grossten und wolgkhsreichesten) verbleybe und von denen auß den andern Khirchen zu Graz und Khrupp, zu furfallenden Noth und gelengeheit zu statten khommen.*«

139 Lopašič, Prilozi, str. 172–173.

140 Steklasa, Protestantizem, str. 85.

Metliki, od koder se je moral umakniti. Poleg njega je po 1586 obiskoval Krupo tudi Vid Subtilič, predikant v Črnomlju, katerega je nasledil nekdanji katoliški duhovnik Gregor Sitarič,[141] ki je bil leta 1590 imenovan za predikanta na Krupi, leta 1597 pa ga srečamo kot vojaškega predikanta tudi v Črnomlju. V maju 1598 je Sitariča pred stanovskim odborom, po semiškem župniku Mihaelu Petičiču, obtožil deželni komtur Markvard Egkh, da je »*vzel nekatere relikvije, ki pripadajo cerkvi.*«[142] Tožarjenje med njima se je nadaljevalo še mesec pozneje,[143] nakar je sledil ukaz kneza, da morajo stanovi poravnati škodo, nastalo pri kraji. Vendar se na Krupi in v Gradcu še leta 1598 omenja delovanje predikantov. Tedaj je pisal upravnik vicedomskega urada kranjskemu glavarju, da so se predikanti iz Gornjekranjskega »*proti Dolnjekranjskem* [Unterkrain] *odpravili, kot v varen azil za njih in njihov nauk. Čeprav se je grofu Ahacu Thurnu zaradi Gradca na Metliškem* [Moettlinger Poden] *in Hansu Gallu, glavarju v Ogulinu, zaradi Krupe, kjer se še sedaj zadržujejo tolpaški predikanti, dvakrat pisalo glede njihove odstranitve, nočejo ti nič slišati.*«[144] In dejansko niso hoteli nič slišati, tako je dva meseca pozneje, v januarju 1599, dobil Ivan Gall (Hans Gall), posestnik na gospostvu Krupa, ukaz kneza, naj odžene tri predikante (sic!), ki se nahajajo na Krupi,[145] med njimi tudi Sitariča. Slednji se je še leto pozneje zadrževal na Krupi, nato pa bil po zahtevah škofa Hrena[146] izgnan iz avstrijskih dežel in se je končno umaknil na Hrvaško h grofu Zrinjskemu.[147] Z odhodom Sitariča je prenehalo delo predikantov na Krupi, iz Semiča pa je bil leta 1615 pred protireformacijsko komisijo poklican le en prebivalec.[148]

Četrto središče na Metliškem je bil Gradac, kjer so v kapeli tamkajšnjega gradu, pod zaščito rodbine Thurn, pridigali in oskrbovali manjšo skupnost. Gradac ni imel svojih predikantov, temveč je spadal v okvir metliške protestantske občine, tako je tam pridigal eden izmed vsakokratnih dveh predikantov v Metliki in na Krupi. Manjša in le občasna žarišča protestantizma sta bila tudi Pobrežje in Vinica, v neposredni bližini Bele krajine pa tudi Poljane, Kostel in Črmošnjice. Leta 1560 so bili tako trije župniki, na Vinici, v Kostelu in Črmošnjicah, »*papeževci, vendar skrivaj pripadajo resnici in augsburški veri*«.[149] V teh manjših središčih stanovi niso bili pripravljeni plačevati stalnega predikanta. Tako jih je redno obiskoval eden izmed predikantov v Metliki in Črnomlju, plačanih s strani deželnih stanov, ali *feldpredicant*, ki je oskrboval vojaške posadke ob in v Vojni krajini. Posamezne omembe srečamo še pozneje, tako leta 1609 in celo 1614, ko so se predikanti zadrževali na Metliškem.[150]

Za zgodovino reformacije na Metliškem je pomembno tudi delovanje protestantov na hrvaški strani Kolpe, kjer sta že 1559 delovala protestantom naklonjena duhovnika v Ozlju in Ribniku[151] in od koder sta izvirala Gregor Vlahovič in Peter Lukič. Glagoljaškim duhovnikom obkolpskih župnij zagrebške škofije in modruško-senjske škofije je bila uporaba domačega jezika v bogoslužju povsem običajna in kot takšna naravno izhodišče za prevzem ter širitev idej reformacije.[152] Reformaciji sta bila

141 ARS, AS 306, zvezek št. 27, 1585–1587, na str. 87 srečamo tožbo z dne 9. aprila 1585, kjer se omenja *herr Gregor Sittaritsch Pfarrher zu Siemitsch* zoper dva dediča po Albertu Semeniču.

142 ARS, AS 2, š. 881, str. 221, obtožba Markvarda Egkha zoper Gregorja Sitariča, obravnavana dne 14. maja 1598. Tudi tukaj srečamo napako Grudna (*Zgodovina*, str. 740), ko postavlja te dogodke v leto 1589.

143 ARS, AS 2, š. 881, str. 476 in 478.

144 Dimitz, Urkunden, str. 100, pismo Pavla Kotscheerja, upravitelja vicedomskega urada in deželnega upravitelja, Juriju Lenkoviču, kranjskemu deželnemu glavarju z dne 15. decembra 1598. Zagrožena jim je bila kazen kar 1000 renskih goldinarjev.

145 Loserth, *Akten 1*, str. 444, št. 615, ukaz Ferdinanda II. Ivanu Gallu z dne 11. januarja 1599, kjer pravi »*die bisher in Krupp sich aufhaltenden Praedikanten, von denen zwei aus Laibach abgeschafft wurden, der dritte, Gregor Sitaritsch, ein Apostat sein soll, abzuschaffen ...*«.

146 Dimitz, *Geschichte*, str. 309. Gregor Sitarič je bil izgnan 16. marca 1600.

147 Loserth, *Akten 2*, str. 444, št. 615; Gruden, *Zgodovina*, str. 740.

148 Dimitz, Urkunden, str. 120, št. 261: Vorladungsdecret der Religions-Reformations-Commission, Laibach, 26. october 1615.

149 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 8–9, pismo z dne 24. februarja 1560, kjer je na koncu našteta vrsta duhovnikov »*Hiernach volgen die Priester, so dartzw vngefarlich erfordert werden, die gleichwol im pabbstumb, aber doch der warheit vnd augspurgerischen confession anhengig vnd nicodemisiren, auch gelert vnnd pelesen vnnd der windischen sprach khundig sein.*« Naštetih je 21 duhovnikov, med njimi poleg omenjenega viniškega tudi župnika v Črmošnjicah in Kostelu »*gar an der turkhischen granitzen in Khrabbaten*«. Tudi v pismu z dne 7. maja 1562 (str. 74) se omenja, da je »*Der pfarrer zu Kosstal an der Kulpp ... gelerth, khan lateinisch, kriechisch vnd gar guet teutsch vnd hat daneben die krabatische sprach wol ergriffen; er wirdt zum fertieren seer dienstlich.*« Dne 2. januarja 1563 pa je Klombner pisal baronu Ivanu Ungnadu (str. 157), da je »*Pfarrer zu Cosstell ... die Spangenbergische Postille windisch fertig uebersetzt.*«

150 Loserth, *Akten 2*, str. 545, št. 1841, iz poročila škofa Hrena nadvojvodi Ferdinandu II. o (proti)reformaciji na Kranjskem z dne 8. decembra 1609, kjer omenja *receptatores praedicantium*, na str. 627, št. 1976, pa se v ukazu grofu Tomažu Erdödyju in ostalim z dne 28. februarja 1614 omenjajo »*etliche Praedikanten auf dem Moetlinger Boden*«.

151 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 1–2, pismo z dne 28. avgusta 1559. Poleg tega tudi Lopašič, *Oko Kupe*, str. 245–246 in Strohal, *Grad Karlovac*, str. 53.

152 Steklasa, Protestantizem, str. 77 »Najživahneje se je širila nova vera v okolici današnjega Karlovca, ker so ta novi verski pokret podpirali duhovniki glagoljaši okoli Ozlja, Ribnika in Metlike. Takrat so bile v teh krajih še sledeče glagoljaške župe: Trg pri Ozlju, Ozalj pri Sv. Vidu, Ribnik, Lipnik, Sv. Križ v Završju, Hrnetič pri Karlovcu, Mrežnica, Vrhovci, Krašiči, Plešivica, Mekušje (Otok) in Kupčina. Sploh pa je bilo do sredine 18. veka mnogo glagoljašev v zagrebški škofiji, da, arhidiakonat goriški (okraj karlovški, jastrebarski in lipniški) je bil pretežno glagolski.« Glej tudi Strohal, *Hrvatska glagolska knjiga*, str. 8–12, kjer srečamo 63 župnij

sprva naklonjena tudi hrvaška duhovščina in plemstvo z banom na čelu. Med najpomembnejšimi podporniki so bili ban Nikolaj Zrinjski Sigetski (1542–1556) in njegov naslednik Peter Erdödy (1557–1567) ter zagrebški škof Matija Bruman (1558–1563),[153] kar je za kratek čas ustvarilo primerne pogoje za delovanje reformatorjev v ostanku hrvaških dežel, ki jih še niso zasedli Turki. Širitev idej reformacije med glagoljaško duhovščino zagrebške škofije, ki je že 1559 v Metliki pregledovala prevod Svetega pisma v hrvaški jezik, tako ne preseneča, kljub vsemu pa ne opažamo razvoja v bolj organizirano obliko delovanja kot na Kranjskem, saj sta že naslednika bana Erdödyja in škofa Brumana ostro nastopila zoper reformacijo. Brumana je na položaju zagrebškega škofa nasledil Jurij Draškovič, o katerem je ban Peter Erdödy pisal, da ga skrbi, da se bo ostro zoperstavil reformaciji.[154] Poleg škofa je zoper reformacijo ostro nastopil tudi poznejši ban Tomaž Erdödy (1584–1595), eden izmed zmagovalcev pri Sisku. V karlovškem delu Vojne krajine je tako bila ključna podpora rodbin Zrinjskih in Frankopanov, katerih obkolpske in vivodinske posesti so vseskozi predstavljale varen refugij za metliške in kranjske reformatorje, od koder so ti redno prihajali pridigat še slabih dvajset let po izgonu iz Kranjske in Metliškega. Drugje po Hrvaškem pa reformatorji niso uživali večje podpore plemstva, s čimer je izostal eden izmed temeljnih pogojev za razvoj reformacije.

Hrvaški sabor in škofje so tako tolerirali delovanje predikantov le za potrebe tujega vojaštva v Vojni krajini. Pred letom 1579 so vojaštvo na južnem delu Vojne krajine oskrbovali le vojaški predikanti (feldpredikanti), med katerimi srečamo leta 1560 črnomaljskega predikanta Martina Grgiča, še pred letom 1578 Jurija Juričiča in njegovega naslednika, hmeljniškega predikanta, Tomaža Jagodiča. Z nastankom trdnjave Karlovec leta 1579, kar zadeva vero simbola verske (ne)svobode notranjeavstrijskega plemstva, pa se je v tem delu krajine imenovalo dva stalna predikanta za stalno posadko v Karlovcu in se jima dodelilo provizijo, ki so jo kot del vojnih izdatkov plačevali notranjeavstrijski stanovi. Seveda so posadke na meji še vedno oskrbovali tudi vojaški predikanti, npr. leta 1597 Gregor Sitarič. Tako je leta 1582 v Karlovec odšel črnomaljski predikant Anton Neapolitan in tam deloval poleg že prisotnega predikanta Joachima Wessiusa (Weissa),[155] hkrati pa še vedno oskrboval črnomaljsko skupnost. Sledila jima je še vrsta drugih, tako Sebastjan Semnitzer in Sebastian Folberger okoli 1584, Jurij Košir in Gregor Sitarič v letih 1590–1592, Jernej Knaffl leta 1591, Jernej Widtman leta 1596 in Ivan Znojilšek leta 1599,[156] imena, povezana z reformacijo na Kranjskem. Sprva se je pridiganje opravljalo v hiši karlovškega generala, leta 1591 pa je karlovška posadka na čelu z Andrejem Turjaškim prosila za izgradnjo evangeličanske cerkve in *»primeren lep kraj za pokop gospodov in plemičev obeh deželnih stanov Koroške in Kranjske, ki so tukaj za dobro skupne očetnjave služili proti dednemu sovražniku«*.[157] Ker cerkev še pet let pozneje ni bila postavljena, so leta 1596 ponovno pisali, da jih *»od tukajšnjega celotnega viteštva na konju in peš 169 čisti augsburški izpovedi pripada in je bilo pred več leti sklenjeno, da se tukaj v trdnjavi postavi in zgradi takšno cerkev ...«*.[158] Nekaj dni pozneje jim je kranjski deželni upravitelj odgovoril, da bodo pomagali pri gradnji cerkve[159] in leta 1597 je bila cerkev s pomočjo kranjskih, koroških in štajerskih stanov postavljena.[160] Obstala je do leta 1645, po tem pa protestantov v Karlovcu ne srečamo več.[161] Protestantizem v Karlovcu oz. hrvaški krajini je tako bil vseskozi tesno povezan s kranjskimi in še posebno metliškimi predikanti, ki so delovali v Hrvaški krajini kot vojaški predikanti ali so bili nameščeni iz bližnjega Črnomlja.

Protestantsko šolstvo na Metliškem

Drug pomemben vidik učinkovanja reformacije na Metliškem je razvoj protestantskega šolstva. O stanju izobraževanja v Notranjeavstrijskih deželah, tako tudi na Kranjskem in Metliškem, nam pred razvojem protestantskih šol po mestih in trgih poroča zapisnik deželnih stanov iz 1551, ki pravi, da so imeli *»deželni komisarji posebno nalogo, poslancem častitih mest in trgov predstaviti, že nekaj let na skorajda vseh krajih naših Notranjeavstrijskih dežel obremenjujoče veliko pomanjkanje primernih in spretnih župnikov in dušeskrbnikov ... To pomanjkanje je rezultat razpustitve in uničenja splošnih in posebnih šol. Te šole so v teh težavnih časih skorajda povsod propadle in bile zapuščene, tako da mladina ne le v duhovni stan,*

zagrebške škofije, kjer so od 15. stoletja naprej delovali glagoljaški duhovniki. Med njimi so župnije Ribnik, Bosiljevo, Gomirje (pred prihodom Uskokov), Ozalj in še vrsta drugih.

153 Bučar, Širjenje, str. 218.

154 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 221, pismo Petra Erdödyja baronu Ivanu Ungnadu z dne 10. decembra 1563, v katerem piše *»... hab aber sorg der neu angestanden bischof zu Agramb werde sich seinen geprauch nach wider dergleichen leut hart setzen.«*

155 Elze, Prediger 2, str. 62.

156 Steklasa, Protestantizem, str. 87. Manj jih omenja Strohal, *Karlovac*, str. 54.

157 ARS, AS 2, š. 94, f. 54/6, sn. 5, pismo kranjskim stanovom iz Karlovca z dne 22. junija 1591.

158 ARS, AS 2, š. 94, f. 54/6, sn. 5, pismo kranjskemu deželnemu upravitelju iz Karlovca z dne 24. aprila 1596.

159 ARS, AS 2, Stan I., š. 94, f. 54/6, sn. 5, pismo kranjskega deželnega upravitelja karlovškemu poveljniku in pripadnikom augsburške izpovedi z 28. aprila 1596. Steklasa (Protestantizem, str. 89) omenja, da so kranjski stanovi odbili pomoč.

160 Strohal, *Karlovac*, str. 54; Steklasa, Protestantizem, str. 89.

161 Strohal, *Karlovac*, str. 55.

temveč tudi v šole študirati in učiti nima volje...«[162] Poudariti je potrebno, da je nekakšna izobraževalna dejavnost, verjetno pod okriljem mestnih oblasti, potekala na Metliškem že v začetku 16. stoletja, saj je od tod izšlo v kratkem obdobju med 1518–1550 kar sedem študentov dunajske univerze.[163] Vendar je to izobraževanje zamrlo v drugi polovici 16. stoletja in se ponovno vzpostavilo šele v prvi polovici 17. stoletja.[164] Ker je križniški red že od leta 1490 užival pravico postavljanja učiteljev pri svojih cerkvah,[165] bi lahko bile središča osnovnega izobraževanja že pred drugo polovico 16. stoletja tudi križniške komende, vendar nam izobraževalne dejavnosti v obeh komendah Metliškega ne potrjuje prav nič. Zaradi težav metliške komende, ki jih omenja dopis iz 1478, lahko domnevamo, da je izobraževalna dejavnost izostala. V dosegljivem gradivu tudi ne najdemo seznamov članov metliškega ali črnomaljskega konventa, med katerimi vsaj v večjih komendah navadno najdemo tudi učitelja (Schulmaister, sholasticus) z glavno nalogo poučevati in vaditi dijake v bogoslužnem petju.[166]

V Kostrenčičevih izdaji pisem, izdanih v Metliki, ki zajemajo obdobje med 1559–1565, ne srečamo omemb učiteljev oziroma šolskih mojstrov (schuelmaister), kakor so imenovani v sodobnih virih. Tako srečamo protestantsko šolo v Metliki prvič omenjeno leta 1569, ko se je predikant Mihael Matičič zavzel za plačilo neimenovanemu učitelju.[167] Vse do leta 1581 srečamo le eno omembo učitelja v Metliki. Leta 1577 je namreč prišlo do spora med Vlahovičem in neimenovanim učiteljem,[168] podrobnosti spora pa niso poznane. Šola je delovala nemoteno vse do leta 1581, ko beremo pisma, ki govorijo o pregonu predikanta Vokmaniča iz mesta Metlika, pri čemer je njegovo usodo delil tudi tedanji učitelj.[169] Slednji je tedaj očitno odšel, zato je leto pozneje Vokmanič za učitelja predlagal Sebastijana Schwartza.[170] Okoli 1583 ga je nasledil Luka Čuček (Lucas Tschutschek), po katerega smrti leta 1584 je na položaj nastopil Jurij Stauder (Georg Stauder).[171] Stauder je deloval v Metliki le dve leti, nakar ga je nasledil Jurij Germek (Georg Germek). Nedolgo po nastopu službe je prišel v konflikt s predikantom Vokmaničem, ki je zoper njega tožil pred stanovi, zahteval njegovo zamenjavo in za novega učitelja predlagal Matijo Kompareja (Mathes Compare).[172] Germek je bil odpuščen, Kompare pa je dobil njegovo službo in plačo. Prav tedaj so se spori med Germekom in Vokmaničem še zaostrili, prišlo je do pretepa in vrste drugih nespodobnosti. Tako je nekaj mesecev pozneje Vokmanič tožil pred stanovskim odborom, kjer v pričevanjih obeh srečamo zanimiv opis razmer in odnosov.[173] V zapisu Vokmaničevega pričevanja beremo, »*da je od začetka, takoj, ko je učitelj nastopil v službo, opazil neko izginjanje in pomanjkanje ... Čeprav je on* [Germek] *obljubil* [da tega več ne bo delal], *se ni držal* [obljube], *temveč je takoj nadaljeval s svojimi prestopki, na veliko zgražanje cerkve. To je* [Vokmanič] *naznanil Spindlerju, ki mu je svetoval, da naj s tem učiteljem potrpi. Ker to ni pomagalo, je mesto hotelo kazen* [za Germeka], *kar je gospod Peter tudi prijavil gospodu Krištofu, da naj učitelja zaradi njega in drugih oseb, zavoljo njegovega slabega obnašanja, postavi na zagovor in kaznuje ... Ker pa pri njem ni bilo nobenega izboljšanja* [obnašanja], *je morala skupnost po svoji obvezi pokazati, da ima iste obtožbe skupaj z njim* [Vokmaničem] *zoper učitelja. Ko je od svojega otroka izvedel, kaj naj bi on govoril učitelju, mu je hotelo raznesti srce, vendar mu ni hotel dati za prav. Tedaj je gospod Peter prišel v šolo, ga povprašal o tem in pomiril z dobrimi besedami, da če nima želje* [poučevati], *naj vzame odpust in se prijavi za drugo službo. Ker pa ga je že dvakrat imenoval lažnivec, mu je on* [Vokmanič] *v nagli jezi nenevarno zadal udarec z roko, kar pa učitelj ni pustil neporavnano, temveč mu je nato večkrat vrnil. Ko je izvedela*

[162] Dimitz, Urkunden, str. 44, iz zapisnika deželnih stanov iz 1551.
[163] Golec, *Družba*, str. 871–872 in str. 880.
[164] Prav tam.
[165] Regest listine, izdane 9. januarja 1490 v Arnold, *Die Urkunden 3*, št. 4308, str. 1260. Listina je bila potrjena, skupaj z ostalimi svoboščinami, še 28. oktobra 1523 s strani nadvojvode Ferdinanda (Arnold, *Die Urkunden 3*, št. 4852, str. 1394). Pettenegg (*Die Urkunden 1*, št. 2529, str. 656) pa poda regest listine iz 15. julija 1578, s katero je cesar Rudolf I. potrdil deželnemu komturju Leonardu Formentinu pravico vzdrževanja šole.
[166] Voigt, *Geschichte*, str. 263.
[167] ARS, AS 2, š. 875, str. 312, prošnja *herrn Michl Matetschitch Predicanten in der Moetling* za plačilo šolskega mojstra iz novembra 1569. Dimitz, *Geschichte*, str. 182–183, »*Deutsche Schulmeister, welche die gewoenlichen Gegenstaende der deutschen Volkschule lehrten, finden wir schon 1569 in Krainburg, Moettling, Tschernembl, Stein und Seisenberg.*« Protestantske šole v Metliki in Črnomlju pa ne srečamo med naštetimi pri Žnidaršič-Golec, Trubarjeva, str. 238.
[168] Elze, Prediger 2, str. 59.
[169] ARS, AS 2, š. 93, ukaz deželnega kneza Ferdinanda mestu Metlika z dne 25. februarja 1581, kjer pravi »*Das Ir gedachte zwen Predicanten und Schuelmaister ainen so woll als den anderen, weiter alda khaines wegs geduldet.*« V ARS, AS 2, š. 877, str. 221, je odgovor metliškega sodnika in mestnega sveta glede izgona predikanta in šolskega mojstra, obravnavana dne 16. marca 1581.
[170] ARS, AS 2, š. 877, str. 303, prošnja Petra Vokmaniča na kranjske stanove za imenovanje Sebastjana Schwartza za šolskega mojstra obravnavana dne 9. junija 1582.
[171] ARS, AS 2, š. 878, str. 236, prošnja Jurija Stauderja deželnim stanovom, obravnavana dne 19. septembra 1584, kjer srečamo »*Lucasen Tschutschack Teutschn Schulmaister gewesten in der Moetling seligen...*«. Čučka ne omenjata ne Dimitz ne Gruden.
[172] ARS, AS 2, š. 878, str. 145, odgovor stanovskega odbora na tožbo Petra Vokmaniča zoper Jurija Germeka, obravnavana 12. junija 1586, v kateri srečamo imenovanje Matije Kompareja. Glej tudi Dimitz, *Geschichte*, str. 183.
[173] ARS, AS 2, š. 878, str. 427, prvo pričanje Petra Vokmaniča in šolskega mojstra z dne 20. septembra 1586. Drugo pričanje, ki je potekalo 15. marca 1587, pa najdemo na str. 508–509.

skupnost, da sta oba poškodovana, ju je pomirila. Nato pa, ko je on [Vokmanič] *razkril učiteljevo nespoštovanje* [do skupnosti], *mu je* [skupnost] *ukazala enoglasno, da ne sme več tako nespoštljivo ravnati. Gospod Peter je tudi s svojimi pozivi dosegel, da je bil sedaj odstavljen* [s položaja učitelja] *in je bil nastavljen drug učitelj. ... Nedolgo po tem je tale* [Germek] *novega učitelja vzel s sabo na nek kraj in ga hotel prepričati, da naj se skupaj z njim pritoži zoper gospoda Petra, ko pa taisti tega ni hotel storiti, ga je grdo okregal in močno osramotil. Tudi potem ko je bil zavoljo tega obtožen pred mestnim sodnikom, je pred sodiščem samo rekel, da je namreč on osramočen in da je bil odpuščen iz službe, nakar mu je mestni sodnik ukazal poslušnost ... Enkrat naj bi se vlačil pijan po ulicah, z golim orožjem čez ramo, in ko je prišel do hiše gospoda Petra, je z žaljivkami in norostmi izzival, nato vdrl z orožjem noter in nagnal ženo gospoda Petra ...*«. Na te obtožbe je Germek odgovarjal, da je »*... le pred Bogom in njegovim obličjem ravnal nepravilno in nasilno. V Metliki noče ostati, da ne bo tudi on, tako kot gospod Peter, zaradi sposojanja denarja in premoženja osovražen. Ne bi se ustavil, ko ne bi gospod Peter nastopil z golo sabljo zoper njega. Ni ga* [Vokmaniča] *imenoval lažnivec, še manj pa zmikavt in kradljivec, kvečjemu je bilo ravno obratno. Dejanja je priznal pred sodiščem. Ne nazadnje pa se je pomiril tako z gospodom Petrom kot z novim učiteljem in sedaj se razumejo.*«[174] Na koncu je opisano dogajanje komentiral tudi kranjski superintendent Krištof Špindler, vseskozi seznanjen z dogajanjem v Metliki, in rekel: »*Žalostno je, da se takšno zlovoljno ravnanje dogaja v skupnosti ... iz pričanja učitelja se da zaznati, kakšen nepokoren, nenavaden in nasilen človek in popolni pijanec je. ... Naj se z njim zgodi kakor hoče, ker je kot učitelj odpuščen, svetuje pa, da se mu, v izogib bodočim nesoglasjem, pusti oditi. Poleg tega pa tudi gospoda Petra zavezuje, da se svojemu poklicu primerno obnaša.*«[175] Germek je najverjetneje odšel iz Metlike, njegovo delo pa je nadaljeval tukaj omenjeni *neuer schulmaister* Matija Kompare. Ta je deloval v Metliki leta 1592, ko so se že omenjeni goriški najemniki namenili požgati protestantsko molilnico pred mestom Metlika, poleg tega pa so šikanirali ne le predikanta Vokmaniča, temveč tudi učitelja. Vokmanič je pisal: »*Minuli božič, ko je naš ubogi učitelj po naši navadi s šolarji pojoč k cerkvi šel, so ga nekateri* [najemniki] *izsledili, s snegom obmetavali, okoli ust naribali s snegom in na koncu z golim orožjem šolarje napadli in natepli*«, poleg tega pa »*so en dan pred njihovim odhodom ponoči ubogega učitelja hiše okno in vrata razbili in noter vrgli poleg ostalega tudi veliko smeti in ga osramotili.*«[176] Leta 1598 izdani ukaz o pregonu predikanta iz Metlike nikjer ne omenja protestantskega učitelja, tako moramo domnevati, da še pred 1598 preneha vsakršna protestantska izobraževalna dejavnost. Zdi pa se, da je ob koncu 16. stoletja v Metliki znova zaživela katoliška izobraževalna dejavnost, katere učitelja je leta 1598 upravitelj vicedomskega urada predlagal na položaj mestnega pisarja.[177] Pri tem nikakor ni zanemarljiv podatek, da je imel mestni svet pomisleke glede imenovanja, saj dotični učitelj ni bil vešč slovenskega jezika.[178] Prav slednje je pomemben podatek, ki potrjuje, da se je pri uradovanju mesta na nek način uporabljal tudi slovenski jezik, hkrati pa pravi, da znanje slovenskega jezika ni bilo potrebno za poučevanje v šoli.

Protestantsko šolstvo srečamo v Črnomlju prvič omenjeno leta 1569, ko je črnomaljski mestni svet prosil deželne stanove, da bi odobrili plačo za tamkajšnjega šolskega mojstra, ki se je tedaj preselil mesto.[179] Najverjetneje je to bil Bartolomej Movrin, ki je poučeval v Črnomlju do začetka leta 1575. Njegovo delo je tedaj prevzel črnomaljski mestni pisar Ivan Theiner (Hans Theiner) in stanovom napisal: »*Potem ko mi je bila po krščanskih predikantih dodeljena tukajšnja nemška šola v Črnomlju in v prvih dneh preteklega meseca februarja tega leta 75 predana, mi ni bilo plačano od gospoda prejemnika brez sklepa* [stanov] *četrtletno plačilo*«, in se nadalje skliceval na sklep stanov iz leta 1569 o plačilu učitelja.[180] Po slabem letu dni črnomaljski meščani s Theinerjevim delom niso bili zadovoljni in ko se je Movrin vrnil v Črnomelj, se je Nikolaj Frankopan, lastnik gradu, obrnil na deželne stanove o nujnosti imenovanja učitelja in v nadvse zgovornem pismu omenil: »*Potem ko je bil Bartolomej Movrin tukaj pred štirimi leti deželnostanovski s strani deželnih stanov plačani učitelj, kar je skrbno opravljal, je postal oskrbnik in po opustitvi te službe, o čemer ima dobro priporočilno pismo, se je ponovno sem preselil. Med tem, ker nismo imeli nikogar drugega, smo se zanesli na tukajšnjega*

174 ARS, AS 2, š. 878, str. 508, drugo pričanje Petra Vokmaniča in šolskega mojstra z dne 15. marca 1587.

175 Prav tam.

176 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, pismo Petra Vokmaniča *ecclesiastus metlingensis* kranjskim deželnim stanovom iz leta 1592, pismo ni datirano, vendar je verjetno nastalo v zadnjih dnevih novembra ali v začetku decembra.

177 Dimitz, Urkunden, str. 97, pismo Pavla Kotscheerja upravitelja kranjskega vicedomskega urada sodniku, svetu in skupnosti mesta Metlika z dne 12. oktobra 1598, kjer pravi »*den Schulmeister als Stadtschreiber anzustellen, wenn auch nur versuchsweise bis auf Weiteres, und den bisherigen unkatolischen Stadtschreiber zu entlassen.*« Glej tudi Golec, *Družba*, str. 880.

178 Dimitz, Urkunden, str. 97, pismo sveta in skupnosti Metlika kranjskemu vicedomu Jožefu Rabatti z dne 7. oktobra 1598, »*Was die Ernennung des jetzigen Schulmeisters zum Stadtschreiberamt betrifft, so haetten sie nur das Bedenken, daß er der windischen Sprache nicht kuendig.*«

179 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 4, pismo črnomaljskega sodnika in mestnega sveta deželnim stanovom z dne 11. februarja 1569. Stanovi so določili plačo 24 zlatnikov letno za šolskega mojstra. O plačilu šolskega mojstra priča tudi dopis iz 22. aprila 1569, kjer se omeja vzdrževanje semkaj »*angezogenen Schulmaißters*«. Nemškega šolskega mojstra se tedaj omenja v Črnomlju, glej Dimitz, *Geschichte*, str. 182–183.

180 ARS, AS 2, š. 876, str. 110, prošnja Ivana Theinerja.

mestnega pisarja Hansa Theinerja. Vendar ker ni bil latinske, cirilske, glagolske in ostalih tukaj potrebnih pisav vešč, sem nekaj dečkov (katere sem v svojem gradu nastanil in jim v šolo pustil iti) enega za drugim domov poslal, kajti mestni pisar ni mogel obeh služb opravljati. Tudi tukajšnji meščani [Burgersleuth] *bi zaradi svojih otrok radi videli, da zgoraj omenjeni Bartolomej šolo ponovno prevzame...*«.[181] Pismo je dragocena priča, ne le o delovanju šole in izobraževanju meščanskih ter kmečkih sinov, temveč tudi neposredno potrjuje uporabo kar treh ali štirih različnih pisav na območju Metliškega. V ta podatek bi sicer lahko dvomili, vendar če upoštevamo ohranjeni epigrafski material, postane jasno, da je Frankopan opisoval dejansko stanje, saj ga potrjujejo tako glagoljaški napis na viniškem gradu iz 1556, nagrobniki v bosanščici iz Marindola iz let 1580 in 1587, o prisotnosti latinice in gotice pa sploh ne moremo dvomiti.

Zanimivo vlogo je vsaj v času Frankopana imel črnomaljski grad kot svojevrstni internat za tukaj šolajoče se dečke iz celotne metliške dežele. Movrin je deloval v Črnomlju nekje do leta 1586, ko ga je nasledil Mihael Šifrovič (Schifrovitsch). Prav tedaj je mesto prizadel požar[182] in deželni stanovi so pisali: »*Z vašo kot tudi celotnega mesta nesrečo žalostno trpimo: vendar boste s potrpljenjem in božjo pomočjo premagali* [nesrečo]. *Kajti mi lahko razumemo, da se v takšni bedi težko šolo vzdržuje: vendar se mora nekaj časa potrpeti in pričakovati poboljšanje* [razmer].«[183] Nato omembe šole izginejo, vendar lahko domnevamo, da je nekakšno poučevanje v Črnomlju vzdržalo do prvih udarcev protireformacije, ki je odpravila skupaj s protestantizmom tudi protestantsko šolstvo.

Upravičeno se lahko vprašamo o rezultatih delovanja protestantskih šol na Metliškem. Med sto trinajstimi Kranjci, ki so bili med letoma 1530 in 1614 imatrikulirani na univerzi v Tübingenu, ne najdemo niti enega, za katerega bi lahko sklepali, da je izhajal iz Metliškega.[184] Tudi na univerzah na Dunaju in v Gradcu na Štajerskem najdemo v času med 1551–1600 le enega študenta iz mesta Metlike, iz Črnomlja in ostalih naselij Metliškega pa nobenega.[185] V kolikor so se učenci metliških šol izobraževali naprej, bi jih morali iskati še kje drugje. Izmed vseh kranjskih predikantov je z Metliškega prišel le eden, Vid Subtilič, rojen v mestu Metlika ali nekje na deželi, ki je leta 1586 nastopil kot predikant v Črnomlju.[186] Iz Črnomlja je izviral tudi Ivan Živkovič (Hans Shivkovich), verjetno brat nepotrjenega črnomaljskega mestnega sodnika Mihaela Živkoviča (1593), ki je bil vojni pisar (feldschreiber) na gradu Turn na Mrežnici na današnjem Hrvaškem.[187] Upravičeno lahko domnevamo, da sta oba svojo osnovno izobrazbo dobila v protestantskih šolah na Metliškem.

Posledice zaprtja protestantskih in nedelovanja katoliških šol so bile vidne dobro stoletje po delovanju protireformacije. V dolgem obdobju med letoma 1601–1700 so iz mesta Metlike izhajali le štirje študenti, imatrikulirani na Dunaju ali v Gradcu, iz Črnomlja pa kar štirinajst študentov.[188] Zdi se, da je bilo v Metliki in Črnomlju v drugi polovici 17. stoletja le vzpostavljeno nekakšno katoliško osnovno izobraževanje, vendar je zelo opešalo na začetku 18. stoletja. Tako okoli leta 1714 ni niti en član mestnega sveta v Črnomlju znal ne pisati ne brati, le rahlo boljše stanje pa je bilo v sosednji Metliki.[189] Poudariti je potrebno, da tovrstno stanje opažamo v vseh dolenjskih in notranjskih mestih.

Jezik in knjige

Med ključnimi vprašanji reformacije na Metliškem sta vprašanji, v katerem jeziku se je pridigalo in poučevalo v protestantskih šolah ter v kakšni meri so na Metliško segla dela kranjskih, hrvaških in nemških reformatorjev. O jeziku reformatorjev in sploh deželni govorici v 16. stoletju težko postavimo jasne sklepe, hkrati pa ne moremo le povzeti Valvasorjevih trditev s konca 17. stoletja.[190] Pisni

181 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 4, pismo Nikolaja Frankopana deželnim stanovom z dne 15. novembra 1575, stanovski odbor pa ga je obravnaval že teden pozneje, 22. novembra 1575, kar vidimo v ARS, AS 2, š. 876, str. 170. Pismo je sicer že mnogokrat omenjeno, mdr. glej Dimitz, *Geschichte* str. 183; Lopašič, *Bihać*, str. 288; Podlogar, *Kronika*, str. 53; Strohal, *Grad Karlovac*, str. 17–18.

182 Golec, Črnomelj, str. 190, op. 207.

183 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 4, pismo deželnih stanov *an Micheln Schifrovitsch, E. E. Landschafft Provisionierten Schuelhalter zu Tschernembl* z dne 13. septembra 1586. Požar omenja tudi Dimitz, Urkunden, str. 82, pismo upravitelja sodniškega urada, sveta in skupnosti Črnomelj kranjskemu vicedomu z dne 1. avgusta 1593, kjer srečamo še sedem let po požaru *arme abgeprendte Staettlein*. Glej tudi Golec, Črnomelj, str. 190.

184 Elze, *Die Universitaet*, str. 64–87.

185 Golec, *Družba*, str. 871–872, tabela zastopanosti imatrikuliranih dunajskih in graških študenov v letih 1518–1710/1715. Za opozorilo na te podatke se zahvaljujem dr. Lilijani Žnidaršič-Golec.

186 Elze, Prediger 1, str. 199.

187 Nagrobnik je vzidan v vzhodnem zidu ladje cerkve Sv. Duha v Črnomlju in pravi: »HIE LIGT BEGROBEN / DER EDL UND VEST HE / RR HANNS SHIVKOVICH / R. K. M. VELDT. SCREIBER ZV TVRN AN DER / MRESHNIZA BELIHE / R DEN 9. JULY 1626 / VERSHIDEN. DEME / GOTT AIN FRELIHE / AUFERSTEHUNG VE/ RLIHEN. BELE./ AMEN«

188 Golec, *Družba*, str. 871–872, tabela zastopanosti imatrikuliranih dunajskih in graških študenov v letih 1518–1710/1715.

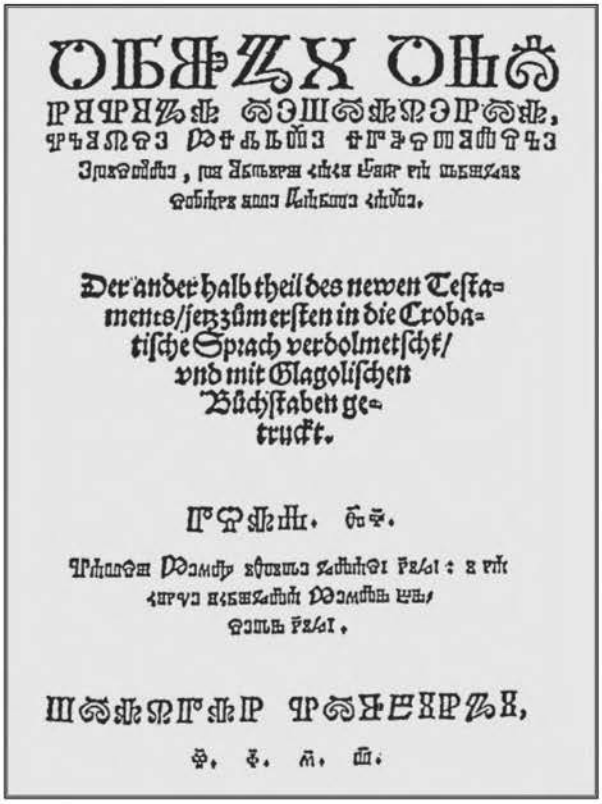
189 Golec, Črnomelj, str. 180. Leta 1714 sta bila v Črnomlju pismena le mestni sodnik in pisar, leta 1750 pa ni bilo ne v notranjem ne v zunanjem mestnem svetu pismenega človeka. Skorajda isto stanje se opaža tedaj v Metliki, kjer je okoli 1714 znalo poleg sodnika pisati in brati le nekaj mož. Glej tudi Golec, *Družba*, str. 867.

190 Valvasor, *Die Ehre*, III, str. 147, pri opisu Pobrežja (Freyenthurn) pravi »Tukajšnja noša je povsem hrvaška in prav tako se tukaj povsod uporablja hrvaški jezik.«, str. 383,

viri, tako epigrafski kot diplomatični, nam govorijo o uporabi vrste pisav in temu primerno tudi jezikov. Hkrati je tudi jasno, da se je uporabljal specifičen jezik v interakcijah različnih družbenih skupin. Predpostaviti moramo, da sta plemstvo dežele in meščanstvo obeh mest uporabljala in poznala nemški jezik,[191] gotovo pa primarno govorila deželni govor, ki je bil v 16. stoletju, tako kot dandanes, svojevrstna mešanica dolenjskega kranjskega jezika in čezkolpskega hrvaškega jezika z množico variacij po številnih vaseh dežele. Prav ta jezik oziroma njegove govore je v največji meri uporabljalo kmetstvo Metliškega, hkrati pa je, najverjetneje v zelo omejeni meri, poznalo tudi nemški jezik. Kot je jasno poudaril sam Trubar, ni imelo ne prebivalstvo Metliškega ne dežele Kranjske težav z razumevanjem hrvaškega jezika.[192] Zadnja sprememba jezikovne podobe dežele predstavlja naselitev Uskokov v 16. stoletju, s čimer se je v deželi pojavil tudi njihov jezik, štokavščina.

Razen Gregorja Vlahoviča[193] so nemški jezik govorili in pisali vsi predikanti, ki jih srečamo na Metliškem, kar je povsem razvidno iz pisem, brez izjem pisanih v gotici. Nemščina se je uporabljala tudi pri izobraževanju, o čemer jasno govori naslov posameznih učiteljev in šol samih. V pismih tako dosledno srečamo *teutsche schuel* in *teutscher schuelmaister*. Drugi jezik, o katerega prisotnosti ni dvomov, je slovenski oziroma *cränerischen sprach* ali *cränerische windish,*[194] kot ga imenujejo v pismu iz leta 1559. Vrsta predikantov, ki so delovali na Metliškem, je izvirala iz drugih delov Kranjske, tako o njihovem jeziku in jeziku njihovih pridig ni dvomiti, da pa so ga poznali in govorili tudi predikanti, ki niso izvirali iz Kranjske, priča njihova sposobnost delovanja po drugih delih taiste dežele. Tako je npr. Vlahovič pridigal po Dolenjskem in Spodnještajerskem, hotel pa se je odseliti v Radeče ob Savi. O njegovi sposobnosti razumeti in govoriti kranjski jezik tako ne moremo dvomiti, gotovo je tudi, da je v njem pridigal, saj je največ znanja in gradiva pridobil iz Trubarjevih del, ki naj bi jih znal na pamet. Tretji jezik, v katerem se je pridigalo, pa je bil čezkolpski hrvaški jezik (najverjetneje čakavščina, izključiti pa ne gre niti vplivov kajkavske govorice), še dandanes zelo soroden belokranjskemu govoru. Iz Obkolpja sta izvirala vsaj dva predikanta na Metliškem, Gregor Vlahovič iz Ribnika in Peter Lukič iz Ozlja. Vlahovič pravi v pismu, da je rojen Hrvat in jezik povsem razume,[195] zaradi česa je bil kompetenten pregledati del prevoda nove zaveze, ki ga je naredil Štefan Konzul iz Istre. Veliko je pridigal tudi po Hrvaškem (Sisek, Zagreb, Senj), pri tem pa seveda uporabljal hrvaški jezik.

Tako moramo sklepati, da je bil jezik predikantov trojen. V občevanju s stanovi in ostalimi oblastmi ter pri poučevanju v šolah so uporabljali nemški jezik, pri pridiganju največ kranjski (slovenski), v dobršni meri pa tudi hrvaški jezik ozi-

Der ander halb theil des newen Teſta-
ments/ jetzum erſten in die Croba-
tiſche Sprach verdolmetſcht/
vnd mit Glagoliſchen
Büchſtaben ge-
truckt.

Glagoljaška Nova zaveza iz leta 1563 oziroma »Drugi del Novoga testamenta v kom se zadrže Apustolske Epistole, po ordinu kako broj na drugoj strani ove harte kaže.« Tiskano leta 1563 v Tübingenu (Jembrih, Od uspjeha, str. 53, slika 6).

pri opisu Metlike pravi: »Tale okoli ležeča dežela se splošno imenuje hrvaška, kajti prebivalci se na splošno služijo hrvaškega jezika in noše, tudi vse svoje običaje izvajajo v hrvaščini.«, str. 602, pri opisu Črnomlja pravi »Prebivalci mesta so vsi oblečeni hrvaško in tudi govorijo hrvaško, kot sicer opažamo povsod tam v Slovenski marki.«

191 Golec, Regionalne razlike, str. 26.

192 Chmel, Monumenta, str. 202, kjer Primož Trubar v pismu kralju Maksimilijanu z dne 2. januarja 1560 pravi, »*dan gott lob ich verstehe die crobatische sprach wie alle Crainer und Mettlinger zimblich wol*«.

193 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 7, pismo Matije Klombnerja Primožu Trubarju z dne 24. februarja 1560, kjer pravi »*Er [Vlahovič] khan ewere [Trubarjeve] puecher all auswendig, sunst khan er weder teutsch noch latein.*«

194 Kostrenčič *Urkundliche Beitraege*, str. 1. Ta izraz uporabljajo v pismu z dne 28. avgusta 1559, kjer pravijo: »... *ist herr Steffan Consul von Pinguent in Isreich ... pewegt, derselben craenerischen sprach vnnd angefangenen puess nach zu geen vnnd dasselb halb new testament sambt dem, so noch hernach zu einer volkhummen windischen bibel veroffenlich khumen wirdet, in crobatisch puchtaben vnnd sprach, des dan die recht haupt windisch ist, zu vertieren.*«

195 Kostrenčič *Urkundliche Beitraege*, str. 164, pismo Gregorja Vlahoviča baronu Ivanu Ungnadu z dne 19. januarja 1563, »*Weil ich ein geborner Crabat bin vnd die sprach gar wol verstehe ...*«.

roma mešanico obeh v obliki deželnega govora. Uporaba deželne govorice postane povsem gotova, če upoštevamo, da je bil med poslušalci tudi kmečki živelj. Enako velja za pisave. Nikolaj Frankopan je leta 1575 govoril o *lateinischer, kirilischer, glagolischer unnd dergleich hir Nottwendige schrifftn*, resničnost njegovega pisanja in uporabo teh pisav na Metliškem pa potrjuje tako sodobno diplomatično kot epigrafsko gradivo. V napisu na oboku grajske kapele na Vinici tako srečamo zapis letnice 1556 in inicialke postavitelja v glagolici,[196] v lapidariju zbirke Belokranjskega muzeja pa srečamo dva nagrobnika iz Marindola iz let 1580 in 1587 pisana v bosanščici (zahodni cirilici).[197]

Ključno orodje za širjenje idej reformacije so bile knjige in prav utemeljeno je vprašanje prisotnosti del kranjskih, nemških in hrvaških reformatorjev na območju Metliškega. Ko je leta 1560 Gregor Vlahovič pridigal v Novem mestu, ga je dal novomeški prošt Jurij Graff zapreti in tedaj, kot pravi Klombner v pismu Trubarju, »*ni* [Graff] *nič drugega pri njem našel kot vaš Katekizem in polovico nove zaveze ... Vaše knjige so njegov veliki zaklad ...*«.[198] Vlahovič je tako pri svojem pridiganju uporabljal Trubarjeva dela in naj bi jih znal na pamet. Trubarjeva dela so tako bila zagotovo prisotna na Metliškem. Ivan Tulščak, ki je v istem času deloval poleg Vlahoviča v Metliki, pa je govoril nemško in verjetno uporabljal dela nemških reformatorjev.

Najbolj očitna je pomoč metliških predikantov pri pregledu hrvaškega prevoda Svetega pisma, ki ga je naredil Štefan Konzul iz Istre. Že prva poročila o delovanju predikantov sporočajo posredno povezanost metliških predikantov prek stanovskega pisarja Matije Klombnerja z delom *Windische, Chrobatische und Cirulische Trukheray*, tj. Ungnadove tiskarne v Urachu, kjer so delovali Primož Trubar, Peter Pavel Vergerij, Štefan Konzul, Anton Dalmatin in drugi.[199] V avgustu 1559 so pregledovali del Konzulovega prevoda nove zaveze v hrvaški jezik in hkrati upali, da se bo naredil prevod »... *te hrvaške verzije naprej v cirilico, to je polovično ali skrajšano grščino ... S tem bi se, upajmo, prava krščanska vera in resnični sveti evangelij po celotni Turčiji razširil* ...«.[200] V namen transliteracije besedila v cirilico so angažirali tudi uskoške pope. Prve hrvaške knjige, tiskane v glagolici in cirilici so prišle v Metliko že leta 1561, leta 1562 pa je Klombner pisal: »*Katekizem pride v kratkem. Hrvaškega sem razdelil na Reko 410, v Metliko 200, gospodu Khislu 100* [knjig]. *Tukaj jih imam še 60. Dva soda s cirilico pa ležita v Celovcu.*«[201] Ves čas delovanja Ungnadove tiskarne v Urachu (1560–1564) so bili metliški predikanti tako v stiku z njenim delom in so na Metliškem videli možnost prodaje teh knjig, najverjetneje za čez to ozemlje premikajoče protiturško vojaštvo in za bližnjo duhovščino, saj je, kot je pisal Vlahovič v pismu Ungnadu, »*tukaj pri in okoli nas veliko bogatih duhovnikov, ki bodo brez dvoma radi kupili in plačali. Med njimi se jih nekaj najde, ki so ubogi in polne vrednosti takšnih knjig ne morejo plačati, taistim se mora* [nakup] *olajšati ...*«.[202]

V Metliki pa so delovali tudi hrvaški prevajalci. Po pregonu iz Pazina se je Vlahoviču julija 1563 pridružil prevajalec Jurij Cvečič, ker je upal, da bo lahko v Metliki kaj zaslužil.[203] Tako je za kratek čas Cvečič deloval tudi v Metliki. Tam srečamo tudi Jurija Juričiča, saj je ravno prevajal Württemberški cerkveni red in ga po Klombnerju poslal v tiskarno v Urach,[204] kjer je izšel kot *Crikveni ordinalic* leta 1564. Še pred smrtjo Ivana Ungnada je zaradi vprašanja vodenja prevoda Svetega pisma v hrvaški jezik in kvalitete prevoda prišlo do razkola med Matijo Klombnerjem in Primožem Trubarjem, s čimer so metliški predikanti izgubili posreden stik s Trubarjem in njegovim delom, ohranjali pa so stik z Ungnadom. Z njegovo smrtjo leta 1564 je zamrlo delovanje tiskarne v Urachu, tako po letu 1565 ne zasledimo več korespondence, ki bi se dotikala prevajanja protestantskih del v hrvaški jezik. Prevajalska dejavnost in pomoč pri tisku glagolskih in cirilskih knjig sta zamrli po prvi izselitvi Vlahoviča in povsem prenehali po njegovi smrti leta 1581. Kot se zdi, se njegovi nasledniki niso več ukvarjali s prevajanjem in načrtnim širjenjem reformacijskega tiska. Poleg že omenjenih del Primoža Trubarja, ki jih je imel Vlahovič in gotovo tudi njegovi nasledniki, je leta 1584 prišel na Metliško Dalmatinov slo-

196 Stopar, *Grajske stavbe*, str. 126. Napis ČFLE označuje letnico 1556, MV pa so najverjetneje inicialke postavitelja.

197 Na nagrobniku iz 1580 je manj jasen napis »TOE TAJ ŠTRKAC«, na nagrobniku iz 1587 pa »TO E MLIČA«. Oba sta grobo obdelana, najverjetneje domače izdelave, nastala pa sta okoli štirideset let po prihodu Uskokov na območje Marindola.

198 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 7, pismo Matije Klombnerja Primožu Trubarju z dne 24. februarja 1560, v katerem srečamo opis delovanja Ivana Tulšaka in Gregorja Vlahoviča v Metliki, skupaj z vrsto zanimivih podrobnosti.

199 Jembrih, Od uspjeha, str. 35; Bučar *Odnošaji*, str. 22.

200 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 2, pričanje o hrvaškem prevodu nove zaveze z 28. avgusta 1559.

201 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 71, pismo Matije Klombnerja baronu Ivanu Ungnadu z dne 18. marca 1562.

202 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 165, pismo Gregorja Vlahoviča baronu Ivanu Ungnadu z dne 19. januarja 1563.

203 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 184, pismo Matije Klomberja baronu Ivanu Ungnadu z dne 28. julija 1563, kjer pravi »*Sowohl Zvečič wie die anderen in Mitterburg verfolge der Bischof und desswegen ziehe Zvečič nach Moettling, wo er bei Gregor etwas zu verdienen hoffe.*«

204 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 197, pismo Matije Klombnerja baronu Ivanu Ungnadu z dne 11. novembra 1563, kjer pravi »... *die wuertembergische Kirchenordnung sammt Vorrede, uebersetzt von Georg in Moettling*«. Prevod omenja tudi Steklasa, Protestantizem, str. 80, vendar pravi, da je prevod naredil Vlahovič, kar seveda ne drži, saj Vlahovič ni bil vešč nemškega jezika, tako je lahko prevajal le Juričič. Tudi Elze, Prediger 1, str. 174.

venski prevod Biblije. Istega leta je namreč metliški predikant Peter Vokmanič skupaj z ostalimi desetimi predikanti na Kranjskem prejel primerek Dalmatinovega prevoda, vezan v belo usnje.[205] S tem je na Metliško prišlo drugo temeljno delo slovenskih reformatorjev in dokončno potrdilo značaj ter jezik metliške, tj. belokranjske reformacije.

Recepcija protestantizma in mestna avtonomija

Končno vprašanje je recepcija protestantizma pri meščanstvu in kmetstvu Metliškega. Gotovo je, da je bilo najpomembnejše središče protestantizma mesto Metlika, kjer srečamo najbolj intenzivno in aktivno delo predikantov od najpozneje leta 1559 naprej. Že tedaj je bil del prebivalstva mesta privržen novi veroizpovedi, vendar je predstavljal manjšino, saj sta še leta 1562, ko je metliški glavar Peter Erdödy podelil Gregorju Vlahoviču proštijo bratovščine Rešnjega telesa in k temu pripadajočo posest, metliški sodnik in mestni svet sprožila tožbo zoper glavarja pred deželnim sodiščem.[206] Če bi bila večina v mestnem svetu protestantska, do tovrstne tožbe ne bi prišlo, saj bi svet tiho podprl glavarjevo odločitev. Tako vidimo, da je bila v začetku 60. let večina v mestnem svetu in potemtakem samem mestu katoliška in ne protestantska. Z desetletjem bolj intenzivnega dela predikantov, delovanjem šol in širjenjem tiska je število protestantov stalno naraščalo in pri opisu delovanja predikanta Matičiča v začetku 70. let srečamo omembo, da je na njegovo pridigo v metliškem gradu prišlo štiristo petdeset in več ljudi,[207] kar pomeni, da je bil dobršen del takratnega prebivalstva mesta pa tudi podložnikov bližnjih gospostev že protestantski oziroma je vsaj simpatiziral s protestantizmom. Do leta 1582 so protestanti povsem prevzeli organe mestne avtonomije, saj se ob želji, da bi na posesti Sigmunda Semeniča zgradili leseno molilnico, omenja, da sta *»sedanji sodnik in starešina v Metliki naše vere.«*[208] Glede na pravilo, da je moral mestni sodnik (Richter) najprej imeti položaj starešine, da se je navadil običajev in navad mesta, lahko sklepamo, da je bil tudi naslednji sodnik protestant. Tako je do začetka 90. let 16. stoletja Metlika postala skorajda povsem protestantsko mesto in leta 1593 so meščani Metlike izvolili za svojega sodnika protestanta Marksa Čepnika (Tschaepnikh).[209] Ker slednji ni bil pripadnik *»odrešujoče katoliške vere, temveč veliko bolj protestantskega nesvetega nauka ... se vam zelo odsvetuje izbor taistega za mestnega sodnika in nalaga v imenu deželnega kneza, izvoliti drugega sposobnega katoliškega sodnika in naglo po prastari navadi predlagati na potrdilo«*,[210] je pisal vicedom mestu Metlika. Čepnik kot protestant tako ni mogel biti potrjen, zato se je mestni svet pokoril ukazu vicedoma in izvolil novega, katoliškega mestnega sodnika, vendar je večina v organih mestne avtonomije ostala protestantska. To stanje se je spremenilo do leta 1598, ko je bil dobršen del prebivalcev mesta katoliški in je temu primerno prevzel položaje v organih avtonomije.[211] Sicer mestni svet tedaj ni potrdil s strani vicedoma predlaganega Gregorja Laha, ker ni bil pred tem starešina,[212] vendar so meščani Metlike za sodnika izvolili Nikolaja Colariča (Zoellaritsch). Vicedom sicer ni bil povsem prepričan, da je Colarič katolik, zato je poslal oster ukaz, da ga morajo nemudoma zamenjati, v kolikor se izkaže, da je protestant.[213] Po tem omemb protestantov v organih avtonomije mesta Metlika ne srečamo več in s protireformacijo gotovo povsem izginejo.

Podoben in časovno sovpadajoč razvoj opažamo tudi v Črnomlju, kjer so protestanti še bistveno pozneje tvorili manjšino prebivalstva, saj so najpozneje leta 1593 prevzeli organe mestne avtonomije. Tako lahko govorimo šele v 90. letih 16. stoletja o protestantski večini. Prav slednja je leta 1593 izvolila za sodnika Mihaela Živkoviča (Schifkovitsch) in svojo izvolitev utemeljila v pismu vicedomu, da je *»ta Mihael Živkovič ... ne le nemškega jezika, temveč tudi pisanja vešč in izkušen«*[214] ter pričakovala potrditev sodnika s strani vicedoma. Na istem pismu srečamo dopis vicedoma, da je Živkovič protestant (sectisch) in zaradi tega je zavrnil potrditev. O izvolitvi Živkoviča je vicedom pisal tudi nadvojvodi

[205] Dimitz, *Geschichte*, str. 209. Dimitz domneva *»Peter (Vlachovitsch?) in Moetling«*, Gregor Vlahovič je umrl leta 1581, ko je bil v Metliki predikant Peter Vokmanič.

[206] Dimitz, Urkunden, str. 51. Metliški mestni sodnik in svet so sprožili spor pred deželnim sodiščem 21. oktobra 1562.

[207] ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, pismo Štefana Kuniča (Khunitsch), upravitelja gospostva Metlika, deželnemu glavarju Herbardu baronu Auerspergu z dne 19. aprila 1575.

[208] ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, pismo Petra Vokmaniča kranjskim deželnim odbornikom z dne 3. aprila 1582.

[209] Dimitz, Urkunden, str. 83, pismo metliškega starešine, sveta in skupnosti vicedomu Ludviku Kamilu Schwardi iz 14. oktobra 1593.

[210] Dimitz, Urkunden, str. 83–84, pismo kranjskega vicedoma Ludvika Kamila Schwarde metliškemu starešini, svetu in skupnosti z dne 27. oktobra 1593.

[211] Dimitz, Urkunden, str. 97, pismo upravitelja vicedomskega urada Pavla Kotscheerja metliškemu sodniku, svetu in skupnosti z dne 12. oktobra 1598, *»da es jetzt eine ziemliche Zahl katholischer Buerger gebe...«*.

[212] Dimitz, Urkunden, str. 97, pismo metliškega sveta in celotne skupnosti kranjskemu vicedomu Jožefu Rabatti z dne 7. oktobra 1593, kjer je jasno naveden element mestnega prava: *»keiner Richter werden koenne, der nicht ein Jahr zuvor Staraschina gewesen, damit er die Gebraeuch und Rechtsatzungen erlernt und begrife«*.

[213] Dimitz, Urkunden, str. 97, pismo upravitelja vicedomskega urada Pavla Kotscheerja metliškemu sodniku, svetu in skupnosti z dne 12. oktobra 1598.

[214] Dimitz, Urkunden, str. 82, pismo upravitelja sodniškega urada (starešine), sveta in cele skupnosti Črnomelj vicedomu z dne 12. julija 1593. Srečamo tudi omembo, da so v Črnomlju volili mestnega sodnika zadnji dan meseca junija, kar je bila *uralte Gebrauch und Gewohnheit*.

Ferdinandu in tam omenil: »*On naj bi bil edini iz njihove srede, ki je nemškega jezika vešč, vendar se da v skupnosti, o čemer* [Črnomaljci] *ne poročajo, povsem sposobnih in nemškega jezika veščih ljudi najti...*«.[215] Tudi sicer moramo dvomiti v argument, da je Živkovič edini vešč pisanja in nemškega jezika, saj je tedaj verjetno še delovala šola v Črnomlju oziroma so v mestu še živeli meščani, ki so se vsaj za časa Frankopana izobraževali v tukajšnji šoli. Izgovor, ki so ga uporabili črnomaljski meščani, ni bil prepričljiv in nadvojvoda Ernest je pisal mestnemu svetu, da se izvolitev Živkoviča odsvetuje in da naj ponovijo volitve ter za mestnega sodnika izvolijo katolika.[216] Črnomaljci so nato v septembru 1593 poročali, da so na položaj mestnega sodnika izvolili katolika Leonarda Jelena,[217] s čimer je bila zaključena kratka epizoda protestantskega prevzema organov mestne avtonomije.

O meščanstvu drugje po Metliškem ne moremo govoriti, saj dežela razen Črnomlja in Metlike ni premogla drugih središč, ki bi imela status mesta. Tako moramo pogledati, kako se je protestantizem dotaknil kmečkega prebivalstva. Slednje je v precejšnji meri gojilo drugačne oblike izražanja verovanja kot plemstvo in meščanstvo in odpravljanje romanj in praznikov, prepovedi gradnje novih cerkva in drugih načinov izražanja pobožnosti je prej delovalo v smer odvračanja kmečkega prebivalstva od nove konfesije kot obratno.[218] Po poročanju oglejskega vizitatorja Bizancija iz leta 1581 nadvojvodi Karlu: »*Čudil sem se zelo, da sem našel še toliko pobožnosti pri ljudstvu, ko ima vendar povsod, tako na življenju duhovstva kot plemstva, vsakovrstne slabe zglede.*«,[219] lahko sklepamo, da med preprosto ljudstvo delovanje predikantov ni seglo v večji meri, vendar Bizancij med ostalim opisuje v vizitacijskem zapisniku tudi stanje pobožnosti na posameznih gospostvih po Kranjskem, kjer med protestanti srečamo kmečke družine.[220]

Podobno opažamo tudi na Metliškem. Nazoren primer tega je delovanje predikantov na gradu Krupa pri Semiču, ki ni imel pripadajoče večje naselbine, Semič pa je bil tedaj le naselje brez posebnega pravnega statusa, in v Gradcu, ki je sicer imel pripadajočo naselbino, vendar tako kot Semič brez pravnega statusa. Tako je bilo poslušalstvo na gradovih Krupa in Gradac poleg družine lastnika in eventualnega vojaštva predvsem okoliško kmečko podložniško prebivalstvo, ni pa tudi izključena možnost, da bi pridiganje na gradu v Gradcu obiskovali tudi meščani bližnjih Metlike in Črnomlja. Podobno velja za Pobrežje, ki je spadal v delokrog črnomaljskega predikanta, ki je pridigal tam nastanjenemu vojaštvu in okoliškemu kmečkemu prebivalstvu.

Neposredna dokaza širitve protestantizma med kmetstvo srečamo v dveh dopisih iz mesta Metlike. V dopisu na stanovski odbor zoper ravnanje predikanta Mihaela Matičiča iz leta 1574 so podpisniki razdeljeni v dve skupini, na eni strani lista srečamo enaindvajset *Gehorsambe Burger* (poslušne meščane), na drugi strani pa enajst *Unterthanen allerley herrschafft in Moettlinger Poden* (podložnike različnih gospostev na Metliškem).[221] Prav slednjih enajst podpisnikov, verjetno gre za podložnike gospostev Metlika, Krupa, Gradac in Pobrežje, jasno govori o prisotnosti protestantizma med kmetstvom metliške dežele.

Drugi dve priči, deželnega komturja in komturja v Metliki, pa poda Markvard Egkh, ki je v dveh pismih kranjskemu vicedomu iz leta 1598 opisal stanje v Črnomlju in Metliki. V obeh pismih trdi, da je med poslušalstvom tukajšnjih predikantov tudi *einfelltige Paurs volkh* (preprosto kmečko ljudstvo).[222] Gotovo je, da se je protestantizem v določeni meri razširil med kmetstvo dežele in med njim našel pripravne vernike. Seveda lahko dvomimo o dojemanju reformatorskih idej med kmetstvom in tudi meščanstvom, gotovo pa vendar je, da so oboji v velikem številu poslušali pridige in se redno udeleževali protestantskega bogoslužja, vse do njegove odprave 1598. Pridige različnih predikantov, ki so prihajali čez Kolpo iz vivodinskih posesti Zrinjskih, pa so obiskovali še slabi dve desetletji pozneje.

Kot zanimivost pa je potrebno omeniti tudi svojevrsten ljudski spomin na protestante in negativno pojmovanje slednjih, ki sta sicer zabeležena le v hrvaškem Obkolpju, vendar ju lahko zaradi intenzivnih stikov prebivalstva na obeh straneh Kolpe vidimo tudi na kranjski strani. Lopašič in Bučar omenjata v delih, nastalih ob koncu 19. in začetku 20. stoletja, da se je v Ozlju in okolici Karlovca ohranil ljudski spomin na protestantizem v prav posebni obliki. »*Župnik u Ozlju pripovijedao mi, da u*

215 Dimitz, Urkunden, str. 82, pismo vicedoma nadvojvodi z dne 26. julija 1593. Zanimivo je, da podaja vicedom v pismu primerjavo s stanjem v Ljubljani, kjer tedanji mestni sodnik Nikolaj Durlach prav tako ni bil vešč nemškega jezika. Glej tudi Golec, Regionalne razlike, str. 35.

216 Dimitz, Urkunden, str. 83, pismo nadvojvode Ernesta mestnemu sodniku in svetu z dne 10. avgusta 1593.

217 Dimitz, Urkunden, str. 83, pismo upravitelja sodniškega urada (starešine) in sveta kranjskemu vicedomu z dne 13. septembra 1593.

218 Rajšp, Razširjenost, str. 272.

219 Gruden, Doneski, str. 62.

220 Gruden, Doneski, str. 135–139. Tako srečamo šest protestantskih kmečkih družin v Šmihelu, trideset v Dobrničah, eno družino v Dobrepolju in še več po manjših naseljih, ki jih je Bizancij obiskal.

221 ARS, AS 2, Stan I., š. 93, f. 54/10, sn. 9, nedatirano pismo metliških meščanov verjetno iz leta 1574.

222 Gre za dve pismi Markvarda Egkha iz leta 1598, v obeh omenja prisotnost *einfelltige Paurs volkh* na pridigah pred mestom v Metliki in na »ulicah in trgu« v Črnomlju.

njegovoj župi živi još uspomena na Lutera, jer ako tko hoće najgore pogrditi svoga protivnika, onda mu kaže 'luteran', a još je gore, kaže, ako mu rekne 'kalavin'. – U Mahičnu kod Karlovca čuo sam sam u narodu o Luteru, da je 'on bio prvi djavao i gospodar paklenski'«.[223] Pri prebivalstvu v okolici vasi Adlešiči v bližini gradu Pobrežje, neposredno nad Kolpo, pa se je ohranil podoben izraz z negativno konotacijo. Po besedah starejše prebivalke vasi Velika sela (nad Adlešiči), so imeli navado reči po krstu otroka, da sedaj, ko je krščen, ni več »*lutrijan*«.[224]

Življenje predikanta

Obstoječi viri nam omogočajo pogled ne le v delo reformatorjev in vsakokratne spore, ki so jih imeli med seboj in s knežjimi ter cerkvenimi oblastmi, temveč tudi v njihovo zasebno in družinsko življenje. Navadno lahko prek povsem postranskih omemb v pismih vidimo predikanta kot več kakor le opravljalca svoje funkcije, vidimo ga lahko kot osebo. Največ podatkov najdemo o predikantu Gregorju Vlahoviču, ki je izmenično deloval na Metliškem v letih 1559–1567 in 1575–1580. Rojen domnevno okoli leta 1530 v bližnjem Ribniku na Hrvaškem je že pred 1559 poleg Ivana Tulščaka nastopil kot predikant v mestu Metliki. Tedaj sta bila oba brez prihodkov in deželnostanovske provizije za svoje delo. Tako je pisal tedaj še prijateljski Klombner v pismu Trubarju, da sta oba predikanta »*povsem uboga in nimata prav ničesar*«.[225] Ker ni dobival plačila (provizije), se je Vlahovič moral ukvarjati z obrtjo in ostalimi deli. Klombner je pisal: »*Zmore šivati platno in tukaj je kupil šiviljsko delavnico. Na očitke, da naj bi to ne bilo dostojno duhovniku, je odgovoril: 'Sv. Pavel je bil tudi obrtnik'. Glavar Senja ga je hotel vzeti k sebi in mu je dal mizo in dva solda* [plačila]. *Tako ima v drugih krajih dobre prebende, vendar noče zapustiti Metličanov, čeprav mu nič ne dajo,* [zato] *se mora nahraniti samo s svojimi rokami in težkim in deloma kmečkim delom.*«[226] Še boljše pa je na koncu pisma baronu Ungnadu svoj položaj opisal kar sam Vlahovič: »*Jaz pridigam in delam, kakor Bog ve, povsod po deželi in nikoli ne varčujem, Bog ve, svojega truda, vendar nimam od nikogar niti najmanjšega plačila, razen tega kar tako rekoč priberačim in kar mi je po dobri volji podarjeno, kar gospod Štefan* [Konzul] *zelo dobro ve in kar je lahko sam videl, kako mi gre, tudi kar imam in kako živim s svojo ženo in ubogimi majhnimi otroki, tudi kakšne napade in spotike trpim, o čemer boljše, da ne pišem. Vsakemu bi hotel dobro storiti in izkazati Kristusovo ljubezen, tako ne premorem skorajda ničesar in sem tudi sicer veliko dolžan.*«[227]

Da bi rešil stisko Vlahoviča in njegove družine ter zagotovil dovolj sredstev za hrvaške prevajalce, mu je leta 1562 metliški glavar Peter Erdödy dodelil proštijo bratovščine Rešnjega telesa, iz naslova katere bi Vlahovič prejemal 24 renskih goldinarjev letno. Vendar sta se tedaj še katoliški mestni sodnik in svet pritožila zoper dodelitev,[228] Vlahovič pa je, sodeč po poznejših pismih, v kratkem izgubil dohodke iz tega naslova. Zdi se, da je prvo provizijo v višini 30 renskih goldinarjev prejel v Metliki nedolgo pred odhodom v Novo mesto leta 1567. Tam sta skupaj z Ivanom Weichslerjem (Hansom Weichslerjem) prejemala 80 renskih goldinarjev letno.[229] Po selitvi v Brežice je provizijo najverjetneje izgubil in ponovno pridobil ob vrnitvi v Metliko leta 1574, kjer sta oba predikanta v skladu s sklepom stanov iz leta 1568[230] skupaj prejemala 50 renskih goldinarjev. Še v Metliki je pričel prejemati provizijo v višini 80 renskih goldinarjev, ki se mu je ob želji po preselitvi v Radeče ob Savi povečala na kar 100 renskih goldinarjev in jo je užival dosmrtno.[231] Po letu 1567 je Vlahovič torej postal *landtschafftlicher provisionierter predicant* in v sledečih desetletjih prejemal vedno višje plačilo. Njegovo provizijo moramo primerjati z ostalimi sočasnimi, najprimerneje vojaškimi provizijami. Leta 1582 oziroma nekaj let pred tem je prejemal stotnik (haubtmann) v deželni vojski 76 renskih goldinarjev, njegov prvi podrejeni, zastavnik (faehndrich) 20 renskih goldinarjev, navadni vojak – strelec pa le 6 renskih goldinarjev letne provizije, seveda pa so bili plačani v primeru aktivacije še za vsak dan pripravljenosti.[232] Vlahovič je tako prejemal višjo letno provizijo kakor poveljnik stotnije in gotovo je s tem zneskom lahko preživel sebe in svojo družino.

Drugo je vprašanje vsakokratnega bivališča predikanta in njegove družine. Za časa bivanja v Metliki v letih 1559–1567 je Vlahovič najverjetneje bival

223 Bučar, Širjenje, str. 230. Lopašič, *Oko Kupe*, str. 247 pravi: »Uspomena na Lutera i nauku njegovu živi i dan danas u narodnim pripoviedkama u okolici ribničkoj, u kojima se spominje Luter ne kao reformator vjerski, već kao živi vrag.«

224 Po besedah Marije Peteh, rojene 14. januarja 1930 v Adlešičih, bivajoče na naslovu Velika sela 8.

225 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 5, pismo Matije Klombnerja Primožu Trubarju z dne 24. februarja 1560.

226 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 7, pismo Matije Klombnerja Primožu Trubarju z dne 24. februarja 1560.

227 Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 163, pismo Gregorja Vlahoviča baronu Ivanu Ungnadu z dne 19. januarja 1563.

228 Dimitz, Urkunden, str. 51, št. 24.

229 Elze, Prediger 2, str. 58.

230 ARS, AS 2, š. 93, f. 54/10, sn. 9, odgovor deželnih stanov na prošnjo metliškega meščanstva in kmetstva z dne 15. junija 1568, »*Ain Ersame Lanndtschafft bewilligt den Suppliranten uber die hierinn Angezogne zuvor bewillight 30 R Reinisch noch Jaerlich 20 Rainisch R zu disen Christlich Werch*«.

231 ARS, AS 2, š. 877, str. 155, odgovor stanovskega odbora na prošnjo Gregorja Vlahoviča z dne 14. decembra 1580, kjer pravi »*zu ubersidlen willes ime sein hebende Provision der 80R mit noch 20R zuverpesset*«. Tudi Elze, Prediger 2, str. 59, vendar omenja le 80 renskih goldinarjev.

232 Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 140.

v mestnem gradu, v katerega kapeli je tudi pridigal, saj mestne oblasti niso bile naklonjene predikantoma. Za časa bivanja v Novem mestu v letih 1568–1569 je za njega poskrbelo mesto samo, pridigal pa je kar na trgu, na odprtem balkonu hiše gospoda Scheyerja.[233] Ko se je moral od tam leta 1569 umakniti, je odšel v Brežice h gospodu Krištofu Gallu, na katerega gradu je bival z družino in tamkaj pridigal vse do 1574, ko se je vrnil v Metliko. V Metliki, kjer je ostal do leta 1580, je ponovno bival in pridigal v gradu, nato pa se je odpravil v Radeče ob Savi. Gotovo je tovrstno življenje seljenja in spreminjanja bivališča ter bega pred knežjimi ukazi temeljito zaznamovalo življenje in razmišljanje predikanta in njegove družine z vsemi primernimi nestalnostmi, ki so se ob vedno prisotnem strahu pred Turki zrcalile v njegovih vsakokratnih pridigah. V slednjih se je verjetno kazalo tudi prepričanje, da bo tisk protestantskih del v cirilici, pri čemer je tudi sam sodeloval, in širitev teh del po Rumeliji prineslo spreobrnitev sultana in njegovih podanikov ter s tem težko pričakovani mir. Ravno obljuba slednjega je, poleg siceršnjih kvalitet predikantov, v največji meri privabila ljudstvo.

Vprašanje je, kako je gradil svojo avtoriteto pred verniki in na čem je temeljila njegova uspešnost v vlogi predikanta. Iz njegovega pričevanja lahko razberemo, da je sprva živel zelo skromno, torej je bil s svojim skromnim življenjem zgled ostalim. V tem smislu se je sprva ločil od dobršnega dela katoliške duhovščine, ki je bila dobro preskrbljena in se praviloma ni ukvarjala z obrtjo ali kmečkim delom, čeprav se je bilo tudi veliko podeželskih katoliških duhovnikov spričo pičlih dohodkov prisiljenih ukvarjati z obrtjo, krčmarstvom ali kmetovanjem. Obrt, katere opravljanje so mu očitali kot neprimerno, je opravičeval kot nujnost in hkrati podal svetopisemsko analogijo s Saulom iz Tarsusa (Apd 18, 3), ki je bil izdelovalec šotorov in je uporabljal, tako kot Vlahovič, platno, škarje in šivanko. Z dodelitvijo provizije in njenim stalnim povečevanjem je pridobil stalni vir dohodka, ki je njemu in družini omogočal dostojno življenje. Kljub temu pa lahko sklepamo, da je njegova javna podoba še vedno odsevala strogost in skromnost predikantskega življenja. Ko ga je prijel novomeški prošt Graff, je pri njem našel več Trubarjevih del in ravno v tem lahko vidimo element njegove podobe, s katero je nastopil pred ljudstvom. Kopica knjig, ki jih je imel s seboj, v 16. stoletju nedvomno dragih, dragocenih in redkih predmetov, je utrjevala njegovo avtoriteto pred vsakokratnim poslušalstvom. Kar vidimo ga lahko, kako se bradat, skromno oblečen v črno, s knjigo pod roko sprehaja po blatnih ulicah mesteca. Slednje mu v času začetkov njegovih prizadevanj ni izkazovalo pretiranega spoštovanja, kar tudi omenja v pismu Ungnadu, toda s časom je postal spoštovan član skupnosti in zaželen predikant, saj so ga metliški protestanti nedolgo po smrti Nikolaja Tuskaniča prosili za vrnitev v Metliko, na kar se je tudi odzval in prišel nazaj.

Stroga merila in delovna etika, po kateri je živel, sta ga redno spravljali v konflikt z ostalimi predikanti, učiteljem v Metliki in drugimi. Že za časa prvega delovanja v Metliki je prišel skupaj s Klombnerjem, Cvečičem in ostalimi v konflikt s Trubarjem, ki je na podlagi mnenja nekega hrvaškega meniha trdil, da so prevodi Svetega pisma v hrvaški jezik slabi.[234] Nekaj let pozneje je pisal stanovom, da se predikant Mihael Grgič in učitelj v Črnomlju »*držita nekako zlobno in jezno*«.[235] Po smrti Nikolaja Tuskaniča ga je vrsta metliških meščanov in podložnikov gospostva hotela za pridigarja, vendar je v obrambo tedaj v Metliki občasno pridigajočega Matičiča nastopil oskrbnik gospostva Metlika, Štefan Kunič, s katerim je bil Vlahovič najverjetneje tudi v konfliktu. Po vrnitvi v Metliko je prišel v spor s predikantom Mihaelom Matičičem, ki je iz čezkolpskega ozemlja Zrinjskih hodil pridigat v Metliko,[236] in dosegel, da se Matičič v Metliki ni več pojavil. Leta 1576 je postal tudi vojaški predikant (feldpredikant) in je pridigal po Vojni krajini.[237] Dve leti pozneje, leta 1577, je prišel v spor s tedanjim metliškim učiteljem, katerega ime nam ni poznano. Zadnji spor, za katerega vemo, pa je bil s komturjem nemškega reda, Leonardom Formentinom, leta 1579.[238] Vlahovič je tako vsekakor bil konfliktna osebnost, vendar so njegova delovna vnema, strogost in odločnost v največji meri zaznamovale podobo metliške reformacije in njeno uspešnost.

Po vseh konfliktih in dolgoletnem delu se je Vlahovič z letno dosmrtno provizijo 100 renskih goldinarjev odločil izseliti v Radeče ob Savi, pri tem pa ga je prehitela smrt, 18. februarja 1581 v Ljubljani. Ali je za seboj pustil vdovo, ne vemo, saj ne srečamo njene prošnje na stanove o vzdrževanju, kot v primeru nekaterih drugih vdov po predikantih. Otroci, o katerih je pisal leta 1563 Ungnadu, so bili ob njegovi smrti osemnajst let pozneje že odrasli. Poleg Gregorja se omenja tudi Matija Vlahovič, leta 1579 sodelavec v deželnostanovski šoli v Ljubljani. Elze zanj domneva, da bi lahko bil njegov sin,[239] zapisniki ograjnega sodišča za Kranj-

233 Elze, Prediger 2, str. 58.

234 Bučar, Odnošaji, str. 35. Glej tudi pismo pri Kostrenčič, *Urkundliche Beitraege*, str. 181, pismo Gregorja Vlahoviča Štefanu Konzulu in sodelavcem z dne 3. junija 1563.

235 ARS, AS 2, š. 875, str. 324, dopis Gregorja Vlahoviča kranjskim stanovom iz leta 1569, podrobneje ni datirano.

236 Elze, Prediger 2, str. 59.

237 Prav tam.

238 Prav tam.

239 Prav tam, str. 60.

sko pa to domnevo potrjujejo. Tako je avgusta in decembra 1587 Matija Vlahovič vložil tožbi zoper Ivana Sauraua (Hans Sauraw), kjer je omenjen kot *herren Gregorn Vlachovitschen, ainer Ersamen Landtschafft in Crain gewesten Predicanten seligen gelassener Sun unnd Erb.*[240] Prav to tožbo med Vlahovičem in Saurauom, pa tudi vrsto drugih tožb, srečamo nato še večkrat, vse do leta 1595.[241] O ostalih potomcih Gregorja Vlahoviča ne vemo ničesar. Vlahovič je še dandanes prisoten priimek v Beli krajini in v Obkolpju.[242]

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 2 – Deželni Stanovi za Kranjsko, 15. stol. – 1861, škatle: 93, 94, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881
AS 306 – Ograjno sodišče za Kranjsko, 1543–1764, zvezki: 18, 19, 27, 29

OBJAVLJENI VIRI

Arnold, Udo: *Die Urkunden des Deutschordenszentralarchivs in Wien, Regesten I, II, III.* Marburg : N. G. Elwert Verlag, 2006.
Chmel, Joseph: Auszuege aus einem Kanzleibuche (Concepten-Sammlung) K. Friedrich IV. vom Jahre 1478. *Archiv fuer Oesterreichische Geschichte Notizenblatt,* 2, 1852, str. 377–384.
Chmel, Joseph: Monumenta Habsburgica. *Notizenblatt – Beilage zum Archiv fuer Kunde oesterreichischer Geschichtsquellen 13,* 1852, str. 199–208.
Chmel, Joseph: Nachtraege zur Geschichte Kaiser Friedrichs IV. *Notizenblatt – Beilage zum Archiv fuer Kunde oesterreichischer Geschichtsquellen 3,* 1851, str. 48–49.
Dimitz, August: Urkunden zur Geschichte der Reformation in Krain aus den Jahren 1540 bis 1634. *Mittheilungen des historischen Vereines fuer das Herzogthum Krain,* 4, 1867, str. 43–124.
Gruden, Josip: Doneski k zgodovini protestantstva na Slovenskem. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko,* 1907, str. 1–54, 121–140.
Hitzinger, Peter: Beitraege zur Geschichte der Reformation in Krain. *Mittheilungen des historischen Vereines fuer Krain,* 1864, str. 1–2.
Kostrenčič, Ivan: *Urkundliche Beitraege zur Geschichte der protestantischen Literatur der Suedslaven in den Jahren 1559–1565.* Wien : Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, 1874.
Loserth, Johann: *Akten und Korrespondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Inneroesterreich unter Ferdinand II.*, 1, Wien : Historische Kommission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, 1906.
Loserth, Johann: *Akten und Korrespondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Inneroesterreich unter Ferdinand II.*, 2, Wien : Historische Kommission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, 1906.
Pettenegg, Eduard Gaston: *Die Urkunden des Deutsch-Ordens-Centralarchives zu Wien,* 1. Prag & Leipzig : F. Tempsky & G. Freytag, 1887.

LITERATURA

Barle, Janko: Nekoliko podatkov za zgodovino belokranjskih župnij. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko,* 1901, str. 49–69.
Barle, Janko: Še nekaj doneskov o prepiru med križniki v Beli krajini in kapitulom zagrebškim. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko,* 1901, str. 189–196.
Bidermann, Hermann Ignaz: Carniolica. *Mittheilungen des historischen Verein fuer das Herzogthum Krain,* 4, 1866, str. 24–26.
Bučar, France: Odnošaji Primoža Trubara prama hrvatskoj tiskari u Wuertemberškoj. *Trubarjev zbornik* (ur. Fran Ilešič). Ljubljana : Matica Slovenska, 1908, str. 21–44.
Bučar, France: Širjenje reformacije u Hrvatskoj. *Vjesnik kraljevskog hrvatsko-slavensko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 3. Zagreb : Kraljevski zemaljski arkiv, 1901, str. 218–236.
Dimitz, August: *Geschichte Krains von der aeltesten Zeit bis auf das Jahr 1813,* 3. knjiga. Laibach, 1875.
Elze, Theodor: Die evangelischen Prediger Krains im XVI. Jahrhundert. *Jahrbuch der Gesellschaft fuer die Geschichte des Protestantismus in Oesterrreich* 21, 1900, str. 159–201.
Elze, Theodor: Die evangelischen Prediger Krains im XVI. Jahrhundert. *Jahrbuch der Gesellschaft fuer die Geschichte des Protestantismus in Oesterrreich* 22, 1901, str. 53–69.
Elze, Theodor: *Die Universitaet Tuebingen und die Studenten aus Krain.* Tuebingen, 1877.
Elze, Theodor: Zur Geschichte der Reformation in Krain. *Jahrbuch der Gesellschaft fuer die Geschichte des Protestantismus in Oesterrreich* 12, 1891, str. 171–179.

240 ARS, AS 306, zvezek št. 27, 1585–1587, prvo tožbo, vloženo dne 17. avgusta 1587, najdemo na str. 498, drugo tožbo, vloženo dne 7. decembra 1587, pa na str. 545–546.
241 ARS, AS 306, zvezek št. 29, 1593–1595, zvezek nima paginacije, tožbe pa lahko okvirno opredelimo po tožbenih dneh, med katere so tožbe razporejene. Tožba med Vlahovičem in gospo Gall je potekala 8. novembra 1593, med Vlahovičem in Saurauom pa še v letih 1594 in 1595.
242 Priimek Vlahovič srečamo le v urbarju gospostva Vinica iz leta 1674, kjer je omenjen med »viniškimi meščani izven obzidja« tudi Iuiza Vlachouitsch (Ivica Vlahovič). Kos, *Urbarji 2*, str. 472.

Golec, Boris: Črnomelj od nastanka trške naselbine do izgube mestne avtonomije. *Črnomaljski zbornik : Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta* (ur. Janez Weiss). Črnomelj : Občina Črnomelj, 2008, str. 161–203.

Golec, Boris: *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja*. Ljubljana, 1999 (doktorska disertacija).

Golec, Boris: Regionalne razlike v jezikovni podobi prebivalstva slovenskih celinskih mest med 16. in 18. stoletjem. *Zgodovinski časopis* 57, 2003, str. 23–38.

Gruden, Josip: *Cerkvene razmere med Slovenci v petnajstem stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije*. Ljubljana : Leonova družba, 1908.

Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celovec : Družba sv. Mohorja v Celovcu, 1910.

Jembrih, Alojz: Od uspjeha do izjave »viel falsch« o uraškom glagoljskom novom zavjetu (1562/1563). *Prilozi* 63–64, 2006, str. 35–67.

Knez Tone: Staroslovenske najdbe na Dolenjskem in v Beli krajini. *Arheološki vestnik*, 1967, str. 389–393.

Koblar, Anton: Drobtinice iz Furlanskih arhivov. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 1, 1891. str. 1–38.

Kos, Dušan: *Bela krajina v poznem srednjem veku*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987.

Kos, Dušan: *Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje)* 1 in 2. Ljubljana : SAZU, 1991.

Kosi, Miha: »Onstran gore, tostran Ogrske«. *Črnomaljski zbornik : Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta* (ur. Janez Weiss), Črnomelj : Občina Črnomelj, 2008, str. 119–157.

Kosi, Miha: ... quae terram nostra et Regnum Hungariae dividit ... (Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku). *Zgodovinski časopis* 56, Ljubljana, 2002, str. 43–93.

Kozina, Georg: Zur Geschichte des deutschen Ritter-Ordens in Krain. *Mittheilungen des historischen Vereines fuer Krain*, 1863, str. 35–37.

Lopašič, Radoslav: *Bihač i Bihačka krajina*. Zagreb : Matica Hrvatska, 1890.

Lopašič, Radoslav: *Oko Kupe i Korane*. Zagreb : Matica Hrvatska, 1895.

Lopašič, Radoslav: Prilozi za poviest protestanata u Hrvatskoj. *Starine*, 1893, str. 160–194.

Mason, Phil: Late Roman Črnomelj and Bela krajina. *Arheološki vestnik*, 1998, str. 285–313.

Nared, Andrej in Volčjak, Jure: *Kranjski deželni privilegiji 1338-1736*. Katalog razstave ARS, Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2008.

Nared, Andrej: *Dežela - Knez - Stanovi, oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2009.

Otorepec, Božo: Seznam »deželnih sovražnikov« na Kranjskem in Štajerskem. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenz Rajšp et al). Ljubljana : ZRC SAZU, 1996, str. 331–342.

Podlogar, Leopold: *Kronika mesta Črnomlja in njega župe*. Ljubljana : Založil Tomo Zupan, 1906.

Rajšp, Vinko: Razširjenost protestantizma med socialnimi plastmi na Kranjskem. *Zgodovinski časopis* 41, 1987, str. 265–276.

Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. st.* Ljubljana : Slovenska Matica, 1991.

Slekovec, Matej: Doneski k zgodovini cerkva in fara na Kranjskem. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 1898, str. 41–47.

Steklasa, Ivan: Protestantizem v Istri, v metliški in hrvaski Krajini. *Trubarjev zbornik* (ur. Fran Ilešič). Ljubljana : Matica Slovenska, 1908.

Strohal, Rudolf: *Grad Karlovac opisan i orisan*. Karlovac, 1906.

Strohal, Rudolf: *Hrvatska glagolska knjiga*. Zagreb, 1915.

Štih, Peter: Dežela Grofija v Marki in Metliki. *Vilfanov zbornik* (ur. Vincenz Rajšp et al.). Ljubljana : ZRC SAZU, 1999, str. 123–143.

Štih, Peter: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske Fakultere, 1997.

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Herzogthums Krain*, 3. Nueremberg, 1689.

Voigt, Johannes: *Geschichte des Deutschen Ritter-Ordens in seinen zwoelf Balleien in Deutschland*. Berlin, 1857.

Žnidaršič – Golec, Lilijana: *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila*. Ljubljana : Inštitut za zgodovino cerkve, 2000.

Žnidaršič - Golec, Lilijana: Trubarjeva Cerkovna ordninga med želenim in živetim. *Vera in hotenja – študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana : Slovenska Matica, 2009, str. 224–242.

SUMMARY

The Reformation in the Metlika district. A contribution to a more complete understanding of the emergence of Protestantism in the Slovenian territory

The territory of the present-day White Carniola (the Metlika district) was in the 16th century marked by a series of processes that thoroughly transformed its image, importance and role in the broader area, thus setting the foundations for its (non-)development in the centuries that followed. Apart from the vanishing provincial attributes of the political entity in which it was developing for two centuries, i.e. the County in the Windic March and Metlika, and its gradual incorporation into Carniola, White Carniola also underwent significant change in ethnic and confessional composition after the arrival of the Uskoks or Vlachs. With the construction of the fortified town of Karlovac (1579), the province was afforded protection against the incursions of the Ottoman cavalry, but ultimately lost its strategic importance as an area in the immediate hinterland of Croatian provinces and hence a significant development stimulus.

The Reformation in the Metlika district is set into the period between 1559, from which date the first letters of Metlika's Protestants and the first references to their work, and 1617, when the last Protestants from Metlika were summoned before the Counter-Reformation Commission in Ljubljana, which was also the last mention of Metlika's Protestants. In the period of a little less than fifty years, Reformation left a strong impact on the development of the two local towns, Metlika and Črnomelj, as well as on the rural areas. The centre of the Reformation movement was in Metlika, where two predicants regularly served and the Protestant municipality, which also included the seigniories of Krupa with Semič and Gradac. Of all the preachers (predicants) that worked in the Metlika disctrict Gregor Vlahovič was the prominent one. After having served in Metlika already in 1559, he established close contacts with Croatian Protestants through Matija Klombner and cooperated with them under the guidance of Primož Trubar at the Ungnad printing works in Urach. Vlahovič was followed by a number of predicants and assistants whose work came to an end in 1598 with the advent of Counter-Reformation led by the Provincial Komtur, Marquard Egkh. The town of Črnomelj, another provincial centre, had a secondary role and was closely connected with military predicants (field preachers) serving in the Military Frontier. The first record of a predicant active in Črnomelj, Ivan Kočevar (Hans Gotschwar), dates back to 1567. Kočevar served in the town only for a short period of time and was intermittently followed by several others, the most important one being Vid Subtilič, with whom the Reformation period in Črnomelj ended in 1598.

The Reformation period also saw the first written record of the educational activity in the Metlika district, though we have indirect evidence of an older, catholic, education. Two Protestant schools that were founded in Metlika and Črnomelj after 1569 continued to operate until the beginning of the Counter-Reformation. The Reformation spirit in towns of the Metlika district was thus marked by respective predicants and school masters. The work carried out by the latter was successful, since by the 1580s the Protestants had already made up the majority population in the towns of the Metlika district and administered Metlika's and Črnomelj's town autonomy, occupying the highest offices in town government. In 1593 both towns submitted their proposals for the appointment of two Protestant judges, but were rejected by the archduke. The Reformation also gained traction among the rural population, as the predicants worked at the castles of Gradac and Krupa, which did not have adjacent settlements, while the crowds attending the sermons were composed of serfs from the aforementioned seigniories and dwellers of the nearby towns of Metlika and Črnomelj. The beginning of the Counter-Reformation is set after 1598, when the last predicants and school masters were banished from both towns. Nevertheless, they would still return to the Metlika district from the estates of Count Zrinyi on the other side of the Kolpa river and occasionally deliver their sermons. The final fall of Protestantism in the Metlika district may be traced back to 1617, when the last five Protestants from Metlika were summoned by the Counter-Reformation Commission in Ljubljana.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 325.52(497.434)(091)

Prejeto: 11. 8. 2010

Boris Golec

doc. dr., višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Pokrščeni »Turek« Anton Husič in 316 let njegovega rodu pri Pobrežju v Beli krajini

IZVLEČEK

Svoboščinsko pismo grofa Janeza Adama Purgstalla, izdano njegovemu podložniku Antonu Husiču leta 1707 v gradu Pobrežje v Beli krajini, tik ob današnji slovensko-hrvaški državni meji, je prvo pričevanje o tem, da so se pokrščeni muslimani, v glavnem turški vojni ujetniki, na Slovenskem posamič naseljevali tudi kot kolonisti. Na takšno, zelo redko prakso je doslej kazalo zgolj nekaj patronimikov. Do konca 17. stoletja je sicer izpričanih nekaj deset krstov t. i. »Turkov«, največ žensk in otrok, a je o njihovi nadaljnji usodi ugotovljivega komaj kaj. Anton Husič, po rodu z današnjega obmejnega območja med Hrvaško in Bosno in Hercegovino, je po krstu (pred letom 1690) služil pri grofu Purgstallu v Vojni krajini, nato pa kot nagrado za zvestobo dobil v Beli krajini kmečko posest z raznimi ugodnostmi. Njegov primer je tem bolj zanimiv, ker danes na delu njegove posesti v Purgi pri Pobrežju živi že deveta generacija potomcev in zadnja oseba s priimkom Husič. Priimek je sicer močneje prisoten v okoliških vaseh, kamor so se od konca 18. stoletja dalje razselile stranske rodbinske veje.

KLJUČNE BESEDE
krščevanje muslimanov, Pobrežje, Bela krajina, Husič, Vojna krajina

ABSTRACT

THE CHRISTIANISED »TURK« ANTON HUSIČ AND HIS 316-YEAR-OLD FAMILY LINE IN POBREŽJE, WHITE CARNIOLA

A letter of privilege that Count Hans Adam Purgstall issued to his serf Anton Husič in 1707 at the Podbrežje Castle in White Carniola standing on the present-day Slovenian-Croatian border, bears the first testimony of the fact that a few Christianised Muslims, mostly Turkish prisoners of war, also settled the Slovenian territory as colonists. This highly rare practice has so far been suggested by a handful of patronymics. Although several tens of christenings of so-called »Turks«, mostly women and children, were recorded until the end of the 17th century, almost nothing is known about their later lives. Anton Husič, who originally came from the area of the present-day border between Croatia and Bosnia and Herzegovina, served Count Purgstall in the Military Frontier from his christening onwards (before 1690). Then he received a farmstead in White Carniola with various pertaining benefits as a reward for his loyalty. His example is especially interesting because a part of his estate in Purga near Pobrežje is still home to the ninth generation of his descendants and to the last person with the family name Husič. The latter is more commonly found in the surrounding villages where the side branches of the family settled from the end of the 18th century onwards.

KEY WORDS
Christianisation of Muslims, Pobrežje, White Carniola, Husič, Military Frontier

V dodatku k enemu od urbarjev gospostva Pobrežje ob Kolpi se je med prepisi listin ohranil zapis pravnega dejanja iz leta 1707, ki mu na Slovenskem ne najdemo primerjave. Iz obdobja več sto let trajajočih vojskovanj z Osmansko državo predstavlja namreč doslej edino znano pričevanje o naselitvi pokrščenega muslimana na določeni posesti. Od konca 16. do konca 17. stoletja zasledimo sicer v krstnih matičnih knjigah nekaj deset vpisov krstov t. i. »Turkov«, zlasti med dunajsko vojno 1683–1699 zajetih žensk in otrok, a je o nadaljnji usodi krščencev ugotovljivega komaj kaj. Posameznikom je skoraj nemogoče slediti že zaradi dejstva, da v krstno matico nihče razen enega ni bil vpisan s priimkom, pa še priimek tega edinega, krščenega v Ljubljani, je nemška novotvorba.[1] Na drugi strani se je v slovenskem prostoru skozi stoletja ohranilo nekaj na uho tipično muslimanskih patronimikov (Murat, Mustafa, Hasan idr.),[2] vendar zaradi skopih virov ni bilo mogoče z gotovostjo dognati, ali gre res za potomce pokrščenih muslimanov. Sklepanje, da so se posamezni turški vojni ujetniki in prebegi moškega spola naseljevali na naših tleh tudi kot kolonisti, je z najdbo zapisa iz Pobrežja končno dobilo potrditev. Še več, del posesti, o kateri govori omenjena listina iz leta 1707, je v rokah iste rodbine še danes, navzočnost Husičev v Pobrežju in okolici pa kontinuirano izpričana že 316 let, vse od leta 1694.[3]

Besedilo listine, datirane 2. marca 1707 v pobreškem gradu, se v prevodu iz nemščine glasi:[4] »Jaz, Janez Adam, Svetega rimskega cesarstva grof Purgstall, baron na Krupi, Gradcu in Pobrežju, gospod na Vinici, v Učakovcih, Riegersburgu in Obermayerhofnu,[5] svétnik notranjeavstrijskega dvornega vojnega sveta, generalni stražni mojster, poveljnik in kapetan (stotnik) v ogulinski Vojni krajini (*G(ene)ral Feldwachtmeister, Obriste, vnd Haubtman der Ogulinischen g(r)änzen*), s tem spričujem: Potem ko sem poštenega in možatega Antona Husiča (*Anthoni Huschitsch*), nekrščansko rojenega Turka (*vnchristlich gebohrnen Türckh*), tukaj privedel h krstu (*alda zu der H: Tauff komben /.../ lassen*) in ga dal podučiti in spreobrniti v krščansko vero, v kateri živi kot pravičen katoliški kristjan še danes, je meni in moji v Bogu blagopokojni gospe soprogi, visoko- in blagorodni gospe Ani Elizabeti, rojeni grofici Gallenberg, služil posebno marljivo in koristno kot »bágija« (*vor einen Wagio*),[6] nato pri meni kot komornik (*Camerdiener*) in končno kot gospodar (*Würth*) [ekonom] pri ogulinski kapetaniji (*Hauptmannschafft*), nazadnje pa se pri omenjeni kapetaniji ni samo vse do danes uril v gospodarskih zadevah (*In Oecconomicis das Manegio wie zu dato geführet*), ampak je bil med turškimi vojnami, v mojo posebno korist, vselej udeležen pri turških obleganjih, pohodih in manjših spopadih (*von Thürkhischen belagrungen, Portheyen vnd Scharmizlen allzeit mit gezogen*), ne da bi za vse navedeno, tako za zvesto in prizadevno, kakor za koristno opravljano službo prejel do današnjega dne en sam krajcar plačila in od tega le malo tolažbe; predvsem pa mi je med boleznimi, ki so me pogosto doletele, tako stregel, da tega ni mogoče pustiti brez plačila, ampak gre posebej ceniti. Upoštevaje njegovo službo, meni nenehno izkazovano zvestobo in znatno koristnost sem Antonu Husiču v času, ko je bilo to v moji moči in oblasti, brez kakšne škode in ovir, iz hvaležnosti in namesto zasluženega plačila [izročil] zemljišče pod Preložnikom (*Vnter Prilloschnig*), ki ga je poprej kot zakupnega (*Miethweiß*) posedoval čevljar Miko Adlešič in ga je bilo za polovično hubo [kmetijo] in kjer ima zdaj Anton Husič hišo, hlev, skedenj in dva vrta, ter v celoti tudi vse, kar poseduje pri Pobrežju in tukaj v trgu (*aldar in der Burg*), skupaj z ogradami, senožetmi, polji, vinogradom v Selih (*zu Sella*) in pritiklinami. Od vseh navedenih zemljišč in bivališč (*Wohnungen*) brez izjeme in pridržka, ki jih zdaj poseduje in so podložna gospostvu Pobrežje, so Anton Husič, njegovi dediči in dedičev dediči dolžni meni in mojim dedičem ter vsakokratnemu lastniku gospostva Pobrežje pravočasno plačevati v gospoščinski urbar proti pobotnici letno 6 goldinarjev, in to za vse skupaj, tj. za davek, kontribucijo, tlako, činž in desetino razen duhovščini pripadajoče četrtine, nadalje niso obvezani prenašati pisem, pač pa so moški dediči in dedičev dediči Antona Husiča, ko odrastejo, obvezani potovati z menoj, mojimi dediči ali vsakokratnim lastnikom gospostva Pobrežje, in sicer na gospoščinske stroške ter nikakor ne zunaj dežele. Končno želim, da to svoboščinsko pismo (*Freÿheits Brieff*), tako kot je od besede do besede z vsemi določili in v najboljši pravni obliki z vsemi podrobnostmi svečano narejeno in sklenjeno, ščitijo poleg mene vsi moji potomci in vsak lastnik gospostva Pobrežje in da se po potrebi na zahtevo Antona Husiča zavede v javne spise in potrdi (*ad acta publica pernotiret vnd Ratificieret*) pri častitem ograjnem sodišču za Kranjsko, da bodo Anton Husič in njegovi dediči s tem zaščiteni in zavarovani. Vse zvesto, brez nevarnosti in ob zavezi splošne deželne zaveze za škodo na Kranjskem in v Slovenski marki izdano v Pobrežju 2. marca 1707. [pečat izstavitelja] Janez Adam grof Purgstall.«

1 Voje, *Slovenci pod pritiskom*, str. 138; Mlinarič, Usoda turških ujetnikov, str. 299–303. – Pregled vseh znanih krstov muslimanov na Slovenskem do konca 17. stoletja je v tisku (Golec, Krščevanje osmanskih podanikov).

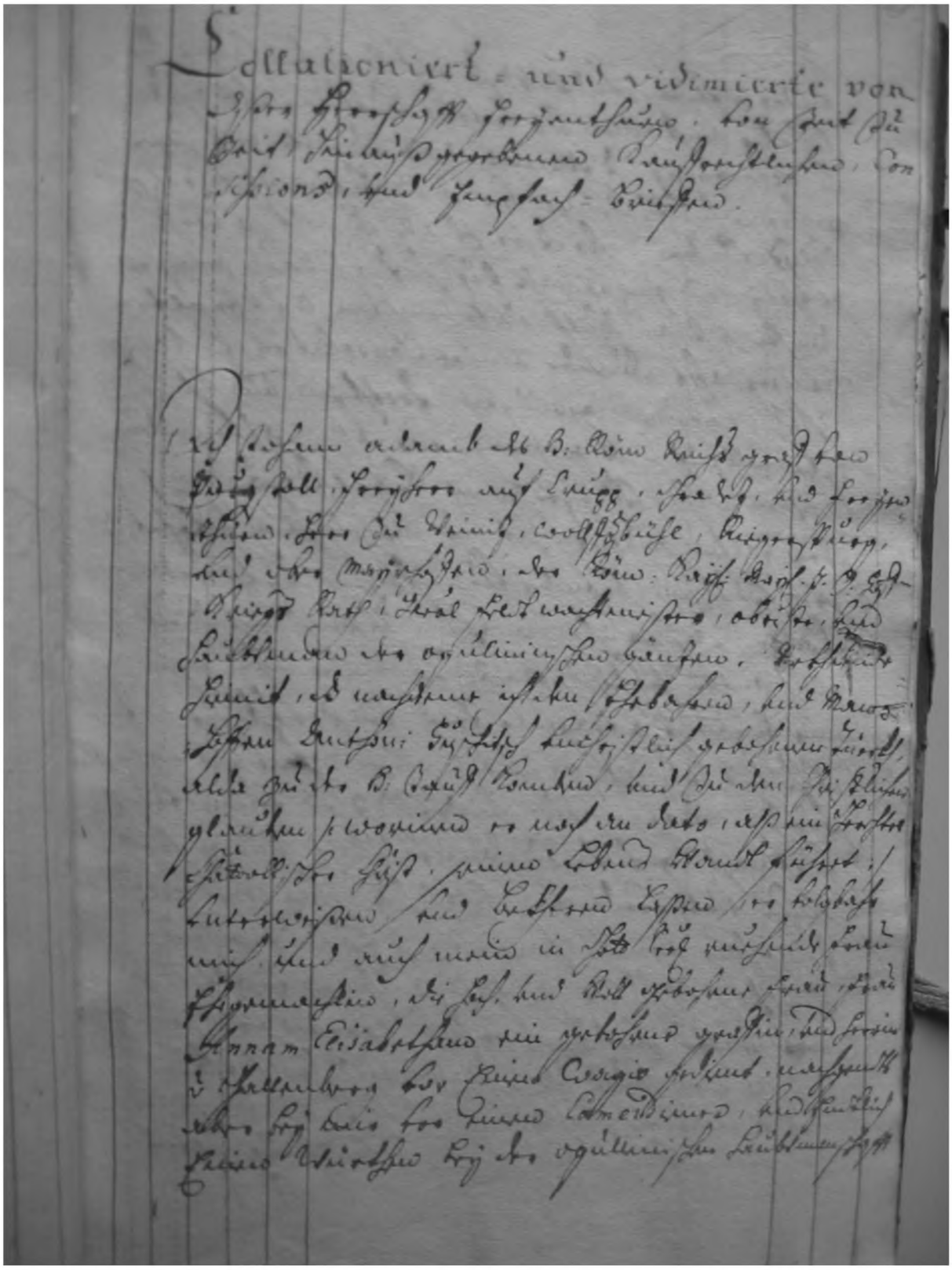
2 Mal, *Uskočke seobe*, str. 83; Voje, *Slovenci pod pritiskom*, str. 138.

3 Prim. kratko obravnavo pobreškega Husiča in njegovega rodu v: Golec, Nastanek in razvoj, str. 548.

4 ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 5, urbar Mrzljaki 1715–1720, s. p.

5 Gradova Riegersburg in Obermayerhofen ležita pri Feldbachu na avstrijskem Štajerskem.

6 Bágija pomeni odpadnik oziroma upornik (prim. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, str. 112).

Začetek prepisa svoboščinskega pisma z dne 2. marca 1707.

Grad in trg Pobrežje po Valvasorjevi Topografiji Kranjske 1679.

Izvirnik svoboščinskega pisma, ki ga je prejel Anton Husič, en izvod pa je bržčas ostal tudi v pobreškem gradu, se je že kdove kdaj izgubil in tudi spomin na prednika – spreobrnjenca iz islamske vere – je tako pri potomcih kot v soseščini že dolgo tega povsem zbledel.[7] Tudi če se je zdela zgodba komu zanimiva, v krščanskem okolju in spremenjenih okoliščinah najbrž ni bila vredna zadostnega spomina, da bi jo prenašali iz roda v rod. Za ohranjanje izročila so sicer obstajala več kot ugodna tla, saj sta se Husičev rod in priimek vse do danes obdržala prav na delu posesti, o kateri govori listina. A Husiče so domačini, zgodovinarji in domoznanci preprosto začeli prištevati med uskoke, katerih priselitev je obmejno Belo krajino zaznamovala še zlasti močno v 16. stoletju. Sklepanje je bilo več kot logično, saj se je številno uskoško prebivalstvo zasidralo prav na območju gospostva Pobrežje, do danes pa se je v bližnjem Marindolu in Bojancih ohranil pravoslavni živelj.[8]

Tudi ko bi se kdo lotil raziskave o pobreških Husičih, brez odkritja prepisa svoboščinskega pisma ne bi mogel priti do spoznanja, kateri veri je prvotno pripadal prvi v Pobrežju izpričani Husič. Najstarejše matične knjige župnije Podzemelj, ohranjene od 1669 dalje, bi mu razkrile zgolj to, da se je Anton Husič v njih prvič pojavil leta 1694 kot krstni boter.[9] Ker njegovega priimka pred tem ni zaslediti, mnogi uskoški priimki pa so bili tedaj razširjeni že v več družinah, bi iskalec lahko prišel kvečjemu do sklepa, da je bil Anton Husič konec 17. stoletja najverjetneje priseljenec, prvi in edini s tem priimkom v tedaj še obsežnejši podzemeljski župniji. A ne nazadnje bi mož lahko nosil tudi priimek, ki se v četrtstoletju od leta 1669, ko se matice začenjajo, v teh pač ni pojavil zato, ker je bil redek, omejen na eno samo družino, čeprav bi tu dejansko živel že dlje časa. Nemajhno pozornost bi v krstni matici vzbudilo Antonovo dvakratno naslavljanje z gospodom (*Dominus*), leta 1700 in 1703,[10] kar je predstavljalo veliko izjemo. In končno bi prišla pomembnost Antona Husiča do izraza v dveh urbarjih pobreškega gospostva iz let 1718 in 1737, v katerih je imenovan »vojvoda«.[11] O tem, od kod »gosposki« in »vojvodski« naslov, bi viri še naprej vztrajno molčali, četudi bi namigovali na neko (pol)vojaško ali

7 Antonova potomka Marija Črnič, roj. Husič (1949), Purga 2, Adlešiči, domneva, da se je družinsko izročilo izgubilo pri njenem dedu Mihu Husiču (1876–1967), ki je zgodaj izgubil starše (tel. pogovor 8. 3. 2005). Mihov vnuk Valentin Husič (1943), Borštnikova ulica 16, Maribor, sicer zadnji moški potomec rodbinske veje iz Purge, pa je od deda slišal, da so bili predniki menda iz Bosne oziroma uskoki, a ničesar gotovega o številu priseljencev in njihovi veri (tel. pogovor 20. 6. 2010).

8 Prim. Voje, *Slovenci pod pritiskom*, str. 132–133. – *Krajevni leksikon Dravske banovine* (1937), str. 120, pri obravnavi Adlešičev navaja: »Nanje [na uskoke] spominjajo razen še sedaj pravoslavnega naselja Bojancev tudi Pribinci, Fučkovci, Dragoši, Žuniči, posebno pa zaselki Vlaščansko in Sikonijsko selo v Tribučah ter Jankoviči, Šoštariči, Karaman v Bednju, Vukobrati v Žuničih ter mnogi (ne vštevši bojanških) priimki, kot Bahorič, Žarkovič, Cvitkovič, Ilinič, Jankovič, Marentič, Milčinovič, Miketič, Husič, Pavlakovič, Prianovič, Račič, Ritmanič, Stipanič, Sikonja, Šoštarič, Vlašič, Vranešič, Žunič itd.«

9 NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1669–1703 (dejansko 1675–1703, prej vpisi porok 1669–1679), 22. 4. 1694.

10 Prav tam, 28. 6. 1700 in 19. 1. 1703.

11 ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 3, urbar Pobrežje 1718–1722, s. p. (Marckht Freÿenthurn); knj. 7, urbar Pobrežje 1737, s. p. (Markht Freÿentuhrn).

upravno funkcijo ter na Antonovo povezanost z Vojno krajino. Priimek Husič je med izvorno neslovenskimi belokranjskimi patronimiki resda nekoliko neobičajen, vendar sam po sebi ne pove veliko. Na območjih pod osmansko oblastjo in v pokrajinah, ki so bile s temi ozemlji tako ali drugače povezane, so namreč »turško« zveneče priimke neredko nosili tudi kristjani.[12]

Vrnimo se k svoboščinskemu pismu grofa Purgstalla iz leta 1707, s katerim so se nepričakovano odprle povsem nove dimenzije. Ovdoveli grof Janez Adam, poveljnik v Vojni krajini in lastnik pobreškega gospostva, je s posestjo in z njo povezanimi ugodnostmi nagradil svojega zvestega služabnika, »nekrščansko rojenega Turka«, zdaj »pravičnega katoliškega kristjana«. Navajanje, kaj vse je Husič počel v grofovi službi v Ogulinu, kaže, da je njegovo služenje trajalo daljše obdobje, omenjanje sodelovanja v turških vojnah pa Antonov krst trdno umešča v čas pred sklenitvijo karlovškega miru leta 1699, tudi če ne bi poznali omenjenega botrovanja sredi devetdesetih let. Podatek, da je grof Husiča »tukaj (*alda*) privedel h krstu«, gre vsekakor razumeti kot nekje v Beli krajini, blizu Pobrežja, če že ne ravno v domači župnijski cerkvi v Podzemlju. Toda v najstarejši podzemeljski krstni matici, precej zgledno vodeni od leta 1675 dalje, ni ne Antonovega ne krsta kakšnega drugega muslimana. Glede na to, da poznamo od drugod nekaj natančnih pričevanj o krstih osmanskih podanikov, vpisov teh pa v tamkajšnjih krstnih maticah vendarle ni najti, bi bilo lahko enako tudi v Antonovem primeru.[13] Zapis o krstu je nemara izostal ali pa so grofovega varovanca krstili v kateri od sosednjih belokranjskih župnij. Zaradi neohranjenosti krstnih matic tega ni mogoče preveriti ne za metliško ne za črnomaljsko župnijo, krstne matice župnij Semič in Vinica, za ta čas ohranjene precej fragmentarno, pa Husičevega krsta ne navajajo.[14] Prav mogoče bi bilo, da je Anton prejel prvi krščanski zakrament v enem od obeh belokranjskih mest, saj je na Slovenskem velika večina krstov muslimanov izpričana v mestih, kjer je bilo dogodku mogoče dati tudi več blišča in s tem ustrezen poudarek.[15]

O letu Husičeve spreobrnitve bi brez drugih podatkov lahko prav tako le ugibali in ga postavljali pred leto 1699. Zanesljivo je bil krščen vsaj nekaj časa pred 22. aprilom 1694, ko je šel v Podzemlju za krstnega botra otroku iz Pobrežja, tedaj brez dvoma že kot »zrel kristjan« (!).[16] Isto leto, 20. novembra 1694, je umrla Purgstallova žena Ana Elizabeta, ki jo listina omenja v zvezi s Husičevim najzgodnejšim služenjem pri grofu.[17] Zelo pomembno oporno točko za ugotavljanje časa krsta predstavlja tudi navedba, da je bilo Francu Husiču – kot bomo videli, Antonovemu sinu – ob smrti leta 1750 približno šestdeset let in se je torej rodil okoli leta 1690. Potemtakem je mogoč sklep, da se je Anton spreobrnil še v osemdesetih letih 17. stoletja, a skoraj gotovo ne pred izbruhom dunajske vojne leta 1683, med katero je krščevanje vojnih ujetnikov postalo množično.[18]

Kdo in od kod je bil mož, ki je s krstom zamenjal svoje nekrščansko ime in postal Anton? Službovanje v ogulinski kapetaniji navaja k sklepanju, da je šlo za človeka nekje z današnjega obmejnega območja med Hrvaško in severozahodnim delom Bosne in Hercegovine.[19] Na kakšen način se je znašel pri grofu Purgstallu, listina razumljivo ne pove. Možnosti sta dve: ali je bil zajet ali pa je na drugo stran prebegnil sam, kar je vendarle manj verjetno. Kdaj se je rodil, lahko sklepamo le iz posrednih pričevanj, zlasti glede na starost njegovih otrok, ker v podzemeljski mrliški matici žal ni vpisa Antonove smrti in z njim navedbe starosti. Husič naj bi Purgstallu in njegovi soprogi sprva služil kot »bágija«, torej kot turški odpadnik oziroma upornik, kajpak šele potem, ko ga je dal grof podučiti v krščanski veri in krstiti. O tem, da bi postal kristjan še kot otrok, gre dvomiti, saj ga Purgstallovo svo-

12 Prim. Paver, »Turci«, str. 49–52.

13 V krstnih maticah ljubljanske stolne župnije Sv. Nikolaja ni vpisov naslednjih krstov, dokumentiranih v drugih virih prve roke: leta 1651 sedemletnega dečka, ki so ga poslali v jezuitsko šolo (Radics, Der krainische Historiograph, str. 15), leta 1685 treh turških deklic, krščenih pri jezuitih, in naslednje leto v stolnici krščene žene turškega paše iz Novih Zamkov na današnjem Slovaškem (Baraga (ur.), *Historia annua*, str. 334 in 348). Prim. NŠAL, ŽA Ljubljana-Sv. Nikolaj, Ind R 1621–1653, Ind R 1653–1692, R 1643–1653, R 1678–1686, R 1686–1692). Prav tako ni v krstni matici župnije Laško vpisa krsta moškega, ki je bil tam krščen 24. junija 1667 in je umrl že naslednji mesec; podatke o njegovem krstu navaja le mrliška matica (Župnijski urad Laško, R 1665–1679, M 1648–1721), posredoval pa mi jih je kolega Dejan Zadravec, ki se mu iskreno zahvaljujem.

14 NŠAL, ŽA Vinica, R 1679–1685; ŽA Semič, R 1672–1678 in 1688–1689 (fragment). – Metliške krstne matice se začenjajo šele po katastrofalnem požaru leta 1705, črnomaljske pa leta 1753 (prim. *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 84, 352).

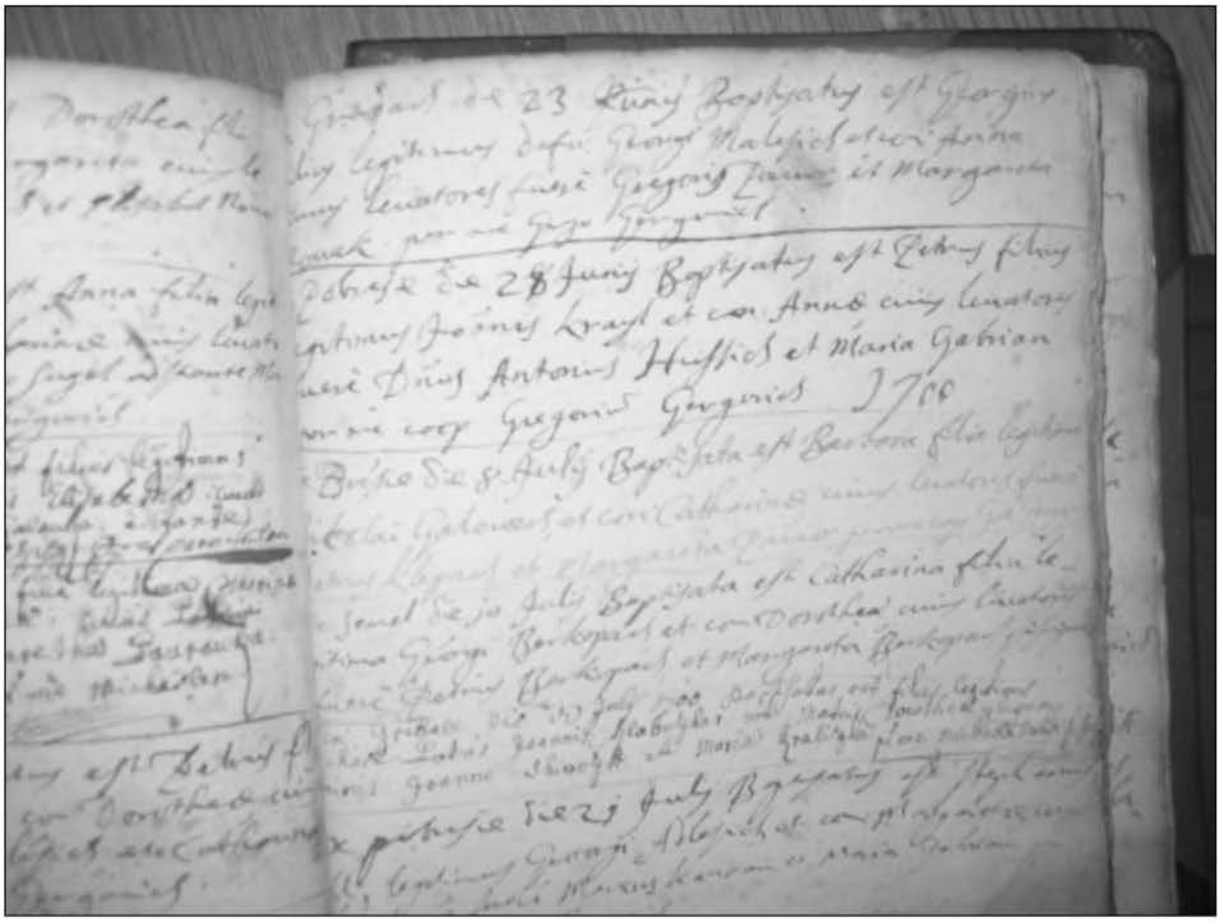
15 Golec, Krščevanje osmanskih podanikov (v tisku).

16 Kot v op. 9.

17 Datum smrti navaja njen nagrobnik, ki je stal prvotno v cerkvi nekdanjega frančiškanskega samostana v Ljubljani, opuščenega leta 1786, zdaj pa je v lapidariju Narodnega muzeja Slovenije. Za podatek se toplo zahvaljujem dr. Maji Žvanut.

18 Zgled za množično krščevanje ujetnikov je dal cesarski dvor. Dunaj je zajela prava mrzlica krščevanja, potem ko je štiri tedne po padcu Budima dal cesar Leopold I. septembra 1686 krstiti turškega ujetnika na svoje ime (Mlinarič, Usoda turških ujetnikov, str. 297–298; Teply, Vom Los osmanischer Gefangener, str. 38).

19 Po popisu prebivalstva iz leta 1948, pred množičnimi migracijami polpretekle dobe, je na Hrvaškem nosilo priimek Husić 53 oseb v 14 gospodinjstvih, vse razen petčlanske družine v Petrovini pri Jastrebarskem pa so živele na območjih severno od Save (Putanec-Šimunović (ur.). *Leksik prezimena*, str. 238).

Omemba »gospoda« Antona Husiča kot krstnega botra 28. junija 1700.

boščinsko pismo v zvezi s krstom implicitno obravnava kot odraslega ali vsaj odraščajočega. Pozneje se je zaradi sposobnosti in zvestega služenja povzpel do grofovega komornika in slednjič do ekonoma ogulinske kapetanije, še leta 1707 pa naj bi bil službeno povezan z Ogulinom v gospodarskih zadevah. Purgstallu se je vsekakor prikupil in se uvrstil med tiste turške ujetnike, ki so bili v neposredni službi svojih gospodarjev in se jim je dobro godilo.[20]

Glede na prvo pojavitev v Pobrežju spomladi 1694 je Anton Husič tu že tedaj bival vsaj občasno, bodisi v Purgstallovem gradu bodisi v eni od maloštevilnih hiš v obzidanem pobreškem trgu ob gradu.[21] Na njegovo pogosto zadrževanje v Pobrežju kažejo še tri druga botrovanja pobreškim krščencem med letoma 1697 in 1703, preden v podzemeljskih krstnih maticah nastopi daljša vrzel. Vsa štiri botrovanja so po svoje zgovorna, saj na neki način odražajo Husičev socialni vzpon ter sprejemanje in percepcijo pri domačinih. Vsakič je botroval otroku druge družine – dvema krščencema s priimkom Novak (1694 in 1700), otroku Karla Sintingena, očitno gospoščinskega uslužbenca (1697), in krščencu zakoncev Kralj (1703).[22] Potem ko je pri prvih dveh krstih označen zgolj z imenom in priimkom, kakor botri nasploh, ga isti duhovnik Gregor Gregorič pri zadnjih dveh naslavlja z gospodom: *Dominus Antonius Hußich* (!). Njegov priimek je bil za belokranjska ušesa očitno vseeno toliko nenavaden, da je prvič (1694) zapisan kot Kusič *(Kußich)*, drugič (1697) pa – pomenljivo: *Antonius Turek*. Skratka tako, kot so na Slovenskem še dolgo potem imenovali podanike Osmanske države, priseljence s turškega ozemlja in še posebej tamkajšnje muslimane. Priimka Turk sicer v tem času v podzemeljski župniji ni srečati in tudi Husiča se ni mogel trajneje prijeti ter izpodriniti njegovega podedovanega muslimanskega priimka.

Navzočnost »Turka« Antona Husiča v Pobrežju je bila med letoma 1694 in 1703 očitno dovolj pogosta in njegov ugled tolikšen, da so ga (nekateri)

20 Prim. Teply, Vom Los osmanischer Gefangener, str. 58.
21 O trgu Pobrežje in njegovih posebnostih Golec, Nastanek in razvoj, str. 539–541, 546–550, 553–561.
22 NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1669–1703 (dejansko 1675–1703), 22. 4. 1694, 21. 2. 1697, 28. 6. 1700 in 19. 1. 1703.

sosedje sprejemali kot vrednega vloge krstnega botra. Vendar pa ga v krstni matici pogrešamo kot očeta, kar skoraj zanesljivo pomeni, da se mu tu pred letom 1703 ni rodil noben otrok. Ker je bil njegov prej omenjeni sin Franc rojen že okoli leta 1690, je Husičeva družina v tem času očitno prebivala drugje, najverjetneje v Ogulinu. Žal tamkajšnje matične knjige za ta leta niso ohranjene,[23] da bi lahko domnevo bodisi potrdili bodisi ovrgli. Tudi žene Antona Husiča v prvi podzemeljski krstni matični knjigi ne srečamo, tako kot nobene druge osebe s tem priimkom. Morda se je družina v Pobrežje (dokončno) priselila med letom 1703, ko matica preneha, in izstavitvijo svoboščinskega pisma leta 1707, morda sta prišla sem živet samo ovdoveli oče Anton in še nedorasli sin Franc, drugi otroci pa so se tu rodili v Antonovem drugem zakonu po letu 1703.[24]

Preden se ustavimo pri Husičevi družini, se še enkrat vrnimo k svoboščinskemu pismu iz leta 1707. Grof Janez Adam Purgstall v njem jasno pove, da njegov podanik Anton že prebiva na posesti, ki mu jo pismo jamči, kakor tudi, kaj se je z njo dogajalo pred tem. Razlikovati gre dva posestna sklopa – polovično hubo (kmetijo) pod Preložnikom in nepremičnine v pobreškem trgu oziroma purgi. Poprej je omenjeno polovico hube posedoval po zakupnem pravu čevljar Miko Adlešič, a ima Husič že zdaj na njej hišo in gospodarska poslopja. Miko (Mihael) Adlešič je bil, kot vse kaže, tu še v začetku leta 1700, ko je v krstni matici omenjen zadnjič, in sicer kot oče krščenca.[25] Posest v obzidanem trgu (*aldar in der Burg*) pa je imel Husič bržkone že prej, zato v listini očitno tudi ni navedbe, kdo jo je užival pred njim. Kakor koli, Anton Husič, 28. junija 1700 v očeh podzemeljskega kaplana Gregoriča prvič »gospod«, je prav to leto ali malo pozneje združil v svojih rokah znatno posest. In kaj mu je grofovo svoboščinsko pismo iz leta 1707 potemtakem prineslo? Kot bomo videli v nadaljevanju, lahko močno dvomimo o kakšnem občutnem znižanju urbarialnih dolžnosti glede na prejšnjega gospodarja Adlešiča. V pismu ni navedbe, da bi Husič polovično hubo pod Preložnikom enako kot pred njim Adlešič užival po zakupnem pravu, kakor tudi ne, da bi bila kupnopravna in bi jo torej lahko prodal. A glede na to, da je po navedbah malo mlajših urbarjev veljala za kupnopravno vsa posest pobreških tržanov,[26] bi moralo enako veljati tudi zanj. Grof je Husičevim »dedičem in dedičev dedičem« z listino sicer le implicitno jamčil, da lahko ob rednem izpolnjevanju urbarialnih obveznosti ostanejo na zemlji brez kakršne koli časovne omejitve. Vse obveznosti vključno s tlako so Husiči (po novem) poravnavali v denarju in bili oproščeni tudi prenašanja pisem, sicer posebne naloge pobreških tržanov.[27] Kot izraz zaupanja in posebno čast pa gre razumeti edino delovno obveznost, naloženo odraslim moškim članom družine, tj. spremljati vsakokratnega lastnika gospostva Pobrežje na potovanjih po deželi, a ne zunaj nje, torej očitno tudi ne onstran Kolpe.

Kaj so naštete **ugodnosti Husičeve rodbine** pomenile v primerjavi z obveznostmi pobreških tržanov in podložnikov, razkrivajo urbarji, ki se začenjajo z letom 1711. Anton Husič (*Anthonÿ Hüschitsch*) je po urbarju za obdobje 1711–1715 posedoval hišo, klet in hlev ter hubno zemljo. Med 17 gospodarji v Pobrežju, t. i. tržani in gostači tedaj še obstoječega pobreškega trga, izstopa po tem, da samo pri njem ni podatka o višini denarnih dejatev in male pravde, ampak se urbar namesto tega sklicuje na njegovo (svoboščinsko) pismo (*lauth habender Verbriefung*).[28] Sodeč po višini skupne obveznosti 6 goldinarjev, ki jo poznamo iz svoboščinskega pisma, bi bil ne le v trgu, temveč tudi v okolici

23 Po informaciji župnijskega urada Ogulin z 12. junija 2010 se ohranjene krstne matične knjige tamkajšnje župnije začenjajo leta 1722, poročne 1721 in mrliške 1724.

24 Družinsko izročilo, po katerem naj bi se v Belo krajino priselilo več Husičev, in ne en sam (tel. pogovor z Marijo Črnič, roj. Husič 8. 3. 2005), bi torej tu lahko našlo potrditev, a je vprašanje, koliko je nanj vplivalo dejstvo, da je bil priimek Husič v poznejšem času in še danes razširjen v več belokranjskih vaseh. Če že ne vseh vprašanj v zvezi s priselitvijo Antonove družine, bi lahko marsikaj zagotovo pojasnil zapisnik duš »status animarum« podzemeljske župnije iz »okrog 1701« (!), ki so ga okoli leta 1970 evidentirali v župnijskem arhivu Podzemelj (*Vodnik po župnijskih arhivih*, str. 338). V zgledno urejenem arhivu ga nisem našel ne avgusta 1998 ne ob svojem zadnjem obisku 14. junija 2010. Presenetljivo zgodnja je letnica, saj iz tega časa na Slovenskem skoraj ne poznamo »statusov animarum« kot samostojnih knjig. Ni izključeno, da gre v vodniku za pomoto in bi se letnica morala glasiti 1791; tega leta se je namreč rodila oseba, ki je v najstarejšem ohranjenem nedatiranem »statusu animarum« navedena prva (Župnijski urad Podzemelj, status animarum okoli 1840).

25 NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1669–1703 (dejansko 1675–1703), 11. 1. 1700.

26 V urbarjih sicer ni izrecne omembe kupnopravnega položaja posesti, je pa ta razvidna iz navedbe urbarialnih obveznosti »purgarjev«: »... vnd sowoll auch von Verkhauffung deß Hauß, Grundt, vnd Gadenß des 10, vnd 20ten Pfening der Herschaft zuraichen schuldig« (ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, urbar Pobrežje in Vinica 1711–1715, fol. 7; knj. 3, urbar Pobrežje 1718–1722, s. p., Marckht Freÿenthurn). – Prim. Golec, Nastanek in razvoj, str. 555–556.

27 Po urbarju 1711–1715, fol. 7, so tržani dajali gospostvu desetino v žitu, vinu, čebeljih panjih in živini ter prenašali pisma po okolici, v Karlovac in Novo mesto. Urbar 1718–1722 pa navaja, da so vsi razen enega [Husiča], ki je tega pisno oproščen (*außßer eines so Crafft Verbriffung befreÿet*), zavezani dajati desetino, nositi pisma po Beli krajini (*in Möttlinger Poden*), do Karlovca in Novega mesta ter pri vsaki hiši letno napresti funt prediva. ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, urbar Pobrežje in Vinica 1711–1715, fol. 7; knj. 3, urbar Pobrežje 1718–1722, s. p., Marckht Freÿenthurn.

28 Urbar Pobrežje in Vinica 1711–1715 (kot v prejšnji opombi), fol. 2.

največji gospodar. V trgu je imel namreč le en gospodar višjo denarno obveznost od enega goldinarja in tudi v sosednji vasi Adlešiči (*Ambt Freüenthuren*) ni ta pri nikomer dosegala dveh goldinarjev. Vendar moramo upoštevati, da je Husičeva vsota 6 goldinarjev vključevala vse delovne obveznosti in male pravde, ki so jih drugi poravnavali v naravi. Husiča v skladu s svoboščinskim pismom razumljivo ni na seznamu tržanov, ki so bili za gospostvo dolžni prenašati pisma in prati perilo.[29] Priseljeni »Turek« sicer glede na povedano ni imel manjših bremen od drugih, primerljivih gospodarjev, lahko pa se je ponašal, da jih sme v celoti plačevati v denarju.

Urbarja iz let 1718–1722 in 1737 takšno stanje samo potrjujeta. V obeh je navedeno, da ima Anton Husič nekdanjo polovično hubo Mika Adlešiča, obakrat tudi, da poseduje pismo (*lauth verbriefung*) in kolikšna je njegova denarna obveznost. Poleg tega oba povesta, da je na hubi zgrajena pristava (*Majrhof*) in da ima Husič v trgu hišo, hlev in vrt. Pomenljiva je oznaka vojvoda (*Voivoda*, *Voÿuada*), ki jo srečamo obakrat za njegovim imenom, tam, kjer je pri nekaterih drugih Pobrežanih naveden poklic.[30] Vse kaže, da se naziv vojvoda ne nanaša na kakšno Husičevo upravno funkcijo v pobreškem trgu ali gospostvu, ampak na njegovo (nekdanjo) službo v Vojni krajini.[31]

Razmeroma slabo smo poučeni o »vojvodovih« **družinskih razmerah.** Da bi jih laže razumeli, si bomo natančneje ogledali, kaj v času njegovega življenja in tja do šestdesetih let 18. stoletja o Husičih povedo podzemeljske matične knjige.[32] Šele poznejši vpisi v maticah in mlajši urbarialni viri namreč omogočajo trdnejša sklepanja, kako so bili člani družine Husič med seboj sorodstveno povezani. Ker se naslednja ohranjena krstna matica začenja po 16-letni vrzeli leta 1719, najstarejša poročna knjiga štiri leta zatem (1723) in mrliška šest (1725),[33] je nepokrito ravno obdobje, v katerem se je Husič v Pobrežju ustalil kot gospodar in si tu po vsej verjetnosti še ustvarjal družinsko gnezdo. Vprašanje, kdo in od kod je bila njegova žena, ostaja brez odgovora, kakor tudi, kdaj je umrla. Morda je bil poročen večkrat, potrjeno pa je imel otroke vsaj z dvema ženskama.

Matične knjige poznajo v začetku dvajsetih let naslednje stanje. V kratkem časovnem razponu se omenjajo trije odrasli moški Husiči, vsi iz Pobrežja. Dne 25. septembra 1721 so nesli h krstu Mihaela, sina Franca in Katarine Husič, 24. januarja 1724 je kot poročna priča paru iz trga naveden »gospod« (!) Ivan Husič (*Domino Joanne Hußhitzh*), Antonu Husiču pa se je dva meseca zatem iz razmerja z neko Barbaro rodil nezakonski sin Jožef, rojen v Pobrežju in krščen 16. marca 1724. Zakaj je otrok prišel na svet zunaj zakona, bi postalo jasno, če bi mogli ugotoviti, ali je bil Anton tedaj še poročen in bi torej poleg žene imel konkubino, kar še zdaleč ne bi bil samo kak »muslimanski« običaj. Ker pa je mrliška knjiga, ki se začenja spomladi naslednje leto 1725, za obdobje naslednjih dvajsetih let, do februarja 1745, na zgornjem robu močno poškodovana, lahko samo ugibamo, ali je med manjkajočimi vpisi tudi smrt njegove žene, za katero ne poznamo niti imena. Prav tako iz poročne matice ni razvidno, da bi se Anton naknadno poročil z nezakonsko materjo svojega najmlajšega sina, je pa sin Jožef, kot bomo videli, pozneje nosil očetov priimek Husič, kar v tem času ni bilo neobičajno.

Prav nič ne kaže, da pri nezakonskem očetu Antonu ne bi šlo za obravnavanega muslimanskega konvertita, temveč morda za njegovega mlajšega soimenjaka, ki ga bomo srečali v nadaljevanju. Ko se je namreč nezakonski Jožef 20. novembra 1746 poročil, je naveden kot sin že pokojnega Antona Husiča (*Josephus d(efunc)ti Antonÿ Hushicz filius*), zatem pa je v maticah še večkrat izpričan Anton mlajši. Smrt Antona Husiča starejšega, »pokrščenega Turka«, bi morali iskati v obdobju devetih let med 1737, ko je kot gospodar naveden v urbarju, in sinovo poroko jeseni 1746. Bržkone je bil njegov pokop zapisan prav na poškodovanem delu mrliške matice, ki seže do začetka leta 1745, ali pa je v njej izostal, saj mrliška knjiga ni bila vodena tako natančno kot krstna in poročna. Glede na vse, kar o Antonu vemo, lahko njegovo rojstvo postavimo vsaj v čas okoli leta 1670, morda že v sredo šestdesetih let. Okoli leta 1690 je namreč dobil sina Franca, leta 1694 je prvič naveden kot krstni boter, ob izstavitvi svoboščinskega pisma leta 1707 pa je imel za seboj že lepo »kariero«.

Koliko otrok se je torej rodilo »vojvodi« Antonu Husiču in kako smo prišli do ugotovitev, da gre res za njegove otroke? Kot oče je neposredno izpričan samo dvakrat, leta 1746 pri omenjeni poroki nezakonskega sina Jožefa, ko je bil že mrtev, in slabih 16 let prej, ko se je 17. februarja 1731 poro-

29 Prav tam, fol. 1–3, 6–16.

30 ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 3, urbar Pobrežje 1718–1722, s. p. (Marckht Freÿenthurn); knj. 8, urbar Pobrežje 1737, s. p. (Markht Freÿentuhrn). – V treh urbarjih iz obdobja med 1711 in 1737 srečamo v Pobrežju poklice: ranocelnik, brodnik, župan oz. valpet, kuhar, mizar in lovec (Golec, Nastanek in razvoj, str. 554).

31 Gospoščinski uradnik – valpet oziroma župan (*Ambtman*, *Supan*) – je bil namreč Marko Kavran (ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, urbar Pobrežje in Vinica 1711–1715, fol. 3; knj. 3, urbar Pobrežje 1718–1722, s. p.).

32 NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1669–1703 (dejansko 1675–1703, v njej vpisi porok 1669–1679), R 1719–1725, R 1726–1740, R 1740–1756, R 1756–1784 in 1795–1796, P 1723–1770, M 1725–1768. – V nadaljevanju ne citiram navedenih matičnih knjig, če je jasno razvidno, da je podatek vzet iz njih.

33 Krstna matica se začenja 18. septembra 1719, poročna 20. januarja 1723 in mrliška 18. aprila 1725.

čila njegova hči Ana, ki je postala žena Jurija Sestrića iz hrvaške župnije Novigrad na Dobri. Koliko je bila Ana stara, žal ne vemo, zagotovo vsaj 14 let, morda celo že več kot 30. Pri tem je pomembnejši podatek, da je Anton imel tudi zakonske otroke, in to v vsakem primeru precej starejše od nezakonskega sina Jožefa. Zato in pa ker je njegovo posest nasledil rod Franca Husiča, le težko podvomimo, da Franc ne bi bil Antonov rodni sin, ampak samo kak njegov občutno mlajši sorodnik, morda brat ali nečak.

Kakor koli, čeprav ni z nobeno neposredno omembo izpričano, v kakšnem sorodstvenem razmerju so bili možje Anton, Franc in »gospod« Ivan, ki jih v krstni matici srečamo med letoma 1721 in 1724, pa vse okoliščine kažejo, da je šlo za očeta in sinova. Ivan se pozneje ne pojavlja več in se je očitno odselil ali v času pomanjkljivega vodenja mrliške matice neporočen umrl, Frančev pokop in starost okoli 60 let pa podzemeljska mrliška matica navaja 1. novembra 1750.

Ko je bil 25. septembra 1721 krščen Frančev sin Mihael, prednik današnjih Husičev, živečih na Antonovi posesti v sosednji Purgi, je bilo Francu torej okoli trideset let in bi imel lahko že več otrok. O njegovi ženi Katarini ni razen omembe pri sinovem krstu znanega ničesar, tako da bi lahko ne nazadnje umrla kmalu zatem, še pred začetkom vodenja najstarejše ohranjene mrliške matice. Prejkone je bil njun sin Jožef Husič, umrl 23. aprila 1738, star 18 let in očitno rojen nedolgo pred 18. septembrom 1719, ko se začenja druga ohranjena krstna matica. Lahko pa bi bil Jožefov oče Anton st.,[34] kakor tudi za že omenjenega Antona ml. ni mogoče z gotovostjo reči, ali je šlo za sina ali vnuka Antona st., v zadnjem primeru torej za Frančevega sina. Vsekakor je bil Anton ml. od Franca kar nekaj let mlajši in morda njegov polbrat. Žal Antonovo smrt v najstarejši podzemeljski mrliški matici pogrešamo, da bi mogli iz navedbe o starosti izračunati, kdaj približno se je rodil, pa tudi poročna matica nas glede njegovih sorodstvenih razmerij z drugimi Husiči pušča v nevednosti. Ko se je Anton ml. 24. novembra 1734 v domači župnijski cerkvi oženil, in sicer z Barbaro, hčerko Ivana Kopeleta, je namreč označen zgolj kot zakonski sin, brez očetovega imena, kar sicer ni bilo kakšna posebnost. V naslednjih trinajstih letih se mu je v Pobrežju rodilo pet otrok, trije sinovi in dve hčerki,[35] kot živ je izpričan ob poroki 17-letne hčerke Ane 11. maja 1757 (*Anna Antonÿ Hußicz filia libera ex Pobreshie*), kot pokojni pa, ko se je 21. novembra 1764 oženil njegov predzadnji sin Matija (*Matthias d(e)f(uncti) Antonÿ Hußich*). Rojstvo Antona ml. gre torej postaviti najpozneje v čas okoli 1715 in tudi če bi bil pet let starejši, bi bil še zlahka Frančev sin.

Franc, rojen okoli leta 1690, ni mogel gospodariti prav dolgo, saj je bila Husičeva posest po urbarju iz leta 1737 še v rokah starega »vojvode« Antona, umrlega pred 1746. Ker pa pobreški urbarji iz časa Frančevega največ 13 let trajajočega gospodarjenja (umrl 1750) niso ohranjeni, ga nikoli ne srečamo kot gospodarja. Glede na to, da je na Husičevini od petdesetih let 18. stoletja voden kot gospodar Franc Husič ml.,[36] ni skupaj z njim skoraj zagotovo nikoli zagospodaril njegov veliko mlajši polbrat Jožef, Antonov nezakonski sin, rojen leta 1724. Ta se je oženil sočasno z nečakom, Frančevim sinom Mihaelom (roj. 1721), in sicer 20. novembra 1746 z Barbaro Grabrijan iz sosednjih Dolenjcev. Zakonca Jožef in Barbara nista imela otrok in vse, kar pozneje vemo o njiju, je vnovična poroka vdove Barbare 16. novembra 1763, ko je živela v Pobrežju, očitno pri Husičevih. Zakaj v mrliški matici ni Jožefove smrti, lahko samo ugibamo. Vpis je izostal bodisi zaradi nedoslednega vodenja pokopov bodisi ker je mož (po naključju) preminil kje zunaj domače župnije.

V istem času, sredi 18. stoletja, morda še za življenja »pokrščenega Turka« Antona st., je trg Pobrežje doživel temeljito preobrazbo. Tudi Husičeva družina, ki je znotraj grajsko-trškega obzidja prebivala očitno še ob nastanku urbarja za leto 1737, na polovični hubi pod Preložnikom pa imela samo pristavo, se je skupaj z glavnino trških prebivalcev preselila na drugo lokacijo. Potem ko je trg po omenjenem urbarju štel 16 gospodarjev, je bilo leta 1758 v njem le še deset hišarjev, naselje pa se zdaj tudi ni več imenovalo trg (*Markt*), temveč zgolj purga (*Burg*, *Purkh*). Zelo verjetno je večina tržanov že v tem času prenesla svoja domovanja v novi zaselek Purga, ki je zanesljivo nastal pred letom 1770.[37] Husičeva polovična kmetija pod Preložnikom je ležala v neposredni bližini novega naselja in je omenjenega leta dobila hišni številki Pobrežje 10 in 11.[38] Vse kaže, da se je od Husičev vsaj Frančev sin Mihael, poročen s Katarino Hervat, preselil iz trga že pred letom 1762. Pri krstu njegove hčerke 25. februarja omenjenega leta so namreč kot kraj

34 V tem primeru bi sicer imel Anton dva sinova z enakim imenom Jožef, enega rojenega v zakonu in drugega zunaj zakona (1724), kar ni nemogoče, saj so primeri polbratov – soimenjakov potrjeni.

35 Krsti otrok Antona in Barbare Husič so si sledili takole: Katarina – 16. 8. 1735, Nikolaj – 13. 10. 1737, Ana – 16. 12. 1740, Matija – 17. 10. 1743 in Ivan – 28. 11. 1747.

36 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 112, RDA, N 130, No. 30, 29. 11. 1754; No. 8, izvleček iz urbarja, s. d.; No. 13, izvleček iz štiftnega registra, s. d. – V navedenih izvlečkih iz urbarja in štiftnega registra je priimek Franca Husiča pomotoma zapisan z začetnim P kot *Puschitsch*.

37 Golec, Nastanek in razvoj, str. 549–550. – Izraz purga (*Burg*) srečamo za pobreški trg sicer že v listini grofa Purgstalla Antonu Husiču leta 1707.

38 Hišni številki sta prvič izpričani v podzemeljski krstni matici (NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1756–1784, s. p.): *ex Pobreshie* 11 (11. 10. 1770), *ex Freÿenthurin* 10 (9. 8. 1771).

rojstva izjemoma navedeni Dolenjci (*ex Dolenze*), proti katerim je Husičeva kmetija gravitirala, čeprav je pri vseh drugih otrocih, rojenih med letoma 1754 in 1771, zapisano, da so se rodili v Pobrežju. Temu je domačija pod Preložnikom po prvem hišnem oštevilčenju leta 1770 tudi uradno pripadla, enako kot celoten zaselek Purga.[39]

V zvezi z Mihaelovim očetom Francem pa se postavlja vprašanje, ki za splošno podobo o Husičevem rodu sicer ni tako pomembno. Glede na to, da je šestdesetletnik Franc Husič umrl že jeseni 1750, je moral, sodeč po terezijanskem katastru, po njegovi smrti obstajati še en Franc, očitno njegov sin in Mihaelov brat. Kataster pozna namreč leta 1754 v trgu–purgi Pobrežje (*Purkh Freÿenthurn*) gospodarja z imenom Franc Husič (*Franz Huschitsch*), v čigar rokah so naštete iste nepremičnine, kot jih v listini iz leta 1707 in v urbarjih do leta 1737 zasledimo v posesti Antona Husiča st., to so: nekoč polovična huba Mika Adlešiča s pristavo, vinograd, hiša, hlev in vrt v purgi ter razna manjša zemljišča.[40] In Franc Husič je na isti posesti gospodaril še po urbarju za obdobje 1772–1773.[41] Če še dopuščamo možnost, da kataster leta 1754 povzema nekoliko starejše stanje izpred štirih let, ko je bil še živ Franc Husič (umrl leta 1750), lahko o čem takem pri urbarju z začetka sedemdesetih let močno dvomimo. Le zakaj bi urbar 22 let po gospodarjevi smrti navajal njegovo ime, če so podatki za vse druge pobreške gospodarje ažurirani? Vse torej kaže, da je obstajal tudi Franc ml., ki se ni nikoli poročil, ni imel otrok in iz tega ali onega razloga ni vpisan niti v mrliško matično knjigo. V matičnih knjigah je morda omenjen kot poročna priča 24. maja 1750, kolikor ni šlo za Franca st., umrlega pol leta pozneje. O sorodstvenem razmerju obeh Francev lahko presodimo le eno: bila sta oče in sin. Neporočeni Franc ml., brat Mihaela in precej verjetno tudi brat Antona ml., je bil v družini očitno najstarejši, zato je po očetovi smrti naveden v terezijanskem katastru kot edini posestnik. Po urbarju iz let 1772–1773 pa je bilo posestno stanje že drugačno. Franc Husič s hišne številke Pobrežje 10, pri katerem se urbar sklicuje na znano svoboščinsko pismo (*lauth der Verbriefung*), je posedoval četrtinsko hubo, hišo in druga pripadajoča zemljišča, Mihael Husič s številke 11 pa drugo četrtinsko hubo,[42] torej vsak pol nekoč polovične hube »Turka« Antona. Mihael (1721–1792) je bil Frančev brat, sin Franca st., tedaj petdesetletnik z več otroki.[43] Na posesti neporočenega Franca pa je živela družina njegovega pokojnega brata Antona (umrlega pred 1764) oziroma zdaj že družina nečaka Nikolaja (1737 – po 1790).[44]

V osemdesetih letih 18. stoletja, iz katerih nimamo urbarjev in zemljiške knjige,[45] je očitno prišlo do neke notranje posestne menjave ali do preštevilčenja hiš. Kmalu po letu 1786 so namreč pri članih Mihaelove družine začeli v maticah vpisovati hišno številko 10, pri Nikolajevi družini pa 11, torej ravno obrnjeno kot dotlej.[46] Spremembo številke potrjuje tudi pobreški urbar za obdobje 1796–1799:[47] na deležu zakupne hube s hišno št. 10 gospodari Mihaelov sin Jožef (1758–1829) in na drugem deležu hube s hišno št. 11 Jurij oziroma Jure Husič (1765–1821), sin Jožefovega bratranca Nikolaja. Oboji pobreški Husiči s konca 18. stoletja so bili torej le še oddaljeni sorodniki, ki so posedovali vsak pol nekdanje skupne posesti in prebivali v dveh sosednjih hišah.

Ob koncu 18. stoletja se še zadnjič **vrnimo k svoboščinskemu pismu** za »pokrščenega Turka« Antona Husiča iz leta 1707, ki ga Husičeva družina tedaj nemara sploh ni več hranila. V urbarju iz let 1796–1799 preseneti navedba, da oba Husiča, Jožef in Jure, posedujeta zemljo le po zakupnem pravu (*Miethhube*),[48] kar pomeni, da z njo nista mogla razpolagati kot s svojo lastnino. Še več, tudi drugi gospodarji v Pobrežju oziroma zdaj po večini živeči v zaselku Purga so navedeni zgolj kot zakupni posestniki in so zakupno posest v tem času šele odkupovali v kupnopravno. Prevajanje v kupno pravo – do katerega pri Husičih sicer tedaj (še) ni prišlo –

39 Potrditev lokacije zasledimo trideset let pozneje, ko je isti Mihael Husič 28. marca 1792 umrl in so kot kraj smrti s pravilno hišno številko vpisali Dolenjce: »In Dolenze 10« (NŠAL, ŽA Adlešiči, M 1791–1840, s. p.). Tudi ob poroki Mihaelove hčerke Barbare 4. julija 1773 je pri njej naveden kraj Dolenjci: »ex Dolenez« (NŠAL, ŽA Podzemelj, P 1771–1827, s. p.).

40 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 112, RDA, N 130, No. 30, 29. 11. 1754.

41 NŠAL, ŽA Črnomelj, fasc. 1, urbar Pobrežje 1772–1773, fol. 5.

42 Prav tam, fol. 5 in 5´.

43 Zakoncema Mihaelu in Katarini Husič, poročenima 20. novembra 1746, so se v zakonu rodili najmanj štirje otroci. Njihovi krsti si sledijo takole: Jurij 16. 1. 1754, Jožef 7. 1. 1758, Marjeta 25. 2. 1762 in Ivan 11. 10. 1770 (Pobrežje 11). Poročne matice poznajo še dve Mihaelovi hčerki: Barbaro, poročeno 4. 7. 1773 z vdovcem Nikolajem Kraljem, in Marijo, ki naj bi ji bilo 26. 1. 1786 ob poroki z Nikolajem Kraljem ml. 20 let (roj. okoli 1766), kolikor ni z Marijo v resnici mišljena zgoraj navedena Marjeta. NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1740–1756, R 1756–1784 in 1795–1796, P 1771–1827.

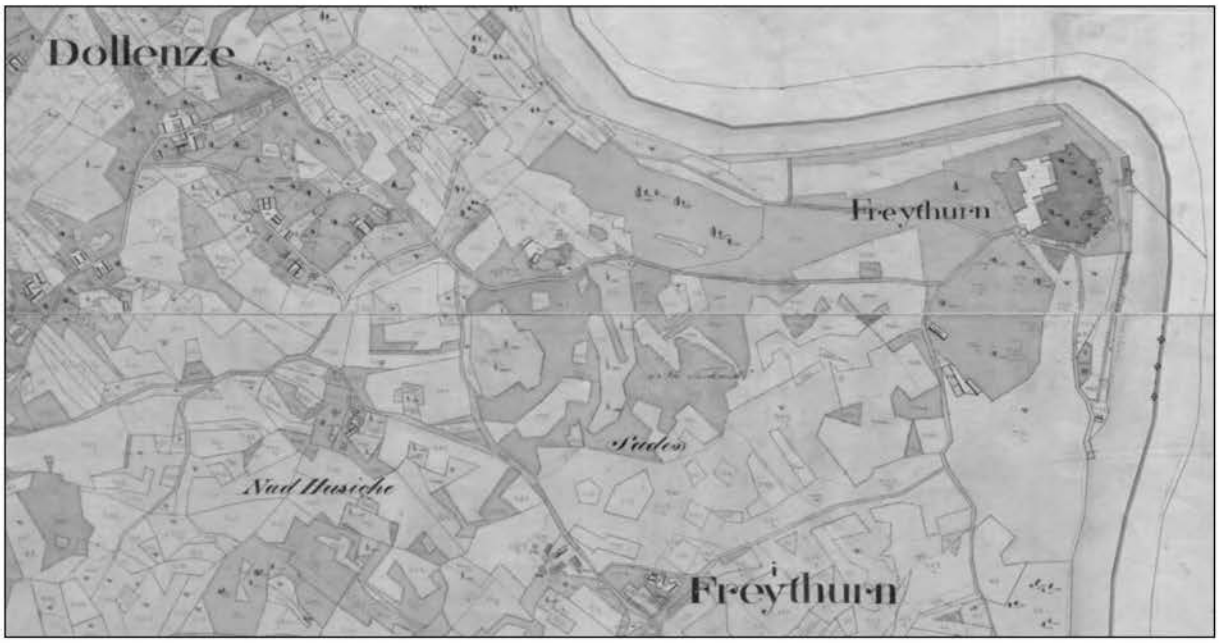
44 Krsti otrok Nikolaja in Ane Husič, ki sta se očitno poročila drugje, v nevestini župniji, si sledijo takole: Jurij 31. 1. 1765, Ivan 16. 6. 1768, Matija 9. 8. 1771 (*ex Freÿenthurin 10*), Marko 21. 3. 1774 (*ex Freithurn 10*), Marija 15. 2. 1777 (*ex Pobreshie 10*) in Jožef 15. 3. 1780 (*Freiturn numro 6*). NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1756–1784 in 1795–1796.

45 T. i. stara zemljiška knjiga za gospostvo Pobrežje se začenja z letom 1817 (ARS, AS 340, Zemljiška knjiga za sodni okraj Metlika in Črnomelj, popis).

46 Zadnja vpisa koga iz Mihaelove družine na h. št. 11 sta smrt njegove žene Katarine 22. 11. 1786 in krst vnukinje Katarine 16. 4. 1789, Jožefove hčerke. – NŠAL, ŽA Podzemelj, M 1771–1828, R 1784–1795.

47 ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 23, urbar Pobrežje 1796–1799, fol. 1–2.

48 Prav tam.

Husičeva domačija (Nad Husiche), zaselek Purga (Freythurn), grad Pobrežje in vas Dolenjci na franciscejski katastrski mapi leta 1824.

je zanimivo ob dejstvu, da so smeli Pobrežani svojo posest v prvi polovici 18. stoletja, v času grofov Purgstallov, vendar svobodno prodajati, četudi v urbarjih ni izrecno označena kot kupnopravna.[49] Kaj se je torej medtem zgodilo? Novi lastniki gospostva, bodisi že grofje Barbo (od 1743), pl. Bonazziji (od 1752), najverjetneje pa šele grofica Auersperg (od 1773),[50] so izkoristili neko pravno praznino in so pobreškim gospodarjem priznali zgolj zakupni status zemljišč.[51] Husičev ni moglo pred tem zaščititi niti svoboščinsko pismo grofa Purgstalla iz leta 1707, saj je Antonu Husiču in njegovim dedičem jamčilo samo ugodnejši položaj glede obveznosti, ne da bi jim izrecno dovoljevalo prodajo posesti kot kupnopravne. Končno je v pismu navedeno, da je prejšnji gospodar Adlešič užival polovično hubo pod Preložnikom le kot zakupno, kar so lahko pobreški gospodje vedno razlagali v svojo korist.

Zasledovanje vseh rodbinskih vej Husičev, ki so se začele intenzivneje cepiti in razseljevati prav konec 18. stoletja, bi zahtevalo posebno obravnavo, ta pa presega namen pričujočega prispevka. Opozorili bomo le na glavne cepitve rodbine ter pospremili v naš čas tisto vejo, ki na delu Antonove posesti živi še danes (Pobrežje oz. Purga št. 10, od 50. let 20. stoletja Purga št. 2). Ta rodbinska veja je na matični posesti v Purgi ostala sama, potem ko se je družina Jurija Husiča sredi dvajsetih let 19. stoletja preselila v bližnje Dolenjce.

Tik pred njeno preselitvijo nam franciscejski kataster v letih 1824–25[52] ponuja zanimivo podobo. Med strnjenim zaselkom Purga in Dolenjci stojita le malo severno od ledine »Nad Husiche« druga ob drugi dve leseni hiši Husičev, ki dejansko sestavljata skupno domačijo. Manjša hiša, v posesti Máteja Husiča (1796–1824), Jožefovega sina (1758–1829),[53] je brez lastne številke, dvorišča in gospodarskih poslopij; vsa so na sosednji, veliko večji parceli Iveta Husiča (1788–1853), sina pokojnega Jurija (1765–1821), ki ima hišo s hišno številko

49 Gl. op. 26.

50 O lastnikih gospostva Smole, *Graščine*, str. 354.

51 ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 23, urbar Pobrežje 1796–1799, fol. 1–11. – Odkupi v kupno pravo so dokumentirani že v letih 1786–1788 (prav tam, knj. 20, zapisnik posestnih sprememb gospostva Pobrežje, fol. 1–8, 34).

52 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 1, k. o. Adlešiči, mapa 1824, mapni list VII; zapisnik stavbnih parcel, 26. 4. 1825; zapisnik zemljiških parcel, 26. 4. 1825.

53 Jožef, ki se je 26. 1. 1786 oženil z Ano Štrucl iz Otovca v črnomaljski župniji, je imel štiri otroke, katerih krsti si sledijo takole: Nikolaj 12. 11. 1786 (*ex Pobresie Nro. 11*), Katarina 16. 4. 1789 (*ex Pobreshie Nro. 11*), Matija 7. 10. 1796 (*Burg Freÿthurn 4*) in Ivan 25. 5. 1799 (*in Dolenze*, popravljeno: *Purga 13*). Tudi tu je prihajalo do pomot pri navajanju krajev rojstev in hišnih številk. Čeprav ni bil najstarejši, je postal naslednik posesti Matija–Máte, ki se je 26. 11. 1817 oženil s Katarino Jankovič iz Bednja. Njegov deset let starejši brat Nikolaj, od 14. februarja 1810 poročen s Katarino Hotujec, se je pozneje z družino ustalil v Dolenjcih št. 22, kjer je njegov priimek čez dve generaciji ugasnil, mlajši brat Ivan pa je kot mesar živel v Zagrebu. – NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1784–1795, P 1771–1827; ŽA Adlešiči, R 1791–1811, P 1791–1879; fasc. 1, status animarum št. 1 (1815–1829), št. 2 (1830–1844), št. 3 (okoli 1840–1850), št. 4 (1852–1861).

Pobrežje 10.[54] Kaže torej, da so Husiči živeli v nekakšni rodbinski zadrugi s skupnimi in ločenimi objekti, sicer bi morala biti Mátejeva hiša v katastru opredeljena hkrati tudi kot gospodarsko poslopje. A za kaj takega je bila s svojimi pičlimi 6 kvadratnimi sežnji (21,5 m^2) občutno premajhna. Gospodarja Iveta (Ivana) in Máteja (Matijo) je sicer povezovalo le še zelo daljno sorodstvo. Mátejev praded Franc (ok. 1690–1750) in Ivetov praded Anton ml. (umrl pred 1764) sta bila oče in sin ali morda brata. Da sta daljna sorodnika zdaj posedovala nekoč zaokroženo hubno posest, v katastru nazorno kaže razporeditev njunih zemljiških parcel.

Po sočasnem »statusu animarum« 1815–1829 sta imeli Husičevi hiši vsaka svojo številko – 9 in 10, njuni prebivalci pa so se selili iz ene hiše v drugo. Jožefova družina je po tej knjigi najprej živela na št. 9, od koder se je družina njegovega sina Nikolaja (1786–1841) preselila v Dolenjce 22. Na št. 10 je prvotno prebivala Jurijeva rodbinska veja, ki so jo okoli njegove smrti (umrl 25. 3. 1821) »prenesli« na št. 9. Jurijev sin Ive se je leta 1826 ali 1827 od tod z družino odselil v Dolenjce 23 (oziroma 24) in tu pustil le ostarelo mater. Na številki 10 pa so od leta 1820 vodili družino Máteja (Matije) Husiča, pri katerem so kot preužitkarji živeli tudi njegovi starši.[55] Kot spričuje zemljiška knjiga gospostva Pobrežje, je Jurij svoj delež posesti s hišico št. 9 izročil sinu Ivanu-Ivetu Husiču leta 1817, ta pa leta 1850 prodal Mihaelu Husiču, Matijevemu–Mátejevemu sinu na št. 10. Temu je leta 1864 sledil kot gospodar Mihael Husič ml.[56]

V dvajsetih letih 19. stoletja se je torej na Husičevini pod Preložnikom veliko spremenilo, četudi manj v zemljiški knjigi kot v realnosti. Odtlej je na kmetiji v Pobrežju št. 10 živela le rodbinska veja zgodaj umrlega Máteja, ki je, kot smo videli, sredi stoletja zaokrožila dotlej razdeljeno posest.[57] Malo zatem, leta 1854, se je Mátejev najmlajši sin Ivan (roj. 1825) priženil v Adlešiče in tam zasnoval najmlajšo odcepljeno vejo.[58] Priimek Husič je v Adlešičih ugasnil pod konec 20. stoletja, a ga je v kraj kmalu zatem spet prinesel odseljeni domačin-povratnik, danes pa ga nosi njegova vdova.[59] Že v drugi polovici 19. stoletja je rodbinsko ime izginilo na obeh domačijah v Dolenjcih. Rod Nikolaja Husiča (št. 22) je izumrl z njegovimi vnuki, ki so vsi pomrli še kot otroci, [60] medtem ko pri Ivetu (št. 24) v tretji generaciji ni bilo moškega potomca. [61]

Tako rod kakor priimek pa sta se do danes obdržala na »matični« posesti pod Preložnikom, omenjeni že v svoboščinskem pismu iz leta 1707. Na domačiji v Purgi št. 2 (prej 10) nosi danes priimek Husič sicer samo lastnica Ljuboslava – Slavica Husič, roj. Cvitkovič (1925), vdova po Francu (1911–1996), ki je na območju Adlešičev ena od dveh oseb s tem priimkom; obe sta vdovi in sta priimek »primožili«. Slavičina v isti hiši stanujoča hči Marija, por. Črnič (1949) pa je v Purgi zadnja neposredna potomka pokrščenega »Turka« Antona, njegova sedemkrat pravnukinja oziroma deseta generacija pobreških Husičev. Doslej se je sicer v Pobrežju in Purgi zvrstilo enajst generacij Husičevega rodu, vendar enajsta skupaj z dvanajsto danes stanuje v Metliki.[62]

Več družin Husičev, ki jih je mogoče povezati s skupnim prednikom Antonom, živi v drugih belokranjskih krajih, nekatere pa so po moški strani, tako kot v Dolenjcih in Adlešičih, ugasnile ali sploh izumrle. Oglejmo si le zgodnejše cepitve rodu, s katerimi so Husiči med drugim prišli na Cerkvišče in v Griblje, kjer srečamo ta priimek še danes.

54 Jurij, ki se je komaj 16-leten 14. febuarja 1781 poročil z Ano Balkovec iz Hrasta pri Vinici, je imel sedem otrok. Družina se ni preselila v sosednje Dolenjce, kot bi sodili glede na kraje rojstev otrok, ampak je v resnici prebivala na Husičevini pod Preložnikom, ki je uradno spadala pod Pobrežje, a je ležala bliže Dolenjcem, kar je v krstnih maticah tudi zakrivilo pomoto. Krsti otrok si sledijo takole: Katarina 13. 4. 1784 (Pobrežje 10), Ivan 15. 4. 1787 (Dolenjci 8), Matija 10. 10. 1791 (Dolenjci 7), Barbara 8. 2. 1794 (Dolenjci 8), Ana 12. 2. 1797 (Dolenjci 10), Nikolaj 11. 7. 1799 (Dolenjci 6) in Marija 16. 11. 1800 (Dolenjci 6). – NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1784–1795, P 1771–1827; ŽA Adlešiči, R 1791–1811, P 1791–1897, M 1840–1865; prav tam, fasc. 1, status animarum št. 1 (1815–1829).

55 NŠAL, ŽA Adlešiči, fasc. 1, status animarum št. 1 (1815–1829), št. 2 (1830–1844).

56 ARS, AS 340, Zemljiška knjiga za sodni okraj Metlika in Črnomelj, knj. 9, vl. št. 1. – Žal ni ohranjen tisti del zemljiške knjige gospostva Pobrežje, v katerem je bil v vložku št. 474 vpisan glavninski del Husičeve posesti s h. št. 10; ohranjene glavne knjige se končajo pri vložku št. 433 (knj. 13). Oba vložka, št. 1 in 474, so leta 1883 ob nastavitvi nove zemljiške knjige prenesli v skupni vložek št. 44 katastrske občine Adlešiči (Okrajno sodišče Črnomelj, Zemljiška knjiga, k. o. Adlešiči, gl. knj. 1–100). – Urbar gospostva Pobrežje za obdobje 1813–1840 (1847) navaja v Pobrežju št. 10 najprej gospodarja Mika (Nikolaja) in za njim Máteja (Matijo). ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 30, urbar Pobrežje 1813–1840, fol. 4.

57 O posesti do danes: Okrajno sodišče Črnomelj, k. o. Adlešiči, gl. knj. 1–100, vl. št. 44.

58 Kot v op. 55.

59 NŠAL, ŽA Adlešiči, Ind R 1876–1973, Ind M 1876–1973. – Informatorka Terezija Husič, roj. Munič (1933), Adlešiči 20, tel. pogovor 6. 8. 2010.

60 NŠAL, ŽA Adlešiči, fasc. 1, status animarum št. 2 (1830–1844), št. 3 (okoli 1840–1850), št. 4 (1852–1861).

61 Prav tam, status animarum št. 1 (1815–1829), št. 2 (1830–1844), št. 3 (okoli 1840–1850), št. 4 (1852–1861); Ind R 1813–1845, Ind R 1876–1973, Ind M 1876–1973.

62 Informatorka o sedanjem stanju: Marija Črnič, roj. Husič, 20. 5. 2010.

Glavna linija Husičev do danes[63]

1. generacija: Anton Husič (r. ok. 1670, u. med 1737 in 1746) – ime žene neznano
2. generacija: Franc Husič (r. ok. 1690, u. 1750) – žena Katarina N.
3. generacija: Mihael Husič (r. 1721, u. 1792) – žena Katarina Hervat
4. generacija: Jožef Husič (r. 1758, u. 1829) – žena Ana Štrucel
5. generacija: Matija Husič (r. 1796, u. 1824) – žena Katarina Jankovič
6. generacija: Mihael Husič I. (r. 1822, u. 1885) – žena Barbara Adlešič
7. generacija: Mihael Husič II. (r. 1843, u. 1903) – žena Katarina Jakobčič
8. generacija: Mihael Husič III. (r. 1876, u. 1967) – žena Barbara Petek
9. generacija: Franc Husič (r. 1911, u. 1996) – žena Ljuboslava Cvitkovič
10. generacija: Marija Husič, por. Črnič (r. 1949)

Z matične posesti pri Pobrežju so se Husiči prvič razširili v okolico pod konec 18. stoletja. Leta 1787 se je 20-letni *Jurij*, sin Mihaela Husiča, priženil k mladi vdovi v sosednje Dolenjce.[64] Zakonca sta živela v Bednju in Dolenjcih, kjer sta se jima rodila dva otroka, Jurij pa je že po petih letih zakona umrl.[65] Tri leta po njegovi poroki se je v Bedenj, prav tako k vdovi, oženil *Matija Husič* (roj. 1771), sin Nikolaja Husiča;[66] njegovo ime (*Mathe Huschitsch*) srečamo med gospodarji v pobreškem urbarju iz let 1796–1799,[67] a je njegov rod tam kmalu ugasnil.[68] Enaka usoda je očitno doletela *Marka Husiča*, sina Jurija, rojenega leta 1774 v Pobrežju št. 10. Povezujemo ga z osemnajstletnikom s tem imenom, ki je stopil pred oltar leta 1795.[69] Kot domovanje mladoporočencev je navedeno Sečje selo št. 3 pri Vinici, ženin Marko pa, kot vse kaže, ni izviral iz viniške župnije.[70] Otroci v zakonu z Marijo se mu niso rodili ne tam ne v adlešički ali podzemeljski župniji.[71] Kje vse je živel in kdaj umrl, ni bilo moč ugotoviti.[72] Prejkone je identičen s »skrivnostnim« Markom Husičem, ki je po franciscejskem katastru leta 1825 posedoval kmetijo v Dolenjcih št. 22,[73] a ni tedaj prebival ne tu ne kje druge v adlešiški župniji.[74] Za njim je na kmetiji živel in gospodaril Nikolaj Husič (1786–1843), brat Matije s Husičeve matične domačije v Pobrežju 10, o katerem je že tekla beseda.[75]

Od ustanovitve adlešiške župnije (1789) domuje Husičev rod kontinuirano v dveh župnijah. V matični podzemeljski je ostal Nikolajev sin *Ivan Husič* (1768–1839), ki se je, najverjetneje leta 1790, priženil na Cerkvišče št. 2.[76] Tu se mu je od leta 1791 do 1808 rodilo več otrok,[77] med njimi štirje sinovi,

63 Od 5. generacije dalje temelji rodovnik na naslednjih glavnih virih: NŠAL, ŽA Adlešiči, fasc. 1, status animarum št. 1 (1815–1829), št. 2 (1830–1844), št. 3 (okoli 1840–1850), št. 4 (1852–1861); Ind R 1813–1845, Ind R 1876–1973; Upravna enota Črnomelj, Oddelek za notranje upravne zadeve, Adlešiči M 1845–1910.

64 NŠAL, ŽA Podzemelj, P 1771–1827, fol. 9. – Ob poroki je naveden le skupen kraj Dolenjci, a ni dvoma, da je bil Jurijev oče Mihael iz Pobrežja, saj v tem času v župniji ni bilo drugega Mihaela. Jurija, rojenega okoli leta 1767, v krstni matici sicer ni najti, tako kot ne njegove sestre Marije, rojene okoli 1766, ki jo – kot hčer Mihaela iz Pobrežja – prvič srečamo ob poroki 26. januarja 1786, ko se je hkrati oženil tudi njen brat Jožef (prav tam, s. p.). – Jurijeva žena Ana, hči Ivana Kralja iz Dolenjcev, se je z Nikolajem Kraljem poročila 4. februarja 1784, ovdovela pa je že 10. maja naslednje leto (P 1771–1827, s. p.; M 1771–1828, fol. 2).

65 Sin Jurij je prišel na svet 6. 4. 1789 v Bednju 21, Katarina pa 1. 11. 1791 v Dolenjcih 4 (NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1784–1795, fol. 17; ŽA Adlešiči, R 1791–1811, fol. 6). Tu sta 27-letni oče Jurij in najmlajša hči drug za drugim tudi umrla 30. 11. in 11. 12. 1792 (ŽA Adlešiči, M 1791–1840, fol. 3′).

66 NŠAL, ŽA Podzemelj, P 1771–1827, fol. 24.

67 ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 23, urbar Pobrežje 1796–1799, fol. 139.

68 Matiji in Ani sta se v Bednju št. 3 rodila hči Katarina 10. 10. 1791 in sin Ivan 24. 5. 1794 (NŠAL, ŽA Adlešiči, R 1791–1811, fol. 6 in 12). Pozneje ni družine najti ne v adlešiških matičnih knjigah ne v najstarejši knjigi »status animarum« (ŽA Adlešiči, fasc. 1, status animarum št. 1 (1815–1829), kakor tudi ne v franciscejskem katastru (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 337, k. o. Bedenj).

69 NŠAL, ŽA Adlešiči, P 1791–1879, fol. 6. – Da gre za Marka iz Pobrežja, kaže poleg izbire kraja poroke tudi ime njegove poročne priče Jurij Husič, kot se je imenoval najstarejši brat pobreškega Marka.

70 Prim. NŠAL, ŽA Vinica, R 1757–1784.

71 Prim. NŠAL, ŽA Adlešiči, R 1791–1811; ŽA Podzemelj, R 1797–1828; ŽA Vinica, R 1784–1804.

72 V adlešiških in podzemeljskih mrliških maticah ga pogrešamo, enako v statusih animarum.

73 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 1, k. o. Adlešiči, mapa 1824, mapni list IV; zapisnik stabnih parcel, 26. 4. 1825; zapisnik zemljiških parcel, 26. 4. 1825.

74 Prim. NŠAL, ŽA Adlešiči, fasc. 1, status animarum št. 1 (1815–1829).

75 Prav tam, št. 2 (1830–1844), št. 3 (okoli 1840–1850), št. 4 (1852–1861). – ARS, AS 340, Zemljiška knjiga za sodni okraj Metlika in Črnomelj, knj. 9, vl. št. 3.

76 Poroke v podzemeljski poročni matici ni, toda ženina družina s priimkom Kambič je na tem naslovu živela vsaj od hišnega oštevilčenja leta 1770 dalje (NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1756–1784 in 1795–1796, P 1771–1827). Ivanovo identiteto potrjuje navedba starosti 71 let ob smrti 14. maja 1839 (prav tam, M 1829–1856).

77 Krsti otrok Ivana in Ane Husič so si sledili takole: Matija 1. 1. 1791, Nikolaj 18. 10. 1793, Jurij 3. 11. 1796, Katarina 2. 9. 1799, Nikolaj 2. 12. 1800, Ana oz. Ane (!) 5. 9. 1804,

ki so se vsi poročili zelo mladi in razširili priimek v domači vasi in v sosednjih Gribljah.[78] Na posesti staršev na Cerkviščah (nova št. 11) je ostal Matija (roj. 1791), star ob poroki komaj dobrih štirinajst let. Drugi sin Jurij (roj. 1796) je stopil pred oltar pri osemnajstih, najprej z družino prebival doma in se nato preselil na posest na Cerkviščah 23, tretji Ivanov sin Nikolaj (roj. 1800) se je devetnajstleten priženil v Griblje 44, četrti Mihael (roj. 1808) pa prav tako devetnajstleten v Griblje 37.[79]

Z veliko verjetnostjo lahko sklepamo, da so vsi belokranjski Husiči izšli iz pokrščenega »Turka« Antona. Priimek se je na Slovenskem dolgo omejeval na Belo krajino. V prvi polovici 20. stoletja (1931) je bil razširjen zgolj v dveh tedanjih okrajih, metliškem in črnomaljskem, v zadnjem še različica Husić.[80] Tudi danes živi večina njegovih nosilcev v Beli krajini in soseščini: 31. decembra 2008 jih je od skupno 37 prebivalo 25 v statistični regiji Jugovzhodna Slovenija. Toda Husičev je zdaj v Sloveniji osemkrat manj od »daljnih sorodnikov« Husićev (295), ki jih srečamo v kar 11 od 12 slovenskih statističnih regij, v vseh razen v Pomurski. 19 Husićev najdemo tudi v regiji Jugovzhodna Slovenija,[81] med drugim v belokranjskem Črnomlju.[82]

Prišli smo do priimka Husić, kot bi se danes v svojem rodnem okolju pisal Anton, začetnik rodu pobreških Husičev. Z njim smo začeli in z njim tudi končajmo. Kot neizogibno se zastavlja vprašanje, ali je naselitev pokrščenega »Turka« Antona pomenila izjemo ali je bilo v belokranjskem prostoru takih primerov morda več. Uskoški priimki in vse védenje o migracijah z jugovzhoda kažejo (samo) na priseljevanje pravoslavnega in katoliškega življa. Drugače kot ta bi bili pokrščeni muslimani med priseljenci v vsakem primeru zgolj posamezniki brez družin. Poleg priimka Husič pritegne pozornost še en podzemeljski priimek – Zmajič oziroma Smajič, ki je tu živel najmanj eno generacijo pred Antonom Husičem in ga prvič srečamo v najstarejši ohranjeni matični knjigi leta 1669 (*Smaiz*, *Smaitz*), ko sta ga nosili vsaj dve družini.[83] Sam po sebi priimek sicer ne pove skoraj ničesar. Lahko bi šlo resnično za patronimik iz osebnega imena Smajo/Ismail, lahko za izpeljanko iz samostalnika zmaj ali sploh za kaj tretjega.[84] A eno je pri vsej stvari gotovo: kolonizirani moški muslimanski pokrščenci so bili na Slovenskem zelo redki, kljub temu pa je pomen listine iz Pobrežja velik, ker potrjuje, da so taki primeri obstajali in da jih torej lahko upravičeno predvidimo tudi pri nekaterih drugih »turško« zvenečih priimkih.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko: šk. 112
AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko: N 1, N 337
AS 340, Zemljiška knjiga za sodni okraj Metlika in Črnomelj: popis, knj. 9
AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec: knj. 2, 3, 5, 7, 8, 20, 23, 30
NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
ŽA Adlešiči: Ind R 1813–1845, Ind R 1876–1973, R 1791–1811, P 1791–1879, Ind M 1876–1973, M 1791–1840, 1840–1865
ŽA Črnomelj: fasc. 1
ŽA Ljubljana-Sv. Nikolaj: Ind R 1621–1653, Ind R 1653–1692, R 1643–1653, R 1678–1686, R 1686–1692
ŽA Podzemelj: R 1669–1703 (dejansko 1675–1703, v njej vpisi porok 1669–1679), R 1719–1725, R 1726–1740, R 1740–1756, R 1756–1784 in 1795–1796, R 1784–1795, R 1797–1828, R 1829–1847, R 1848–1870, P 1723–1770, P 1771–1827, M 1725–1768, M 1771–1828, M 1829–1856
ŽA Semič: R 1672–1678, R 1688–1689.
ŽA Vinica: R 1679–1685, R 1757–1784, R 1784–1804
Okrajno sodišče Črnomelj, Zemljiška knjiga
k. o. Adlešiči, gl. knj. 1–100, 101–200, 533–570.
Upravna enota Črnomelj, Oddelek za notranje upravne zadeve
Adlešiči M 1845–1910

Mihael 10. 9. 1808 (že z novo hišno številko 10). NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1784–1795, R 1797–1828.

78 Družinsko izročilo pobreških Husičev pomni, da so s Husiči iz Cerkvišča v nekem daljnem sorodstvu (informatorka Marija Črnič, roj. Husič, 8. 3. 2005). Glede na to, da so se gribeljski Husiči odcepili od cerkviških, je razumljivo, zakaj v spominu daljnih pobreških sorodnikov ne živijo kot sorodniki.

79 Župnijski urad Podzemelj, status animarum okoli 1840, status animarum 1862–1871.

80 Bezlaj (ur.), *Začasni slovar*, str. 215.

81 Statistični urad Slovenije, Baza rojstnih imen in priimkov (http://www.stat.si/imena.asp), 24. 6. 2010.

82 V prvi polovici sedemdesetih let 20. stoletja se je z območja Velike Kladuše priselila tričlanska družina Hasana Husića, ki šteje danes tri generacije (informatorka Remzija Husić, Ulica Otona Župančića 6, Črnomelj, tel. pogovor 22. 6. 2010).

83 Dne 25. novembra 1669 sta se poročili hči Ivana (*Joannis Smaiz*) in hči Jurija Smajiča/Zmajiča (*Georgÿ Smaich*), obe iz Boršta, poročna priča pa je bil obakrat Nikolaj Smajič/Zmajič (*Nicolao Smaitz*). NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1669–1703 (dejansko 1675–1703, v njej vpisi porok 1669–1679).

84 Iz osebnega imena (I)smail naj bi izviral priimek Zmajlović, razširjen v hrvaškem Pokuplju (Paver, »Turci«, str. 51).

Župnijski urad Laško
Matične knjige: R 1665–1679, M 1648–1721
Župnijski urad Podzemelj
Statusi animarum: okoli 1840, 1862–1871

ELEKTRONSKI VIR

http://www.stat.si/imena.asp

INFORMATORJI

Marija Črnič, roj. Husič (1949), Purga 2, Adlešiči.
Terezija Husič (1933), Adlešiči 20, Adlešiči.
Valentin Husič (1943), Borštnikova ulica 16, Maribor.
Remzija Husić (1976), Ulica Otona Župančiča 6, Črnomelj.

LITERATURA

Baraga, France (ur.): *Historia annua Collegii Societatis Jesu Labacensis (1596–1691)*. Ljubljana : Družina, Provincia Sloveniae Societatis Iesu = Provincialat Družbe Jezusove, 2002.
Bezlaj, France (ur.): *Začasni slovar slovenskih priimkov*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1974.
Golec, Boris: Krščevanje osmanskih podanikov (muslimanov) na Slovenskem od konca 16. do konca 17. stoletja. *Arhivi* 33 (2010), št. 2 – v tisku.
Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora (drugi del). *Zgodovinski časopis* 54, 2000, str. 523–562.
Krajevni leksikon Dravske banovine. Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine. Ljubljana : Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.
Mal, Josip: *Uskočke seobe i slovenske pokrajine. Povest naseobina s kulturno-istorijskim prikazom (sa kartom)*. (Srpski etnografski zbornik, knjiga XXX). Ljubljana : Jugoslovanska tiskarna, 1924.
Mlinarič, Jože: Usoda turških ujetnikov v avstrijskih deželah v času od 15. do 17. stoletja in njihovo pokrščevanje. V: Jerše, Sašo (ur.): *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik*. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 289–305.
Paver, Mladen: »Turci« usred Zagorja. *Gazophylacium. Časopis za znanost, umjetnost, gospodarstvo i politiku* 5, 2000, br. 1/2, str. 49–52.
Putanec, Valentin (ur.). – Šimunović, Petar (ur.): *Leksik prezimena Socijalističke republike Hrvatske*. Zagreb : Institut za jezik, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1976.
Radics v., Peter: Der krainische Historiograph Johann Ludwig Schönleben. *Mitteilungen des Musealvereines für Krain* VII, 1894, str. 1–72.
Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1982.
Škaljić, Abdulah: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Šesto izdanje. Sarajevo : Svjetlost, 1989.
Teply, Karl: Vom Los osmanischer Gefangener aus dem Großen Türkenkrieg 1683–1699. *Südosforschungen* (München : R. Oldenburg) XXXII, 1973, str. 33–72.
Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije I–III (Skupnost arhivov Slovenije. Vodniki. 1. zvezek). Ljubljana : Skupnost arhivov Slovenije, 1972–1974.
Vodnik po župnijskih arhivih na območju SR Slovenije (Vodniki. 2. zvezek). Ljubljana : Skupnost arhivov Slovenije, 1975.
Voje, Ignacij: *Slovenci pod pritiskom turškega jarma* (Razprave Filozofske fakultete). Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.

SUMMARY

The Christianised »Turk« Anton Husič and his 316-year-old family line in Pobrežje, White Carniola

In addition to transcripts of charters, the appendix to one of the urbarial records of the Pobrežje ob Kolpi (Germ.: Freienthurn) seigniory also contains a record – a letter of privilege (Germ.: *Freiheitsbrief*), the only one of its kind in the Slovenian territory. The letter is the only hitherto known testimony about the settlement of a Christianised Muslim on a given estate during the centuries-long warfare against the Ottoman Empire. Parish registers from the end of the 16th century until the end of the 17th century contain several tens of entries pertaining to the christenings of so-called »Turks«, especially women and children captured during the Viennese War 1683–1699, but as they had no family names, hardly anything has been discovered about the converts' later lives. On the other hand, several possible patronymics have been preserved throughout centuries (Murat, Mustafa, Hasan, etc.); however, the dearth of sources has made it impossible to ascertain with certainty whether they were truly the descendants of Christianised Muslims. The conclusion that individual Turkish prisoners of war and male deserters also settled the Slovenian territory as colonists was finally confirmed with the finding of the letter of privilege from Podbrežje.

The letter was issued on 2 March 1707 by Count Hans Adam Purgstall, Chief of the Ogulin Captaincy in the Military Frontier. The latter was not far from his castle and seigniory of Pobrežje ob Kolpi located near the present Slovenian-Croatian state border. The count granted his serf, Christianised Anton Husič, »a Turk of non-Christian birth«, and his heirs property rights on a real estate in the small market town of Pobrežje adjoining the castle and on a half Hufe of nearby land as a token of gratitude for his loyal service. The deed contains a fairly detailed description of Husič's service from his christening onwards – he served as the count's chamberlain (Germ.: *Kammerdiener*) and then as the treasurer of the Captaincy of Ogulin – but reveals nothing about his origin. Nevertheless, circumstantial indications have led to the speculation that the »Turk« originated from the present-day border area between Croatia and the north-western part of Bosnia and Herzegovina and that he was not captured as a child. In Pobrežje, where his name was first mentioned in 1694, Husič must have earned a considerable reputation, for he often appeared as a godfather, being also referred to as »lord« twice in the parish register and as »duke« (military title) in urbaria. What is more, the estate mentioned in the charter of 1707 is remains in the hands of the Husič family today, whose presence in Pobrežje and its surroundings has been continually documented for 316 years.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 27-78-46(497.434)"1752/1774"

Prejeto: 30. 8. 2010

Jure Volčjak

univ. dipl. zgodovinar, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI–1127 Ljubljana
e-pošta: jure.volcjak@gov.si

Bela krajina v vizitacijskih zapisnikih goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa (1752–1774)

IZVLEČEK

Bela krajina je pod goriško nadškofijo v cerkveno-upravnem pogledu predstavljala zaključeno celoto. Vseh pet župnij je spadalo pod jurisdikcijo nemškega viteškega reda s sedežem v Metliki, goriški nadškof je nad njimi imel škofovsko. V času škofovanja nadškofa Attemsa so bile belokranjske župnije vizitirane trikrat. Poročila teh vizitacij so se na srečo ohranila v Nadškofijskem arhivu v italijanski Gorici. Njihova vsebina je slovenski javnosti praktično neznana, zato želimo s tem prispevkom prikazati cerkveno življenje v Beli krajini med letoma 1753 in 1771.

KLJUČNE BESEDE

Bela krajina, Črnomelj, Metlika, Podzemelj, Semič, Vinica, vizitacije, goriška nadškofija, goriški nadškof Karel Mihael Attems, škof Rudolf Edling

ABSTRACT

WHITE CARNIOLA IN VISITATION MINUTES OF THE ARCHBISHOP OF GORIZIA, KARL MICHAEL ATTEMS (1752–1774)

White Carniola was a complete ecclesiastical administrative unit under the Archdiocese of Gorizia. All five parishes fell under the jurisdiction of the German order of knights with its seat in Metlika and the Archbishop of Gorizia only held ecclesiastical authority over them. During the episcopacy of Archbishop Attems the White Carniolan parishes were subject to three visitations. Reports on these have luckily been preserved in the Archdiocesan Archives in Gorizia, Italy. Since their contents have remained largely unknown to the Slovenian public, the paper seeks to present the ecclesiastical life in White Carniola between 1753 and 1771.

KEY WORDS

White Carniola, Črnomelj, Metlika, Podzemelj, Semič, Vinica, visitations, Archdiocese of Gorizia, Archbishop of Gorizia, Karl Michael Attems, Bishop Rudolf Edling

Cerkvene razmere na Kranjskem v drugi polovici 18. stoletja

Oglejski patriarhat, ki je cerkveno-upravno pokrival celotni prostor današnje Slovenije do reke Drave (z izjemo beneške Istre, območja tržaške škofije in nesklenjenih predelov ljubljanske škofije), po koncu 16. stoletja dokončno ni mogel več vršiti cerkvene jurisdikcije na avstrijskem delu svoje škofije. Nadškofijski prestol so namreč od leta 1420 dalje, po odpravi svetne oblasti patriarhata,[1] zasedale le Benetkam vdane osebe. Patriarh Frančišek Barbaro (Francesco Barbaro) (1593–1616)[2] je bil zadnji oglejski patriarh, ki je stopil na naša tla[3] (leta 1593) in opravil temeljito vizitacijo svoje škofije.[4] Razmere so šle celo tako daleč, da je cesar Ferdinand II. patriarhu Avguštinu Gradeniku (Agostino Gradenigo) (1628–1629) leta 1628 prepovedal izvrševanje cerkvene oblasti na avstrijskem ozemlju patriarhata, svojim podanikom pa sprejemanje kakršnih koli patriarhovih ukazov.[5] S tem je bilo patriarhom onemogočeno osnovno škofovsko poslanstvo: biti redni dušni pastir na ozemlju svoje škofije.[6] Njegovo funkcijo so zato opravljali kar posamezni župniki in arhidiakoni, ki so se obračali na dunajskega nuncija, ki je škofovska opravila nato zaupal drugemu škofu z avstrijskega ozemlja.[7]

Vsi poskusi urejanja zapletenega položaja so se od druge polovice 16. stoletja naprej izjalovili. Razreševanje »oglejskega problema« ali tudi *affaire d'Aquilée*, kot so to v letu 1751 poimenovali v časopisu Gazette de Cologne,[8] se je učinkoviteje začela urejati sredi 18. stoletja. Dunajska vlada je namreč želela, če ne drugače že zaradi prestiža, na prostoru med Dunajem in mejo z Benetkami in Jadranskim morjem na zahodu ter Donavo na vzhodu imeti pod kontrolo pravi metropolitski sedež s sedežem na tem ozemlju.[9] Želje dunajskega dvora so bile zaradi skupnih interesov Benetk in papeške države včasih res samo želje. »... *Sveti sedež ima zaradi političnih interesov papeške države v Italiji raje "latinsko" cerkveno oblast kot pa "nemško"*«.[10]

Stanje sredi 18. stoletja je bilo nevzdržno. To potrjuje tudi poročilo škofa Ernesta Harracha, poslanca cesarja Karla VI. pri Svetem sedežu, ko je leta 1737 ocenjeval versko stanje na ozemljih cesarstva, pripadajočih oglejskemu patriarhatu. Pravi, da »*ovce ne slišijo več glasu Pastirja, in ta jih ne more obiskati* ...«.[11]

Neživljenjsko stanje je na močne pritiske cesarice Marije Terezije začel reševati takratni papež Benedikt XIV. (1740–1758). Benetke so seveda ob prvih informacijah po spremembah v oglejskem patriarhatu zagnale preplah. Marija Terezija je namreč že novembra 1747 papežu predlagala baselskega kanonika Karla Mihaela Attemsa kot kandidata za škofa s sedežem v Gorici. Ker je moral papež dati na konkreten predlog konkreten odgovor, je *Serenissima* v marcu 1748 poslala v Rim Francesca Doscarija, da bi preprečil veliki avstrijski projekt.

Avstrijska vlada je avgusta 1748 sprejela dve temeljni odločitvi, zadevajoči oglejski patriarhat: prvič, Oglej se mora vedno smatrati kot fevd cesarstva, in drugič, ker monarhija politično nadzira večji del patriarhatu pripadajočega ozemlja, mora dobiti tudi škofovski sedež. V Rim sta bila poslana dva predloga: v Gorici se ustanovi ali škofovski sedež ali apostolski vikariat za avstrijski del patriarhata. Slednji je bil za Benetke bolj časten, sprejemljiv pa tudi za rimsko kurijo.

Vpliv Benetk na papeški dvor je bil tako velik, da so za Dunaj pomembno pošto ovirali skoraj celo leto 1749.[12] Dne 29. novembra 1749 je papež nato le objavil breve *Omnium Ecclesiarum solicitudinem*. Z njim je za avstrijski del oglejskega patriarhata ustanovil apostolski vikariat s sedežem v Gorici.[13] Imenovanje apostolskega vikarja pa se je še malo zavleklo. Breve *Postquam per alias*, s katerim je bil baselski kanonik Karel Mihael Attems imenovan za apostolskega vikarja, je bilo izdano šele 27. junija 1750.[14]

Benetke so se ob teh dogodkih počutile ponižane in ogorčene, zato so nemudoma pretrgale diplomatske odnose s Svetim sedežem. Obenem je vlada v Benetkah naročila vsem beneškim škofom, da so s posebnimi spomenicami pri papežu zahtevali spoštovanje in ohranitev vseh starih pravic oglejskega patriarhata. Med prebivalstvo avstrijskega dela patriarhata pa je razširjala tiskovine, v katerih je v imenu patriarha izjavljala, da so vsa dejanja in vsi ukrepi novega apostolskega vikarja nični in brez vsake pravne veljave.[15]

1 Kralj, 250-letnica goriške nadškofije, str. 270.
2 V času vizitacije tyrski nadškof in koadjutor oglejskega patriarha, od konca 1593 do 1616 pa oglejski patriarh. Prim. *Hierarchia Catholica*, 4, str. 90, 351; Trebbi, Francesco Barbaro, str. 347.
3 Ožinger, Kriza cerkvenega življenja, str. 93; Benedik, Protireformacija in katoliška prenova, str. 130, 150.
4 AAU, ACAU, b. 753; kopija v Arhivu Republike Slovenije, Evidenca o arhivskem gradivu, ki se nahaja izven države ter zadeva Slovenijo in Slovence, Evidentiranje v Nadškofijskem arhivu Gorica, leto 2006; Žnidaršič Golec – Volčjak, Videm, Italija, str. 113.
5 Klinec, *Zgodovina goriške nadškofije*, str. 34.
6 Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 170 sl.
7 Benedik, Protireformacija in katoliška prenova, str. 150.
8 Tavano, *La diocesi di Gorizia*, str. 43.
9 Prav tam, str. 46.
10 Prav tam, str. 43.
11 Tavano, Prvi goriški nadškof, str. 387; Tavano, *La diocesi di Gorizia*, str. 41, op. 1.
12 Edelmayer, La soppressione del patriarcato, str. 399.
13 Dolinar, *Slovenska cerkvena pokrajina*, št. 1, str. 43–46.
14 Prav tam, št. 3, str. 50–59; Tavano, *La diocesi di Gorizia*, str. 44 in op. 6.
15 Klinec, *Zgodovina goriške nadškofije*, str. 35.

Zemljevid goriške nadškofije.[16]

Dunaj se je seveda čutil dovolj močnega, da nadaljuje začeto ofenzivo, zato je od papeža zahteval dokončno ukinitev patriarhata in ustanovitev dveh škofij v enakem rangu (škofija, nadškofija, patriarhat) v Gorici in Vidmu. Benetke so nasprotno vztrajale pri premestitvi sedeža patriarhata v Videm. V spor se je na prošnjo Benetk vmešala še Francija, a brez uspeha.[17] Benetke so se uklonile šele takrat, ko so prišle do spoznanja, da so politično popolnoma kapitulirale, hkrati pa so bile podvržene še zunanjemu, mednarodnemu pritisku. Zato so januarja 1751 ponovno vzpostavile diplomatske odnose z Rimom. Popustil je seveda tudi Dunaj. Eksplicitno so poudarili, da se dokončno odpovedujejo zahtevi, da bi goriški škof dobil naslov patriarha, odpovedali pa so se tudi prenosu sedeža patriarhata iz Ogleja v Gorico.

Februarja 1751 so na Dunaju potekala pogajanja med ministri dunajske vlade in beneškim veleposlanikom Tronom in že čez mesec dni je bil podpisan sporazum o ukinitvi patriarhata in ustanovitvi dveh škofij (tedaj se še ni vedelo, ali bo papež ustanovil škofiji ali nadškofiji). Mejo med obema

Danijel Delfin (Daniele Delfino), oglejski patriarh (21. V. 1734–6. VII. 1751), videmski nadškof (6. VII. 1751 – † 13. III. 1762).[18]

16 Dolinar, Fiziognomija in struktura, med str. 192–193.

17 Benetke so namreč prosile za oboroženo pomoč poleg Francije še Sardinijo, Prusijo in Anglijo. Klinec, *Zgodovina goriške nadškofije*, str. 35.

18 *Patriarchi*, str. 406.

škofijama so potegnili po državni meji med Imperijem in Republiko.[19]

Tisočletna zgodovina oglejskega patriarhata je bila tako končana 6. julija 1751. Tega dne je namreč papež Benedikt XIV. razglasil bulo *Iniuncta nobis* in s tem ukinil oglejski patriarhat, na njegovem teritoriju pa ustanovil dve nadškofiji: eno v Vidmu za beneški del, drugo pa v Gorici za avstrijski del patriarhata oziroma za t. i. *a parte Imperii*.[20] Podrobnejša cerkvenoupravna struktura novoustanovljenih nadškofij je bila določena kasneje: 18. aprila 1752 za goriško nadškofijo z bulo *Sacrosanctae Militantis Ecclesiae*,[21] 19. januarja 1753 pa še za videmsko z bulo *Suprema dispositione*.[22] Prvi videmski nadškof je postal zadnji oglejski patriarh Danijel Delfin (Daniele Delfino) (naslov patriarha je ohranil do smrti), sedež goriškega nadškofa pa je zasedel apostolski vikar, grof Karel Mihael Attems.

Papež Benedikt XIV. je kasneje ustanovitev novih nadškofij nadškofu Attemsu opisal kot »*božansko, ne človeško delo*«, kardinalu Tencinu pa je zapisal, da je s tem rešil problem med »*sovražniki in Benečani*«.[23] Po mnenju Giovanne Paolin pa sta bila papež in cesarica osebi, ki sta najbolj škodovali tedaj že močno oslabljenim Benetkam.[24]

Nadškof Karel Mihael Attems (1711–1774)

Karel Mihael Attems je bil rojen 1. julija 1711 v Gorici kot peti otrok v znameniti plemiški rodbini Attems-Petzenstein. Študiral je na jezuitskem kolegiju v Gradcu, nato v Collegio dei Nobili v Modeni. Študij je dokončal na rimski Sapienzi leta 1735 z doktoratom iz rimskega in kanonskega prava. Mašniško posvečenje je prejel v Rimu naslednje leto.[25] Isto leto je postal kanonik v Baslu. Z brevom *Postquam per alias* je bil 27. junija 1750 imenovan za apostolskega vikarja za avstrijski del oglejskega patriarhata s sedežem v Gorici in naslovnega škofa v Pergamonu. Škofovsko posvečenje je prejel konec avgusta 1750 v Ljubljani.[26] Po ukinitvi patriarhata je postal prvi goriški nadškof.[27]

Svoje službe se je lotil zelo zavzeto. Takoj je pričel spoznavati zapleteno cerkveno in upravno stvarnost svoje obsežne nadškofije.[28] Pregled nad njo je dobil preko temeljito opravljenih pastoralnih vizitacij, na podlagi katerih je sestavil obsežna poročila sv. očetu.[29] Nalogo vizitiranja celotnega ozemlja oglejske škofije pod avstrijsko cesarsko hišo in tamkajšnjega ozemlja v skladu s koncilskimi določili mu je posebej ukazal sam papež, da bi se na ta način lažje seznanil z razmerami na zaupanem mu območju.[30]

Za pospeševanje verskega življenja in približevanje starih, velikih župnij preprostim vernikom, pa tudi v skladu s politiko vladarske hiše, je ustanovil preko 40 novih župnij ter številne vikariate. Ustanavljal je nove bratovščine, pri čemer si je prizadeval za »*vrnitev prvotnega duha*«, saj se je delovanje bratovščin vedno bolj oddaljevalo od osnovnih nalog.[31] Organiziral je pastoralne konference za duhovnike, letna srečanja duhovščine in škofa v Gorici, uvedel duhovne vaje za laike in duhovnike, vpeljeval misijone v večjih krajih itd. Cenil je rabo jezikov svojih ovčic, zato je spodbujal pridiganje v materinščini. Sam je pridigal v vseh štirih jezikih svoje obsežne nadškofije: italijanščini, furlanščini, nemščini in slovenščini. Kot kažejo zadnje raziskave, je slednjo še posebej cenil; ne nazadnje so slovensko govoreči verniki predstavljali kar 75% prebivalcev nadškofije.[32] Leta 1757 je kljub težkim gospodarskim razmeram v Gorici ustanovil semenišče za izobraževanje duhovščine. Dobri izobrazbi svojih duhovnikov je namenjal nasploh veliko skrb in pozornost.[33] Zavzemal se je za revne in uboge ter v ta namen v Gorici ustanovil špital sv. Rafaela za revne in sirote. Leta 1754 je odprl prvo tiskarno v Gorici.

19 Edelmayer, La soppressione del patriarcato, str. 399–401; Edelmayer, La Casa d'Austria, str. 555–580; Del Negro, Venezia e la fine del patriarcato, str. 31–60; Klinec, *Zgodovina goriške nadškofije*, str. 34 sl.; Trebbi, Alle origini dell' arcidiocesi di Gorizia, str. 1–25. Pogajanja so zelo dobro dokumentirana tudi v gradivu, ki se nahaja v Avstrijskem državnem arhivu. ÖStA, AVA, Alter Cultus, Sign. 29 Görz, fasc. 82. Povzetke je moč najti tudi v: Franz, Die Gründung der Erzdiözese Görz, str. 153–182.

20 Dolinar, Jožefinizem in janzenizem, str. 155; Dolinar, Oglejski patriarhat in Slovenci, str. 80; Dolinar, *Slovenska cerkvena pokrajina*, št. 5, str. 61–73.

21 Dolinar, *Slovenska cerkvena pokrajina*, št. 6, str. 73–100.

22 Bergamini, La soppressione del patriarcato, str. 21–27, Tavano, Dal patriarcato a due arcidiocesi, str. 261; Tavano, Da Aquileia a Gorizia, zlasti str. 279–288.

23 Prav tam.

24 Paolin, Il patriarcato, str. 343.

25 Glede na pismo posvetitelja je bil posvečen že leta 1736 in ne šele leta 1737, kot najdemo v literaturi. Prim. Martina, Karel Mihael, str. 35, op. 11.

26 Prav tam, str. 38.

27 Dolinar, *Slovenska cerkvena pokrajina*, št. 3, str. 50–59; Tavano, *La diocesi di Gorizia*, str. 44 in op. 6.

28 Od številne literature glej npr. Baraga, Vizitacijski zapisniki župnij, str. 119; Tavano, Attems, Karel Michael, str. 17–18.

29 ASV, S. C. Concilii, Rel. dioec., Goritien., busta 368, Relatio ad limina 1754, 1759, 1765 in 1773. Za posredovanje fotokopij se zahvaljujem dr. Matjažu Ambrožiču. Kopijo prvega poročila najdemo tudi v: AAG, Pratiche del diocesi relazioni al 1754–1767, N. 1.

30 Baraga, *Župnija Miren skozi stoletja*, str. 53.

31 Martina, Karel Mihael, str. 42.

32 O Attemsovi rabi slovenščine glej predgovor Brede Pogorelec in spremno študijo Lojzke Bratuž z naslovom Attemsove slovenske pridige v knjigi Attems, Karl Michele: *Slovenske pridige*, še posebej od str. 23 dalje, ter leto mlajšo izdajo iste avtorice *Manoscritti sloveni*; tudi Jan, Italijanska študija, str. 354–358.

33 Več o tem Tavano, *Dalla "Domus presbyteralis" (1757) al seminario centrale*.

Karel Mihael Attems, apostolski vikar za avstrijski del oglejskega patriarhata, naslovni menitski, nato pergamski škof (27. VI. 1750–18. IV. 1752), goriški nadškof (18. IV. 1752–18. II. 1774).[34]

Bil je odprt za cerkvene reformne struje tedanjega časa, v doktrinarnem smislu pa je bil zelo strog in navezan na rimsko linijo. Kljub dobremu sodelovanju z dunajsko vlado se je leta 1758 uprl načrtu združitve ljubljanske škofije z goriško nadškofijo. Prav tako je odločno nasprotoval poseganju vlade v cerkveno življenje in razpustu jezuitov. Na dunajskem dvoru je užival velik ugled, še posebej pri cesarici Mariji Tereziji, ki je njemu in naslednikom na goriškem nadškofovskem prestolu leta 1766 podelila naziv kneza Svetega rimskega cesarstva.

Leta 1768 je v Gorici organiziral znamenito provincialno sinodo, s katero je hotel dodatno urediti pastoralo in disciplino v svoji nadškofiji. Še v istem letu je zaprosil za koadjutorja (konec 1769 je to postal goriški stolni dekan Rudolf Edling), ki ga je po smrti 18. februarja 1774 tudi nasledil na nadškofovskem prestolu.[35]

Bela krajina pod goriško nadškofijo

Bela krajina je bila v duhovnih zadevah od ukinitve oglejskega patriarhata oziroma ustanovitve goriške nadškofije leta 1751 do leta 1787 vključena v goriško nadškofijo.[36] Belokranjske župnije Črnomelj, Metlika, Podzemelj, Semič in Vinica so za svojega ordinarija priznavale goriškega nadškofa. Priznavale so njegove aktivnosti in zunanjo sodno oblast v metliškem komisariatu, od njega so prejemale seznam pridržanih grehov, ordinacijske dekrete, direktorije itd., kot predstojnika so se ga spominjale v molitvah pri sv. mašah. V ostalem so bile podrejene nemškemu viteškemu redu oziroma križnikom s sedežem v Metliki. Provincialni komtur (metliški komendator) je imel kot redovni predstojnik pravico do podeljevanja vseh cerkvenih služb v Beli krajini; na ta način je bil neke vrste »belokranjski oz. križniški ordinarij«, metliški prošt pa je bedel nad duhovnimi zadevami kot goriški komisar. Imel je pravico nadzora nad vsemi duhovniki v belokranjskih župnijah, ne samo nad križniškimi.[37] Svetnih duhovnikov pa je na območju Bele krajine delovalo zelo malo. Če je bilo mogoče, je razpisano mesto dobil vedno pripadnik križniškega reda.

Vizitacije goriškega nadškofa Attemsa

Slovenski prevod latinske besede *visitatio* pomeni obiskovanje in pregledovanje, preverjanje delovanja cerkvenih ustanov s strani pristojnega predstojnika ali njegovega namestnika, kar vključuje tako pregled osebja, cerkvenih zgradb in ustanov posamezne župnije. V preteklosti je bila vizitacija obenem tudi priložnost, ko se je podeljeval zakrament birme, posvečevale so se cerkve, oltarji, bogoslužna oprema itd.[38] Poznamo redne in izredne vizitacije; prve se ponavljajo na določene časovne intervale, druge pa so takrat, ko to zahtevajo posebne okoliščine.[39]

Po tridentinskem koncilu sredi 16. stoletja se je uveljavilo pravilo vizitiranja škofij na dve do pet let.[40] Škof naj bi tako obiskal vse župnije svoje škofije – sam oziroma po svojem pooblaščencu. Po vsaki končani vizitaciji je bilo potrebno spisati posebno poročilo in ga dostaviti sv. očetu. Te vizitacije imenujemo kanonične vizitacije, saj jih predpisuje kanonsko pravo,[41] *»z vidika pomena za škofijo pa jih lahko imenujemo tudi pastoralne«*.[42]

34 *Patriarchi*, str. 406.
35 Tavano, Attems, Karel Michael, str. 17–18.
36 Sledilo je obdobje do leta 2006, ko je spadala pod (nad)škofijo Ljubljana, od 7. aprila 2006 pa spada pod novoustanovljeno škofijo Novo mesto. Prim. http://212.77.1.245/news_services/bulletin/news/18219.php?index=18219&po_date=07.04.2006&lang=it
37 Več o tem glej članek Matjaža Ambrožiča v pričujoči številki Kronike.
38 Lavrič, Vizitacije kot vir, str. 483 sl.
39 Baraga, Vizitacijski zapisniki župnij, str. 119 sl.
40 http://www.totustuustools.net/concili/ (5.1.2010): Sessione XXIV (11 novembre 1563), Canone III, Decreto di riforma.
41 *Zakonik cerkvenega prava*, str. 191, kan. 396–398.
42 Baraga, Vizitacijski zapisniki župnij, str. 119.

Pred vsako vizitacijo je bilo navadno izdano posebno pismo, s katerim je škof seznanil vernike in duhovščino z namenom vizitacije. Ljudstvu in duhovščini je z njim dal določena navodila: o pripravi na škofov obisk, na kaj naj bodo pozorni (pri ureditvi cerkva, pri osebnih zadevah) itd. Konkretni napotki duhovščini so vidni iz t. i. inštrukcij oziroma seznama vprašanj, na katerega so se morali pripraviti posamezni duhovniki. Podatki, ki jih lahko dobimo v vizitacijskih zapisnikih, so bili precej odvisni od interesa vizitatorja. Nekateri vizitatorji so bili bolj pastoralno usmerjeni in so se bolj podrobno posvetili verskemu življenju in moralnim razmeram v posameznih župnijah, pri formalistih pa najdemo bolj odrezave zapise odgovorov, zlasti o stanju objektov in materialnih okoliščinah.[43]

Vizitacijski zapisniki, nastali po opravljenih vizitacijah, so izredno pomemben vir za zgodovino posamezne škofije, posebej pa še za zgodovino posameznih župnij. Vizitacijski zapisniki goriškega nadškofa Attemsa so zapisani v 24 obsežnih zvezkih; vsebujejo zapise vsaj enega vizitacijskega potovanja. Ena od posebnih vrednosti teh vizitacij naj bi bila zelo dobra ohranjenost.[44] Zapisniki zajemajo čas med letoma 1750 in 1774, hranijo pa se v Nadškofijskem arhivu v italijanski Gorici. Večina zapisnikov je izšla tudi že v tiskani obliki (4 knjige), peta knjiga, za področje Kranjske, pa je v pripravi.[45]

V času škofovanja nadškofa Attemsa je bila vizitacija v Beli krajini opravljena trikrat. Prvi dve vizitaciji, tj. leta 1753 in 1761, je opravil nadškof osebno (z dvema komisarjema), tretjo pa goriški pomožni škof Rudolf Jožef grof Edling.[46]

Ko se je nadškof Attems pripravljal na prvo vizitacijo, je pripravil vprašalnik z 21 točkami, ki ga je kasneje razširil na 36 točk. Zapisnik prve vizitacije za Kranjsko obsega sicer vprašanja v 58 točkah![47] V kasnejših vizitacijah se je obseg občutno zmanjšal, saj je v letih 1761, 1763 in 1767 zajemal le še 22 točk, leta 1771 pa se malenkostno razširil na 27 točk. Vizitacijski zapisniki so pisani v latinskem in italijanskem jeziku, vizitacije belokranjskih župnij pa izključno v latinščini.

Vizitacije, ki jih je opravil nadškof Attems osebno, so bile izrazito pastoralno obarvane. V njegovih vizitacijskih zapisnikih ni najti birokratskega in notarskega tona; zasledimo bolj vzgojne prijeme (to je moč razbrati tudi pri odpravljanju prekrškov oziroma opominjanju posameznih duhovnikov). Nadškof je želel približati božjo besedo vernikom, zato je ob obiskih župnij vernike skoraj vedno nagovarjal v njihovem maternem jeziku. Zapisniki njegovega pomožnega škofa so že bolj birokratski. Zapisani odgovori so krajši, bolj uradni.

Nadškof Attems je na pastirskih obiskih župnij posvečal izredno pozornost liturgičnim obredom. Redno je pridigal (kot že rečeno, navadno v jeziku vernikov), obhajal, birmal, pa tudi prevideval bolnike. Občasno je nadziral pouk krščanskega nauka, znanje otrok je tudi osebno preverjal. Veliko pozornost je namenjal usposobljenosti podrejene mu duhovščine (zato tudi ustanovitev semenišča), njihovo udeležbo na duhovnih vajah itd. V skladu s smernicami papeža Benedikta XIV. in dovoljenjem Marije Terezije je skrčil preveliko število prazničnih dni. To vprašanje je bilo še posebej kočljivo, sploh v povezavi s poljskim delom. Kmetje so namreč zelo neradi prekinjali poljska opravila, zlasti v tistih mesecih, ko je bilo dela na pretek.[48]

V prispevku poskušamo prikazati sâmo zgradbo vizitacijskih zapisnikov in odgovore na zastavljena vprašanja, zaradi česar se določeni podatki ponavljajo, besedilo pa včasih postane suhoparno.[49] Vendar iz podatkov lahko razberemo določeno kontinuiteto na vseh področjih, tako pri ljudeh, njihovih dušnih pastirjih, kot tudi pri stanju cerkvenih zgradb in bogoslužne opreme. Pa vendar tudi suhoparni podatki kažejo na spremembe in novosti.

Opozoriti velja na subjektivnost vira. Vizitator je namreč podatke zapisoval po svojem osebnem videnju in opažanju. Ti so zaradi tega lahko pristranski, subjektivni, včasih preveč formalni. Vizitacijski zapisniki kljub temu predstavljajo temeljni zgodovinski vir, na podlagi katerega ugotavljamo versko stanje na Slovenskem, seveda ob ustrezni kritični presoji.[50]

Vizitacije župnije Metlika

Župnija Metlika je bila v času nadškofa Attemsa vizitirana trikrat, leta 1753, 1761 in 1771. Prvi dve vizitaciji je nadškof opravil sam, zadnjo pa njegov pomožni škof Edling. Nadškof Attems se je v Metliki ustavil sicer tudi še 7. julija 1763, vendar same župnije ni vizitiral. Razsodil je zgolj v enem

43 Prav tam, str. 119 sl.

44 Avtorji, ki so se do sedaj na tak ali drugačen način ukvarjali s temi zapisniki, trdijo, da so vizitacije popolnoma ohranjene. Temu žal ni čisto tako. To velja še posebej za vizitacijo Kranjske, opravljeno v letih 1752/3. Sam protokol z vizitacijskimi zapisniki je močno poškodovan, manjkajo pa tudi kompletni vizitacijski zapisniki več župnij, npr. celotne Tuhinjske doline, ali pa deli zapisnikov! Prim. AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22).

45 Za že objavljene knjige glej seznam literature, peto knjigo pa za objavo pripravlja avtor tega prispevka.

46 *Die Bischöfe 1648 bis 1803*, str. 86–88.

47 AAG, Pratice del Attems, b. 1, Schede in preparazione per la visita pastorale del (?) a Planina e nella Carniola, Num. 5, Tabella pro visitatione episcopali praeparanda; Num. 6. Tabella pro actuali visitatione episcopali. Tu najdemo tudi njegovo pismo duhovščini z napovedjo vizitacije.

48 Podrobneje Makarovič, *Slovenci in čas*, str. 100 sl.

49 Podobno vizitacijske zapisnike tolminskega arhidiakonata za obdobje 1751 in 1756 prikazuje France Baraga. V: *Tolminski zbornik* 1997, str. 119–144.

50 Lavrič, Vizitacije kot vir, str. 489.

zakonskem sporu, nato pa podelil še zakrament sv. birme 44 vernikom.[51]

Vizitacija leta 1753[52]

Prva vizitacija župnije Metlika pod goriško nadškofijo se je odvijala pet dni, med 4. in 8. avgustom 1753. Nadškof je v Metliko prišel po precej naporni poti iz Novega mesta. Sama ježa je trajala kar pet ur. Po navodilu vrhovnega provincialnega magistra, Johanna grofa Harracha, ga je na poti spremljal Kajetan grof Wildenstein, administrator komende nemškega viteškega reda iz Metlike. Visokega gosta je okoli poldneva pri mestnih vratih v Metliki pričakal bučen sprejem streljanja iz možnarjev, glasno zvonjenje zvonov in zbor duhovnikov nemškega viteškega reda, tamkajšnjega plemstva in velike množice vernikov. Nadškof se je nato v spremstvu komturja napotil v župnijsko cerkev, kjer so ga sprejeli z igranjem orgel. Nadškof in verniki so prejeli blagoslov z Najsvetejšim, ki jim ga je podelil prošt in metliški župnik. Nato se je s spremstvom napotil v proštijo, ki je bila naslednje štiri dni njegovo bivališče. V času vizitacije je nadškof daroval maše, vsakodnevno je imel dvakrat spovedovanje in eno katehezo, ostali duhovniki pa najmanj 16. Več tisoč vernikom je podelil zakrament sv. birme.

Izprašani metliški kleriki so povedali, da pod upravo nemškega viteškega reda v Beli krajini, v metliškem okrožju, spada pet župnij. Prva oziroma glavna je bila župnija oziroma proštija Metlika, druga župnija Semič, tretja Črnomelj, četrta Vinica in peta Podzemelj. Metliška župnijska cerkev ni stala v mestu, temveč v kraju Tri fare, do kamor je bilo slabe četrt ure hoje. V mestu je stala sicer še druga cerkev, v katero so zahajali župljani.

Mesto Metlika je bilo po zapisu nadškofu Attemsu v vseh pogledih zelo revno, izgledalo je bolj vas kot mesto, v katerem ni bilo nič omembe vrednega vizitacije, razen palače komende, proštije in hiše zagrebškega kapitlja.

Nadškofu je bilo povedano, da je župnijska cerkev v mestu Metlika posvečena sv. Nikolaju. Pokopališča ni imela; to se je nahajalo pri matični cerkvi v Treh farah. Cerkev je bila revna, stara in slabo preskrbljena. V njej so stali štirje oltarji, ki so bili skupaj s cerkvijo posvečeni. Na glavnem oltarju je stal tabernakelj z Najsvetejšim. V cerkvi je stal tudi krstni kamen, hranišče za sveta olja in drugo, potrebno za opravljanje maš. Tlak v cerkvi je bil dovolj dober, iz kamna. Prižnica je bila opremljena z razpelom. V cerkvi so stale tudi štiri spovednice. Zakristija je bila ozka in temna. Paramentov, kelihov in ostalega je bilo v zadostni meri; imela je še ciborij in monštranco. V zvoniku so viseli trije zvonovi. Zvonik je bil opremljen tudi z uro; slednje sicer ni bilo pogosto. Cerkev je bila brez dohodkov; vzdrževanje je bilo na skrbi nemškega viteškega reda, v pomoč so mu bili miloščina in darovi vernikov.

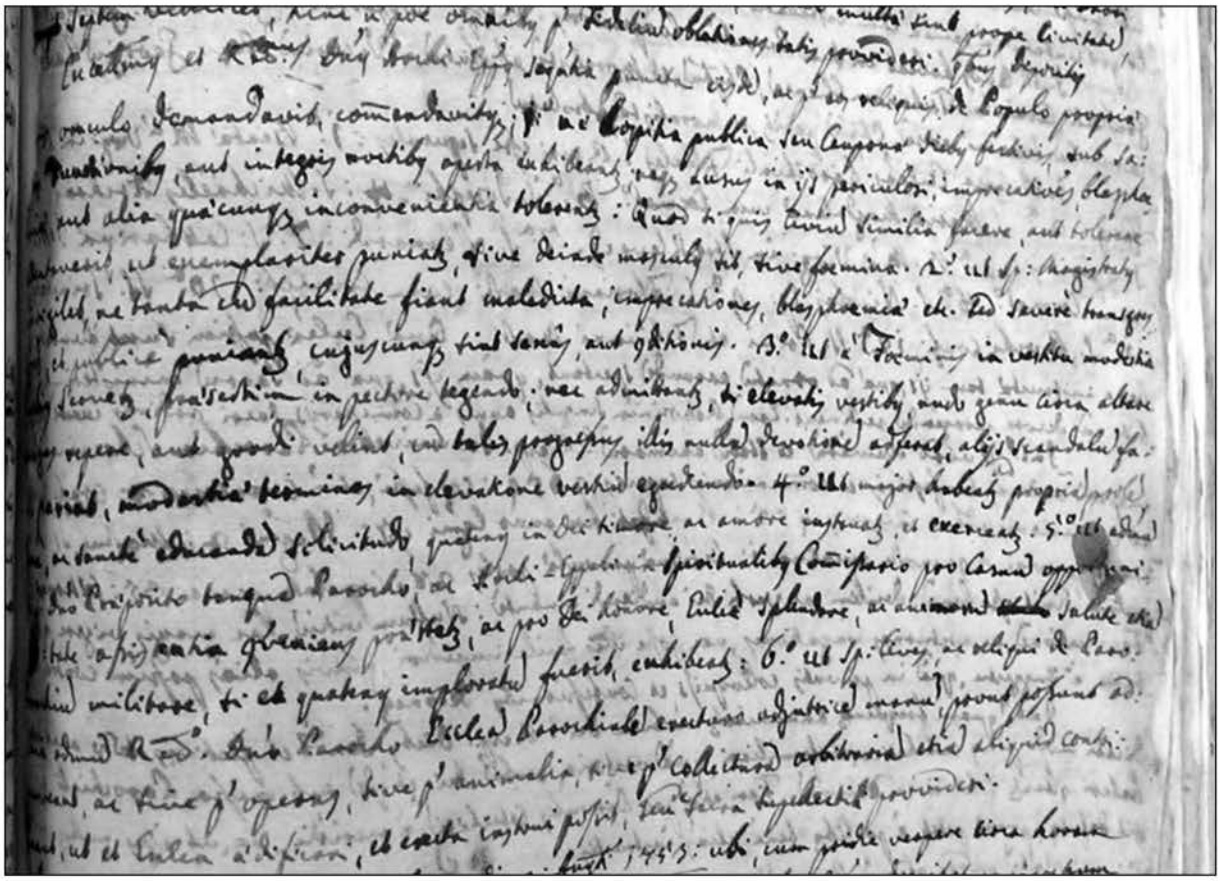
Metliška župnijska cerkev je imela 18 podružnic (v kasnejših vizitacijah se cerkev sv. Lenarta ne omenja več), in sicer: sv. Vida na Jugorju s pokopališčem, sv. Jakoba v Suhorju s pokopališčem, sv. Janeza Krstnika na Gornji Lokvici, sv. Marka v Bušinji vasi, sv. Antona v Trnovcu, sv. Urbana na Gabrovcu, sv. Marjete v Bojanji vasi, sv. Nikolaja na Krašnjem Vrhu, sv. Device Marije v Radovici, sv. Križa v Klamni vasi, sv. Ane v Vidošičih, sv. Lenarta, sv. Petra v Drašičih, sv. Marije Magdalene na Božakovem, Žalostne Matere Božje pri Treh farah, kjer sta bila tudi pokopališče in škapulirska bratovščina Žalostne Matere Božje, sv. Katarine v predmestju Metlike, sv. Roka v Metliki s pokopališčem in sv. Martina v Metliki.

Nadškof je v času vizitacije izprašal več ljudi, prvega med njimi metliškega župnika in prošta metliškega okrožja (Bele krajine) Janeza Krstnika Biličiča. Ta je o svoji duhovščini povedal, da so vsi njemu podrejeni duhovniki pošteni in zgledni, marljivi v svojem poklicu in zelo priljubljeni pri ljudstvu; na njegovem ozemlju je deloval tudi duhovnik, ki se ni mogel upreti dobri belokranjski kapljici, zato je bil precej vzkipljive narave. Prošt ga je izgnal iz svojega arhidiakonata, da si je na ta način zagotovil mir.

O stanju posameznih cerkvah je povedal, da so bile nekatere pred leti popolnoma prenovljene. Na ta način so zadostili potrebam vernikov in darovanju evharistije. Samo župnijska cerkev v mestu Metlika je bila v zelo slabem stanju, tako da bi jo bilo treba zgraditi povsem na novo. Žalostilo ga je slabo gmotno stanje podružničnih cerkva, saj večina od njih ni imela nobene ustanove oziroma darov. Pokojni vrhovni provincialni komtur grof Gvido Sternberg je sicer daroval glavnico v vrednosti 15.000 goldinarjev pod okrilje belokranjskih župnikov oziroma vikarjev; podobno vsoto tudi pod okrilje cerkva, še posebej župnijskih. Vendar so bile obresti od omenjenega pologa razdeljene v pomoč vikarjem, ne pa vzdrževanju cerkva. Tako je proštu poleg rednih župnijskih dohodkov pripadlo letno še 400 goldinarjev, viniškemu 60, črnomaljskemu 95, za podzemeljskega ni navedeno.[53] Metliški župnijski cerkvi sv. Nikolaja pa je pripadlo 55 goldinarjev.

O svojih faranih je prošt povedal, da so meščani »debelokožci« in neodkriti, versko ne preveč učeni. Ostali farani so bili na boljšem glasu, bolj učeni, so pa bili precej vdani zaklinjanju in preklinjanju. Ni vedel za nobeno pohujšanje. Zakrament spovedi in obhajila je leto pred tem prejelo okoli 2.850 vernikov, samo spovedalo se jih je 37. Nobenega od na-

51 AAG, Atti pastorali di Attems, 18 (33), str. 38v.
52 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 104v–106.
53 Pri navedbi vsote semiškega župnika je protokol poškodovan.

Vizitacijski dekret iz leta 1753.[54]

vedenih zakramentov ni prejelo 640 oseb. V letu dni je bilo krščenih 147 oseb, ena od njih je bila nezakonskega stanu. Umrlo je 64 vernikov; vsi so prejeli vse potrebne zakramente. Umrlo je tudi pet vernikov, ki so bili pokopani brez prisotnosti duhovnika. Med umrlimi je bilo tudi 35 otrok. Čez leto se je poročilo 59 parov.

Maše v župnijski cerkvi ob nedeljah in praznični dnevih so potekale ob deseti uri, po njih je bil v ljudskem jeziku (beri slovenščini) nagovor oziroma kateheza za skupnost najbolj nadarjenih. Jutranja sv. maša (*pro populo*) je potekala poleti ob šestih, pozimi pa ob sedmih, kateheza se je vršila popoldne.

Dekreti oziroma ordinacije, poslani s strani nadškofijske kurije, so bili sprejeti z dolžnim spoštovanjem in upoštevanjem, in so bili vedno skrbno izvršeni.

V dušnem pastirstvu so mu pomagali trije duhovniki: kaplan Jakob Anzl, zorničar Jurij Goimerz in vikar Jakob Rom.

Nadškof Attems je po koncu pogovora s proštom Biličičem izprašal številne druge osebe, na koncu pa so na nadškofova vprašanja odgovarjali še mestni sodnik in trije odličnejši meščani. O duhovščini so se izrazili zelo pohvalno. Prošt Biličič je bil zelo spoštovan; pri njem ni bilo najti nobenih slabih navad, očitati mu je bilo mogoče le preveliko skrb za zidavo nove proštijske stavbe, s skrbjo za župnijsko cerkev pa se ni mogel pohvaliti; obljubil je sicer, da bo v bodoče drugače. Ostali duhovniki so bili odlični cerkveni delavci in jim prav tako ni bilo moč očitati ničesar: da so razumni in skrbijo za nemočne, uglajeni, spodobni, vedno pripravljeni na pomoč, marljivi v spovedovanju in učenju, vzorni in zelo priljubljeni pri ljudeh. Verniki so bili dobri in potrpežljivi, podložni proštu kot tudi ostalim duhovnikom ter pokorni božji besedi. Niso vedeli za nikakršna pohujšanja. Otroci so bili v osnovnih verskih resnicah dobro poučeni, ni bilo nobenega sovraštva. Podružnične cerkve so bile dobro upravljane s temporalijami; številne so bile pridržane mestu, sedem pa jih zaradi premajhnih dohodkov vernikov ni bilo mogoče vzdrževati v zadostni meri.

Nadškof Attems je po opravljeni vizitaciji ukazal upoštevati sledeča navodila:

Prepovedal je, da bi bile gostilne odprte v praznični dneh v času trajanja božje službe ali preko noči; v njih da se ne sme tolerirati nevarnih iger/zabav, preklinjanja, bogokletja ali drugih nespodob-

54 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 106.

nosti. Če se bi to v mestu nadaljevalo ali dopuščalo, bi se to moralo vzgojno kaznovati, ne glede, ali bi bil prestopnik moški ali ženska.

Magistrat je moral biti stalno pozoren; resne prekrške je moral javno kaznovati.

Primerneje se je bilo treba obnašati do žensk v revnejših oblekah, še posebej pri spovedi.

Otroci so morali imeti dobro in skrbno vzgojo v sveti veri. Spoznati so morali tudi božji strah in božjo ljubezen.

Prošt da mora kot župnik in nadškofijski komisar v duhovnih zadevah nuditi pomoč svojim duhovnikom ob ustreznem času in s tem služiti v božjo čast, cerkveno slavo in zdravje duš, če je zanjo zaprošen.

Ugledni meščani in ostali župljani so bili dolžni župniku pomagati pri gradnji nove župnijske cerkve z ročnimi deli, živino, s kolekturo oziroma prispevati pri gradnji na kak drug način, da se bo nova cerkev zgradila in potem preskrbela s potrebno cerkveno opremo.

Vizitacija leta 1761[55]

Drugič je nadškof Attems metliško župnijo vizitiral čez sedem let. V Metliki je bival štiri dni, tj. med 10. in 13. julijem 1761. Nadškof je v Metliko prispel 10. julija ob osmih zvečer. Sprejel ga je župnik in prošt Jakob Anzl z vsemi potrebnimi častmi. Naslednji dan, 11. julija 1761, je ob sedmih zjutraj opravil slovesno mašo, med katero je posvetil novo župnijsko cerkev, zgrajeno leta 1759,[56] in podelil zakrament birme 1.189 vernikom. V času vizitacije je spovedal 600 ljudi. Po maši je vizitiral novoposvečeno cerkev.

Cerkev je bila posvečena sv. Nikolaju. V njej je stalo pet oltarjev: poleg glavnega je na evangelijski strani stal oltar Device Marije, na listnati strani pa oltar, posvečen Spominu na zadnjo večerjo. Četrti oltar je bil zgolj označen, za petega pa se nadškof ni spomnil imena patrocinija. Župnijska cerkev je imela 17 podružnic.

V cerkvi sta stali dve spovednici, opremljeni z mrežo. Pri krstilniku je visela slika Janeza Krstnika, ko krščuje. Cerkev je hranila številno opremo, med drugim stoječ vrč za vlivanje krstne vode, maziljen stoječ srebrn ali bakren vrček, zelo čiste korporale[57] in robčke za kelihe. Na evangelijski strani glavnega oltarja in spovednice je stala omarica za shranjevanje svetih olj in vrčkov za prenašanje hostij in svetega olja bolnikom (*burza*). Nadškof je našel tudi kelih s pateno, za katerega je odredil novo pozlatitev.

Po pregledu cerkve je nadškof Attems izprašal v Metliki delujoče duhovnike. Kaplan Marko Tasič se je o proštu in župniku Jakobu Anzlu izrazil zelo pohvalno: da je odličen mož, podobno tudi vikar. V župniji ni poznal nobenega škandala. Spovedoval in poučeval je izmenično skupaj z vikarjem. Njegova plača (*kongrua*) je letno znašala 150 goldinarjev, prehrano je dobival pri župniku.

Vikar Janez Malnarič je župnika pohvalil enako kot kaplan Tasič. Enako je pohvalil tudi delo zorničarja in kaplana. Bila sta dobra in hitra v dušnem pastirstvu. Katehezo je vršil popoldne, pri spovedovanju pa se je izmenjeval s kaplanom in zorničarjem. Povedal je, da nihče ni umrl brez krsta, prejema sv. zakramentov ali brez prisotnosti duhovnika. Od njegove plače po plačilu prehrane in stanovanja v župnišču nikoli ni ostalo praktično nič. Pokojni prošt mu je letno namenil za obhajanje maš 30 goldinarjev, ki pa da jih sedaj ne prejema več.

Tudi zorničar Jožef Biličič je pohvalil delo prošta: da je odličen in pameten mož. Podobno je zatrdil tudi za kaplana in vikarja. Cerkvene račune so vsako leto pregledovali predstojnik komende, prošt, domači župnik ali kak drug odličnejši moški ter ključarji.

Zadnji je svoje odgovore nadškofu podal še prošt Anzl. Zatrdil je, da so metliški farani dobro poučeni, zvesti katoliški cerkvi in lepega vedenja. Slabosti, ki jih je moral omeniti, pa sta bili zaklinjanje in preklinjanje; vendar je bilo tega bolj malo. Podružnice so se večinoma vzdrževale z darovi vernikov. Cerkvene račune so pregledovali vsako leto v prisotnosti predstojnika komende, župnika in ključarjev. Denar se je hranil v skrinji, ki se je odpirala z dvema ključema. Njegova plača je znašala okoli 600 goldinarjev, prejemal pa je še 400 goldinarjev od nemškega viteškega reda.

Duhovne vaje z duhovniki je opravljal v postnem času. Maše za ljudstvo (*pro populo*) je vedno obhajal ob nedeljah in praznikih, vmes je imel za odrasle tudi pridige o morali v ljudskem jeziku. Popoldne je potekala kateheza za otroke po navodilih kardinala Bellarminija ali po rimskem katekizmu. Njihovo znanje je tudi preverjal. Po katehezi je imel še teološke nagovore za vernike v ljudskem jeziku, molitev kesanja ter dela rožnega venca z lavretanskimi litanijami. Kateheza se je opravljala tudi na podružnicah. Imel jo je sam ali pa kaplan, ko se je pri podružnici obhajala maša. Ljudstvu je oznanjal postne in praznične dneve, četudi so ti sovpadali z nedeljo. Ljudske igre se v župniji niso organizirale. V župniji je živelo 3.300 ljudi, ki so bili spovedani in bili sposobni prejeti obhajilo. Slednje je v velikonočnem času prejelo 2.600 vernikov. Spovedi se ni udeležilo 700 vernikov. V letu dni je bilo rojenih 174 otrok. Vsi so bili krščeni in rojeni v zakonski zvezi. Zakoni so se vedno sklepali po veljavnih pravilih. V letu dni je zakonsko zvezo sklenilo 40 parov. Noben zakon

55 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 143–151.
56 *Šematizem ljubljanske nadškofije*, str. 177.
57 Poškrobljen bel prtiček, na katerega položi duhovnik med mašo hostijo in kelih.

ni bil sumljiv, nihče od zakoncev tudi ni živel ločeno. Bolnike so previdevali zastonj, ponavadi pa so za to dobili en sold, za poslednje maziljenje pa 4 denariče. Denar so jemali zgolj v primeru, da je bil prostovoljno ponujen. V letu dni je umrlo 160 ljudi. Vsi so bili previdenі, razen enega »sovražnika«, ki je umrl nagle smrti.

V župnijski cerkvi sta bili postavljeni dve spovednici, in sicer pri stranskih oltarjih. Obljubljeno je bilo, da bodo postavili še dve na prehodu, da bo cerkev popolno preskrbljena. Druga maša v župnijski cerkvi je ob nedeljah in praznikih potekala redno ob deseti uri, prva pozimi ob sedmih, poleti pa ob šestih. Pri župniku je bila v službi odrasla ženska kanonične starosti (preko 40 let) in je bila na najboljšem glasu. Najsvetejše se je izpostavljalo večkrat letno, in to z vsem potrebnim spoštovanjem, škofijskimi sinodalnimi predpisi ter primerno razsvetljavo.

Dne 10. julija je nadškof Attems podelil akolitu goriške nadškofije Janezu Štuklu dovoljenje za prejem subdiakonata in diakonata zunaj goriške nadškofije.

Dne 11. julija 1761 je ob osmi uri zjutraj nadškof Attems daroval mašo, ob desetih pa sprejel karlovškega generala grofa Petazzija. Potem se je z njim odpravil na njegovo gospostvo, oddaljeno uro od Metlike, kjer je tudi kosil, in se nazaj v Metliko vrnil šele zvečer.

Dne 12. julija 1761 je ob osmih zjutraj pri slovesni maši podelil Janezu Kondi iz župnije Semič prvo tonzuro in štiri nižje redove (izprašal ga je že prejšnji dan) ter birmal. Z birmanjem je nadaljeval tudi po popoldanskem obedu. Ob koncu je vernike blagoslovil z Najsvetejšim in se od njih poslovil.

Vizitacijo je zaključil naslednji dan, 13. julija 1761. Zjutraj ob osmih je najprej opravil mašo ter se ob desetih odpravil proti Novemu mestu.

Nadškof Attems je po opravljeni vizitaciji proštu Anzlu izdal dekret z navodili za župnijo Metlika in ostale belokranjske župnije. Ukazal je upoštevati sledeče:

Neotesane farane, počasne v dojemanju skrivnosti krščanske vere, je treba stalno poučevati s ponavljanjem skrivnosti vere in osnov krščanske morale. Kateheza je morala po novem potekati ob nedeljah popoldne v župnijskih cerkvah, na podružnicah pa ob priložnostih, ko so kaplani ali vikarji obhajali maše. Pol ure se je moralo poučevati osnove vere, kreposti in govoriti o minljivosti življenja, ostale pol ure pa se je moralo poučevati otroke in jih tudi izpraševati. Odraslim se je moralo pridigati v domačem jeziku tudi o evangelijskih resnicah.

Ženskam je priporočil nošnjo skromnih in spoštljivih oblek, primernih stanu in devištvu, zakonski veri in vdovski čistosti. Odraslim je prepovedal udeležbo na nočnih procesijah. Treba je bilo spoštovati zapovedane praznike. Ob prazničnih dneh se je bilo treba popoldne udeležiti kateheze ter zmoliti del rožnega venca z litanijami, izpovedati vero, upanje, ljubezen in kesanje v ljudskem jeziku. Na pričetek je bilo treba opozoriti z zvonjenjem.

Duhovniki so se morali ravnati po nadškofijskih odredbah. Vsakodnevno so morali vsaj pol ure brati knjige asketske in moralne vsebine.

Duhovniki so morali biti v času previdevanja bolnikov in opravljanja ostalih zakramentov oblečeni v talar. Na spovedovanje se je bilo potrebno pripraviti. Bolnike, tudi najbolj oddaljene, je bilo treba večkrat obiskati, jim pomagati, umirajoče pa tolažiti in hrabriti z vero, upanjem in ljubeznijo.

Župnijska cerkev v Metliki je imela dve spovednici z mrežama. V njih sta visela seznama škofu pridržanih grehov za odvezo. V krstilnici je bilo treba obesiti sliko Janeza Krstnika, ko krščuje, preskrbeti in postaviti vrč in srebrn ali bakren vrček za prestrezanje blagoslovljene vode. Ob glavnem oltarju na evangelijski strani so morali postaviti omarico, znotraj poslikano ali obdano z blagom, ki se je morala dobro zapirati, za ustrezno hranjenje vazic s svetimi olji in burz z olji za previdevanje bolnikov. Treba je bilo pozlatiti kelih s pateno. Potrebno je bilo izboljšati vzdrževanje in čistost omar za shranjevanje mašnih oblek, in to tako v Metliki kot tudi na Vinici in v Podzemlju.

Nadškof je proštu naročil izvršitev posebnih dekretov, ki jih je izdal župnijama Semič in Črnomelj. V Podzemlju je opazil, da sta bila dva portatila na stranskih oltarjih neustrezna. Obstajala je namreč nevarnost, da se kelihi prevrnejo, zato je naročil, da se popravita. Prav tako je bilo treba na novo pozlatiti kelih s pateno.

Prepovedal je uživanje vina v gostilnah v času opravljanja božje službe v župnijski cerkvi. Enako je veljalo ob nedeljah in prazničnih dnevih za čas božje službe tudi po vsej Beli krajini.

Vizitacija leta 1771[58]

Tretja in hkrati zadnja vizitacija župnije Metlika v času škofovanja nadškofa Attemsa se je v Metliki vršila leta 1771. Opravil jo je goriški pomožni škof Edling v času med 28. in 29. junijem. Škof Edling je v Metliko prispel 28. junija, kjer je imel v župnijski cerkvi nagovor v domačem jeziku. Naslednji dan je opravil vizitacijo in podelil zakrament birme 1.556 vernikom. V župnijski cerkvi je stalo sedem oltarjev, v njej pa sta delovali tudi bratovščini Rešnjega Telesa in Krščanske vere. Župnijska cerkev je imela 17 podružnic.

Najprej so na škofova vprašanja odgovarjali ključarji in nekateri metliški meščani. Povedali so, da so z delom svojih duhovnikov zelo zadovoljni. Prejemali so minimalne dohodke, zato so živeli zelo

58 AAG, Atti pastorali di Attems, 26 (41), 60–63v.

skromno. Kaplan Jožef Mihelčič se je o svojem predstojniku, župniku in proštu Jakobu Anzlu, izrazil odlično. Podobno sta odgovorila tudi vikar Jakob Anzl in zorničar Jakob Lukešič.

Prošt Anzl je povedal, da v župniji poleg naštetih duhovnikov deluje še nekdanji žumberški župnik Mihael Stariha, ki včasih rad pogleda tudi globlje v kozarec. V župniji je živelo 2.010 moških in 2.090 žensk. Spoved in obhajilo v velikonočnem času je prejelo 3.041 vernikov. V letu dni je bilo poleg enega nezakonskega dečka v zakonu rojenih 187 otrok, od tega 96 dečkov in 91 deklic; vsi otroci so bili krščeni. Mati nezakonskega otroka je bila kaznovana z izgonom iz vasi. Babice so bile v zadnjem letu izprašane v katehezi. V letu dni je bilo poročenih 70 parov. V župniji ni bilo nobenega škandala. Previdevanja bolnikov so se opravljala zastonj. Bolnike je redno obiskoval, umirajočim pa nudil poslednje maziljenje. V zadnjem letu je umrlo 55 ljudi, od tega 27 moških in 28 žensk. Vsi so prejeli vse potrebne zakramente, razen enega, ki je umrl nagle smrti. V župnijski cerkvi so bile postavljene štiri spovednice. Te je bilo najti tudi drugod po podružničnih cerkvah. Duhovne vaje z duhovniki je opravljal doma, s farani pa v župnijski cerkvi v adventnem času. V službi je imel kuharico kanonične starosti. Najsvetejše je izpostavljal letno do 130-krat s potrebno razsvetljavo in po navodilih nadškofijskih sinod. Vestno je izpolnjeval tudi vse obveznosti iz matrikule. Pridigal je v adventnem in postnem času ter tudi večkrat med letom. Svojega službenega mesta ni zapuščal.

Vizitacije župnije Semič

Vizitacija leta 1753[59]

Nadškof Attems je v župnijo Semič prispel 9. avgusta 1753 po dveh urah ježe iz Metlike. Po prihodu je prejel blagoslov z Najsvetejšim. Vizitacijo je opravil naslednji dan, 10. avgusta 1753.

Župnijska cerkev je bila zgrajena leta 1745, ko je prejšnja zaradi udara strele popolnoma pogorela. Dne 10. avgusta 1753 je bila slovesno posvečena v varstvo sv. Štefana. Cerkev je bila precej velika, sprejela je lahko precejšnje število vernikov. V njej je stalo pet oltarjev. Štirje od teh so bili postavljeni na novo; kljub temu da so bili leseni, so bili elegantno izdelani in pozlačeni. Na glavnem oltarju je stal star lesen tabernakelj (s pozlačenimi ali posrebrenimi vrati), v katerem sta bila shranjena srebrn pozlačen ciborij in monštranca. Krstni kamen je bil kamnit, stanje v njem je bilo brez pripomb, dotikal pa se je omarice, v kateri so hranili sveta olja. V njej so hranili tudi tri srebrne vazice, dve burzi s pušicama in posodico za poslednjo popotnico. V cerkvi je stala tudi prižnica s Križanim. Zakristija je imela vso potrebno bogoslužno opremo. V njej je bilo najti pet kelihov, mašne plašče, albe, mappe,[60] korporale itd.; pogrešala se je čistost. Premoženje cerkve so predstavljali različni vinogradi in ostala zemljišča, od katerih je letno prejemala toliko, da je v metliškem okrožju oziroma komisariatu veljala za najbogatejšo.

Sledili so pogovori nadškofa s semiško duhovščino. Župnik Jakob Lavrin je povedal, da sta v župniji Semič delovala še kaplan Jurij Grahek in vikar Jurij Lavrin. Župnija Semič je imela 13 podružničnih cerkva: Naše Ljube Gospe (danes Marijinega rojstva) na Vrčicah, sv. Marije Magdalene v Rožnem Dolu s pokopališčem, sv. Jožefa v Gorencih, sv. Mihaela v Vavpči vasi, sv. Duha na Selih pri Semiču, Naše Ljube Gospe (danes Marijinega vnebovzetja) v Štrekljevcu, sv. Lenarta na Kalu, sv. Katarine na Brezovi Rebri s pokopališčem, sv. Nikolaja na Gradniku, sv. Florjana na Krvavčjem Vrhu s pokopališčem, sv. Trojice na Vinjem Vrhu, sv. Roka v Nestoplji vasi in sv. Primoža in Felicijana na Gabru. Podružnice so bile raztresene vse naokrog in so bile dotirane ter opremljene z vsem potrebnim okrasjem in opremo, ki se uporablja pri opravljanju bogoslužij. Cerkvene račune je vsako leto natančno pregledal komisar nemškega viteškega reda.

V župniji je živelo za spoved in obhajilo primernih 2.654 vernikov, neprimernih in nespovedanih 23, neprimernih za spoved in obhajilo pa je bilo 475 oseb. V letu dni je bilo krščenih 97 zakonskih ter dva nezakonska otroka, umrlo je 29 z vsemi zakramenti previdenih oseb. Ena oseba je umrla hitre smrti, umrlo je tudi 28 otrok. Poročilo se je 35 parov. Navadno ljudstvo je bilo dobro, poslušno in je ljubeče poslušalo božjo besedo. Vse leto je župnik pridigal ob nedeljah in praznicnih dneh, rajši sicer s pomočjo kateheze in ob obiskih družin, kakor ob molitvi, v času maše v župnijski cerkvi, ki je potekala vedno ob deseti uri. Prav tako je imel katehezo za otroke popoldne, zato so bili otroci dobro poučeni. Vsi škofijski dekreti so bili prijazno sprejeti in objavljeni s strani prošta ter v celoti in natančno izpolnjeni. Spoštoval je veljavni seznam škofu pridržanih grehov in izvrševal kesanje. Pobožne ustanove, katerih seznam je bil obešen v zakristiji, so se opravljale ob določenem času in na določenih mestih. Nudil je pomoč pri previdenjih bolnikov kot tudi pri vizitaciji, bolniških maziljenjih in v dušnem pastirstvu.

Nato je nadškof izprašal nekaj odličnejših Semičanov. Odgovorili so, da je župnik dober in sprejet pri župljanih, prav tako tudi kaplan in vikar. Vsi so bili skrbni pri previdevanjih in opravljanju zakramentov. Nikoli niso slišali niti videli, da bi to delo

59 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 106–107.

60 Platneni beli prti, ki se uporabljajo nad povoščenim prtom.

kdaj zanemarjali. Božjo besedo so oznanjali ob nedeljah in prazničnih dnevih v župnijski cerkvi, ali pa tam, kjer se je župnija zbrala na »romanju«. Katehezo so vršili po načrtu v adventnem in postnem času; ob posameznih nedeljah in praznikih so pomešali pridige in katehezo s poučevanjem. V prazničnih dnevih so preko celega leta duhovniki popoldne opravljali litanije, ob zapovedanih praznikih tudi večernice. V vseh ostalih stvareh niso imeli pripomb.

Nadškof Attems se je nato pogovoril z Urbanom Mikulusom, ki je opravljal službo kurata in beneficiata pri oltarju Naše Ljube Gospe v cerkvi sv. Lovrenca na Smuku. Ta sicer ni imel pripomb nad duhovniki in farani. Bil je grajski kaplan (sacelan) na gradu gospoda Žige grofa Lichtenberga na gradu Smuk, kjer je upravljal navadni beneficij (*beneficium simplex*).[61] Ustanovil ga je pokojni grof Franc Bernard Lichtenberg pred približno 60 leti, povečal pa grof Juda Jakob Lichtenberg. Beneficij je bil lastnik več posestev in zemljišč; v času vizitacije je bil povezan z gospostvom, prejemal je dohodke iz ustanovnega pisma, in letno še 100 goldinarjev kranjske vrednosti, dodeljenih s strani gospostva. Slednje je skrbelo tudi za prehrano in nastanitev beneficiata, ki je imel več obveznosti. Prva, po naročilu ustanovitelja beneficija, je bila branje tedensko štirih maš v cerkvi pri oltarju Lavretanske Device Marije. Druga obveznost je nastala po povečanju beneficija s strani pokojnega grofa Juda Jakoba, tj. obhajanje tedensko dveh maš, ki jih je opravljal vikar v župnijski cerkvi, za kar je prejemal 60 goldinarjev kranjske vrednosti; in sicer od ustanovnih dohodkov oziroma iz prihodkov zemljišč.

Mikulus je bil po rodu iz današnje Italije. Zatrdil je, da je na Kranjskem živel v zadovoljstvu, za opravljanje dušnega pastirstva pa zaradi nezadostnega študija ni mogel zaprositi. Pri gospodarstvu gospostva ni imel nobenega dela, razen skrbi za vrata kleti. Ljubljanski škof, ki mu je bil s strani dunajske nunciature podrejen metliški okraj v času patriarhove odsotnosti, mu je podelil dovoljenje za pomoč župniku. To je bilo pomembno zlasti pozimi, ker je bila župnija obsežna in so bile oddaljene vasi težko dostopne.

Vizitacija leta 1761[62]

Drugič je nadškof Attems župnijo Semič vizitiral čez sedem let. V župniji se je zadržal dva dneva. V Semič je prispel 8. julija 1761 ob osmih zvečer. Župnija v času vizitacije ni bila zasedena. Ob prihodu je bil sprejet s potrebnimi častmi. Najprej je šel v župnijsko cerkev, kjer je prejel blagoslov z Najsvetejšim ter imel pridigo. Naslednji dan je zjutraj ob osmih opravil mašo, imel pridigo, obhajal 200 vernikov in podelil zakrament birme 633 osebam ter nato vizitiral župnijsko cerkev in župnijo.

Cerkev je bila posvečena ob njegovi prvi vizitaciji leta 1753. Posvečena je bila sv. Štefanu in je imela pet oltarjev: glavni je bil posvečen sv. Štefanu, drugi Devici Mariji, imel je portatile, tretji Spominu na zadnjo večerjo, četrti sv. Notburgi in peti sv. Janezu Krstniku. Zadnji štirje so bili novi, leseni, vrhunsko izdelani in pozlačeni. Pri pregledu tabernaklja, krstnega kamna, svetih olj in dveh burz ni ugotovil nobenih pomanjkljivosti. V župniji je bilo še 12 podružničnih cerkva.

Ključarja sta bila z duhovniki, ki so poučevali v popoldanskem času, zelo zadovoljna. Ob prazničnih dnevih so maševali tudi na podružnicah. Za previdevanje bolnikov niso zahtevali nobenega plačila, bolnike so obiskovali redno. Cerkveni računi so bili pregledani vsako leto.

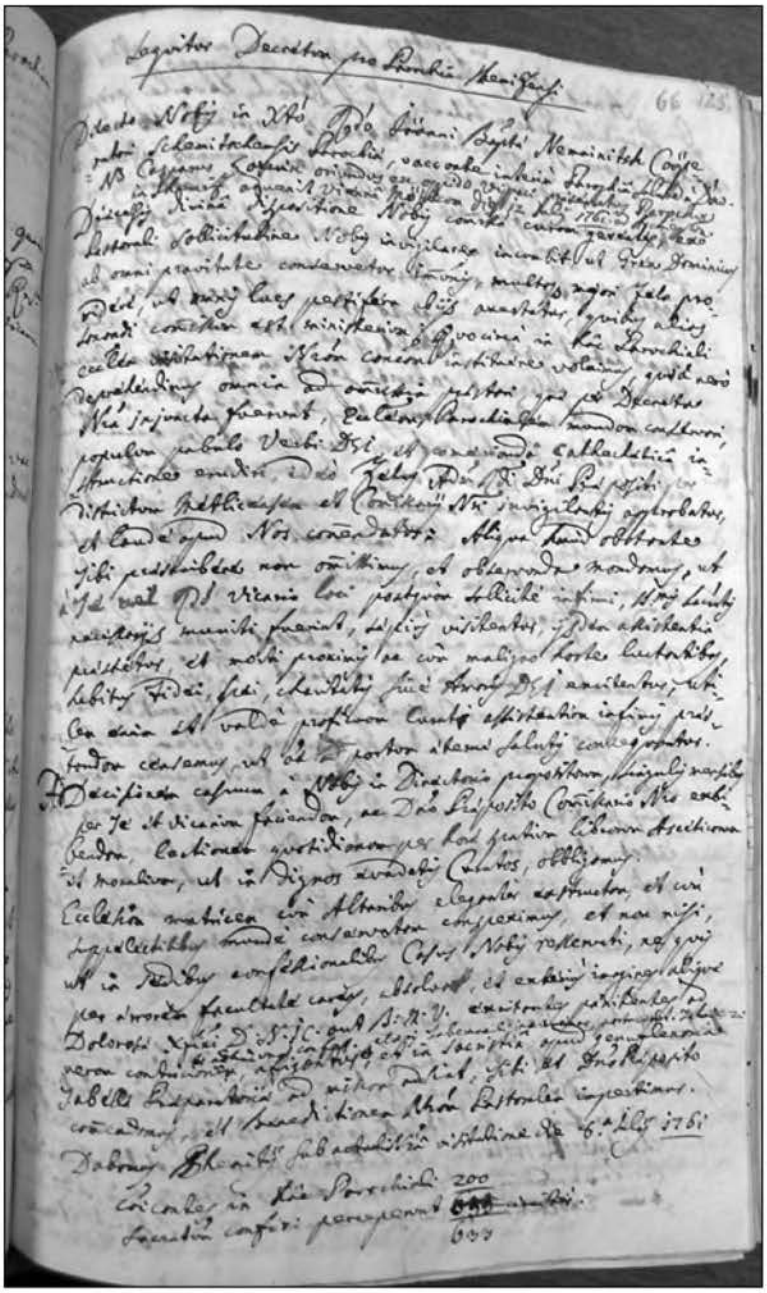
Semiški vikar Jakob Lukešič je povedal, da se dobro razume s kaplanom, ki je bil zelo marljiv pri svojem delu. V župniji ni poznal nobenega škandala in ni vedel za nobeno slabost. Stanoval je v župnišču pri župniku. Njegovo plačo so predstavljali dohodki od prostih maš; obvezno je obhajal tudi dvanajst maš, od tega dve za pokojnega predstojnika nemškega viteškega reda, ter 104 na Gori pri Naši Ljubi Gospe, za katere je prejemal pol goldinarja od vsake, torej 52 goldinarjev. Za pomoč kaplanu je prejemal od njega letno še 20 goldinarjev.

Kaplan Janez Krstnik Nemanič je nadškofu povedal, da so farani poučeni, dobri in zvesti. Ni poznal nobenega škandala ne med duhovniki ne med farani. Vse cerkve v župniji so se vzdrževale večinoma z miloščino vernikov. Cerkvene račune so pregledovali vsako leto prošt, načelnik reda in ključarji. Njegova plača je bila sestavljena iz odmerjene bere, ki je znašala 60 modijev pšenice in 100 veder vina ter prostih maš. Živel je v župnišču.

Duhovnih vaj z duhovniki ni opravljal. Sv. maše za ljudstvo (*pro populo*) je obhajal župnik ob nedeljah in praznikih, vmes je imel tudi pridige v ljudskem jeziku o morali za odrasle. Popoldne, razen če ni bil zadržan, je imel katehezo za otroke po navodilih kardinala Bellarminija ali po rimskem katekizmu; njihovo znanje je preverjal. Po katehezi je imel še teološke nagovore za vernike v ljudskem jeziku, molitev kesanja ter dela rožnega venca z lavretanskimi litanijami. Katehezo je vršil tudi na podružnicah v času obhajanja maš. Ljudstvu je oznanjal postne in praznične dneve, četudi so ti sovpadali z nedeljo. Ljudskih iger in nočnih procesij v župniji ni bilo organiziranih. V župniji je živelo 3.100 ljudi, ki so bili spovedani in sposobni prejeti

61 Tudi enostavni ali oltarni beneficij, ki se je smel podeljevati le fizičnim osebam. Beneficij je po kanonskem pravu pravica, povezana s cerkveno službo, za katero beneficiat prejema stalni prihodek. Več o tem Maček, *Mašne in svetne ustanove*, str. 60–62.

62 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 119–126.

Vizitacijski dekret za župnijo Semič iz leta 1761.[63]

obhajilo. Slednje je v velikonočnem času prejelo 2.300 vernikov. Spovedi se ni udeležilo 800 faranov. V letu dni sta bila v zakonu rojena 102 otroka in en nezakonski. Babice so bile izprašane. Vsi otroci so bili krščeni. Zakoni so se vedno sklepali po veljavnih pravilih. V letu dni je zakonsko zvezo sklenilo 30 parov. Noben zakon ni bil sumljiv, nihče od zakoncev tudi ni živel ločeno. Bolniki so se previdevali zastonj. Denar so jemali zgolj v primeru, da je bil prostovoljno ponujen. V letu dni je umrlo 110 ljudi. Vsi so bili previdevali, razen štirih, ki so umrli nagle smrti.

V župnijski cerkvi sta bili postavljeni dve spovednici. Ob nedeljah in praznikih se je v župnijski cerkvi maševalo redno ob deseti uri. V župnikovi službi so delovale tudi odrasle ženske kanonične starosti. Najsvetejše se je izpostavljalo večkrat letno, in to z vsem dolžnim spoštovanjem, škofijskimi sinodalnimi predpisi ter primerno razsvetljavo. Kaplan ni hotel odgovoriti, če ga farani sprejemajo, temveč je nadškofa napotil, naj to vprašanje zastavi

63 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 125.

kar njim samim. Dohodki župnika, katerega sedež je bil trenutno izpraznjen, so znašali približno 1.000 goldinarjev.

Popoldne ob tretji uri 9. julija 1761 je imel nadškof katehezo, med katero je tudi spraševal tamkajšnje otroke, potem pa jim je podelil blagoslov z Najsvetejšim in ob petih popoldne odpotoval iz župnije proti Črnomlju.

Po opravljeni vizitaciji je kaplanu Nemaniču oddal sledeča navodila:

Kaplan in vikar morata v prihodnje redno obiskovati bolnike in jih oskrbovati s potrebnimi zakramenti in jim nuditi pomoč, umirajoče pa hrabriti z vero, upanjem in ljubeznijo ter jih tako pripraviti na zdrav prihod pred vrata večnosti. Oba (kaplan in vikar) morata vsakodnevno vsaj eno uro prebirati knjige asketske in moralne vsebine. V župnijski cerkvi, ki je bila sicer vzorno urejena in preskrbljena z lepo opremo, je bilo potrebno v spovednicah obesiti seznam škofu pridržanih grehov, zunaj pa sliko Žalostne matere božje ali pa sliko Križanega, ki bosta spodbujala h kesanju. Treba je bilo tudi pozlatiti ena vrata tabernaklja ter pri klečalnikih v zakristiji obesiti molitve za pripravo na maševanje.

Nadškof Attems je ob priliki vizitacije potrdil tudi novega župnika – Gašperja Lavrina, ki je v Metliko prispel 12. julija 1761 z Dunaja.

Pri tej vizitaciji je najti tudi zapis izpred 40 let, ko je na dan sv. Aleša, tj. 17. julija 1721, semiško župnišče ob treh popoldne napadla tolpa 13 razbojnikov in mučila ter ubila župnika Janeza Stariho, vikar Janez Jessen pa se je skril v peč in tako odnesel celo kožo.[64]

Vizitacija leta 1771[65]

Tretja vizitacija župnije Semič se je vršila leta 1771. Goriški pomožni škof Edling je v Semič prispel 25. junija 1771, župnijo pa je zapustil naslednji dan. Sprejel ga je župnik Gašper Lavrin, ki je bil svojo službo nastopil par dni po vizitaciji leta 1761. V času vizitacije je škof podelil tudi zakrament birme 1.024 vernikom.

Župnik naj bi bil dober pastir, ki je vestno izpolnjeval svoje naloge. Enako je veljalo tudi za kaplane. Župnija je imela poleg župnijske cerkve še 16 podružnic (navedenih je le 15). Na novo se omenjata cerkev Lavretanske Matere Božje na Smuku[66] in sv. Ane v Krupi.

Škof Edling je najprej izprašal ključarja in še dva moška. Vsi so pohvalili delo semiških duhovnikov in zatrdili, da ne vedo za nobeno pohujšanje.

Župnik Lavrin je odgovoril na vprašanja iz vprašalnika. Povedal je, da poleg njega v župniji delujeta še kaplan Gregor Lavrin in vikar Janez Malnerič, oba sta na dobrem glasu in lepega obnašanja. Katehezo je vršil sam popoldne, kaplana pa tudi na podružnicah v času maš. V postnem času sta na pomoč prihajala tudi dva frančiškana. V župniji je živelo 1.958 ljudi, od tega 961 moških in 997 žensk. Vseh za spoved in prejem obhajila primernih je bilo 2.163 oseb, neprimernih pa 35. V letu dni je bilo rojenih 131 zakonskih otrok, izven zakona ni bil rojen nihče. Babic v župniji ni bilo, vsi verniki pa so bili poučeni v katehezi. Nosečnicam ni dovolil poroke. V letu dni je bilo poročenih 21 parov. Bolnike je previdevel zastonj, jemal je le prostovoljne darove. V letu dni je umrlo 59 ljudi, od tega sta dva umrla neprevidena zaradi nenadne smrti.

V cerkvi sta stali dve spovednici. Žensk izven spovednic niso spovedovali. Ob nedeljah in praznikih se je v župnijski cerkvi maševalo vedno ob določeni uri. V tem času drugje v župniji ni potekala nobena druga maša. Ob tej priložnosti je bila vedno tudi nabirka. Duhovne vaje so duhovniki opravljali v župniji, verniki pa tri dni v predpostnem času. Najsvetejše je izpostavljal ob Marijinih praznikih, praznikih apostolov in bratovščinskih praznikih v predpostnem času. Sam je pridigal v adventnem in postnem času ter tudi večkrat med letom.

Po vizitaciji je župnik Lavrin v izpolnitev dobil sledeča navodila:

Župnijska cerkev je bila vizitirana v skladu z določbami tridentinskega koncila. Pregledana je bila cerkvena oprema, svetlost, življenje in navade duhovnikov v župniji. Večjih pripomb nadškof ni imel. Župniku pa je položil na srce, naj pri poučevanju otrok iz vasi pod njegovo upravo sodeluje tudi sam, da ga bodo otroci sploh poznali.

Vizitacije župnije Podzemelj

Vizitacija leta 1753[67]

Vizitacijo 8. avgusta 1753 je po posebnem nalogu goriškega nadškofa Attemsa opravil črnomaljski vikar Matej Jesenko. V župniji so delovali trije duhovniki: župnik Janez Rogovič, kaplan Mihael Konda in vikar Marko Tasič.

Župnijska cerkev je bila posvečena sv. Martinu, pri cerkvi je bilo tudi pokopališče. V župniji je bilo devet podružničnih cerkva: Naše Ljube Gospe (da-

64 Ker dogajanje ne spada v obravnavano obdobje, smo nanj zgolj opozorili. Več o njem: AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 126. O samem dogodku tudi Golec, Boris: *Gradivo za zgodovino Semiča*, II. del (začasna verzija), Ljubljana 2001, str. 80–82; Slekovec, Matej: Doneski k zgodovini cerkva in fara na Kranjskem. *MDK* VIII (1898), str. 43–47. Za omenjeni navedbi se toplo zahvaljujem dr. Borisu Golcu. Po zapisu v vizitaciji se je omenjeni dogodek zgodil leta 1721, kar pa zagotovo ne bo držalo. Župnika Stariha po informaciji Toneta Krampača iz NŠAL, za kar se mu zahvaljujem, namreč ni najti med umrlimi v juliju 1721.

65 AAG, Atti pastorali di Attems, 26 (41), 44–47v.

66 Danes je cerkev posvečena sv. Lovrencu. Prim. *Šematizem*, str. 216.

67 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 107–108.

nes Žalostne Matere božje) v Kloštru s pokopališčem, sv. Marjete v Borštu,[68] sv. Helene v Zemlju, sv. Antona na Krasincu, sv. Vida v Gribljah, sv. Janeza Krstnika v Tribučah, sv. Marije Magdalene na Plešivici, sv. Mihaela in sv. Nikolaja v Adlešičih s pokopališčem.

Po skrbno opravljenem pregledu cerkve je nadškofijski komisar preveril, če so bila izvršena navodila ob zadnjih vizitacijah, nato pa je ugotovil še sledeče:

Tabernakelj, krstni kamen, sakrarij in omara za hrambo sv. olj je bilo potrebno vedno dobro zapreti. Prostor za hrambo evharistije je moral biti primerno okrašen in obnovljen v roku 14 dni. Posebno skrb je bilo treba posvetiti čistoči; robčki za kelihe kot tudi za ciborij in lunulo[69] so morali biti vedno snažni. Pokopališče je bilo treba obdati z vseh strani z novim obzidjem in ga blagosloviti. Vrata, ki so vodila na pokopališče, je bilo treba dobro zapreti, da živali niso mogle več vstopati na pokopališče in ga ogrožati. Kostnico je bilo treba zapreti z mrežami. Ukazano je bilo, da preko pokopališča ne sme voditi nobena javna cesta oz. pot, niti na njem ne sme biti nobene zgradbe, razen kostnice.

V župnijski cerkvi je stala zgolj ena spovednica; v podružničnih cerkvah pa le nekaj na pol polomljenih, ki so v uporabi ob večjih shodih. Burze za previdevanja bolnikov so bile tri in v njih posodice za sveto popotnico in vazice za sv. olja, vse iz srebra; znotraj pa pozlačene. Cerkev je imela dva rituala, v zvoniku so viseli trije posvečeni zvonovi.

Župnik je bil pri ljudeh sprejet in priljubljen. Pridige v obliki kateheze je vršil ob nedeljah in praznikih v župnijski cerkvi, razen če ni bilo procesije do meja župnije ali do podružnic. Pri katehezi je bilo potrebno govori tudi o dobroti in ljubezni. Pridigati je bilo potrebno v adventnem in potnem času ob drugi uri popoldne.

Kaplan in vikar sta bila marljiva in složna v dušnem pastirstvu ter pohvaljena s strani župnika; od slednjega nista imela zaupanih nobenih nalog, razen, da sta morala opravljati duhovne stvari; pri delu sta bila marljiva, pri ljudstvu pa na najboljšem glasu.

V župnijski cerkvi se je maševalo vse praznične dni in ob nedeljah, razen če ni bilo procesije. Vmes so potekale tudi pridige s katehezo. Pridiga in kateheza je bila tudi vsako drugo nedeljo pri sv. Nikolaju, za kar je skrbel kaplan; v župnijski cerkvi je za to poskrbel župnik, včasih pa vikar. Katehezo je župnik vršil v adventnem in postnem času.

V župniji je bilo za spoved in prejem obhajila primernih 1.987 ljudi, nesposobnih za prejem obhajila pa 49. Brez krsta, spovedi in svete popotnice kot tudi bolniškega maziljenja ni umrl nihče, razen dveh, ki sta umrla nagle smrti. Med ljudstvom in duhovniki ni bilo nobenega pohujšanja. Ženini in neveste so bili po poroki strogo izprašani v osnovah vere. Nosečnice niso dobile dovoljenja za poroko. Če je bilo javno znano, da je nevesta ali druga ženska noseča, sta bila oba »akterja« javno kaznovana s cerkvenimi kaznimi.

Krščanski prazniki so bili pri župljanih spoštovani. V župniji ni bilo nočnih procesij. Prireditev popoldne ob nedeljah in praznikih ni bilo, opravljale so se samo pete lavretanske litanije ob sobotah.

Matične knjige (krstne, poročne in mrliške) so bile v odličnem stanju, kot se je spodobilo in bilo določeno; vse je bilo tudi skrbno zapisano. Prav tako ni bilo pritožb ljudi glede višine štolnine.

Vizitacija leta 1761[70]

Drugič je nadškof Attems župnijo Podzemelj vizitiral, ko se je vračal iz Semiča v Metliko. V župnijo je prispel šele ob šestih popoldne. Župnijo je vodil župnik Mihael Konda, pomagala pa sta mu kaplan Andrej Petrič in vikar Janez Fabic. Nadškof je pregledal župnijsko cerkev, posvečeno sv. Martinu. Poleg glavnega oltarja je v cerkvi našel še dva stranska oltarja, opremljena s portatiloma, ki sta bila preveč dvignjena iz oltarne mize. V zakristiji je stalo vse na svojem mestu. Hranila je le en nepozlačen kelih.

Župnik Konda je povedal, da je v župniji živelo 1.950 faranov, od tega je bilo za spoved primernih 1.600 vernikov, neprimernih pa 350. Vsi so se udeležili velikonočne spovedi, razen barona Gusiča, ki je bil nespovedan že šest let (od leta 1755). V letu dni je bilo krščenih 121 zakonsko rojenih otrok, nezakonski pa nobeden. Poročilo se je 26 parov, umrlo pa 78 ljudi. Nihče ni umrl nepreviden ali brez krsta. Župnikova plača je znašala 400 goldinarjev, kaplanova je bila pol nižja, vikar pa je prejemal 300 goldinarjev. Vsi so živeli v župnišču. Župnijska cerkev je imela osem podružnic (po vizitaciji 1753 devet). Cerkvene račune so vsako leto pregledali prošt, župnik in ključarji, kot je bilo v navadi tudi v drugih belokranjskih župnijah. Podružnice so se vzdrževale z miloščino vernikov.

Svoje odgovore sta podala tudi ključarja župnijske cerkve, ki sta bila z vsem zelo zadovoljna.

Vizitacija leta 1771[71]

Vizitacijo leta 1771 je opravil goriški pomožni škof Edling. V Podzemlju se je mudil dva dneva, 27. in 28. junija 1771. Poleg vizitacije je podelil tudi zakrament birme 745 vernikom.

68 Podrta leta 1925. Glej *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 29.
69 Držalo za hostijo v monštranci.
70 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 127.
71 AAG, Atti pastorali di Attems, 26 (41), str. 56–59v.

V župniji sta župniku Mihaelu Kondi pri delu pomagala vikar Jurij Kočevar in kaplan Andrej Rašič. V župniji sta živela še Matija Baxa, grajski duhovnik na gradu Gradac, in Janez Kemič, grajski duhovnik na gradu Pobrežje.

Župnijska cerkev je bila posvečena sv. Martinu. V cerkvi so stali trije oltarji, v njej pa delovali tudi bratovščini Rešnjega telesa in Krščanske vere. Župnijski cerkvi je pripadalo 10 podružnic (ena več kot pri vizitaciji leta 1761, ne omenja se več cerkve sv. Mihaela, na novo pa se navaja cerkev sv. Frančiška Ksaverija v Gradcu): Naše Ljube Gospe v Kloštru s pokopališčem, sv. Marjete v Borštu,[72] sv. Helene v Zemlju, sv. Antona na Krasincu, sv. Vida v Gribljah, sv. Janeza Krstnika v Tribučah, sv. Marije Magdalene na Plešivici, sv. Mihaela, sv. Nikolaja v Adlešičih s pokopališčem in sv. Florjana v Pobrežju.

Vikar Kočevar je povedal, da je v župniji šele kratek čas, da pa lahko zatrdi, da je vse v najlepšem redu. Podobno je odgovoril tudi kaplan Andrej Rašič. Brez pripomb so bili tudi ključarji in nekateri drugi izprašani možje.

Župnik Konda je škofu povedal, da sta oba sodelavca zelo dobra in vestno opravljata svojo službo. Tudi farani so bili dobri, poslušni in so pogosto prejemali zakramente. V župniji ni bilo nobenih ustanovnih maš. Katehezo na podružnicah je vršil sam ali pa njegovi sodelavci glede na obveznosti, zapisane v matrikuli, pa tudi ob ostalih mašah. V župniji niso prirejali iger, niti ni bilo organiziranih nočnih procesij. Tu je živelo 1.600 vernikov, od tega 700 moških in 900 žensk. 1.300 oseb je bilo primernih za spoved in prejem obhajila. Zadnje leto se je rodilo 120 zakonskih otrok; vsi so bili tudi krščeni. Babice so bile izprašane javno v času kateheze. V letu dni se je poročilo 10 parov, umrlo pa 53 ljudi, 25 moških in 28 žensk.

V župnijski cerkvi je bila vernikom za spoved na voljo ena spovednica, eno je bilo treba še preskrbeti. Duhovnih vaj za ljudstvo ni opravljal. Domneval je, da so jih njegovi sodelavci verjetno opravili doma, če pa ne, pa ni vedel kje. Najsvetejše je izpostavljal do 20-krat letno. Sam je večkrat pridigal v adventnem in postnem času, pogosto tudi ob drugih priložnostih. Večkrat je z dovoljenjem prošta odšel iz župnije za teden dni. V tem času ga je nadomeščal vikar.

Škof Edling je po mesecu dni iz stiškega samostana, kjer je imel »delovni« počitek pred drugim delom vizitacije, poslal v Podzemelj sledeča navodila:

Duhovniki in farani so morali v prihodnje vsako leto opraviti duhovne vaje. Farani so jih morali opraviti v župnijski cerkvi v predpostnem ali postnem času. V župnijski cerkvi je bilo treba postaviti še dve spovednici in jih opremiti z mrežami. Ženske so se smele spovedovati samo v spovednicah. V ciborij je bilo treba vrezati mogočen križ, pateno, ki je bila že izrabljena, pa na novo pozlatiti. Na novo je bilo treba urediti trto, ki se je vzpenjala po glavnem oltarju. Obleči je bilo potrebno tudi notranjost omarice za shranjevanje sv. olj in jo prenesti ob bok glavnega oltarja in jo osvetliti. Odredil je tudi pozlatitev vrat tabernaklja in zapreti kostnico na pokopališču, da kosti pokojnikov ne bodo več ležale vsepovsod po pokopališču.

Vizitacije župnije Vinica

Vizitacija leta 1753[73]

Župnijo Vinica je 11. avgusta 1753 po posebnem naročilu nadškofa Attemsa vizitiral duhovnik nemškega viteškega reda Matevž Jesenko. V župniji so delovali župnik Jurij Ignac Jankovič, kaplan Andrej Pasič in vikar Mihael Novoset.

Župnijska cerkev na Vinici je bila posvečena sv. Križu, poleg je bilo tudi pokopališče. V župniji je bilo še 15 podružničnih cerkva: sv. Trojice v Preloki s pokopališčem, sv. Antona Padovanskega na Ziljah, sv. Jožefa na Podklancu, Naše Ljube Gospe (danes Matere božje oziroma Marijinega imena) na Žežlju, Naše Ljube Gospe v Hrastu,[74] sv. Helene na Belčjem Vrhu, Vseh svetnikov v Pustem Gradcu, sv. Lovrenca v Obrhu s pokopališčem, sv. Janeza Krstnika v Dragatušu s pokopališčem, sv. Ane v Tanči Gori, sv. Fabjana in Sebastijana na Gornjem Suhorju,[75] sv. Petra v Zapudju, sv. Duha v Novi Lipi, sv. Mihaela v Damlju s pokopališčem in sv. Jakoba v Učakovcih.[76]

Po pregledu cerkve je komisar Jesenko ugotovil sledeče:

Prejšnji dekreti in naročila zadnje vizitacije so bili ustrezno izvršeni. Naročil je, da morajo biti tabernakelj, krstni kamen, sakrarij in omara za hrambo sv. olj vedno dobro zaprti. V predpisanem roku je bilo treba obnoviti prostor za hrambo presvete evharistije in ga primerno okrasiti. Skrbeti je bilo treba za čistost robčkov za kelihe, ciborij in lunulo.

Obzidje okoli pokopališča je bilo v slabem stanju, zato ga je velel popraviti oziroma zgraditi na novo ter ga blagosloviti. Tri vrata, ki so vodila k cerkvi, je bilo potrebno zapreti, da živali ne bi več mogle vstopati na pokopališče. Enako je velel zapreti z mrežami tudi kostnico. Preko pokopališča ni smela več voditi nobena javna cesta oz. pot, niti na njem ni smelo biti nobene zgradbe, razen kostnice.

72 Podrta leta 1925. Glej *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 29.

73 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 108–108v.

74 Sedanja cerkev je posvečena sv. Roku. Glej *Šematizem ljubljanske nadškofije*, str. 280.

75 Sedanja cerkev je posvečena sv. Fabijanu in Boštjanu. Glej *Šematizem ljubljanske nadškofije*, str. 280.

76 Danes cerkev ne obstaja več.

V župnijski cerkvi je stala ena spovednica poleg poškodovane, ki se je uporabljala ob večjih shodih, na podružnici Naše Ljube Gospe na Žežlju pa jih je bilo šest. V cerkvi so se hranile še tri burze za previdevanje bolnikov, v katerih so bile srebrne posodice za hostije in znotraj pozlačene vazice za sv. olja. Cerkev je imela dva obrednika, v zvoniku so viseli trije posvečeni zvonovi.

Župnik je bil pri ljudeh sprejet in priljubljen. Pridigal je vsako nedeljo, razen če ni maša potekala izven župnijske cerkve. Katehezo je imel v adventnem in postnem času ob dveh popoldne. Z ostalo duhovščino je pohvalno sodeloval, v dušnem pastirstvu je bil skrben, marljiv in v ničemer odvisen od drugih. Ob nedeljah in praznikih se je maševalo ob deseti uri z vmesno pridigo, ki sta jo pripravila župnik ali kaplan, razen če maša ni potekala drugje. Kateheza se je v adventnem in postnem času vršila popoldne ob dveh.

Za spoved in prejem obhajila je bilo v župniji primernih 2.778 ljudi, spovedanih, vendar nesposobnih za prejem obhajila pa 44. Brez krsta, spovedi in prejema sv. popotnice ter bolniškega maziljenja, kot je bilo znano, ni umrl nihče. Ženini in neveste so bili po poroki strogo izprašani v osnovah vere. Nosečnicam poroka ni bila dovoljena. Če je bilo javno znano, da je nevesta ali druga ženska noseča, sta bila oba »akterja« javno kaznovana s cerkvenimi kaznimi.

V župniji ni bilo nobenega javnega pohujšanja. Zapovedani prazniki so se spoštovali. Nočnih procesij ni bilo, enako tudi ne popoldanskih javnih prireditev ob nedeljah in praznikih.

Krstne, poročne in mrliške knjige so bile v odličnem stanju. Pritožb ljudi zoper višino štolnine ni bilo.

Vizitacija leta 1761[77]

Vizitacijo župnije 9. julija 1761 je opravil duhovnik nemškega viteškega reda Jožef Biličič po posebnem navodilu nadškofa Attemsa.

Župnijska cerkev je bila posvečena, v njej so stali trije oltarji: glavni oltar je bil posvečen Povišanju sv. Križa, stranska pa sv. Ignaciju in Brezmadežni Devici Mariji. Oba stranska oltarja sta bila opremljena s portatilom. Poleg župnijske cerkve je bilo v župniji še 14 podružnic (ena manj kot ob vizitaciji leta 1753).

Župnik Janez Rogavič je povedal, da v župniji živijo dobri in učeni verniki. Pod svojo upravo je imel 2.800 duš, od teh je bilo 2.000 primernih za prejem obhajila, neprimernih pa 800. V letu dni je bilo krščenih 180 zakonskih otrok, poročilo se je 40 parov, umrlo pa 45 previdenih vernikov ter 19 otrok. V sklopu župnije je bila tudi vas shizmatikov, kjer župnik ni previdevel, temveč so prebivalce oskrbovali patri reda bazilijancev (*basilitis callugeris*).[78] Ob nedeljah in praznikih se je maševalo vedno ob določeni uri, popoldne so se vršili nagovori in kateheza. Znanje otrok in babic se je preverjalo ob krščevanju.

Poleg župnika so v župniji živeli še štirje duhovniki, in sicer kaplan Jurij Lavrin, vikar Janez,[79] upokojeni župnik Jurij Jankovič in osemdesetletni duhovnik Jurij Walkovič. Vsi so bili na dobrem glasu.

Izprašani so bili tudi ključarji, ki niso imeli nobenih pripomb.

Vizitacija leta 1771[80]

Škof Edling je na Vinico prispel proti večeru 26. junija 1771. Vizitacijo župnije je opravil naslednji dan, ko je birmal tudi 1.884 vernikov.

Poleg župnika Marka Tasiča sta v župniji pomagala še kaplan Janez Sepohar in vikar Štefan Suthey. Župnik Tasič je povedal, da je župnijska cerkev posvečena in ima tri oltarje. V župniji sta delovali tudi dve bratovščini, bratovščina Krščanske vere v župnijski cerkvi, rožnovenska bratovščina pa pri podružnici na Žežlju. K župniji je spadalo tudi 15 podružnic. Podružnica v Hrastu je imela nov patrocinij sv. Roka (prej Naše Ljube Gospe), cerkev sv. Jakoba v Učakovcih pa se ne omenja več. Župnik je svoja sodelavca zelo pohvalil, pohvalno pa se je izrazil tudi o svojih faranih.

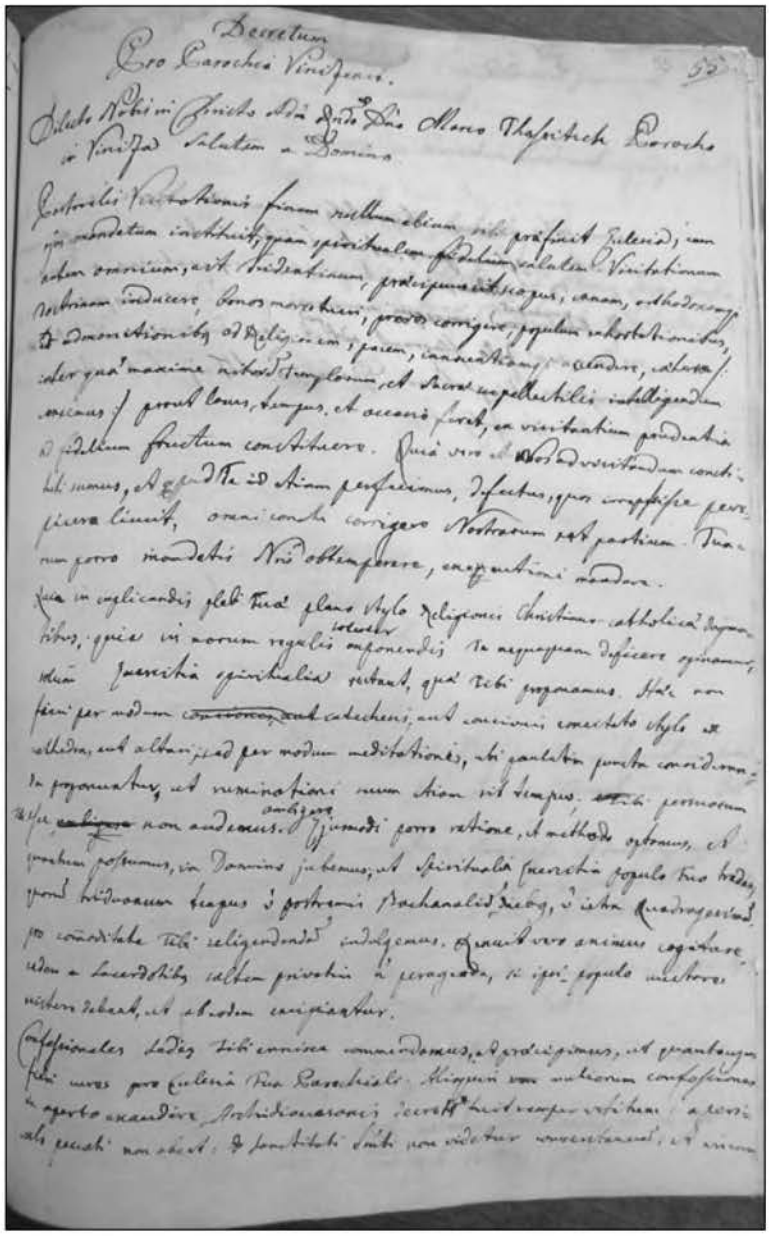
Kaplan in vikar sta škofu povedala same pozitivne stvari, župnik Tasič pa je odgovoril sledeče. V župniji ni bilo nobenih ustanovnih maš. Za ljudstvo (*pro populo*) je maševal ob nedeljah in praznikih. Kateheza na podružnicah je bila v dneh, ko so tam potekale maše. Iger in nočnih procesij v župniji ni bilo. V župniji je živelo za spoved in prejem obhajila primernih 2.519 vernikov, natančne razdelitve po spolu ni poznal. Obhajila ni moglo prejeti 56 vernikov. V letu dni je bilo rojenih 130 zakonskih otrok, 61 dečkov in 69 deklic. Krščena je bila tudi ena nezakonska deklica iz druge župnije. Babice je poučeval med katehezo. V letu dni se je poročilo 16

77 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 126–127.

78 Bazilijanci so največji red katoliškega bizantinskega izročila. Delujejo po pravilih sv. Bazilija in sv. Makrine. Danes je to mednarodni moški red papeškega prava. Prisoten je v raznih Vzhodnih cerkvah sui iuris, ki delujejo v skladu s Cerkvenim zakonikom vzhodnih Cerkva. Generalni sedež reda je v Rimu, po svetu pa deluje 9 provinc: v Argentini, ZDA, Braziliji, Kanadi, na Poljskem, v Romuniji, na Slovaškem, v Ukrajini in na Madžarskem. Red je nastal iz duhovne dediščine sv. Bazilija Velikega, ki je živel med letoma 329–379, redovno organizacijo pa je bazilijancem dal kijevski metropolit Jožef Veliamin Ruskyj, ki je živel med letoma 1574–1637. Bazilijanci so v preteklosti delovali tudi na Hrvaškem. Danes jih sicer ni več, najdemo pa njihovo žensko vejo v Sošicah v Žumberku, v Zagrebu, Križevcih in Karlovcu. Za pomoč pri identifikaciji reda se najlepše zahvaljujem dr. Ani Lavrič.

79 Priimka vikarja žal ni bilo moč prebrati zaradi poškodbe protokola.

80 AAG, Atti pastorali di Attems, 26 (41), str. 52–55v.

Vizitacijski dekret za župnijo Vinica iz leta 1771.

parov. Zakonci so živeli ločeno le v primeru, da so bili moški v vojaški službi. Ni vedel za nobeno pohujšanje. Bolnike in umirajoče je previdel zastonj. V letu dni je umrlo 46 previdenih oseb in 66 nedolžnih. Med temi štirje niso bili prevideni, in sicer dva moška in dve ženski. Prvi moški je umrl v Senju, drugi pa je padel s konja in zaradi poškodb takoj umrl. Prva od žensk je umrla na Reki, drugo pa so zjutraj našli mrtvo v postelji.

V župnijski cerkvi ni bilo nobene spovednice. Duhovne vaje za farane je imel v obliki pridig, kateheze ali premišljevanj. V župnijski cerkvi so potekale v postnem času. V službi je imel mlajši dekli za delo na polju; obe sta bili na dobrem glasu. Najsvetejše je izpostavljal v sedmini Rešnjega telesa in v predpostnem času ter v nedeljo, ko je praznovala bratovščina Krščanske vere. Sam je pridigal ob vseh večjih praznikih.

Tudi župnik Tasič je čez mesec dni iz Stične dobil v upoštevanje sledeča navodila:

Župnik je moral vestno izvajati duhovne vaje za farane z razlaganjem temeljnih naukov krščanske vere. Tega pa ni smel početi v obliki katehez ali pridig s prižnice ali izpred oltarja, temveč v obliki meditacij, v katerih naj bo tudi nekaj premišljevanja. Potekati so morale v predpostnem ali postnem času. Posamezni duhovniki jih niso smeli izvajati posebej za posameznike.

V župnijski cerkvi je bilo treba postaviti spovednice. Spovedovanje žensk izven njih je bilo namreč v nasprotju z vsemi nadškofijskimi dekreti. Treba je bilo poskrbeti tudi za pozlatitev vrat tabernaklja, da bo božji hram tako lepši.

Vizitacije župnije Črnomelj

Vizitacija leta 1753[81]

Nadškof Attems je v župnijo Črnomelj prispel 10. avgusta ob osmih zvečer po dveh urah udobne ježe iz Semiča. Kljub temu da so bile velike slovesnosti ob njegovem prihodu povsod prepovedane, je bil tudi tukaj sprejet z zvonjenjem (verjetno pritrkavanjem), nato pa pospremljen v župnijsko cerkev; vizitiral jo je tudi še naslednji dan, 12. avgusta pa jo je slovesno posvetil v varstvo apostolov sv. Petra in Pavla ter z metliškim proštom, župnikom, kaplanom in vikarjem opravil običajni zasebni pogovor. V celotnem metliškem okrožju je bilo v času vizitacije spovedanih 13.642 ljudi, zakrament birme pa je prejelo 16.706 vernikov. Župnijo je zapustil 13. avgusta 1753 popoldne.

Župnijska cerkev je bila na novo posvečena in je bila v dobrem stanju. V cerkvi je stalo pet lepo umetniško izdelanih oltarjev. Glavni oltar je bil posvečen skupaj s cerkvijo; na njem je stal znotraj poslikan tabernakelj z lepimi ključi (treba jih je bilo pozlatiti), vrata so se zapirala z zapahom. V njem sta se hranila srebrn in pozlačen ciborij ter lepo okrašena monštranca. Ostali oltarji so bili opremljeni s portatili in so bili prav tako lepo okrašeni. Krstni kamen in sakrarij sta bila lepo urejena, prav tako tudi omara za shranjevanje sv. olj, ki so se hranili v srebrnih vazicah. V cerkvi je stala ena spovednica, prižnica s Križanim ter kamnit krstilnik za blagoslovljeno vodo. V zvoniku so viseli trije blagoslovljeni zvonovi. Zakristija je bila dovolj udobna in oskrbljena z vsem potrebnim za obhajanje sv. opravil; v njej je bilo pet srebrnih kelihov s pozlačenimi patenami. Cerkev je imela tudi tri burze, vsaka je imela tudi okroglo srebrno posodico za hrambo hostije za sv. popotnico in srebrno vazico za sv. olje za bolniško maziljenje, ki je bila znotraj pozlačena. Mašnih plaščev in ostale bogoslužne opreme je bilo v izobilju. Pokopališče je bilo z vseh strani obdano z obzidjem, le vratom, ki so vodila k cerkvi, so manjkala dvokrilna vrata, da bi ga obvarovala pred vstopom živali. Kostnica je bila okrog in okrog dobro obdana z leseno mrežo. Obletnica posvetitve cerkve se je praznovala deveto nedeljo po binkoštih.

Na južnem delu mesta Črnomlja je stala podružnična cerkev sv. Duha, ki pa naj ne bi bila posvečena. Bila je srednje velikosti, splošno gradbeno stanje cerkve, strehe, oltarjev itd. pa je bilo slabo, saj je bila že dalj časa v ruševinah in zaradi tega bogoslužje v njej že vrsto let ni več potekalo. V zvoniku sta visela dva zvonova. Župnija je imela še naslednje podružnice: Naše Ljube Gospe (danes Marijinega rojstva) v Vojni vasi, sv. Fabjana in Sebastjana v Predgradu, sv. Antona Padovanskega na Goleku, sv. Tomaža na Tanči Gori, sv. Ožbolta v Dragovanji vasi[82] s pokopališčem, sv. Marka Evangelista na Butoraju s pokopališčem, sv. Mihaela na Desincu s pokopališčem, sv. Nikolaja na Stražnjem Vrhu, Marije Pomočnice na Rodinah, sv. Jakoba v Rodinah s pokopališčem,[83] sv. Katarine na Rodinah,[84] sv. Marije Magdalene v Tuševem Dolu s pokopališčem, sv. Janeza Krstnika v Petrovi vasi s pokopališčem, sv. Jerneja na Otovcu, sv. Jurija na Rožancu, sv. Janeza Evangelista v Dobličah s pokopališčem in sv. Vida na Doblički Gori.

Prvi so bili izprašani mestni sodnik Andrej Mulič, namestnik mestnega zakladničarja Martin Šraj in še dva člana mestnega sveta z županom. Odgovorili so, da je župnik s svojo duhovščino miren, potrpežljiv in prijazen. Božjo besedo v župnijski cerkvi so njihovi duhovniki oznanjevali v domačem jeziku ob nedeljah preko celega leta. Katehezo so imeli ob nedeljah v postnem in adventnem času tudi drugod. Na podeželju, razen v času velikonočne spovedi, kateheze niso imeli velikokrat, ker jo je kmečko prebivalstvo prišlo redkokdaj poslušat. V župniji niso vedeli za nobeno pohujšanje.

Črnomaljski župnik Matevž Jesenko, ki je drugi predstavil svoje odgovore nadškofu, je povedal, da mu v dušnem pastirstvu pomagata dva duhovnika, kaplan Janez Krstnik Nemanič in vikar Peter Stoinič. Oba sta bila lepega obnašanja in sta dobro opravljala svojo službo. V župniji je živelo okoli 3.170 vernikov. Od teh se je v velikonočnem času spovedalo in obhajilo prejelo okoli 2.752 faranov. V letu dni sta bila rojena in krščena 102 zakonska otroka, umrl ni noben nezakonski niti nekrščen otrok. Vseh umrlih v zadnjem letu je bilo 125; vsi so bili previdenі z vsemi zakramenti, razen štirje, ki so umrli nenadne smrti. V letu dni je bilo poročenih 46 parov. Ostalo ljudstvo je bilo dobro, poslušno in je rado poslušalo božjo besedo.

Cerkve v župniji so bile v boljšem stanju, kakor bi lahko sklepali po njihovih dohodkih. Župnik Jesenko je nadškofu potožil, da nobena ni dotirana. Cerkvene račune v celotnem metliškem okrožju so vsako leto pregledali komisarji nemškega viteškega reda.

81 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 108v–110.

82 Zadnje tri so danes v župniji Dragatuš. Glej *Šematizem ljubljanske nadškofije*, str. 107.

83 Danes je ni več. Prim. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 125.

84 Danes je ni več. Prim. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 125.

Glede velikosti župnije je povedal, da je župnija zelo velika in se razteza po dolinah in hribih, tako da za previdevanja porabi tudi do dve uri, pozimi pa zaradi oddaljenosti in ostrih zim tudi tri ure, da pride do cilja. Zaradi tega je bilo že pred časom mišljeno, da se v Pobrežju ustanovi kuratni vikariat na gospostvu gospoda pl. Bonazze, lastnika gradu Pobrežje, vendar do tega ni prišlo. Vikariat v tem kraju bi namreč omogočil lažji dostop vernikov, oddaljenih od župnijske cerkve. Kljub velikim razdaljam pa so bili verniki dobro poučeni, bolniki in umirajoči pa previdени. Vernikom je bilo kljub oddaljenosti važno udeležiti se maše, da so tako slišali božjo besedo. Zaradi težav pri ustanavljanju vikariata je provincialni komtur zagotovil 100 oz. do 150 zlatnikov za zgraditev vikarialne hiše, glede plače vikarja pa je župnik verjel, da bodo kmetje iz vseh sosesk pripravljeni prispevati nesporno oz. odmerjeno bero (kot tudi gospod Bonazza svoj del).

Vizitacija leta 1761[85]

Nadškof Attems je v Črnomelj prispel 9. julija 1761 ob sedmih popoldne. Sprejel ga je komtur nemškega viteškega reda, grof Barbo. Potem se je nadškof v procesiji z duhovščino ob streljanju iz možnarjev in zvonjenju zvonov (pritrkavanju) odpravil v župnijsko cerkev, kjer je v domačem jeziku prejel blagoslov z Najsvetejšim. Po opravljenih slovesnostih se je napotil v črnomaljsko komendo, kjer je prenočil. Naslednji dan je ob osmih opravil slovesno mašo, v domačem jeziku nagovoril vernike, podelil zakrament birme in opravil vizitacijo župnijske cerkve, ki jo je bil posvetil ob prvi vizitaciji leta 1753.

Župnijska cerkev je bila posvečena apostoloma sv. Petru in Pavlu. V njej je stalo pet oltarjev. Glavni oltar je bil posvečen, v času posvetitve je bilo treba portatile na oltarni mizi utrditi z vdolbino. Drugi oltar je bil posvečen Blaženi Devici Mariji, tretji sv. Janezu Nepomuku, četrti sv. Barbari in peti sv. Florjanu. Vsi oltarji so bili opremljeni s portatili, ki jih je bilo treba nekoliko spustiti, da so se bolje prilegali oltarnim mizam. Nad tabernakelj in na vrata tabernaklja na glavnem oltarju je bilo treba namestiti križ v skladu z ustreznimi konstitucijami. Prav tako je bilo treba pozlatiti kelih in tri posodice za hranjenje sv. olj za sv. maziljenje (sv. olja so se morala hraniti posebej). Prti (*mappae*) stranskih oltarjev so morali biti lepši, korporali in robčki za kelihe čistejši. V krstilnici je bilo potrebno obesiti sliko Janeza Krstnika, postaviti vrč in srebrn vrček za prestrezanje krstne vode, vrč za sv. olja z burzo za nudenje sv. popotnice pri umirajočih. Slednje je bilo treba shraniti v omarici, ki jo je nadškof velel postaviti na evangelijski strani glavnega oltarja.

V župniji je bilo 18 podružnic, ki v času prve vizitacije leta 1753 zaradi pomanjkanja časa niso bile obiskane.

Prvi so na vprašanja nadškofa odgovorili mestni sodnik, župan in štirje člani mestnega sveta. Povedali so, da je župnik vešč v pridiganju in katehezi, ki da jo vrši ob nedeljah popoldne. Nad njegovim delom niso imeli pripomb. Nihče ni umrl brez prejema potrebnih zakramentov, četudi je umrl nagle smrti. Bolnike je obiskoval pogosto in jim nudili oporo. Vsa previdevanja je opravljal zastonj, za bolniško maziljenje pa je prejemal 5 denaričev. Taksa za krst je znašala 4 denariče. Ostali duhovniki so bili prav tako dobri, delavni in pobožni. Tržni dnevi (sejmi) so potekali ob nedeljah in praznikih, tako da so slovesnosti in popoldanska opravila v župnijski cerkvi potekala po koncu sejma. Ob nedeljah in praznikih se je pridiga z ostalimi opravili odvijala v podružničnih cerkvah, v župnijski cerkvi je bila maša z razlago evangelija in ostalimi nagovori. V župniji niso poznali nobenega javnega pohujšanja. Podružnice je po njihovem vedenju vzdrževal komtur nemškega viteškega reda, niso pa vedeli, če imajo posamezne cerkve kaj lastnine. Cerkvene račune so vsako leto pregledali metliški prošt, ključarji in domači župnik. V primeru, da je ostalo kaj denarja, so ga v prisotnosti imenovanih dobro zaklenili v blagajno.

Kaplan Jakob Rom se je pohvalno izrazil o župniku. Sam je imel pridige in katehezo le izjemoma. Ni imel nobenih pripomb nad izvajanjem zakramentov. Za previdevanja ni računal nič, za dajanje sv. popotnice pa je prejemal 4 denariče. Z ostalimi duhovniki se je dobro razumel. Njegova plača v obliki odmerjene bere v žitu in vinu je brez opravljenih sv. maš znašala 100 goldinarjev, za prehrano in stanovanje v župnišču pa je plačeval 60 goldinarjev.

Župnika je pohvalil tudi vikar Jožef Mihelčič. Sam ni imel nobenih pripomb v zvezi s previdevanjem bolnikov in izvrševanjem zakramentov. Pritoževal pa se je nad župnikovo pomočjo pri spovedovanju. Ko je v župnijski cerkvi potekala slovesnost, župnik z drugimi duhovniki ni želel sedeti v spovednici, sam pa je moral spovedovati do poldneva. Nihče ni umrl brez prejema zakramentov, prav tako ni poznal nobenega javnega pohujšanja. Ko so se slovesnosti vršile v župnijski cerkvi, je za vernike pripravljal nagovore. Njegova plača (od beneficija) je znašala 39 goldinarjev, za kar je moral opraviti tedensko pet maš. Na hrani in prenočišču je bil v župnišču pri župniku.

Mihael Krotec, beneficiat pri cerkvi sv. Duha v mestu, tudi ni imel pripomb nad delom župnika in ostalih duhovnikov. Krščanski nauk je učil tudi sam, in sicer ob nedeljah popoldne. Beneficij, ki ga je upravljal, je ustanovila družina iz Semiča, z obveznostjo obhajanja 12 maš na mesec: dveh tedensko v

85 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 124, 133–142.

podružnični cerkvi sv. Duha in ene v župnijski cerkvi pri oltarju Blažene Device Marije. Obveznost beneficiata je bila tudi pomoč župniku pri dušnem pastirstvu in poučevanje kateheze. Dohodke beneficiata so predstavljali pridelki in desetine od posameznih podložnikov, skupaj letno 100 goldinarjev.

Župnik Jurij Goimerc je bil zadovoljen s farani, ki so bili učeni in poslušni. Cerkve niso imele lastnih dohodkov, temveč so se vzdrževale s pomočjo miloščine vernikov. Njegova plača je letno znašala brez prostih maš 380 goldinarjev. Duhovne vaje je opravljal doma v obliki nagovorov. V župniji niso prirejali iger, niti ni bilo nočnih procesij. Tu je živelo 2.450 za spoved primernih faranov in 500 neprimernih; vsi, razen enega, so se udeležili velikonočne spovedi. Slednjemu je bila zato naložena cerkvena kazen. V letu dni je bilo krščenih in rojenih 120 zakonsko rojenih otrok. Rojen je bil tudi en nezakonski otrok, starša sta bila kaznovana. Nihče ni umrl brez krsta. Babice so bile izprašane. Poročilo se je 28 parov, umrlo pa je 110 vernikov, ki so bili vsi previdenci, razen enega, ki je bil umorjen.

V župnijski cerkvi sta stali dve spovednici. Ženske so se spovedovale tudi izven spovednic, vendar zgolj v cerkvi. Maševalo se je vedno ob določeni uri, poleti zjutraj ob sedmih, pozimi ob osmih, v župnijski cerkvi drugič vedno ob desetih. Župnik je v svoji službi imel žensko kanonične starosti, ki je bila na dobrem glasu. Najsvetejše je izpostavljal večkrat letno ter tudi ob četrtkih in četrto nedeljo v mesecu, ko je bil praznik bratovščine Krščanske vere. Po njegovem mnenju je bil pri faranih priljubljen. Poleg naštetih duhovnikov je v župniji deloval še Gašper Mihelič, ki je opravljal službo grajskega duhovnika pri gospodu Ruessu pl. Ruessensteinu. Vsi so bili dobri in poslušni, razen beneficiata, ki se je stalno prepiral z meščani zaradi študija poslovanja.

Po opravljeni vizitaciji je nadškof župniku Goimercu naročil upoštevati sledeče:

Vsa portatila na oltarjih župnijske cerkve je bilo treba utrditi in zravnati z višino oltarnih miz, da ne bo več nevarnosti padca kelihov. Na glavnem oltarju je bilo treba postaviti križ nad tabernakelj in tudi na vrata tabernaklja, skladno z navodili papeža Benedikta XIV. Na novo je bilo treba pozlatiti en kelih. Treba je bilo ločiti vazice za sv. olja, ki so jih duhovniki uporabljali pri delitvi poslednjega maziljenja, od tistih, ki so jih uporabljali katehumeni. Prti stranskih oltarjev so morali bili celi in čisti, prav tako tudi ostala cerkvena oprema, ki se je uporabljala pri bogoslužju. V krstilnici je bilo treba obesiti sliko Janeza Krstnika, ki krščuje Jezusa Kristusa, in stoječ vrč zraven srebrnega ali bakrenega vrčka za prestrezanje krstne vode. Za primernejšo shranjevanje vrčkov za sv. olja in burz z oljem za previdevanje je bilo treba pri glavnem oltarju na evangelijski strani postaviti omarico, ki je morala biti znotraj poslikana ali oblečena s primernim blagom, vrata pa so se morala dobro zapirati. Spovednica je bila ena in pravilno opremljena s seznamu škofu pridržanih grehov.

Ob nedeljah in praznikih, ko so se sv. opravila z mašo odvijala na podružnicah, je bilo mašo potrebno opraviti tudi v župnijski cerkvi, skupaj z razlago evangelija in poučevanjem krščanskega nauka. Tržne dneve (sejme), ki so se v mestu odvijali ob nedeljah, tj. ob dneh, ki so posvečeni Bogu, je bilo treba prestaviti na torek ali sredo, *da domačini in tujci ne bodo »bežali« od udeležbe pri maši.*

Za pospeševanje vere in kesanja ustanovljeni bratovščini Krščanske vere je nadškof podelil popoln odpustek. Župnik in kaplani so morali pomagati vikarju pri spovedovanju v spovednici, kamor so po navodilu morali iti že zgodaj, da se je množica vernikov lahko spovedala. Na pomoč so morali poklicati tudi tuje spovednike, da ne bi nihče ostal brez spovedi.

Duhovniki so morali biti trezni in pohlevni, še posebej beneficiat pri sv. Duhu.

Vizitacija leta 1771[86]

Škof Edling je župnijo v Črnomlju vizitiral 26. junija 1771. Župnijo je tedaj vodil vikar (*vicarius perpetuus*) Janez Krstnik Nemanič.

Župnijska cerkev je bila posvečena apostoloma sv. Petru in Pavlu. V njej je stalo pet oltarjev, pri njej pa sta delovali tudi bratovščini Rešnjega telesa in Krščanske ljubezni. Župnija je imela 14 podružnic: nič več se ne omenja cerkve sv. Duha v Črnomlju, Naše Ljube Gospe v Vojni vasi, sv. Fabjana in Sebastjana v Predgradu, sv. Jakoba v Naklu in sv. Marije Magdalene v Tuševem Dolu.

Vikar Nemanič je zatrdil, da so vsi duhovniki v župniji dobri in vestno opravljajo svojo službo. Tudi farani so dobri kristjani.

Kaplan Jakob Rom ni poznal nobenega pohujšanja v župniji, katehezo je vršil ob nedeljah, po njej pa molil rožni venec z litanijami. Enako je odgovoril tudi vikar Janez Krstnik Konda. Z duhovniki so bili zadovoljni tudi ključarji in meščani. Ti so po njihovem mnenju katehezo in pridige vršili z odliko.

Po odgovoru vikarja Nemaniča je katehezo na podružnicah opravljal tudi sam skupaj z drugimi duhovniki. V župniji ni bilo iger, niti nočnih procesij. Primernih za spoved in prejem obhajila je bilo 2.588 vernikov, neprimernih za prejem obhajila pa 42. V letu dni je bilo rojenih 155 zakonskih otrok, nezakonskega ni bilo. Babice so bile izprašane. Poročilo se je 19 parov, umrlo pa je 51 vernikov, od tega dva, ki sta umrla nenadne smrti, nista bila previdena.

86 AAG, Atti pastorali di Attems, 26 (41), str. 48–51v.

V župnijski cerkvi so stale štiri spovednice. Ob večjih shodih so se ženske spovedovale tudi izven spovednic. Duhovne vaje so duhovniki opravljali ob primernem času vsak posebej, za farane jih leta 1771 ni bilo. Včasih je župnik prodal tudi vino. Najsvetejše je izpostavljal večkrat na leto, vsak torek in v osmini Rešnjega telesa, ob bratovščinskih praznikih in zadnje tri dni v predpostnem času. Pridigal je običajno ob praznikih in to pol ali tri četrt ure. Nikoli ni odšel iz župnije.

V času vizitacije je škof Edling birmal 1.254 vernikov.

Po nekaj tednih je v Črnomelj prišel sledeč dekret z navodili:

Prostor pred glavnim oltarjem se je oklepal višjega mesta, je dovolj širok in prostoren. Okrasiti in pozlatiti je bilo treba vrata tabernaklja. Naročeno je bilo, da morajo biti vratca, ki zapirajo monštranco, močnejša, da se lahko bolje zapirajo. Spovednice je bilo potrebno prestaviti iz kota na bolj vidno mesto. Župniku je bilo zabičano, da vsako leto v skladu z nadškofijskimi dekreti s farani opravi duhovne vaje. Vernike je bilo treba omehčati z asketskimi govori in doseči, da se poboljšajo. Prav tako je bilo treba večkrat letno izpostavljati Najsvetejše.

Sklep

Belokranjski župljani so bili na splošno pobožni, nepravilnosti skoraj ni bilo. Njihovi duhovni pastirji so bili večinoma zgledni; najdemo sicer tudi kakšno izjemo. Med slabostmi tako duhovščine kot vernikov pa moramo omeniti preveliko »žejo« posameznikov. Glede na to, da je v pokrajini ogromno vinogradov, tega sicer ni težko razumeti. Podobne razmere so vladale na celotnem območju Dolenjske oziroma v vinorodnih krajih nadškofije. O tem pričajo številna mesta v vizitacijskih zapisnikih, ki jih hrani Nadškofijski arhiv v Gorici.[87] O prebivalcih Dolenjske npr. nadškof Attems v svojem poročilu Ad limina iz leta 1754 pravi: »*Na Dolenjskem je ljudstvo leno, vendar trdno v veri ...*«.[88]

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AAG – Archivio Archivescovile di Gorizia
Atti pastorali di Attems, 7 (22), 15 (30), 18 (33), 26 (41)
Pratiche del Attems, b. 1, Schede in preparazione per la visita pastorale del (?) a Planina e nella Carniola, Num. 5, Tabella pro visitatione episcopali praeparanda; Num. 6. Tabella pro actuali visitatione episcopali
Pratiche del diocesi relazioni al 1754–1767, N. 1
AAU – Archivio Archivescovile Udinese
ACAU, b. 753
ASV – Archivio Segreto Vaticano
S. C. Concilii, Rel. dioec., Goritien., b. 368, Relatio ad limina 1754, 1759, 1765, 1773
ÖStA, AVA – Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv
Alter Cultus, Sign. 29 Görz, Fasz. 82

INTERNET

http://212.77.1.245/news_services/bulletin/news/18219.php?index=18219&po_date=07.04.2006&lang=it (18. 8. 2009)
http://www.totustuustools.net/concili/ (5. 1. 2010)

LITERATURA

Attems, Karel Mihael: *Slovenske pridige*. Za prvo objavo pripravila in s spremnimi besedili opremila Lojzka Bratuž. Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1993 (Knjižna zbirka Kulturna dediščina).
Baraga, France: Vizitacijski zapisniki župnij tolminskega arhidiakonata 1751–1756. *Tolminski zbornik*. Tolmin : Občina, 1997, str. 119–144.
Baraga, France: *Župnija Miren skozi stoletja*. Miren : Župnija, 2009.
Benedik, Metod: Protireformacija in katoliška prenova. *Zgodovina Cerkve na Slovenskem* (ur. Metod Benedik). Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 113–152.
Bergamini, Giuseppe: La soppressione del patriarcato di Aquileia in alcune opere d'arte friulane e in un dipinto di Placido Costanzi. *Vultus Ecclesiae*, 2, 2001, str. 21–27.
Bratuž, Lojzka: *Manoscritti sloveni del Settecento : omelie di Carlo Michele d'Attems (1711–1774), primo arcivescovo di Gorizia*. [Udine] : Istituto di lingue e letterature dell'Europa orientale, 1993 (Collana dell'Istituto di lingue e letterature dell'Europa orientale / Università di Udine. Sezione di slavistica; 6).
Del Negro, Pietro: Venezia e la fine del patriarcato di Aquileia. *Carlo Michele d'Attems, primo arcivescovo di Gorizia (1752–1774), fra curia romana e stato absburgico. 2, Atti del convegno* (ur. Luigi Tavano in France M. Dolinar). Gorizia : Istituto di storia sociale e religiosa : Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei, 1990, str. 31–60.
Die Bischöfe des Heiligen römischen Reiches 1648 bis 1803: ein biographisches Lexikon (ur. Erwin Gatz). Berlin : Duncker & Humbolt, 1990.

[87] Glej seznam vizitacij na koncu pri virih.
[88] ASV, S. C. Concilii, Rel. dioec., Goritien., busta 368, Relatio ad limina 1754, 14v. Kopija omenjene relacije se hrani tudi v: AAG, Pratiche del diocesi relazioni al 1754–1767, N. 1.

Dolinar, France Martin: Fiziognomija in struktura nove goriške nadškofije. *Carlo Michele d'Attems, primo arcivescovo di Gorizia (1752–1774), fra curia romana e stato absburgico. 2, Atti del convegno* (ur. Luigi Tavano in France M. Dolinar). Gorizia : Istituto di storia sociale e religiosa : Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei, 1990, str. 183–198.

Dolinar, France Martin: Jožefinizem in janzenizem. *Zgodovina Cerkve na Slovenskem* (ur. Metod Benedik). Celje : Mohorjeva družba, 1991, str. 153–171.

Dolinar, France Martin: Marotti, Georg Xaver. *Die Bischöfe des Heiligen römischen Reiches 1648 bis 1803: ein biographisches Lexikon* (ur. Erwin Gatz). Berlin : Duncker & Humbolt, 1990, str. 296.

Dolinar, France Martin: Oglejski patriarhat in Slovenci do ustanovitve goriške nadškofije. *Goriški letnik*, 29, 2002, str. 67–81.

Dolinar, France Martin: *Slovenska cerkvena pokrajina*. Ljubljana : Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkve, 1989 (Acta Ecclesiastica Sloveniae; 11).

Edelmayer, Friedrich: La Casa d'Austria e la fine del patriarcato di Aquileia. Argomenti e polemiche. *Aquileia e il suo patriarcato Memorie Storiche Forogiuliesi. Giornale della Deputazione di Storia Patria per il Friuli*, LXXX, 2000, str. 555–580.

Edelmayer, Friedrich: La soppressione del patriarcato di Aquileia. *Patriarchi : quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale* (ur. Sergio Tavano in Giuseppe Bergamini). Milano : Skira, 2000, str. 399–401.

Franz, Monika: Die Gründung der Erzdiözese Görz nach Wiener archivalischen Quellen. *Carlo Michele d'Attems, primo arcivescovo di Gorizia (1752–1774), fra curia romana e stato absburgico. 2, Atti del convegno* (ur. Luigi Tavano in France M. Dolinar). Gorizia : Istituto di storia sociale e religiosa : Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei, 1990, str. 153–182.

Hierarchia Catholica medii aevi: sive, summorum pontificum, S.R.E. Cardinalium, ecclesiarum antistitum series: e documentis tabularii praesertim Vaticani, 4: 1592–1667. Monastarii: Sumptibus Librariae Regensbergianae, 1935 [i. e. 1960].

Jan, Zoltan: Italijanska študija Lojzke Bratuž o slovenskih predigah goriškega nadškofa. *Jezik in slovstvo*, 39, 1993/94, št. 7–8, str. 354–358.

Klinec, Rudolf: *Zgodovina goriške nadškofije*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1951.

Krajevni leksikon dravske banovine. Ljubljana : Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine, 1937.

Kralj, Franc: 250-letnica goriške nadškofije. *Goriški letnik*, 29, 2002, str. 263–280.

Kušej, Rado: *Cerkveno pravo katoliške in pravoslavne cerkve: s posebnim ozirom na razmere v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*. Ljubljana : Juridična fakulteta, 1923 (Učbeniki/Juridična fakulteta v Ljubljani; knj. 2).

Lavrič, Ana: Vizitacije kot vir za slovensko zgodovino. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp, Ferdo Gestrin, Janez Marolt in Darja Mihelič). Ljubljana : ZRC SAZU, 1996, str. 483–491.

Maček, Jože: *Mašne in svetne ustanove na Kranjskem in v Avstrijski Istri: urejanje, državni nadzor in premoženje duhovnih in svetnih ustanov pri cerkvah na Kranjskem in Avstrijski Istri do leta 1809: pripevek k obravnavi državnega cerkvenstva na Kranjskem*. Celje : Društvo Mohorjeva družba : Celjska Mohorjeva družba, 2005.

Makarovič, Gorazd: *Slovenci in čas. Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja*. Ljubljana : Krtina, 1995 (Knjižna zbirka Krt; 94).

Martina, Alessandra: Karel Mihael iz rodovine grofov Attems. Biografski oris. *Carlo Michele d'Attems, primo arcivescovo di Gorizia (1752–1774), fra curia romana e stato absburgico. 2, Atti del convegno* (ur. Luigi Tavano in France M. Dolinar). Gorizia : Istituto di storia sociale e religiosa : Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei, 1990, str. 33–44.

Ožinger, Anton: Kriza cerkvenega življenja in reformacija na Slovenskem. *Zgodovina Cerkve na Slovenskem* (ur. Metod Benedik). Celje : Mohorjeva družba, 1991, str. 93–112.

Paolin, Giovanna: Il patriarcato in età moderna. *Patriarchi : quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale* (ur. Sergio Tavano in Giuseppe Bergamini). Milano : Skira, 2000, str. 341–343.

Patriarchi : quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale (ur. Sergio Tavano in Giuseppe Bergamini). Milano: Skira, 2000.

Šematizem ljubljanske nadškofije. Ljubljana : Nadškofijski ordinariat, 1993.

Tavano, Luigi: Attems, Karel Michael Reichsgraf von. *Die Bischöfe des Heiligen römischen Reiches 1648 bis 1803: ein biographisches Lexikon* (ur. Erwin Gatz). Berlin : Duncker & Humbolt, 1990, str. 17–18.

Tavano, Luigi: *Dalla "Domus presbyteralis" (1757) al seminario centrale di Gorizia (1818) : pastoralità e statalismo a confronto*. Gorizia : Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 1985 (Fonti e studi di storia sociale e religiosa; 2[b]).

Tavano, Luigi: *La diocesi di Gorizia 1750–1947*. Mariano del Friuli (GO) : Istituto di Storia Sociale e Religiosa : Edizioni della Laguna, 2004.

Tavano, Luigi: Prvi goriški nadškof Karel Mihael grof Attems (1711–1774) in Slovenci. *Zgodovinski časopis*, 44, 1990, št. 3, str. 387–392.

Tavano, Sergio: *Da Aquileia a Gorizia : scritti scelti.* Trieste : Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia, 2008 (Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia. Serie seconda, Studi; vol. 17).

Tavano, Sergio: Dal patriarcato a due arcidiocesi. *Memorie Storiche Forogiuliesi. Giornale della Deputazione di Storia Patria per il Friuli*, LXXXII, 2002, str. 257–265.

Trebbi, Giuseppe: Alle origini dell' arcidiocesi di Gorizia: il dibattito al tempo di Francesco Barbaro. *L'arcidiocesi di Gorizia dall'istituzione alla fine dell'Impero asburgico (1751–1918)* : [atti del Convegno internazionale] : Gorizia, 29 novembre–1 dicembre 2001] (ur. Joško Vetrih). [Udine] : Forum, 2002, str. 1–25.

Trebbi, Giuseppe: Francesco Barbaro. *Patriarchi : quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale* (ur. Sergio Tavano in Giuseppe Bergamini). Milano : Skira, 2000, str. 347.

Zakonik cerkvenega prava = Codex iuris canonici. Ljubljana : Družina, 2006[2].

Žnidaršič Golec, Lilijana – Volčjak, Jure: Videm, Italija. *Obvestila Arhiva Republike Slovenije*, 22, 2006, št. 2, str. 46–70.

SUMMARY

White Carniola in visitation minutes of the Archbishop of Gorizia, Karl Michael Attems (1752–1774)

After the abolition of the Patriarchate of Aquileia in 1751 White Carniola fell under ecclesiastical jurisdiction of the newly established Archdiocese of Gorizia and remained there until 1787. After appointing Karl Michael Attems as the first Archbishop of Gorizia, Pope Benedict XIV entrusted him with the visitation of the new and extensive archdiocese as his primary task, since the territory of the new archdiocese had long not been subject to a thorough inspection by the ordinary.

White Carniola territorially belonged to the German order of knights seated in Metlika. While the Archbishop of Gorizia only exercised ecclesiastical authority over the five White Carniolan parishes, i.e. Črnomelj, Metlika, Podzemelj, Semič and Vinica, the secular power remained in the hands of the Teutonic Knights.

During the twenty-five-year episcopacy of Archbishop Attems the territory of White Carniola was subject to visitation three times: in 1753, 1761 and for the last time in 1771. While the first two visitations were carried out by the ordinary Attems and his two assistants, the last one was performed by his auxiliary bishop Rudolf Edling due to Attems's weakened state. On each visitation the observed conditions were minutely registered in special protocols which are presently kept by the Archiepiscopal Archives of Gorizia. Several scientific disciplines draw on the visitation minutes presented here as an invaluable source of historical developments that took place in the second half of the 18th century, but until now their contents have remained largely unknown to Slovenian public. The paper at hand therefore seeks to complete the knowledge of ecclesiastical matters in the »white« province on the southern side of the Gorjanci Hills, which throughout centuries attracted the interest of several ecclesiastical princes.

1.03 Kratki znanstveni prispevek UDK 27-726.3(497.434)"1753/1771"

Prejeto: 30. 8. 2010

Jure Volčjak

univ. dipl. zgodovinar, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI–1127 Ljubljana
e-pošta: jure.volcjak@gov.si

Dušni pastirji v Beli krajini med letoma 1753 in 1771

IZVLEČEK

Prispevek poskuša ponovno odkriti že zdavnaj pozabljene življenjske poti belokranjskih duhovnikov, delujočih v času prvega goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa. Članek je treba brati kot dopolnilo in v nekaterih pogledih nadgradnjo članka Bela krajina v vizitacijskih zapisnikih goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa (1752–1774) v pričujoči številki Kronike. Pri sestavi biogramov so nam bili v pomoč vizitacijski zapisniki, ki se hranijo v Nadškofijskem arhivu v italijanski Gorici, ordinacijski zapisniki iz videmskega in goriškega Nadškofijskega arhiva, številne matične knjige iz ljubljanskega Nadškofijskega arhiva ter tudi nekateri objavljeni arhivski viri.

KLJUČNE BESEDE
duhovniki, biogrami, Bela krajina, Črnomelj, Metlika, Podzemelj, Semič, Vinica

ABSTRACT

PASTORS IN WHITE CARNIOLA BETWEEN 1753 AND 1771

The paper seeks to recall the long forgotten lives of White Carniolan priests who worked during the episcopacy of the first Archbishop of Gorizia, Karl Michael Attems. The paper ought to be viewed as a supplement and, in some respects, an upgrade to the article on White Carniola in visitation minutes of the Archbishop of Gorizia, Karl Michael Attems (1752–1774) featured in the current volume of Kronika. The composition of biograms drew heavily on the visitation minutes housed by the Archdiocesan Archives of Gorizia, ordination minutes from the Archdiocesan Archives of Udine and Gorizia, numerous civil registers from the Archdiocesan Archives of Ljubljana, and a number of other published archival sources.

KEY WORDS
priests, biograms, White Carniola, Črnomelj, Metlika, Podzemelj, Semič, Vinica

Uvod

Belokranjske župnije so bile že zelo zgodaj dodeljene nemškemu viteškemu redu (križnikom).[1] Redovni komtur je prek svojega prošta, ki si je domovanje končno uredil v Metliki, nadziral imenovanja v vse cerkvene službe. S tega vidika je razumljivo, da je v literaturi zapisano, da so bili praktično vsi dušni pastirji, ki so delovali v Beli krajini, pripadniki križnikov.[2] Še več. V obdobju, ki ga obravnavamo, tj. v tretji četrtini 18. stoletja, so bili praktično skoraj vsi sami domačini, rojeni v prostoru južno od Gorjancev.

Belokranjski dušni pastirji so v času svojega življenja med Belokranjci odigrali pomembno vlogo. Eni so bili sicer pomembnejši, drugi manj, eni so bili goreči dušni pastirji, drugi pa so svoj pečat pustili drugje. Vsem pa je skupna usoda: z leti je za vsemi ugasnil spomin, ne glede na njihova dela. Vsi so se po svoje trudili za blagor naših prednikov, ki jim je bila vera sveta. Spremljali so jih od rojstva do smrti, v dobrem in slabem. In taki, dobri in slabi, so bili tudi sami; kljub svojemu stanu so bili samo ljudje.

Belokranjski duhovniki so cerkvene redove večinoma prejemali na prostoru svoje matične, goriške nadškofije, pri nekaterih pa je bil zaradi bližine zelo priljubljen tudi Zagreb. V Zagrebu so se sicer bolj množično posvečali v času oglejskega patriarhata. V začetku 18. stoletja sta bila priljubljena še dva kraja, kjer so radi prejemali posvečenja: Novo mesto, kjer je bil v obravnavanem času prošt Jurij Marottti hkrati pičenski škof, in Senj. Včasih najdemo tudi kakšnega klerika, ki je redove prejel v Ljubljani ali Gradcu, toda teh je bilo zelo malo.

Skoraj vsi belokranjski duhovniki so bili člani duhovniške bratovščine sv. Mihaela, ki je bila ustanovljena v drugi polovici 17. stoletja v Mengšu.

Kot zanimivost, ki bi jo bilo treba podrobneje raziskati, velja zapisati sledeče. Še v času oglejskega patriarhata so se mnogi kandidati za duhovniški poklic iz Bele krajine, posebej še iz Semiča, Vinice in Podzemlja,[3] deklarirali za Hrvate, za Kranjce redko. V prvi polovici 18. stoletja je deklariranih Hrvatov vedno manj, po ukinitvi oglejskega patriarhata 1751 pa »Hrvatov« praktično ni več, so le Kranjci, le tu in tam je kakšna izjema.[4]

V obravnavanem obdobju devetnajstih let, med letoma 1753 in 1771 oziroma med prvo in zadnjo pastoralno vizitacijo v času prvega goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa, je v Beli krajini delovalo preko 38 duhovnikov. Za večino nam je uspelo dobiti vsaj osnovne podatke o njihovi življenjski poti. Glede na pregledano arhivsko gradivo pa se zavedamo, da smo zagotovo zgrešili še kakšnega dušnega pastirja, ki je v obravnavanem času deloval med verniki Bele krajine. Njegova usoda bo razkrita kdaj v prihodnosti ob drugi priložnosti.

Pri večini duhovnikov smo skušali prikazati njihovo življenjsko pot do smrti, pri nekaterih žal to ni bilo mogoče zaradi različnih vzrokov, to naj bo prav tako naloga za prihodnost.

Biogrami duhovnikov so deloma sestavljeni s pomočjo podatkov iz Pokornove zapuščine, hranjene v ljubljanskem nadškofijskem arhivu. Žal so se ti podatki do sedaj že velikokrat izkazali za nepopolne, včasih tudi napačne, zato je treba kraje službovanja pri obravnavanih duhovnikih jemati s previdnostjo.

Biogrami duhovnikov[5]

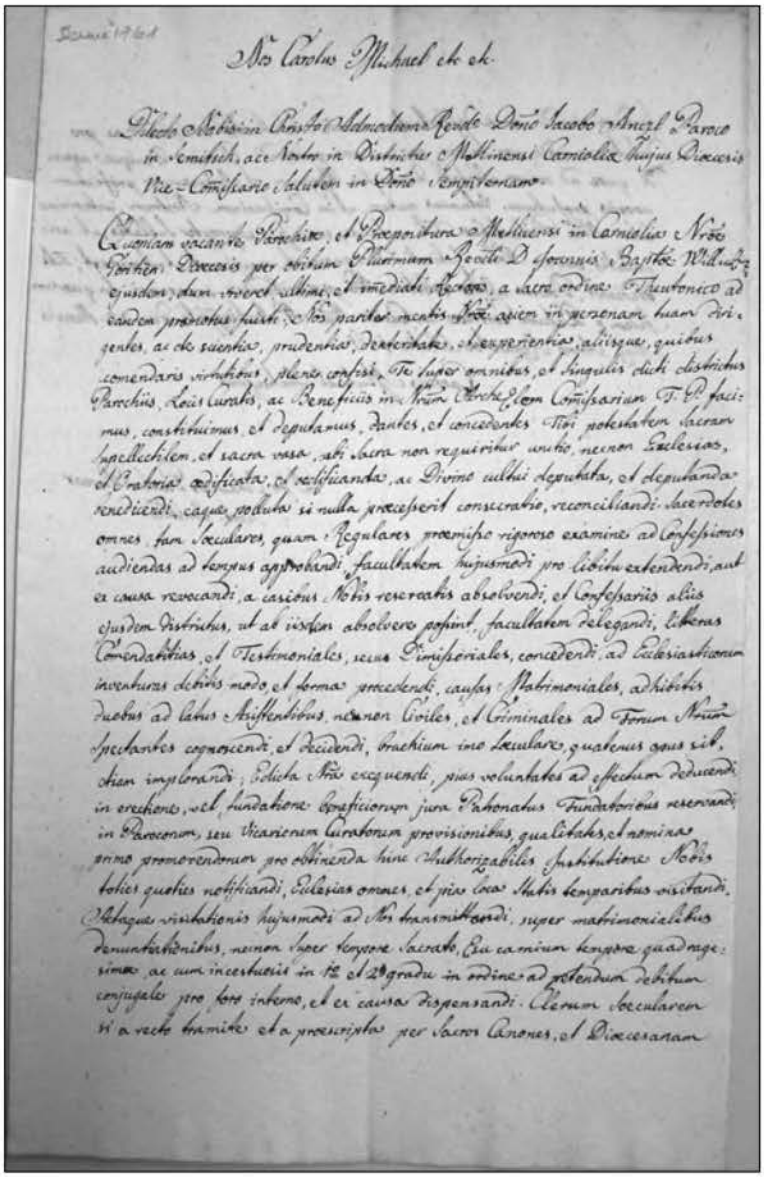
ANZL Jakob

Jacobus Anzl

Jakob Anzl je bil Kranjec, rojen 27. decembra 1725 v župniji Semič, *ex Purga*.[6] Bil je član nemškega viteškega reda. Študiral je filozofijo in teologijo. Posvečen je bil v Vidmu konec leta 1748 na mizni naslov nemškega viteškega reda na Dunaju, kjer je dovršil bogoslovje.[7] Ker se je očitno že slutilo, da bo v Gorici v kratkem ustanovljena škofija, je bil v avgustu ali septembru 1748 kot akolit izprašan še v ostalih stopnjah duhovništva naenkrat.[8]

V dušnem pastirstvu je deloval od leta 1750 dalje. Med julijem 1750 in septembrom 1751 je bil vikar v Metliki,[9] v času prve Attemsove vizitacije leta 1753 je bil metliški kaplan,[10] od sv. Jurija 1756 (24. aprila) do julija 1761 pa semiški župnik.[11] Kot semiški župnik se je leta 1759 včlanil v duhovniško bratovščino sv. Mihaela v Mengšu.[12] Maja 1761 ga je vrhovni komtur nemškega viteškega reda Johann grof Harrach imenoval za metliškega prošta, župnika in dekana.[13] Umrl je v Metliki oktobra 1801

1 O cerkveni upravi v Beli krajini več Matjaž Ambrožič v pričujoči številki Kronike.
2 Slednje bi bilo treba sicer bolj podrobno raziskati.
3 Velja tudi za župnijo Poljane (Stari trg ob Kolpi).
4 Leta 1747 se Jakob Rom navaja kot Hrvat, leta 1751 pa kot Kranjec. Prim. AAU, ACAU, Ordinazioni sacre 1742–1749, busta 639, 1747, Clerici a parte Imperii examinandi pro sacris ordinibus de mense augusti 1747; AAG, Protocollum confesso. ordinationum a die 1. septem. anni 1750 usque ad 22. december 1764, Nr. 1, str. 293.
5 Originalne zapise imen in priimkov navajamo samo pri tistih duhovnikih, ki se omenjajo v pastoralnih vizitacijah nadškofa Attemsa.
6 NŠAL, ŽA Semič, RMK 1705–1732, str. 330.
7 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 379, Semič, C.
8 AAU, ACAU, Ordinazioni sacre 1742–1749, busta 639, Clerici a parte Imperii examinandi pro sacris ordinibus de mensis augusti et septembris 1748.
9 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Metlika, D.
10 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 105v.
11 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 379, Semič, C.
12 Prim. Duhovniška bratovščina sv. Mihaela v Mengšu, št. 28, str. 448; NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 379, Semič, C. Več o sami bratovščini in njenih članih glej imenovani prispevek v *Zgodovinskem zborniku*.
13 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 144.

Imenovanje Jakoba Anzla za župnika v Metliki (NŠAL, ŠAL/Ž, Semič, fasc. 296, 1761).

»*vsled 4 dnevnega bljuvanja, zaspanosti in kapi*«.[14] Po F. Pokornu naj bi bil pokopan na pokopališču pri Treh farah dne 13. oktobra 1801 v starosti 76 let.[15]

ANZL Jakob
Jacobus Anzl/Anzel

Po rodu je bil Kranjec, rojen leta 1745 v župniji Semič. Prvo tonzuro in štiri nižje redove je prejel 25. septembra 1768 v goriški nadškofovi kapeli, mizni naslov in subdiakonat pa na istem mestu skoraj natanko čez leto dni, tj. 23. septembra 1769. Sedem mesecev pozneje, 14. aprila 1770, mu je nadškof Attems v goriški stolnici podelil še diakonat.[16] Mašniško posvečenje je moral prejeti kmalu zatem, saj naj bi že od sredine leta 1770 opravljal službo metliškega vikarja.[17] Leta 1793 je bil semiški kaplan.[18]

14 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Metlika, J; ŠAL/ŽA, Semič, Razne knjige, fasc. 1, Zgodovina župnije Semič – pregled duhovnikov, str. 14.
15 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Metlika, J; Podzemelj, str. 8.
16 AAG, Protocollum ordinationum ab anno 1765 usque ad annum 1824, Nr. 3, A.
17 AAG, Atti pastorali di Attems, 26 (41), str. 60v.
18 NŠAL, ŠAL/ŽA, Semič, Razne knjige, fasc. 1, Zgodovina župnije Semič – pregled duhovnikov, str. 16; ŠAL/Ž, fasc. 200, Tabella menstrua de statu parochiae Semizensis (1793).

BAXA Matija
Mathias Baxa
Leta 1771 se omenja kot grajski duhovnik (sacelan) na gradu Gradac.[19]

BELKOVEC Janez
Rojen je bil leta 1685 v Hrastu pri Vinici. V duhovnika je bil posvečen leta 1712. Umrl in pokopan je bil na Vinici 11. junija 1764.[20]

BILIČIČ Janez Krstnik
Joannes Baptista Bilicziz
Rojen je bil okoli leta 1704. Bil je član nemškega viteškega reda. Študiral je filozofijo in moralno teologijo. Posvečen je bil okoli leta 1728, ko se je tudi podal v dušno pastirstvo. Med 29. junijem 1728 in 10. decembrom 1731 je bil koadjutor v Metliki. Junija 1733 in oktobra 1737 je bil nekaj časa substitut (namestnik) metliškega kaplana.[21] Med 10. decembrom 1731 in majem 1733 je bil sopomočnik v Semiču, nato pa od oktobra 1733 do sv. Uršule (21. oktobra) 1737 kaplan. Potem je imel dopust, da je napravil noviciat nemškega viteškega reda. Sledila je ponovna služba kaplana v Semiču, in sicer od januarja 1738 do aprila 1740, nato pa eno leto v Črnomlju. Kot črnomaljski kaplan je 8. maja 1741 pristopil k mengeški bratovščini sv. Mihaela.[22] V času prve Attemsove vizitacije leta 1753 je bil metliški župnik in prošt celotnega belokranjskega okrožja. Na to mesto je bil imenovan na dan sv. Lovrenca, tj. 10. avgusta 1741.[23] To funkcijo je opravljal do smrti 28. februarja 1761.[24] Pokopan naj bi bil pri Treh farah 1. marca 1761.[25]

BILIČIČ Jožef
Josephus Biliziz
Po rodu naj bi bil iz župnije Metlika, rojen verjetno leta 1726. V nemški viteški red v Metliki je stopil leta 1737. Noviciat je opravil na Dunaju 6. maja 1738, preoblekel ga je Janez Krstnik de Firmberg, župnik v Gumpoldskirchnu. Mašniško posvečenje je prejel leta 1739 v dunajski cerkvi sv. Elizabete. Od tega leta je deloval v dušnem pastirstvu,[26] od leta 1753 dalje pa je opravljal službo metliškega zorničarja.[27] Leta 1761 je bil vikar na Vinici, kar je verjetno ostal do leta 1766.[28]

FABIC Janez
Joannes Fabiz
Leta 1761 se omenja kot vikar v Podzemlju.[29]

GOIMERZ Jurij
Georgius Goimerez/Goimertz/Goimerz
Po rodu je bil Kranjec, rojen verjetno leta 1722 v župniji Metlika. Študiral je filozofijo in moralno teologijo. V duhovnika naj bi bil posvečen leta 1746 v Vidmu na naslov mesta Metlike, v dušno pastirstvo pa se je podal leta 1748/49, ko je bil imenovan za zorničarja v Metliki.[30] To službo je opravljal do aprila leta 1750.[31] Vmes je bil tudi vikar v Semiču, med letoma 1757 in 1760 pa kaplan v Črnomlju.[32] Med majem 1759 in aprilom 1760 je bil kaplan v Podzemlju,[33] med letoma 1760 in 1766 pa župnik v Črnomlju.[34] Med letoma 1766 in 1779 je bil nadžupnik pri Veliki Nedelji na Štajerskem.[35] Umrl je v Metliki kot upokojeni metliški župnik 1. septembra 1787.[36]

GRAHEK Jurij
Georgius Grahak
Po rodu bil Kranjec, rojen v župniji Črnomelj, verjetno leta 1705.[37] Študiral je filozofijo in moralno teologijo.

V dušno pastirstvo se je verjetno podal okoli leta 1730. Nekaj mesecev v letu 1732 je bil župnikov vikar v Semiču, pozneje tudi kaplan in provizor.[38] Od aprila 1740 do aprila 1756 je bil semiški kaplan,[39] med februarjem 1755 in aprilom 1756 tudi semiški administrator, potem pa črnomaljski župnik do leta 1759.[40] Od leta 1759 do smrti 18. marca 1760 je bil župnik v Podzemlju.[41] Od leta 1742 je bil tudi član bratovščine sv. Mihaela v Mengšu.[42]

19 AAG, Atti pastorali di Attems, 26 (41), str. 57; Ambrožič, Hišni kaplani, str. 384, še posebej op. 3.
20 NŠAL, ŽA Vinica, MMK 1726–1784.
21 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Metlika, B; šk. 379, Semič, B.
22 Prim. Duhovniška bratovščina sv. Mihaela v Mengšu, št. 27, str. 431; NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 379, Semič, B; ŠAL/ŽA, Semič, Razne knjige, fasc. 1, Zgodovina župnije Semič – pregled duhovnikov, str. 13.
23 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 105.
24 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Metlika, C.
25 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Metlika, H.
26 NŠAL, ŠAL/ŽA, Semič, Razne knjige, fasc. 1, Križniški red: listine, pravila, obred sprejema novih članov do 1738.
27 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 144.
28 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 127; 26 (41), str. 52v.
29 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 127.
30 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 105v.
31 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Metlika, D.
32 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 379, Semič, G.
33 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Podzemelj, str. 4.
34 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 136; NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 379, Semič, G.
35 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 379, Semič, G. Glej tudi Slekovec, *Odlični Kranjci*, str. 49.
36 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Metlika, H.
37 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Podzemelj, str. 4.
38 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 379, Semič, F.
39 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 106v.
40 Prim. Duhovniška bratovščina sv. Mihaela v Mengšu, št. 27, str. 431; NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 379, Semič, C.
41 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Podzemelj, str. 4, 8; ŠAL/ŽA, Semič, Razne knjige, fasc. 1, Zgodovina župnije Semič – pregled duhovnikov, str. 14; NŠAL, ŽA Podzemelj, MMK 1725–1768, 18. 3. 1760.
42 Prim. Duhovniška bratovščina sv. Mihaela v Mengšu, št. 27, str. 431.

JAKETIČ Janez

Rojen je bil leta 1725. Pred smrtjo je bil vikar na Vinici. Pokopan je bil 20. februarja 1762 v kripti župnijske cerkve na Vinici.[43]

JANKOVIČ Jurij Ignac

Georgius Ignatius Jankovich

Po rodu je bil Kranjec, rojen v župniji Podzemelj 5. januarja 1689.[44] Študiral je filozofijo in teologijo. V duhovnika je bil posvečen leta 1716, v dušnem pastirstvu pa je deloval od leta 1719. Posvečen je bil na mizni naslov gospostva *Herchich* lastnika Jožefa Poviča.[45]

Leta 1714 je vstopil h križniškemu redu. Med letoma 1723 in 1728 je bil metliški zorničar.[46] V letu 1728 je postal kaplan v Podzemlju,[47] kar je ostal do konca leta 1745, ko je bil imenovan za podzemeljskega župnika.[48] V Podzemlju je ostal do aprila 1750,[49] potem pa se je preselil za župnika na Vinico, kjer je župnikoval do leta 1759. Preostalo življenje je preživel na Vinici. Umrl je na Vinici 19. oktobra 1773.[50]

JESENKO Matevž

Matthaeus Jesenggo

Po rodu je bil Korošec, rojen v župniji Hollenburg (Humberk) leta 1720. Študiral je filozofijo in teologijo. Bil je član nemškega viteškega reda. V duhovnika je bil posvečen leta 1744, v dušnem pastirstvu v Metliki pa je deloval od leta 1751 do februarja 1752. Iz Metlike se je preselil v Črnomelj. V času prve Attemsove vizitacije leta 1753 je bil črnomaljski župnik.[51]

KEMIČ Janez

Joannes Cemitsch

Leta 1771 se omenja kot grajski duhovnik na gradu Pobrežje.[52]

KOČEVAR Jurij

Georgius Kozhevar

Rojen je bil leta 1728 v župniji Semič. Prvo tonzuro in štiri nižje redove je prejel 3. julija 1757 v novomeški kolegiatni cerkvi sv. Nikolaja.[53] Subdiakonat in diakonat je s polovično dispenzo prejel v Zagrebu. Redova mu je podelil beograjsko-smederevski škof in zagrebški prošt Štefan pl. Putz, in sicer subdiakonat 8. decembra 1759, diakonat pa 21. decembra 1759. Po zapisu v ordinacijskem protokolu je v Zagrebu zagotovo prejel tudi mašniško posvečenje.[54] V dušno pastirstvo se je podal leta 1760. V začetku leta 1771 je nastopil službo podzemeljskega[55] vikarja.

KONDA Janez Krstnik

Joannes Conda/Joannes Baptista Conda

Kranjec, po rodu iz župnije Semič, rojen 6. marca 1738 na Osojniku.[56] Dne 12. julija 1761 mu je nadškof Attems v Metliki podelil prvo tonzuro in štiri nižje redove.[57] V duhovnika je bil posvečen 28. maja 1763 v goriški nadškofovi kapeli.[58] Posvečen je bil na mizni naslov barona Gusiča.[59]

V vizitacijah je omenjeno njegovo imenovanje za vikarja črnomaljskemu vikarju v začetku leta 1771.[60]

KONDA Mihael

Michael Conda

Po rodu je bil Kranjec, rojen 19. septembra 1716 na Osojniku v župniji Semič.[61] Študiral je filozofijo in moralno teologijo. Posvečen je bil na mizni naslov lastnika gospostva Gradac, gospoda Adama Maksimilijana barona Gusiča.

V dušnem pastirstvu je deloval od leta 1744. Sprva je deloval v Metliki kot navaden duhovnik, nato pa kot vikar in kasneje zorničar. V času prve Attemsove vizitacije leta 1753 je bil kaplan v Podzemlju.[62] Januarja 1760 je postal podzemeljski župnik, kar je ostal do smrti 17. maja 1780 (nazadnje je bil v Podzemlju v pokoju).[63] Pokopan je bil v kripti podzemeljske župnijske cerkve.[64]

43 NŠAL, ŽA Vinica, MMK 1726–1784.
44 NŠAL, ŽA Podzemelj, RMK 1669–1703.
45 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 108.
46 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Podzemelj, str. 3.
47 NŠAL, ŽA Podzemelj, RMK 1669–1703 (opomba pri zapisu njegovega krsta).
48 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Podzemelj, str. 2.
49 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Podzemelj, str. 3.
50 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 382, Vinica.
51 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 109; NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Metlika, D.
52 AAG, Atti pastorali di Attems, 26 (41), str. 57.
53 Ob prejemu teh redov se je deklariral kot Hrvat iz Semiča! Prim. AAG, Protocollum confesso. ordinationum a die 1. septem. anni 1750 usque ad 22. december 1764, Nr. 1, str. 170; AAG, Atti pastorali di Attems, 11 (26), str. 20.
54 AAG, Protocollum confesso. ordinationum a die 1. septem. anni 1750 usque ad 22. december 1764, Nr. 1, str. 172.
55 V zapisu vizitacije sicer piše, da naj bi bil vikar v Semiču, kar pa je napačno. Prim. AAG, Atti pastorali di Attems, 26 (41), str. 56.
56 NŠAL, ŽA Semič, RMK 1733–1763, str. 89.
57 Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 143, 149.
58 AAG, Protocollum confesso. ordinationum a die 1. septem. anni 1750 usque ad 22. december 1764, Nr. 1, str. 50.
59 Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 100.
60 AAG, Atti pastorali di Attems, 26 (41), str. 48. Več o njegovih domnevnih službah v Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 99–100.
61 NŠAL, ŽA Semič, RMK 1705–1732, str. 155.
62 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 107.
63 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 127; NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Metlika, C; Podzemelj, str. 4. Pregledana je bila mrliška knjiga župnije Podzemelj, vendar vpisa njegove smrti ni bilo najti. Prim. ŽA Podzemelj, MMK 1728–1803.
64 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Podzemelj, str. 8.

KROTEZ Mihael
Michael Krotez

Izhajal je iz župnije Vinica, rojen 25. avgusta 1726 v Fratrovcih (danes na Hrvaškem).[65] Subdiakonat je prejel v goriški stolnici 29. marca 1755, diakonat čez dva meseca, tj. 24. maja v nadškofovi kapeli, duhovniško posvečenje pa 20. septembra 1756 na istem mestu.[66]

V dušno pastirstvo se je podal leta 1758. Leta 1759 je postal beneficiat pri sv. Duhu v Črnomlju.[67]

LAVRIN Gašper
Gasparo Laurin

Rojen naj bi bil v Vipavi okoli leta 1721/22.[68] Posvečen je bil na mizni naslov dunajskega semenišča.[69]

V dušnem pastirstvu je deloval od leta 1748.[70] Sprva je služboval v Gumpoldskirchnu v Avstriji,[71] nato pa je bil leta 1761 imenovan za semiškega župnika; v Belo krajino oziroma v Metliko je prišel 12. julija 1761 skupaj z nadškofom Attemsom.[72] Semiški župnik je ostal do leta 1791.[73]

LAVRIN Jakob
Jacobus Laurin

Bil je Kranjec, po rodu iz semiške župnije, rojen 23. julija 1708 v Rožnem dolu.[74] V Ljubljani je zaključil študij filozofije in moralne teologije, poslušal pa je tudi v celoti kanonsko pravo. V duhovnika je bil posvečen leta 1735. Posvetil ga je oglejski patriarh Danijel Delfin na mizni naslov gospoda Petra Pavla pl. Bonazze na gradu Krupa.

V dušnem pastirstvu je deloval od leta 1737. Sprva je bil dejaven v domači župniji, nato je leta 1742 postal vikar v Črnomlju. Konec istega leta se je vrnil nazaj v Semič za župnijskega vikarja, kar je ostal do konca novembra 1745, ko je bil imenovan za zorničarja v Metliki.[75] Leta 1740 in 1742 je bil nekaj časa kurat v Metliki, leta 1742 pa naj bi deloval tudi v župniji Podzemelj.[76] Metliški prošt ga je v začetku leta 1750 imenoval za semiškega župnika, ni pa bil kanonično umeščen.[77] Umrl je nenadne smrti, verjetno zaradi kapi. Pokopali so ga 25. februarja 1755.[78]

Od leta 1742 je bil član mengeške bratovščine sv. Mihaela.[79]

LAVRIN Jurij
Georgius Laurin

Po rodu iz župnije Semič, rojen v začetku novembra 1721. Študiral je moralno teologijo. Septembra 1746 je bil v Vidmu izprašan kot kandidat za diakona, avgusta 1747 pa kot kandidat za prejem mašniškega posvečenja.[80]

Med letoma 1750 in 1759 je bil vikar v Semiču. V tem času, tj. leta 1757, je pristopil k duhovniški bratovščini sv. Mihaela v Mengšu.[81] Med letoma 1759 in 1766 je bil kaplan na Vinici, od 1766 do leta 1774 kaplan v Semiču.[82] Umrl naj bi v Novem mestu 5. marca 1774, pokopali pa so ga čez dva dneva v Semiču.[83]

LUKEŠIČ Jakob
Jacobus Luchesitsch

Po rodu je bil iz župnije Semič, rojen 6. aprila leta 1730 v Selih nad Rečico.[84] Subdiakonat je prejel 21. septembra 1754 v goriški nadškofovi kapeli, 29. marca 1755 diakonat v goriški stolnici, 20. decembra istega leta pa mašniško posvečenje prav tako v nadškofovi kapeli.[85] V dušnem pastirstvu je deloval od leta 1758. V času druge vizitacije je bil semiški vikar – od oktobra 1760.[86] Pokopan je bil kot črnomaljski kaplan, star 48 let, 21. septembra 1778 v Črnomlju.[87]

MALNARIČ Janez
Joannes Malnariz

Rojen je bil 27. julija 1733 na Gradniku v župniji Semič.[88] Bil je gojenec goriškega semenišča. Dne 30. novembra 1759 je v goriški nadškofovi kapeli prejel mizni naslov nemškega viteškega reda in subdiakonat, 5. aprila 1760 v goriški stolnici diako-

65 NŠAL, ŽA Vinica, RMK 1722–1749.
66 AAG, Protocollum confesso. ordinationum a die 1. septem. anni 1750 usque ad 22. december 1764, Nr. 1, str. 168, 169.
67 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 136.
68 Po njegovi navedbi leta 1771 naj bi bil rojen leta 1713.
69 Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 102.
70 AAG, Atti pastorali di Attems, 26 (41), str. 44.
71 Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 102.
72 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 125.
73 Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 102; NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 379, Semič, C; ŠAL/ŽA, Semič, Razne knjige, fasc. 1, Zgodovina župnije Semič – pregled duhovnikov, str. 15.
74 NŠAL, ŽA Semič, RMK 1705–1732, str. 56.
75 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 379, Semič, C, G; šk. 378, Metlika, C, D.
76 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Metlika, C, D; Podzemelj, str. 3; ŠAL/ŽA, Semič, Razne knjige, fasc. 1, Zgodovina župnije Semič – pregled duhovnikov, str. 13.
77 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 106v.
78 NŠAL, ŽA Semič, PMK 1721–1784; vsebuje MMK 1721–1770, str. 163.
79 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 379, Semič, C; Duhovniška bratovščina sv. Mihaela v Mengšu, št. 27, str. 431.
80 AAU, ACAU, Ordinazioni sacre 1742–1749, b. 639.
81 Prim. Duhovniška bratovščina sv. Mihaela v Mengšu, št. 28, str. 448.
82 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 127; 26 (41), str. 45; NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 379, Semič, G.
83 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 379, Semič, G.
84 NŠAL, ŽA Semič, RMK 1705–1732, str. 410.
85 AAG, Protocollum confesso. ordinationum a die 1. septem. anni 1750 usque ad 22. december 1764, Nr. 1, str. 186.
86 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 119.
87 NŠAL, ŽA Črnomelj, MMK 1758–1803, str. 171.
88 NŠAL, ŽA Semič, RMK 1733–1763, str. 10 (dodano *presbyter*).

nat, 14. septembra 1760 pa je bil v samostanski cerkvi goriških klaris posvečen v duhovnika.[89]

Takoj po mašniškem posvečenju se je podal v dušno pastirstvo. Dne 12. oktobra 1760 je bil imenovan za metliškega vikarja.[90] Leta 1765 oziroma 1766 je bil imenovan za vikarja v Semiču,[91] sedem let je bil tudi vikar in kaplan v Podzemlju. Leta 1782 je bil postal župnik na Vinici,[92] leta 1793 ga najdemo kot župnika v Semiču.[93] Tu naj bi 29. junija 1796 tudi umrl.

MIHELČIČ Jožef
Josephus Micheltshitsh/Michelcitsch

Rojen je bil 14. marca 1733 v župniji Semič.[94] Dne 20. septembra 1755 ga je senjski škof Jurij Wolfgang baron Chiolich ob dispenzi posvetil na mizni naslov barona Gusiča in v subdiakona, 20. decembra istega leta pa mu je v Zagrebu zagrebški škof Frančišek Thauszy podelil diakonat. V duhovnika ga je v goriški nadškofovi kapeli 12. junija 1756 mazilil goriški nadškof Attems.[95] Istega leta naj bi šel tudi v dušno pastirstvo.

Leta 1759 oziroma 1760 je postal črnomaljski vikar.[96] To službo je opravljal tri leta, nato pa se je preselil v Metliko, kjer je opravljal službe vikarja, zorničarja in kaplana.[97] Leta 1773 je postal semiški kaplan, leta 1778 pa semiški župnik. Leta 1793 je opravljal službo podzemeljskega župnika.[98] Umrl je v Metliki 8. decembra 1809.[99]

MIHELIČ Gašper
Gasparus Michelitsh

Leta 1761 se navaja kot grajski duhovnik pri gospodu Ruessu pl. Ruessensteinu v župniji Črnomelj.[100]

MIKALUS Urban
Urbanus Michalus

Po rodu je bil iz današnje italijanske župnije Pevma (Piuma) pri Gorici, rojen leta 1700. V duhovnika je bil posvečen leta 1724 s strani oglejskega patriarha Dionizija Delfina na mizni naslov deloma domačega gospostva, deloma pa gospostva sorodnikov.

Na Kranjskem je deloval od leta 1728. V času prve vizitacije leta 1753 je bil kurat v župniji Semič in grajski kaplan na gradu gospoda Žige grofa Lichtenberga. Upravljal je navadni beneficij oziroma t. i. *beneficium simplex*[101] pri oltarju Naše Ljube Gospe v cerkvi sv. Lovrenca na Smuku.[102]

Umrl je zelo zgodaj, v starosti 54 let. Pokopan je bil 7. decembra 1754 v župnijski cerkvi v Semiču.[103]

NEMANIČ Janez Krstnik
Joannes Baptista Nemenitsch/Nemainitsch

Po rodu je bil iz župnije Metlika, rojen okoli leta 1705.[104] Študiral je filozofijo in teologijo. Posvečen je bil leta 1729 v Vidmu[105] na mizni naslov gospoda Janeza Lovrenca grofa Paradeiserja.

V dušnem pastirstvu je deloval od leta 1730.[106] Sprva je bil med letoma 1732 in 1740 vikar v Podzemlju, med letoma 1740 in 1742 tudi vikar na Vinici.[107] Službo črnomaljskega kaplana je opravljal od leta 1742 naprej.[108] Leta 1757 je bil imenovan za semiškega kaplana,[109] v letih 1766–1780 *vicarius perpetuus* v Črnomlju.[110] Umrl je kot črnomaljski župnik v starosti 75 let; pokopan je bil 17. avgusta 1782.[111] Dne 8. maja 1747 je postal član mengeške bratovščine sv. Mihaela.[112]

89 AAG, Protocollum confesso. ordinationum a die 1. septem. anni 1750 usque ad 22. december 1764, Nr. 1, str. 211, 212.
90 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 144.
91 AAG, Atti pastorali di Attems, 26 (41), str. 45.
92 Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 104; NŠAL, ŠAL/ŽA, Semič, Razne knjige, fasc. 1, Zgodovina župnije Semič – pregled duhovnikov, str. 15.
93 NŠAL, ŠAL/Ž, fasc. 200, Tabella menstrua de statu parochiae Semizensis (1793).
94 NŠAL, ŽA Semič, RMK 1733–1763, str. 5.
95 AAG, Protocollum confesso. ordinationum a die 1. septem. anni 1750 usque ad 22. december 1764, Nr. 1, str. 207.
96 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 135.
97 Leta 1761 navaja, da je črnomaljski kaplan od leta 1760, leta 1771 pa, da je od leta 1756 metliški vikar. Prim. AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 136; 26 (41), str. 60a.
98 NŠAL, ŠAL/Ž, fasc. 200, Tabella annua de statu parochiae Podsemliensis (1793).
99 Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 99.
100 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 140.
101 Tudi enostavni ali oltarni beneficij, ki se je smel podeljevati le fizičnim osebam. Beneficij je po kanonskem pravu pravica, povezana s cerkveno službo, za katero beneficiat prejema stalni prihodek. Več o tem Maček, *Mašne in svetne ustanove*, str. 60–62.
102 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 107.
103 NŠAL, ŽA Semič, PMK 1721–1784; vsebuje MMK 1721–1770, str. 156.
104 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 120. Po zapisu starosti ob smrti je možno tudi, da se je rodil leta 1707.
105 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 120.
106 Po vizitaciji iz leta 1771 od leta 1737. Prim. AAG, Atti pastorali di Attems, 26 (41), str. 48.
107 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Podzemelj, str. 2; šk. 379, Semič, G.
108 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 109.
109 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 120.
110 AAG, Atti pastorali di Attems, 26 (41), str. 48.
111 NŠAL, ŽA Črnomelj, MMK 1758–1803, str. 205.
112 Duhovniška bratovščina sv. Mihaela v Mengšu, št. 28, str. 445; NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 379, Semič, G.

Imenovanje Janeza Krstnika Nemaniča za župnika v Črnomlju (NŠAL, ŠAL/Ž, Črnomelj, fasc. 48, 1766).

NOVOSET Mihael
Michael Novosset

Bil je Kranjec, po rodu iz župnije Podzemelj, rojen okoli leta 1708.[113] Študiral je filozofijo in moralno teologijo. V duhovnika je bil posvečen leta 1733 na mizni naslov gospostva Pobrežje Janeza Leopolda grofa Purgstalla.

V dušno pastirstvo se je podal leta 1736, ko je do leta 1740 opravljal službo viniškega župnijskega vikarja. Nato je bil do septembra 1742 vikar v Podzemlju, potem pa je bil zopet imenovan za vikarja na Vinici. To službo je opravljal še v času prve Attemsove vizitacije leta 1753.[114]

PASIČ Andrej
Andreas Passich/Rashitsch

Kranjec, po rodu iz župnije Semič, rojen 30. junija 1711 v Štrekljevcu.[115] Študiral je filozofijo in moralno teologijo. V duhovnika je bil posvečen leta 1741 na mizni naslov gospostva Krupa, lastnika Petra pl. Bonazze. Takoj po posvetitvi je šel v dušno pastirstvo.

Sprva je do leta 1744 deloval kot kurat v Metliki, v letu 1745 je isto službo opravljal v Podzemlju, potem pa je bil med novembrom 1745 in aprilom 1749 župnikov vikar v Semiču.[116] Leta 1753 je bil kaplan na Vinici, konec petdesetih let naj bi bil dve leti med drugim tudi črnomaljski kaplan.[117] Med 1760 in novembrom 1774 je bil podzemeljski kaplan. Umrl je tik pred božičem, 23. decembra 1774.[118]

113 RMK župnije Podzemelj med letoma 1704 in 1719 je izgubljena. Prim. Krampač, *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 75.
114 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 108.
115 NŠAL, ŽA Semič, RMK 1705–1732, str. 98.
116 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378.
117 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 108; NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 379, Semič, G.
118 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Podzemelj, str. 4; ŠAL/ŽA, Semič, Razne knjige, fasc. 1, Zgodovina župnije Semič – pregled duhovnikov, str. 16; ŽA Podzemelj, MMK 1728–1803.

Leta 1753 se je včlanil v duhovniško bratovščino sv. Mihaela v Mengšu.[119]

PETIG Andrej
Andreas Petig
Leta 1761 se navaja kot kaplan v Podzemlju.[120]

ROGAVIČ Janez
Joannes Rogovitsch
Kranjec, po rodu iz župnije Vinica, rojen okoli leta 1701.[121] Študiral je filozofijo in teologijo. V duhovnika je bil posvečen v Vidmu leta 1733 na mizni naslov pl. Simolaja. V dušnem pastirstvu je deloval od leta 1736 oziroma 1737. Med letoma 1742 in 1750 je bil kaplan v Metliki,[122] nato pa je bil imenovan za župnika v Podzemlju. Kmalu nato je moral postati viniški župnik, saj je leta 1761 to službo opravljal že deveto leto.[123] Umrl je leta 1765, pokopan je bil 25. junija 1765.[124]
Leta 1744 se je vključil v duhovniško bratovščino sv. Mihaela v Mengšu.[125]

ROM Jakob
Jacobus Room/Rohm
Kranjec, po rodu iz župnije Semič, rojen 5. julija 1725 v Gorenjcih.[126] Študiral je filozofijo in teologijo, v Zagrebu pa kazuistiko.[127] Ob splošni ordinaciji 19. septembra 1750 je bil posvečen v subdiakona, 27. marca 1751 v diakona z dispenzo, v duhovnika pa 5. junija 1751 v Rušah.[128] Posvečen je bil na naslov gospoda Nikolaja Beloševiča. V dušnem pastirstvu je deloval od leta 1751 oziroma 1752.[129]
Najprej naj bi bil nameščen v župniji Metlika: leta 1753 je bil metliški vikar.[130] Službo črnomaljskega kaplana je verjetno nastopil leta 1754.[131] To funkcijo je opravljal do smrti leta 1771; pokopan je bil 24. oktobra 1771 v kripti črnomaljske župnijske cerkve.[132]

RUTHELLI Janez Krstnik
Joannes Baptista Rottelli
Rojen je bil okoli leta 1711 v župniji Črnomelj. Študiral je deloma v Zagrebu, deloma v Varaždinu. Predavanja iz filozofije je poslušal na Dunaju, moralno teologijo pa v Budimu. Nižje redove mu je podelil oglejski patriarh Dionizij Delfin, mašniško posvečenje pa leta 1736 patriarh Danijel Delfin.
V dušno pastirstvo se je podal leta 1739, leta 1744 je opravljal službo vikarja v Šmartnem pri Litiji. Tega leta je tudi pristopil k duhovniški bratovščini sv. Mihaela v Mengšu.[133] Od leta 1746 je bil kurat v župniji Vače in sacelan na gradu Tuštanj.[134] Ob smrti je opravljal službo kurata pri sv. Petru v Črnomlju. V Črnomlju je 23. novembra 1780 tudi umrl.[135]

SEPOHAR Janez
Joannes Shepochar
Izhajal je iz župnije Semič; rojen je bil 9. februarja 1735 na Stari Gori.[136] Prvo tonzuro in štiri nižje redove je prejel 28. oktobra 1758 v goriški nadškofovi kapeli, 22. septembra naslednje leto pa mizni naslov in subdiakonat na istem mestu.[137]
V dušnem pastirstvu je deloval od leta 1762, torej je bil verjetno posvečen leto prej. Med letoma 1763 in 1771 je bil viniški kaplan, kasneje je podobno službo opravljal tudi v Črnomlju. Umrl naj bi med letoma 1785 in 1788.[138]

STOINIČ Peter
Petrus Stoinitsch
Kranjec, po rodu iz črnomaljske župnije, rojen okoli leta 1711. Študiral je filozofijo in teologijo. V duhovnika je bil posvečen leta 1745, v dušnem pastirstvu pa je deloval od leta 1746. Posvečen je bil na mizni naslov gospoda Adama Tienchaja s Hrvaške.
Takoj po posvetitvi je bil kratek čas dejaven v župniji Podzemelj, potem pa je deloval v Metliki; med oktobrom 1748 in julijem 1750 je opravljal službo vikarja.[139] Leta 1753 je bil vikar v Črnomlju. Tega leta se je pridružil duhovniški bratovščini sv.

119 Duhovniška bratovščina sv. Mihaela v Mengšu, št. 28, str. 447.
120 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 127.
121 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 127. Natančnega datuma rojstva ni moč ugotoviti, ker je RMK župnije Vinica za obdobje 1686–1708 izgubljena. Prim. Krampač, *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 119.
122 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, C.
123 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 127.
124 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Podzemelj, str. 3; NŠAL, ŽA Vinica, MMK 1726–1784.
125 Duhovniška bratovščina sv. Mihaela v Mengšu, št. 27, str. 432.
126 NŠAL, ŽA Semič, RMK 1705–1732, str. 323.
127 Ožinger, *Vizitacijski zapisniki savinjskega arhidiakonata*, 2, str. 190.
128 AAG, Protocollum confesso. ordinationum a die 1. septem. anni 1750 usque ad 22. december 1764, Nr. 1, str. 293. Opozoriti velja, da se pri posvetitvah navaja kot Hrvat, drugje kot Kranjec.
129 AAG, Atti pastorali di Attems, 26 (41), str. 48.
130 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Metlika, D; AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 105v–106.
131 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 135. Leta 1771 navaja, da je črnomaljski kaplan že od leta 1754. Prim. AAG, Atti pastorali di Attems, 26 (41), str. 48; NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Metlika, D.
132 NŠAL, ŽA Črnomelj, MMK 1758–1803, str. 99.
133 Duhovniška bratovščina sv. Mihaela v Mengšu, št. 27, str. 432.
134 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 48; Ambrožič, Hišni kaplani, str. 384.
135 NŠAL, ŽA Črnomelj, MMK 1758–1803, str. 189.
136 NŠAL, ŽA Semič, RMK 1733–1763, str. 38.
137 AAG, Protocollum confesso. ordinationum a die 1. septem. anni 1750 usque ad 22. december 1764, Nr. 1, str. 319, 320.
138 AAG, Atti pastorali di Attems, 26 (41), str. 52v; NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 382, Vinica, str. 9.
139 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Metlika, D.

Mihaela v Mengšu.[140] V sredini leta 1759 naj bi bil vikar v Podzemlju.[141]

SUTEJ Štefan

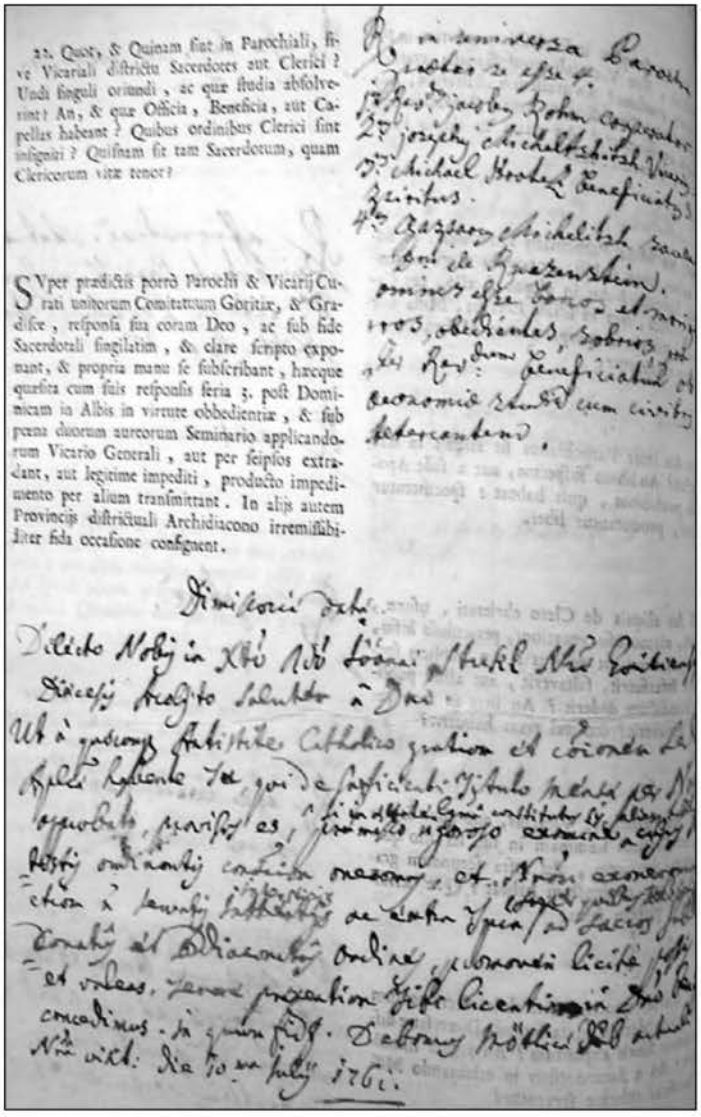
Stephanus Suthey/Shutai

Rojen je bil okoli leta 1737 v župniji Vinica. Posvečen naj bi bil na mizni naslov Marije Ane pl. Vojkovič. Prvo tonzuro in štiri nižje redove je prejel 18. septembra 1762 v goriški nadškofovi kapeli,[142] ostale redove pa domnevno v Zagrebu.[143] V dušno pastirstvo se je podal leta 1766, od oktobra 1766 do junija 1772 je bil vikar v domači župniji, nato pa je postal kaplan. To službo je opravljal do smrti 15. novembra 1794.[144]

ŠTUKL Janez

Joannes Stukl

Rojen je bil v župniji Semič. Prvo tonzuro in štiri nižje redove je prejel 21. marca 1761 v goriški stolnici.[145] Dne 10. julija istega leta mu je nadškof

Dovoljenje Janezu Štuklu za prejem subdiakonata in diakonata izven goriške nadškofije (AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 140).

140 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 109; NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 379, Semič, G; Duhovniška bratovščina sv. Mihaela v Mengšu, št. 27, str. 432.

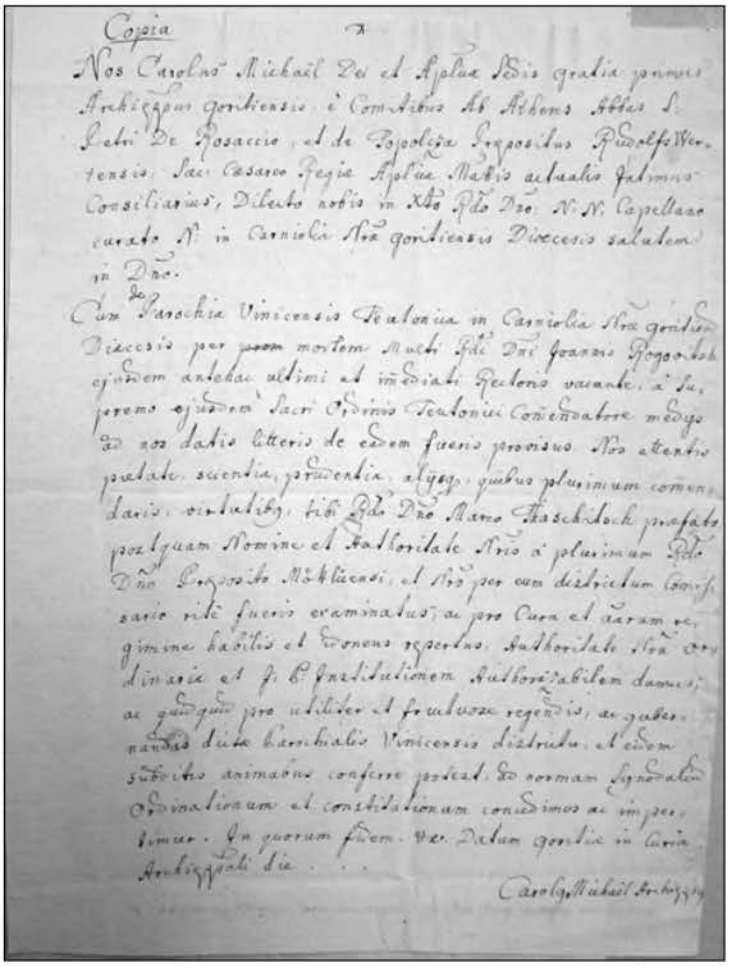
141 NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, Podzemelj, str. 4.

142 AAG, Protocollum confesso. ordinationum a die 1. septem. anni 1750 usque ad 22. december 1764, Nr. 1, str. 323.

143 Pokorn, *Šematizem*, str. 105.

144 AAG, Atti pastorali di Attems, 26 (41), str. 52v; NŠAL, ŠAL/Ž, fasc. 200, Tabella annua ... statu parochiae Vinitzensis (1793); NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 382, Vinica; Pokorn, Frančišek: *Šematizem*, str. 105.

145 AAG, Protocollum confesso. ordinationum a die 1. septem. anni 1750 usque ad 22. december 1764, Nr. 1, str. 321.

Nadškof Attems potrjuje imenovanje Marka Tasiča za župnika na Vinici (NŠAL, ŠAL/Ž, Vinica, fasc. 442, 1765).

Attems v času vizitacije župnije Metlika podelil dovoljenje, da prejme subdiakonat in diakonat izven goriške nadškofije.[146]

TASIČ Marko

Marcus Thassich/Tassiz

Bil je Kranjec, iz župnije Podzemelj, rojen leta 1718/19.[147] Študiral je filozofijo in teologijo. Avgusta 1747 sta mu bila v Vidmu ob dispenzi podeljena subdiakonat in diakonat.[148] Tu je leta 1748 prejel tudi mašniško posvečenje; posvečen je bil na mizni naslov gospostva Gradac, lastnika Maksimilijana Adama barona Gusiča.

V dušnem pastirstvu je deloval od leta 1750. Leta 1753 je bil vikar v Podzemlju,[149] leta 1756 je postal kaplan v Metliki, leta 1766 pa župnik na Vinici.[150]

WALKOVIZ Jurij

Georgius Walkoviz

Rojen naj bi bil leta 1681. Pri vizitaciji župnije Vinica leta 1761 je bilo zapisano, da je kot osemdesetletnik eden izmed petih duhovnikov, ki živijo in delujejo v župniji.[151]

146 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 140.

147 RMK župnije Podzemelj med letoma 1704 in 1719 je izgubljena. Prim. Krampač, *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 75.

148 AAU, ACAU, Ordinazioni sacre 1742–1749, busta 639, 1747, Clerici a parte Imperii examinandi pro sacris ordinibus de mense augusti 1747. Navaja se kot Hrvat.

149 AAG, Atti pastorali di Attems, 7 (22), str. 107.

150 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 143; 26 (41), str. 52.

151 AAG, Atti pastorali di Attems, 15 (30), str. 127.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AAG – Archivio Archivescovile di Gorizia
Atti pastorali di Attems, 7 (22), 15 (30), 18 (33), 26 (41)
Protocollum confesso. ordinationum a die 1. septem. anni 1750 usque ad 22. december 1764, Nr. 1
Protocollum ordinationum ab anno 1765 usque ad annum 1824, Nr. 3

AAU – Archivio Archivescovile Udinese
ACAU, Ordinazioni sacre 1742–1749, b. 639, Clerici a parte Imperii examinandi pro sacris ordinibus de mensis augusti et septembris 1748

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
ŠAL/Ž, fasc. 200
ŠAL/ŽA, Semič, Razne knjige, fasc. 1
NŠAL 572, Zapuščina F. Pokorn, šk. 378, 379, 382
ŽA Črnomelj, MMK 1758–1803
ŽA Podzemelj, RMK 1669–1703, MMK 1725–1768, MMK 1728–1803
ŽA Semič, RMK 1705–1732, RMK 1733–1763, PMK 1721–1784, vsebuje MMK 1721–1770
ŽA Vinica, RMK 1722–1749, MMK 1726–1784

LITERATURA

Ambrožič, Matjaž: Hišni kaplani – sacelani – v graščini Tuštanj in Lichtenbergovi beneficiati na Vrhpoljah pri Moravčah. *Kronika*, 57, 2009, št. 2, str. 383–394.

Duhovniška bratovščina sv. Mihaela v Mengšu: od leta 1667 do 1799. *Zgodovinski zbornik*, 5, 1892, št. 21, str. 321–326; 6, 1893, št. 22, str. 337–346; 6, 1893, št. 23, str. 353–360; 6, 1893, št. 24, str. 378–384; 6, 1893, št. 25, str. 393–400; 7, 1894, št. 26, str. 409–416; 7, 1894, št. 27, str. 425–432; 8, 1895, št. 28, str. 445–448; 8, 1895, št. 29, str. 461–464; 8, 1895, št. 30, str. 475–480; 8, 1895, št. 31, str. 493–496.

Krampač, Tone: *Vodnik po matičnih knjigah Nadškofijskega arhiva Ljubljana*. Ljubljana : Nadškofija, 2008[2] (Priročniki / Nadškofijski arhiv; 2).

Maček, Jože, *Mašne in svetne ustanove na Kranjskem in v Avstrijski Istri: urejanje, državni nadzor in premoženje duhovnih in svetnih ustanov pri cerkvah na Kranjskem in v Avstrijski Istri do leta 1809: prispevek k obravnavi državnega cerkvenstva na Kranjskem*. Celje : Društvo Mohorjeva družba : Celjska Mohorjeva družba, 2005.

Ožinger, Anton: *Vizitacijski zapisniki savinjskega arhidiakonata goriške nadškofije 1751–1773*. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije : Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991 (Vizitacijski zapisniki goriškega nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa 1752–1774; 2).

Pokorn, Franc: *Šematizem duhovnikov in duhovnij v ljubljanski nadškofiji l. 1788*. Ljubljana : Knezoškofijski ordinariat ljubljanski, 1908.

Slekovec, Matej: *Odlični Kranjci*. Ljubljana : samozaložba, 1887.

SUMMARY

Pastors in White Carniola between 1753 and 1771

Teaching about the basic religious truths, as well as providing reassurance, encouragement and consolation were, and still are, the primary duty of all priests. The same held true for pastors who in the third quarter of the 18th century worked in White Carniola, a province south of the Gorjanci Hills that fell under the newly established Archdiocese of Gorizia between 1751 and 1787.

In the period under examination five White Carniolan parishes, i.e. Črnomelj, Metlika, Podzemelj, Semič and Vinica, belonged to the German order of knights (Teutonic Knights), who had their seat in Metlika. The Komtur of the Order and the Provost of Metlika, respectively, supervised the appointment of all ecclesiastical dignitaries. Hence it is little wonder that practically all pastors of the aforementioned order came from the local area.

The paper seeks to establish an approximate number of priests that served among our ancestors in the »white province» between 1753 in 1771. The period is delimited by the first and last pastoral visitation by the first Archbishop of Gorizia, Karl Michael Attems.

Nearly 240 years have passed since the last visitation of White Carniolan parishes during the episcopacy of Archbishop Attems. During this time much of the knowledge has been lost about the lives of White Carniolan priests. As many among them left a mark on our ancestors, this paper aims to rediscover the basic information on their lives, places of their service and any other interesting details about the ecclesiastical dignitaries.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 35.087(497.434)"1848/1914"

Prejeto: 12. 5. 2010

Eva Holz

dr., znanstvena svetnica ZRC SAZU v pokoju, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana

O državnih uradnikih in o okrajnih glavarjih v Beli krajini v letih od 1848 do 1914

IZVLEČEK

Državno uradništvo je bilo eden od temeljev cesarske oblasti. Uradniki so morali biti predani svoji službi in cesarju. To pa je v drugi polovici 19. stoletja povzročalo kar nekaj težav tako pri narodnem opredeljevanju, pri jezikovni rabi (uradniki so ločili notranji in zunanji jezik uradovanja) kot tudi pri »stanu primernem vedenju«.

KLJUČNE BESEDE
državni uradniki, okrajno glavarstvo, Črnomelj, Metlika, 19. stoletje

ABSTRACT

STATE OFFICIALS AND DISTRICT COMMISSIONERS IN WHITE CARNIOLA BETWEEN 1848 AND 1914

The paper describes the state civil service as one of the foundations of imperial authority. Officials were required to pledge undivided loyalty to their office and the emperor. However, this requirement began to pose a fair amount of problems in the second half of the 19th century, especially in relation to national affiliation, the use of language (officials opted to distinguish between the internal and external languages of administration) and »conduct befitting one's estate«.

KEY WORDS
state officials, district commission, Črnomelj, Metlika, 19th century

Nekaj pojasnil o tem, kdo in kaj so bili državni uradniki

Za avstrijsko cesarstvo je veljalo prepričanje, da je to uradniška država. V državi je obstajalo več vrst uradništva: državno, deželno, stanovsko, mestno, občinsko uradništvo, pa tudi privatni uradniki. Državno uradništvo je bilo poleg cerkve in vojske temelj cesarjeve oblasti. Pomena zvestega in vestnega uradništva so se avstrijski cesarji zavedali že v 18. stoletju, ko so začeli svojo državo organizirati bolj centralistično.

V članku bom predstavila posamezne okrajne glavarje, se pravi državne uradnike, ki so v drugi polovici 19. stoletja delovali v Črnomlju, ne pa tudi problematike okrajnega glavarstva Črnomelj kot upravne enote.

Ko je po revoluciji leta 1848 propadla stara ureditev, se je začelo iskanje novih oblik upravne ureditve.[1] Osrednja oblast je osnovala okrajna glavarstva in sodne okraje, ki so bili v tem času enaki davčnim okrajem. Na Kranjskem je bilo deset okrajnih glavarstev, eno od teh je bilo črnomaljsko, sem sta spadala sodna okraja Črnomelj in Metlika.[2] Naslednje leto so novo razdelitev potrdili v uradnem listu.[3] V letu 1853 sta bila v uradnem listu opisana ureditev in delovanje namestništva, uvedeni so bili mešani okraji. Ti okraji so imeli obseg sodnih okrajev. Na Kranjskem so od leta 1853/54 do začetka ustavne dobe delovali deželna gosposka v Ljubljani, dve politični okrajni glavarstvi Ljubljana okolica in Novo mesto ter osemindvajset mešanih okrajnih glavarstev, med katerimi sta bili tudi mešani okrajni glavarstvi Črnomelj in Metlika.[4] Najnižja stopnja deželnoknežje oblasti so bili okrajni uradi. Osebje le-teh so sestavljali predstojnik, adjunkti (pristav, pomožni uradnik),[5] aktuarji (v 19. stoletju sodni pisar, zapisnikar),[6] pisarji in sluge. Vsi uradniki in sluge so morali biti zanesljivi. Ob sprejemu v službo so državni uradniki prisegli zvestobo cesarju. Od zapriseženih uradnikov so pričakovali zvesto opravljanje službe in molčečnost o službenih zadevah. Prav del prisege, ki je govoril o molčečnosti, pa so uradniki največkrat kršili, čeprav je bilo to kaznivo.[7] Kolikšnega pomena je bila zanesljivost uradnikov, nam govori postopek imenovanja uradnikov, ki so delovali v okrajnem glavarstvu. Predlog za imenovanje na mesto okrajnega predstojnika je notranjemu ministru podala mešana komisija. Notranji minister se je moral o imenovanem sporazumeti z ministrom za pravosodje. Kandidata za okrajnega adjunkta je kresijska komisija posredovala mešani komisiji, o njem pa je dokončno odločal notranji minister v soglasju z ministrom za pravosodje. Mešana komisija je lahko določala ljudi, ki so bili primerni za aktuarsko mesto. Na predlog okrajnega predstojnika je smel kresijski predstojnik imenovati pisarniške uradnike. Mešana komisija je morala paziti na to, koliko so potrebovali konceptnih praktikantov in avskultantov (v 19. stoletju sodniški pripravnik, prisednik brez glasovalne pravice).[8] Za dodelitev konceptnih praktikantov se je morala obrniti na namestnika, za dodelitev avskultantov pa na predsednika višjega deželnega sodišča.[9]

Najvišja upravna oblast v deželi je bilo namestništvo. V njegov delokrog so spadale politične in upravne zadeve, kultura in pouk, trgovina in obrt, deželno gospodarstvo, gradbene (stavbne) zadeve, ki niso sodile v neposredno področje dela deželnih finančnih in drugih oblasti. Namestništvo so sestavljali namestnik, podnamestnik (ali nek drug predstavnik deželnega šefa), namestniški svetnik, tajniki, koncipisti (sestavljavci konceptov za pravne listine)[10] in manipulant. Za posamezna področja je bilo določeno število konceptnih praktikantov, ki so bili uradniški naraščaj. Namestništvu so bile podrejene nižje oblasti, sâmo pa je bilo podrejeno notranjemu ministrstvu. Namestnik je prisegel zvestobo cesarju, uradniki pa namestniku.[11]

Leta 1867 je cesar sprejel sklep o ločitvi sodne in politične oblasti. Politična uprava na Kranjskem se je skrčila. Sedaj so jo urejali deželni predsednik s sedežem v Ljubljani in 11 okrajnih glavarstev, ki so bili sedaj le politični uradi. Uveljavila se je moderna državna administracija.[12] Mešano okrajno glavarstvo Metlika se je vključilo v črnomaljsko okrajno glavarstvo, kamor sta sodila sodna okraja Črnomelj in Metlika, okrajni glavar pa je bil grof Rudolf Chorinsky.

1 *Zgodovina Slovencev*, str. 460.
2 *Deželni zakonik in vladni list za kronovino Kranjsko*, I. tečaj 1849, št. 26.
3 *Deželni zakonik in vladni list za Kranjsko kronovino IV. del*, II. tečaj 1850, št. 92.
4 Podatki o posameznih okrajnih glavarstvih in okrajnih glavarjih so povzeti po: *Hof und Staats-Handbuch des Kaiserthums Österreich*. Wien 1856–1859 in po nadaljevanju *Haus und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie*, Wien 1868–1914. Gl. tudi *Zgodovina Slovencev*, str. 460.
5 *Veliki slovar tujk*, str. 11.
6 Prav tam, str. 26.
7 *Beobachtung der Verschweigenheit in Amtsgeschäften*. Hofdecret vom 6. Februar 1793 an die Chefs der sämmtlichen Länderstellen.
8 *Veliki slovar tujk*, str. 90.
9 R.G.Bl. (Reichsgesetzblatt), št. 10, 10.–19. 1. 1853. Dodatki: A ureditev in delovanje okrajnih oblasti.
10 Koncipist = kdor sestavlja koncepte za pravne listine (*Veliki slovar tujk*, str. 597).
11 R.G.Bl. št. 10. 10.–19. 1. 1853. Dodatki: C namestništvo.
12 *Zgodovina Slovencev*, str. 460.

Deželno vlado so sestavljali deželni predsednik (na Štajerskem namestnik), trije vladni svetniki (eden od njih je zastopal deželnega predsednika (namestnika), če je bil ta zadržan), vladni tajnik, nekaj vladnih koncipistov, vodstveni adjunkt pomožnih služb, nekaj oficialov (naslov nižjega upravnega uradnika)[13] in sluge.

Okrajne urade (glavarstva) so sestavljali okrajni glavar, okrajni komisar in tajnik. Ker je bilo v manjših okrajih tudi uradovanja manj, tajniki niso bili potrebni. Okrajni uradi tudi niso imeli posebnih slug. Za urejanje takih zadev so imeli okrajni glavarji na razpolago določeno vsoto denarja, ki so jo lahko porabili po lastni presoji. Pri okrajnih uradih so lahko zaposlili tiste uradnike, ki so ob reorganizaciji leta 1867 izgubili službo. Novi okrajni uradi so prevzeli tisto področje dela, ki so ga prej opravljali čisti politični ali mešani okrajni uradi v zadevah politične uprave.

Deželnega predsednika in vladne svetnike je imenoval cesar, okrajne predstojnike in vladnega tajnika pa ministrstvo. Okrajne komisarje, vladne koncipiste, vodstvenega adjunkta pomožnih služb, okrajne tajnike in oficiale je imel pravico imenovati deželni predsednik (namestnik). Novo funkcijo so politične oblasti prevzele 10. marca 1867, mešana okrajna glavarstva so morala s tem dnem prenehati z uradovanjem. Taka ureditev je ostala v veljavi do konca monarhije.[14] V času Taaffejeve vlade (1879–1893) je bila deželna uprava na Kranjskem dokončno urejena. Kot že omenjeno, je bila dežela razdeljena na 11 okrajnih glavarstev, uradniški aparat je bil dobro vpeljan, izpraznjena službena mesta so dokaj hitro zasedli novi uradniki. Če se je zgodilo, da se je izpraznilo glavarsko mesto in niso mogli v kratkem času dobiti novega glavarja, je njegovo delo prevzel okrajni glavar sosednjega glavarstva, okrajni komisar ali pa tudi sposoben pripravnik.

Selitve državnega uradništva

Cesar je državne uradnike lahko selil po vsej avstrijski polovici monarhije. Jezik ni bil nikakršna ovira, saj sta bila tako zunanji kot notranji jezik uradovanja nemščina. Vprašanje rabe nenemškega jezika v deželah, kjer so bili Slovenci v večini ali pa zelo močna manjšina, se je le počasi prebijalo v zavest. Na Kranjskem je bilo selitev visokih državnih uradnikov razmeroma malo. Na mesto deželnega predsednika je cesar imenoval ljudi, ki jim je zaupal in praviloma so na takem mestu ostali tudi po desetletje. Pogostejše pa so bile selitve okrajnih glavarjev in so bile večinoma povezane z gospodarskim stanjem okrajnih glavarjev. Lahko so pomenile napredovanje, saj so bili za posamezna okrajna glavarstva določeni različno visoki dohodki.[15] Sama selitev je šla na državne stroške. V letih od 1880 do 1914, za ta čas imamo najpopolnejše podatke, je prišlo v Črnomelj devet novih okrajnih glavarjev; pri selitvah Črnomelj ni omenjen. V teh letih je cesar na Kranjskem na novo imenoval 41 okrajnih glavarjev, selitev že imenovanih okrajnih glavarjev je bilo 27. Zdi se, kot da bi bil Črnomelj nekakšna pripravnica za okrajne glavarje. Okrajni glavarji so se dokaj hitro menjavali tudi v Kamniku, tu je bila v teh letih le ena selitev in osem novih imenovanj. Tretji kraj, kjer je bilo precej novi imenovanj okrajnih glavarjev, je bila Postojna; tudi tu je znana le ena selitev in sedem novih imenovanj. Nasprotje Črnomlju je bila Ljubljana, kjer v tem času ni bilo nobenega novega imenovanja, nihče ni v Ljubljani začenjal svoje uradniške poti kot okrajni glavar, tu so bile le štiri selitve.[16]

Gospodarske razmere državnega uradništva

Ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja so v kranjskem deželnem zboru večkrat razpravljali o povečanem številu uradništva in o tem, da je med njimi tudi vse več plemičev. Število uradnikov se je v tem času res povečalo, prav tako pa se je tudi povečalo število uradov. Glede plemstva pa razmere sploh niso bile tako kritične, kot so kazale razprave v kranjskem deželnem zboru in kot je o tem pisal *Slovenski narod*. Starega plemstva je bilo med uradništvom na Kranjskem malo. Prevladovali so ljudje z nižjimi plemiškimi naslovi, ki so jih dobili za vestno uradovanje. Največ plemičev je bilo leta 1868 pri deželni vladi v Ljubljani, med 22 uradniki je bilo 7 plemičev, med 11 okrajnimi glavarji pa 5. Leta 1913 je bilo pri deželni vladi med 24 uradniki 8 plemičev, med okrajnimi glavarji in komisarji pa 7.[17]

Po letu 1848 sta reforma uprave in njeno razraščanje zahtevala vse več sredstev. V času neoabsolutizma je bila potrošnja v upravi večja kot potrošnja v vojski. Pri imenovanju novih uradnikov so oblasti morale postati varčnejše, saj so z najvišjega mesto dobile namig, naj se čuva državni zaklad. Zaradi tega so začeli deželni namestniki jadikovati, da s tako omejenim številom uradnikov ne bodo mogli tekoče opravljati del, ki so jih od njih pričakovali. Sami uradniki so bili prepričani, da so premalo pla-

13 *Veliki slovar tujk*, str. 807.
14 R.G.Bl. št. 22, 3. 2. 1867; št. 43, 28. 2. 1867; Zakonik in uradni list za vojvodino Kranjsko, leto 1867, VII. del, št. 8 str. 18. Razpis c. kr. deželnega glavarja za Kranjsko od 15. 2. 1867; *Novice*, 13. 2. 1867.
15 *Status des Personalstandes der politischen Verwaltung im Herzogtume Krain*. Laibach 1875–1915.
16 Holz, *Nacionalna problematika*, str. 91–92.
17 Prav tam, str. 95–100.

čani; pritoževalo se je tako visoko kot tudi srednje in nižje uradništvo. Pri nižjih uradnikih je že bilo govora o obubožanju. Zaradi tega so državne službe začele izgubljati privlačnost in primanjkovati je začelo uradniškega naraščaja na Madžarskem, Češkem in Štajerskem. Slab gospodarski položaj je omajal tudi ugled in avtoriteto uradništva.[18] V časopisu *Laibacher Zeitung* so v letu 1853 večkrat ponovili razpis za državne uradnike na Kranjskem, v Šleziji, na Hrvaškem, v Slavoniji ter v Primorju. Pogoji za vse omenjene dežele so bili enaki. Kot pogoj za službo na Kranjskem so zahtevali tudi znanje slovenskega jezika.[19]

V času Bachovega absolutizma (1849–1859) je bil glede plačevanja uradništva sprejet nov zakon, s katerim je bilo določeno, da so se plače in povišanja plačevala v naprej, uživanje plač in prejemkov pa je prenehalo z zadnjim dnem tistega meseca, ko je uradnik zapustil službo.[20] S padcem Bachovega absolutizma se razmere niso bistveno spremenile. Uradništvo v Avstriji je bilo cesarju skoraj pregovorno vdano in se je zavedalo dolžnosti, da mora čuvati ugled svojega stanu, vendar pa je bil položaj nižjega uradništva že tako slab, da so si upali ustanoviti »zadrugo uradnikov«. Njena naloga je bila obramba ekonomskih interesov njenih članov. Uradniki, ki so ob reorganizaciji izgubili službo, so lahko, če so za to zaprosili, obdržali naziv iz dotedanje višje službe, njihovi dohodki pa so bili v skladu z novim službenim mestom, ki je bilo lahko tudi nižje od prejšnjega.[21] Uradniki, ki so ob reorganizaciji državne uprave brez lastne krivde izgubili delo, so imeli pravico do plačila, ki je moralo dosegati višino prejšnje plače in se je štelo tudi v osnovo za pokojnino in napredovanje.[22]

Državni uradniki in narodno vprašanje ter vprašanje jezika uradovanja

Boj za uporabo slovenskega jezika v uradih se je začel po revoluciji leta 1848. Jezik uradov na Kranjskem je bila v tem času nemščina. Razglasi, ki so bili pomembni in so bili namenjeni ljudstvu, so bili v slovenščini.[23] Leta 1850 je iz zakonov izginilo načelo enakopravnosti jezikov, od leta 1852 je bil avtentičen le nemški tekst uradnega lista. Nemščina, ki je bila do tedaj notranji jezik uradovanja v avstrijskem delu države, je bila leta 1854 uvedena kot notranji jezik uradovanja tudi na Hrvaškem in Ogrskem.[24] Slovensko narodno gibanje ta čas ni zamrlo, čeprav je bilo neorganizirano, pritegovalo pa je vse več pozornosti in pridobivalo nove pristaše. Za uporabo slovenščine v uradih, na sodiščih in v šolah so Slovenci v deželnem zboru Kranjske in v državnem zboru vlagali interpelacije. Vlada jim načelno ni nasprotovala, vendar pa razvoja v to smer tudi ni podpirala. Med uradniki so bili v letih 1860/68 že ljudje, ki so znali dovolj dobro slovensko, da bi s strankami lahko uradovali v slovenščini; na drugi strani pa so bili seveda prav tako uradniki, ki so se trdno oklepali uradovanja v nemščini.[25] Med državnim uradništvom na Kranjskem in seveda tudi v Beli krajini najdemo tako ene kot druge. Uporaba slovenskega jezika pri uradovanju s strankami je bila do neke mere odvisna od tega, kdo je bil deželni predsednik pa tudi od trenutnega mednarodnega položaja in s tem povezane potrebe po notranjem miru in zaveznikih.[26] Narodna opredelitev državnih uradnikov je bila dokaj zapletena zadeva, če se ti niso opredelili nemško. Narodno opredelitev višjega uradništva je določala vlada, ki je od uradništva pričakovala, da bo opravljalo svojo službo, politično pa se bo udejstvovalo tedaj, kadar bo njej to ustrezalo. Kdor tega ni zmogel, je moral pustiti državno službo. Ker je bila hierarhična lestvica v avstrijski birokraciji trdno zgrajena in je bilo izvedeno načelo avtoritete od zgoraj navzdol in odgovornosti od spodaj navzgor, je bilo nižje uradništvo večinoma opredeljeno tako kot njegov šef. Bile so sicer izjeme, ko so se posamezni okrajni glavarji skušali držati načel uradovanja, ki so bila splošno sprejeta, vendar so naleteli na težave in se tudi zapletli v spore z deželnim predsednikom.

Kakšen je bil odnos oblasti do slovenskega jezika, vidimo tudi iz publikacije *Status des Personalstandes der politischen Verwaltung im Herzogtume Krain* (Laibach 1875–1915), kjer je med drugimi rubrikami, ki so opredeljevale znanje in veščine uradnikov, le v dveh letih 1899 in 1912 tudi rubrika o jezikovnem znanju deželnega predsednika in okrajnih glavarjev, pri nižjih stopnjah uradnikov pa sploh niso povpraševali o njihovem jezikovnem znanju. Po teh podatkih naj bi vsi visoki državni uradniki na Kranjskem znali dobro ali slabše slovensko, v praksi pa se je pokazalo, da marsikdo ne zna ali pa noče uporabljati slovenskega jezika. Vzvišenega gledanja na domače prebivalstvo in njegov jezik so se navzeli tudi nekateri okrajni glavarji. Zahtev po uradovanju v slovenskem jeziku večinoma niso jemali resno, saj so se ponavljale pritožbe o nemškem

18 Heindl, Bürokratie und Verwaltung, str. 239–243.
19 *Laibacher Zeitung*, 30. 7. 1853. Amtsblatt zur Laibacher Zeitung.
20 R.G.Bl. št. 10, 19. 1. 1853; št. 139, 14. 7. 1853.
21 Ukazi c. kr. deželnih gosposk za vojvodino Kranjsko leta 1860, V. del, št. 16, str, 24. Razpis c. kr. deželne vlade od 16. 3. 1860.
22 R.G.Bl. št. 22, 3. 2. 1867.
23 *Zgodovina Slovencev*, str. 412.
24 Prav tam, str. 458.
25 Prav tam, str. 478–479.
26 Prav tam, str. 510–511.

Razglednica Črnomlja pred prvo svetovno vojno; v velikih stavbah na desni strani so bili sodišče, zapori in davčni urad (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

uradovanju ali pa o žaljenju slovenskega prebivalstva. Višje oblasti so na take pritožbe zelo previdno in počasi reagirale. Ko je bil deželni predsednik na Kranjskem Andrej Winkler (1880–1892), to je bilo v času Taaffejeve vlade, so se razmere precej izboljšale. Po padcu obeh pa se je znova okrepil nemški pritisk.

Na opredeljevanje nižjega uradništva je vplivalo tudi »kruhoborstvo«. Uradniki so morali živeti stanu primerno. Po pravilih uradniške pragmatike je bila predpisana obleka in za vsako uradniško stopnjo tudi življenjski stil. Napredovanje v uradniški službi pa je bilo odvisno od marsičesa. Narodnost je bila za nižje uradništvo le zasebna zadeva, ki je v realnem življenju večinoma niso mogli ali smeli uveljaviti, če so hoteli obdržati službo in zaslužek ter s tem povezan ugled v okolici.[27]

Okrajni glavarji v Črnomlju 1867–1914

V okrajnem glavarstvu Črnomelj so delo, ki je bilo naloženo okrajnemu glavarju, opravljali različni ljudje. O nekaterih se mi je posrečilo zbrati kar precej podatkov, za druge pa zelo malo. Nekateri kratki življenjepisi predstavijo bralcu celotno pot, ki jo je moral prehoditi državni uradnik od začetka uradniške kariere do upokojitve. Nekateri med okrajnimi glavarji so bili dokaj posebni ljudje, bolj znani na drugi področjih kot pa na uradniškem, in ti so imeli z nadrejenimi tudi več težav.

Jožef (tudi Johan) Derbitsch (Derbič). Rojen je bil v Šiški leta 1809, umrl v Ljubljani 1884. Predstojnik mešanega okrajnega glavarstva v Črnomlju je bil od 12. decembra 1849 do leta 1851.[28] Kot okrajni glavar v Črnomlju je moral leta 1850 poročati o nemirih, ki so nastali pri volitvah občinskih mož, pravzaprav ob zaprisegi župana in svetnikov v Pribišlju. Ker naj bi bila zaprisega v cerkvi, so se vaščani zbali, da se bodo vrnila fevdalna bremena. Derbitsch nemirne množice ni mogel pomiriti, tako da je ta vdrla v cerkev in iz nje izvlekla župana. Leta 1851 je znova poročal o razmerah v svojem okrajnem glavarstvu. Po njegovem poročilu je črnomaljsko okrajno glavarstvo štelo 32.583 prebivalcev in bilo razdeljeno na 47 občin. Vsaka občina je tako imela nekako 700 prebivalcev, bile pa so tudi take, ki so jih imele le 300. To število pa je bilo premajhno, da bi se občina lahko vzdrževala in opravljala vse potrebne občinske posle. Ob tem je bilo treba upoštevati še uboštvo in kulturno stopnjo prebivalstva, kjer marsikateri župan ni znal ne brati ne pisati in ni bil sposoben upravljati občine. Take občine so oteževale tudi delo okrajnega glavarstva. Nekatere male občine so že same prišle do spoznanja, da ne zmorejo dela, ki ga od njih pričakujejo, zato so že same predlagale združitev v večje občine. Po Derbitschevem mnenju bi morale kmečke občine šteti vsaj 2000 prebivalcev. Vendar pa je predlagal, naj se s povezovanjem malih občin ne hiti, ker so sedanje občine že izoblikovane, njihovi predstojniki pa izvoljeni za dobo treh let. Po tem času pa bi se razmere lahko spremenile.[29]

V letih 1856–59 je bil okrajni predstojnik v Kranju,[30] nato v letih 1860–61 znova v Črnomlju,[31] in v letih 1861–66 ter 1868–1882 spet v Kranju.[32] V času njegovega službovanja se je nabralo precej pripomb o njegovem obnašanju in odnosu do Slovencev. Dne 2. aprila 1861 je bil izvoljen za deželnega poslanca in se je opredelil proti slovenski strani.[33] Izvoljen je bil tudi v državni zbor in se tam

27 Holz, *Nacionalna problematika*, 1983, str. 158–161.
28 *Laibacher Zeitung*, 20. 12. 1849; 8. 3. 1850; Polec, Uvedba občin, str. 715 in 717.
29 Polec, Uvedba občin, str. 686–732.
30 *Hof- und Staatshandbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie*. Wien, 1856, 1859.
31 Andrejka, Zaslužni, str. 81.
32 Pfeifer, *Die Landtagsabgeordneten*, str. 46.
33 Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 207.

pridružil Nemcem.[34] Ob volitvah 1878 je nastopil proti slovenskemu kandidatu Karlu Šavniku.[35] Vmešaval se je pri volitvah v Škofji Loki in se odločil, da ne bo upošteval predpisane tretjinske doklade k davkom. S to odločitvijo je zmanjšal število slovenskih volivcev.[36] Naslednje leto je razveljavil volitve v Škofji Loki, ker pridružena občina Zminec ni glasovala hkrati z mestom.[37] Vrstile so se tudi pritožbe o nemškem uradovanju,[38] predvsem iz selške doline.[39] Ko je bil deželni predsednik Andrej Winkler, so na okrajnih glavarstvih začeli nameščati glavarje, ki so bili prijazni do Slovencev, stare nemškutarske uradnike pa so selili ali upokojili.[40]

Alojz Schuller je bil okrajni predstojnik v Črnomlju v letih 1856–1859.

Grof Rudolf Chorinsky[41] je bil okrajni glavar v Črnomlju dve leti, od 1867 do 1868, nato pa leta 1874 v Krškem. Po poročanju *Slovenskega naroda* je dopisoval in uradoval v nemščini.[42] Leta 1883 je bil imenovan za dvornega svetnika, leta 1886 so ga premestili v Gradec in leta 1897 je stopil v pokoj. Kot je o tem dogodku poročal *Slovenski narod*, naj bi imel Kranjsko rad in tudi o Slovencih naj bi bil dobrega mnenja.[43]

Martin Tribuč (Tribuzzi)[44] je bil v Črnomlju okrajni glavar v letih od 1870 do 1876. Nastopal je zelo samovoljno. Da je lažje uveljavljal svojo voljo, je podpihoval spore v mestnem zastopu. Bil je nasproten Slovencem.[45]

Ivan Mahkot je spadal med najstarejšo generacijo naših upravnih juristov. V njegovem življenjepisu je razvidna uspešna uradniška kariera od začetkov do upokojitve in primernih odlikovanj. Rojen je bil leta 1828 v stari ljubljanski meščanski družini. Po končani gimnaziji je študiral pravo v Gradcu. Kot visokošolec je sodeloval v dogajanju v letu 1848. Prizadeval si je za prebujenje narodnega življenja in bil eden glavnih sodelavcev Slovenskega društva v Ljubljani, sodeloval je tudi kot deklamator in igralec.

Po končanih pravniških študijah se je v letu 1852 odločil za uradniško službo. V letu 1853 je stopil v konceptno službo pri kranjskem namestništvu v Ljubljani, leta 1856 je postal aktuar pri okrajnem uradu v Radovljici, 1862 je bil kot pristav nameščen v Krško h komisiji za zemljiško odvezo, leta 1867 je postal komisar okrajnega glavarstva, leta 1875 je bil imenovan za tajnika pri deželni vladi v Ljubljani, od tu pa je v letu 1876 odšel za okrajnega glavarja v Črnomelj. Tu je ostal do leta 1883. Od leta 1883 do 1887 je bil okrajni glavar v Logatcu, od 1887 do 1895 je vodil okrajno glavarstvo Ljubljana-okolica.

Kot priznanje za uspešno uradniško delovanje je leta 1880 prejel naslov vladnega svetnika, leta 1895 po 42 letih službe je stopil v pokoj in bil ob tem odlikovan še z redom železne krone III. stopnje. Umrl je v Ljubljani leta 1901.[46]

V Črnomlju so bili nad njim razočarani, kajti o njem je vladalo mnenje, da je naroden, nato pa je kandidiral na nemški volilni listi. Ljudje so bili veseli, da je odšel.[47] Drugo mnenje pa je o njem govorilo, da si je znal pridobiti prebivalstvo, da je bil dobrotljiv in pravičen. Ob upokojitvi so govorili, da je kot okrajni glavar 12 let z najboljšim uspehom deloval za ljudske šole v ljubljanski okolici.[48]

Heinrich Weiglein je bil okrajni glavar v Črnomlju v letih od 1880 do 1882. Nasledil je Ivana Mahkota. V letu 1883 je bil premeščen na okrajno glavarstvo v Krško, kjer je ostal do leta 1894. V Krškem so ob njegovem prihodu začeli uradovati slovensko.[49]

Henrik Jagrič (Jagritsch) je bil okrajni glavar v Črnomlju v letih 1883 do 1886.

Ferdinand Gozani je bil v Črnomlju okrajni glavar v letih od 1887 do 1890, nato je v letih 1891 do 1896 prevzel okrajno glavarstvo v Postojni, v letih 1896 do 1903 pa v Ljubljani. Slovensko je znal pisno in ustno.[50]

Franz Hinterlechner je bil okrajni glavar v Črnomlju v letih 1891 do 1894.

Jože Orešek je bil najprej leta 1895 začasno nameščen kot okrajni glavar v Črnomlju, ostal pa je do leta 1900. Nato je odšel v Krško, kjer je bil glavar v letih od 1901 do 1906.

Viktor Parma je bil med političnimi uradniki na Kranjskem prav gotovo nekaj posebnega. Večini Slovencev je znan predvsem kot skladatelj, kar se zelo očitno ni dobro ujemalo s predstavami njegovih predstojnikov o tem, kako se mora obnašati državni uradnik. Njegovo delovanje na uradniškem področju zaznamujejo pogoste selitve in razmeroma počasno napredovanje, kar je bil eden od načinov kaznovanja neposlušnih uradnikov.

34 Andrejka, Zaslužni, str. 81.
35 Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, druga seja 19. 9. 1878.
36 Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, sedma seja, 5. 10. 1878.
37 *Slovenski narod*, 26. 2. 1879.
38 *Slovenski narod*, 3. 6. 1880.
39 *Slovenski narod*, 26. 6. 1880; 12. 1. 1882.
40 Andrejka, Zaslužni, str. 123.
41 *Laibacher Zeitung*, 7. 2. 1867.
42 *Slovenski narod*, 27. 7. 1870.
43 *Slovenski narod*, 19. 7. 1897.
44 *Laibacher Zeitung*, 19. 2. 1870.
45 *Novice*, št. 282, 1872.
46 Andrejka, Zaslužni, str. 98–100.
47 *Slovenski narod*, 5. 3. 1879.
48 Andrejka, Zaslužni, str. 100.
49 *Slovenski narod*, 25. 4. 1883.
50 *Status des Personalstandes*, 1912.

Viktor Parma (fototeka NUK-a).

Rojen je bil v Trstu leta 1858 v uradniški družini. Zaradi očetove službe se je družina večkrat selila. V Zadru je obiskoval osnovno šolo in prve razrede gimnazije, ostale je obiskoval v Novem mestu, zadnja dva pa v Tridentu. Po končanih pravnih študijah na Dunaju (1881) je službeno pot začel pri policijskem ravnateljstvu v Trstu. Leta 1882 je prestopil v službo pri deželni vladi v Ljubljani, kjer je služboval kot konceptni pripravnik pri okrajnem glavarstvu v Ljubljani, Kočevju, Kranju in Krškem. V Krškem je leta 1886 postal začasni vladni koncipist, leta 1887 so ga premestili v Kranj, 1888 je napredoval do naziva definitivni koncipist. Še v letu 1888 so ga prestavili v Kočevje, kjer je naslednje leto postal začasni, leta 1890 pa definitivni okrajni komisar. Še v letu 1890 so ga nato premestili v Litijo, 1893 v Postojno, 1895 v Logatec, kjer je leta 1897 napredoval v okrajnega višjega komisarja. Leta 1898 je bil premeščen v Kamnik, kjer je ostal tri leta. Za okrajnega glavarja v Črnomlju je bil imenovan 30. julija 1901. Tu je ostal pet let. Leta 1906 je bil premeščen v Litijo, kjer je ostal devet let. Leta 1913 je po 31-letnem službovanju dosegel naslov vladnega svetnika.

Zaradi ovadbe je bil leta 1915 aretiran in obtožen protidržavnega vedenja. Bil je suspendiran in nazadnje po disciplinski preiskavi, v kateri ga je branil vladni svetnik Janko Kremenšek, ki si ga je edini upal zagovarjati, 31. julija 1915 predčasno upokojen. Vzrok za to je bila njegova izjava v »prijateljski« družbi, da imajo Srbi prav, ker se branijo, in da Slovani ne bodo nikoli premagani. Da bi se izognil še novim vojaškim preganjanjem, se je preselil na Dunaj, po zlomu Avstro-Ogrske pa se je naselil v Mariboru, kjer je umrl 25. decembra 1924. Pokopan je v Ljubljani.[51]

Karl Ekel je bil okrajni glavar v Črnomlju le eno leto od 1907 do 1908. Nato je to službo v letih od 1908 do 1914 opravljal v Logatcu. Slovensko in nemško je znal pisno in ustno.[52]

Državni uradnik, ki v vladnih krogih zaradi svoje iniciativnosti in podjetnosti ni bil priljubljen, je bil **Franc Župnek**. Rodil se je 5. decembra 1860 v Dramljah pri Celju. Gimnazijo je obiskoval v Celju, pravo pa študiral v Gradcu in ga končal leta 1887. Nato je dve leti služboval kot koncipient, najprej pri odvetniku dr. Drevu, nato pa pri dr. Sernecu v Celju. Oktobra 1889 je stopil v konceptno službo pri deželni vladi v Ljubljani. Leta 1890 je bil premeščen k okrajnemu glavarstvu v Logatec, kjer je ob koncu leta postal provizorni, avgusta 1893 pa definitivni vladni koncipist, aprila 1895 pa provizorni okrajni komisar. Ob koncu oktobra 1895 je prestopil v službo pri deželni komisiji za agrarne operacije na Kranjskem, novembra je bil imenovan za lokalnega komisarja z uradnim delokrogom Notranjsko. Decembra 1900 je napredoval v vladnega tajnika pri agrarnih operacijah. Na tem delovnem mestu je imel veliko dobrih zamisli in načrtov pri gradnji agrarnih cest, pogozdovanju, urejanju pašnikov in oskrbovanju s pitno vodo. Ob tem pa je pozabljal na slabo gospodarsko stanje tamkajšnjega prebivalstva in dežele ter se zato znašel v precepu med načrti in možnostmi. Zaradi nemirov, ki jih je povzročil s svojimi načrti, so ga leta 1905 odpoklicali ter ga premestili k deželni vladi, kjer je ostal dve leti. Leta 1907 je bil imenovan za vodjo okrajnega glavarstva v Črnomlju, 6. februarja 1909 pa za okrajnega glavarja v Radovljici. Tudi v Radovljici si je vneto prizadeval za njen gospodarski dvig. Imel je veliko gospodarskih načrtov za cestne gradnje kot tudi za turistični razvoj Pokljuke, Mrzlega Studenca, Rudnega polja in za Bohinjsko jezero.

Najbolj znan je postal v letu 1911 ob gradnji železnice Novo mesto–Bubnjarci–Karlovac. Bilo je že sklenjeno, kje bo tekla stranska proga Črnomelj–Metlika, vendar je sam v zelo kratkem času pripravil načrte za neposredno povezavo Semič–Črnomelj–

51 Andrejka, Zaslužni, str. 102–105. *Primorski slovenski biografski leksikon* II, str. 580–581.
52 *Status des Personalstandes*, 1912.

Metlika in tudi uspel. Njegova zasluga je torej bila, da je Črnomelj dobil neposredno železniško povezavo z Novim mestom in Karlovcem.

Med prvo svetovno vojno se je zapletal v nasprotja z vojaškimi oblastmi, ker je branil domače prebivalstvo pred rekvizicijami in odklanjal preganjanje zavednih Slovencev. Leta 1916 je bil zato premeščen k deželni vladi. Po končani vojni in nastanku nove države kraljevine SHS se je uspešno vključil v obnovo dežele. Umrl je leta 1938 v Ljubljani.[53]

Eden od redkih upravnih juristov, ki se je resno ukvarjal s slovenskim pravnim jezikom, je bil **Silvester Domicelj**. Uprl se je dotedanji praksi dobesednega prevajanja terminoloških izrazov in iskal nove. Ker je bil spreten in vesten uradnik, se je izredno poglobil v duha slovenskega jezika.

Rojen je bil leta 1868 v Zagorju na Pivki, umrl je leta 1938 v Ljubljani. Gimnazijo je obiskoval v Ljubljani, pravo pa je študiral v Gradcu. Po študiju se je odločil za uradniško službo. Leta 1893 je stopil v službo pri finančnem ravnateljstvu v Ljubljani, naslednje leto pa pri politični upravi na Kranjskem in bil dodeljen okrajnemu glavarstvu v Radovljici. Tu je leta 1896 postal vladni koncipist. Od leta 1897 do leta 1900 je služboval pri deželni vladi v Ljubljani. Leta 1899 je postal okrajni komisar, leta 1900 je bil premeščen v Logatec, kjer je leta 1906 napredoval v vladnega tajnika in bil leta 1907 imenovan za vodjo okrajnega glavarstva v Postojni, 1908 je bil premeščen k okrajnemu glavarstvu v Ljubljani, 1909 pa v Črnomelj, kjer je šele leta 1912 postal okrajni glavar. Tu je služboval do leta 1914, predčasno je bil upokojen zaradi bolehnosti. Po končani vojni se ni več vrnil v državno službo. Umrl je v Ljubljani leta 1938.

Ker je zelo dobro obvladal slovenski jezik, se je lahko poglobil tudi v njegovega duha. Že leta 1906 je v reviji *Slovenski pravnik* objavil anonimno študijo z naslovom »Govor, psihologija, terminologija«, kjer je razlagal razlike med slovenskim in nemškim načinom mišljenja in govora. Predlagal je temeljito spremembo terminološkega raziskovanja, kjer po njegovem ni pomembna le beseda, ampak tudi misel. O istem predmetu je napisal še študijo v nemškem jeziku. Zanimal pa se je tudi za dramatiko, prevedel je Shakespearjevo dramo Romeo in Julija, drama v njegovem prevodu je bila leta 1901 uprizorjena v ljubljanski Drami, kritika pa z njegovim prevodom ni bila zadovoljna.[54]

V mešanem okrajnem glavarstvu Metlika sta bila okrajna predstojnika Avgust Fladung, ki je to mesto zasedal v letih 1854–1858, bil nato v letih 1868–1874 okrajni glavar v Kočevju in v letih 1876–1877 v Ljubljani, ter Franc Šuler (Schuler) ki je bil okrajni predstojnik v Metliki leta 1859.

Zaključek

Če upoštevamo vse težave, s katerimi so se morali spopadati državni uradniki, se seveda vprašamo, zakaj so se ljudje sploh odločali za tako službo. Za službo, ki jih je omejevala pri izražanju njihove narodne pripadnosti, ki jih je prav tako omejevala pri njihovi strankarski opredelitvi in pri odločanju na volitvah. Ob vstopu v službo je uradnika službena prisega vezala k pokornosti do oblasti, ki ji je nameraval služiti. Kdor svojega prepričanja in prisege ni mogel uskladiti, je moral zapustiti službo. Za državne uradnike v nižjih plačilnih razredih je zahteva po stanu primernem življenju lahko pomenila veliko finančno breme, saj se tudi njegovi najbližji sorodniki niso smeli ukvarjati s poklici, ki po tedanjem prepričanju za uradniško družino niso bili primerni, na drugi strani pa so morali uradnik in njegova družina nastopati urejeno in uglajeno. Verjetno je odgovor na ta vprašanja le v tem, da je državna služba, pa če je bila še tako slaba, le pomenila neko stalnost in varnost.

Po revoluciji leta 1848 so na Kranjskem najprej oblikovali 28 mešanih okrajnih glavarstev, med njimi sta bili mešani okrajni glavarstvi Črnomelj in Metlika. Leta 1867 je cesar sprejel sklep o ločitvi sodne in politične oblasti in število okrajnih glavarstev se je skrčilo na 11. Črnomaljsko in metliško okrajno glavarstvo sta se povezali v okrajno glavarstvo Črnomelj. To glavarstvo je živelo in delovalo podobno kot vsa ostala glavarstva na Kranjskem. Od drugih glavarstev se je ločilo le po tem, da je tu marsikateri uradnik začenjal svojo kariero kot okrajni glavar. Selitve uradništva so bile v drugi polovici 19. stoletja dokaj pogost pojav, oblast je na ta način skušala disciplinirati uradnike, ki so bili za njen okus preveč samostojni ali samozavestni.

VIRI IN LITERATURA

OBJAVLJENI VIRI

Alphabetisch-chronologische Übersicht der k.k. Gesetze und Verordnungen vom Jahr 1740 bis zum Jahre 1821, als Hauptrepertorium über die theils mit höchster Genehmigung, theils unter Aufsicht der Hofstellen in 79 Bänder erschienenen politischen Gesetzsammlungen. Bearbeitet und unter Aufsicht der k.k. Hofkanzley herausgegeben von Joh. Nep. Fr. v. Hempel-Kürsinger. Wien, Bey Joh. Georg Ritter von Mösle`s sel. Witwe, 1825.

53 Andrejka, Zaslužni, str. 132–135.
54 *Primorski biografski leksikon* I, str. 309.

Deželni zakonik in vladni list za kronovino Kranjsko I. tečaj 1849. št. 26. Naznanjenje politiške osnovavne komisije za kranjsko kronovino od 23. Grudna 1849. Začetek novih politiških oblastnij v Kranjski kronovini s 1. Prosencem 1850.

Deželni zakonik in vladni list za Kranjsko kronovino IV. del, II. tečaj 1850, št. 92. Razglas c.kr. poglavarstva od 8. Sušca 1850. Razdelitev kranjske dežele v deželne sode, okrajna poglavarstva, kazne sode, okrajne sode, davkne vrade, katasterske srenje in seliša.

Hof und Staats-Handbuch des Kaiserthums Österreich. Wien 1856–1859 in po nadaljevanju *Haus und Staatshandbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie.* Wien, 1868–1914.

Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani od 12. 9. do 16. 10. 1878 in *od 27. 3. 1908 do 29. 10. 1910.*

Reichsgesetzblatt für die im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder. Wien, Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei. Št. 10, 1853 in št. 139, 1853; št. 22, 1867; št. 44, 1868; št. 74, 1873; št. 75, 1873; št. 74, 1896; št. 15, 1914.

Sr. k.k. Majestät Franz des zweiten politische Gesetze und Verordnungen für die Oesterreichischen, Böhmischen und Galizischen Erbländer. Auf allerhöchsten Befehl und unter Aufsicht des Direktorii heruasgegeben. Wien 1793, 2. Band.

Status des Personalstandes der politischen Verwaltung im Herzogthume Krain. Laibach 1875–1915.

Ukazi c.kr. gosposk za vojvdino Kranjsko leta 1860, V. del.

ČASOPISI

Laibacher Zeitung, 1849, 1850, 1853, 1867, 1870, 1872, 1873.

Novice, 1867, 1872.

Slovenski narod, 1870, 1879, 1880, 1882, 1883, 1887, 1891, 1892, 1896, 1897, 1911.

LITERATURA

Andrejka, Rudolf: Zaslužni slovenski upravni juristi. *Pol stoletja društva Pravnik. Spominska knjiga* (ur. Rudolf Sajovic). Ljubljana, 1939.

Heindl, Waltruad: Bürokratie und Verwaltung im österreichischen Neoabsolutismus. *Österreichische Osthefte 22,* Wien 1980, 3, 239–243.

Hladký, Ladislav: *Slovinsko. Stručná historie států.* Praha : Libri, 2010.

Holz, Eva: *Nacionalna problematika uradništva na Kranjskem in Goriškem v drugi polovici devetnajstega stoletja.* Ljubljana, 1983 (magistrska naloga na Oddelku za zgodovino na FF v Ljubljani, tipkopis).

Melik, Vasilij: *Volitve na Slovenskem 1861–1918.* Ljubljana : Slovenska matica, 1965.

Pfeifer, Josef: *Die Landtagsabgeordneten des Herzogthums Krain 1861 bis 1901.* Laibach : Selbstverlag des Verfassers, 1902.

Pol stoletja društva Pravnik. Spominska knjiga (ur. Rudolf Sajovic). Ljubljana : Društvo Pravnik v Ljubljani, 1939.

Polec, Janko: Uvedba občin na Kranjskem l. 1849/50. *Kosov zbornik. Zgodovinski časopis* 6/7, 1952–53.

Primorski biografski leksikon. I. knjiga Abram – Juvančič. Gorica: Mohorjeva družba, 1974–1981 in *II. knjiga Kacin-Pirjevec.* Gorica : Mohorjeva družba, 1982–1985.

Zgodovina Slovencev. Ljubljana : Cankarjeva založba 1979.

Veliki slovar tujk. Ljubljana : Cankarjeva založba, 2002.

SUMMARY

State officials and district commissioners in White Carniola between 1848 and 1914

Civil service was one of the foundations of imperial rule in the Austrian Monarchy. A centralised authority that began to establish itself in the mid-18th century required an increasing number of officials that were to have appropriate education and, above all, demonstrate absolute loyalty to the emperor. As this position gained in strength, it gradually excluded provincial estates from provincial administration. As a result, it weakened provincial autonomy while consolidating the sovereign's authority. The increasing emphasis on education opened new opportunities for the wealthy and educated citizenry to assume important and eminent positions in public administration. However, in order to do so, they were required to relinquish some of their freedoms, such as party affiliation, even their national sentiment unless it was German, and pursue a life that »befitted their estate« as the saying went.

After the revolution of 1848 the authorities in Carniola first set up twenty-eight mixed district commissions, including the Metlika and Črnomelj district commissions in White Carniola. In 1867 the emperor passed a decision to separate the judicial and political powers. The number of district commissions in Carniola was reduced to eleven. The district commissions of Črnomelj and Metlika were merged into the district commission of Črnomelj.

In the second half of the 19th century the district commission of Črnomelj functioned in a similar way as district commissions elsewhere in Carniola, with the only difference that here a significant number of officials began their careers as district commissioners.

Transfers of officials, including district commissioners, in the second half of the 19th century were not uncommon and the district commission of Črnomelj was no exception. The above mentioned transfers were an especially popular disciplinary instrument aimed at officials who seemed too independent or confident.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 656.1/.5(497.434)"17/18"

Prejeto: 4. 8. 2010

Eva Holz

dr., znanstvena svetnica ZRC SAZU v pokoju, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana

Prometne razmere v Beli krajini od sredine 18. stoletja do prve svetovne vojne

IZVLEČEK

Za Belo krajino je bilo v 18. in 19. stoletju značilno, da so bile prometne povezave med posameznimi mesti, kraji in vasmi času primerne, slaba pa je bila povezava z ostalo Kranjsko. Kljub meji in reki Kolpi so bile boljše povezave proti Hrvaški. To stanje se je začelo spreminjati ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja, ko je tik pred začetkom 1. svetovne vojne tudi Bela krajina dobila železniško povezavo na eni strani s Kranjsko in na drugi s Hrvaško.

KLJUČNE BESEDE

Bela krajina, 18. in 19. stoletje, promet, ceste, mostovi, gospodarstvo, železnica

ABSTRACT

ROAD CONDITIONS IN WHITE CARNIOLA FROM THE MID-18TH CENTURY TO WORLD WAR I

In the 18th and 19th centuries White Carniola had appropriate transport connections between individual cities, towns and villages, but poor links to the rest of Carniola. Despite the border and the Kolpa river, the province had better connections to Croatia. The situation began to change at the end of the 19th and the early 20th century, just prior to World War I, when White Carniola, too, obtained a railway connection to Carniola on one hand and Croatia on the other.

KEY WORDS

White Carniola, 18th and 19th centuries, traffic, roads, bridges, economy, railway

Namesto uvoda

Ozemlje, ki ga danes imenujemo Bela krajina, je Janez Vajkard Valvasor v Slavi vojvodine Kranjske postavil v tretji del Kranjske, ki jo je opredelil tudi kot Srednjo Kranjsko, in ga imenoval Metliški kraj.[1] Med mesti v tem kraju je naštel Metliko in Črnomelj, med trgi pa omenil Vinico.[2] Po njegovem opisu je metliško območje zajemalo prostor med Kolpo in Gorjanci, bilo je dokaj rodovitno, zanj pa so bila značilna zelo vroča poletja, ki so jih lahko prenašali le tisti, ki so bili nanje navajeni.[3] Črnomaljsko območje je bilo prav tako rodovitno, uspevala sta vinska trta in sadje, tu so bila lepa polja in tudi uspešna živinoreja. Zelo je bil rodoviten predel, ki se je nagibal proti Kolpi. Prebivalci so bili tako po obleki kot tudi po jeziku Hrvatje. Podnebje pa je bilo za tistega, ki ga ni bil vajen, zelo neprijetno, in tudi voda ni bila zdrava. Viniško območje je ležalo ob Kolpi in je bilo po Valvasorjevem mnenju zelo rodovitno. Prebivalstvo, ki je živelo v večjih in manjših vaseh, je govorilo hrvaško in se tudi oblačilo po hrvaški šegi. Zrak pa je bil za tiste, ki ga niso bili vajeni, nezdrav.[4]

Srednja Kranjska je imela v 17. stoletju le eno pošto in ta je bila v mestu Metliki. Pošta je šla tedensko od Karlovca do Novega mesta ter naprej proti Ljubljani. To pošto so vzdrževali deželni stanovi.[5] Mesto Metliko so na eni strani obdajali Gorjanci, na drugi pa Kolpa. Cesarska in poštna cesta je v mesto prišla čez Gorjance.[6] To območje je bilo dokaj gozdnato, kar je za tedanji promet pomenilo predvsem veliko nevarnost roparskih napadov. Cestnih razbojnikov niso poznali le na Slovenskem in le v 17. stoletju, pač pa je bil to pojav, ki je bil značilen za vso Evropo, kjer so se ohranili do uvedbe železnice, na Slovenskem pa do uvedbe orožništva v drugi polovici 19. stoletja.[7] Od Ljubljane je bila Metlika oddaljena 11 milj, od Črnomlja pa 3 milje (to je bila tedaj razdalja ene pošte) in prav toliko od Karlovca.[8]

Bela krajina v 18. stoletju

V drugi polovici 18. stoletja je na zahtevo cesarja Jožefa II. zaradi vojaških potreb nastal popis dežel habsburške monarhije, ki je vseboval strateške, prometne, gospodarske značilnosti ozemelj, ki jih je opisoval. Opisi so dokaj skopi, povsem neobčutljivi do okolja, ki so ga opisovali, saj so deželo opisovali vojaški strokovnjaki, ki jih je zanimalo predvsem to, kako se bo vojska pomikala, kje bi bili lahko izpostavljeni nevarnostim obstreljevanja, kje bi lahko potovali tudi težki vojaški vozovi in kje bodo preskrbljeni z vodo. Območje Bele krajine je opisano v prvi knjigi serije *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*. Bolj kot posamezni opisi so včasih zgovorni zemljevidi.

Deželna (glavna) cesta je tudi v 18. stoletju potekala iz Novega mesta preko Metlike do Karlovca. Imela je trdno podlago in je bila v vseh letnih časih prevozna tudi za težka vozila, ki so jih vlekli štirje konji in so prevažala do približno 60 centov (1 cent = 56 kg) blaga.[9] Od Vinje vasi do višine Gorjancev je bilo na cesti kar nekaj strmih predelov, proti Metliki pa je strmina polagoma popuščala. V odseku okrog Vinje vasi je imela cesta to pomanjkljivost, da je bila izpostavljena obstreljevanju z obeh hribov, ki ležita ob njej med Vinjo vasjo in Velikim Cerovcem.[10] Stranske ceste tega območja so bile kamnite, ponekod dokaj strme in težko prehodne, kaj šele prevozne.[11]

Mesto Metlika je bilo v drugi polovici 18. stoletja v veliki večini zgrajeno iz kamna; posebno trdne stavbe pa so bile hiša nemškega viteškega reda, duhovnikovo stanovanje in cerkev. V tem času je mesto še obdajalo obzidje, na katerega so bile naslonjene hiše, marsikje pa so bili ozki prehodi. Deželna cesta, ki je prišla v mesto in se je nato nadaljevala proti Karlovcu, je imela trdno podlago in je bila v vseh letnih časih uporabna tudi za težka vozila. Čez Kolpo je v času popisa vozil še brod. Poti, ki so vodile v okolico, pa so imela ilovnata tla.[12]

Črnomelj je imel v tem času večino hiš trdno zgrajenih, še posebno hišo viteškega reda in lutenberški dvorec. Trdno je bila zidana tudi žitna kašča, ki je ležala na vzpetini zunaj mesta.[13]

Pri opisih krajev in poti v Beli krajini, še bolj pa na priloženih zemljevidih, je očitno, da je bil ta predel med seboj dobro povezan, vendar pa so bile te poti večinoma slabe. Povezavo z ostalo Kranjsko je omogočala le državna cesta, ki je povezovala Novo mesto s Karlovcem. Lokalne ceste v severnem predelu Bele krajine so vodile skozi precej gozdnato območje, bile so kamnite, strme in težavne, uporabne le za kmečke vozove, steze pa so bile težavne celo za tovorne konje. To je veljalo za kraje Draganja sela, Selišče, Gorenje Sušice, Verdun pri Uršnih selih, Dobindol, Uršna sela, Blaževica, Pleš, Seč, Travni dol, Laze, Gorenje Laze, Hrib pri Rožnem Dolu.[14]

1 Valvasor, *Die Ehre* II, str. 208.
2 Prav tam, str. 212.
3 Prav tam, str. 219.
4 Prav tam, str. 220.
5 Prav tam, str. 217.
6 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 383.
7 Holz, Nekoč v starih časih, str. 81–96.
8 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 383.
9 *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, sekcija 233, str. 93, zemljevid 222.
10 Prav tam, str. 94.
11 Prav tam, sekcija 233, str. 90, zemljevid 233.
12 Prav tam, sekcija 236, str. 110–111.
13 Prav tam, sekcija 237, str. 118.
14 Prav tam, sekcija 233, str. 86.

Poti na severozahodu okrog Štrekljevca so bile lokalne. Bile so sicer vozne, vendar pa kamnite in ozke. Tako je bila npr. pot od Pribišlja v grad Smuk prevozna le s kmečkimi vozovi. Pot, ki je peljala od Krupe skozi vasi Štrekljevec, Osojnik, Brezova Reber in Maline pri Štrekljevcu, je bila v času popisa malo boljša. Bila je kamnita in neprevozna za težke vozove. To je veljalo tudi za vasi Ašelice, Rožni Dol, Brezje pri Rožnem Dolu, Potoki, Vimol, Gaber, Preloge, Pribišje, Kal.[15]

Stranske poti, ki so povezovale kraje okrog Metlike, so bile kamnite in prevozne le z lahkimi vozovi. Te vasi so bile Sela pri Jugorju, Božič Vrh, Štrekljevec, Hrast pri Jugorju, Suhor pri Metliki, Ravnace, Dole, Mačkovec pri Suhorju, Jugorje pri Metliki, Vahta, Vinja vas, Konec, Podgrad, Pristava, Mihovec, Birčna vas, Veliki Podljuben, dvorec Ruperčvrh, Stranska vas, Rumanja vas, Rakovnik pri Bričnivasi, Jama, Lakovica, Jurna vas, Koroška vas, Gornja Težka Voda, Dolnja Težka Voda, Verdun, Stopiče, Plemberk, Mali in Veliki Orehek, Brezovica pri Stopičah, Mali Cerovec in Iglenik.[16]

Stranske ceste, ki so vodile v kraje vzhodno od Metlike v Drašiče, Železnike, Svržake, Čurile, Rosalnice, Križevsko vas in v Radovišče (na levem bregu Kolpe), so imele ilovnato podlago in so bile prevozne le z lahkimi vozili.[17]

Stranske ceste na območju okrog Črnomlja in proti Kočevju so bile uporabne le za tovorne konje.[18] Deloma so bile prevozne z lahkimi vozovi, na poteh na Kočevskem pa se je dalo prenašati blago le s tovornimi konji.[19] Poti do vinogradov so bile prevozne z malimi kmečkimi vozovi, tla proti Krupi so bila ilovnata. Poti, ki so prečkale vinograde v smeri proti Kočevju, so bile zelo kamnite in prehodne le s tovornimi konji.[20]

Poti, ki so povezovale kraje okrog Semiča, npr. Stransko vas pri Semiču in vas ter grad Krupa, so bile večinoma kamnite, uporabne pa le za lahka vozila. Pot od Krupe do Štrekljevca je imela trdno podlago in je bila primerna tudi za težka vozila, pot proti Črnomlju pa je tekla skozi gozd in je bila ilovnata. Nad okolico so dominirale cerkve Sv. Trojice pri Vinjem vrhu, pri Semiču, na Krvavčjem vrhu in na Lokvici. Od cerkve na Lokvici je bilo mogoče obstreljevati deželno cesto proti Metliki in vas Trnovec.[21]

Poti na območju Cerkvišča so bile ilovnate, v suhih obdobjih so bile prevozne tudi s težkimi vozovi.[22] Poti okrog Primostka so bile v ravnini, imele so mehka tla, vendar so bile za silo prevozne z vsakim vozilom.[23]

Na območju Suhorja pri Vinici so imele poti ilovnato osnovo. V ravnini so bile prevozne tudi s težkimi vozovi.[24] Na drugi strani pa so poti okrog Goleka pri Vinici in Podklanca imele sicer trdno podlago, vendar so bile za vozila težko prevozne; kljub temu so jih vrisali v zemljevid.[25]

Grad Vinica je imel le en dohod, visoko in strmo obzidje. Imel je dobre možnosti za obrambo.[26] Pot od Pobrežja do Dragošev je imela trdna tla, naprej do Gribelj je bila ilovnata in uporabna tudi za težka vozila. Ostale poti so bile prevozne le z lahkimi vozili.[27] Poti od Zilje proti Preloki so bile kamnite in uporabne le za lahka vozila.[28]

Poštna povezava, ki jo omenja že Valvasor, je bila menda v letih 1751 in 1771 prekinjena. Gradnja ceste iz Novigrada proti Metliki se je začela v letu 1771 in v tem času naj bi se tudi obnovila stara poštna smer deželnih stanov.[29]

Za 18. stoletje lahko torej sklepamo, da so bile vasi v Beli krajini dokaj dobro povezane med seboj, precej slabša pa je bila povezava s sosednjimi pokrajinami. V deželi je bila le ena glavna cesta, povezava proti Kočevski je bila precej težavna, prav tako tudi proti Hrvaški.

Vloga in pomen mitnic

Mitnice so bile vir denarja, ki je bil potreben za vzdrževanje, izpopolnjevanje in dograjevanje cestne mreže. V času svojega obstoja so prešle različne razvojne faze. Odkar se je uveljavila mitnina, so se o njeni višini med seboj prepirali vladar, lokalni velikaši in mesta. Z razvojem prometa in trgovine je vse bolj prihajala na dan negativna stran mitnic, to je oviranje tako trgovine kot tudi prometa. Zaradi velikega števila mitnic je bilo vse več pritožb tudi zato, kar večje število mitnic ni hkrati pomenilo tudi bolje vzdrževane in varnejše prometnice.

Poleg državnih so ob koncu 18. stoletja pri nas nastajale tudi »privatne mitnice«. Sem so spadale mitnice, ki so jih vzdrževali dežela, okraj, občina, družbe ali posamezne osebe. Naši kraji so v tem času poznali tudi stanovske mitnice, ki so bile značilne predvsem za Dolenjsko. Privatna mitnica je lahko nastala le z dovoljenjem javne uprave.

Cesar Karl VI. je začel z gradnjo mreže državnih cest, stroške tega pa naj bi krile mitnice. Njihovi dohodki so se stekali v novo ustanovljeni cestni fond, kasneje v državno blagajno. Privatne mitnice so bile

15 Prav tam, str. 88.
16 Prav tam, str. 93.
17 Prav tam, sekcija 236, str. 110.
18 Prav tam, sekcija 237, str. 116.
19 Prav tam, str. 118.
20 Prav tam, str. 120.
21 Prav tam, str. 125.
22 Prav tam, str. 127.
23 Prav tam, str. 128.
24 Prav tam, sekcija 247, 164.
25 Prav tam, str. 167.
26 Prav tam, str. 167.
27 Prav tam, str. 169.
28 Prav tam, str. 171.
29 Helmedach, *Verkehrssystem*, str. 258.

nadležne že v tem času. V letu 1750 so že začeli ukinjati nekatere nedonosne mitnice. Leta 1773 je cesarica Marija Terezija določila nekatera pravila tako na cestah kot tudi na mitnicah na Kranjskem, ki so z manjšimi dopolnitvami in spremembami ostala v veljavi do časa Ilirskih provinc. Od leta 1782 pa so bili v državne dohodke vključeni tudi dohodki privatnih mitnic, ki so bile postavljene na tlakovanih cestah in mostovih. V letu 1789 je oblast poskušala predati v zakup tako ceste kot tudi mitnice, kar pa se ni obneslo. Tega leta je bil sprejet zakon, ki je uvedel enako visoko mitnino na vseh državnih mitnicah. Leta 1810 so mitnino znova uravnavali.[30]

Na karlovški deželni cesti, ki je potekala od Novega mesta do Metlike in naprej do Karlovca, sta bili mitnici v Novem mestu in Metliki, kjer je bilo treba plačati tudi deželno mostnino.[31] Stanovska mitnica v Metliki je imela pravico pobirati mitnino v obe smeri in prečrtati mitninske lističe mitnice na mostu v Metliki, prav tako je imela metliška mitnica na mostu pravico prečrtati mitninske lističe cestne mitnice Metlika. Za potrebe pisarne, kurjave, svečave in laterne, ki je morala viseti pred mitniško hišo in biti prižgana vso noč, je mitniškemu uradu v Metliki (most na Kolpi) pripadalo letno 50 goldinarjev iz dohodkov stanovske mitnice na mostu.[32]

V drugi polovici 18. stoletja so bile mitnice na območju novomeške kresije večinoma v zakupu. Stanovi so si zelo prizadevali, da bi dobili nadzor nad mitnicami na komercialni cesti, vendar bi morali potem tudi skrbeti za to cesto.[33] Stanovi so prevzeli dohodke šestih mitnic: na Jesenicah, v Metliki, Novem mestu, Višnji Gori in Ljubljani. Mitnice za konje in vozove so morale vzdrževati ceste in mostove, ki so bili v njihovem distriktu.

Dne 15. aprila 1786 so določili cene, ki jih je bilo treba na mitnici plačati za prehod konj in voz na mostu čez Kolpo pri Metliki. Tovorni vozovi vseh vrst, kočije, koleslji, ki so prevažali predvsem svoje blago in potnike, ki so vstopali v mesto Metliko ali se peljali skozi, so morali od vpreženega konja ali vlečne živali plačati 4 krajcarje. Voz s suknom, papirjem, železom, jeklom, kositrom, platnom, volno, mlinskimi kamni, trgovskimi in obrtnimi predmeti, ki so bili običajni v deželi, prav tako tudi domač voz, je moral od vsakega konja ali vlečne živine plačati 3 krajcarje. Voz z ogljem, žitom, lesom, maslom, mastjo, deskami in drugimi domačimi pridelki in izdelki, ki je šel na trg, je moral od vsakega vpreženega konja ali vlečne živine plačati 1 krajcar. Prazen voz, razen tistih, ki so bili posebej izvzeti, je moral plačati polovico od zgoraj omenjenega. Za otovorjenega konja ali otovorjeno živino, ki je nosila stvari za prodajo, pa naj so jo jezdili ali vodili, je bilo treba plačati prav tako kot za zgoraj omenjeno vpreženo žival. Prav tako je bilo treba plačati za voz, pa tudi če so ga vlekli ali pa potiskali ljudje.

Na mitnici so za živino veljali naslednji pogoji: od mladih živali, ki so šle skozi mitnico, kot tudi od odraslih živali – konj, goveda, mul, oslov, ki so bili starejši kot leto dni, od vsakega prašiča, ki je bil star leto in več, od štirih telet, ovac, koz, drugih malih živali (sem ni sodila perutnina, ki je oproščena mitnine) – če so jih peljali na trg, je bilo treba plačati od prevoznega sredstva, s katerim so živali peljali, tako kot je navedeno zgoraj. Od vseh ostalih živali pa je bilo treba plačati 2 krajcarja.

Mitnine so bile oproščene vse osebe, ki niso ničesar vozile ali nosile, brezplačne so bile tudi vožnje pri prehodu vojske. Nadalje so bili mitnine oproščeni oficirji na službeni poti, vozovi s soljo (ker je to šlo na stroške deželnega kneza), tranzit proti morju ali proti kopnemu, navadna pošta, če ni prevažala potnikov, gosposke vožnje za lastno potrebo (razen če je šlo za prodajo in tako blago ni bilo opremljeno s potrebnim priporočilnim pismom), vožnja za tlako, če jo je bilo treba opraviti na drugi strani in če ljudje niso vozili s seboj stvari, ki bi jih lahko prodali, in nazadnje tudi vožnje samega mitničarja za domače gospodinjstvo in gospodarstvo.

Cene, ki so jih določili na metliški mitnici, so bile podlaga za določanje cen tudi na ostalih mitnicah na Kranjskem. Kranjski deželni stanovi so si takoj začeli prizadevati, da bi ta mitnica postala njihova last. V septembru 1786 je bila zanjo razpisana licitacija, mitničar na mitnici na metliškem mostu je postal Franc Plut. Imel je 250 goldinarjev letne plače in brezplačno stanovanje. Nadzorni pisar je postal nek podoficir, njegova letna plača je bila 150 goldinarjev.

Na mestni mitnici v Metliki je bilo treba po predpisu iz Gradca z dne 9. maja 1787 plačati od vsakega naloženega voza za konja ali par volov 3 krajcarje. Mitnine pa so bili oproščeni prazni konji in konji za priprego, vojaške vožnje, štafete in neposredne cesarske vožnje.[34]

Po predpisih iz Ljubljane z dne 6. novembra 1786 so pri metliški mitnici na mostu veljale naslednje tarife: vsak pešec, ki je šel čez most, je plačal 2/4 krajcarja, za vsakega jezdnega, tovornega, vpreženega konja, pa naj je prečkal mitnico natovorjen ali prazen, je bilo treba odšteti 2 krajcarja, jezdec ali voznik sta morala plačati po 2/4 krajcarja; od vsakega naloženega voza je bilo treba plačati za konja ali par volov 3 krajcarje, medtem ko od tujega konja ali kobile ni bilo treba plačati nič. Od koze, kozla, ovce, ovna je bilo treba plačati ¼ krajcarja, od domačega vola, ki je šel na trg ali je bil kupljen, je bilo treba plačati 2 krajcarja, prav toliko tudi od domače

30 Holz, *Razvoj*, str. 55–57.
31 Prav tam, str. 63.
32 Prav tam, str. 65–66.
33 Prav tam, str. 68.
34 Prav tam, str. 69–72.

krave, ki je šla na trg ali je bila kupljena, od telet pa ni bilo treba plačati nič. Mitnino je bilo treba plačevati tudi od tujega goveda, od madžarskega ali štajerskega vola, ki so ju peljali na trg ali pa sta bila kupljena, je bilo treba plačati 2 krajcarja, prav toliko tudi od krave, za teleta pa ni bilo treba plačati nič. Prav tako tudi ni bilo treba nič plačati od prašičev, pa naj so bili domači ali tuji.

Mitnine so bili oproščeni cesarske vožnje in njihovo spremstvo, vojaška priprega, če se je izkazala s potrdilom vojnega komisariata, ordonanci okrožnega urada, dvorni kurirji in štafete ter navadna pošta, če se z njo niso prevažali potniki. Sicer pa so bili mitnine oproščeni le en konj in beraški menih, če je šel peš. Ti predpisi so veljali do leta 1807.

Tarife so bile iste kot na mostni mitnici v Krški vasi in na cestni mitnici v Jesenicah, le da je bilo tam treba plačati tudi za teleta in prašiče.

Vse blago, ki je bilo namenjeno neposredno cesarju, je moralo biti prosto mitnine, sem pa ni spadalo blago, ki so ga cesarju pošiljali različni zakupniki, ker so ti od tega imeli koristi. Ob pobiranju mitnine je bilo treba izdati potrdilo. Vladar je določil tarife z namenom, da bo imela Kranjska vse pravice, ki ji od tega denarja pripadajo in bo dobro vzdrževala svoje ceste.[35]

Obdobje Ilirskih provinc

Konec 18. in začetek 19. stoletja so Evropo zaznamovale napoleonske vojne. V to dogajanje je bil vpleten tudi slovenski prostor. Od 1809 do 1813 je bila večina slovenskega prostora vključena v Ilirske province. Ta čas razvoju cestnega omrežja ni bil naklonjen. Obstajali so sicer veliki načrti o cestnih povezavah med vzhodom in zahodom, vendar pa so vojne, v katere se je zapletal Napoleon, požrle večino denarja.

V tem obdobju je cesta od Novega mesta do Karlovca spadala med ceste tretjega razreda. V to skupino so po francoski ureditvi sodile ceste, ki niso bile splošnega pomena, vzdrževale pa naj bi jih občine. V prvi razred so spadale ceste, ki so bile zelo pomembne za francosko trgovino, v drugi razred pa ceste, ki so bile nacionalnega pomena in so med seboj povezovale glavna mesta nižjih upravnih enot.[36]

Cesta Novo mesto–Metlika–Karlovac se je odcepila od ceste Ljubljana–Kostajnica, ki je spadala med zelo pomembne ceste.[37] K Napoleonovi zamisli o celinski zapori in vlogi Ilirskih provinc v tej igri je sodil tudi sistem carinarnic. Te naj bi varovale mejo novo nastalih provinc pred vdorom blaga iz tujine. Ozemlje Bele krajine je spadalo pod inšpektorat v Sisku, carinarnice, ki so spadale sem, pa so bile v krajih: Sisak, Prusnik, Radeče, Radna, Krško, Čatež, Jesenice (na Dolenjskem), Otok, most v Zagrebu, Zelin, Letovanić, Kupinec, Trgova, Mahićno, Hrnetić, Karlovac, Banija (karlovško predmestje), Metlika, most v Metliki, Griblje, Pobrežje, Vinica, Poljane, Brod na Kolpi, Osilnica in Lož. Sicer pa so bile carinarnice v Ilirskih provincah podrejene šestim inšpektoratom. Njihovi sedeži so bili še v Trstu, na Reki, v Gorici, Beljaku in Ljubljani.[38]

Čas od propada Ilirskih provinc do marčne revolucije 1848

Po propadu Ilirskih provinc in po končanih napoleonskih vojnah, ko so se razmere vsaj nekoliko umirile, se je avstrijska oblast lotila tudi urejanja cest. Objavila je natančnejši popis[39] nekaterih za tedanje čase najpomembnejših cest, tako glavnih kot tudi stranskih. V tem statističnem popisu so omenjene tudi težave, ki bi jih bilo na nekaterih cestah potrebno popraviti. Ta popis je zajemal vse tri kresije, v katere je bila razdeljena vojvodina Kranjska. Bela krajina je spadala v novomeško kresijo.

V Beli krajini je znova igrala pomembno vlogo karlovška glavna in poštna cesta. Začenjala se je v Novem mestu in šla v smeri Gotna vas, Pogance, Dolnja Težka Voda, Vinja vas, Hrast, Trnovec in Metlika. V Metliki je bilo tedaj 12 letnih sejmov, kjer so trgovali z žitom, metrskim blagom, predvsem pa z malo in veliko rogato živino, ki so jo prignali s Hrvaške.

Sama cesta je potekala v smeri od Kandije do Gotne vasi (856 sežnjev oz. 1,623 km), od Gotne vasi do Poganc (755 sežnjev oz. 1,432 km), od Poganc do Dolnje Težke Vode (1500 sežnjev oz. 2,844 km), od Dolnje Težke Vode do Vinje vasi (1000 sežnjev oz. 1,896 km), od Vinje vasi do Hrasta (4500 sežnjev oz. 8,532 km), od Hrasta do Trnovca (2400 sežnjev oz. 4,551 km) in od Trnovca do mesta Metlike (2000 sežnjev oz. 3,792 km).

Celotna cesta je bila dolga 3 milje in 1742 sežnjev (ok. 26,065 km). Imela je dobro kamnito podlago, cestišče je bilo obdelano s tolčenim kamenjem, na obeh straneh pa je imela robnike in obcestne jarke. Tla so bila večinoma mešana s skalami. Široka je bila 14 do 18 čevljev (od 4,42 do 5,68 m). Na cesti je bilo tudi nekaj mostov. Pri Gotni vasi je bil lesen most čez Težko vodo, ki je bil dolg 9 sežnjev (17,06 m), drugi most je bil čez reko *Idrišan* (?), in je bil dolg tri sežnje (5,7 m). Čez mejno reko Kolpo je bil speljan 96 sežnjev (182 m) dolg most, ki ga je vzdrževal cestni fond.

Karlovška cesta je bila v tem popisu predstavljena kot izredno strma gorska cesta, ki jo je bilo mogoče prevoziti le tako, da je bil tovor pametno

35 Prav tam, str. 73–74.
36 Pivec-Stelè, *La vie économique*, str. 85.
37 Prav tam, str. 88.
38 Prav tam, str. 29.
39 ARS, AS 14, fasc. 28, leto 1825/26.

razporejen, vozniki pa so morali najeti enega ali dva para volov za priprego. Za vsak par priprege je bilo treba plačati 1 goldinar 10 krajcarjev. Prehod čez Gorjance je trajal 7 ur.

Na cesti je bilo treba plačevati tudi mitnino. V Novem mestu je bilo treba plačati 3 krajcarje mitnine za konja in prav toliko mostnine, v Metliki je bila mitnina za konja prav tako 3 krajcarje, na mostu čez Kolpo pa je bilo treba zanj plačati še dodatne 3 krajcarje. Tako je plačilo za enega konja na vsej poti veljalo 12 krajcarjev. Tako prevozniki kot tudi trgovci so si zelo želeli, da bi popravili cesto čez hrib, kjer je bil vzpon izredno strm. Vendar pa bi bilo tako delo zelo drago, ker je bil teren izredno trd in skalnat.

Povezavo med Kočevskim in delom Bele krajine ter Hrvaško je v tem času predstavljala poljanska občinska cesta. Potekala je iz mesta Kočevje v smeri Dolga vas, Livold, Mozelj, Rajndol, Knežja Lipa, Videm, Kralji, Jelenja vas, Predgrad, Deskova vas, Močile, od tu naprej pa je peljala tovorna pot proti hrvaški vasi Severin. Cesta je bila kamnita in ilovnata, cestišče je bilo obdelano s tolčenim kamenjem. Dolga je bila 3 milje in 2523 sežnjev (27, 54 km) ter široka 9 sežnjev.[40] Za občinsko cesto je bila dobro urejena, le nekoliko ozka. Na njej ni bilo mostov, bila je pretežno ravna z nekaterimi blagimi vzpetinami. Namenjena je bila lažjemu prometu, ki je povezoval okoliške vasi. Po njej niso vozili težki tovorni vozovi, vzdrževale pa so jo okoliške občine.

Povezava Kočevja čez Belo krajino s Hrvaško je bila tudi občinska pot do Broda. Od poljanske ceste se je odcepila pri Dolgi vasi in peljala skozi vasi Helz, Mrazen, Ajbel (Planina), Velika Planina (Groß Ajbel), Briga, Banja loka, Nova Sela, Colnarji, Vrh skozi faro Kostel do vasi Kostel pri Pirčah ob Kolpi, ki je bila mejna reka med Kranjsko in Hrvaško. Na hrvaški strani je bila vas Brod, od tu je peljala cesta, ki se je povezala z Luisino cesto (to cesto je gradila madžarska družba, vodila je do Kvarnerskega zaliva). Cesta je bila dolga 2 milji in 2500 sežnjev (19,91 km). Tla so bila kamnita, deloma ilovnata, cestišče, ki je bilo široko 18 čevljev (5,69 m), je bilo obdelano s tolčenim kamenjem. Na cesti so bili tudi trije leseni mostovi, ki so bili široki od 2 sežnjev in 5 čevljev do 7 sežnjev in 5 čevljev (4,37 m do 14,85 m). Cesta je bila hribovita in njeni uporabniki so si zelo želeli, da bi bila bolje prilagojena prometu, saj je to bila ena od boljših in krajših povezav tega predela Kranjske proti Brodu in naprej na Reko.

Povezava med karlovško cesto in (Dolenjskimi) Toplicami ter od tu naprej do Novega mesta je bila tudi cesta, ki se je pod Trnovcem pred Metliko odcepila od karlovške državne ceste in šla v smeri proti Lazom, od tu pa do Meniške vasi. Dolga je bila 2 milji in 3610 sežnjev (22,01 km). To je bila pot, ki je bila deloma precej težko prevozna, deloma je tekla po dolini, deloma čez gore. Široka je bila 8 do 9 čevljev (2,5 do 2,8 m), tla so bila ilovnata in mešana s skalami. Namenjena je bila le povezavi domačega prebivalstva.

Pot v Srednjo vas je bila opisana kot možna povezava preko Črmošnjic do Metlike. Od žužemberške ceste se je odcepila v Starem Logu in šla v smeri Poljane, Občica, Stare žage, Srednja vas, Brezje, Blatnik, Vrčice, kjer se je povezala s tovorno potjo, ki je prišla s Koprivnika. Nato je peljala naprej do Nestoplje vasi, Sevnice in Sel, kjer se je povezala s koprivniško potjo, ki je prišla iz Meniške vasi. V celoti je bila ta povezava dolga 3 milje in 2760 sežnjev (27,98 km).

Karlovško državno cesto je z Belo krajino povezovala tudi občinska pot, ki je vodila v Pobrežje. V letu 1822 so to pot uredili tako, da je bila primerna za vozno cesto. Teren, po katerem je tekla, je bil spremenljiv, deloma gričevnat, deloma ravninski, tla pa so bila mešanica ilovice in skal. Cestišče je bilo široko od 12 do 18 čevljev (3,7 do 5,6 m). Pri Krupi je bil lesen most čez potok Krupo, pri Gradcu pa je bil drugi lesen most čez potok Črnomelj. Cesta je bila dolga 2 milji in 3610 sežnjev (22,01 km). Od karlovške ceste se je odcepila na Gorjancih pri Jugorju, tekla skozi kraj Krupa do Gradca, skozi mejni urad Griblje do kraja Dolenjci in do Pobrežja. Pri mejnem uradu Griblje se je nanjo navezala tovorna pot, ki je prišla iz Črnomlja. Tam so imeli letne sejme. Iz Črnomlja je povezava potekala do Kočevja in do Novega mesta. To je bila tedaj najkrajša povezava med temi kraji.

Popis cest po letu 1848

V letu 1855 je sledil nov popis državnih in deželnih cest.[41] Belo krajino je tudi v tem letu prečkala le ena državna cesta in to je bila že znana karlovška cesta. V tokratnem popisu je zabeleženo, da je široka od 18 do 22 čevljev (5,688 do 6,952 m), njena dolžina pa je bila 3 milje 1808 sežnjev (26,185 km). Po teh podatkih lahko sklepamo, da so cesto nekoliko popravili in razširili.

V Beli krajini so po tem popisu potekale naslednje okrajne ceste:

Okrajna cesta Kočevje–Črnomelj, ki je bila dolga 4 milje 2500 sežnjev (35,083 km). Odcepila se je od ceste Turjak–Kočevje–Brod in šla skozi Koprivnik proti Črnomlju.

Črnomaljska cesta proti Staremu trgu je bila dolga 4 milje 453 sežnjev (31,202 km). Od karlovške ceste se je odcepila v kraju Luža in šla čez Štrekljevec in Črnomelj do Starega trga.

40 Glede na sledeči stavek v popisu, je to pomota, saj bi bila širina ceste 17,06 m; verjetnejša je širina 9 čevljev, kar znaša 2,8 m.

41 *Bericht der Handels-und Gewerbekammer*, str. 98.

Cesta Koprivnik–Marindol je bila vezna cesta, dolga je bila 1 miljo 2500 sežnjev (12,326 km). Peljala je od Črnomlja proti Marindolu in se na Hrvaškem priključila cesti luisi.

Cesta Vinica–Črnomelj je bila dolga 1 miljo 2000 sežnjev (11,378 km). V kraju Breznik se je odcepila od ceste Črnomelj–Stari trg in šla naprej preko Nerajca do Vinice.

Pobrežje–Vinica je bila okrajna cesta, ki je povezovala ta dva kraja in je potekala čez Adlešiče. Dolga je bila 1 miljo 2000 sežnjev (11,378 km).

Okrajna cesta Gradac–Vinica se je začela izven kraja Gradac na cesti Metlika–Črnomelj in je potekala čez Tripince do Vinice. Dolga je bila 2 milji (15,172 km).

Okrajna cesta Vinica–Vrh se je začela v Vinici, šla proti Vrhu in se povezala z okrajno cesto, ki je šla proti Severinu. Dolga je bila 1 miljo 2000 sežnjev (11,378 km).

Okrajna cesta Metlika–Črnomelj je povezovala ta dva kraja preko Gradca. Dolga je bila 2 milji (15,172 km).

Cesta Krupa–Metlika je peljala od Krupe do Metlike, kjer je prečkala karlovško državno cesto in šla do Verskove (?). Dolga je bila eno miljo 500 sežnjev (8,534 km).

Vezna cesta Semič–Blatnik–Krupa je potekala na eni strani v smeri proti Krupi, ta del je bil dolg dve milji 500 sežnjev (16,12 km), na drugi strani pa proti Štrekljevcu, ta del ceste je bil dolg 1000 sežnjev (1,896 km).

Vezna cesta Gradac–Marindol je šla iz Gradca čez Griblje proti Pobrežju. Dolga je bila 1 miljo 2000 sežnjev (11,378 km).

Cesta Novo mesto–Črnomelj se je začela v Novem mestu in šla čez Birčno vas proti Dobnemu dolu, pred Konjskim hribom se je povezala z vezno cesto Koprivnik–Novo mesto, od tu dalje je šla proti Črnomlju. Dolga je bila 4 milje (30,343 km).

V letu 1861 je v poročilu Trgovsko-obrtne zbornice v Ljubljani izšlo poročilo o okrajnih cestah na Kranjskem v letu 1861, se pravi poročilo o povsem svežem stanju. Število okrajnih cest na območju, ki ga je obvladovala karlovška državna cesta, se je precej povečalo. To je dajalo boljše možnosti za razvoj gospodarstva, na drugi strani pa se v tem času gradnji novih cest oblasti že začenjajo izmikati z izgovori, da bodo postajale vse pomembnejše železniške povezave in bodo ceste igrale le podrejeno vlogo.[42]

Cesta Črmošnjice–Brusnice je bila ena od zvez med karlovško in zagrebško državno cesto. Začela se je ne daleč od gradu Pogance, kjer se je odcepila od karlovške državne ceste. Šla je v smeri Črmošnjice–Šentjošt–Hrib–Hrušica–Jugorje–Gabrje–Brusnice–zagrebška državna cesta. Dolga je bila 15,92 km.

Cesta Novo mesto–Črnomelj se je pred Novim mestom odcepila od ceste, ki je peljala proti Toplicam in šla v smeri Šmihel–Škrjanče–Ruperčvrh–Birčna vas–Dobni dol–Laze–Preloge–Gaber–Kot–Lokve–Črnomelj. Dolga je bila 30,34 km.

Cesta Jugorje–Črnomelj–Stari trg se je v kraju Jugorje odcepila od karlovške državne ceste in šla v smeri Jugorje–Štrekljevec–Črnomelj–Tanča Gora–Stari trg, kjer se je priključila na cesto Turjak–Kočevje. Dolga je bila 30,45 km.

Kratka vezna cesta Semič–Štrekljevec se je v Semiču ločila od ceste Metlika–Toplice in se v Štrekljevcu priključila na cesto Jugorje–Črnomelj–Stari trg. Dolga je bila 0,25 km.

Cesta Semič–Gradac je izven kraja Semič zapustila cesto Metlika–Toplice, pri Gradcu prešla Kolpo in se povezala s cesto Metlika–Črnomelj. Dolga je bila 7,73 km.

Cesta Gradac–Adlešiči se je pred krajem Gradac odcepila od ceste Metlika–Črnomelj in šla v smeri Boršt–Griblje–Pobrežje–Adlešiči. V kraju Adlešiči se je povezala s cesto Črnomelj–Marindol. Dolga je bila 8,20 km.

Vezna cesta Podzemelj–Krasinec se je pred krajem Podzemelj odcepila od ceste Metlika–Črnomelj in se pri kraju Krasinec povezala s cesto Gradac–Adlešiči. Dolga je bila 0,37 km.

Cesta Črnomelj–Marindol je šla v smeri Črnomelj–Tribuče–Dolenjci–Adlešiči–Marindol proti hrvaški meji skozi kraj Žuniće na Kolpi. Dolga je bila 23,69 km.

Cesta Črnomelj–Vinica se je pri kraju Kvasica odcepila od ceste Jugorje–Črnomelj–Stari trg in šla v smeri Dragatuš–Nerajec–Vinica do Kolpe. Dolga je bila 8,08 km.

Cesta Vinica–Vrh seje začela v Vinici na prej omenjeni cesti in šla v smeri Sečje selo–Vrh–Špeharje, kjer se je povezala s cesto Turjak–Kočevje. Dolga je bila 8,08 km.

Cesta Črnomelj–Metlika je šla v smeri Črnomelj–Vranoviče–Gradac–Grm–Primostek–Metlika. Dolga je bila 15,17 km.

Cesta Metlika–Božjakovo je šla v smeri Rosalnice–Radoviči–Božjakovo na hrvaški meji. Dolga je bila 8,08 km.

Cesta Metlika–Radovica se je začela v Metliki in šla v smeri Slamna vas–Radovica ob hrvaški meji. Dolga je bila 7,83 km.

Cesta Metlika–Drašiči se je v Svržakih odcepila od prej omenjene ceste in šla v smeri Drašiči–Krmačina do hrvaške meje. Dolga je bila 7,83 km.

Cesta Metlika–Toplice se je izven mesta Metlika odcepila od karlovške državne ceste in šla v smeri Krvavčji vrh–Črešnjevec–Semič–Vrčice–Brezovica–Srednja vas–Črmošnjice–Novi Tabor–Nova Gora–Stare žage–Poljane–Podturn–Toplice–Vavta vas. V Vavti vasi se je povezala s cesto Novo mesto–Žužemberk. Dolga je bila 30,38 km.

Cesta Toplice–Dobindol se je začela v Toplicah

42 Holz, *Razvoj*, str. 37–40.

in šla v smeri Dolenja, Gorenja Sušica–Dobindol, kjer se je povezala s cesto Novo mesto–Črnomelj. Dolga je bila 7,5859 km.

Cesta Toplice–Soteska se je v Toplicah odcepila od ceste Metlika–Toplice in šla v smeri Meniška vas–Loška vas–Soteska, kjer se je povezala s cesto Novo mesto–Žužemberk, Kolpo je prečkala s pomočjo mostu, dolga pa je bila 0,62 km.

Cesta Kočevje–Črnomelj se je začela v Kočevju in šla v smeri Cvišlerji–Onek–Mačkovec–Koprivnik–Ovčjak–Mavrlen–Švibnik–Črnomelj. Dolga je bila 30,40 km.

V naslednjih letih in desetletjih so poslanci v kranjskem deželnem zboru odločali tudi o tem, v kakšno kategorijo cest bodo sodile posamezne ceste. Taka odločitev je bila pomembna, saj je bilo od tega odvisno vzdrževanje posameznih cest ali njihovih odsekov. Večinoma so posamezne ceste napredovale v višjo kategorijo – občinske so navadno prekvalificirali v okrajne, te pa v deželne. Le redko kdaj se je zgodilo, da je cesta višje kategorije zdrsnila v nižjo.

Mostovi čez Kolpo

V letu 1875, ko je bil okrajni glavar v Črnomlju Martin Tribuč (Tribuzz), so bile razmere na področju cestnih povezav že take, da je bilo vse bolj jasno, da so potrebne cestne povezave tudi izven črnomaljskega okraja. Glavar je v svoji prošnji utemeljeval gospodarsko propadanje Bele krajine s slabimi prometnimi povezavami s širšim zaledjem; omenil je tudi železniški promet (Podrobno glej v prilogi na koncu prispevka).[43] Edina trajna povezava je bila karlovška državna cesta, kar pa ni bilo dovolj. Za povezovanje z okoliškimi območji je bilo treba urediti tudi mostove. In prav v omenjenem letu so iz Bele krajine priromali v kranjski deželni zbor predlogi za ureditev in popravilo treh mostov: za most čez Lahinjo pri Gradcu, za popravilo mostu čez Kolpo pri Brodu (na to cesto je bil vezan tudi belokranjski promet) in za most čez Kolpo pri Vinici, kjer je bil prej le brod. Most pri Brodu in most pri Vinici sta omogočala povezavo belokranjskega gospodarskega prostora s Hrvaško.

O teh prošnjah so v kranjskem deželnem zboru razpravljali in tudi odločali šele v letu 1881. Na jesenskem zasedanju kranjskega deželnega zbora so najprej razpravljali o mostu čez Kolpo pri Brodu. Ta most je bil narejen leta 1821 in je bil privatna last graščine Brod, ki je bila tedaj v lasti grofa Antona Batthyánya. Graščina ga je namreč zgradila in imela na njem pravico do pobiranja mostnine za 50 let. To pravico do mostnine je deželni odbor kar podaljševal. Most je bil dolg 58, 7 m in širok 5,6 m. Povezoval je Kočevsko s Hrvaško, od njega pa je bil odvisen tudi precejšen del prometa iz Bele krajine. V letu 1881 je bil most že tako uničen, da se je tedanji lastnik graščine knez Maximilian Thurn-Taxis oziroma njegova mati in varuhinja kneginja Helena Karolina Thurn-Taxis odpovedala privoljenju za nadaljnjo pobiranje mostnine. Zato pa je opustila tudi vzdrževanje mostu in zahtevala, naj kranjska in hrvaška oblast odkupita most in ves uporabni gradbeni material na obeh straneh Kolpe. Kočevsko okrajno glavarstvo je izvedelo, da je vzdrževanje mostu prevzela podžupanija v Delnicah. Popravilo mostu bi po hrvaških izračunih stalo od 15.000 do 22.000 goldinarjev. Hrvaška stran je bila mnenja, da bi bilo najbolje, če bi celotno popravilo in vzdrževanje mostu prevzela Kranjska, Hrvaška pa bi enkrat za vselej prispevala 1000 goldinarjev.

V kranjskem deželnem zboru so sklenili, da se mora deželni odbor pred dokončno odločitvijo najprej prepričati o tem, kako je sploh s prometom po tem mostu. Zato se je seznanil s poročilom o prometu čez most, ki ga je predložil kočevski cestni odbor 20. septembra 1880. Deželni odbor je bil mnenja, da je potrebno most ohraniti, saj ima Kolpa v kočevskem in črnomaljskem okraju le še most pri Metliki. Promet čez most pri Brodu je sicer upadal, vendar pa je bil pomemben za povezavo kočevskega okraja s Hrvaško, zlasti z železniško postajo v Delnicah. Na ta most je bila vezana tudi občina Osilnica, največ koristi od njega pa je imela občina Kostel. Pomemben je bil tudi za Ribnico, saj so njeni prebivalci prevažali svoje blago s hrvaško železnico. Cestni odbor je bil mnenja, naj se stroški vzdrževanja tega mostu enakomerno porazdelijo med Kranjsko in Hrvaško. Pogajanja o tem, kdo bo popravil most, so se vlekla do novembra 1880. Med tem je most že tako propadel, da je bil varen le še za pešce. V decembru 1880 sta se obe strani končno sporazumeli glede popravila in vzdrževanja. V marcu 1881 je bila na dražbi ponudba za oddajo del za popravilo mostu. Delo je dobil podjetnik Miha Petranović. Most je bil popravljen in kolavdiran 9. julija 1881. Popravilo je stalo nekoliko več, kot so najprej preračunali, vendar sta obe strani poravnali svoje obveznosti. Na 5. seji deželnega zbora Kranjskega 5. oktobra 1881 so sklenili, da plačajo graščini na Brodu odškodnino za most čez Kolpo v višini 1.350 goldinarjev. Od tega je moral deželni zaklad plačati 1.000 goldinarjev, kočevski okrajni cestni odbor pa 350 goldinarjev. To poplačilo so izplačali šele 26. julija 1883.[44] Na mostu so nameravali pobirati mostnino po že veljavni tarifi, ti dohodki pa bi bili namenjeni plačevanju manjših popravil.[45] V letu 1882 so poslanci deželnega zbora izvedeli, da je 5. oktobra 1881 pravico do pobiranja mostnine

43 ARS, AS 33, fasc. 22, šk. 150, konvolut 400.

44 Obravnave deželnega zbora, 9. 9. do 18. 10. 1884. Letno poročilo, čl. 6. Občila, str. 58.

45 Obravnave deželnega zbora, 24. 9. do 22. 10. 1881; I. seja, 24. 9. 1881. Priloga 12. str. 133–138.

dobil Franc Cividini. To pravico je imel do konca leta 1884. Brodska graščina se je odpovedala lastništvu mostu za 2.700 goldinarjev; to vsoto so razdelili med kranjsko in hrvaško stran.[46]

V letu 1881 je prišel v obravnavo kranjskega deželnega zbora tudi predlog za gradnjo mostu čez Kolpo pri Vinici, za katerega je bil okrajni glavar v Črnomlju Tribuč prosil že v letu 1875. Najprej so o potrebnosti tega mostu razpravljali poslanci deželnega zbora, ki so se pri svojem utemeljevanju ali pa nasprotovanju gradnji vsi po vrsti naslanjali na argumente, navedene v prošnji, nihče ni imel kakšnih novih izvirnih zamisli. Gradnja mostu in dovoznih poti na most naj bi stala 39.805 goldinarjev 32 krajcarjev, od tega bi bila cena mostu 25.088 goldinarjev 61 krajcarjev, dovozna cesta na kranjski strani bi stala 5.216 goldinarjev 78 krajcarjev, dovozna cesta na hrvaški strani pa 9.500 goldinarjev. Hrvaška stran je bila za zgradbo mostu pripravljena prispevati 25.000 goldinarjev.[47] Pogajanja o gradnji mostu so se nadaljevala v letu 1882, tako med poslanci deželnega zbora kot tudi med Kranjsko in Hrvaško.[48] Oktobra 1883 je bilo dokončno sklenjeno, da bo most postavljen 210 m nad Starihovim mlinom v Pribancih. Stroški so bili preračunani na 31.141 goldinarjev 23 krajcarjev. Gradnjo mostu je na dražbi pridobil Mirko Subašić iz Vukove Gorice za 28.375 goldinarjev 89 krajcarjev. Določena je bila že tudi mostnina. Voznik naloženega voza, ki so ga vlekli štirje konji, je moral plačati 30 krajcarjev; vpregi voza z dvema konjema so zaračunali 18 krajcarjev, z enim konjem pa 12 krajcarjev. Če so čez most gnali težko živino oz. če vozna živina ni bila vprežena, je mostnina zanjo znašala 4 krajcarje, za vsako tovorno živino, ki je nosila tovor, 5 krajcarjev, lahka živina pa je veljala 2 krajcarja. Pešci so bili oproščeni plačevanja mostnine, za priročni voziček, ki so ga peljali s seboj, pa so morali plačati 2 krajcarja. Tako mostnino pa so smeli pobirati le pod pogojem, da bodo dohodki od nje res namenjeni vzdrževanju mostu. Ko bi se v skladu, ki je bil namenjen za vzdrževanje mostu, nabralo toliko denarja, da bi lahko z obrestmi od tega denarja plačevali vzdrževanje mostu, tedaj bi s pobiranjem mostnine prenehali.

Hrvaška kraljevska vlada je morala doseči, da bo podžupanija v Karlovcu kranjskemu deželnemu odboru poročala o količini denarja. Obe dovozni poti do mostu se bosta zgradili na račun Kranjske in Hrvaške. Črnomaljski cesti odbor bo o tem prejel poseben ukaz. Kranjski je bila določena vsota 10.782 goldinarjev. Poravnali jo bodo tako, da bodo v letu 1883 izplačali 7.000 goldinarjev in prihodnjem letu še 3.782 goldinarjev. Kranjska oziroma črnomaljski cestni odbor mora zgraditi dovozno cesto in s tem so njegove obveznosti zaključene. Vodstvo gradnje mostu, odškodnina za brod in bodoče oskrbovanje mostu pa so bile dolžnosti hrvaške strani.[49]

Tretji most, ki so ga potrebovali za izboljšanje prometnih razmer v Beli krajini, je bil most čez Lahinjo pri kraju Gradac. Po poročilu iz leta 1882 je okrajni cestni odbor prosil za dovoljenje deželne podpore za gradnjo tega mostu že leta 1875. Deželni odbor je v letu 1882 na to prošnjo najprej odgovoril, da je od leta 1875 preteklo že veliko časa in je zato potrebno vse – od prošnje do načrta za most – pripraviti na novo; šele iz teh podatkov bo nato mogoče določiti višino deželne podpore. Prav tako je potrebno zagotoviti podjetnika, ki bo prevzel gradnjo.[50]

V letu 1884 je bilo jasno, da je most čez Lahinjo na metliško-črnomaljski cesti pri kraju Gradac že tako slab, da ga je treba popraviti. Za popravilo tega mostu je imel okrajno cestni odbor odobreno vsoto 2.000 goldinarjev, ker pa mostu do leta 1884 niso ne zgradili ne popravili, so okrajno cestnemu odboru to vsoto znova odobrili. Cena celotne izgradnje je bila preračunana na 12.000 goldinarjev. Okrajno cestni odbor je razpolagal s 5.100 goldinarji, v katere je bila všteta tudi že omenjena vsota 2.000 goldinarjev. Primanjkljaj bi morali pokriti s primerno priklado (dodatkom na neposredne davke, katerega višino je za vsako leto posebej in za vsak cestni okraj posebej določil deželni zbor) v letih 1885 in 1886, zato je bilo treba predložiti sklep in prošnjo, da bi mu deželni odbor to priklado dovolil pobirati.[51] Delo na mostu čez Lahinjo so oddali na dražbi, dela so se začela v letu 1884, vodil jih je upokojeni inženir Wieżnicky. Sklenjeno je bilo, da bo most kamnit in dobro narejen.[52]

Ceste in mostovi ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja

Črnomaljski okrajni cestni odbor je bil prepričan, da je preobremenjen s cestami, zato si je želel, da bi sredstva za vzdrževanje okrajne ceste Kočevje–Črnomelj–Metlika in ceste Črnomelj–Vinica prido-

46 Obravnave deželnega zbora, 4. 9. do 9. 10. 1882. Letno poročilo, čl. 6 Občila, str. 90 in 92.

47 Obravnave, 24. 9. do 22. 10. 1881, I. seja, 24. 9. 1881, str. 6, Priloga 16, str. 170–174; III. seja, 1. 10. 1881, str. 26–29, Priloga 23, str. 455; VI. seja, 11. 10. 1881, str. 81; XI. seja, 20. 10. 1881, str. 215.

48 Obravnave, 4. 9. do 9. 10. 1882. Letno poročilo, čl. 6. Občila, str. 88 in 90.

49 Obravnave deželnega zbora, 25. 6. do 20. 10. 1883, V. seja, 25. 9. 1883, str. 35. Priloga 20, str. 166–170; VII. seja, 3. 10. 1883, str. 69.

50 Obravnave deželnega zbora, 4. 9. do 9. 10. 1882. Letno poročilo, čl. 6. Občila, str. 82.

51 Obravnave deželnega zbora, 9. 9. do 18. 10. 1884. Letno poročilo, čl. 6. Občila, str. 64.

52 Obravnave deželnega zbora, 25. 11. 1885 do 23. 1. 1886, XIX. seja, 22. 1. 1886, str. 386–388.

bil iz deželnega fonda (sklada). Trdil je, da ob velikem prometu in s tem povezano obrabo obeh cest, teh ne more primerno vzdrževati. Ob eventualni kategorizaciji cest naj deželni odbor to upošteva. Mnenje črnomaljskega cestnega odbora je deželni zbor sprejel.[53] Ta prošnja je že nakazovala dejstvo, da je bilo vzdrževanje okrajnih cest v Beli krajini vse večja težava. Nekateri predeli Kranjske, npr. Gorenjska in Notranjska, so bili v nekoliko lažjem položaju, ker je bilo na njihovem območju več državnih cest pa tudi že dve železniški progi. Občine, ki so morale pomagati vzdrževati okrajne ceste, so si zelo prizadevale, da bi se vsaj del teh cest prekategoriziral v deželne. Tako so si občine Butoraj, Črnomelj, Obrh in Vinica prizadevale, da bi okrajne ceste Vinica–Črnomelj, Črnomelj–Toplice in Žužemberk–Krka uvrstili med deželne ceste. Te občine so bile oddaljene tako od državne ceste kot tudi od železniške proge, morale pa so pomagati pri vzdrževanju okrajnih cest. V teh krajih je bilo tako še vedno precej cestne tlake na posameznika. V Črnomlju bi moral posameznik vzdrževati 7,3 m okrajne ceste, zato so bile ceste slabe, kar je oviralo promet in prodajo domačih izdelkov in pridelkov. Za vzdrževanje cest je bila v črnomaljskem cestnem okraju vsako leto razpisana priklada od 13 do 15% na direktne davke.

Razen cestne problematike je deželni zbor razpravljal tudi o poštni povezavi. Črnomaljski mestni zastop je pojasnil, da je med Grosupljem in Črnomljem kar nekaj poštnih uradov, ki pa med seboj niso bili neposredno povezani. V Črnomlju je bilo okrajno glavarstvo, okrajno sodišče, davčni urad, zato so menili, da bi potrebovali direktno poštno povezavo z Ljubljano. Deželni odbor je dobil nalogo, da od visoke vlade doseže uveljavitev neposrednem poštne zveze med Ljubljano in Črnomljem čez Žužemberk, Toplice in Črmošnjice.[54]

Za most na Kolpi pri Brodu sta Kranjska in Hrvaška sporazumno podaljšali pogodbo zakupniku Ivanu Bolfu do leta 1890. S tem sta se strinjala tako kočevski okrajni cestni odbor kot tudi kraljeva okrajna oblast v Delnicah.[55]

Prošnje za uvrstitev posameznih okrajnih cest med deželne ceste so se nadaljevale tudi v naslednjih letih. V letu 1889 so med deželne ceste v Beli krajini sprejeli cesto od Soteske čez Podturn, Črmošnjice in Vrčice do Črnomlja, nadalje cesto iz Črnomlja v Vinico, ki je šla v smeri Loka–Kvasice–Dragatuš–Vinica in od tam po novem mostu čez Kolpo, ter cesto iz Kočevja v Črnomelj, ki je šla v smeri Mozelj–Knežja Lipa–Brezovica–Miklarji–Doblič do črnomaljsko-viniške ceste.[56]

V letu 1894 so občinsko cesto, ki se je v Brezovici odcepila od deželne ceste Kočevje–Črnomelj in šla od tega odcepa do tja, kjer se je znova povezala z deželno cesto, uvrstili med deželne ceste, opustili pa so 2,6538 km dolgo deželno cesto iz Kočevja v Črnomelj in jo uvrstili med okrajne ceste.[57]

Leta 1894 so med okrajne ceste uvrstili občinsko cesto, ki se je v Purgi pri Rožmanovi hiši odcepila od okrajne ceste Črnomelj–Adlešiči in šla do broda čez Kolpo pri Pobrežju. Dolga je bila 1,045 km. Občina Adlešiči je morala to cesto najprej urediti tako, kot je bilo predpisano za okrajne ceste, in jo posuti z gramozom.[58]

Med okrajne ceste so tega leta uvrstili tudi del opuščene državne ceste pri Luži, ki je bila dolga 477 m. Ta odcep je povezoval karlovško državno cesto in okrajno cesto Črnomelj–Štrekljevec–Jugorje.[59]

Priprave za belokranjsko lokalno železnico so se začele v letu 1894, ko je deželni odbor dovolil iz deželnega zaklada vsoto 4.000 goldinarjev kot doprinos k stroškom za pripravo projekta za železnico. V letu 1895 so se v deželnem zboru o njej začele razprave. O njenem pomenu je na dolgo in široko razpredal poslanec Fran Šuklje.

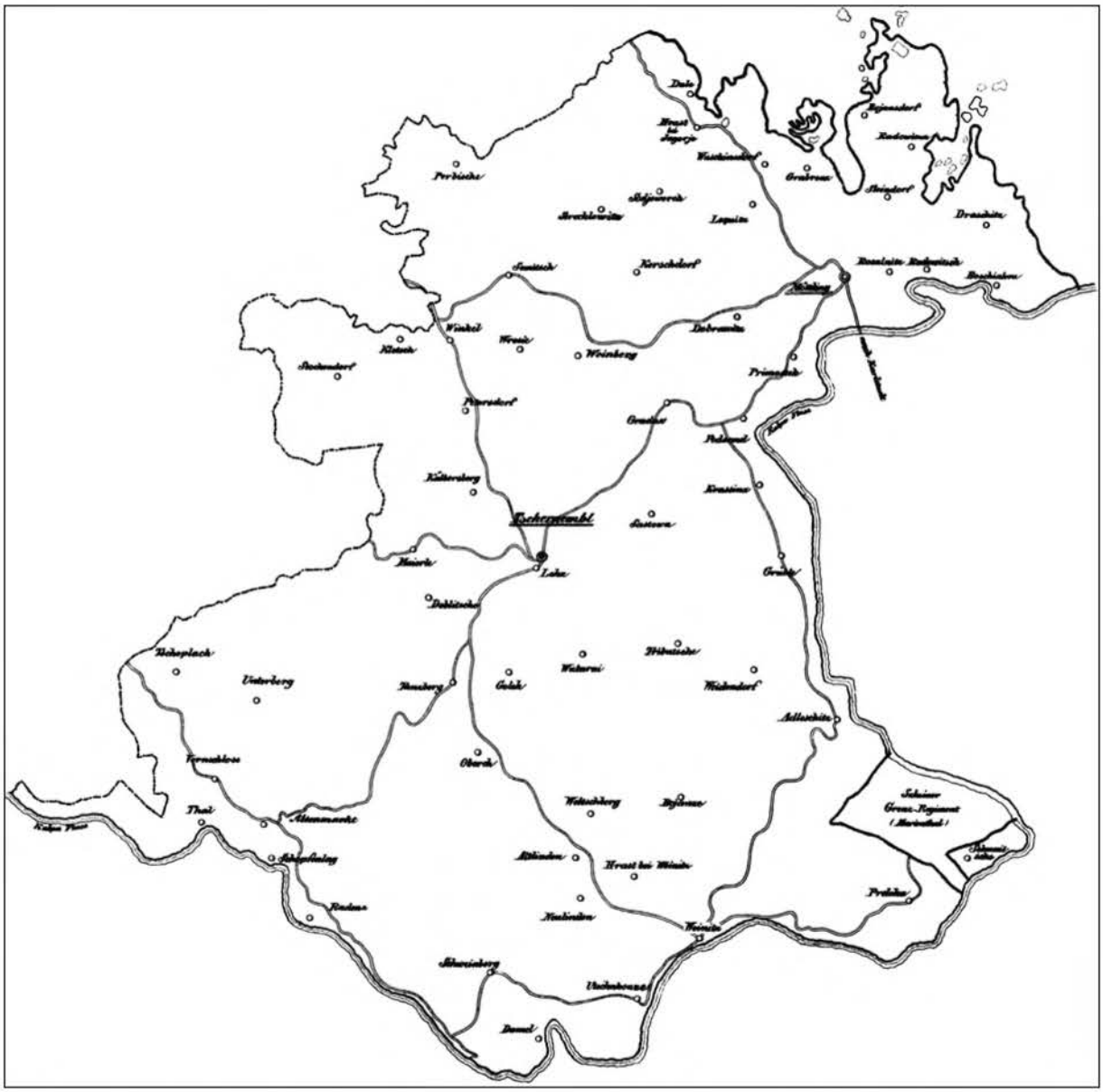
Na tem zasedanju so do leta 1896 podaljšali pravico zakupnino za pobiranje mostnine na mostu čez Kolpo pri Brodu istemu zakupniku.[60]

V letu 1896 so med okrajne ceste uvrstili občinsko pot, ki se je pri Kočevju odcepila od okrajne ceste Kočevje–Koprivnik–Črnomelj in šla čez Šalko vas in Sela, kjer se je povezala s cesto, ki so jo vzdrževali privatniki. Pred uvrstitvijo med okrajne ceste jo je bilo treba še popraviti in urediti, kot je bilo to predpisano za okrajne ceste.[61]

Ob koncu 19. stoletja so med deželne ceste spadale še smeri Soteska–Črnomelj (30,7 km), Črnomelj–Vinica–hrvaška meja (19,3 km) in Kočevje–Črnomelj (48 km). Upravni stroški in mezde cestarjev so se plačevali iz deželnega zaklada.[62]

Na 14. seji deželnega zbora, ki je bila 8. februarja 1896 se je nadaljevala razprava o belokranjski železnici.[63] Razprave o njej so se nadaljevale tudi v letu 1896/1897.[64]

53 Obravnave deželnega zbora, 25. 11. 1885 do 23. 1. 1886, XVI. seja, 19. 1. 1886, str. 295.
54 Obravnave deželnega zbora, 25. 11. 1885 do 23. 1. 1886, XII. seja, 11. 1. 1886, str. 200–201.
55 Obravnave deželnega zbora, 24. 11. 1887 do 23. 1. 1888. Letno poročilo, čl. 6. Občila, str. 72.
56 Holz, *Razvoj*, str. 41; R.G.Bl. 1889, št. 18.
57 L.G.Bl. 1894, št. 30.
58 L.G.Bl. 1895, št. 4.
59 Holz, *Razvoj*, str. 42.
60 Obravnave deželnega zbora, 28. 12. 1894 do 16. 2. 1895, XI. seja, 8. 2. 1895; XIII. seja, 14. 2. 1895; XVI. seja, 16. 2. 1895. Letno poročilo čl. 6. Občila, str. 144.
61 L.G.Bl. 1896, št. 16.
62 Holz, *Razvoj*, str. 44.
63 Obravnave deželnega zbora, 28. 12. 1895 do 11. 7. 1896, XIV. seja, 8. 2. 1896, str. 356–357. Letno poročilo, čl. 6 Občila, str. 186.
64 Obravnave deželnega zbora, 28. 12. 1896 do 6. 3. 1897. XIV. seja, 3. 3. 1897, str. 344–345.

Okrajno glavarstvo Črnomelj 1892. Na zemljevidu so vrisane deželne ceste (ARS, AS 3000, Zbirka skeniranih slik katastrskih kart; obdelava Miha Seručnik).

V letu 1898 so v deželnem zboru med drugim komentirali poročilo, ki ga je o stanju cest na Kranjskem predložil deželni odbor. V tem poročilu je bila primerjava med cestnimi okraji, v katerih so deželne ceste, in tistimi, ki jih nimajo. Na Kranjskem je bil v tem času 28 cestnih okrajev, ki so imeli deželne ceste, in pet takih, ki jih niso imeli (Bistrica, Brdo, Kostanjevica, Ljubljana okolica, Vrhnika). Najbogatejši cestni okraj na Kranjskem je bil kranjski cestni okraj. Imel je 56 km okrajnih in 50 km deželnih cest. Škofjeloški cestni okraj je imel 28,5 km okrajnih in 50 km deželnih cest. Najrevnejša cestna okraja sta bila črnomaljski, ki je imel 85,2 km okrajnih in 45,5 km deželnih cest, in metliški cestni okraj, ki je imel 80,5 km okrajnih in le 2 km deželnih cest. Pri kategorizaciji naj bi v bodoče upoštevali, da se v cestnih okrajih, kjer je nesorazmerno velika dolžina okrajnih cest, nekatere od njih, če so za to podani pogoji, prekategorizira v deželne.[65]

O belokranjski železnici so znova govorili na zasedanjih deželnega zbora v letih 1898/99.[66] V letu 1899 so morali pri Dragatušu na cesti Črnomelj–Vinica popraviti dotrajani most. Slabo leseno kon-

65 Obravnave deželnega zbora, 28. 12. 1897 do 28. 2. 1898, XI. seja, 17. 2. 1898, str. 302–303.

66 Obravnave deželnega zbora, 28. 12. 1898 do 16. 5. 1899, XIII. seja, 10. 5. 1899, str. 446–447.

strukcijo so zamenjali z železno.[67] V tem letu so v deželnem zboru reševali tudi prošnjo črnomaljskega okrajnega cestnega odbora, da bi se okrajna cesta Luža–Strekljevec–Črnomelj in deželna cesta Črnomelj–Vinica prekategorizirali v državno cesto.[68]

Most čez Kolpo pri Vinici se je pred poslanci deželnega zbora znašel na zasedanju leta 1900/1901. Že v letu 1900 je kraljeva hrvaška vlada obvestila kranjsko stran, da je most tako slab, da ga je treba čim prej popraviti. Most sta si 3. junija 1901 ogledala dva tehnična zastopnika, ki ju je poslala hrvaška vlada, v imenu deželnega odbora je nastopal nadinženir Klinar, črnomaljski okrajni cestni odbor pa je zastopal načelnik A. Lakner. Komisija je bila mnenja, da bi bili v naslednjem letu potrebni popravki. Razpravljali so o tem, ali naj obnovijo leseno konstrukcijo, kar bi stalo približno 38.000 kron, ali naj naredijo železno, kar bi stalo 59.000 kron. Odločili so se za železno, saj so bili mnenja, da bi bilo treba leseno konstrukcijo obnavljati vsakih 15 do 16 let, železna gradnja pa bi trajala 80 do 100 let. Stroške naj bi, potem ko so odšteli 16.000 kron zaklada, delili na isti način kot leta 1883/84. Hrvaška je prispevala 62% vsote, Kranjska pa 38%. Deželni odbor se je s tem strinjal. Ker pa je bil ta most del deželne ceste Črnomelj–Vinica, bi moral del stroškov plačevati tudi črnomaljski okrajni cestni odbor. Vendar pa je bil ta v finančni stiski in je že pred tem popravilom razpisoval 20% priklado za tekoča cestna dela ter še 5% priklado za cesto v Čepljah. Deželni odbor se je zato odločil, da bo plačal celotni znesek, da so bodo dela v letu 1902 opravila; črnomaljski okrajni cestni odbor pa bo moral ta sredstva vrniti v primernih obrokih.[69] Kolavdacija mostu, ki je bil narejen iz »v železju armiranega betona«, je bila 18. decembra 1902. Kot zastopnik deželnega odbora se je je udeležil načelnikov namestnik črnomaljskega okrajnega cestnega odbora.[70]

Leta 1902 so med deželne ceste uvrstili okrajno cesto Metlika–Črnomelj.[71] Med okrajne ceste so v letu 1910 uvrstili 16 km dolgo občinsko cesto, ki je šla v smeri Vinica–Zilje–Preloka–Adlešiči.[72]

V letu 1903 so poslanec Viljem Pfeifer in njegovi poslanski tovariši v kranjskem deželnem zboru od deželnega odbora zahtevali, naj pri železniškem ministrstvu uredi, da se bo čim prej odločilo o gradnji belokranjske železnice, ki naj spada med lokalne železnice, kakršne se bodo začele graditi z državnim prispevkom v letu 1904.[73]

Od leta 1902 je bilo v črnomaljskem okrajnem cestnem okraju več nujnih prošenj za projektiranje novih cest ter za popravilo starih. Med deželnimi cestami je bila cesta od Vinice do novega mostu čez Kolpo potrebna prestavitve, kar naj bi stalo 12.000 kron.

Med okrajnimi cestami so predlagali novogradnje v smeri Čeplje–Zagozdec–Jelenja vas–Predgrad, ki bi stala 24.500 kron, nadalje v smeri Predgrad–Prelesje (20.000 kron), Dol–Kot (21.000 kron), Predgrad–Dol (44.000 kron) in Stari trg–Lužčice (kar 58.000 kron).

Predvidene občinske ceste tudi niso bile prav poceni; cesta Vimolje–Kralje naj bi stala 11.000 kron, cesta od Spodnjih Radencev do nove ceste v Zgornje Radence pa 2.500 kron. Na cesti Dol–Laze pa bi omilitev strmine na klancu, ki je bil dolg približno 700 m, stala 2.500 kron. O vseh teh predlogih je bilo treba deželnemu zboru podati potrebna poročila.[74]

V metliškem cestnem okraju so se spopadali z dvema slabima mostovoma, in sicer z mostom na deželni cesti Soteska–Črnomelj pri Vrčicah (tu je bil problematičen most čez Rečico), drugi pa je bil most čez Lahinjo pri Geršičih. Most na deželni cesti Soteska–Črnomelj so popravili, čez Lahinjo pa zgradili novega.[75] Na zasedanju deželnega zbora v letih 1905 do 1907 so sklenili, da se zakupnina mostnine, ki jo je do sedaj pobiral Ivan Bolf, temu podaljša do leta 1908.[76]

Pred poslance deželnega zbora je vse pogosteje prihajala problematika težko prevoznih poti v Beli krajini in s tem povezane gospodarske težave ter zaostajanje območja. Poslanec Pfeifer je zato pozval kolege, naj si pridejo ogledat belokranjske ceste, posebno odsek Metlika–Drašiči, ki je bil strm in nevaren ter je zelo podražil prevažanje blaga.[77]

Popravila ceste Jugorje–Črnomelj in nato naprej Črnomelj–Vinica pa še gradnja mostu čez potok Dobličico med Črnomljem in Loko naj bi trajala deset let. Okrajno cestni odbor v Črnomlju je bil mnenja, da je najprej potrebno zgraditi most, nato popraviti deželno cesto od Črnomlja do Vinice in šele nato odsek od Jugorja do Črnomlja. Svojo odločitev so utemeljevali z dejstvom, da je na odseku Črnomelj–Vinica večja frekvenca prometa in da je pomembna tudi povezava s Hrvaško; predel Luža–

67 Obravnave deželnega zbora, 29. 12. 1899 do 5. 5. 1900. Letno poročilo, čl. 6. Občila, str. 122.
68 Obravnave deželnega zbora, 29. 12. 1899 do 5. 5. 1900. Letno poročilo, čl. 6. Občila, str. 130.
69 Obravnave deželnega zbora, 19. 12. 1900 do 17. 7. 1901, X. seja, 9. 7. 1901. Priloga 43, str. 484–486; XI. seja, 11. 7. 1901, str. 235–236.
70 Obravnave deželnega zbora, 27. 9. 1904 do 17. 10. 1904. Letno poročilo, čl. 6. Občila, str. 120.
71 Holz, *Razvoj*, str. 45.
72 Prav tam, str. 45.
73 Obravnave deželnega zbora, 22. 9. do 7. 11. 1903.
74 Obravnave deželnega zbora, 27. 7. 1904 do 17. 10. 1904. Letno poročilo, čl. 6. Občila, str. 120.
75 Prav tam, str. 124.
76 Obravnave deželnega zbora, 25. 10. 1905 do 29. 12. 1907; Obravnave 1908 do 1910. Dodatek I. Letno poročilo 1906, čl. 6. Občila, str. 132.
77 Obravnave deželnega zbora, 25. 10. 1905 do 29. 12. 1907, X. seja, 22. 11. 1905, str. 219.

Štrekljevec–Črnomelj pa lahko še malo počaka; če bi se namreč podaljšala dolenjska železnica, bi tudi sicer ta odsek izgubil kar precej pomena, deželna cesta pa bi obdržala svoj pomen kot dovozna cesta k železnici in kot zveza s Hrvaško.[78] V letu 1907 se je deželna vlada odločila, da bo to problematiko razdelila v tri sklope: 1) del ceste Jugorje–Štrekljevec–Črnomelj bi stal 156.000 kron, 2) most čez Dobličico bi stal 120.000 kron, 3) načrt popravila deželne ceste Črnomelj–Vinica pa bi stal 165.000 kron; skupaj torej 441.000 kron. Zaradi raznih pomislekov je deželni odbor zahteval ogled na terenu, pri katerem naj bi sodeloval tudi državni tehnik.[79]

Na deželni cesti, ki je povezovala Črnomelj s Kočevjem, je precejšnjo oviro za tekoč promet pomenil dovoz na most pri Občici. Okrajni cestni odbor je skušal to napako odpraviti. Deželni stavbni urad je bil z načrti za popravilo zadovoljen in popravilo so izvedli v letu 1906.[80] Deželni odbor je v novembru 1905 sklenil uvrstiti okrajno cesto Črnomelj–Metlika med deželne ceste. To je bilo potrjeno v letu 1906 in od januarja 1906 so morali to cesto vzdrževati, kot je bilo predpisano za deželne ceste.[81]

V letu 1904 sta bila popravljena mostova čez potok Dobličico na deželni cesti in čez Lahinjo na okrajni cesti.[82] Popravila so bila potrebna tudi na mostu čez Kolpo pri Vinici, kjer sta si po krajšem pregovarjanju Kranjska in Hrvaška delili stroške na enak način kot pri prejšnjih popravilih.[83] Slab je bil tudi most čez Lahinjo pri Primostku na okrajni cesti. Okrajni cestni odbor ni imel denarja za gradnjo novega, zato je skušal poskrbeti le za vzdrževanje obstoječega. Ker pa so medtem cesto uvrstili med deželne ceste, so tudi stroški za popravilo mostu prešli na deželo.[84]

Na zasedanju deželnega zbora so precej govorili o belokranjski železnici in njenem pomenu. Kresala so se mnenja o tem, kje in kako naj speljejo to progo, pa tudi o tem, kaj bo ta železnica pomenila za dolenjsko železnico.[85]

Podeljevanje pravice do zakupa pobiranja mostnine eni in isti osebi skozi desetletja se je izkazalo kot neustrezno. Most čez Kolpo pri Brodu je bil v letu 1908 že tako zanič, da je bila potrebna izgradnja novega. Hrvaška vlada je predlagala, da bi ga zgradili iz armiranega betona, s čimer sta se strinjala tako kranjski odbor kot kočevski okrajni cestni odbor. Kranjska stran je prispevala 17.000 kron, celotna vsota, ki je bila potrebna za novi most, pa je znašala 46.500 kron. V letu 1909 je bil novi most dograjen, uspešno je prestal preizkušnjo obtežitve in bil kolavdiran; na končni obračun stroškov pa so morali še počakati.[86] Mostnino na tem mostu so odpravili v letu 1910.[87]

Vzdrževanje deželne ceste Škofljica–Velike Lašče–Ribnica–Črnomelj–Vinica je postajalo vse težje. Kočevski cestni okraj je zato prosil deželni odbor, da bi to cesto podržavili. Ta prošnja je pred deželni odbor prišla v letih 1906 in 1907. Leta 1908 je ministrstvo za notranje zadeve izjavilo, da ceste ne bodo podržavili, bodo pa prizadetim okrajno cestnim odborom dovolili državni prispevek 7.000 kron na leto za dobo desetih let. Tega leta je od omenjenega denarja ljubljanska okolica dobila 267 kron 67 vinarjev, Velike Lašče 5.348 kron 49 vinarjev, Ribnica 1.527 kron 24 vinarjev, Kočevje 3.347 kron 81 vinarjev in Črnomelj 1.308 kron 79 vinarjev.[88] V letu 1909 pa je od državnega prispevka 7.000 kron ljubljanska okolica dobila 328 kron 30 vinarjev, Velike Lašče 326 kron 90 vinarjev, Ribnica 883 kron 90 vinarjev, Kočevje 3.982 kron 10 vinarjev in Črnomelj 1.478 kron 80 vinarjev.[89]

Ob koncu leta 1909 je pred poslance deželnega zbora prišla tudi problematika karlovške državne ceste. To ni bilo nekaj novega, saj so se prošnje za popravila, predvsem nevarnih klancev, vrstila že 23 let. V tem času so popravljali prestrme klance od Jugorja proti Novemu mestu, v letu 1909 pa so spregovorili še o odseku od Suhorja do Metlike in od tu do meje s hrvaško, kar je bilo približno 15 km ceste. Ta predel je bil izjemno slab zaradi nekaterih nevarnih klancev. Oteževal je prevoz do železnice in tako oviral razvoj celotnega območja, ki je bilo vezano na to prometnico. Vlada je končno odobrila 60.000 kron za začetna dela in odkup zemljišč. Na 21. seji 26. januarja 1910 so sklenili, da je treba spomladi začeti z deli.[90]

78 Prav tam, Obravnave 1908 do 1910. Dodatek I. Letno poročilo 1907, čl. 6. Občila, str. 130.
79 Prav tam, Obravnave 1908 do 1910. Dodatek I. Letno poročilo 1907, čl. 6. Občila, str. 142 in 144.
80 Prav tam, Letno poročilo 1905, čl.6. Občila, str. 124.
81 Prav tam, IX. seja, 21. 11. 1905, str. 180. Priloga 58, str. 300–301. Priloga 153, str. 411; XII. seja, 24. 11. 1905, str. 276. Obravnave 1908 do 1910. Dodatek I. Letno poročilo 1905, čl. 6. Občila, str. 128, Letno poročilo 1906, čl. 6. Občila, str. 138.
82 Prav tam, Letno poročilo, čl. 6. Občila, str. 106.
83 Prav tam, Letno poročilo, čl. 6. Občila, str 106; Obravnave 1908 do 1910. Dodatek I. Letno poročilo 1905, čl. 6. Občila, str. 122; Letno poročilo 1906, čl. 6. Občila, str. 130; Letno poročilo 1907, čl. 6. Občila, str. 144.
84 Prav tam, Obravnave 1908 do 1910. Dodatek I. Letno poročilo 1905, čl. 6. Občila, str. 128.
85 Prav tam, III. seja, 4. 11. 1905, str. 55; VI. seja, 14. 11. 1905, str. 123 in 127; VII. seja, 17. 11. 1905, str. 156–157. Priloga 52, str. 140; XII. seja, 24. 11. 1905, str. 276 in 273–274. Priloga 53, str. 290. Obravnave 1908 do 1910. Dodatek I. Letno poročilo 1907, čl. 6. Občila, str. 182.
86 Obravnave, 27. 3. 1908 do 29. 10. 1910. Letno poročilo 1909, čl. 6. Občila, str. 172.
87 Prav tam, XXVI. seja, 5. 10. 1910, str. 1089. Priloga 256, str. 3525–3526; XXVII. seja, 19. 10. 1910, str. 1133.
88 Prav tam, Letno poročilo 1908, čl. 6. Občila, str. 154.
89 Prav tam, Letno poročilo 1909, čl. 6. Občila, str. 182.
90 Prav tam, XII. seja, 9. 10. 1909, str. 391; XIV. seja, 13. 10. 1909, str. 572–573. Priloga 191, str. 2153; XXI. seja, 26. 1. 1910, str. 857–858.

V letu 1910 so med okrajne ceste uvrstili občinsko cesto Vinica–Preloka–Adlešiči.[91]

Za potek belokranjske železnice ni bila v letu 1909 znana niti trasa, čeprav je že leta 1907 sprejeti protokol med ogrsko in avstrijsko stranjo obljubljal, da bo proga dovršena v oktobru 1910.[92]

Na zasedanju kranjskega deželnega zbora od 28. decembra 1911 do 22. februarja 1912 je spet prišla na vrsto prošnja, da bi deželno cesto Škofljica–Velike Lašče–Ribnica–Črnomelj–Vinica uvrstili med državne ceste. C. kr. ministrstvo za javna dela je odgovorilo, da bodo o tem razpravljali potem, ko bo dograjen novi most čez Dobličico v Črnomlju in ko bo dokončano popravilo ceste na odseku Črnomelj–Vinica–deželna meja, torej ko bo celotna cesta ustrezala predpisom za državne ceste. Do tedaj pa naj se med posamezne cestne odbore spet razdeli letnih 7.000 kron. Ljubljanska okolica je dobila 186 kron 50 vinarjev, velikolaški cestni odbor 470 kron 24 vinarjev, ribniški cestni odbor 1.886 kron 06 vinarjev, kočevski cestni odbor 2.127 kron 37 vinarjev, črnomaljski cestni odbor pa 2.329 kron 83 vinarjev.[93] Na delu zgoraj omenjene ceste, in sicer na odseku Črnomelj–Vinica–deželna meja je bila lokalna revizija projektov iz leta 1908. Komisija je bila mnenja, da je treba predloge, ki so jih postavljala zainteresirana zastopstva, čim bolj upoštevati. Deželni odbor se je s tem strinjal ter vrnil načrte c. kr. vladi, da jih izpopolnijo. Izračunali so, da bi za okrajno cesto Jugorje–Štrekljevec–Črnomelj potrebovali 107.000 kron, za okrajno cesto Štrekljevec–Črnomelj 35.000 kron in za deželno cesto Črnomelj–Vinica 226.500 kron, skupaj torej 368.500 kron.[94]

Metliški cestni odbor je imel v tem času v načrtu kar nekaj preložitev posameznih cestnih odsekov, in sicer v smeri Dolac–Vidošiči, pod Kavrenko–Drašiči, pod Veselico na Hrib pri Metliki, čez Vejer proti Malinici in v Kodelavcu pri Dolcu. Metliški cestni odbor je imel dovolj denarja za ta dela, ni pa imel sredstev za odkup potrebnih zemljišč, zato se dela, kljub temu da so bila že razpisana, niso mogla začeti. Sklenjeno je bilo, da bodo potrebna zemljišča pridobili z razlastitvenim postopkom, dela pa so znova razpisali.[95]

Belokranjski poslanci so se vse bolj zavedali zaprtosti svojega prostora, pravzaprav dokaj slabih povezav z ostalo Kranjsko in na drugi strani dobrih možnosti povezav čez Kolpo s Hrvaško. Tako so v letu 1912 v deželnem zboru zaprosili za postavitev še enega mostu čez Kolpo. Od Vinice do Metlike, na razdalji 35 km ni bilo čez Kolpo nobenega mostu niti broda, kar je zelo oviralo promet. Na eni in drugi strani reke so živeli dvolastniki, ki so za to, da so prišli do svoje posesti, porabili veliko časa in energije. Novi most, ki naj bi bil postavljen v Gribljah, bi težavno situacijo precej olajšal. Bil pa bi tudi pomembna povezava do bodoče belokranjske železnice, ki naj bi imela postajo tudi v Gradcu. Most bi bil tako širšega pomena.[96]

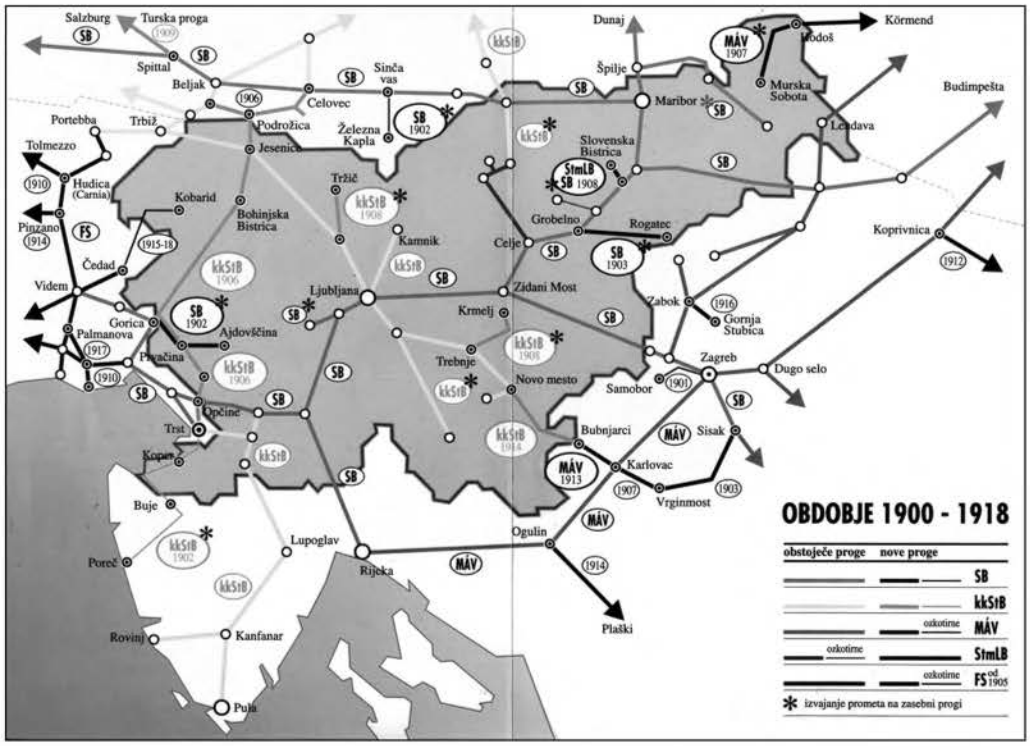
Gradnja belokranjske železnice

Po dolgem premlevanju raznih variant trase železnice je c. kr. železniško ministrstvo 15. marca 1910 sprejelo sklep, da bo proga tekla iz Novega mesta skozi Semič, Črnomelj in Metliko do deželne meje. Glede na to naj bi bil tudi odsek proge od Metlike do Karlovca zgrajen kot glavna železnica in ne kot stranska, kot je bilo najprej predvideno.[97]

Zgraditev železnice je sprožila zahteve po boljših cestnih povezavah s progo. Ena od takih zahtev je bila povezava med Črnomljem in Poljansko dolino čez Tančo goro. Cesta je bila iz Doblič že trasirana, vendar ne po željah prebivalcev. Ti so želeli, da bi šla čez Veliko vas in ne tako, kot je bila predvidena, ko je potekala po dokaj neobljudenem področju. Ta povezava je postajala vse pomembnejša za okoliške prebivalce, ki bi želeli priti na kolodvor v Črnomlju. Načrt ceste je pripravil stavbni urad in pri tem upošteval le najkrajšo možno povezavo med Poljansko dolino in Črnomljem, zato so jo trasirali od Starega trga v najkrajši smeri na Dobliče, kjer se je povezala s staro deželno cesto. To pa je povzročilo že omenjene pritožbe okoliških vasi, ki se jim je cesta izognila. Pred revizijo naj bi poskušali upoštevati ugovore prizadetih, predvsem župana Tanče gore.[98]

Pričakovali so, da se bo po zgraditvi belokranjske železnice zelo povečal pomen ceste Črnomelj–Vinica, ki je peljala skozi občino Dragatuš do viniškega mostu na Kolpi. Promet občine Vinica, ki je prej gravitiral proti Hrvaški, bi se sedaj obrnil proti postaji v Črnomlju. Popravilo te ceste je bilo potrebno tudi zato, ker je bilo sicer popravilo mostu čez Dobličico v Črnomlju brez učinka. Popravilo 8 km ceste bi stalo 226.500 kron, črnomaljski cestni odbor pa je bil že kronično preobložen z dokladami za ceste, saj mu je bilo dovoljeno pobiranje 40% cestne

91 Prav tam, XXX. seja, 25. 10. 1910, str. 1203. Priloga 273, str. 3663–3664; XXXII. seja, 28. 10. 1910, str. 1307.
92 Prav tam, XII. seja, 9. 10. 1909, str. 391; XIV. seja, 13. 10. 1909, str. 575–576. Priloga 190, str. 2157; XIX. seja, 14. 1. 1910, str. 750–752. Letno poročilo 1908, čl. 6. Občila, str. 180; XXI. seja, 26. 1. 1910, str. 826. Dodatek II, str. 873; XXII. seja, 28. 1. 1910, str. 879.
93 Obravnave deželnega zbora, 28. 12. 1911 do 22. 2. 1912. Letno poročilo, čl. 6. Občila, str. 162.
94 Prav tam, Letno poročilo, čl. 6. Občila, str. 142
95 Prav tam, V. seja, 1. 2. 1912, str. 110; X. seja, 16. 2. 1912, str. 355.
96 Prav tam, V. seja, 1. 2. 1912, str. 110. Dodatek IV. str. 138; IX. seja, 14. 2. 1912, str. 334–335.
97 Prav tam, Letno poročilo, čl.6. Občila, str. 162 in 164.
98 Obravnave deželnega zbora, 23. 7. 1912 in 24. 9. do 10. 10. 1913, XVI. seja, 2. 10. 1913, str. 587. Dodatek IV. str. 634–635; XVIII. seja, 9. 10. 1913, str. 720.

Železniška mreža na Slovenskem (Bogić, Pregled razvoja, str. 21).

doklade, zato ni mogel prevzeti še teh stroškov. Vendar pa je morala biti cesta, ki je povezovala velik del Bele krajine, primerno popravljena. Načrt zakona za ureditev te ceste so sprejeli in ga predložili cesarju v potrditev.[99] V juliju 1912 so še enkrat govorili o mostu čez Kolpo pri Gribljah, kajti o gradnji se je bilo treba pogovoriti tudi s hrvaško stranjo. Hrvatje so bili za ta most zainteresirani.[100]

Na karlovški cesti pri Metliki, kjer bi bilo treba omiliti dva klanca, razmere še v drugi polovici leta 1913 niso bile urejene. To delo je bilo predvideno že za leto 1912, vendar ga zaradi visokih odškodnin za zemljišče in nekatere stavbe niso mogli izpeljati. Ker pa je postajala ta cesta vse pomembnejša zaradi dovoza do metliškega kolodvora, je bilo treba to vprašanje klancev znova obravnavati.[101] Kot dovozna pot k novi železnici je postajala pomembna tudi cesta Metlika–Slamna vas–Radovica, ki je bila potrebna popravila.[102] Pripravljali so se tudi na ureditev ceste Preloka–Vinica in Preloka–Adlešiči.[103]

V letu 1914 se je zaključilo delo na belokranjski železnici. Dva meseca pred začetkom prve svetovne vojne, 26. maja 1914 je bila svečana otvoritev proge, ki so se je poleg železniškega ministra udeležili predstavniki posvetne in cerkvene oblasti na Kranjskem. Redni vlak na progi Novo mesto–Črnomelj–Metlika–Bubnjarci je začel voziti 27. maja 1914.[104] Proga med Karlovcem in Bubnjarci je bila zgrajena že leta 1913. V letu 1914 je bil zgrajen del liške proge od Ogulina do Plaškega proti Kninu. Karlovac je tako postal pomembno železniško križišče.[105]

V aprilu 1914 je deželna cesta Črnomelj–Vinica pridobila cesarjevo dovoljenje, da jo uredijo po projektu, kot ga je odobril deželni odbor.[106] To je bilo en redkih dovoljenj za urejanje cest v letu 1914, ki ga je objavil Deželni uradni list.

Z začetkom prve svetovne vojne so se spremenile razmere tudi za civilno prebivalstvo. Že v letu 1915 je oblast omejila gibanje civilnega prebivalstva. Takratni deželni predsednik baron Teodor Schwarz je z razglasom v Deželnem uradnem listu omejil gibanje in otežil možnosti potovanj. Temu razglasu je bil priložen tudi obrazec dovoljenja za potovanje.[107] Decembra 1915 so morali imeti tudi dvorni in državni železniški uslužbenci posebne »izkaze« za potovanja.[108] Vojna je s svojo logiko že posegla v vsa področja življenja.

99 Prav tam, XIV. seja, 24. 9. 1913, str. 501. Priloga 1156, str. 837–840; XVI. seja, 2. 10. 1913, str. 619.
100 Prav tam, XIII. seja, 24. 7. 1912, str. 463 in 487–488.
101 Prav tam, XVI. seja, 2. 10. 1913, str. 587. Dodatek II, str. 634; XIX. seja, 10. 10. 1913, str. 822.
102 Prav tam, XVIII. seja 9. 10. 1913, str. 717. Dodatek X, str. 767.
103 Prav tam, XVII. seja, 3. in 4. 10. 1913, str. 642. Dodatek V. str. 710; XVIII. seja, 9. 10. 1913, str. 721.
104 Rustja, *Dolenjske proge*, str. 98–100.
105 Bogić, *Pregled*, str. 20.
106 L.G.Bl. 1914, zakon z dne 3. 4. 1914, str. 26.
107 Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko. Leto 1915, str. 86–92.
108 Prav tam, str. 318–319.

Svečana otvoritev belokranjske železnice v Metliki maja 1914 (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

Zaključek

Prometni položaj, ki ga je imela Bela krajina v okviru Kranjske, se je spreminjal zaradi medsebojne povezanosti razvoja prometnic in prometnih sredstev. V popisu iz druge polovice 18. stoletja, ki je bil narejen za vojaške potrebe, razmere v Beli krajini niso bistveno odstopale od razmer v drugih predelih Kranjske. Že v tem času pa so bila izjema območja, preko katerih je potekalo več državnih cest (Gorenjska). Državna cesta Novo mesto–Metlika–Karlovac je bila v tem popisu opisana kot primerna za vojaške premike, lokalne ceste pa za tovorništvo ali lažje kmečke vozove. Že tedaj se je promet obračal bolj proti Hrvaški kot proti Kranjski, čeprav mostov čez Kolpo še ni bilo in so bili prevozniki odvisni od brodov.

V začetku 19. stoletja so kot posledica napoleonskih osvajanj nastale na našem ozemlju Ilirske province, ki so se obdržale štiri leta (1809–1813). Bela krajina je bila tedaj v prometnem pogledu povsem odrinjena. Državna cesta Novo mesto–Metlika–Karlovac se je spremenila v cesto tretjega reda, bila je torej stranska cesta, ki naj bi jo vzdrževale okoliške občine. Nekaj let po končanih vojnah, ko so se začele umirjati razmere tako v Evropi kot v habsburški monarhiji in končno tudi pri nas, pa so v odnosu gospodarstva in politike do prometa nastale precejšnje spremembe. Tudi pri nas so se pokazale vse večje razlike med posameznimi območji. Slabo izdelane in slabo vzdrževane ceste niso bile več primerne za nove vozove. Trgovci in prevozniki so se začeli izogibati takim cestam ali pa so prevozne stroške zaračunali tako visoko, da je bilo blago, ki so ga prevažali, nekonkurenčno.

Uvajanje železniških povezav je prineslo nov pogled na prometne razmere na Kranjskem. Železnica je s seboj prinesla negativne in pozitivne posledice. Koliko so od nje pričakovali, je bilo očitno tudi pri pogledih kranjskega deželnega zbora na prometni razvoj Bele krajine in prizadevanje za njeno večjo navezanost na Kranjsko. Čeprav so z gradnjo belokranjske železnice odlašali in zavlačevali, pa je zahteva po železniški povezavi spodbudila tudi zahteve lokalnega prebivalstva po boljših cestnih povezavah z bodočo železnico. Ta dela so bila dokaj draga, zato je bil črnomaljski okrajni cestni odbor v večnih finančnih težavah. Pomagati je morala dežela, ker je proti koncu 19. in v začetku 20. stoletja postalo vsem jasno, da sama železniška proga brez povezave z okoljem ne pomeni prav veliko za razvoj okrajnega gospodarstva.

Priloga: Prošnja črnomaljskega županstva za most čez Kolpo pri Vinici leta 1875[109]

Št. 5586

Visoka cesarsko kraljeva deželna vlada!

Občine političnih okrajev Kočevje in Črnomelj so deželnemu odboru v Ljubljani poslale prošnjo, da bi premostili Kolpo pri Vinici. Ta se je povezal z deželno vlado v Zagrebu, da bi tudi ta prevzela del stroškov gradnje, obrnil se je tudi na visoko c. kr. ministrstvo za notranje zadeve z vlogo z dne 16. 9. 1875 št. 5014 – to je bila peticija, da bi projektu podelili privoljenje in tudi subvencijo iz državnih sredstev.

O tej vlogi je bilo c. kr. okrajno glavarstvo glede na odredbo z dne 20. 10. 1875 št. 8290, ki je bila obenem s prilogami poslana nazaj, prepričano o ugodni rešitvi.

Ker nista na razpolago ne prošnja ne načrt okraj-

[109] Za posredovanje tega zelo zgovornega dokumenta se iskreno zahvaljujem dipl. zgod. Janezu Weissu, zaposlenemu na Javnem skladu za kulturne dejavnosti, Območna izpostava Črnomelj.

nega glavarstva, je bilo treba najprej predstaviti zahteve in šele na osnovi opravljenih preiskav je lahko predstavljena naslednja ponižna prošnja.

Politični okraj Črnomelj leži v smeri proti Turčiji in Dalmaciji na najbolj zunanji meji kronovine Kranjske in prav tako cislajtanskega dela cesarstva. Sredi mejne črte okraja ob bregu reke Kolpe leži kraj Vinica, ki ima 40 hiš in 240 prebivalcev. Vinica je hkrati tudi najjužnejša točka na meji v prej omenjeni smeri, tako v okraju Črnomelj kot tudi v kronovini Kranjski. Na vzhodu in jugu obdaja okraj reka Kolpa.

Na zunanjem vzhodnem koncu okraja je Metlika in le tu je tudi most čez reko. Na tem mostu je neprekinjen promet s Hrvaško in tudi več milj naprej v južne predele okraja. Od tega mostu navzgor proti okraju Kočevje pa v dolžini 12 milj ni čez reko nobenega mostu več. Promet je prisiljen uporabljati zelo primitivne načine prevoza in je mogoč le ob nižji vodi, ob visoki vodi lahko prečkajo reko s pomočjo broda le ljudje in posamezna živina (to velja tudi za mejo), tovorni vozovi pa morajo včasih čakati tudi po 8 dni in več, preden jih lahko prepeljejo z ene obale na drugo.

Zaradi tega nastaja prometni zamašek ne le v okraju Črnomelj, pač pa tudi v sosednjih okrajih. Zaradi negotovosti, ali bodo lahko prečkali Kolpo ali ne, je vsa ta cestna povezava nepraktična ter spravlja na dan nujnost premostitve Kolpe še na eni točki v okraju, saj tisti most ob mejnem prehodu pri Metliki ni dovolj.

Glede na predstavljeni položaj kraja Vinica, ki leži nasproti hrvaškega kraja Pribanjci, bi bil predvideni prehod za promet izredno ugoden, še posebno, če bi zgradili most, ki bi omogočal prometno dejavnost na tem področju Kolpe za vsako vozilo in ob vsakem stanju vode.

V Vinici se namreč iztekajo:

Okrajna cesta iz Starega trga, ki gre čez Vrh. Stari trg je povezan s Kočevjem, ki ima zgrajeno dokaj novo okrajno cesto in tako preko njega z ostalimi predeli te dežele.

Okrajna cesta iz Starega trga, ki gre čez Tančo goro in Dragatuš.

Okrajna cesta iz Kočevja čez Koprivnik in Črnomelj.

Občinska cesta iz Preloke čez Zilje.

Občinska cesta od Adlešičev do Bojanc. Adlešiči so povezani z okrajno cesto preko Gribelj, Krasnic z Metliko.

Iz Vinice preko Črnomlja gredo še ceste:

Cesta iz Novega mesta čez Lužo, Krupo proti Črnomlju in Vinici.

Okrajna cesta iz Metlike čez Gradac, kjer gre nato ali čez Adlešiče ali pa čez Črnomelj do Vinice.

Te ceste dosežejo Vinico in ko bil tu dober most čez Kolpo, bi se ta kraj povezal s krajem Pribanjci, ki leži na nasprotni hrvaški strani. Od tu pa pelje nova, dobro speljana konkurenčna cesta v četrt ure oddaljen kraj Bosanci, kjer se priključi na cesto luiso, ki pelje na jug do Reke in Bakra, na sever pa do Karlovca.

Nadaljevanje konkurenčne ceste pelje proti Bosiljevu, kjer doseže cesto karolino. Po tej cesti je od Bosanc in železniške postaje Vrbovsko na železnici Karlovac–Reka 1 ½ ure, v dveh urah pa se pride do železniške postaje Generalski stol. Cesta karolina pelje na sever do Karlovca, na jug do pristanišča Bakar in Kraljevica v Kvarnerskem zalivu. Gospodski stol je povezan z Ogulinom in naprej s tako imenovano Kapela-cesto, ki se konča v Senju. Odprta je tudi povezava z Gospićem in od tu do Zrmanje na tromeji med Hrvaško, Dalmacijo in Turčijo. Za tostranske dežele bi to bila najkrajša deželna pot k dalmatinski železnici, ki jo gradijo.

Preko Vinice bi južnim delom gorate Hrvaške posredovali tukaj izdelano lončevino, izdelke iz lesa, iz okraja Kočevje tam izdelano sukno in leseno posodje, iz okraja Ribnica lončevino in leseno posodje poleg industrijskih izdelkov. Okraja Črnomelj in Kočevje imata tudi veliko lesa, predvsem za ladje ter bogate gozdove, katerih izkoriščanja ne gre podcenjevati.

Na obsežnih in gosto poseljenih področjih prejšnjega mejnega regimenta Ogulin, Otočac in Lika ni bilo vinske trte. Ta območja so dokaj blizu temu okraju, ki z izjemo nekaj občin goji vinsko trto. Tako bi tudi ta produkt lahko šel v prodajo, če bi bila zagotovljena možnost izvoza.

Olajšanje bo področje c. kr. okrajnega glavarstva Črnomelj doseglo že z mostom čez Kolpo pri Vinici, ker se zdi, da za enkrat še nima izgleda gradnja železniške proge skozi okraj, ki bi se povezala z železnico v Dalmaciji in s turško železnico.

Ker je okraj Črnomelj na eni strani obdan z gorovjem, na drugi pa z reko Kolpo, ki pa nima nobenih pravih prehodov, ta okraj nima prometnih poti za izvoz in uvoz, ki sta navezana na dobre ceste in na železnico. Pomanjkanje zanesljivih prometnih sredstev je v veliki meri krivo za obubožanje tega okraja.

Prav tako pomemben kot za Kranjsko bi bil most tudi za vso Hrvaško in za bližnje sosede. Ob tem je treba upoštevati tudi strateške ozire. V to, za čigav denar bodo most gradili, pa se c. kr. okraj ne more vmešavati.

Črnomelj, 15. december 1875
c. kr. okrajni glavar
Tribuzz

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 14 – Gubernij v Ljubljani 1784–1849.
AS 33 – Deželna vlada v Ljubljani 1861–1929

UPRAVNI IN OBJAVLJENI VIRI

Bericht der Handels-und Gewerbekammer für das Kronland Krain, zu Laibach, an das hohe k.k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten, über den landwirtschaftlichen industriellen und commerziellen Zustand ihres Kammerbezirkes in den Jahren 1854, 1855 und 1856. Laibach 1857.

L.G.Bl.= *Landesgesetzblatt für das Herzogthum Krain*. Laibach.

Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani. Priloge za leto 1907 in letna poročila za leta 1905, 1906 in 1907 o zadevah, o katerih so govorili na zasedanju kranjskega deželnega zbora v letih 1905 do 1907 so v naslednjem zvezku v Obravnavah 1908 do 1910 v Dodatku I.

R.G.Bl. = *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Wien*. Aus der kaiserlich-königlichen Hof-und Staatsdruckerei.

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi. Karte. = Josephinische Landesaufnahme 1763–1787 für das Gebiet der Republik Slowenien. Landesbeschreibung. Karten. Ljubljana : ZRC SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 1995.

LITERATURA

Bogić, Mladen: *Pregled razvoja železniškega omrežja v Sloveniji in okolici*. Tiri in čas 10. Ljubljana : Slovenske železnice, 1998.

Helmedach, Andreas: *Verkehrssystem als Modernisierungsfaktor. Straßen, Post, Fuhrwesen und Reisen nach Triest und Fiume vom Beginn des 18. Jahrhunderts bis zum Eisenbahnzeitalter*. Südosteuropäische Arbeiten 107. München : R. Oldenburg Verlag, 2002.

Holz, Eva: Nekoč v starih časih. Utrinki o razbojništvu na Kranjskem. *Kronika* 57. Izredna številka, 2009, str. 81–96.

Holz, Eva: *Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju*. Ljubljana : Založba ZRC SAZU, 1994.

Pivec-Stelè, Melitta: *La vie économique des Provinces Illyriennes (1809–1813) suivie d' une bibliographie critique*. Paris : Éditions Bossard, 1930.

Rustja, Karol: *Dolenjske proge*. Tiri in čas 6. Ljubljana : Slovenske železnice, 1994.

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. Laibach/Nürnberg, 1689. Ponatis: Rudolfswerth : Druck und Verlag v. J. Krajec, 1877.

SUMMARY

Road conditions in White Carniola from the mid-18th century to World War I

In the second half of the 18th century Emperor Joseph II ordered a survey of the provinces of the Habsburg Monarchy to be carried out for military purposes. The survey was concise, in military fashion, containing the most necessary information on the province and roads that ran through it, whereby surveyors gave special consideration to whether the routes were appropriate and safe for military use. The survey of White Carniola was carried out concurrently with those conducted elsewhere in the monarchy. The road conditions in the province were not at their best, at least from the military point of view, but still not considerably worse than in other parts of Carniola at the time. The state road Novo mesto–Metlika–Karlovac was also suitable for heavy military wagons. Local roads and paths were more appropriate for cargo transportation and light farm wagons, albeit not in every season. Nevertheless, they ensured fairly good connections between towns and villages. At that time passage across the Kolpa river was only possible by ferries.

In the beginning of the 19th century the Napoleonic Wars also marked the Slovenian provinces, most notably with the formation of the Illyrian Provinces, which existed from 1809 to 1813. White Carniola was then completely cut off from transportation links. The state road Novo mesto–Metlika–Karlovac became a third-class road, i.e. a road of secondary importance maintained by local municipalities.

The period after the Napoleonic Wars, during which the situation in Europe and the Slovenian territory returned to normal, ushered in the change in political and economic attitude towards traffic and traffic routes. There was a growing disparity in development of individual provinces. Poorly built and inadequately maintained, roads were no longer appropriate for new freight wagons. Therefore, merchants and transporters either began to avoid these sections or they imposed high transport costs making the goods transported on such routes completely uncompetitive.

The traffic situation in Carniola was brought into a new perspective by the introduction of railway connections. The railway brought both positive and negative consequences. The expectations raised by the advent of the railway were also evident from the views of the Carniolan Provincial Diet with regard to the development of the transport policy in White Carniola. Despite delays in railway construction in Carniola, however, the demand for better road connection that would facilitate access to the future railway became increasingly vocal among the local population. As all these works were quite expensive, the District Road Committee of Črnomelj was constantly facing financial difficulties, which necessitated the intervention from the provincial authorities. At the end of the 19th and in the beginning of the 20th century it became clear that the railway line itself, without any road connection to the surroundings, would not amount to a major initiative for the economic development in the nearby areas.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 314.116:305-055.2(497.434)"18/19"

Prejeto: 5. 7. 2010

Sabina Žnidaršič Žagar

dr. zgodovine, docentka na Oddelku za zgodovino, FHŠ Univerza v Kopru, Titov trg 5, SI–6000 Koper
e-pošta: sabina.znidarsic4@gmail.com

Bela krajina – kranjska demografska posebnost. Primerjalna analiza gibanja prebivalstva političnega okraja Črnomelj v obdobju avstrijskih državnih popisov prebivalstva, 1880–1910; ženska perspektiva

IZVLEČEK

Politični okraj Črnomelj je ostajal v času zadnjih popisov avstrijskega prebivalstva, 1880–1910, na obrobju modernizacijskih procesov. Modernizacija ga je zajela posredno, kar je imelo za posledico tudi njegovo primerjalno specifičnost predvsem na področju gibanja prebivalstva in pridobitnega dela žensk glede na ostale dele Kranjske in nekatere druge slovenske dežele. Primerjalna posebnost okraja se kaže tako na področju rodnosti, ki je naraščajoča, umrljivosti novorojenčkov in dojenčkov, ki je nizka in kot taka predstavlja poseben raziskovalni izziv tudi v širših evropskih kontekstih sodobne historične demografije, in na področju poročne starosti, ki je nizka in, neobičajno, povezana s sočasno visoko stopnjo feminizacije. Posebnosti v gibanju prebivalstva se prepletajo s posebnostmi v gospodarski in pridobitni strukturi političnega okraja.

KLJUČNE BESEDE
politični okraj Črnomelj, modernizacija, demografija, pridobitno delo, ženske

ABSTRACT

WHITE CARNIOLA – CARNIOLAN DEMOGRAPHIC PARTICULARITY. A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE MOVEMENT OF THE POPULATION OF THE POLITICAL DISTRICT OF ČRNOMELJ IN THE PERIOD OF AUSTRIAN NATIONAL POPULATION CENSUSES, 1880–1910; WOMEN'S PERSPECTIVE

The political district of Črnomelj lagged behind the contemporary modernisation processes in the period of the final Austrian population censuses, 1880–1910. Being only indirectly affected by modernisation, it found itself in a specific situation compared to other parts of Carniola and certain other Slovenian provinces, especially by virtue of population movement and gainful occupation of women. The comparative peculiarity of the Črnomelj district is manifested in rising fertility rate, low newborn and infant mortality rates, which as such pose a specific research challenge even in broader European contexts of contemporary historical demography, as well as in low marriage age, which was, rather uncommonly, associated with the simultaneous high feminisation rate. Particularities in population movement were closely associated with particularities in the economic and occupational structure of the political district.

KEY WORDS
political district of Črnomelj, modernisation, demography, gainful occupation, women

Bela krajina, jugovzhodna slovenska pokrajina, integralni del dežele Kranjske, je bila v obdobju rednih, desetletnih popisov prebivalstva (1857–1910) avstrijske monarhije, združena v deželni politični okraj Črnomelj. To je bil čas, ko se je tudi slovenski prostor postopoma vključil v najmarkantnejši proces 19. in 20. stoletja, v proces modernizacije.[1] Proces modernizacije pa ni zajel vseh delov Kranjske z enako intenziteto, njegovi učinki so bili v različnih lokalnih okoljih različni, kar je proizvajalo primerjalno različne realnosti. In prav na primeru Bele krajine oziroma političnega okraja Črnomelj lahko spremljamo specifične učinke modernizacije, ki so tesno povezani z razvojno obrobnostjo okraja v tistem času. Politični okraj Črnomelj, ki ga sestavljata sodna okraja Črnomelj in Metlika, se ob pregledu, primerjavi in interpretaciji statističnih virov[2] kaže kot kranjska posebnost. Še jasneje se primerjalna specifičnost okraja pokaže, če ga postavimo v širše geografske kontekste, predvsem na področju demografije in pridobitnega dela. Znotraj preučevanj sprememb v demografskih in pridobitnih trendih imajo ženske, kot skupina, prav posebno mesto; učinki modernizacije se v njihovih realnostih kažejo kot posebej povedni. Zato bom v tem članku pokazala na pomembno drugačne učinke posredne modernizacije na področju demografije in pridobitnega dela predvsem skozi perspektivo okrajnih žensk in ob primerjavi z drugimi s Slovenci poseljenimi avstrijskimi deželami. Ženske so se na spreminjanje gospodarskih pogojev odzivale specifično in njihove preživetvene strategije so imele neposredne učinke na okrajna demografska gibanja. In obratno: spreminjajoči se demografski trendi, predvsem tisti, povezani z migracijami, so imeli neposredne posledice na (tudi) ženske preživetvene strategije. Primerjalne posebnosti političnega okraja so jasno poudarjene na področju gibanja števila prebivalstva, številčnega razmerja med spoloma, rodnosti, umrljivosti, posebej umrljivosti novorojenčkov in majhnih otrok, stopnji nezakonskih rojstev, povprečne starosti ob poroki, pridobitnih strategij in njihovi prilagodljivosti spreminjajočim se pogojem.

Gibanje števila prebivalstva

Politični okraj Črnomelj je edini kranjski politični okraj, v katerem število prebivalstva vsa opazovana leta, 1880–1910, tudi v absolutnih številkah upada. Za Kranjsko kot celoto je v obravnavanem času sicer značilna primerjalno počasna rast njenega prebivalstva, ki za približno polovico zaostaja za sočasno povprečno rastjo avstrijskega prebivalstva. Vendar so obstajale med političnimi okraji dežele pomembne razlike.

Tabela 1: Naraščanje prebivalstva Kranjske po političnih okrajih v desetletjih; (v odstotkih)[3]

Politični okraj/leto	1880	1890/%	1900/%	1910/%
Lj.-mesto	26.284	30.505/+16,1	36.547/+19,8	41.727/+14,2
Postojna	41.503	41.479/-0,1	41.912/+1	43.200/+3,1
Kočevje	41.794	42.806/+2,4	42.306/-1,2	41.708/-1,4
Krško	51.023	53.237/+4,3	53.393/+0,3	55.505/+4
Kranj	52.294	52.625/-0,6	53.073/+0,8	53.356/+0,5
Lj.-okolica	54.057	57.669/+6,7	59.828/+3,7	66.975/+11,9
Litija	34.946	36.851/+5,4	35.969/-2,4	36.579/+1,7
Logatec	37.702	40.273/+6,8	40.384/+0,3	41.009/+1,5
Radovljica	26.180	26.497/+1,2	29.448/+11,1	34.028/+15,5
Novo mesto	46.493	48.346/+4	48.970/+1,3	47.522/-3
Kamnik	39.079	40.210/+2,9	40.020/-0,5	39.561/-5,9
Črnomelj	29.888	28.460/-4,5	26.300/-7,6	24.755/-5,9
Kranjska skupaj	481.243	495.958/+3,7	508.150/+1,8	525.925/+3,5[4]

1 Proces, ki ima sicer zgodnejše začetke, je skupna oznaka za družbene procese, ki so tradicionalne družbe preoblikovali v moderne, odprte in nenehno spreminjajoče se. Obsega radikalne družbene spremembe tako na področju organizacije gospodarstva in družbe kot politike. Poteku modernizacije lahko sledimo skozi procese industrializacije, urbanizacije in ključne kulturne spremembe; prav tako pa lahko spremljamo njene različne učinke, še posebej tiste, ki se kažejo v demografskih spremembah.

2 V članku so uporabljeni naslednji statistični viri: *Österreichische Statistik, Bovölkerungsbewegung* za leta 1888–1911; *Österreichische Statistik, Berufsstatistik* za leta 1880, 1890, 1900, 1910; *Specialni repertorij krajev na Kranjskem* za leta 1880, 1890, 1900, 1910.

3 Prav tam.

4 Prebivalstvo celotnega avstrijskega dela države je naraščalo hitreje, v povprečju za 7,9% na desetletje.

Poroka na Vinici leta 1912: Kresnice (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

Glede na številčno gibanje prebivalstva lahko politične okraje Kranjske v obravnavanem obdobju razdelimo v dve skupini: 1., v skupino okrajev, kjer je število prebivalcev naraščalo nadpovprečno hitro, in 2., v skupino tistih okrajev, kjer je prebivalstvo številčno stagniralo ali se celo zmanjševalo. V prvi skupini okrajev prednjačijo edini kranjski mestni politični okraj, Ljubljana-mesto, njeno zaledje, politični okraj Ljubljana-okolica in, zaradi razvijajoče se nove industrije, politični okraj Radovljica. Politični okraj Črnomelj predstavlja skrajni nasprotni primer kranjskega političnega okraja: delež njegovega prebivalstva se je znotraj Kranjske nenehno zmanjševal in je padel od 6,2 odstotkov v letu 1880 na 4,7 odstotka celotnega deželnega prebivalstva v letu 1910.

Glavni razlog za neenakomerno in v celoti počasno rast deželnega prebivalstva je potrebno iskati v izseljevanju, ki je množično zajelo slovenski prostor, kot ugotavlja že Fran Zwitter,[5] od sredine 19. stoletja dalje. Po ugotovitvah Marjana Drnovška je postal ta proces posebej intenziven po letu 1870, ko se je v evropske tokove množičnega izseljevanja vključilo tudi prebivalstvo avstrijske monarhije: »V slabih šestdesetih letih pred prvo svetovno vojno se je iz naših krajev izselilo okoli 280.000 ljudi ali kar 23 odstotkov vsega prebivalstva. Skoraj polovica vseh izseljencev je izvirala iz Kranjske, kar je pomenilo 26,9 odstotka njenega prebivalstva, in sicer največ iz Bele krajine, Dolenjske in Notranjske.«[6] Povedno je, da kranjski izseljenci svojih domov niso zapuščali zgolj zaradi iskanja novih preživetvenih možnosti; izseljevanje je za izseljence, ki so v veliki večini prihajali iz kmečkih okolij, vseskozi pomenilo tudi beg s podeželja v mesta in industrijska središča. Iskanje novih priložnosti je bilo torej za tiste, ki so zapuščali Kranjsko, vseskozi povezano tudi z iskanjem novih in drugačnih načinov življenja, ki jih je s seboj prinašala modernizacija. Notranje migracije to jasno podčrtujejo; prebivalstvo je raslo na račun priseljevanja v tistih političnih okrajih dežele, ki jih je proces modernizacije zajel neposredno, upadalo ali (vsaj) stagniralo pa v tistih, ki so ostali na obrobju najpomembnejših modernizacijskih procesov. Za priseljevanje so bili zanimivejši tisti predeli dežele, ki so zaradi industrializacije in urbanizacije ponujali pestrejše in naraščajoče možnosti pridobivanja, zaradi uveljavljanja novih načinov življenja pa oblikovanje bolj individualiziranih osebnih zgodb. Za obrobne predele je značilno, da sta se v njih ohranjala tradicionalni model preživljanja, povezan predvsem s kmetijstvom, organiziranim v okvirih družinskih, samozadostnih kmetij, in tradicionalni način življenja močne socialne povezanosti in kontrole. Socialne napetosti in pritiske, povezane pred-

5 Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem*, str. 57–58.

6 Drnovšek, Nekatere evidence, str. 205–217. Do podobnih ugotovitev je prišel že leta 1930 tudi Filip Uratnik, ki navaja za čas med 1870 in 1910 101.050 izseljenih oseb s Kranjske in dodaja: »Absolutni padec prebivalstva izkazuje črnomaljski okraj« (Uratnik, *Prebivalstvo in gospodarstvo*, str. 60).

vsem z relativno prenaseljenostjo oziroma zaostajanjem učinkov neposredne modernizacije, so blažili prav z izseljevanjem. Način vključitve v tokove modernizacije je bil v teh okoljih torej posreden in je tako (še) omogočal ohranjanje tradicionalnih načinov življenja. Kar v nadaljevanju procesa ni bilo več mogoče (niti zaželeno) oziroma so se jasno pokazale skrajne možnosti prilagajanja tradicionalnih družbenih struktur novim izzivom.

Čeprav so avstrijski statistični podatki o izseljenih osebah pomanjkljivi, lahko iz njih razberemo ne le, da se je število izseljencev vsa desetletja do prve svetovne vojne povečevalo, pač pa tudi, da so med izseljenci prevladovali moški (1,7 : 1). Prevlada moških med izseljenci pa ne pomeni tudi, da so predstavljale ženske negibljivi del prebivalstva. Prav nasprotno; za ženske je bila na splošno značilna večja mobilnost, vendar na krajše razdalje.[7] Če so moški pogosteje iskali nove preživetvene možnosti v tujini, so si ženske iskale pridobitno delo v razvijajočih se deželnih središčih. Prav spolno selektivno izseljevanje in razlike v naravi migracij glede na spol, so vodili v porast koeficienta feminitete, značilnega za kranjski prostor zlasti po letu 1870.[8] Na račun pogostejšega izseljevanja moških se je, na primer, koeficient feminitete izrazito povečal predvsem na jugovzhodu Kranjske in dosegel po letu 1870 vrednost 113.[9] V obdobju 1880–1910 se je na nivoju celotne Kranjske razmerje med spoloma utrdilo na koeficientu feminitete 109, kar je pomenilo dobrih dvainpetdeset odstotkov žensk glede na celotno prebivalstvo. Koeficient feminitete je bil v tem obdobju v političnem okraju Črnomelj neprimerljivo višji in se je gibal od 122 v popisnem letu 1880, preko 132 in 131 v letih 1890 in 1900, do 126 ob zadnjem popisu leta 1910.

Nedvomno je bilo razmerje med številom žensk in moških znotraj celotne Kranjske prav v političnem okraju Črnomelj najmanj uravnoteženo oziroma je bila stopnja feminitete prav tu na Kranjskem najvišja.

Tabela 2: Deleži žensk med prebivalstvom političnega okraja (v odstotkih)[10]

Politični okraj/leto popisa	1880	1890	1900	1910
Lj.-mesto	54,6	54,5	54,8	54,9
Postojna	49,6	49,1	49,2	49,8
Kočevje	56,6	55,9	54,9	54,1
Krško	51,3	51	51,5	52,2
Kranj	53	53,4	53,3	53,8
Lj.-okolica	51,9	51,9	52,5	52,2
Litija	50,8	51,1	52	52,4
Logatec	51,8	51,4	52	52
Radovljica	53,1	52,6	51,5	50,4
Novo mesto	51,4	52,3	52,6	53
Kamnik	52	52,4	53	53
Črnomelj	54,9	57	56,7	55,8
kranjsko povprečje	52,3	52,3	52,4	52,4

Tabela 3: Število in odstotek žensk v političnem okraju Črnomelj[11]

Sodni okraj/leto in %	1880/%	1890	1900	1910
Metlika	6.431/53,3	6.404/55,6	5.989/55,7	5.839/54,8
Črnomelj	9.997/56,1	9.820/57,9	8.916/57,3	7.963/56,5
Politični okraj skupaj	16.428/54,9	16.224/57	14.905/56,7	13.802/55,7

7 Ferrin Weber, *The Growth*, str. 276.
8 Šircelj, *Rodnost v Sloveniji*, str. 104–106.
9 Prav tam, str. 105.
10 Glej opombo 2.
11 Glej opombo 2.

Za migracije iz političnega okraja Črnomelj je v opazovanem obdobju značilno, da so še v desetletju 1880–1890 okraj pogosteje zapuščali moški, kar je vodilo v naraščajoče deleže žensk, v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno pa so predstavljale ženske celo večino belokranjskih izseljencev. V absolutnih številkah se je v obdobju med 1880 in 1910 število prebivalstva političnega okraja Črnomelj zmanjšalo za 2.532 moških in 2.601 žensk ali skoraj za petino.[12] Iz tega izrazito od kmetijstva odvisnega okolja so se prebivalci izseljevali in odhajali v druge, razvojno perspektivnejše politične okraje Kranjske, pogosto pa tudi v tujino, vse tja do Amerike. Nedvomno je bila ena od ciljnih destinacij (tudi) za črnomaljske ženske Ljubljana-mesto, kjer so potrebe predvsem po ženski delovni sili naraščale vzporedno z rastjo in razvojem mesta. Ženske so našle v mestu najprej in najpogosteje možnost zaposlitve v meščanskih gospodinjstvih kot hišne pomočnice in strežnice, kasneje pa so se jim tu odpirale tudi druge in drugačne (ugodnejše in bolj zaželene) možnosti pridobivanja.[13]

Kako močno je bilo številčno razmerje med spoloma odvisno prav od migracijskih tokov, dokazuje tudi primer političnega okraja Postojna, kjer so bile ženske vsa opazovana desetletja v manjšini. V tem skrajno zahodnem političnem okraju dežele Kranjske predstavljajo ženske vseskozi manj kot polovico okrajnega prebivalstva, kar je nedvomno kranjska posebnost. Posebno nizki so bili deleži žensk v sodnih okrajih Senožeče in Vipava, kjer predstavljajo ženske okoli 48 odstotkov prebivalstva. Postojnski politični okraj je mejil na zahodni deželi Gorica in Gradiška ter Istra, za kateri so vse od leta 1872 do propada monarhije značilni (primerjalno izjemno) nizki deleži žensk znotraj celotnega prebivalstva; v letu 1872 se deleži žensk v obeh deželah spustijo pod 50 odstotkov.[14] Nedvomno imamo tako v primeru Gorice in Gradiške kot Istre opraviti z intenzivnejšim izseljevanjem žensk kot moških; za obe deželi vemo, da so ženske (pogosteje kot to velja za okrajne moške) odhajale v sosednji Trst in tujino, predvsem v sredozemske centre imperialističnih evropskih držav, na primer v Egipt.[15] Na nenadno povečanje izseljevanja iz dežel avstrijske monarhije po letu 1870 je nedvomno vplivalo več dejavnikov: nova državna politika do tega vprašanja, ki je sprostila predvsem izseljevanje žensk,[16] odprtje Sueškega prekopa leta 1869 in z njim povezano preseljevanje nove evropske aristokracije v pomembne imperialne postojanke v Sredozemlju in, ne nazadnje, začetek globalne recesije s padcem dunajske borze v maju 1873, ki je pri nas najmočneje prizadela prav močno zadolženi (in znotraj narodnega gospodarstva najobsežnejši) kmetijski sektor.

Spolno selektivne migracije pa imajo neposredne učinke na druge pomembne dele gibanja prebivalstva, predvsem na poročno starost, rodnost, stopnjo splošne rodnosti. Predvsem zato, ker so med izseljenimi osebami prevladovale tiste v aktivnih starostnih skupinah.[17] Z veliko gotovostjo pa lahko sklepamo tudi na posledice na področju stopnje umrljivosti dojenčkov in majhnih otrok, na stopnjo nezakonskih rojstev kot tudi na statistično merljivo ozirom pridobitno delo žensk. Številčno razmerje med spoloma znotraj opazovanega prebivalstva je namreč pomembno, »kajti le-to vpliva na celotno družbeno življenje,«[18] še posebno v pogojih tradicionalnih družb in družb na prehodu v modernost, kar je Kranjska v zadnjih desetletjih obstoja avstrijske monarhije nedvomno bila.

Poročna starost

V pogojih časa, ki ga obravnavam (in še desetletja kasneje), je bila zakonska zveza ne le osnova za oblikovanje temeljne produktivne in potrošnje skupnosti, pomembne predvsem za preživetje žensk, ampak tudi vstopnica v spolno življenje in materinstvo. Zgolj spolnost znotraj zakonske zveze in zgolj zakonsko materinstvo sta bila družbeno sprejemljiva, vse zunajzakonske prakse so veljale za nezakonite in so bile podvržene (vsaj) močni družbeni stigmatizaciji. Ker so bile močne družbene kontrole na področju spolnosti v svetu tradicionalnih družb deležne predvsem ženske in ker so bile njihove možnosti preživljanja izven lastne družine toliko bolj omejene, v kolikor bolj gospodarsko tradicionalnih okoljih so živele, je bil interes žensk za sklenitev zakonske zveze temu ustrezno velik. Dodatno je razmere na 'ženitnem trgu' zaostrovalo za ženske neugodno številčno razmerje med moškimi in ženskami, godnimi za zakon. Tam, kjer je bilo

12 Natančneje za 17,3%. Ob tem velja dodati, da je stopnja rodnosti v tem času v okraju naraščala, stopnja umrljivosti pa upadala.

13 Ženske so mnogo bolj kot delo v osebno odvisnem statusu služkinj cenile delo v tovarnah (Bauer, Tchikweiber haum's uns g'nennt, str. 129–151).

14 Leta 1869 je žensk v Gorici in Gradiški 50,1%, leta 1870 50%, leta 1872 (in dalje do konca obstoja avstrijske monarhije) 49,9%; v Istri leta 1869 50,2%, leta 1870 50,1% in leta 1872 (in dalje) 49,9%. Podoben nenaden in močan upad ženskega dela prebivalstva beleži leta 1876 še dežela Šlezija, vendar se tu že v naslednjem letu deleži žensk močno dvignejo. Glej opombo 2; *Bevölkerugsbewegung*, 1910, 92/1, str. XXXIII–XXXV.

15 Makuc, *Aleksandrinke*. Nedvomno je potrebno prav ta tip spolno selektivnega izseljevanja raziskovati skozi sočasno dogajanje medsebojnega tekmovanja evropskih imperialnih sil (vsaj) na teritoriju Sredozemlja.

16 Vse do leta 1867 je bilo izseljevanje mogoče le ob pridobitvi posebnega dovoljenja in plačilu odhodnine (*Abfahrtsgeld*), po tem letu pa je za moške ostala v veljavi omejitev opravljene vojaške obveznosti.

17 Spolno selektivno izseljevanje s Kranjske je vodilo v skoraj desetinski presežek žensk glede na moške v starostnih skupinah prebivalstva nad 20 let.

18 Ferrin Weber, *The Growth*, str. 285.

moških manj in je bilo teže najti moža, je pričakovati, da bo tudi porok manj, stopnja dokončne samskosti med ženskami bo višja, povprečna poročna starost pa odvisna od intenzivnosti modernizacije oziroma od ključnih kulturnih sprememb, ki jih ta prinaša, stopnja rodnosti pa praviloma temu ustrezno nižja.

Slovenski prostor naj bi po teorijah demografskega prehoda, ki pomeni prehod iz tradicionalnega vzorca gibanja prebivalstva v modernega, ležal na ločnici med dvema vzorcema poročnosti: med zahodnoevropskim, kjer se je že od 16. stoletja dalje uveljavljala praksa kasnejših porok in visoke stopnje dokončne samskosti (in s tem posledično nižje zakonske rodnosti), in med vzhodnoevropskim, kjer je ostajala praksa zgodnjih porok in posledično nizke stopnje dokončne samskosti. Črta ločnica med obema vzorcema, poimenovana po raziskovalcu Hajnalu,[19] naj bi potekala preko srednje Evrope od Trsta do Sankt Peterburga. Ob podrobnejši analizi razpoložljivih statističnih virov se potek te črte preko slovenskega ozemlja izkaže nekoliko problematičen; za alpsko področje (dežela Koroška) se izkaže, da je prevladoval zahodnoevropski vzorec poročanja, za jugovzhodni (del dežele Kranjske) in za zahodni (deželi Istra, Gorica in Gradiška) pa vzhodnoevropski. Osrednji del slovenskega prostora se skozi statistične podatke kaže kot prehodno ozemlje, kjer so imeli pomemben vpliv sočasni procesi 'rivalstva' med tradicionalnostjo in modernizacijo, ki jih najlaže povezujemo z urbanizacijo, industrializacijo in ključnimi kulturnimi spremembami.

Med kranjskimi političnimi okraji je prihajalo do pomembnih razlik glede poročnosti in starosti mladoporočencev; največ porok so (seveda) beležili v tistih političnih okrajih dežele, kamor se je prebivalstvo priseljevalo (Ljubljana-mesto, Ljubljana-okolica, Radovljica), najmanj pa v tistih, iz katerih je prebivalstvo odhajalo. Med slednje je nedvomno sodil politični okraj Črnomelj. Ob tem, da je bil delež mladoporočencev na Kranjskem v političnem okraju Črnomelj res najnižji,[20] pa je povedno, da je ostajal vseskozi stabilen in ob primerjavi s sočasnim upadanjem števila okrajnega prebivalstva celo naraščajoč. Prav v političnem okraju Črnomelj sta bili poroka in oblikovanje lastne družinske skupnosti za preživetje žensk vitalnega pomena – poroka kot civilno in cerkveno pravno dejanje in družina kot (predvsem) ekonomska skupnost. Tudi zato je bil delež dokončno samskih žensk v Črnomlju majhen, delež ovdovelih žensk pa primerjalno višji.

Če je bil interes žensk za sklenitev zakonske zveze velik, je bil na drugi strani pri moških manj izrazit. Možnosti žensk za sklenitev zakonske zveze niso omejevale zgolj objektivne danosti – manj moških kot žensk, ampak tudi manjši interes moških za zakon. Predvsem v urbanih okoljih, kjer so bili deleži samskih žensk visoki, so imeli moški neprimerno večje možnosti izbire; povedni so podatki, ki govore o ponovnih porokah vdov in vdovcev: zgolj šest odstotkov kranjskih vdov se ponovno poroči, medtem ko to stori več kot štirinajst odstotkov vdovcev. Kot je ugotavljal že konec 19. stoletja Adna Ferrin Weber, ob primerjalni raziskavi evropskih (tudi avstrijskih) mest, so kazali moški opazno večji interes za sklenitev zakonske zveze z žensko, ki je imela pridobiten poklic.[21] Zadržanost glede zakona in oblikovanja lastne družine na strani moških je bila njihov odgovor na nove podobe in vloge spolov v (nikakor ne samo v slovenski) družbi; vodilni, meščanski ideal je zahteval ostro ločitev prostorov moškosti in ženskosti. V idealnem je postal moški edini hranitelj družine, zadolžen za služenje sredstev na zunanjem trgu pridobivanja, ženske pa naj bi bile vzdrževane osebe, katerih osnovna naloga je skrb za otroke, moževo blagostanje in gospodinjsko potrošnjo. Ne glede na to, da je bil ta model nedosegljiv veliki večini kranjskega prebivalstva, pa je bil meščanski model tistega časa vsekakor vodilen in vzorčen model, h kateremu so vsi (predvsem pa nižji sloji) težili in si ga želeli doseči. In ker jim to ni bilo dano oziroma je bilo tveganje na strani moških, potencialnih družinskih očetov in mož, preveliko, so se le ti zakonu izogibali.

Za razliko od urbanih okolij, ki jih je proces modernizacije zajel neposredno, so se v ruralnih okoljih ohranjale tradicionalne oblike življenja, življenjski slogi in podobe spolov; te so bile toliko bolj vztrajne, kolikor bolj je bilo konkretno okolje prostorsko, komunikacijsko oddaljeno od centrov transformacije. In politični okraj Črnomelj je to nedvomno bil; oblikovanje lastne družine ostaja pomemben del življenjskih načrtov tako žensk kot moških v okraju.

Iz političnega okraja Črnomelj so prihajale najmlajše kranjske neveste (in ženini). Za Kranjsko kot celoto je ob prehodu 19. v 20. stoletje značilna relativno visoka starost nevest in ženinov; 34 odstotkov nevest je bilo starih med štiriindvajset in trideset let, 31 odstotkov jih je bilo mlajših, starih od dvajset do štiriindvajset let, 17,6 odstotkov pa starejših, starih med trideset in štirideset let, 11,1 odstotek jih je bil mlajših od dvajset in 6 odstotkov starejši od štirideset let.[22]

19 Hajnal, European Marriage Patteren in Perspective, str. 101–143.

20 Leta 1896 4,8% vseh porok na Kranjskem, leta 1898 4,7% in leta 1900 4,8%.

21 Ferrin Weber, *The Growth*, str. 319.

22 Moški: 43,6% starih 24–30 let, 30,3% 30–40 let, 14,7% starejši od 40 let in 11,4% mlajši od 24 let.

Tabela 4: Delež mladoporočencev po starostnih skupinah v popisnem letu 1910 (v odstotkih)[23]

Politični okraj	Do 30 let moški	Do 30 let ženske	Nad 30 let moški	Nad 30 let ženske
Lj.-mesto	58,6	73,3	41,1	26,7
Postojna	55,9	85,4	44,1	14,6
Kočevje	64,3	82,2	35,7	17,8
Krško	57,3	86,4	42,7	13,6
Kranj	65,2	74,5	34,8	25,5
Lj.-okolica	64,6	81,8	35,4	18,2
Litija	70,2	87,5	29,8	12,5
Logatec	60,4	83,7	39,6	16,3
Radovljica	57,3	75,9	42,7	24,1
Novo mesto	58,1	75,6	41,9	24,4
Kamnik	55,8	75,5	44,2	24,5
Črnomelj	65,2	83,2	34,8	16,8
kranjsko povprečje	60,9	78,8	39,1	21,2

Tabela 5: Delež nevest po starostnih skupinah glede na dežele (v odstotkih)[24]

Popisno leto 1888/dežela	20–24	24–30	skupaj	Ostale starostne skupine
Kranjska	29,3	34,7	64	36
Gorica in Gradiška	36,3	35,3	71,6	28,4
Istra	36	27,2	63,2	36,8
Leto 1890				
Kranjska	28,6	35,6	64,2	35,8
Gorica in Gradiška	34,7	37,6	72,3	27,7
Istra	35	29,3	64,3	35,7
Leto 1895				
Kranjska	29,4	36,5	65,9	34,1
Gorica in Gradiška	40,8	35,3	76,1	23,9
Istra	41,3	26	67,3	32,7
Leto 1900				
Kranjska	32,4	33,5	65,9	34,1
Gorica in Gradiška	42,9	34,8	77,7	22,3
Istra	37,8	27,1	64,9	35,1

Sklepanje, da so zgodnejše poroke pri nas povezane zgolj z visoko stopnjo feminitete, ni povsem zadostno; na starost mladoporočencev vplivajo še drugi dejavniki. Medtem ko so zgodnje poroke značilne za politične okraje Črnomelj, Logatec, Litija, Ljubljana-okolica, Krško, Kočevje in Postojna, je visoka stopnja feminitete značilna le za Črnomelj in Kočevje; po drugi strani pa je visoka stopnja feminitete značilna, na primer, za Ljubljano-mesto, od koder pa prihajajo najstarejše kranjske neveste. Prav tako so zgodnje (ali še zgodnejše) poroke značilne za kranjski politični okraj Postojna in še bolj za deželi Gorica in Gradiška ter Istra, kjer imamo nasprotno opraviti z visoko stopnjo maskulinitete celotnega prebivalstva.

Mnogo pomembnejši dejavniki, ki so ohranjali nizko starost nevest, so nedvomno povezani z vztrajnostjo tradicionalnih življenjskih praks in mentalitet, med katerimi so verjetno na prvem mestu odnos do družine kot bolj ali manj vitalne družbene inštitucije, in podob spolov. Okolja nizke poročne starosti so hkrati tista, kjer so se še globoko v 20. stoletje ohranjali tradicionalni vzorci tako pridobivanja kot delitve dela (tudi po spolu), pa naj bodo ti pretežno vezani na kmetijstvo, kot je to značilno tako za politične okraje Črnomelj, Postojna, Kočevje, Krško, kot za deželi Gorico in Gradiško ter Istro, ali pa na tradicionalne predindustrijsko organizirane nekmetijske dejavnosti, kot velja za Litijo, Logatec in Ljubljano-okolico.[25]

23 Glej opombo 2.
24 Glej opombo 2.
25 Razmere v Litiji, Logatcu in Ljubljani-okolici so med seboj sicer bistveno različne.

Poroka na Vinici leta 1912: Nedelja pred poroko (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

Zakonski stan in pridobitno delo žensk

Med zakonskim stanom ženske in njenim pridobitnim statusom je obstajala trdna povezava; samske, poročene, vdove in/ali ločenke[26] so sodile v različne pridobitne in nepridobitne statuse avstrijske poklicne statistike. Spreminjajoča razmerja med pridobitnimi in vzdrževanimi poročenimi ženskami moramo povezovati s (sicer počasnim) uveljavljanjem nove, meščanske, percepcije vloge in podobe spolov v slovenski družbi.

Na to, ali je bila Kranjica pridobitna ali nepridobitna, sta vplivala predvsem dva dejavnika: geografija oziroma gospodarska usmerjenost okolja, kjer je ženska prebivala, in njen trenutni zakonski stan. Gospodarska usmerjenost kranjskih političnih okrajev se je v tem času spreminjala, vendar so bile vpeljave novih dejavnosti pogosto povezane z že prisotnimi tradicionalnimi nekmetijskimi dejavnostmi; na to so vplivale tako naravne danosti kot tudi na drugačen, mezdni, način dela, kot je veljal za tradicionalno kmetijstvo, (že) 'navajena' delovna sila. Proces razpršene industrializacije beleži naš prostor šele v kasnejših desetletjih 20. stoletja, predvsem v obdobju socialistične države, ko je bilo širjenje industrializacije povezano z načrtnim širjenjem modernizacije tudi v okolja, ki jih ta do tedaj ni neposredno dosegla.

Tabela 6: Razporejenost kranjskih žensk posameznega zakonskega stanu v pridobitnih in nepridobitnih statusih (v odstotkih)[27]

Leto/status	pridobitne	vzdrževane	služkinje	skupaj
1890				
samske	44,7	52,6	2,7	100
poročene	77,2	22,7	0,1	100
vdove, ločene	94,2	5,1	0,7	100
1910				
samske	41,7	55,1	3,2	100
poročene	74,6	25,3	0,1	100
vdove, ločene	94,3	5,1	0,6	100

26 Statistika je vodila ovdovele in ločene osebe skupaj.
27 Glej opombo 2.

Poroka na Vinici leta 1912: Dar (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

V obravnavanem času (in še desetletja po prvi svetovni vojni) je bila glavna gospodarska panoga v deželi Kranjski kmetijstvo, predvsem poljedelstvo.[28] V desetletjih avstrijskih splošnih popisov prebivalstva so se deleži vseh vpisanih oseb (pridobitnih in preživljanih) znotraj kmetijstva sicer zmanjševali, vendar je bilo še ob popisu 1910 več kot 60 odstotkov tako žensk kot moških vključenih prav v ta poklicni razred. Proces prehajanja prebivalstva v nekmetijske dejavnosti je bil na teritoriju Kranjske ob primerjavi z avstrijskimi povprečji nekoliko počasnejši, prav tako je bil glede na spol intenzivnejši med moškimi kot med ženskami – ženske so, ob odhajanju moških v druge gospodarske dejavnosti, pogosto ostajale na domačih kmetijah in tudi formalno (in statistično zaznavno) prevzemale njihovo upravljanje.

V političnem okraju Črnomelj so bili deleži žensk, vključenih prav v poklicni razred kmetijstvo, najvišji na Kranjskem; kmetijstvo, natančneje, poljedelstvo je bilo skorajda edina gospodarska dejavnost, v kateri so se ženske tega političnega okraja (lahko) preživljale.

Tabela 7: Razporejenost žensk v poklicne razrede (v odstotkih)[29]

Črnomelj (kranjsko povprečje) Poklicni razred/leto popisa	1880	1890	1900	1910
A	94,7 (74)	94,8 (80,9)	94,3 (80,9)	83,1 (70,8)
B	1,2 (8,1)	1,3 (7,4)	1,8 (7,5)	1 (8,5)
C	3,7 (15,2)	0,7 (2,6)	0,9 (2,1)	1,6 (5)
D	0,4 (2,7)	3,2 (9,1)	3 (9,5)	14,3 (15,7)
Skupaj	100 (100)	100 (100)	100 (100)	100 (100)

28 Kmetijstvo je sestavljalo poklicni razred A avstrijske poklicne statistike, industrija in obrt poklicni razred B, trgovina, promet poklicni razred C, v D poklicni razred, po svoji naravi presežni poklici razred avstrijske poklicne statistike, pa so sodile tako dejavnosti današnjega kvartarnega sektorja gospodarstva: šolstvo, zdravstvo, vojska, duhovščina, uradništvo, kot tudi tisti 'poklici', kamor danes prištevamo neaktivni del prebivalstva: upokojenci, prejemniki rente, različni podpiranci, nastanjeni v različnih varstvenih in prevzgojnih ustanovah, brez navedbe poklica. Glej Žnidaršič Žagar, *Ora et labora*, str. 113–229.

29 Glej opombo 2.

Poroka na Vinici leta 1912: Pohod na poroko v cerkev (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

Vzporedno s procesom izseljevanja, najprej moških nato tudi žensk, je v političnem okraju Črnomelj naraščal delež tistih pridobitnih žensk, ki so se ob popisu vpisovale v pridobitni status samostojnih.[30] Proces je opazen in značilen za celotno Kranjsko, kjer je bilo na primer ob popisu leta 1890 med vsemi samostojnimi ženskami v poklicnem razredu Kmetijstvo 19,6 odstotkov samskih, 51,9 odstotkov vdov (ali ločenk) in 28,5 odstotkov poročenih; leta 1910 je delež poročenih žensk v statusu samostojnih narasel na 47,3 odstotka. Najbolj so se povečali deleži samostojnih žensk prav v političnem okraju Črnomelj, kjer jih je imelo ta status ob popisu 1890 7,1 odstotek vseh, pridobitnih v kmetijstvu, leta 1910 pa kar trikrat več oziroma 21 odstotkov.[31] Ob interpretaciji statističnih podatkov lahko sklepamo na dinamiko in notranjo povezavo med poklicnim statusom in zakonskim stanom ženske; po poroki niso spremenile le zakonskega stanu, ampak tudi svoj pridobitni status. Glede na naravo pridobitnih statusov avstrijske poklicne statistike bi lahko rekli, da so spremenile svoj položaj v družbi; večina deklet, vpisanih pred poroko v pridobitni status samostojnih, je 'prestopila' po poroki v pridobitni status pomagajočih doma, status, ki je (kljub izrecnim navodilom statistične službe) na Kranjskem vključeval poročene ženske, ki so ob tem, da so bile gospodinje, produktivno sodelovale tudi v družinski pridobitni dejavnosti, ali so vsaj same svoje participativno delo ocenjevale kot tako – pridobitno. V nadaljevanju pa je opazno, da so ženske/gospodinje ob odhajanju mož svoj pridobitni status ponovno spremenile iz pomagajočih doma v samostojne. Na prelomu 19. v 20. stoletje se je začel na Kranjskem, in predvsem v njenih izrazito kmetijskih političnih okrajih, oblikovati nov tip družinske kmetije, kjer je imel (po navadi) mož-oče poklic, ki ni bil povezan s kmetijstvom/poljedelstvom, žena-mati pa je prevzela večino skrbi za vodenje družinske kmetije. Skozi poklicno statistiko lahko spremljamo ta proces kot prehajanje žensk iz pridobitnega statusa pomagajočih družinskih članov[32] v pridobitni status samostojnih. Status pomagajočih družinskih članov bi lahko v pogojih avstrijske poklicne statistike imenovala kar ženski pridobitni status, saj so predstavljale ženske dobri dve tretjini

30 Delitev na socialne statuse je zadevala zgolj pridobitno/'poklicno' prebivalstvo. V letu 1910 je tako poznala poklicna statistika naslednje pridobitne statuse: samostojni, najemniki in koloni (1910, iz statusa samostojnih), nameščenci, delavci, dninarji (1890), pomagajoči družinski člani (1900), vajenci (1910). Gl. Žnidaršič, Ob stopetdesetletnici, str. 27.

31 Kranjska povprečja za ženske v statusu samostojnih od vseh žensk pridobitnih v kmetijstvu so nižja: leta 1890 6,2%, leta 1910 12,5%.

32 Status je bil z izključitvijo iz statusa delavcev izoblikovan šele ob popisu 1900 in je vključeval osebe, ki so produktivno sodelovale v družinski pridobitni dejavnosti, ki so po duhu avstrijske poklicne statistike torej imele poklic, vendar za to svoje delo niso bile plačane.

Poroka na Vinici leta 1912: Ženin s svati pride na nevestin dom (pir na nevestinem domu) (iz zbirke dr. Alojza Cindriča)

oseb, vpisanih v ta status,[33] in med njimi so prevladovale prav poročene ženske.[34] Skozi desetletja se je delež žensk, vpisanih v pridobitni status pomagajočih doma prav v političnem okraju Črnomelj najhitreje manjšal od nadpovprečnih 83,3 odstotka okrajnih pridobitnih žensk v kmetijstvu (kranjsko povprečje 75,4 odstotka) v letu 1900, na podpovprečnih 71,2 odstotka (73,6 odstotkov) v letu 1910.

V okviru takih kmetij, ki so bile praviloma (pre)majhne, so potrebe po delovni sili zadovoljevali zgolj z družinskimi člani. Na to zelo jasno opozarjajo tudi statistični podatki o primerjalno najnižjih deležih najete delovne sile, na primer prav v političnem okraju Črnomelj; v letu 1890, ko je bil oblikovan status dninarjev, izločen iz statusa delavcev, je bilo od vseh pridobitnih Črnomaljčank v kmetijstvu le 2,4 odstotka dninark (kranjsko povprečje 6,6 odstotkov), leta 1900 2,6 odstotka (7,8 odstotkov) in leta 1910 2,3 odstotka (5,7 odstotka). Med dninarkami so z okoli šestdeset odstotnim deležem prevladovale samske, ki so po (morebitni) poroki spremenile svoj pridobiten status – najpogosteje v status pomagajočih doma.

Produktivno/pridobitno delo je bilo vsekakor realnost velike večine kranjskih žensk, razmerja med pridobitnimi statusi in zakonskim stanom ženske pa razkrivajo, da je bila njegova oblika bistveno odvisna od materinstva; matere, ki so bile zadolžene za večino opravil, povezanih z nego otrok, so morale obliko svoje pridobitnosti nenehno prilagajati tem nalogam. Statusi, ki so bili povezani z mezdnim delom, z dolgotrajno časovno odsotnostjo od doma, in to so bili statusi, ki so se razvili iz statusa delavcev (razen pomagajoči doma), so ženskam-materam oteževali ali celo preprečevali okolju primerno materinjenje.[35] Znotraj tradicionalnih, kmečkih družb je bil preplet produktivnih in reproduktivnih nalog, ki so bile pripisane ženskam, še najlažji, tudi zato, ker je bilo v teh skupnostih otroško delo, sodelovanje otrok pri produktivnem delu staršev, zaželeno, pričakovano in razumljeno kot del vzgoje.

Rodnost in umrljivost otrok

Ob sicer neugodnih podatkih o številčnem razmerju med spoloma in velikem izseljevanju, značilnih za politični okraj Črnomelj, pa je to tisti okraj Kranjske, kjer je ostajala rodnost vsa opazovana desetletja v okvirih kranjskih povprečij in je skozi desetletja nenehno naraščala.

33 Leta 1910 je bilo, na primer, med pomagajočimi doma 72,3% žensk in 27,7% moških.

34 Leta 1910 je bilo od vseh žensk, vpisanih v status pomagajočih doma, 53,8% poročenih, 44,4% samskih in 1,8% vdov (in ločenk).

35 Materinjenje je sodoben pojem, ki vzpostavlja vsebinsko razliko glede na pojem materinstvo; vključuje najrazličnejše dejavnosti, ki jih običajno (še vedno) opravljajo matere in ki so povezani z nego, vzgojo, varovanjem ... otrok. Skozi modernizacijo so se zahteve materinjenja dopolnjevale tako po vsebinski kot po časovni zahtevnosti.

Poroka na Vinici leta 1912: Na pragu ženinovega doma (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

Tabela 8: Rodnost po kranjskih političnih okrajih (v promilih)[36]

Politični okraj	1896	1898	1910
Lj.-mesto	24	32	27
Postojna	39	36	36
Kočevje	39	36	35
Krško	34	35	34
Kranj	36	36	31
Lj.-okolica	42	39	40
Litija	36	34	36
Logatec	40	38	34
Radovljica	36	36	37
Novo mesto	34	33	33
Kamnik	36	37	32
Črnomelj	29	30	34
kranjsko povprečje	35	35	34

Bistvena značilnost druge faze demografskega prehoda je postopno zniževanje rodnosti. Proces, ki je bil najzgodnejši znotraj Francije, že v 18. stoletju, in ki je vodil v zmanjševanje povprečnega števila otrok v družini,[37] je zajel naš prostor stoletje kasneje. Gibanje rodnosti je potekalo v tesni povezavi s sočasnimi trendi gibanja umrljivosti; s časovnim zamikom je padajoči umrljivosti, tako celotnega prebivalstva, prav posebej pa umrljivosti novorojenčkov in majhnih otrok, sledila postopoma tudi padajoča rodnost. Začetek demografskega prehoda v Sloveniji lahko postavimo v začetek 19. stoletja, ko je padla umrljivost celotnega prebivalstva pod 30 promilov. S skoraj stoletnim zamikom je, ob predhodnem porastu sredi 19. stoletja, padcu umrljivosti sledil tudi upad rodnosti: v začetku 20. stoletja upade nataliteta pod 30 promilov.[38]

Politični okraj Črnomelj je sodil ob prelomu 19. v 20. stoletje med tiste (vedno redkejše) kranjske politične okraje, kjer je ostajalo povprečno število otrok na družino visoko in primerljivo s siceršnjimi kranjskimi povprečji. V tem času je povprečna črnomaljska družina štela med 4,5 otrok, na primer, v letu 1896, in 5,4 otrok v letu 1910. Večje povprečno število otrok na družino so v istem času poznali, na primer, v političnih okrajih Ljubljana-okolica (6,2 oz. 6,9), Kranj (5,1 oz. 6), Litija (5,8 oz. 6,3), Novo mesto (6,3 oz. 6,1), Kamnik (5,6 oz. 6,2), vendar s pomembno opombo, da je bila v teh političnih okrajih (z izjemo Novega mesta) tudi umrljivost novorojenčkov in dojenčkov nadpovprečna in je presegala sočasne podatke za Črnomelj.

36 Glej opombo 2.

37 »Za časa Franca I. je štela vsaka družina povprečno 7 otrok, za časa Ludvika XIV. 5, za časa revolucije 4, približno pred 40 leti (okoli leta 1890, op. p.) še 3, pred vojno (prvo svetovno vojno, op. p.) pa le še po 2 otroka« (Pirc, Padanje rojstev, str. 37).

38 V drugi polovici 18. stol. je bila rodnost najvišja, okoli 35‰, v prvi polovici 19. stol. je upadala in dosegla sredi stoletja, med letoma 1851 in 1860, stopnjo 30,8‰, do konca 19. stoletja ponovno narasla na okoli 35‰, se v obdobju med svetovnima vojnama prvič spustila pod 30‰, v petdesetih letih 20. stoletja je padla pod 20‰, v osemdesetih pod 14‰ in se konec zadnjega stoletja spustila pod 10‰; Glej opombo 2; za leta 1762–1860 in 1944–2004 Sircelj, *Rodnost v Sloveniji*, str. 46 in 55; za leto 2009 http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=3090 (dostop 20. junij 2009).

Poroka na Vinici leta 1912: Nevesto peljejo k studencu (v ozadju levo viniški grad) (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

Politični okraj Črnomelj se skozi statistične podatke zadnjih desetletjih obstoja avstrijske monarhije kaže kot tisti kranjski okraj, ki je bil novorojenčkom in majhnim otrokom najbolj 'naklonjen' oziroma v katerem so imeli ti primerjalno največje možnosti za preživetje najbolj ranljivega življenjskega obdobja.[39] V okraju so imeli najnižje deleže v deželi tako glede mrtvorojenosti kot umrljivosti dojenčkov, starih od 0–9 mesecev; v letu 1896 je bilo med vsemi rojenimi v okraju 1,9 odstotka mrtvorojenih, leta 1898 2,5 odstotka in leta 1910 1,3 odstotke.[40] Glede umrljivosti dojenčkov so podatki v Črnomlju primerjalno še ugodnejši: v letu 1896 od vseh živorojenih otrok 12,5 odstotkov ni dočakalo starosti desetih mesecev, leta 1898 11 odstotkov in leta 1910 12,5 odstotkov.[41]

Povsem drugačno podobo ponuja Ljubljana-mesto, kjer je rodnost padala bistveno hitreje, kot je to veljalo za celotno Kranjsko, kjer je nadpovprečno hitro padalo povprečno število otrok v mestni družini in kjer so bile stopnje mrtvorojenosti in umrljivosti dojenčkov in majhnih otrok najvišje na Kranjskem. Glede na primerjalno nizko rodnost se uvršča Ljubljana-mesto ob prelomu stoletij med evropske izjeme: znotraj evropskih mest je (že) konec 19. stoletja namreč veljalo, da je v njih »v grobem odstotek rojstev skoraj univerzalno višji kot pa na podeželju in odstotek rojstev v mestih narašča vzporedno z naraščanjem števila mestnega prebivalstva.«[42] Tako Ljubljana-mesto, skupaj z redkimi pruskimi in švedskimi mesti, glede rodnosti zaostaja za sočasnimi trendi v rastočih evropskih mestih. Povprečno število otrok na družino je bilo temu primerno majhno, najmanjše na Kranjskem; ob zadnjem popisu v avstrijski monarhiji leta 1910 je bilo povprečno število otrok v ljubljanski družini 2,4. Če sem zapisala, da je bilo črnomaljsko okolje statistično dojenčkom in majhnim otrokom najbolj 'naklonjeno', naj dodam, da jim je bilo ljubljansko mestno okolje naklonjeno najmanj; deleži tako mrtvorojenosti[43] kot umrljivosti dojenčkov,[44] starih od 0–9 mesecev, so tu najvišji na Kranjskem.

Dolgo so v strokovni literaturi prevladovala mnenja, da je umrljivost novorojenčkov in dojenčkov, ki je ključna za nadaljnji potek demografskega prehoda, začela upadati predvsem zaradi tistih kulturnih dejavnikov modernizacije, ki so povezani z vpeljavo novih bivalnih, prehrambnih, higienskih, zdravstvenih in podobnih standardov; tistih dejavnikov torej, ki so ključno in eksplicitno povezani s

39 Po podatkih avstrijske statistike (glej op. 2) je bilo med vsemi umrlimi v državi tik pred koncem 19. stoletja skoraj za polovico otrok, starih od 0–5 let; leta 1888, na primer, 47% vseh v državi umrlih, leta 1890 48,2%, leta 1895 48,7, leta 1900 46,7%.

40 Kranjska povprečja so višja: 1896 2%, 1898 2,1% in 1910 2,3%; glej opombo 2.

41 Kranjska povprečja: 1896 16,9%, 1898 15,8%, 1910 15,1%; glej opombo 2.

42 Ferrin Weber, *The Growth*, str. 331.

43 V letu 1896 je v Ljubljani-mestu bilo med vsemi rojenimi 3% mrtvorojenih, leta 1898 4,4%, leta 1910 celo 5%.

44 Leta 1896 je v Ljubljani-mestu od vseh otrok, starih od 0–9 mesecev, umrlo 20%, leta 1898 16,2%, v letu 1910 15,5%.

procesom modernizacije družb. Prav izbrana primera pa potrjujeta, da je potrebno izvore teh pomembnih premikov iskati drugje in drugače; nikakor si namreč ne moremo pojasniti, zakaj je umrljivost dojenčkov v Evropi (na primer v Franciji) in pri nas (na primer v Črnomlju) upadla bistveno pred uveljavitvijo zgoraj naštetih dejavnikov modernizacije. Najsodobnejše raziskave s področja historične demografije jasno kažejo na odločilno vlogo mater oziroma tistih ključnih oseb, ki skrbijo za otroka v najzgodnejšem obdobju njegovega življenja.[45] Skrbnejša nega, rednejše dojenje in druge, časovno zahtevne 'investicije' v novorojenčke in dojenčke so tisti ključni dejavniki, ki sprožijo trend upadanja umrljivosti med njimi in ki časovno prehajajo neposrednim učinkom modernizacije. Izbrana kranjska primera sta skorajda idealna za potrjevanje te teze. V Ljubljani-mestu bomo v tukaj obravnavanem času našli največje deleže žensk, vključenih v pridobitno delo izven doma, najvišje deleže priseljenega prebivalstva (predvsem žensk), ki si je moralo organizirati zasebno življenje brez podpornih tradicionalnih socialnih mrež, največje deleže prebivalstva, ki je v svojem preživetju odvisno zgolj od uspešnosti na trgu plačanega dela in najmanjšo potrebo po otroški delovni sili. Na drugi strani imamo politični okraj Črnomelj, kjer so bile tradicionalne socialne mreže močne in odločilne za posameznikovo (predvsem žensko) življenje, kjer se je prebivalstvo preživljalo na tradicionalne načine prepletene produkcije in potrošnje znotraj družinske ekonomske skupnosti, za katero je značilna visoke delovne participacije vseh za delo sposobnih članov družinske/gospodinjske skupnosti in kjer je bila zato potreba po otroški delovni sili (še) velika. Povečana časovna 'investicija' v rojene je bila v političnem okraju Črnomelj nedvomno povezana tudi z daljšimi intergenetičnimi presledki med rojstvi, ki so bili nedvomno tudi posledica tako pogostejše odsotnosti moških-mož v družini kot povečanih 'vložkov' v nego otrok.[46] Po podatkih in na podlagi sklepov, ki jih prinaša študija Livi Baccia,[47] se politični okraj Črnomelj v obravnavanem obdobju uvršča med tiste evropske prostore, kjer je bila umrljivost dojenčkov najnižja. In kar je še pomembneje, med tiste izjemne prostore, kjer je upadala bistveno pred vpeljavo modernizacijskih ukrepov. »Na splošno si lahko mislimo, da raven znanja vse do odločilnega nastopa bakteriološke ere ni omogočala – razen v izjemnih družbenih in okoljskih razmerah – omejevanja umrljivosti dojenčkov pod 150 na 1000.«[48]

Nezakonska rojstva

Politični okraj Črnomelj je tisti kranjski politični okraj, za katerega je značilna primerjalno ena najnižjih stopenj nezakonskih rojstev v deželi. Prav vprašanje nezakonskih rojstev pa je eno od bolj zanimivih vprašanj evropske socialne zgodovine 18. in 19. stoletja. V skoraj celotni zahodni in srednji ter v omejenih, urbanih otokih vzhodne Evrope so začeli deleži nezakonskih rojstev v 19. stoletju naraščati. Razlogi za to so bili kaj različni in jih lahko iščemo tako v prazgodovini pojava kakor v lokalnih posebnostih, povezanih z razlikami v organizaciji dela, dednega prava, ženitnih navadah, pri katerih je bila ključna poročna starost, strukturi družine, v razlikah med mestom in podeželjem, v razlikah v državnih, predvsem davčnih politikah. Po podatkih, ki jih navajata Anderson in Zinsser,[49] se je konec 18. stoletja rodilo med 15 in 20 odstotkov vseh rojenih otrok materam, ki so veljale za neporočene. Val nezakonskih rojstev se je širil od zahoda proti vzhodu, tako da so zaznale zahodne statistike prve poraste že v 18. stoletju, avstrijska pa v času po napoleonskih vojnah. Vendar razmah nezakonskih rojstev ni bil vseevropski pojav, kajti »v historičnih demografskih statistikah se kažejo nekateri evropski prostori kot predeli tradicionalno visoke stopnje nezakonskih rojstev.«[50] Tako so med dežele (že) tradicionalno visoke stopnje nezakonskosti sodile skandinavske dežele,[51] posamezne sklenjene predele pa najdemo še na primer na Škotskem, Portugalskem, v severni Franciji in Belgiji. Absolutno na prvem mestu glede stopnje nezakonskih rojstev pa je bila kranjska soseda, dežela Koroška, ki se je je v strokovni literaturi oprijelo kar ime *Jamaika Europas*.[52] Po visoki stopnji nezakonskih rojstev je med evropskimi prestolnicami izstopal tudi Dunaj, kjer je bila polovica rojenih nezakonskih. Drugi pol so tvorili predeli že tradicionalno nizke stopnje nezakonskosti: Sredozemlje, Balkan in Rusija.[53]

45 Breschi in Pozzi (ur.), *The Determinants*, 2004.
46 Razmerja med političnima okrajema Kranjske so se bistveno spremenila v obdobju med obema svetovnima vojnama; po prvi svetovni vojni je, na primer, umrljivost dojenčkov v Ljubljani upadala bistveno hitreje kot v Črnomlju (glej Šircelj, *Rodnost v Sloveniji*, str. 114). Skozi 20. stoletje so tradicionalna okolja s svojimi praksami dosegla meje sposobnosti lastne 'modernizacije'.
47 Livi Bacci, *Prebivalstvo*, str. 183–187.
48 Prav tam, str. 185.
49 Anderson in Zinsser, *A History of their Own*, str. 243.
50 Mitterauer, *Ledige Mütter*, str. 23.
51 Vodilna med njimi je bila Islandija, ki ima še danes najvišje deleže otrok, rojenih neporočenim materam.
52 Mitterauer, Historisch-antropologische Familienforschung, str. 249.
53 Med sredozemskimi deželami je imela najnižje stopnje nezakonskosti Italija, med balkanskimi pa Srbija. Podobno nizke stopnje so poznali še na Irskem, Nizozemskem in v Švici. Balkanske dežele, Rusija, Italija in Irska so bile tudi tisti izjemni evropski prostori, kjer so imeli visoke stopnje maskulinizacije celotnega prebivalstva, hkrati pa so bile za nekatere dežele (Italija, Irska) značilne močne ali celo specifične (balkanska ali srbska zadruga) oblike patriarhalne razširjene družine.

Primerjalno s širšim evropskim prostorom je bila za Kranjsko kot celoto značilna nizka stopnja nezakonskih rojstev; bila je za dobro polovico nižja kot je veljalo za avstrijsko povprečje in za skoraj sedemkrat nižja od povprečja na Koroškem.[54] Na Kranjskem se je kot odločilni dejavnik, ki je vplival na stopnje nezakonskosti, izkazal tip naselja; v edinem mestnem okraju, Ljubljana-mesto, je bila stopnja nezakonskosti za kranjske razmere ekscesna.[55]

Tabela 9: Deleži nezakonskih od vseh živorojenih otrok po političnih okrajih Kranjske (v odstotkih)[56]

Politični okraj/ leto in %	1896	1898	1910
Lj.-mesto	17,5	23,2	22
Postojna	2,9	2	3,1
Kočevje	4,4	3	2,6
Krško	8,4	8,7	7,3
Kranj	8,1	6,6	6,6
Lj.-okolica	7,9	3,7	4,9
Litija	8,4	7,9	7,4
Logatec	3	4,2	3,6
Radovljica	9,1	8,3	6,4
Novo mesto	6,2	5,9	5,7
Kamnik	6,2	5,6	6,5
Črnomelj	3	4,5	3,4
Kranjsko povprečje	6,8	6,6	6,4

Ker so bili nezakonski otroci in njihove matere stigmatizirani, moč stigmatizacije pa najverjetneje obratno sorazmerna s pogostnostjo pojava v konkretnem okolju, so bili v svojem preživetju tudi neprimerno bolj ogroženi kot otroci, rojeni v zakonski skupnosti. Podatki so neizprosni; medtem ko so, na primer, nezakonski otroci med vsemi rojenimi predstavljali dobrih 6 odstotkov, jih je bilo med vsemi umrlimi dojenčki, ki so živeli manj kot devet mesecev, dva in pol krat več: dobrih 15 odstotkov vseh umrlih dojenčkov na Kranjskem je bilo nezakonskih. Neposredna ogroženost teh otrok pa je bila (statistično) odvisna od narave okolja, v katerem so se rodili; nezakonski otroci, rojeni v mestih, so imeli v primerjavi s tistimi s podeželja neprimerno slabše možnosti preživetja (vsaj prvih devetih mesecev). Najslabše možnosti so imeli tako nezakonski otroci, rojeni v Ljubljani-mestu, kjer so predstavljali dobro petino vseh umrlih dojenčkov.[57] Podeželska okolja, kjer je bilo nezakonsko rojstvo relativno redek pojav, vsaj skozi statistične podatke, kažejo večjo prizanesljivost do nezakonskih otrok; tako so odstotki nezakonskih otrok med vsemi umrlimi dojenčki do starosti 9 mesecev prav v političnem okraju Črnomelj najnižji: v letu 1896 predstavljajo nezakonski dojenčki 5,1 odstotek vseh umrlih dojenčkov, leta 1898 2,2 odstotka in leta 1910 4,8 odstotka.[58]

S poudarjanjem različnih možnosti preživetja nezakonskih otrok glede na tip naselja vstopamo tudi v osredje vprašanje: zakaj je prišlo prav v tem času do bistvenih porastov nezakonskih rojstev in zakaj je bil problem različno pogost v različnih okoljih. Večina avtoric in avtorjev se strinja, da je ključni razlog proces modernizacije, znotraj njega pa spremenjeni načini življenja in preživljanja, posebej nova in drugačna organizacija dela, spremenjene ženitne navade, rahljanje tradicionalnih socialnih mrež in intenzivno premikanje prebivalstva, migracije, predvsem iz podeželskih v urbana središča.[59] Michael Mitterauer[60] ugotavlja, da so visoke stopnje nezakonskosti poznali v tistih okoljih, kjer se je razmahnila posebna organizacija dela v obliki služnostnega dela; to posebno organizacijo dela poimenuje Mitterauer *Dienst in fremdem Haus* in jo najdemo tako v mestnih kot podeželskih okoljih, čeprav so bile njene oblike glede na tip okolja različne. Avtor tako nezakonska rojstva neposredno povezuje s podrejenim položajem (predvsem) žensk v procesu pridobivanja sredstev za preživljanje; tako kot v drugih okoljih se je tudi pri nas večina nezakonskih mater preživljala kot dninarice, služkinje, mezdne in pomožne delavke ali pa so sodile med osebe brez poklica.[61]

Da je bila kar petina (21,7 odstotka ali 245 rojstev) vseh nezakonskih rojstev na Kranjskem v Ljubljani-mestu in samo štiridesetina v političnem okraju Črnomelj (2,5 odstotka ali 28 rojstev), lahko pripišemo prav učinkom modernizacije. V političnem okraju Črnomelj so bile ženske (in moški) vpete v strukture tradicionalne družbe, za katere so

54 V letu 1910, ko se je vrhunec že prevešal, je bila stopnja nezakonskosti v celotnem avstrijskem delu monarhije 12,1%, na Koroškem 37% in na Kranjskem 6,4%.

55 Na Koroškem, na primer, razlika med mestom in podeželjem glede tega ni opazna; slej ko prej je visoka povsod. Na Štajerskem se poleg pomembne razlike med mestom in podeželjem jasno zarisuje še razlika med njenimi severnimi, pretežno nemškimi, in južnimi, pretežno slovenskimi prostori.

56 Glej opombo 2.

57 V Ljubljani-mestu je, na primer, v letu 1896 umrlo od vseh živorojenih otrok v starosti do 9. meseca 20%, med njimi pa je bilo 22,8% nezakonskih, v letu 1898 16,2% oz. kar 23,2%, in v letu 1910 15,5% oz. 27,7% je bilo nezakonskih.

58 Podobno nizke deleže nezakonskih med umrlimi dojenčki najdemo samo še v političnem okraju Postojna; leta 1896 2,4%, leta 1898 2,1% in leta 1910 5,3% vseh umrlih dojenčkov.

59 Vpliv uradnih cerkva in verske pripadnosti prebivalstva je bil na tem mestu bolj ko ne obrobnega pomena, saj naletimo na visoke deleže nezakonskih rojstev tako po močno katoliških (npr. Koroška), protestantskih (npr. Švedska) kot po pravoslavnih (v Rusiji npr. prestolnica Sankt Peterburg) deželah in okoljih.

60 Mitterauer, *Ledige Mütter*, str. 72.

61 Žnidaršič, *Ora et labora*, str. 106.

Članice črnomaljskega društva Sokol na razglednici, odposlani leta 1911 (iz zbirke dr. Alojza Cindriča).

značilni: močna socialna kontrola, predvsem ženskega seksualnega vedenja; relativna zaprtost skupnosti, za katero je značilna le neznatna in socialno izolirana skupina 'nedomačega' prebivalstva; zadovoljevanje potreb po delovni sili predvsem z lastnimi družinskimi člani in, posledično, manj osebno odvisnega ženskega dela in večja pričakovana vrednost otroškega dela; oblikovanje osebnih zgodb v skladu s potrebami in vedenjskimi vzorci skupnosti, kar je ohranjalo središčno vlogo družine kot vitalne reproduktivne in ekonomske skupnosti in je vodilo v zgodne(jše) zakonske zveze.

Zaključek

Kranjski politični okraj Črnomelj, katerega teritorij se bolj ali manj pokriva s teritorijem današnje pokrajine Bela krajina, se nam skozi analizo in interpretacijo državnih statističnih popisov in poročil v desetletjih 1880–1910 kaže kot kranjska posebnost. Primerjave z ostalimi političnimi okraji Kranjske in sosednjimi, s Slovenci poseljenimi avstrijskimi deželami, kot sta na primer Goriška in Gradiška ter Istra, izpostavljajo posebnosti političnega okraja Črnomelj tako v gibanju prebivalstva kot v pridobitnosti njegovega prebivalstva. Ženske se znotraj tovrstnih raziskav kažejo kot posebno zanimiva raziskovalna skupina prebivalstva. V času, ko je tudi naš prostor zajel proces modernizacije, je ostajal politični okraj Črnomelj na obrobju najpomembnejših sprememb; prostorska, predvsem pa komunikacijska odmaknjenost političnega okraja je botrovala, da je modernizacija na življenje v okraju delovala predvsem posredno. Najpomembnejši učinek posredne modernizacije se v okraju kaže v naraščanju števila prebivalstva, kar je ob izostanku drugih modernizacijskih procesov vodilo v relativno prenaseljenost okraja in v posledično izseljevanje prebivalstva. Izseljevanje pa se ne kaže zgolj kot najpomembnejši posredni učinek modernizacije, ampak tudi kot tisti socialni korektiv in novodobni fenomen, ki je omogočal vitalno preživetje tradicionalnih življenjskih vzorcev v nekaterih okoljih še globoko v 20. stoletje. Posledice, ki jih je izseljevanje prebivalstva iz okraja prineslo, segajo na druga področja gibanja prebivalstva: predvsem na poročno starost in na rodnost, prav tako pa tudi na umrljivost novorojenčkov in majhnih otrok ter na pogostnost nezakonskih rojstev. Prav tako lahko prav izseljevanju iz okraja pripišemo statistično zaznavne spremembe v preživetvenih strategijah okrajnega prebivalstva, predvsem žensk.

Politični okraj Črnomelj je ostajal tisti kranjski politični okraj, v katerem sta se, za Kranjsko sicer primerjalno paradoksalno, za nekatere druge slovenske dežele pa ne, združevala visoka stopnja feminitete in nizka poročna starost ter nizka stopnja dokončne samskosti. Iz političnega okraja Črnomelj prihajajo najmlajše kranjske neveste (in ženini), kar kaže na ohranjanje vitalnega pomena družine kot reproduktivne in produktivne skupnosti. Zgodnje poroke so znotraj tradicionalnih družb povezane z večjo pričakovano zakonsko rodnostjo – in v pogojih ohranjanja tradicionalne družbe in časa je štela zgolj ta – in v političnem okraju Črnomelj je ostajala rodnost primerjalno visoka in, kar je še po-

membneje, naraščala je, ko je v večini drugih kranjskih političnih okrajih (že) upadala. Tisto, kar izpostavlja politični okraj na prav poseben način, pa je nedvomno stopnja umrljivosti novorojenčkov in dojenčkov. Politični okraj Črnomelj se glede teh podatkov pokaže kot novorojenčkom in dojenčkom ne samo bolj 'naklonjen', njegova 'uspešnost' na tem področju je tudi v evropskem kontekstu zanimiva. Najsodobnejše študije s področja historične demografije so pokazale, da je bilo mogoče le v izjemnih primerih in okoljih znižati umrljivost novorojenčkov in dojenčkov pod stopnjo 150 na 1000 pred vpeljavo modernizacije in nastopom njenih učinkov. V političnem okraju Črnomelj se lahko 'pohvalijo' že pred koncem 19. stoletja s stopnjo 110 na 1000. Kot kažejo opravljene raziskave v tujini, je potrebno zasluge pripisati predvsem materam, spremembam v njihovih negovalnih praksah in vitalnim podpornim socialnim mrežam. Primer političnega okraja Črnomelj bi veljalo prav glede tega vprašanja natančneje raziskati in s tem pokazati tudi na pomembne spremembe ter skrajne možnosti 'modernizacije' tradicionalnih družb v času pred njihovim zatonom.

Prevladujoča organizacija dela, ki jo je narekovalo gospodarsko ključno kmetijstvo, organizirano v obliki družinskih kmetij, je ostajala prav tako v okvirih tradicionalne delitve. S tem je ne samo podpirala ohranjanje tradicionalnih vzorcev in načinov življenja, ampak je predstavljala temelje tovrstnih odnosov; delitev dela po spolu in starosti je ostajala tradicionalna in vitalno odvisna od ženskega pridobitnega dela in delovne participacije vseh generacij. Prav tako je ženskam (še) omogočala učinkovito prepletanje t. i. ženskih 'naravnih' delovnih področij: nalog, povezanih z reproduktivnimi potrebami družinske skupnosti ter nalog, povezanih s pridobitno dejavnostjo – gospodinjstva-materinstva s pridobitnim delom.

VIRI IN LITERATURA

OBJAVLJENI VIRI

Österreichische Statistik
Bevölkerungsbewegung za leta 1881–1911
Berufsstatistik za leta 1880, 1890, 1900, 1910
Specialni repertoriji krajev na Kranjskem za leta 1880, 1890, 1900, 1910
www.stat.si; demografska statistika

LITERATURA

Anderson S., Bonnie in Zinnser P., Judith: *A History of their Own. Women in Europe from Prehistory to the Present, vol. II.* London : Peunguin Books, 1988.

Bauer, Ingrid: »Tchikweiber haum's uns g'nennt...«. *Fauenleben und Frauenarbeit an der »Päripheri«: Die Halleiner Zigarrenfabrikarbeiterinnen 1869 bis 1940. Eine historische Fallstudie auf der Basis lebensgeschichtlicher Interviews*, Dunaj, 1988, str. 129–151.

Breschi, Marco in Pozzi, Lucia (ur.): *The Determinants of Infant and Child Mortality in Past European Populations.* Udine : Universita degli Studi di Sassari, 2004.

Drnovšek, Marjan: Nekatere evidence o izseljevanju v Ameriko pred prvo svetovno vojno. *Kronika*, 1988, št. 3, str. 205–217.

Ferrin Weber, Adna: *The Growth of Cities in the Nineteenth Century. A Study in Statistics.* New York : Cornell University Press, druga izdaja, 1965.

Hajnal, John: European Marriage Patteren in Perspective. V: Glass and Eversely (ur.), *Population in History.* Chicago: Aldine Publiching Company, 1965, str. 101–143.

Livi Bacci, Massimo: *Prebivalstvo v zgodovini Evrope.* Ljubljana : cf*, 2005.

Makuc, Dorica: *Aleksandrinke.* Gorica : Goriška Mohorjeva, 1993.

Mitterauer, Michael: *Ledige Mütter. Zur Geschichte unehelicher Geburten in Europa.* München : C. H. Beck, 1983.

Mitterauer, Michael: Historisch-antropologisch Familienforschung, Fragestellung und Zugangsweisen. *Kulturstudien bei Böhlau*, 1990.

Pirc, Bojan: Padanje rojstev. *Zdravje*, 1931, str. 37.

Šircelj, Milivoja: *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. stoletja.* Ljubljana : Statistični urad Republike Slovenije, *Posebne publikacije*, št. 5, Ljubljana, 2006.

Uratnik, Filip: *Prebivalstvo in gospodarstvo Slovenije.* Ljubljana : CZ, 1930.

Zwitter, Franc: *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni.* Ljubljana : Znanstveno društvo v Ljubljani, 1939.

Žnidaršič Žagar, Sabina: *Ora et labora – in molči, ženska! Pregled demografije dežele Kranjske in pridobitnosti žensk v desetletjih 1880–1910.* Ljubljana : cf*, 2000.

Žnidaršič Žagar, Sabina: Ob sto petdesetletnici modernih državnih popisov prebivalstva pri nas. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2008, št. 2, str. 23–34.

SUMMARY

White Carniola – the demographic particularity of Carniola. A comparative analysis of the movement of population of the political district of Črnomelj in the period of Austrian national population censuses, 1880–1910; women's perspective

Analysis and interpretation of national statistical surveys and reports reveal the Carniolan political district of Črnomelj, which more or less coincided with the territory of the present-day province of White Carniola, as a Carniolan particularity as much with regard to population movement as to gainful occupation. In the last decades of the Austrian Monarchy, 1880–1910, the political district of Črnomelj lagged behind the contemporary modernisation processes. But that by no means implied that it remained completely unaffected by them: modernisation as a central process that characterised the second half of the 19th century and a large part of the 20th century had an indirect impact on the key elements of population movement and gainful occupation in the political district under examination. Women collectively adjusted to the aforementioned processes in a specific and crucial manner.

In comparison to its counterparts elsewhere in Carniola, the political district of Črnomelj was that in which both men and women are found to have had a consistently high interest in contracting a marriage and raising a family, as well as that in which marriage rate was high and marriage age was the lowest in the country. Fertility in the political district of Črnomelj was comparatively high and on the rise, a rather unusual trend at a time when the Slovenian territory entered the second phase of demographic transition that characteristically exhibited a gradual decline in fertility. Črnomelj, where the population persisted in the traditional patterns and ways of life and livelihood, recorded a noticeable decline in foetal deaths and, more importantly, newborn deaths and infant mortality. The two processes preceded the effects of direct modernisation, which is clearly exemplified by the political district of Črnomelj at the time, which enables us to confirm the latest findings of historical demography.

Traditional structures of society in the political district of Črnomelj were maintained and vital: family, social networks, as well as gender and intergenerational relations. Family maintained the role of a community that exhibited a vital interlinkage of production, consumption and reproduction; social networks were built on intergenerational cooperation and ensured effective transmission of wisdom, practices, knowledge and values that (among others) upheld the traditional gender relations. Individuals' personal lives and plans were closely intertwined and dependent on the strategies of communities, especially families.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 373(497.434)"1860/1914"

Prejeto: 10. 7. 2010

Marjetka Balkovec Debevec

mag., muzejska svetovalka, Slovenski šolski muzej, Plečnikov trg 1, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: marjetka.balkovec@guest.arnes.si

»Učiteljstvo je zastavilo vse svoje moči procvitu šole in vzgoji naroda«. Belokranjsko šolstvo in učiteljstvo med 1860 in 1914

IZVLEČEK

Članek podaja pogled v razvoj šolstva v obdobju od začetka šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne. Namen članka je predvsem opozoriti na vlogo šole oziroma učiteljev in učiteljic, najprej v širjenju zavesti, da je sploh potrebna osnovna izobrazba, in naprej, da se znanje, boljša izobrazba lahko koristno uporablja tudi za izboljšanje splošnih kulturnih, družbenih in gospodarskih razmer. Prispevek uvodoma povzame začetke šolstva v Beli krajini pred letom 1860, nato prikaže šolstvo v Beli krajini po letu 1860 ter spremembe in napredek šolstva po ljudskošolskem zakonu leta 1869. Prispevek pokaže še na pomen, ki so ga pri delu učiteljstva imela učiteljska zborovanja in Belokranjsko učiteljsko društvo, predvsem pa opozori na nekatere posameznike, učitelje in učiteljice, ki so pomembneje vplivali na razvoj šolstva, kulturnega življenja in gospodarstva v Beli krajini pred prvo svetovno vojno.

KLJUČNE BESEDE

zgodovina šolstva, Bela krajina, učiteljstvo, učiteljska zborovanja, Belokranjsko učiteljsko društvo

ABSTRACT

»TEACHERS PUT ALL THEIR STRENGTH INTO THE DEVELOPMENT OF SCHOOLS AND NATIONAL EDUCATION«. EDUCATION SYSTEM AND TEACHERS IN WHITE CARNIOLA BETWEEN 1860 AND 1914

The paper offers an insight into the development of the education system from the beginning of the 1860s to World War I. Its primary aim is to draw attention to the role that schools and teachers had, firstly, in spreading the awareness about the necessity of elementary education and, secondly, that acquired knowledge, improved education, may also be put to good use to facilitate the improvement in general cultural, social and economic conditions. In the introduction the paper begins by providing a concise depiction of the beginnings of education in White Carniola before 1860 and then describes the development of education in the province as it took place after 1860, combined with the changes and progress achieved on the basis of the Public School Act of 1869. The paper also points to the significant influence of teachers' rallies and the Teachers Association of White Carniola on the situation of the teaching profession, and alerts to a few notable teachers and other individuals in the field of education whose work and authority importantly contributed to the development of education, cultural life and economy in White Carniola from the early 1860s to World War I.

KEY WORDS

history of education system, White Carniola, teachers, teachers' rallies, Teachers Association of White Carniola

O začetkih šolstva v Beli krajini do leta 1860

Šolstvo je sestavni del širših kulturnih, družbenih, političnih in gospodarskih tokov. Tudi v Beli krajini je bil razvoj šolstva tesno povezan s spremembami v načinu življenja ljudi in s širšim kulturno-zgodovinskim razvojem.

Prve začetke šolstva v Beli krajini bi lahko postavili v 13. stoletje, najprej v leto 1228, ko je Črnomelj postal sedež takrat ustanovljene črnomaljske župnije, ki je obsegala celotno Belo krajino.[1] V vseh večjih farah so bile ustanovljene župnije, predvidevamo lahko, da tudi v Črnomlju. Ko je šolsko preteklost v Črnomlju raziskoval Leopold Podlogar, ki je leta 1907 objavil članek *Kratka zgodovina ljudske šole v Črnomlju,* je kljub pomanjkanju zanesljivih poročil predvideval, da se je vsaj že leta 1268 s šolstvom v Črnomlju začel ukvarjati nemški viteški red, ko se je naselil v ta kraj. Šolstvo je bilo ena od dejavnosti, s katerimi se je ta red ukvarjal že prej v Ljubljani.

Viktor Steska je v članku *Šolstvo na Kranjskem pred l. 1500* zapisal: *»Bržkone so bile šole tudi po drugih krajih naše domovine pred l. 1500, zlasti v Kranju, Črnomlju, Metliki in v Višnji Gori.«*[2]

Temeljno razpravo o razvoju belokranjskega šolstva do leta 1869 je napisala Slavica Pavlič, nekdanja direktorica Slovenskega šolskega muzeja v Zborniku za historiju školstva i prosvjete leta 1971.[3] Med drugim je opozorila, da so že pred letom 1500 za učitelja v Črnomlju navajali nemški naziv *»Schulmeister«*, ki je nenavaden za cerkvenega učitelja, zato smemo soditi, da po nemško označeni učitelj ni bil učitelj cerkvene šole, temveč mestne. Mestna šola pa je pomenila stopnjo naprej v razvoju šolstva, ker so mladino šolali zaradi praktičnih življenjskih nalog.[4] V članku *Šolstvo na Kranjskem v protestantski dobi* zasledimo naslednje podatke: *»Nemške osnovne šole so bile leta 1569 v Kranju, Metliki, Črnomlju, Kamniku, Žužemberku, kot spričuje zapisnik deželnega zbora.«*[5] Tako sta v obeh belokranjskih mestih delovali protestantski šoli, saj *»baš Metlika stolica Bele krajine je bila najvažnejše središče protestantskega gibanja tudi za hrvatsko Krajino«*. Leopold Podlogar je navajal podatek, da je bil leta 1575 v Črnomlju protestantski učitelj Jernej Mravinec *»in učil latinska, cirilska in glagolska pismena«*.[6] Steska pa je navedel, da je v Črnomlju učil Jan. Theyner (1575), v Metliki pa Sebastijan Schwarz (1582).[7] Potem ko je protestantsko šolstvo zelo zaživelo in so se učitelji pri poučevanju otrok posluževali Trubarjevega Abecednika, splošna ljudska izobrazba pa je bila slovenska, je doba protireformacije zatrla to šolo. Šolstvo je bilo v 17. stoletju neredno, občine so sem in tja najemale le pisanja in branja vešče cerkovnike in orglarje.[8] Podobno stanje je trajalo verjetno tudi v začetku 18. stoletja, saj bi to lahko potrjevalo ugotovitev Borisa Golca, ki je za Črnomelj zapisal: »Kot so vicedomu poročali okoli leta 1714, so bili prav vsi meščani razen mestnega sodnika in pisarja nevešči pisanja (*lesens vndt schreibens vnkhündig sein*), medtem ko je v Metliki v istem času poleg sodnika znalo brati in pisati le nekaj mož.«[9]

Med terezijansko-jožefinskimi reformami, ki so bile namenjene predvsem napredku in koristi države, je bila leta 1774 izpeljana tudi šolska reforma, prvi avstrijski osnovnošolski zakon, imenovan Splošna šolska naredba, s katerim je bila uvedena splošna šolska obveznost za vse otroke od 6. do 12. leta starosti. Podlogar je o tem zapisal, da je cesarica Marija Terezija izdala splošni šolski red, *»po katerem naj bi se v vsaki župniji poučevalo v triviju: v pravilnem branju, pisanju in štetiljenju«*. Za Črnomelj je ohranjen podatek, da je leta 1780 začel v župnišču poučevati župnik Matija Pasič. Zanimivo je, da so želeli osnovno znanje pridobiti tudi starejši, saj so v šolo *»silili tudi odrasli in neredko je gledal učitelj poleg mladega otroka sedeti njegovega očeta.«*[10] Še pred Podlogarjem se je s preučevanjem črnomaljskega šolstva ukvarjal ravnatelj šole, katehet Jakob Gros, ki je že leta 1864 v letnem poročilu šole objavil prispevek o zgodovini črnomaljske šole. Prvih začetkov črnomaljskega šolstva ni mogel z gotovostjo določiti, lahko je le potrdil, da je šola obstajala že pred letom 1754. V nekem dopisu novomeški kresijski gosposki z datumom 11. 6. 1794 je bilo navedeno: *»da so se deca do leta 1754 v Črnomlju hvalevredno podučevala«*. Zato je sklepal: *»Ker so se pa otroci pred 1754. l. v Črnomlju hvalevredno podučevali, so gotovo že takrat Črnomaljci hvalevredno šolo imeli.«* Naslednji zgodovinski podatek o črnomaljski šoli, ki ga je Gros navajal, je bil iz leta 1786 in je določal, da mora križniški red v Črnomlju sezidati poslopje za normalno šolo. Temu je bil dodan predlog, da bi bilo morda najbolje, če bi odkupili hišo prejšnjega organista in jo predelali v šolo.[11]

1 Več podatkov o začetkih šolstva v Beli krajini najdemo v naslednjih prispevkih: Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini do leta 1869, *Zbornik za historiju* ..., str. 81–118; Podlogar, *Kratka zgodovina ljudske šole v Črnomlju*, 1906/07; Kramarič, Začetek šolstva v Črnomlju, *Rast*, str. 84; Vončina, *Kronika šolstva med NOB v Beli krajini*, 1978; Balkovec Debevec, *V Črnomlju od nekdaj bili so veseli*, str. 223–238.

2 Steska, Šolstvo na Kranjskem pred l. 1500, *Slovenski učitelj*, 1902, str. 116.

3 Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini, str. 81–118.

4 Prav tam, str. 89.

5 Steska, Šolstvo na Kranjskem v protestantski dobi, *Slovenski učitelj*, 1902, str. 133.

6 Podlogar, Kratka zgodovina ljudske šole, str. 4.

7 Steska, *Slovenski učitelj*, 1902, str. 133.

8 Podlogar, Kratka zgodovina, str. 6.

9 Golec, Črnomelj od nastanka trške naselbine, str. 180.

10 Podlogar, Kratka zgodovina, str. 7.

11 Gros, Zgodovina črnomaljske šole, str. 3–4.

Zgodovina črnomaljske šole.

Prvi začetek črnomaljske šole s historično gotovostjo določiti ne moremo; ali toliko je gotovo, da je že pred 1754. letom obstala. V nekem starem dopisu (11/6. 1794) do novomeške kresijske gosposke se namreč bere: „da so se deca do leta 1754. v Črnomlju hvalevredno podučevala“ (dass die Kinder bis 1754 allda lobwürdig instruirt waren). Ker so se pa otroci pred 1754. l. v Črnomlju hvalevredno podučevali, so gotovo že takrat Črnomaljci hvalevredno šolo imeli.

Od te šole ne najdemo nobenih zgodovinskih dokazev do leta 1786. Iz tega leta še le nahaja se neki dopis do deželnega križatca (Landescomthur), da mora križanski red (Orden), kot patron, novo poslopje za normalno šolo v Črnomlju z 2/3 stroškov napraviti in da se na nobeno pritožbo križanskega reda zoper to zidanje ozira imelo ne bode. Pridjano je tudi, da bi morda še najboljše bilo, ako bi se hiša poprejšnjega organista kupila in v šolo predelala.

Od l. 1794. je neka prošnja do novomeške kresijske gosposke, da bi se po smrti takratnega organista in cerkvenega služabnika prihodnjemu učitelju letna plača povišala, in sicer, da bi dobival 40 gl. kot mestni pisar in 60 gl. iz črnomaljske mestne denarnice. V odpisu od 28. julija 1795 dovolila je v to prošnjo novomeška kresija, dodala mu še 85 gl. 37½ kr. drugotnih dohodkov in privolila mu zraven za poboljšek še 14 gl. 22½ kr. iz normalnega šolskega zaloga.

Dne 11. septembra 1795. sta metliška komenda in črnomaljsko mesto novomeški kresiji poprejšnjega šolmoštra Ant. Pibernika, ki je bil med tem izpit za normalnega učitelja napravil, za učitelja v Črnomelj priporočila. Novomeška gosposka je sicer z dopisom od 27. okt. 1795 Ant. Piberniku to službo podelila, ali s tem pogojem, ako bo njegov brat (c. k. komisar) na njega pazil in ako bo oskrbnik črnomaljske komende vsak tretji mesec kresiji novomeški dopiseval, kakovo je obnašanje njegovo.

Z dopisom od 7. julija 1796 je novomeška kresija črnomaljskega učitelja Ant. Pibernika zarad zanikarnosti v spolnovanji njegovih dolžnosti ostro posvarila ter mu zažugala, da mu bode še službo odvzela, ako se ne poboljša. Kakor stari ljudje pripovedujejo, bila je pozneje temu Piberniku res služba odvzeta. Iz Črnomlja da je prišel v Kostelj, kjer je neki v velikem siromaštvu umrl. Pripovedujejo na dalje, da je Piberniku neki Wittmier nadsledval in tudi ta ni bil dosti korista za šolo; vendar od tega nimamo nobenega pismenega sporočila.

Od tega časa do leta 1817. se črnomaljska šola nikjer ne spominja. Ali ni čuda, da nimamo iz te dobe nobenega sporočila, ker je znano, da je med tem časom naša dežela Francozom v oblast prišla in francoski konjiki, ki so ravno v metliški komendi stanovali, imeli so posebno veselje z najvažnišimi starinskimi listinami lule in smodke si prižigati.

Vse te črtice posnel sem po starinskih listinah, ki se v metliški komendi nahajajo. Srčno se toraj zahvaljujem g. Kapelle-tu, oskrbniku metliške komende in dež. poslancu, da mi je dovolil jih prečitati in porabiti.

Od l. 1817. naprej ohranjeni so v redu vsakoletni šolski zapisi. Leta 1817. bilo je v Črnomlju 35 učencev in 3 učenke. Učitelj jim je bil Martin Novak, katehet pa g. Gašper Porenta in šolski nadzornik Valentin Irbar. Leta 1824. prišel je na Novakovo mesto Gregor Palčič, ki je dobil še tisto leto

Ravnatelj Jakob Gros je v letnem poročilu šole v Črnomlju leta 1864 predstavil podatke, ki jih je zbral o zgodovini črnomaljske šole (LP, 1864).

Prvi uradni dokumenti o metliški šoli v tem obdobju so bili ohranjeni v zapisnikih Komende nemškega reda z dne 2. 10. 1789, kjer je priznana pokojnina učitelju Hočevarju 30 gold. Čeprav je bil že upokojen, je otroke poučeval do leta 1797, ko je nastopil službo učitelj Valentin Vončina. Po podatkih, ki jih je v poročilu dne 26. 6. 1806 zapisal metliški prošt Josip Trenk, so bile v metliškem okraju tri šole: v Metliki, Semiču in Črnomlju.[12] V obdobju Ilirskih provinc od leta 1809 do 1814 Francozi niso imeli posluha za ljudsko šolstvo in je zaradi osnovnih finančnih težav šola zamrla, saj učitelji niso imeli niti osnovnih sredstev za preživljanje, zato so poučevanje opustili. Kot je navedel ravnatelj

12 Pavlič, *Razvoj šolstva v Beli krajini*, str. 97.

Gros, so ravno Francozi uničili tudi velik del arhiva, s pomočjo katerega bi lahko razkrivali zgodovino šolstva na tem območju, saj je navajal: »*Francoski konjiki, ki so ravno v metliški komendi stanovali, imeli so posebno veselje z najvažnejšimi starinskimi listinami lule in smodke si prižigati.*«[13]

Po letu 1814 so šole nadaljevale svoje delo in razvoj. Na voljo je nekaj podatkov o učiteljih v Črnomlju (Pibernik, Derganc, Pust, Novak), Metliki (Vončina, Strniša) in Semiču (Mirt).[14] Od leta 1817 naprej so, tako Gros, ohranjeni podatki o šolstvu. V tem letu je bilo v Črnomlju 35 učencev in 3 učenke, učitelj je bil Martin Novak, katehet g. Gašper Porenta, šolski nadzornik pa Valentin Irbar. Leta 1824 je na Novakovo mesto prišel Gregor Palčič, podučitelj je postal Janez Venčina. Za Palčičem je leta 1840 prišel Matija Krištof, učil je do smrti, 1857, nato dve leti njegov sin Ferdinand Krištof, leta 1859 je bila učiteljska služba v Črnomlju podeljena Luku Knificu.[15] V tem obdobju so se začela tudi prizadevanja za izgradnjo mestnega šolskega poslopja. Leta 1836 so na deželno vlado poslali ostro prošnjo. Očitali so vladi, »*da smatra Gorjance za kitajski zid, čez katerega ne sme posijati žarek milosti v zanemarjeno Belo krajino.*« Šele čez deset let je prošnja uspela toliko, da so predelali staro mestno hišo in v prostore se je šola vselila kot dvorazrednica.[16]

V Metliki je Janez Strniša poučeval do leta 1830, ko je delo opustil zaradi oglušelosti. Sledila sta mu Andreas Turk do leta 1844, nato Primož Dollar do leta 1853. Dollarja je za vestno delo nagradil deželni namestnik grof Chorinsky. Od 1854 je bil na šoli Venceslav Šturm, vse do 1883 oz. 1896.[17]

Začetek šolstva v Semiču postavljajo v leto 1720, ko je Semič doživel napad hajdukov, oskrbnik nemškega viteškega reda pa je v svojem poročilu zapisal, da je oba semiška župnika o bližajočih se hajdukih obvestil semiški učitelj. Pred letom 1860 je omenjenih 18 imen mož, ki so v Semiču opravljali učiteljsko službo.[18] Leta 1859 je službo v Semiču nastopil Franc Kenda, ki je od leta 1880 naprej učil na Suhorju pri Metliki.[19]

V Beli krajini so se razvijale tudi šole v drugih krajih. Nedeljska šola v Adlešičih naj bi se začela konec 18. ali v začeteku 19. stoletja, vendar je bila šola vse do leta 1857 verjetno le zasilna. V Starem trgu ob Kolpi so pričeli z zasilnim poukom leta 1820 na pobudo takratnega župnika Janeza Panjana. Od leta 1820 so imeli pouk v cerkveni hiši. Učitelji–cerkovniki so poučevali tiste otroke, ki so prihajali prostovoljno k branju, pisanju in nekaj računanja. Leta 1844 so staro cerkveno hišo podrli in na njenem mestu zgradili novo šolo, ki so jo leta 1889 adaptirali za dvorazrednico.[20]

Tudi začetek šolstva v Vinici je povezan z letom 1820, ko je tam prišel za organista Ivan (Janez) Korban in nato tudi začel poučevati vaške otroke. Za njim je učil Jakob Cvar (od 1831 do 1836, ko je umrl za kolero). Nasledil ga je Bernard Tomšič, ki je najprej učil v grajski hiši, leta 1838 pa so zgradili novo šolo.[21]

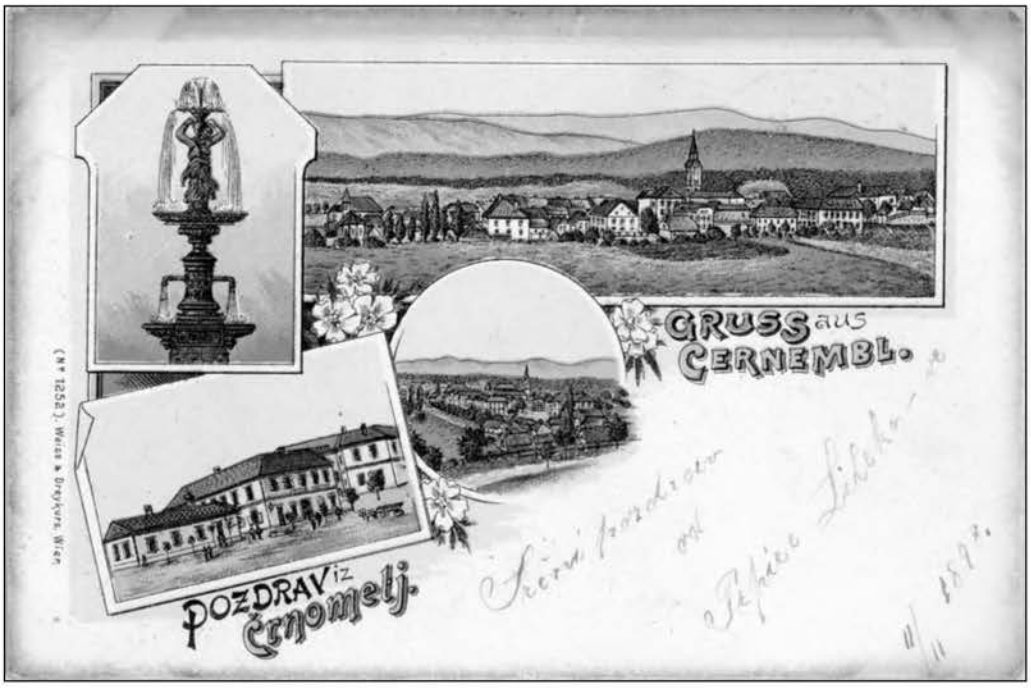
Tik pred letom 1860 so začele delovati še nekatere belokranjske šole, tako v Dragatušu (1858) in Podzemlju (1859). Na Suhorju je od leta 1859 učil otroke verouka, branja in pisanja župnik Janez Škofic, nedeljsko šolo so imeli tudi na Preloki. Že prej, pred letom 1833, je otroke na Planini pri Semiču poučeval Josip Köstner, nato Josip Franko pl. Oblak. Redna enorazrednica je bila ustanovljena leta 1838. Ker je bila to šola predvsem za tam živeče Kočevarje, je bila takrat edina šola v Beli krajini v nemškem jeziku.[22]

O šolstvu v Beli krajini po letu 1860 pričajo prvi statistični podatki

Podatki kažejo, da je šolstvo v Beli krajini do leta 1860 prebrodilo začetne težave in se je postopoma začel nadaljnji razvoj.

Slovenski šolski muzej hrani kopijo prvega uradnega statističnega popisa osnovnih šol Detail–Conscription der Volksshulen.[23] Popis prinaša podatke o stanju šol ob koncu šolskega leta 1864/65. V takratni dekaniji Metlika so bile šole v naslednjih trinajstih krajih: Semič, Metlika, Črnomelj, Vinica, Stari trg (*Altenmarkt*), Dragatuš, Podzemelj, Suhor, Adlešiči, Sinji Vrh (*Schweinberg*), Preloka, Radovica in Planina (*Stockendorf*). Na Kranjskem je bilo po tem seznamu navedenih skupno 234 šol, na območju Bele krajine jih je bilo petnajst (po dve sta bili navedeni v Metliki in Semiču, v Črnomlju pa je bila glavna šola). Poučevalo je 29 učiteljev, med njimi je bilo 13 katehetov. V šolo je hodilo okrog 60 odstotkov otrok (šoloobveznih oziroma primernih za šolo), saj je bilo skupno število otrok 5.432 (3.641 šoloobveznih in še 1.791, starih od 12 do 15

13 Gros, *Zgodovina*, str. 3–4.
14 Steska, *Slovenski učitelj*, 1904, str. 223.
15 Gros, Zgodovina, str. 3–4.
16 Podlogar, Kratka zgodovina, str. 9; SŠM, dokumentacijska zbirka, mapa šole Črnomelj.
17 Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini, str. 98. Glej tudi: SŠM, mapa šole Metlika.
18 Več glej: Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini, str. 100–103; Naša šola v zrcalu časa, str. 8–10; SŠM, mapa šole Semič.
19 Bojc, Kratke biografije naših najstarejših šolnikov, str. 538; Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini, str. 101.
20 Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini, str. 105–106; SŠM, mapa šole Stari trg.
21 Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini, str. 107–108. SŠM, mapa šole Vinica.
22 Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini, str. 110–115.
23 SŠM, arhivska zbirka, fasc. 248, Detail-Conscription der Volksschulen.

Pozdrav iz Črnomlja, razglednica, poslana v letu 1898 (iz zbirke razglednic Alojza Cindriča, Ljubljana, v: V Črnomlju od nekdaj bili so veseli ..., 2008, str. 16).

let). Od teh je šolo obiskovalo 3.181 otrok (1.864 osnovno šolo in 1.317 nedeljsko šolo). Razen šole na Planini, kjer je bil učni jezik nemški, je bil na vseh šolah učni jezik slovenski.[24] Tako je bila na Kranjskem med sedmimi slovenskimi glavnimi šolami tudi šola v Črnomlju. Bilo je še devet slovensko–nemških glavnih šol in ena nemška v Kočevju. Vendar je bila tudi na slovenskih glavnih šolah nemščina najvažnejši učni predmet od drugega razreda naprej.[25]

Učitelji so za pomoč pri svojem delu imeli tudi več ustrezne literature in časopisja. Tako je leta 1861 začel izhajati pedagoški list Učiteljski tovariš (najprej imenovan Učiteljski tovarš), ki ga je urejal Andrej Praprotnik, eden najbolj izobraženih učiteljev in organizatorjev tistega časa.[26] Med prvimi naročniki so bili objavljeni tudi nekateri belokranjski učitelji, tako Franc Kenda iz Semiča, Luka Knific iz Črnomlja, Jernej Kosec, šolski vodja v Črnomlju, Jakob Jevšček, učitelj v Podzemlju, Janez Škofic, duhovnik v Suhorju, Jožef Čerin, učitelj v Dragatušu.[27]

Vsekakor je večina učiteljev skrbela za izpopolnjevanje svojega znanja in je to znanje prenašala tudi naprej – učencem in tudi širše, odraslemu prebivalstvu.

Lepe spomine na Belo krajino so na svoja nova delovna mesta odnašali nekateri učitelji, ki so nekoč službovali v teh krajih. Veselili so se napredka v belokranjskem šolstvu, tako kot Jože Čerin[28] v Učiteljskem tovarišu leta 1865. Čeprav se je iz Bele krajine, potem ko je bil tam skoraj štiri leta, pred tremi leti preselil *»pod visoki Grintavec na Gorensko«*, se je še živo spominjal *»nekdanjih nepozabljivih mi ur, ki sem jih preživel pri belih Kranjcih«*. V nadaljevanju prispevka je podal sliko razvoja šolstva v Beli krajini v začetku šestdesetih let 19. stoletja. *»Tam, kjer je nekdaj resje rastlo in groblje stalo, stoje sedaj lepe krasne šolske hiše. Kaj ni to slava belim Kranjcem? V Podzemeljnu, v Adlešicah, v Dragatušu in na Planini so sozidali čisto nove prostorne šolske poslopja. Na Verhu so kupili farmani neko staro, prostorno hišo, v kateri se, če se ne motim, že šesto leto otroci podučujejo; pač žalostno! če je tudi to hišo na belo nedeljo končal siloviti požar. Černomaljska glavna šola tudi vsako leto bolj spoznava pravi namen šole in stopa po stopinjah, ktere peljejo do prave vsestranske omike. Gospod župnik so lansko leto prostovoljno odločili nekoliko zemlje, kjer sedaj otroke podučuje v sadjoreji. Letos sem pa po nekem dopisniku zvedil, da neka gospodična žensko šolsko mladež tudi podučuje v šivanji in pletenji. Zopet en korak naprej! Srečna je ta šola posebno v tej zadevi, da ima zmeraj nevtrudlljive, za šolsko blagostanje navdušene vodje. Sevéda kakošen je vodja, takoš-*

24 Prav tam, str. 390–393.
25 Schmidt, Zgodovina šolstva, III. del, str. 299.
26 Hojan, Kaj bereta Slovenski učitelj in učenec, str. 16.
27 *UT*, 1861 (1. 3.), št. 3, str. 52 in (1. 4.), št. 5, str. 88.
28 Jože Čerin, roj. 1838 v Idriji, v Dragatušu učil od 1859 do 1862, nato v Komendi, v Žireh, na rudniški šoli v Toplicah pri Zagorju. Umrl 1907. Novomeški prošt Karel Čerin je bil njegov sin (Bojc, Kratke biografije, str. 292).

ni so večidel učitelji, in to je pravo! Želeti bi bilo v Černomlju le še to, da bi skorej imeli učitelji svoje stanovanja, da bi se ne potikali drugod, bojé se vsakdanje gospodarjeve zamere.« Opisal je tudi Dragatuš, kjer je učil od leta 1859 do 1862, in sicer v levem prostoru župnišča, kjer so prostor še kasneje imenovali »šola«. Zapisal je, da se je nekdaj zapuščena vas spremenila v *»posebno lepi raj«* z lepo urejeno cerkvijo, z lepo novo šolo na desni in z lepim farovžem na levi strani cerkve, vse pa je obkrožal lep, velik vrt. Kakor je zapisal, je to dokaz, *»kaj vse za dobro vneti duh more storiti«*. O semiški šoli je navedel, da sta tam dva učitelja, in kot zanimivost zapisal, da *»tamkaj h konceletni preskušnji tudi nedeljski otroci hodijo«*. Za metliško šolo je navedel le podatek, da so na šoli dobili novega šolskega pomočnika. O viniški šoli in prizadevnem učitelju Jožetu Kavšku je našel pohvalne besede. Šolo je imel v lepem spominu, saj je bil tam *»večkrat pri spraševanji«* in *»otroci so vselej dobro odgovarjali«*. Zanimiv je tudi podatek o združevanju belokranjskih učiteljev: *»Učiteljski zbori so bili ob mojem času v semiški dekaniji po dvakrat ali celó trikrat v letu v navadi; jaz mislim, da je sedaj ravno tako.«* Potarnal je le glede plačila učiteljem. *»Jako terdo«* je bilo predvsem za tiste učitelje, ki so imeli določeno le denarno plačilo, kjer pa je učitelj kot del učiteljske plače lahko pobiral tudi *»biro«* (plačilo v žitu ali vinu), je bilo precej bolje, *»zakaj beli revni Kranjci učitelju vsega rajše in res ložeje dajejo, kakor denar.«*[29] Ob sklepu prispevka je zapisal, da bo vesel tudi podrobnejših novic o napredku šolstva v Beli krajini.[30]

Že naslednja številka Učiteljskega tovariša je prinesla zanimiv prispevek o šolstvu v Beli krajini. Podan je bil pogled v delovanje belokranjskega učiteljstva in v razvoj šolstva v 60–tih letih 19. stoletja.

Črnomaljski učitelj Luka Knific je predstavil učiteljski zbor, ki je bil 8. junija 1865 pri semiškem dekanu Martinu Skubicu. Zbralo se je 14 belokranjskih učiteljev in 4 duhovniki. O razširjenosti dekanije je zapisal, *»da mora človek od marsikaterega kraja 4 ure čez hribe in doline dobro koračiti, da ves spehan dospé v Semič. Da se pa učitelj dosti vozariti ne more, se lahko razumé. Kje bi dobival denar za časopise, za pomočne knjige in za mnogo drugih vsakdanjih potreb?! Pomagamo si pa s tem, da posojujemo časopis eden drugemu.«* Navedel je, da berejo časopise: Učiteljski tovariš, Novice, Slovenec, Oesterreichische Schulbote, Triglav, Allgemeine Deutsche Lehrerzeitung in Magazin für Pädagogig. Na zborovanju so več kot tri ure razpravljali o različnih vprašanjih, bistvo razgovorov pa je povzel dekan. Kot kaže, so večinoma svoje prispevke pripravili v nemškem jeziku, in ob tem zapisali: *»naj bi se v prihodnje taki odgovori tudi slovenski izdelovali; do sedaj sta to le dva storila.«* Potem ko so prejeli *»dosti hrane dušne na težavno učiteljsko pot«*, so srečanje nadaljevali še ob skupnem obedu, ob prepevanju pesmi, pomenkovanju in spominih na prizadevne prednike na učiteljski poti. Dodal je še nekaj podatkov o trenutnih razmerah. *»Kar šolstvo ob Kolpi zadeva, se lepo v domačem duhu razvija; samo iz enega se ne sliši nič veselega; pa upati je, da se taki glas vleže.«* Potrdil je, da imajo v Semiču in Metliki podučitelje, a je za Metliko kritično zapisal, da *»v Metliki šola ni šoli podobna«*. Za šolo v Črnomlju je navedel, da je to *»glavna šola s slovenskimi napisi na razredih«*. Čeprav ji je še primanjkovalo *»radodarnih podpornikov«*, je vendarle že imela precej opreme, tako *»globus, podobe strupenih rastlin, predalnike i. t. d. Podučuje se v petji, risanji, sadjoreji, sviloreji (v šoli so svilnice), in v čebelarstvu. Kar je naj novejše, je pa "dekliška šola". Deklice se popevaje učé šivati, plesti i. t. d.«* Pohvalno je zapisal o novi farni cerkvi, vrtu in o šoli v Dragatušu, o novi šoli v Planini in v Podzemlju ter o gradnji šole v Preloki, kjer je želel vso srečo tistemu učitelju, ki bo prišel v ta *»dalnji kot nad Kolpo.«*[31]

Ljudskošolski zakon leta 1869 in napredek belokranjskega šolstva po njem

Leto 1869 je bilo eno najpomembnejših let v razvoju šolstva na Slovenskem, saj je bil 14. maja 1869 sprejet Tretji državni ljudskošolski zakon, ki ga je podpisal in razglasil cesar Franc Jožef.[32] Zakon je prinesel temeljne spremembe v šolstvu, uvedena je bila osemletna splošna šolska obveznost. Ustanavljali so nove šole, saj je morala biti šola tudi geografsko dostopna vsem otrokom. Z novimi šolskimi predmeti je bila bistveno razširjena vsebina pouka. Uvedli so naravoslovje, zemljepis, zgodovino, nauk o geometričnih likih, petje in telovadbo. Šolstvo je bilo ločeno od cerkve, cerkev je ohranila le verski pouk in predstavništvo v šolskih svetih, zato je zakon v katoliških deželah veljal za najbolj liberalen in je bil sprva deležen tudi mnogih nasprotovanj. Pomembno se je spremenil položaj učiteljstva, saj so podobno kot drugi državni nameščenci imeli novo določeno ureditev plač. V osnovi boljši gmotni položaj pa je omogočal in tudi zahteval boljšo izobrazbo učiteljev.

29 Ohranjeni so podatki za konkretno plačilo učitelju Čerinu, ko je služboval v Dragatušu (1859–1962). Po fasiji iz leta 1857 je dobival 233 gl 50 krajcarjev na leto, iz Primičeve ustanove 124 gl., od vsake hiše po 30 krajcarjev ter šolnino in kot cerkovnik od pogrebov, krstov in porok (Bojc, Kratke biografije, str. 292).

30 Vse navedbe so iz prispevka: Izpod Grintovca, *UT*, 1865, str. 188–190.

31 Vse navedbe so iz prispevka: Iz bele Krajine, *UT*, 1865, str. 207–208.

32 Več glej: Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969; Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja II. (od 1848 do 1918), katalog stalne razstave, str. 64–68.

Razglednica Metlike, odposlana leta 1902; na razglednici je tudi fotografija šole, zgrajena leta 1889 (SŠM, zbirka razglednic).

Šolstvo je z novo zakonodajo v praksi začelo delovati v šolskem letu 1869/70. Imenik šolskih oblastnij, šol in učiteljev po Slovenskem iz leta 1874 prinaša naslednje podatke o šolstvu v Beli krajini. Za delovanje šolstva v »*Černomeljskem šolskem okraju*« je bilo odgovorno »*C. k. okrajno šolsko svetovalstvo v Černomlji*« v naslednji sestavi: predsednik je bil okrajni glavar Martin Tribuzzi, zastopnik verstva in okrajni šolski zastopnik je bil semiški dekan Anton Aleš. Člani so bili še grajski oskrbnik Janez Kapelle, posestnik Janez Kohlbezen ter dva predstavnika učiteljstva: Anton Jeršinovec iz Črnomlja in Nikolaj Stanonik iz Starega trga.

Navedenih je bilo enajst šol s petnajstimi učitelji: glavna ali »Čveterorezredna ljudska šola v Černomelji« z učitelji: Anton Jeršinovec (kasneje Jeršinovič), Janez Schiller, Anton Javoršek. V dvorazredni šoli v Metliki sta učila Vencelj Šturm in France Schönbrun, v dvorazredni ljudski šoli v Semiču pa France Kenda in France Zajec. V enorazrednicah v Vinici je bil učitelj Jožef Kavšek, v Starem trgu Miklavž Stanonik, na Sinjem Vrhu *(»na Verhu«)* France Muhič, v Podzemlju Janez Barle, v Dragatušu France Kavčič, v Adlešičih Matevž Germ, v Preloki Pavel Borštnik, za učitelja na Planini ni bilo podatka.[33]

Čez dobro desetletje, sredi osemdesetih let 19. stoletja, je bilo v Beli krajini šestnajst šol. V Črnomlju sta bili dve: štirirazredna deška in dvorazredna dekliška, štirirazrednica je postala tudi šola v Metliki, trirazrednica v Semiču, dvorazrednici sta bili šoli v Dragatušu in na Vinici, enorazrednice pa so bile v Adlešičih, Drašičih, Dobličah, Planini, Podzemlju, Preloki, Radovici, Starem trgu, Suhorju in na Vrhu (Sinji Vrh). Vseh učencev v šolah je bilo 4.386, od tega največ v Črnomlju, 671. Učence je poučevalo 27 učiteljev, med njimi so bile 4 učiteljice. Predsednik okrajnega šolskega sveta šolskega okraja Črnomelj je bil okrajni glavar Ferdinand markiz Gozani, okrajni šolski nadzornik pa Anton Jeršinovec.[34]

Rast šolstva je ponovno opazna v naslednjem desetletju, saj je število šol na belokranjskem območju naraslo na 21. V Črnomlju je bila ena štirirazredna šola s posebnim dekliškim oddelkom, prav takšna šola je bila v Metliki, od novembra leta 1890 je bila na tej šoli tudi obrtna nadaljevalna šola (2 razreda in pripravljalni tečaj), šoli v Podzemlju in Starem trgu sta postali dvorazrednici, v šolo Dragatuš je spadala še t. i. ekskurendna (»podružnična«) šola v Bojancih, kjer je bil pouk dvakrat tedensko. Poleg šol, ki so delovale že v prejšnjem desetletju, so bile nove še enorazrednice v Božakovem, Črešnjevcu, Gribljah, Petrovi vasi, Štrekljevcu in zasebna enorazrednica na Mavrlenu (Schulverein). Zanimiv je podatek, da je bil pri večini šol šolski vrt.[35] Skupno število učencev (tudi učenci ponavljalne ali nedeljske šole) je bilo 4.999, seveda največ v Črnomlju, 515 in v

33 Imenik šolskih oblastnij, 1874, str. 56–57.

34 Popotnikov koledar za slovenske učitelje, 1886/87, str. 42–43.

35 Razen pri šoli v Črešnjevcu, Gribljah, Štrekljevcu in na Mavrlenu.

Metliki 461. Poučevalo je 33 učiteljev, med njimi 8 učiteljic. Predsednik okrajnega šolskega sveta je bil okrajni glavar Jožef Rihar, šolski nadzornik Anton Jeršinovec.[36]

V naslednjem desetletju, v šolskem letu 1904/05, je število šol ostalo v podobnem obsegu, bilo je 22 ljudskih šol ter zasebna šola na Maverlenu in ekskurendna v Bojancih, novi pa sta bili enorazrednici v Radencih (pri Starem trgu) in v Tribučah. Število učiteljev je naraslo na 40, tudi delež žensk v tem poklicu se je povečal, saj je bilo v Beli krajini že 15 učiteljic. Okrajni šolski nadzornik je bil Josip Turk, zastopnika učiteljstva v okrajnem šolskem svetu pa sta bila nadučitelja Rihard Megušar iz Podzemlja in Franc Šetina iz Črnomlja.[37]

Šolstvo v Beli krajini je do prve svetovne vojne doživelo še nadaljnji razvoj in izboljšanje na različnih ravneh. Po podatkih za šolsko leto 1914/15 je bilo v Beli krajini skupno 32 šol, od tega 28 ljudskih, 3 zasebne in ena ekskurendna. V Črnomlju je bila glavna šola, ki je v tem času postala petrazrednica (deška in dekliška osnovna šola), od leta 1910 pa je bila tu tudi Obrtna šola. V Metliki je bila štirirazrednica, eno, dvo ali trirazrednice pa so bile v naslednjih krajih: Adlešiči, Bojanci, Božakovo, Čeplje, Črešnjevec, Dobliče, Dragatuš, Drašiči, Griblje, Petrova vas, Planina, Podzemelj (z vzporednico v Gradcu), Preloka, Radenci, Radovica, Rožni Dol, Semič, Stara Lipa, Stari trg, Suhor, Štrekljevec, Talčji Vrh, Tribuče, Vinica, Vrh, Zagozdac ter zasebne šole, ki jih je ustanovil nemški Schulverein predvsem za otroke Kočevarjev: v Mavrlenu, Rodinah in Vrčicah ter ekskurendna šola v Lazah kot del šole v Starem trgu. Na šolah v teh krajih je poučevalo 52 učiteljev in učiteljic. V Črnomlju in Metliki jih je bilo dvanajst: Franc Šetina, Rudolf Schiller, Ljudmila Bukovic, Josipina Primožič, Ludovik Mikolič, Beatrika Sedevčič; Valentin Burnik, Konrad Barle, Leopold Morela, Amalija Vardjan, Marija Zakrajšček, Vera Rojnik. Po drugih krajih in vaseh Bele krajine jih je bilo 40: Janko Rauhekar, Alojzij Lušin, Rudolf Obrekar, Stanislav Vrezec, Frančiška Završan, Fran Potokar, Tomaž Bitenc, Josipina Ahačič, Ivan Murn, Ernst Šušteršič, Milka Paulin, Adam Draxler, Rihard Megušar, Hermina Gosler - Megušar, Zofka Škoflanc, Julija Prestor, Venčeslav Skebé, Marija Peterlin, Karel Gruden, Alojzija Premk, Matija Bartel, Ana Erzin, Frančiška Bezlaj, Ivan Riglar, Lucija Mencinger, Dragotin Hudé, Marija Znanc, Karel Pikl, Felicita Poljšak, Julija Luschützky, Franc Jurečič, Angela Kumelj - Jurečič, Amalija Kredar, Anton Kadunc, Franjo Lovšin, Leopoldina Bavdek in Zora Blinc. V zasebnih šolah so učili še Alojzij Zherne, Avgust Tschinkel, Josip Rom. Razmerje med učiteljicami in učitelji se je že približevalo enakovrednemu razmerju, žensk je bilo 23, moških pa 29. Predsednik okrajnega šolskega sveta je bil okrajni glavar Silvo Domicelj, okrajna šolska nadzornika sta bila Ivan Štrukelj za slovenske šole in Matija Primosch za nemške šole.[38]

Že sami statistični podatki s primerjavo podatkov izpred pol stoletja (1864/65), ko je bilo na tem območju v trinajstih krajih skupno petnajst šol, zgovorno pričajo o razvoju šolstva v Beli krajini. V vsakodnevni šolski praksi še marsikaj ni bilo tako, kakor bi si želeli, ponekod šolski prostori, drugje oprema, učila ali pa razumevanje okolice za pomen šolstva, vendar je bil razvoj zagotovo opazen. Pomen ni bil le v številčnem napredku, pač pa v razvoju pedagoškega dela, v sami vsebini in načinu dela ter v zavedanju pomena širjenja osnovne in splošne izobrazbe. Pri tem je najpomembnejšo vlogo ob članih šolskih svetov in nadzorništev odigralo učiteljstvo, še posebej nekateri posamezniki, ki so s svojim znanjem, predvsem pa z željo pomagati neukim ljudem, da bi izstopili iz vsakodnevnega kolesja v nov, izboljšan, naprednejši način življenja in dela. V ta trud so morali vložiti nemalo napora in osebne zagnanosti, saj sadovi dela niso dozoreli čez noč.

Zborovanja učiteljev in Belokranjsko učiteljsko društvo

Učiteljske konference in zborovanja so imele velik pomen pri širjenju stanovske zavesti učiteljstva, pri zavedanju poklicne in strokovne odgovornosti, pri obravnavi strokovnih vprašanj, za izmenjavo različnih idej in za osebno povezovanje, kar je razvidno že na predstavljenem primeru iz leta 1865. Med drugim so na rednih konferencah obravnavali tekoče dopise, razpravljali pa tudi *»o disciplini, o vedenju mladine in v obče o pedagogičnih vprašanjih«*.[39]

Odlok ministrstva za prosveto je leta 1848 uvedel učiteljska zborovanja o vzgojnih, jezikovnih in stanovskih zadevah, šolska zakonodaja iz leta 1869 je prinesla še obvezne uradne okrajne in na šest let deželne učiteljske konference.[40] O posameznih konferencah so učitelji poročali v pedagoškem časopisju, tako leta 1870 v Učiteljskem tovarišu. Srečevali so se tudi z zahtevami novega predmetnika po novi šolski zakonodaji. Tako naj bi pri pouku zgodovinopisja o Avstriji poučevali, *»kako se je naše cesarstvi začelo, in kaj se je že vse veselega in žalostnega pri nas*

36 Popotnikov koledar za slovenske učitelje, 1894/95, str. 66–68.

37 Ročni zapisnik z imenikom ljudskih šol, 1904/05, str. 23–24.

38 Ročni zapisnik z imenikom ljudskih šol, 1914/15, str. 57–59.

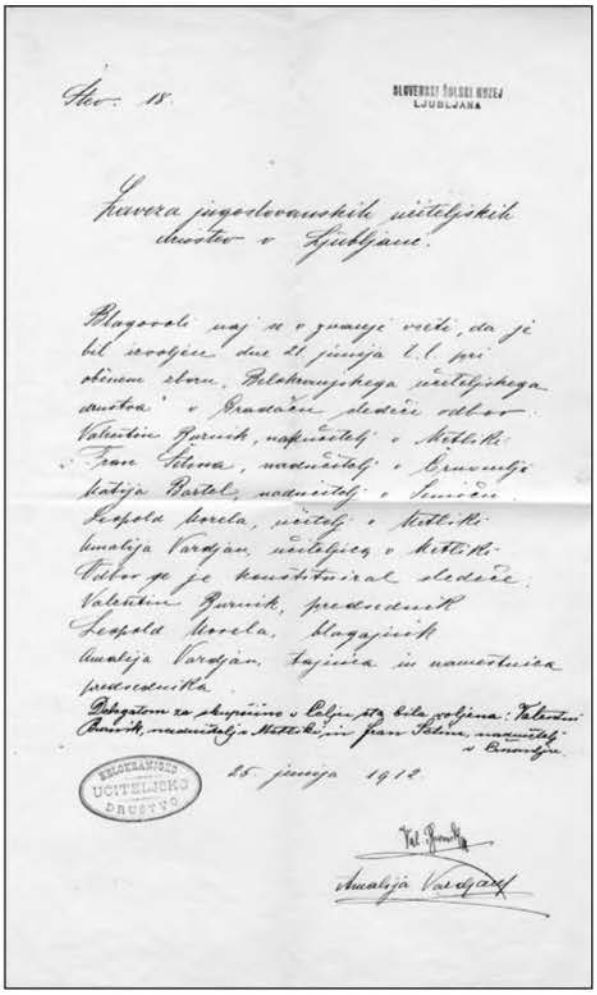
39 Letno poročilo Franc Jožefove ljudske šole v Črnomlji (v nadaljevanju LP Črnomelj), 1895/96.

40 Šuštar, Učiteljska društva in organizacije, *Enciklopedija Slovenije*, št. 14, str. 8–9.

zgodilo«. Ker preprost kmet o tem nič ne ve, »*ne more tudi domoljubja v sercu občutiti. Ako bi se pa mladina o zgodovinopisji kaj podučevala, gotovo bi začelo ljudstvo bolj svojo domovino ljubiti.*« Učitelji so bili na konferenci veseli tudi obljube okrajnega glavarja, da bo poskrbel, »*da vsaka šola dobi vert za poduk v sadjereji*«. Naslednja tema je bila namenjena učiteljevi podobi v šoli in v okolici. Ugotovili so, da »*slabo spoštovanje zadržuje učitelja pri podučevanji in vzrejevanji. Kjer srenja učitelja ne spoštuje, hodijo tudi otroci v šolo ne zato, da bi se kaj naučili, ampak ker ravno morajo. Taka šola ni vredna piškavega oreha.*« Zato mora učitelj paziti, da je dovolj izobražen in da se še naprej izobražuje, da se spodobno in dostojno vede tako v šoli kot v kraju, da si izbira primerno družbo, da ne hodi pretirano po krčmah, da si ne dela dolgov, da skrbi tudi za snažnost, kar se najprej pozna na njegovi obleki. Skratka, »*učitelj naj svojo dolžnost zvesto spolnuje, ako hoče, da ga ljudje spoštujejo*«.[41]

Pomembno vlogo pri krepitvi stanovske organizacije, pri razvoju šolstva in aktivnega sodelovanja v družbi je odigralo Belokranjsko učiteljsko društvo, eno najstarejših na Slovenskem, saj je bilo ustanovljeno že v začetku leta 1870. K društvu so, razen enega, pristopili vsi učitelji črnomaljskega šolskega okraja. Po najstarejših objavljenih podatkih je društvo štelo devet ustanovnih članov, kasneje je bila v poročilih o delovanju Belokranjskega učiteljskega društva številka ustanovnih članov 13 oziroma 14. Že prvo leto delovanja so se društvu pridružili tudi podporni člani, ki niso bili iz učiteljskih vrst, pač pa raznih drugih, predvsem uradniških poklicev, in tudi premožnejši posestniki. Prvi predsednik je bil črnomaljski učitelj Jožef Juvan, ki je leto poprej postal tudi član Učiteljskega društva na Kranjskem.[42] Poleg njega so bili ustanovni člani še: Anton Jeršinovič in Janez Schiller iz Črnomlja, Miklavž Stanonik iz Starega trga, Luka Kožuh iz Podzemlja, Matevž Germ iz Adlešičev, Pavel Borštnik iz Preloke in Jožef Kavšek iz Vinice ter Janez Kolbezen, posestnik iz Črnomlja, in celo grof Chorinsky, ki pa je kmalu odšel za okrajnega glavarja v Krško, vendar je ob slovesu belokranjskim učiteljem obljubil vso potrebno podporo.[43] Drugi podatki navajajo še učitelje: Franca Schönbruna iz Metlike, ki je iz svoje knjižnice daroval knjige Mohorjeve družbe za društveno knjižnico, Franca Kavčiča iz Dragatuša, Franca Kendo iz Semiča, Franca Muhiča s Sinjega Vrha in Franca Zajca s Planine.[44] Prvemu predsedniku Juvanu je sledil Janez Rupnik, učitelj v Črnomlju in »*najmarkantnejša osebnost one dobe*«, za njim Franc Šetina iz Črnomlja, nato France Lovšin iz Vinice, Rihard Megušar iz Podzemlja, Konrad Barle iz Metlike, Albin Razpotnik iz Semiča, Just Martelanc iz Črnomlja in Matko Ljubič iz Podzemlja.[45]

Na prvi seji Belokranjskega učiteljskega društva so izrazili željo, da bi na drugem zborovanju društva govorili o »*kaki znanstveni reči*«, predvsem pa tudi o kmetijstvu.[46] Društvo je začelo z aktivnim delom in med drugim za četrti zbor prvega društvenega leta pripravljalo naslednje teme: »*1) Dom in šola naj otroke vadi samodelavnosti 2) Kako naj učitelj učence napeljuje, da bodo reči v naravi prav in nakorist ogledovali in premišljevali 3) Kako bi šolstvu in učiteljstvu koristilo, ako bi se učitelji večkrat obiskovali in k šolskim spraševanjem hodili.*«[47]

Seznam novoizvoljenega odbora Belokranjskega učiteljskega društva leta 1912 (SŠM, arhiv, Zaveza slovenskih učiteljskih društev, fasc. 30, Novoizvoljeni odbori, 1912, št. 5).

41 Iz Černomlja, *UT*, 1870, str. 28–31.
42 Učiteljsko društvo na Kranjskem, *UT*, 1869, str. 32.
43 *UT*, 1870, str. 129–130.
44 70 let učiteljskega društva v Beli krajini, *Slovenski narod*, 1940, št. 68, str. 8 in *UT*, 1870, str. 129–130.
45 Iz zgodovine učiteljskih društev, *UT*, 1939, str. 7; 70 let učiteljskega društva v Beli krajini, *Slovenski narod*, 1940, št. 68, str. 8.
46 *UT*, 1870, str. 129–130.
47 *UT*, 1870, št. 15, str. 243–244.

Na društvenih in drugih strokovnih učiteljskih konferencah so belokranjski učitelji razpravljali o različnih vprašanjih, tako leta 1879 tudi o pomembnem vprašanju, *»kako naj dela učitelj zunaj šole na korist državi in ljudstvu?«*[48] Zanimiva je naloga, ki so si jo zadali v letu 1893 – razprava *»o prihodu, bivanji in odhodu Francozov v belokrajini kot donesek k domači zgodovini«*. Učitelji in učiteljice naj bi povprašali stare ljudi, če še kaj hranijo iz francoskih časov, zapisali naj bi anekdote in pripovedke.[49] V letu 1896, ko je društvu predsedoval France Šetina, so imeli v programu zborovanja temo *»Učiteljstvo in narodno gospodarstvo«*. Na istem zborovanju so prenovili tudi društvena pravila, z namenom, da bi društvo boljše in lažje delovalo.[50] Naslednje leto je bil redni letni občni zbor društva v Metliki dne 8. julija 1897, kjer je imel med drugim učitelj Gregorač *»referat o kolegialnosti med učiteljstvom«*, govorili pa so tudi o odkritju spominske plošče Ivanu Tomšiču.[51] V letu 1900 je na zborovanju v Črnomlju učitelj Schiller govoril o načrtih za prihodnje delovanje društva, učiteljica Pezdirčeva je predstavila referat *»Kako si pridobi učitelj ljubezen in spoštovanje otrok«*, pogovarjali so se o spomenikih umrlih tovarišev in o drugih temah.[52] Navadno so se po uradnem delu člani društva zadržali tudi na skupnem obedu, kjer so se sprostili, da je *»le prekmalu v veseli družbi potekel čas«*.[53] Belokranjsko učiteljsko društvo je po začetnem zagonu doživljalo tudi obdobja manj aktivnega delovanja, tako so leta 1899 zapisali, da že dve leti ni zborovalo.[54] Menjavalo se je vodstvo in člani odbora. Leta 1912 je bil izvoljen naslednji odbor Belokranjskega učiteljskega društva: predsednik Valentin Burnik, nadučitelj v Metliki, Franc Šetina, nadučitelj v Črnomlju, Matija Bartel, nadučitelj v Semiču, Leopold Morela, učitelj v Metliki, ki je bil izvoljen za blagajnika, in Amalija Vardjan, učiteljica v Metliki, tajnica društva in namestnica predsednika.[55]

Delo učiteljstva v Beli krajini je bilo tako v Belokranjskem učiteljskem društvu in tudi izven njega zelo aktivno na različnih področjih. Ustanavljali so narodne čitalnice, hranilnice in posojilnice, sodelovali pri gasilskih in narodnoobrambnih društvih ter se posebej posvečali napredku kmetijstva v Beli krajini.

48 *UT*, 1879, št. 16, str. 255.
49 *UT*, 1893, št. 13, str. 155–156.
50 *UT*, 1896, št. 10, str. 200.
51 *UT*, 1897, št. 13, str. 218.
52 *UT*, 1900, št. 27, str. 243.
53 *Popotnik*, 1892, str. 237–238.
54 Prav tam.
55 SŠM, arhivska zbirka, fasc. 30, Zaveza slovenskih učiteljskih društev, Novoizvoljeni odbori, 1912.

»Odlikoval se je s posebno vnemo«. O nekaterih posameznikih, učiteljih in učiteljicah, ki so pomembneje vplivali na razvoj Bele krajine

O vsakem učitelju ali učiteljici bi lahko rekli, da je s svojim delom in svojo osebnostjo pustil določeno sled pri posameznih učencih, ki jih je poučeval oziroma poučevala. Zato je težko izpostaviti posamezne učitelje, ne da bi pri tem tvegali, da lahko tega ali drugega po krivici izpustimo, bodisi zaradi pomanjkanja dokumentov ali zaradi skromnosti posameznega učitelja (učiteljice), ki v obdobju svojega aktivnega delovanja na zunaj ni posebej izstopal, lahko pa je kljub temu opravil mnogo pomembnih, četudi drobnih stvari. Vendarle bomo omenili nekaj vidnejših učiteljev in učiteljic ter drugih osebnosti, povezanih s šolstvom, ki so v obdobju od začetka šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne s svojim delom in osebnostjo pomembno vplivali na razvoj šolstva, kulturnega življenja in gospodarstva v Beli krajini. V pričujočem prispevku ne gre za sistematičen pregled delovanja pomembnih šolnikov, učiteljev in učiteljic, ki so v Beli krajini delovali pred prvo svetovno vojno, pač pa za izbor nekaterih podatkov, ki smo jih pridobili ob pregledovanju različnega arhivskega in tiskanega gradiva. Članek naj velja kot spodbuda za pripravo podrobnejše biografije učiteljstva, ki je delovalo na območju Bele krajine.

Za učitelje, ki jih je predvsem v začetnem delovanju šolstva službena namestitev zanesla v Belo krajino, praviloma velja, da niso bili domačini, torej je bil ta del kranjske dežele nekaterim popolnoma tuj, prav tako narečje ter šege in navade domačinov. Posamezniki so tu ostali vse življenje, drugi so iz teh krajev kmalu odšli.

Za napredek šolstva niso bili pomembni le učitelji, pač pa tudi možje iz upravnih služb in položajev, mnogi duhovniki ter nekateri premožnejši posamezniki.

Nekaj več podatkov je doslej zbranih in objavljenih predvsem o nekaterih učiteljih, ki so učili v Črnomlju.[56] Za šoli v Črnomlju in Metliki so na voljo tudi tiskana letna poročila, s pomočjo katerih lahko spoznavamo aktivnost nekaterih učiteljev, predvsem na strokovno-pedagoškem področju. Letna poročila šol prinašajo vrsto pomembnih podatkov o organizaciji pouka, o šolskih predmetih, o jeziku poučevanja, sledimo seznamom učiteljev in učencev, statističnim podatkom in pomembnim dogodkom posameznega šolskega leta, v uvodih neka-

56 Na primer: prispevki o Antonu Jeršinoviču, Pepci Primožič, tudi o Francu Šetini, Rudolfu Schillerju idr. Največ prispevkov je objavil Janez Kramarič (večinoma revija Rast), glej tudi Balkovec Debevec, *V Črnomlju od nekdaj bili so veseli ...*

Naslovnica letnega sporočila »očitne glavne šole v Črnomlji 1866« z žigom šole (LP, 1866).

terih letnih poročil pa so objavljene tudi zanimive strokovne in pedagoške razprave učiteljev. Črnomaljska glavna šola je letna poročila začela izdajati leta 1860, metliška šola pa sredi osemdesetih let 19. stoletja.[57] V uvodih letnih poročil črnomaljske šole so bile večkrat objavljene tudi pedagoške in strokovne razprave, metliška letna poročila nimajo takih razprav. V svojem obdobju so razprave pomenile širjenje naprednih idej in misli tako na pedagoškem kot širšem kulturno-gospodarskem področju, z današnjega vidika pa ponujajo dragocen pogled; na eni strani v takratno pedagogiko, na drugi pa v splošne razmere, življenje in delo ljudi. Nekaj razprav, ki so jih napisali upravitelji in učitelji črnomaljske glavne šole, je bilo objavljenih tudi v Učiteljskem tovarišu, takratnem pomembnem pedagoškem časopisu, kar dokazuje, da so bile tako pedagoško in strokovno utemeljene, da so bile primer ali vzor strokovno–pedagoških razprav, ki so jih prebirali mnogi učitelji in sodelavci šolstva na Kranjskem in tudi širše.

Med učitelji, ki so delovali v začetku šestdesetih let 19. stoletja, velja omeniti Jožefa Eržena, ki je bil prestavljen v Črnomelj leta 1861, prej je učil v Podsteni na Hrvaškem.[58] Bil je dejaven učitelj, saj je bilo tudi v Učiteljskem tovarišu objavljenih nekaj njegovih prispevkov. Njegovo aktivno delo je prekinila smrt že v letu 1863, v šolo pa je kot *»namestovalni učitelj pokojnega g. Jož. Eržena«* prišel France Česnik.[59] V prvem letniku Učiteljskega tovariša je bila na prvih straneh desete številke objavljena Erženova razprava *Kako se koristno podučuje v takih šolah, kjer se manji in večji otroci celi dan v eni izbi podučujejo?*.[60] Naslednje leto je bila na prvih straneh trinajste številke objavljena razprava *O jezikoslovnem nauku*[61] in v dvaindvajseti številki prispevek *O nedeljski šoli*, v katerem je med drugim pojasnil, da je dolžnost mladine, *»da hodi od 6. ali 7. do dokončanega 12. leta v vsakdanjo šolo, kjer se uči za djansko življenje najpotrebnejših naukov«*, za nadgradnjo tega znanja pa skrbi *»nedeljska ali ponavljalna šola, v ktero mora hoditi vsa mladost od 12. do 15. leta«*. O tem, da je želel vsaj osnovno izobrazbo čim bolj razširjati, priča njegov predlog, da bi bilo lepo, *»če bi učitelj privabil v nedeljsko šolo tudi morda gospodarje, kterim bi se kaj podučnega ali kratkočasnega pripovedovalo«*.[62] V tiskanem letnem poročilu črnomaljske šole iz leta 1862 je v uvodu objavljena njegova pedagoška razprava *Podlaga vsakega nauka*. Razpravo je učitelj začel z naslednjim stavkom: *»Ako želiš terdno stanovanje imeti, tak ga moraš zidati na dobri podlagi (temelji); ako želiš močan zid povzdigniti, tak ga zidaj na terdi skali in ne na pesku. In ravno to tudi velja glede izrejanja in podučevanja otrok, mile mladosti naše.«*[63]

Učitelji so spodbujali različna znanja, pomembno je bilo tudi petje, za kar je imel veliko zaslug učitelj Luka Knific (roj. 1831 v Trbojah pri Smledniku – u. 1898 v Škofji Loki),[64] ki je prišel v Črnomelj leta 1859. V Učiteljskem tovarišu so leta 1862 zapisali, da se glavna šola v Črnomlju lepo razvija, posebej pa je bilo pohvaljeno tudi petje v šoli in v cerkvi. *»Človek more res ginjen biti in serce mu more od veselja igrati, če pride v okolico černomaljsko in sliši, kako otroci na paši, po zelenih travnikih in logih mile slovenske pesmi veselo prepevajo. /.../ Dasiravno pa se otroci v vseh štirih razredih v petju podučujejo, gre učitelju IV. razreda g. L. Knific-u v tej reči še posebna hvala in čast; zakaj z njegovim prizadevanjem se je pri nas v kratkem času ne le petje v šoli, temuč tudi v cerkvi veliko zlepšalo in opomoglo«*.[65]

57 Letna poročila šol, ki so jih predvsem večje šole natisnile ob koncu šolskega leta, imajo dolgo tradicijo, saj predhodnike tovrstnih poročil zasledimo že v 18. stoletju. Letna poročila so dragocen vir za raziskovalce šolske preteklosti. SŠM hrani 33 primerov letnih poročil črnomaljske šole iz obdobja med 1862 in 1907 ter 17 številk letnih poročil metliške šole med 1885 in 1902.

58 *UT*, 1861, str. 160.
59 SŠM, Povabilo k očitnimu spraševanju učencev in učenk v glavni šoli Črnomeljski, 1863.
60 *UT*, 1861, str. 157–160.
61 *UT*, 1862, str. 193–194.
62 *UT*, 1862, str. 345–346.
63 LP Črnomelj, 1862.
64 Bojc, Kratke biografije, str. 541.
65 *UT*, 1862, str. 254–255.

V želji, da bi šola in šolstvo v Črnomlju napredovala, je takratni ravnatelj Jakob Gros, sicer katehet, kaplan, ki je v šoli učil krščanski nauk ter slovenščino in sadjerejo, prispeval nekaj zanimivih strokovnih razprav. Leta 1864 je izšel njegov že omenjeni članek *Zgodovina črnomaljske šole,* objavljene podatke je povzel predvsem *»po starinskih listinah, ki se v metliški komendi nahajajo«. Zato se je zahvalil »g. Kapelle-tu, oskrbniku metliške komende in dež. poslancu, ki mi je dovolil jih prečitati in porabiti.«* V članku je predstavil, da je bila črnomaljska šola leta 1860 iz prejšnje trivialne preoblikovana v glavno šolo, njen prvi ravnatelj je bil Jernej Kosec do leta 1864, tega je nasledil avtor članka, Jakob Gros. V tem obdobju lahko sledimo tudi vsebinski širitvi pouka. Zanimiv je podatek, da se je leta 1860 na tej šoli začela *»risarija«*, leta 1864 pa so vpeljali čebelarstvo (*»bčelarstvo«)* ter sadjerejo in svilorejo. Učence je učitelj Eržen že v letu 1862 učil tudi o strupenih rastlinah, šola pa je imela tudi že sadni vrt, za kar so bili hvaležni župniku Šuteju.[66] Naslednje leto je Gros objavil razpravo *Zemljopisje v ljudskih šolah*,[67] v pedagoškem uvodu leta 1866 pa se je posvetil pomenu lepega pisanja (*Črtice o pisnji v ljudskih šolah*).[68]

V letu 1867 je bil ravnatelj šole Črnomelj Franc Vrančič, katehet, ki je učil krščanski nauk pa tudi vinorejo, svilorejo in slovenščino. Njegovo uvodno razmišljanje *Beseda staršem* je bilo namenjeno staršem učencev. Spomnil jih je, da imajo prvo in najpomembnejšo dolžnost pri vzgoji otrok, in jih nagovarjal, *»da bi skrbeli za njihov časni in večni blagor, jih kršansko izrejali, lepo učili in jih tudi skrbno v šolo pošiljali.«*[69] Da je bil to še vedno čas, ko so morali učitelji z veliko vneme dokazovati pomembnost šole, je potrdil članek ravnatelja Martina Poča z naslovom *Dva ugovora zastran šol.*[70] Spoznamo razmere, ki so vladale v vsakodnevnem podeželskem življenju, in splošni odnos do šole. Razberemo lahko, da je v tem obdobju prevladoval dokaj negativen odnos do šole, ravnatelj pa je predvsem starše želel prepričati drugače in jim pokazati pozitivno plat, ki jo ima šola v življenju otrok. V letu 1869 so se vsi, ki so prejeli letno poročilo šole, tako kolegi učitelji, učenci in predvsem starši, srečali s filozofskim razmišljanjem o sreči – *Kdo je srečen?*,[71] ki ga je napisal začasni ravnatelj šole in katehet Janez Pintbach.

Jožef Juvan (roj. 1838 na Vačah – u. 1896 v Ljubljani) je opravil pripravljalni tečaj v Gradcu in nato še izpit za 4. razred glavnih šol. Iz šole v Tržiču je leta 1865 postal 1. učitelj na glavni šoli v Črnomlju.[72] Pomemben je bil kot predsednik Belokranjskega učiteljskega društva pa tudi kot učitelj in ravnatelj. V letu 1871 je kot ravnatelj šole napisal uvod v letno poročilo, ki je bilo sestavljeno iz dveh delov. V prvem z naslovom *Bela Krajna nekdaj in sedaj* je podal vrsto zanimivih podatkov iz zgodovine Bele krajine in tudi iz sodobnega življenja, drugi del z naslovom *Besedica staršem* pa je bil v letih, ko je nova šolska zakonodaja od leta 1869 naprej v šole prinesla vrsto sprememb, ponovno namenjen poudarjanju pomena izobrazbe: *»Vse se mora tedaj izobraževati, vse napredovati od najvišjega gospoda do najnižjega kmeta, vsak se mora učiti v svojem stanu živeti, kajti vsak stan je težaven, nikomur ni na cveticah postljano.«*[73]

Zgodovini Bele krajine se je med črnomaljskimi učitelji najbolj poglobljeno posvečal katehet Leopold Podlogar (roj. 1878 v Podlogu pri Velikih Laščah – u. 1925 na Gozdu pri Kamniku). V Črnomlju je kot duhovnik služboval med letoma 1878 in 1925; Podlogar je avtor več zgodovinskih prispevkov iz Bele krajine in Kronike mesta Črnomelj. V letnem poročilu šole je leta 1906/07 objavil članek *Kratka zgodovina ljudske šole v Črnomlju.*[74] Kot je uvodoma zapisal, se mu je zdelo primerno, da ljudje spoznajo, kako se je razvijalo šolstvo v Črnomlju in koliko truda je bilo vloženega v njegov napredek.

Prav posebno mesto med črnomaljskimi učitelji pripada učitelju Antonu Jeršinoviču[75] (roj. 1845 v Prečni pri Novem mestu – umrl 1911 v Črnomlju). Kot mlad, 17-letni učitelj, je takoj po maturi, ki jo je opravil na učiteljski pripravnici v Ljubljani, leta 1862 prišel na prvo delovno mesto v Črnomelj in na tej šoli ostal do upokojitve, dobrih 40 let. Naprej se je še dodatno izobraževal, leta 1868 je obiskoval šesttedenski kmetijsko-gospodarski tečaj na Dunaju, nato še v Mariboru. Kasneje je postal nadučitelj, nato okrajni šolski nadzornik, 1895 pa se je njegovo nadzorniško področje razširilo na novomeški, kočevski in črnomaljski okraj.

Cesar Franc Jožef je leta 1893 nadučitelju in okrajnemu šolskemu nadzorniku Antonu Jeršinoviču za izjemno delo na pedagoškem in širšem družbenem področju podelil *zlati križec za zasluge*, postal je tudi častni občan več belokranjskih občin.

66 LP Črnomelj, 1864.
67 *UT*, 1865, str. 246–248, 253–254.
68 LP Črnomelj, 1866.
69 LP Črnomelj, 1867.
70 LP Črnomelj, 1868, spis je bil objavljen tudi v *UT*, 1868, št. 18.
71 LP Črnomelj, 1869.
72 Bojc, Kratke biografije, str. 529.
73 LP Črnomelj 1871.
74 LP Črnomelj, 1906/07.
75 O njem in njegovem delu je bilo objavljenih že nekaj zapisov, npr. Janez Kramarič, Črnomaljska učitelja in prosvetitelja, *Rast*, 2004, str. 331–337.

Okrajna učiteljska skupščina v Črnomlju med letoma 1905 in 1910. Sedijo od leve: 3. Franc Lovšin, 5. nadzornik Josip Turk, 6. okrajni glavar Franc Orehek, bivši šolski nadzornik Anton Jeršinovič, 8. Franc Šetina, 9. Matija Bartl, 10. Valentin Burnik (SŠM, razstavna zbirka, inv. št. 967).

Najpomembnejša je njegova skrb za razvoj šolstva, kar je lepo razložil tudi staršem v uvodu letnega poročila šole leta 1871 v sestavku, ki ga je naslovil *Predragi starši!*.[76] Ob pedagoškem delu učitelja Antona Jeršinoviča je pomembna njegova vloga pri ustanovitvi in delovanju okrajnega učiteljskega društva, pri razvoju šolstva in gradnji šolskih stavb v Beli krajini. Močno se je zavzemal za gospodarski napredek zaostale Bele krajine. Leta 1885 je ustanovil posojilnico v Črnomlju, poleg šolske zgradbe je imel tudi velike zasluge za izgradnjo lepe stavbe posojilnice. Aktivna je bila njegova vloga pri gasilskem društvu, čitalnici, mestni godbi in pri drugih društvih. Kot tajnik cestnega odbora se je trudil za prometno povezanost Bele krajine, aktivno je deloval v mestnem odboru. Pri svojem vnetem delu ni dovolil, da bi ga omejevala bolezen. Resnično je oral ledino na različnih področjih in se močno zavzemal za gospodarski napredek zaostale Bele krajine. V Črnomlju si je z domačinko Ano Benčič ustvaril tudi družino, imela sta tri sinove (med njimi je bil sin Anton ugleden gimnazijski profesor) in dve hčeri.[77]

Šolska stavba v Črnomlju, zgrajena leta 1890 (SŠM, fototeka).

76 LP Črnomelj, 1872.
77 *UT* 1911, št. 13; SŠM, biografije učiteljev; Kramarič, Črnomaljska učitelja, str. 331–337.

Na črnomaljsko šolo je v januarju 1875 prišel 22-letni učitelj Franc Šetina (roj. 1853 v Mokronogu – u. 1916 v Črnomlju). Obiskoval je gimnazijo v Novem mestu in učiteljišče v Ljubljani, kjer je leta 1874 maturiral, leta 1878 pa opravil usposobljenostni izpit. Leta 1895, ko se je razširilo področje delovanja nadzornika Jeršinoviča, je Franc Šetina prevzel vodstvo črnomaljske šole in leta 1903 postal nadučitelj. Tudi njegovo prizadevno delo so opazili v širši javnosti, zato je bil odlikovan z zlatim križcem za zasluge.

Franc Šetina je po prihodu na glavno šolo v Črnomlju hitro začel sodelovati z nadučiteljem Jeršinovičem. Tako sta skupaj razvijala osnovno in obrtno šolstvo in začela izobraževati odrasle. Jeršinovič je z učiteljem Janezom Hočevarjem leta 1874 ustanovil *Napredovalno šolo za odraslo ljudstvo*, v kateri je takoj po prihodu aktivno sodeloval tudi Šetina. Ob tem sta pospeševala kmetijstvo in druga področja gospodarstva ter aktivno sodelovala v društveni dejavnosti. Med drugim sta si prizadevala za razvoj sadjarstva. Tako sta *»potovala iz kraja v kraj po Beli krajini«*, seznanjala kmete z novimi metodami obdelovanja v kmetijstvu in praktično prikazovala novosti v vinogradništvu in sadjarstvu. Zelo pomembno delo pri izobraževanju šolske mladine in odraslega prebivalstva je Franc Šetina opravljal v šolskem vrtu. Šetina je napisal največ strokovnih uvodov v letna poročila šole: o domači vzgoji, sadjarstvu, živinoreji, vinarstvu, začetkih izseljevanja Belokranjcev v Ameriko.[78] Aktivno je deloval v različnih društvih, pri razvoju rudnika v Kanižarici, pri izgradnji belokranjske železniške proge. Veliki dan, za katerega so se tako dolgo trudili, so belokranjski učitelji s šolsko mladino dočakali 25. maja 1914, ko je v Belo krajino pripeljal prvi vlak. Šetina je bil več kot trideset let član okrajnega šolskega sveta, sicer pa si je pridobil tudi sloves izvrstnega govornika in predavatelja, v Učiteljskem tovarišu je objavljal prispevke o delovanju učiteljstva, v mlajših letih pa je pisal mladinske pesmi in pripovedne spise.

V Črnomlju se je poročil s trgovčevo hčerko Jožefo Spreitzer. Med drugim je ženo pritegnil k ustanovitvi in delovanju šolske kuhinje.[79]

Uspešen je bil učitelj Rudolf Schiller (roj. 1876 v Semiču – u. 1922 v Črnomlju), ki je na črnomaljsko šolo prišel leta 1895, takoj po maturi, v letu 1917 postal voditelj črnomaljske šole in bil naslednje leto imenovan za nadučitelja. Bil je ustanovitelj in prvi ravnatelj obrtne šole v Črnomlju (1910) in zato pomemben tudi pri razvoju poklicnega in strokovnega izobraževanja v Črnomlju. Vse tri Schillerjeve hčerke so postale učiteljice.[80]

Med učiteljicami je z delovanjem v društveni dejavnosti izstopala Josipina (Pepca) Primožič (roj. 1882 v Bistri – u. 1941 v Črnomlju). Maturirala je leta 1902, leta 1904 je opravila usposobljenostni izpit in v tem letu tudi nastopila službo v črnomaljski šoli, tu prizadevno učila 35 let, za svoje delo pa prejela tudi različne pohvale. Aktivno je sodelovala pri gledališki dejavnosti, v glasbeni dejavnosti, pri poučevanju tamburaškega in pevskega zbora, predvsem pa so bili pomembni gospodinjski tečaji, za katere se je med drugim izobraževala na Dunaju v šolskem letu 1912/13.[81]

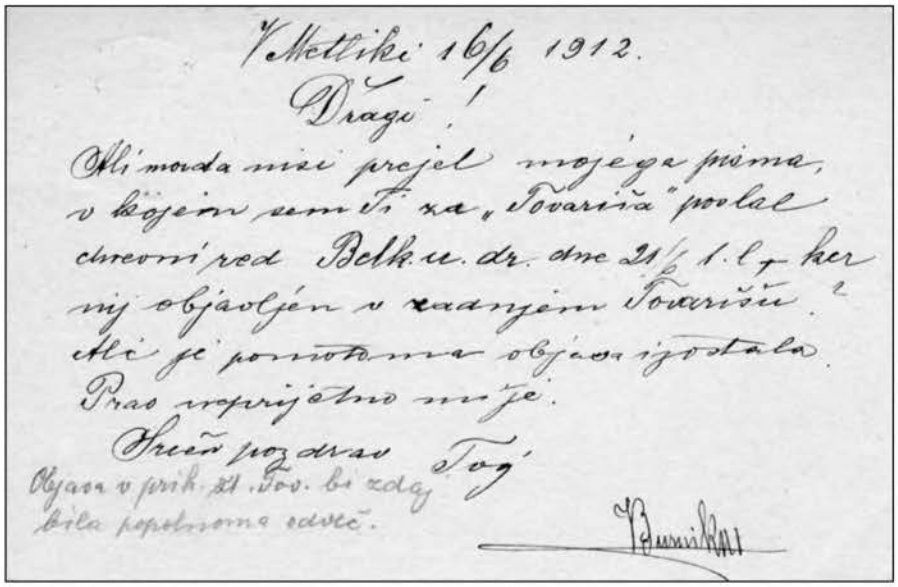
V Metliki je začetno obdobje šolstva pomembno zaznamoval učitelj Venceslav Šturm, saj je bil vanj vpet kar 42 let (od 1854 do 1883 oziroma do 1896). Skupaj s Schönbrunnom sta leta 1890 prevzela poučevanje na obrtno-nadaljevalni šoli.[82] Šturm je aktivno deloval tudi v društveni dejavnosti, že leta 1859 je postal kapelnik mestne pihalne godbe. Aktiven je bil v delovanju narodne čitalnice, s tem pa je povezana tudi zanimiva prigoda, zaradi katere je moral Vincenc Šturm s prijatelji plačati kazen. Zaradi prepevanja podoknice tajniku narodne čitalnice jih je kaznoval župan Hess, nasprotnik čitalništva.[83]

Zelo plodno je deloval tudi učitelj Franc Schönbrunn (1825–1906), ki je bil ob učiteljskem poklicu tudi vsestransko delaven, saj se je ukvarjal s slikarstvom in podobarstvom (nekaj njegovih del najdemo v nekaterih belokranjskih cerkvah) ter s homeopatijo, aktiven pa je bil tudi v raznih društvih.[84] Schönbrunn sodi med ustanovne člane prvega gasilskega društva na Slovenskem, ustanovljenega leta 1869 v Metliki.[85]

Pomembno vlogo pri razvoju metliške šole in življenja v kraju je imel vodja šole Andrej Šest in njegov naslednik Valentin Burnik, ki je bil pred prvo svetovno vojno tudi predsednik Belokranjskega učiteljskega društva. Engelbert Gangl je bil pomemben pedagoški delavec, urednik (leta 1900 je začel izdajati mladinski list Zvonček), sokolski organizator in deželni poslanec. Močno se je zavzemal za napredek šolstva v rojstnem kraju.[86]

Aktivno sta se v življenje kraja vključevala tudi učitelja Leopold Morela in Konrad Barle. Oba sta bila tudi člana Godbenega kluba, ki ga je v Metliki leta 1907 ustanovil učitelj in trgovec Milan Guštin. Morela je bil tudi tajnik leta 1907 ustanovljenega društva Belokranjski Sokol. Konrad Barle, takrat posestnik in šolski nadzornik, je bil leta 1913 med organizatorji metliškega lovskega društva.[87]

78 LP Črnomelj, 1875, 1884, 1885 in 1907.
79 J. Kramarič, Črnomaljska učitelja, str. 333, 337; Balkovec Debevec, *V Črnomlju*, str. 249–252.
80 Prav tam, str. 252.
81 Prav tam, str. 252–253.
82 Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini, str. 98–99.
83 Rus, Kronika mesta Metlike, I., 1999, str. 77, 88.
84 Dular, Pomembni Belokranjci, str. 22.
85 Dular, Metliški gasilci, str. 12–13.
86 Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini, str. 99, Dular, Pomembni Belokranjci, str. 15.
87 Rus, Kronika, str. 121, 123, 144.

V Metliki 16/6 1912.

Dragi!

Ali morda nisi prejel mojega pisma, v kojem sem ti za „Tovariša" poslal cirevni red Belk. u. dr. dne 21/5 l. l. ker mi objavljen v zadnjem Tovarišu? Ako je pomotoma objava izostala. Prav neprijetno mi je.

Srčen pozdrav Tvoj

Objava v prih. št. Tov. bi zdaj bila popolnoma odveč.

V. Burnik

Dopisnica Valentina Burnika, predsednika Belokranjskega učiteljskega društva predsedniku Zaveze učiteljskih društev Luku Jelencu, leta 1912 (SŠM, arhiv, Zaveza slovenskih učiteljskih društev, fasc. 30, Ad acta – Razno, 39 Dopisnice).

Šolska stavba v Podzemlju iz leta 1889 (SŠM, fototeka).

V povzetku zgodovine šole Dobliče so o zaslugah za napredek šolstva zapisali: »*Največ zasluge za povzdigo in razvoj šole so imeli nadzorniki, učiteljstvo, veroučitelji in krajevni šolski odborniki. Tudi občani so rade volje pripomogli k vsestranskemu razvoju šole.*« Med učitelji so se v Dobličah še posebej spomnili prvega učitelja Janka Lokarja, ki je v kraju učil do leta 1909.[88]

Pomen dela krajevnih šolskih odbornikov so izpostavili tudi v Podzemlju: »*Najzaslužnejši predsedniki tukajšnjega krajevnega šolskega odbora so bili: Fužinski vodja iz Gradaca g. Anton Homatsch, ki je vršil to funkcijo in je umrl 1881, njegov naslednik je bil nadučitelj Janez Barle in nadučitelj Rihard Megušar.*« O delu učiteljev pa so zapisali naslednje pohvalne besede: »*Učiteljstvo je hodilo vedno z vnemo na izvenšolsko delo, stavilo svoje moči na razpolago narodu v*

88 SŠM, mapa šole Dobliče.

njegov procvit in podvig, za kar mu je bilo ljudstvo hvaležno. To je pokazala proslava 70 letnice obstoja tukajšnje šole.«[89] Janez (Ivan) Barle (roj. 1841 v Gornjih Pirničah pri Smledniku – u. 1930 v Kandiji pri Novem mestu) je učil na šoli v Podzemlju najprej med 1862 in 1866, nato od 1872 do 1893, ko je bil premeščen za nadučitelja v Šmihel pri Novem mestu. Imel je velike zasluge za razvoj sadjarstva. Za zasluge na področju sadjarstva ga je kmetijska družba odlikovala s častno svetinjo, občina Podzemelj ga je imenovala za svojega častnega občana. Luka Kožuh je v Podzemlju učil od 1866 do 1872 in je od deželnega šolskega sveta dobil pohvalo in priznanje za vestno in dobro poučevanje.[90]

Tudi v Dragatušu so se zavedali, da so učitelji *»zastavili vse svoje moči procvitu šole in vzgoji naroda. Med vsemi šolniki so ostali ljudstvu posebno v spominu Kavčič Franjo, Bitenc Tomaž in Podržaj Ferdinand.«* V Dragatušu so posebej omenili še nadučitelja Mihaela Kosca, *»ki ga hrani narod v dobrem spominu vsled njegovih zaslug za sadjarstvo in za šolski vrt.«* Kosec je bil tu nadučitelj od leta 1900 do 1911.[91]

V Semiču so posebej izpostavili učitelja oziroma nadučitelja Matija Bartla, za katerega je šolski upravitelj Razpotnik leta 1939 zapisal, da *»si je stekel velike zasluge na prosvetnem in gospodarskem polju v občini, pri tem pa ga je podpiral takratni semiški dekan Anton Aleš«.*[92] Matija Bartl je semiško šolo vodil 36 let, od leta 1886 naprej. Znan je bil kot zelo vesten in požrtvovalen učitelj. Predan je bil tudi delu na kulturnem področju. Njegovo 25-letnico vsestranskega delovanja so leta 1911 Semičani posebej počastili.[93]

V izvlečku iz zgodovine šole v Starem trgu je takratna upraviteljica Pavla Bartol zapisala: *»Izmed mož, ki so delovali na šoli, gre posebna hvala Petru Režeku, ki se je trudil dolgih 30 let kot župnik, predsednik okrajnega šolskega odbora in okrajni šolski nadzornik. Deloval je od leta 1875–1906. /... / Užival je velik ugled, ne le pri mladini, spoštovanje in ljubezen mu je izkazovala tudi širša javnost.«* Za zasluge je bil odlikovan z zlatim križcem.[94] Med dobrotniki šole je pomemben tudi njen učenec dr. Jurij Štrbenc, ki je oskrbel šolsko knjižnico s knjigami za mladino in učitelje.[95]

Učitelj Franc Kenda je v Beli krajini najprej učil v Semiču, nato pa na Suhorju pri Metliki. Rojen je bil leta 1839 v Idriji, tam obiskoval pripravljalnico za učitelje (1854–56), najprej je kot šolski pomočnik učil v Mengšu, kjer se je že uveljavljal tudi kot sadjar, po prihodu v Semič pa je s tem delom še nadaljeval in dobil za pridno gojenje sadjarstva leta 1874 od kmetijske družbe tudi odlikovanje. Ni pojasnjen podatek, zakaj je bil istega leta odslovljen iz službe. Od leta 1880 naprej je učil na Suhorju pri Metliki in bil poleg sadjarstva poznan tudi kot dober organist.[96] V petindvajsetih letih službovanja na Suhorju (od 1880 do 1905) je pustil v kraju poseben pečat, kar je leta 1939 zapisala v poročilu šole takratna upraviteljica Julija Semolič. *»Bil je vesten učitelj, organist in pevovodja in bil pri občanih zelo priljubljen. Še danes govore o njem. Na njegovo mesto je prišel Ivan Perko, leta 1909 pa je prevzel vodstvo šole g. Karel Pikl. Bil je dober učitelj in še boljši vrtnar. Imel je lepo drevesnico in najkrasnejše cvetlice. Bil je neupogljiv značaj.«*[97]

Z razvojem šole so bili zadovoljni tudi v Adlešičih, saj so zapisali: *»Šola se je lepo razvijala v veselje učiteljstva in v prid učencev. Posebna zahvala za to gre pok. graščaku Petru Rauchu, ki je stal ob vsaki priliki učiteljstvu ob strani in se ni ustrašil niti materijalnih izdatkov. Vnet pristaš šole je bil tudi župnik Ivan Šašelj.«* Med učitelji je bil najbolj priljubljen Matevž Germ (služboval 1866–1888). *»Odlikoval se je s posebno vnemo za povzdig sadjarstva, za kar je bil večkrat pohvaljen in tudi obdarovan z denarnimi prispevki«.* Poleg poučevanja je prevzel posle občinskega tajnika in razdelitev pošte, ki je dvakrat tedensko prišla iz Črnomlja. *»Na šoli je delovalo še mnogo šolnikov, ki so vsi nadaljevali započeto delo za povzdig sadjarstva.«*[98]

V Preloki so prvemu učitelju Pavlu Borštniku, ki je tu poučeval dvanajst let, od odprtja šole 1866 do leta 1878 sledili drugi, med njimi je v šolskem letu 1901/02 svoje prvo učiteljsko mesto nastopil Ivan Štrukelj-Hribski, kasneje banovinski šolski nadzornik. V spominih na svoje prvo učiteljsko mesto v Preloki je v Slovenskem učitelju podal zelo zanimive opise o razmerah in navadah v kraju, o stikih z drugimi učitelji ter o svojih prvih učiteljskih izkušnjah sploh. Med drugim je Štrukelj zabeležil, kako se je šel predstavit k takratnemu šolskemu nadzorniku Jeršinovcu v Črnomelj. *»Ugleden mož je bil to; ustanovitelj in voditelj okrajne posojilnice. Spisal mi je dekret in zaprisegel me je.«* Občasno so se bližnji učitelji obiskovali, tako je šel v Adlešiče k učitelju Strehovcu, o katerem *»je šel glas, da je poseben strokovnjak v preračunavanju, koliko kubičnih metrov lesa je kakem gozdu«.* Najbližje mu je bil sosednji hrvaški kolega v Prilišču, s katerim sta se tudi večkrat obiskovala, prav tako ljub mu je bil tudi viniški učitelj Joško Bergant, čeprav je bil njemu *»politično nas-*

89 SŠM, mapa šole Podzemelj.
90 Bojc, Kratke biografije, str. 130; Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini, str. 113.
91 SŠM, mapa šole Dragatuš.
92 SŠM, mapa šole Semič.
93 Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini, str. 102.
94 SŠM, mapa šole Stari trg.
95 Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini, str. 107.
96 Bojc, Kratke biografije, str. 538; S. Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini, str. 101.
97 SŠM, mapa šole Suhor.
98 SŠM, mapa šole Adlešiči; Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini, str. 104.

Šolska stavba v Semiču, zgrajena leta 1838 (SŠM, fototeka).

Naslovna stran zlate knjige šole v Adlešičih od leta 1867 do 1927 (SŠM, razstavna zbirka, inv. št. 1496).

protno usmerjen, vendar dobrohotno kolegialen«, nadučitelj Lovšin se mu je sicer zaradi nekega političnega nesporazuma sprva nekoliko zameril, a je kasneje na to zamero pozabil, še posebej zato, ker je imel Lovšin *»za izobrazbo belokranjskega ljudstva nesporno dokaj zaslug«*. Štrukelj je uspešno prestal tudi prvo nadzorovanje šolskega nadzornika, pri tem pa so mu pomagali otroci, saj se mu je zdelo, da so otroci čutili z njim, *»napeli so vse sile in prav dobro odgovarjali«*. Ob slovesu iz Preloke mu je bilo težko pri srcu, še posebej zato, *»ko je mladina tako jokala«*.[99]

Učitelj Jurij Muhič je prišel v Sinji Vrh iz Starega trga in tu poučeval 18 let, od 1860 do 1878. Uveljavil se je predvsem kot odličen sadjar. Ko je leta 1865 požar uničil skoraj vse naselje, je učitelj Muhič pogorelcem pomagal tako, da je vsem nasadil sadno drevje. Za skrbno delo na področju sadjarstva ga je Kranjska kmetijska družba leta 1870 odlikovala s srebrno medaljo, šola pa je dobila 60 goldinarjev za nakup zemljišča za šolsko drevesnico. Siromašnim šolskim otrokom je sam priskrbel šolske potrebščine. Za marljivost in uspešnost je leta 1871 prejel pohvalo in priznanje od deželnega šolskega sveta.[100]

Bernard Tomšič je prišel v Vinico za učitelja leta 1836. Vneto se je lotil prosvetiteljskega dela, sodeloval pa tudi kot pisec različnih člankov v tedanjih nemških in slovenskih časopisih, kjer je med drugim ohranil zanimive zapise o ljudskih običajih v Vinici. Poročil se je z vdovo predhodnega učitelja Cvara, imela sta sinova Ivana in Ljudevita, ki sta postala učitelja, pisca in urednika. Ivan, učitelj v Tržiču in Ljubljani, je bil pisec, prevajalec in urednik. Leta 1871 je osnoval mladinski list Vrtec in ga urejal 23 let. Drugi sin Ljudevit je bil učitelj v Karlovcu in v Zagrebu in je bil med drugim urednik mladinskega

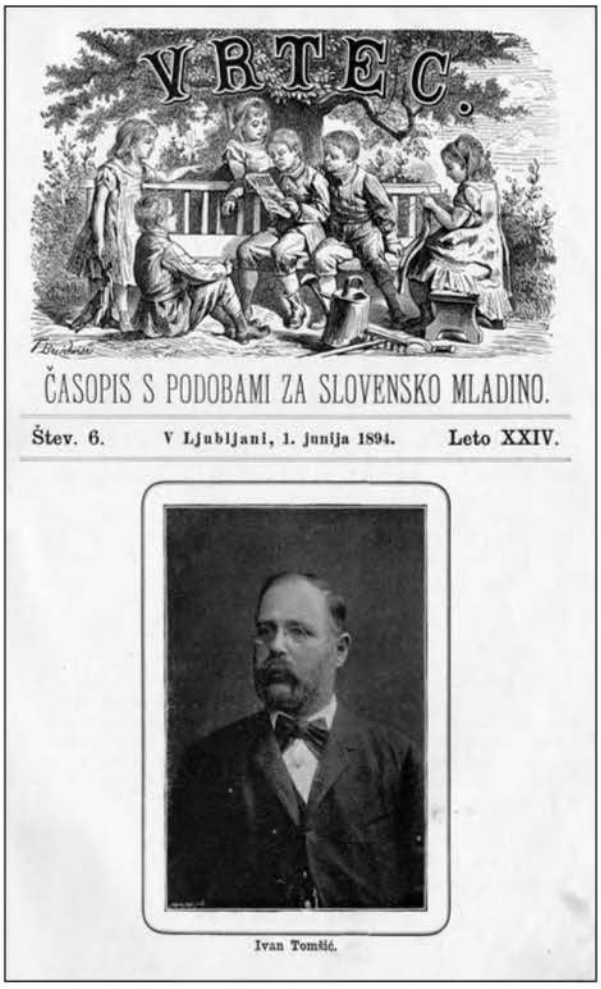
99 Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini, str. 114; SŠM, mapa šole Preloka, *Slovenski učitelj*, 1931, str. 55, 56, 95, 132, 133.

100 Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini, str. 117.

Učitelj Ivan Štrukelj-Hribski, pozneje ravnatelj in šolski nadzornik, je svojo aktivno pedagoško pot začel na šoli v Preloki (Slovenski učitelj, 1930, str. 151).

lista Bršljan. Na pomembno delo obeh bratov spominjata spominski plošči, ki sta zdaj vzidani v avli viniške šole.[101] V pedagoškem delu v Vinici je bil prizadeven tudi učitelj Jožef Kavšek (roj. 1822 na Rdečem Kalu pri Šentvidu pri Stični – umrl za jetiko 1883 v Vinici), ki je leta 1853 dobil spričevalo za šolskega pomočnika, učil najprej v Ribnici, nato v Vinici.[102] Izredno delaven vodja viniške šole od leta 1889 je bil Franjo Lovšin (1863–1931), ki je ob svojem enainštiridesetletnem učiteljskem delu v Vinici močno zaznamoval tudi društveno, kulturno, gospodarsko in politično življenje. Ustanovil je čitalnico, gasilsko društvo, hranilnico, telovadno društvo Sokol, pričel prenavljati vinograde, sodeloval pri pogozditvi. Pod psevdonimom Tihozor je objavljal pesmi, pisal je tudi pedagoške članke in podlistke. Domačini so se v mnogih zadevah obračali k njemu po nasvet.[103] Učiteljica Leopoldina (Poldka) Bavdkova je bila nad ljudsko dediščino v Vinici očarana že ob prihodu v kraj: *»Leta 1902, ko sem preživela prvi večer na Vinici, je kresovalo sedem ali pa še več skupin kresnic po viniškem okolišu. Vso noč so se vrstile kakor*

Ivan Tomšič, sin viniškega učitelja Bernarda Tomšiča, je bil med drugim urednik Vrtca, časopisa s podobami za slovensko mladino, od leta 1871 do svoje smrti leta 1894 (Vrtec, 1894, str. 89).

roji večernih vil bele postave po štiri in štiri s svojim vodjo od hiše do hiše in vso noč so valovali po ozračju otožni akordi: 'Bog daj, Bog daj dobro leto!'«[104] Učiteljica Bavdkova je učila na viniški šoli 36 let (1901–1937), na pobudo nadučitelja Lovšina je zbirala belokranjsko narodno blago, preučevala je tehniko belokranjskega vezenja in ga vpeljala v šole.[105]

Sklep

Posamezni učitelji in učiteljice, ki so od začetka šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne delovali v šolstvu na območju Bele krajine, so v prvi vrsti jemali svoj poklic kot poslanstvo, saj so se postavili pred veliko nalogo – razširjati pomen izo-

[101] Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini, str. 107–108; SŠM, mapa šole Vinica; Dular, Pomembni Belokranjci, str. 44–45.
[102] Bojc, Kratke biografije, str. 538.
[103] Dular, Pomembni Belokranjci, str. 45; Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini, str. 108; 180 let OŠ Vinica, str. 8–9.
[104] *Slovenski narod*, 1940, št. 199, str. 6. Op.: Kaže, da je v spominu na prvo viniško noč Leopoldina Bavdek pomotoma napisala letnico 1902 namesto 1901.
[105] Pavlič, Razvoj šolstva v Beli krajini, str. 108, Dular, Pomembni Belokranjci, str. 45.

brazbe, od tiste najbolj osnovne do različnih drugih znanj, ki so izboljšala način življenja in dela ter tako prinašala boljši kulturni, družbeni in gospodarski razvoj. Od peščice učiteljev, ki so na začetku šestdesetih let 19. stoletja v nekaj šolah v Beli krajini začeli s tem delom, so bili do let pred prvo svetovno vojno, vzporedno z napredkom šolske zakonodaje, doseženi že lepi rezultati. V dvaintridesetih belokranjskih šolah se je tik pred prvo svetovno vojno trudilo že dvainpetdeset učiteljev in učiteljic. Prva svetovna vojna je ta naraščajoči tok šolskega razvoja tudi v Beli krajini nekoliko zavrla, nov razvoj pa se je nadaljeval po izboljšanju razmer, ki jih je zapustil vojni čas, od dvajsetih let 20. stoletja naprej.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SŠM – Slovenski šolski muzej
Arhivska zbirka, Zaveza slovenskih učiteljskih društev, Novoizvoljeni odbori, 1912, fasc. 30
Arhivska zbirka, biografije učiteljev
Dokumentacijska zbirka, mape šol: Adlešiči, Črnomelj, Dobliče, Dragatuš, Metlika, Podzemelj, Preloka, Semič, Sinji Vrh, Suhor, Stari trg, Vinica

TISKANI VIRI

SŠM – Slovenski šolski muzej, arhivska zbirka, Detail-Conscription der Volksschulen in Jahre 1865, Wien, 1870 (fotokopija originala), fasc. 248.
SŠM – Slovenski šolski muzej, dokumentacijska zbirka
Letno sporočilo očitne poglavitne šole Črnomeljske na koncu šolskega leta 1862.
Letno sporočilo očitne glavne šole v Črnomlji 1864.
Letno sporočilo očitne glavne šole v Črnomlji 1866.
Letno sporočilo očitne glavne šole v Črnomlji 1867.
Letno sporočilo očitne glavne šole v Črnomlji 1868.
Letno sporočilo očitne glavne šole v Črnomlji 1869.
Letno sporočilo čveterorazredne ljudske šole v Črnomlji 1871.
Letno sporočilo čveterorazredne ljudske šole v Črnomlji 1872.
Letno poročilo Franc Jožefove ljudske šole v Črnomlji, 1896.
Letno poročilo Franc Jožefove ljudske šole v Črnomlji, štirirazrednice z dvema paralelkama, 1906/07.
Povabilo k očitnimu spraševanju učencev in učenk v glavni šoli Črnomeljski, 1863.

ČASOPISI

Popotnik, 1892.
Slovenski narod, 1940.
Slovenski učitelj, 1902.
Slovenski učitelj, 1931.
UT – *Učiteljski tovariš*, 1861, 1862, 1865, 1868, 1869, 1870, 1879, 1893, 1896, 1897, 1900, 1911, 1939.

LITERATURA

Balkovec Debevec, Marjetka: *V Črnomlju od nekdaj bili so veseli ..., Črnomelj v kulturnem in družabnem utripu od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne.* Črnomelj : Občina, 2008.
Bojc, Etbin: Kratke biografije naših najstarejših šolnikov. Ljubljana : Nova pot, 1970.
Ciperle, Jože in Vovko, Andrej: *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja.* Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 1988.
Dular, Andrej: *Občina Črnomelj. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja : 20. stoletje.* Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1985.
Dular, Jože: *Metliški gasilci*, Metlika : Gasilsko društvo, 1969.
Dular, Jože: *Pomembni Belokranjci*, Metlika : Belokranjsko muzejsko društvo, 1988.
Golec, Boris: Črnomelj od nastanka trške naselbine, *Črnomaljski zbornik, zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta* (ur. Janez Weiss). Črnomelj : Občina, 2008, str. 161–201.
Golec, Boris: Dolenjska mesta in trgi v srednjem veku. 15, Gradivo za historično topografijo. *Rast*, 14, 2003, št. 6 (90), str. 603–608.
Gros, Jakob: Zgodovina črnomaljske šole, *Letno sporočilo očitne glavne šole v Črnomlji.* Črnomelj, 1864.
Hojan, Tatjana: *Kaj bereta Slovenski učitelj in učenec.* Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 1999.
Imenik šolskih oblastnij, šol in učiteljev po Slovenskem, t. j. na slovenskem Štajerju, Kranjskem, sl. Korotanu, Primorskem in slov. Ogerskem. Ljubljana: Slovensko učiteljsko društvo, 1874, str. 56–57.
Kramarič, Janez: Črnomaljska učitelja in prosvetitelja. *Rast*, 15, 2004, št. 3–4 (93–94), str. 331–337.
Kramarič, Janez: Začetek šolstva v Črnomlju. *Rast*, 14, 2003, št. 1(85), str. 48–53.
Naša šola v zrcalu časa : zbornik ob 170–letnici prve šolske stavbe v Semiču (ur. Marjeta Lipar). Semič: OŠ Belokranjskega odreda, 2008.

Okoliš, Stane: *Zgodovina šolstva na Slovenskem.* Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 2009.
Pavlič, Slavica: Razvoj šolstva v Beli krajini do leta 1869. *Zbornik za historiju školstva i prosvjete*, 6, 1971, str. 81–118.
Podlogar, Leopold: Kratka zgodovina ljudske šole v Črnomlju. *Letno poročilo Franc Jožefove ljudske šole v Črnomlji, štirirazrednice z dvema paralelkama.* Črnomelj, 1906/07.
Popotnikov koledar za slovenske učitelje, 1886/87, Maribor 1887, str. 42–43.
Popotnikov koledar za slovenske učitelje, 1894/95, Maribor 1895, str. 66–68.
Ročni zapisnik z imenikom ljudskih šol in učiteljskega osebja na Kranjskem, Južnem Štajerskem in Primorskem, 1904/05, Postojna 1904, str. 23–24.
Ročni zapisnik z imenikom ljudskih šol in učiteljskega osebja na Kranjskem, Južnem Štajerskem in Primorskem, 1914/15, Ljubljana 1914, str. 57–59.
Rus, Zvonko: *Kronika mesta Metlike, I.* Metlika : Belokranjsko muzejsko društvo,1999.
Schmidt, Vlado: Osnovna šola in osnovnošolska zakonodaja pred sto leti. *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969* (ur. Vlado Schmidt, Vasilij Melik, France Ostanek). Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 1970.
Schmidt, Vlado: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. 3. del.* Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1963–1966.
Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja II. (od 1848 do 1918), katalog stalne razstave. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1999, str. 64–68.
Šuštar, Branko: Učiteljska društva in organizacije. *Enciklopedija Slovenije*, št. 14, 2000, str. 8–9.
Vončina, Drago: *Kronika šolstva med NOB v Beli krajini.* Ljubljana : Borec, 1978.
Zbornik zgodovine osnovne šole Vinica, 180 let OŠ Vinica. Vinica : Osnovna šola, 2002.

SUMMARY

»Teachers put all their strength into the development of schools and national education«. Education system and teachers in White Carniola between 1860 and 1914

Education is an integral part of broader cultural, social, political and economic trends. In White Carniola, too, the development of education was closely linked to the changes in lifestyles of people and to development in broader cultural and historical contexts. The paper provides an insight into the development of education in the period from the early 1860s to World War I. Individual teachers who worked in the education system in White Carniola regarded their profession above all as a mission when they took up the enormous task of spreading the significance of education, from the most basic level to a vast array of knowledge, to improve the way of living and working and thereby contribute to enhanced cultural, social and economic development.

In the introduction the paper summarises the data on the beginnings of education in White Carniola, from its presumed emergence in the 13th century onwards. After having overcome the initial setbacks by 1860, it was gradually put on the path of further development. Progress is shown by statistical data (the first being drawn from the Detail-Conscription der Volksschulen, 1864/65) and teachers' records concerning the developments that took place with regard to education in White Carniola. The third national Public Education Act of 1869 brought about fundamental changes to education that were reflected in the work of teachers and schools throughout the province. Progress in the teaching profession was, furthermore, facilitated by teachers' rallies and the Teachers Association of White Carniola (founded in 1870). A handful of teachers who began to work at several schools across White Carniola in the early 1860s and improved school legislation led to remarkable results in the years just prior to World War I, when thirty-two schools across White Carniola employed as many as fifty-two dedicated teachers. Their activities covered a variety of fields, from founding national reading-rooms and savings and loans banks, to taking part in fire fighters and national defence associations. Teachers also devoted considerable efforts to the advancement of agriculture in the province.

The paper presents a few notable teachers and other individuals in the field of education whose work and authority crucially contributed to the development of education, cultural life and economy in White Carniola from the early 1860s to World War I.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 314.151.3(73=163.6)"19"

Prejeto: 10. 5. 2010

Marjan Drnovšek

dr. zgod., arhivist, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: marjandr@zrc-sazu.si

Belokranjec Juro Adlešič in slovensko izseljenstvo

IZVLEČEK

Članek opisuje vlogo Belokranjca dr. Jura Adlešiča v odnosu do slovenskega izseljenstva. S publicističnimi prispevki in z govorom na slovensko-hrvatskem katoliškem shodu leta 1913 je opozarjal javnost na problematiko izseljevanja Slovencev v Združene države Amerike. Bil je pod vtisom tiste strani, ki je izseljevanje odsvetovala. Kot pravnik pa si je le prizadeval za boljšo organizacijo izseljevanja, tj. za povečano skrb za odhajajoče preko Atlantika. Leta 1938 je kot ljubljanski župan obiskal ameriške Slovence. Njegov cilj je bil Cleveland, imenovan tudi ameriška Ljubljana. Bil je navdušen nad Slovenci v Združenih državah Amerike, kar pomeni njegov določen odmik od pogledov, ki jih je izražal v obdobju množičnega izseljevanja pred prvo svetovno vojno. Med vojno in po njej je postal »izseljenec«, saj se je kot ljubljanski župan podredil italijanski okupaciji. Odšel je v Združene države Amerike, kjer je životaril, v šestdesetih letih pa se je vrnil v domovino in zaključil življenjski krog v Adlešičih.

KLJUČNE BESEDE

Juro Adlešič, slovensko izseljevanje, Cleveland, ljubljanski župan, politični emigrant

ABSTRACT

WHITE CARNIOLAN JURO ADLEŠIČ AND SLOVENIAN EMIGRATION

The paper describes the role of the White Carniolan Dr. Juro Adlešič in relation to Slovenian emigration. He drew public attention to the problem of Slovenian emigration to the United States through his journalistic writings and with a speech delivered at a Slovenian-Croatian Catholic convention held in 1913. On the one hand, Adlešič promulgated the position that discouraged emigration, while as a solicitor he endeavoured to improve the organisation of emigration, i.e. to heighten the concern for trans-Atlantic emigrants. He visited American Slovenes in 1938 as Mayor of Ljubljana. His destination was Cleveland, also referred to as American Ljubljana. Adlešič's enchantment with the Slovenes living in the United States suggests a certain transition from the views he had held in the period of mass emigration before World War I. During and after the war, he himself became an »emigrant« by subjecting himself to Italian occupation as Ljubljana's Mayor. He left for the United States, where he led a miserable existence until the 1960s, when he returned to his native country. He spent the rest of his days in the village of Adlešiči.

KEY WORDS

Juro Adlešič, Slovenian emigration, Cleveland, Mayor of Ljubljana, political emigrant

Uvod

Belokranjec Juro Adlešič (Adlešiči, 7. 5. 1884 – Adlešiči, 29. 9. 1968) je maturiral na ljubljanski klasični gimnaziji leta 1904, nato nadaljeval študij v Pragi in na Dunaju. Na dunajsko univerzo se je vpisal v zimskem semestru 1907/08, kjer je promoviral na pravni fakulteti (1910).[1] Leta 1918 je v Ljubljani odprl odvetniško pisarno in se strokovno ukvarjal tudi s študijem gospodarskih in političnih vprašanj. V avstrijskem obdobju je deloval na publicističnem področju in objavil več prispevkov v katoliških glasilih.[2] V *Času* je objavil prispevek Organizacija slovenskega izseljeništva (1909), ki ga je napisal na Dunaju. Ta razprava je tudi predmet našega zanimanja. Aktivno je sodeloval na slovensko-hrvaškem katoliškem shodu v Ljubljani (1913). Kot ljubljanski župan (1935–junij 1942) je leta 1938 obiskal rojake v Združenih državah Amerike. Po nastopu režima Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ) je postal član banskega sveta (1936–1941). Ljubljana je bila v njem zastopana s štirimi člani. Med njimi je bil po nastopu županske funkcije tudi Juro Adlešič. Banski svet je zasedal od leta 1931 do 1941. S pravilnikom so bile določene teme obravnav, in sicer s področij gospodarstva ter socialnega in kulturnega razvoja srezov in občin.[3] Med njimi so bile: zmanjšanje brezposelnosti v banovini, organiziranje javnih del v času velike gospodarske krize in skrb za vračajoče izseljence iz evropskih držav in številne begunce iz Primorske in Koroške.[4] Zavzel se je tudi za ureditve izseljenskega fonda.[5] Skratka, Adlešiču so bila blizu socialna vprašanja, vključno z izseljenskim, kot župan pa je prvenstveno izpostavil probleme Ljubljane. Splošni vtis stanja med gospodarsko krizo je bil porazen, saj so slovenski delavci v tujini izgubljali socialne pravice, delo in mnogi so se prostovoljno ali prisilno vrnili v domovino, ki jim ni mogla pomagati v večji meri.[6]

V arhivu Republiškega sekretariata za notranje zadeve (RSNZ) se je ohranilo pismo, ki ga je žena Jura Adlešiča, koncertna in operna pevka ter glasbena pedagoginja Vera Adlešič Popovič, naslovila na predsedstvo narodne vlade Slovenije, v katerem je opisala njegovo življenjsko pot, seveda skozi svoje videnje.[7] Pečat kolaboracije je Adlešič dobil zaradi

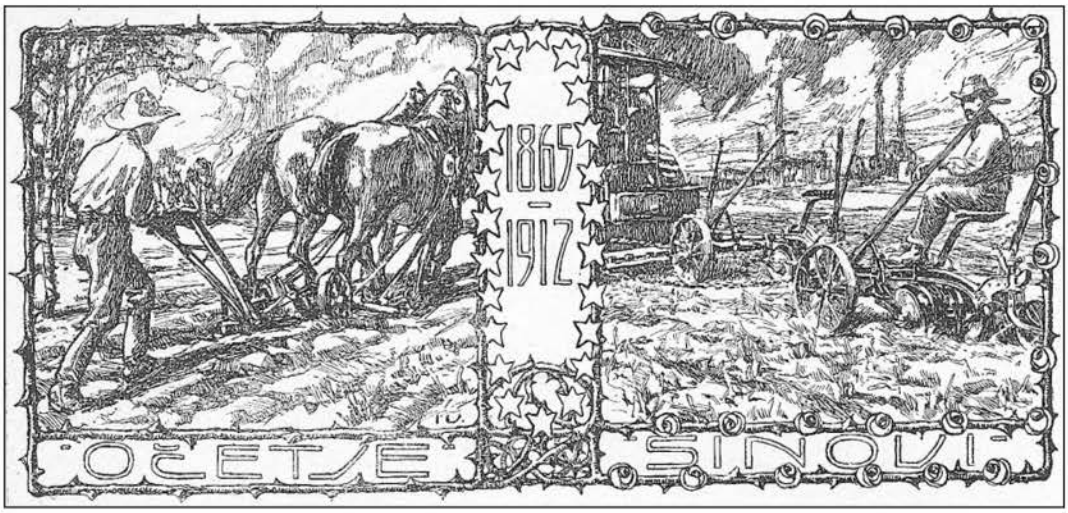
Dr. Juro Adlešič, župan mesta Ljubljane leta 1935 (Kronika slovenskih mest, II/1935, št. 4).

županovanja v Ljubljani v obdobju italijanske okupacije do junija 1942. Pripadal je katoliškemu verskemu prepričanju in politično Slovenski ljudski stranki. Na več gosto natipkanih straneh je žena poskušala informirati nove oblastnike o delovanju moža. Po drugi svetovni vojni je tudi sam emigriral v Združene države Amerike. Tam je delal na kmetijski farmi v Kansasu. V Združenih državah se ni mogel vživeti.[8] Sredi šestdesetih let se je vrnil v domovino. Bil je neopažen, tako doma kot v tujini. Pokopan je v domači fari.[9]

Bela krajina in izseljevanje

Adlešič je imel pred očmi belokranjske kmečke ljudi, ki so odšli za delom v Ameriko z namenom zaslužka. Čim prej naj bi se vrnili na rodno grudo. Zaradi težkih domačih razmer so se morali udinjati v ameriških rudnikih in tovarnah. Verjetno je iz pričevanj izseljencev navedel nekaj njihovih trditev: »Ko bi imel denarja za povrnitev takrat, ko sem prvič videl amerikansko delo, – bi bil vse pustil in se takoj vrnil domov /.../ Rajši bi jedel doma črni kruh,

1 Cindrič, *Študenti s Kranjske*, str. 541–542.
2 Npr. v *Slovencu*, *Zori*, *Edinosti*, *Zlati dobi*, *Našem gospodarju* in drugod. Omenim naj prispevka: Slovansko pravo (1910) in Socialne tvorbe pri Jugoslovanih (1911), ki sta izšla v *Času*; za *Edinost* je napisal članek o zadružništvu (1917). Bibliografija njegovih del ni narejena.
3 Kološa, *Banski svet*, str. 7.
4 Prav tam, str. 12.
5 Prav tam, str. 67, 74–77, 81–82, 86, 88, 100.
6 Drnovšek, *Velika gospodarska kriza*, str. 113–126.
7 ARS, AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve, š. 462 in 936.
8 Mnogi izobraženi povojni politični emigranti se niso mogli vživeti v novo okolje. Kot primer naj navedem Rajka Ložarja. Glej: Slavec Gradišnik, Ložar–Podlogar, *Pretrgane korenine*.
9 Smolik, Marijan: Župan dr. Juro Adlešič. *Družina*, 19, 6. 5. 2001.

Ameriški napredek: od rala do strojne obdelave v letih 1865 do 1912 (Jurij Trunk, Amerika in Amerikanci, 1912, str. 464).

nego v Ameriki pečenko /.../ vendar sila kola lomi.« Zato je vsak poprijel za delo, saj mu ni preostalo drugega, kot delati ali poginiti. Sčasoma se je navadil dela v Ameriki kot berač svoje beraške palice. Adlešič se je čudil »prikazni«, in sicer: oče oženi sina, ki mu misli zapustiti posestvo; fant živi z ženo nekaj tednov ali mesecev, potem jo mahne v Ameriko z namenom, da izplača dolgove in si pridobi gotovino za bodoče gospodarstvo, in če se mu tam dobro godi, doma pa je veliko dolga, pokliče za seboj ženo, posestvo pa prepusti upnikom. Če so si starši pri oddaji posestva zapisali dosmrtni užitek, morajo upniki čakati z razprodajo zemljišča ali ga prodati z »užitkom« vred. Mnogokrat si starši niso izgovorili ničesar, ker so se zanesli na sina. In še korak dalje: če je bil sin skrben, se je po nekaj letih vrnil domov, kjer pa ni našel pravega zadovoljstva in pričakovane sreče. Domu se je odtujil in dom njemu. Zato se vrne v ameriško tovarno. Proces prihajanja in odhajanja se lahko večkrat ponovi, »dokler ima človek v sebi še nado in pogum, to je od 15. do 40. leta starosti,« je še zapisal Adlešič.[10] Čudil se je, koliko mladine in žensk je odhajalo preko Atlantika. Z odkritim odporom je trdil, da tja potujejo ljudje, ki ne znajo drugega kot prodajati svoje najboljše moči za ameriški dolar. »In pomislimo, da potuje tja naš kmet, ki sploh mesta ni vajen, niti mesta v kranjskem smislu besede«. S poudarjanjem temnih strani izseljevanja, delovanja dobička željnih agentov, pretirano slikanje Amerike v lepi luči, po njegovem mnenju določena nepotrebnost odhajanja (»ni vedno skrajna gospodarska sila in beda, ki žene ljudi v Ameriko«) je Adlešič zaključil to temo z izpostavljanjem nesmiselnega zaganjanja ljudi v tuji svet, saj »nauk pride vedno prepozno, ko ni več vrnitve.« Skratka, pri njem srečamo samo negativne misli in niti ene o morebitnih pozitivnih straneh izseljevanja.

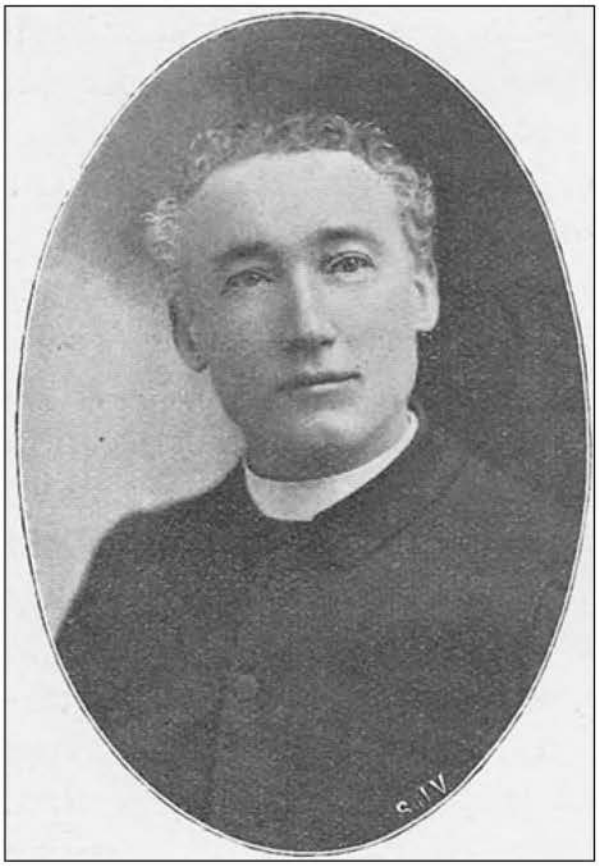
Nekoliko drugače je razmišljal župnik Ivan Šašelj v Adlešičih, ki je v letih 1885–1921 pisal kroniko o dogajanjih v župniji. Val močnega izseljevanja iz Bele krajine se je po njegovem mnenju začel s koncem 19. stoletja. Kot sodobnik je gledal na pojav izseljevanja razumsko, saj se mu je zdelo povsem umevno z ozirom na družbeno-socialno stanje v tej obrobni deželi.[11] Glavne dejavnosti prebivalcev v Adlešičih so bile poljedelstvo, živinoreja in vinarstvo. Podobno je bilo po vsej Beli krajini. Konec stoletja sta trtna uš in peronospora prizadeli vinograde, zato je marsikateri gospodar odšel v Združene države Amerike. Ravno v desetletjih pred prvo svetovno vojno se je povečalo zanimanje za nekvalificirano delovno silo za delo v ameriških premogovnikih in rudnikih železove, svinčene in bakrene rude. Kot gobe po dežju so tam rasle topilnice in jeklarne. Pozitivna stran za priseljence je bil reden tedenski zaslužek. Neprijetne so bile le gospodarske in politične krize, ki so zmotile ritem življenja in dela, povzročile težave in med drugim tudi tragične osebne življenjske usode. Vprašamo se lahko, ali je bilo izseljevanje Belokranjcev v korist ali škodo domačemu okolju? Po mnenju nekaterih je dolgo časa veljalo, da je izseljevanje naredilo več škode kot koristi, da ameriški prihranki niso dvignili življenjske ravni prebivalstva in niso pospeševali kulture in omike ljudi, celo več, da se je revščina po odtoku moške delovne sile celo povečala. Po mnenju župnika Šašlja so prihranki izseljencev iz Amerike precej izboljšali stanje. Dražumeričeva se pridružuje njegovemu optimizmu, saj naj bi bil dober pozna-

10 Adlešič, *Organizacija*, str. 175–176.

11 Dražumerič, *Prispevek k poznavanju izseljevanja*, str. 197.

valec razmer in je kot sodobnik izseljevanja gotovo dobro poznal gospodarsko stanje med svojimi farani. Da se Bela krajina – kljub močnemu dotoku ameriškega denarja – ni gospodarsko dvignila, je bilo treba iskati vzroke v primitivni oziroma ročni obdelavi zemlje, brez prometnih povezav (prvo železnico in s tem povezavo z ostalimi slovenskimi deželami je dobila šele leta 1914). Vendar je Amerika le pustila svoje sledi v tej pokrajini, lesene hiše so se umikale zidanim, slamnate strehe opečni kritini, cerkve so dobivale pločevinaste strehe, lesene pluge so izrivali plugi z železnim lemežem, ljudje so opuščali belo platneno obleko in povratniki so v domačo sredino prinašali širše poglede, dovzetnost za spremembe, zaupanje v svoje delo in moč.[12]

Ne smemo pa zanemariti deleža, ki so ga k belokranjskemu gospodarstvu prispevali krošnjarji, ki so v zgodnejšem obdobju krošnjarili na Hrvaškem, od druge polovice 19. stoletja pa tudi po evropskih državah, zlasti po nemško govorečih deželah.[13] Poleg zaslužka so prinašali domov tudi nove poglede. Belokranjski krošnjarji so odhajali v Združene države Amerike. Največ jih je bilo v Chicagu (Illinois), ki je postal nabavni center, od koder so krošnjarji prodajali blago po državah Illinois, Iowa, Minnesota in Michigan.[14] Oglejmo si zgodbo krošnjarja Matije Premuta iz Semiča. Rodil se je leta 1816. Z devetimi leti je postal pastirček. Zaključil je trivialko v Semiču. (Da je bil dobro podkovan v slovenskem jeziku potrjuje njegovo pismo iz leta 1845; do tega leta je očetu poslal 5 pisem, kar kaže na njegovo nagnjenje do pisanja in hkrati navezanost na očeta, ki mu je v štirih letih poslal le eno pismo.) Po končani šoli se je lotil krojaškega poklica, ki se ga je izučil v treh letih. Vendar se je kmalu poprijel krošnje. Sprva je krošnjaril v domačih krajih, nato se je odpravljal v tuje dežele. Na poti po Evropi in v Združene države Amerike ga je spremljal popotni krošnjarski tovariš Janez Gorše, po rodu Belokranjec. Prehodila sta Kranjsko, Hrvaško, Štajersko, Koroško, celo nemško deželo, Švedsko, Norveško, Laponsko, Dansko, Islandijo, Anglijo, Irsko, Škotsko in del Francije. Ustavila sta se 4. maja 1839 v Bremnu, takrat znanem pristanišču za potovanja prek Atlantika.[15] Tam sta ostala šest dni in na petek pred Kristusovem vnebovzetjem ob sedmih zvečer stopila na »barko«, ki je nosila 70.000 funtov blaga in vzela na krov 132 oseb. V dveh mesecih in petih dneh sta se pripeljala v Ameriko. Sprva je Premuti slabo kazalo, dokler ni v nekaj tednih osvojil osnove angleškega jezika. S pomočjo objav v glasilih se je ohranila vsebina dveh njegovih pisem.[16] Prvega je poslal v »kranjskem« jeziku, v nemščino pa ga je prevedel in deloma samo povzel Johann Kapelle, metliški dopisnik *Carniolie*, nemško pisanega časopisa za umetnost. Datirano je bilo 27. septembra 1839. Čudil se je, da sta se popotnika odločila za nevarno pot v svet, zapustila domačijo, starše, sorodnike in prijatelje in odpotovala v neznano Ameriko. V New York sta priplula 9. julija 1839. Ohranilo se je še drugo pismo v slovenskem jeziku, ki ga je napisal 18. februarja 1845 kot ugleden in bogat meščan v St. Louisu (Missouri). Bil je poročen in imel je petletno hčer. *Novice* so omenile, da je bil zadovoljen s svojim življenjem. Po dosedanjim vedenju je bil prvi Belokranjec v Ameriki Peter Pohek, bivši vojak, doma iz Metlike, ki je prišel v Ameriko že leta 1827 (torej še pred misijonarjem Friderikom Barago) in si tam ustvaril

Belokranjec Anton (Anthony) Ogulin (1862–1933), misijonar, župnik, dober gospodar, ki je izvedel gradnjo cerkve po načrtih Ivana Jagra, šolo za 700 učencev, hišo za šolske sestre in župnišče (Jurij Trunk, Amerika in Amerikanci, 1912, str. 576).

12 Prav tam, str. 208.
13 Drnovšek, *Izseljevanje*, str. 73–85.
14 Zavertnik, *Ameriški Slovenci*, str. 250.
15 Wagner, *Bremen*, str. 49–70.
16 Matija Premuta, Ein Brief aus Amerika. *Carniolia, Zeitschrift für Kunst, Wissenschaft und geselliges Leben*. Ljubljana, 4, 1841, št. 1, str. 1–2, in št. 2, str. 5–6; isti, Slovensko pismo iz Amerike. *Kmetijske in rokodelske novice*, št. 20 in št. 27. Ljubljana 1845 (20. 8.), št. 34, str. 135–136 in 1845 (27. 8.), št. 35, str. 140.

družino.[17] Da slovenski krošnjarji v Združenih državah Amerike niso bile muhe enodnevnice, nam potrjujejo podatki v Zavertnikovi knjigi *Ameriški Slovenci* (1925). Med njimi je bilo veliko Belokranjcev. Večina krošnjarjev se je pozneje preobrazila v trgovce in gostilničarje.[18]

Adlešičeva pobuda za organiziranje izseljevanja (1909)

V glasilu *Čas* je Adlešič objavil prispevek, napisan na Dunaju, z naslovom »Organizacija slovenskega izseljeništva« (1909). Aktualiziral je svoj prispevek s časom, ko je v Združenih državah vladala politična in gospodarska kriza. Marsikdo se je takrat vrnil v domovino, vendar se »Amerikanarji«, kot jih je označil Adlešič, niso mogli vključiti v staro življenje ter so komaj čakali, da so se končale volitve novega ameriškega predsednika. Nedvomno z namenom vrnitve v Združene države. »V kmetski gostilni si slišal govoriti naše ljudi o ameriških volitvah z večjim zanimanjem kakor o naših domačih,« je zapisal Adlešič. Ameriške volitve so minile in znova se je čutila gospodarska rast, ki je potrebovala »mnogo pridnih in trdnih rok«. Domače slovensko in nemško časopisje je v rubrikah Delavsko gibanje znova objavljalo vedno večje število »selečih se Slovencev in Hrvatov« v Ameriko.

Avtor je študiral na Dunaju in v rokah je imel številne analize izseljenske problematike v Avstriji, ki jih je tudi uporabil v prispevku.[19] V največji meri se je naslanjal na delo Josefa Buzka,[20] na časopisje, na pripovedi drugih in ne nazadnje na lastna opažanja. Takoj v začetnem delu prispevka se je usmeril na izseljenske agente, ki so bili po njegovem eden od največjih »ran« izseljevanja.[21] Predstavil jih je v najbolj temnih barvah, saj naj bi kupčevali z ljudmi, lažno slikali stanje v izseljenstvu, zvito goljufali izseljence, delovali v prid ladijskim družbam ipd. Provizija jim je bila glavni cilj. Zato je Adlešič citiral Buzka, da je bila naravna posledica agentur umetno množenje in naraščanje izseljencev. Zato naj bi evropske države spoznale nevarnosti njihovega delovanja in jih strožje nadzorovale. »Naša država v tej stvari ni dosti storila. Baje se pripravlja nova postava, toda kdo ve, kako dolgo jo bo treba čakati,« je zapisal Adlešič in pri tem izpostavil parlamentarno anketo o avstrijskem izseljevanju (1905), do katere je bil kritičen, saj naj bi se vse vrtelo le okrog avstrijske ladijske družbe, kot o slabih straneh izseljevanja. »Kdaj postane postava?« se je vprašal in to upravičeno, saj izseljenskega zakona Avstrija ni dobila do svojega razpada.[22] Ker država ni storila več na tem področju, je pohvalil Rafaelovo družbo pri nudenju pomoči izseljencem na poti.

Adlešičeva razprava je ena od redkih prispevkov pred prvo svetovno vojno, v katerem je kdo predlagal, kako si zamišlja organiziranost slovenskega izseljevanja. Nedvomno je k temu prispevalo njegovo védenje o tej problematiki v drugih evropskih državah. V zvezi z organizacijo izseljevanja je iz-

Belokranjec Alojzij (Aloysius) Plut (1841–1917), minnesotski pionir-duhovnik, misijonar, graditelj cerkev, ustanovitelj župnijskih in podpornih društev (Jurij Trunk, Amerika in Amerikanci, 1912, str. 581–582).

17 Jaklič, *Misijonski škof*, str. 68.
18 Drnovšek, *Usodna privlačnost*, str. 93–111.
19 Josef Buzek, Das Auswanderungsproblem und die Regelung des Auswanderungswesens in Österreich. *Zeitschrift für Volkswirtsschaft, Sozialpolitik und Verwaltung*, 10, 1901; A. Wagner, *Schutz den Auswanderern!* Eine Studie zur österreichischen Auswanderungsfrage nebst Randglossen zur parlamentarischen Enquete über dasselbe Thema, Wien 1905; Ehrenberg in Gehrke, *Kontraktbuch der Landarbeiten als Massenerscheinung*, b. d. Od glasil citira le *Agramer Tagblatt*, 8. 7. 1908 in *Sveto vojsko*, b. d.
20 Jozef Buzek (1873–1936), pravnik, statistik, ekonomist in politik poljskega rodu.
21 Leta 1852 je z notranjega ministrstva prišel ukaz o prepovedi izseljenskih agentur, ker niso bile zastavljene v duhu že starega patenta iz leta 1832. Javnim agentom in privatnim poslovnim posrednikom je bilo dovoljeno le dajanje informacij, ki so se nanašale na izseljevanje. Niso pa smeli posredovati in vzpostavljati zvez s tujimi podjetji, ki so se ukvarjala z odpravljanjem in prevažanjem izseljencev. Glej: Kalc, *Razvojni obrisi izseljenske zakonodaje*, str. 17.
22 Adlešič, *Organizacija* , str. 172–173.

postavil človekoljubni in narodni interes, s poudarkom na skupnem (sam je zapisal »komunalnem«) in ne na individualnem delovanju. V mislih ni imel samo varovanja izseljencev na poti in deloma v tujini, ampak njihovo organiziranost (sam zapiše »direktivo«), kam naj gredo in kje bi zaslužili brez velikih žrtev. Pred očmi je imel cilj, da bi tako izseljenci kot »cela dežela« imeli dobiček v tem dogajanju. V dobri organiziranosti izseljenstva je videl možnost ozdravitve te »rane« na domačem gospodarskem področju, ne pa z omejevanjem izseljenske svobode, kar so nekateri zemljiški posestniki večkrat izpostavljali.[23] Vendar je v istem dahu pozival časnikarje in publiciste, da zastavijo svoje pero proti izseljevanju v rudnike in tovarne Severne Amerike. Podpiral je propagandno dejavnost proti izseljevanju in ob tem omenil naloge (društvenih) shodov v ta namen, to je: »*Širiti protiizseljeniško propagando po časopisih in po shodih.*« Zlasti ameriška velemesta so mu bila nevarna za izseljence.[24] Do Združenih držav Amerike je bil zelo kritičen. Podvomil pa je, da bodo svarila odvrnila izseljence od lepih ameriških sanj in njihove gradnje zlatih gradov, kar so mu potrjevale izkušnje, ki si jih je pridobil v pogovoru z ljudmi. Upal je, da se bodo izseljenci odločili za odhod le v primeru velike potrebe in skrajne sile. Ob tem razmišljanju je zapisal, da je bila izseljenska problematika manj preučena, čeprav gre pri njej za resno in važno zadevo. Zagovarjal je princip skupinskosti proti posamičnosti reševanja izseljenskega vprašanja. Poudarjanje skupinskosti proti posameznikom tiči v njegovem odporu proti izseljenskim agentom, ki so si basali žepe z denarjem v svojo korist, od katere ni imela haska ne dežela in ne narod. Kot vzor dobre organizacije je navedel Švico, Anglijo, Nemčijo in Italijo. Všečne so mu bile njihove skupinske oblike delovanja, ki jih je naštel: izseljenski komisariat (Švica), izseljenska društva (Anglija), zunanje ministrstvo in zaupniški sistem (Nemčija) in komunalni izseljenski komiteji (Italija). Le Avstrija ni imela podobne organizacije. (Ob tem je spregledal primer ogrske polovice monarhije, ki je dobila izseljenski zakon že leta 1903, popravljen in dopolnjen leta 1909. Vsaj Slovenci v ogrskem delu države so se morali ravnati po tem zakonu, op. avt.) Pohvalil je zlasti organizacijo v Italiji.[25] Z izseljenskim zakonom leta 1901 je Italija dobila eno najpomembnejših zakonskih ureditev, ki je zajemala izseljensko problematiko v vsej širini in globini.

Označevanje izseljenskih agentov za največje zlo v izseljevanju je bilo s strani Adlešiča potencirano. Niso bili oni krivi za množično odhajanje. Res je, da je krožilo med ljudmi veliko propagandnega gradiva za odhod, nagovarjanj za pot s to ali drugo ladijsko družbo, vendar vsak se je odločil po lastni volji. Najbolj pomembna je bila družinska odločitev in ustne ter pisne informacije (pisma), ki so vplivale na odločitev za odhod v tujino. Organizacijsko je bil promet v Evropi in Ameriki na prelomu v 20. stoletje dobro organiziran. Po vsebinski strani so bile razlike med izseljevanjem v Združene države Amerike, ki je imelo dolgo tradicijo v primerjavi z Brazilijo, kamor so odhajali kot nekakšni sužnji. Res pa je, da so se pri organiziranju odhoda dogajale številne nepravilnosti, goljufije, neprijetnosti zaradi (ne)hitrosti potovanj, prebukiranj in podobno. Mnogi so potovali tudi skupinsko, kar je za potujoče pomenilo manjši psihični pritisk oziroma kulturni šok. Ljudje so odhajali svobodno in mnogi so si sami organizirali pot, običajno s pomočjo že v Združenih državah živečih sorodnikov ali prijateljev. Tudi vsa odklonilna prizadevanja glede izseljevanja, zlasti s strani Katoliške cerkve, niso imela za posledico zniževanja števila izseljencev. Skratka, izseljenci niso bili le množica neukih in agentom prepuščenih ljudi.[26]

Adlešič se je zavzel tudi za načelo samopomoči, ki sicer ni dosegala želene centralne državne organizacije, vendar bi lahko, po njegovem mnenju, tudi na lokalni ravni dosegla lepe uspehe in sadove. Upal pa je vsaj na državno finančno podporo. Zamislil si je organizacijo, ki bi enotno zajela ves »slovanski jug«, vendar je takoj podvomil v uresničitev te ideje. Z realističnega vidika se je zadovoljil s tem, da se poprime za delo vsaj po slovenskih deželah. Prednost je videl v tem, da so na Slovenskem delovala številna kmečka in delavska društva, ki bi bila lahko vključena v ta projekt. Zamislil si je, da bi se v Ljubljani ustanovil osrednji odbor (komite) v okviru dežele (deželni odbor), kar naj bi bila največja garancija za uspešno delo. Odbor naj bi raztegnil področje dela v tista okolja, kjer je bilo obsežno izseljevanje. Tam naj bi se formirali tudi krajevni odbori in pododbori za lokalne potrebe. Mogoče se je zavedal nerealnosti izvedbe, zato se je osredotočil samo na možnost dela na nivoju že obstoječih kmečkih in delavskih katoliških društev. V vsakem naj bi se osnoval izseljenski odsek, ki bi bil v zvezi z osrednjim (deželnim) odborom. Vsak odsek, vezan na kraj, naj bi poizvedel, kdo se želi izseliti, da bi izseljencem lahko dali potrebne informacije in

23 Avstrijski ustavni zakon, 21. 12. 1867, je vključeval načelo svobode izseljevanja, kar je veljalo do razpada monarhije. Svoboda izseljevanja je bila osnovna državljanska pravica. Od začetkov izseljevanja so nekateri zahtevali od države, da se jo prepove, kar je bila neuresničljiva ideja.

24 In ne samo ta mesta, ampak tudi domača slovenska mesta. Označevanje mest kot virov zla v primerjavi s podeželjem, kjer obstaja zdravo kmečko življenje, kjer se kujejo prave vrednote ipd., je bila stalnica od začetkov izseljevanja v 19. stoletju globoko v 20. stoletje.

25 Adlešič, *Organizacija*, str. 180; Kalc, *Razvojni obrisi izseljenske zakonodaje*, str. 16.

26 Drnovšek, *Usodna privlačnost*; isti, *Ljubljana: križišče na poti v svet*; isti, *Pot slovenskih izseljencev na tuje*.

V ameriški fotelj zavaljeni bogataš, ki ga obletavajo dolarske ptice. To je bil bolj mit kot realnost (Jurij Trunk, Amerika in Amerikanci, 1912, str. 133).

nasvete. Adlešič je verjel, da vsakdo potrebuje nasvet, zlasti slovenski kmet in delavec, »ker mu je vse neznano, kamor stopi.« Ljubljanski osrednji odbor naj bi dajal navodila in sprejemal poročila ter navezal stike z društvi v Združenih državah.[27]

Spoved pred odhodom v tujino je bila po Adlešiču »obligatorna navada«, ki so se je posluževali odhajajoči, med njimi tudi tisti, ki so »jako redko pohajali k spovednici«. Nad Rafaelovo družbo v Ljubljani je bil Adlešič razočaran, ker ni bila dovolj uspešna. Zato je predlagal, da se njeno delovno področje vsaj razširi in poglobi. Družba bi morala izvajati preventivne naloge, omejevati izseljevanje, stopiti izseljenskim agentom na prste in jih popolnoma izpodriniti iz posla (»Dajati jim informacije za pot in tujino in tako izpodriniti nevarne in škodljive agente.«). Kritičen je bil do Rafaelove družbe v Ljubljani, očitajoč ji, da je bila privatna, saj bi več dosegla kot deželna organizacija in bi s tem pridobila javnost in veliko moč. Bolj spravljiv je bil do ameriške družbe sv. Rafaela v New Yorku, ki je prišlekom pomagala na verskem in moralnem področju ter pri prvih korakih v novem svetu. Njen nastanek je po Adlešiču izviral iz raznih dobrodelnih društev. V okviru možnosti jim je newyorška Rafaelova družba pomagala pri iskanju dela, stanovanj, dobrega zaslužka s pomočjo posredovalnic za delo ter jih pošiljala v kraje, »kjer bodo mogli skrbeti za svojo dušo in kjer se jim obeta vsaj primerno dobra prihodnost.« Razvijala je organizacijo s podružnicami in »privatnimi zaupniki« iz vrst duhovnikov po raznih ameriških krajih. Adlešič je pohvalil družbo, ker ni skrbela samo za »dušni blagor«, ampak tudi za »gmotno blagostanje« in ker se je zavzemala za stike z domovino. To naj bi preprečevalo odtujevanje izseljencev od stare domovine. Vzor tega dela je videl v Nemčiji in nekaterih drugih (evropskih) državah, ki jih ni navedel. Po Adlešiču naj bi imela družba dobro finančno stanje, kljub nizkim prispevkom članov družbe in tudi po zaslugi avstrijskega konzulata. Veselilo ga je, da je newyorška družba navajala izseljence k varčevanju. Všeč so mu bili že omenjeni zaupniki, saj so mnoge organizacije menile, da le-ti lahko dosežejo večji uspeh, ker so delali tiho in nevidno. Mlademu društvu je zaželel uspeh, hkrati pa zapisal: »/.../ in lahko bomo z nekoliko lažjo skrbjo puščali svoj narod v tuji svet.«[28] Načrtovali so, da bi se za vse slovanske izseljence ustanovilo v New Yorku skupno organizacijo, imenovano Slovanska družba sv. Rafaela.[29] Da ne bi bila slika razmer v Združenih državah Amerike preveč pozitivna, je Adlešič opozoril, da tam vse le ni bilo dobro z ozirom na varstvo slovenskih izseljencev. Pristavil je še, da to ne pomeni, da Slovenci lahko mirno potujejo preko morja oziroma da je poskrbljeno za varstvo izseljencev v Združenih državah Amerike. Zato je izpostavil, da za njegovo (»našo«) izseljeniško organizacijo še vedno ostanejo veljavni trije cilji: (1) svarjenje pred izseljevanjem »z besedo in pismi«, (2) oviranje dela izseljenskih agentov in (3) preusmeritev izseljenskega toka iz tovarn in rudnikov Severne Amerike na rodovitne poljane Argentine. Ne moremo zanikati določenega navdušenja Adlešiča nad ameriško Družbo sv. Rafaela, ki je bila še na začetku svoje poti (ustanovljena je bila 1. decembra 1908). Njegova razprava pa je izšla leto dni kasneje.[30]

Adlešič je bil oster nasprotnik alkohola in na to temo je v *Zlati Dobi* objavil članek »Alkohol in izseljeništvo«. Pri tem se je skliceval tudi na pismo prijatelja, ki je prikazoval stanje med Slovenci v Združenih državah Amerike. Slika je bila izrazito temna. Ne preveč prijazen je bil Adlešič do žensk, ki so ostale doma, ko je mož garal v Ameriki, in so morale prevzeti breme na domačiji. Nezaupljiv je bil zlasti do mladih in neizkušenih žensk. Ob tem je navedel belokranjski pregovor: »Žena gospódar, vuk

27 Adlešič, *Organizacija*, str. 181–182.

28 Prav tam, str. 184.
29 Prav tam, str. 182–184.
30 Več o njej glej: Friš, *Ameriški Slovenci*, str. 302–330.

Življenje v Združenih državah Amerike je bilo deljeno na bogate in delavce-priseljence, ki so se udinjali predvsem kot rudarji in delavci v težki industriji (Jurij Trunk, Amerika in Amerikanci, 1912, str. 313).

mésar«. Po njegovem je ženska gospodarila s srcem in ne z umom, zato je šel denar svojo pot. Ko je zagledala »svetle cekine«, ji je to zmešalo glavo in oživeli so ženski čuti in potrebe, ki jih je prej morda krotil mož. Ni jim očital pijančevanja, vendar se je čudil, da je bilo v gostilnah več žensk kot moških. Do moških je bil Adlešič mnogo bolj razumevajoč, češ, da v Ameriki resno delajo, varčujejo in pošiljajo denar, in čeprav so njihove žene imele najboljšo voljo za gospodarjenje, jim to ni šlo od rok. Skratka, njihova spretnost organizacijskega dela ni bila primerljiva z moško trdo roko. In ko se je mož vrnil domov, je bila domačija v še večjem razsulu in dolgovih, zato se je vrnil in se v Ameriki vdal pijači. Menil je, da če bi se omejil alkohol, bi se omejilo tudi izseljevanje. In če bi se hotelo izvesti uspešno organiziranje izseljevanja, bi se bilo treba v prvi vrsti bojevati proti alkoholu. Dotaknil se je tudi bivalnega stanja v Združenih državah Amerike. Bivanjski pogoji naj bi bili slabi, sobe naj bi bile natlačene s kovčki, njihove organizacije (jednote) so bile bolj gospodarsko-zavarovalne, ki naj bi jih delavci, baje, prav malo obiskovali. Tako so jim ostali le »saloon«. In še več, svetoval je, da si mora vsak izseljenec-gospodar preskrbeti za čas svoje odsotnosti pomožnega gospodarja za svojo ženo (»Nadzorovati gospodarstvo ženâ po posebnih zaupnikih«.). Zaupnik naj bi ji bil v oporo, npr. pri nakupih, prodaji in plačevanju, saj naj bi bile žene manj izkušene in podvržene prevaram, zlasti pri odplačevanju dolgov. Denarni tok iz Amerike v domovino naj bi bil namenjen predvsem odplačilu dolgov. V tej zvezi je bil Adlešič razumevajoč do žensk, ki so jih imeli upniki v svojih kleščah. Da so jih izkoriščali in višali obresti, pri njihovem obisku so jim morale kuhati bogata kosila in jim dati dovolj pijače, same pa so si privoščile za kosilo samo kruh. Upnikom je morala prinašati kokoši, speči potico, mu obdelovati njivo ipd. In bila je še v nevarnosti, da bi jo upnik zatožil in ji zarubil premoženje ali jo očrnil pri njenem možu v Ameriki. Zato naj bi tudi žena potrebovala mnogokrat nasvet ali tolažbo, »ki bi ji jo bil dal zaupnik«. Namen zamišljene organizacije je bil v sistemu zaupnikov, ki bi priskočili na pomoč v stiski. Kot zaupnike je izpostavil župnike. V primeru pošiljke denarja naj bi župnik določil, koliko ga sme žena zadržati zase; določila naj bi se tudi vsota, ki bi jo prevzel župnik in denar vložil v posojilnico, hkrati pa spravil denarno knjižico v župnišču. Kot pravnik je Adlešič vedel, da ni bilo mogoče predpisovati nekomu, kam naj se pošilja prihranke. S tem bi se okrnila osebna svoboda oziroma tak pravni akt ni bil izvedljiv. Zavzel se je, prvič, da se ljudem pokažejo neuspehi dotedanjega denarnega pritoka in ravnanja z denarjem, in drugič, z ustanovitvijo zamišljene izseljenske organizacije, ki bi prevzela, poleg informiranja in varstva izseljencev, še varstvo in pomoč doma ostalim ženam. Za zamišljeno organizacijo se je zavedal pomena izbora oseb, katerim bi izseljenci zaupali. Videl jih je v župnikih, županih in v omenjenih posebnih zaupnikih. Zato bi morala biti organizacija razpredena po vseh vaseh. Adlešič je odklanjal, da bi posojilnice opravljale z izseljenskim denarjem. Zakaj? Posojilnice naj ne bi bile razpredene po vseh vaseh, bile so iste strankarske (liberalne) barve in zaradi strankarske agitacije niso uživale polnega zaupanja pri ljudeh.[31] Nič pa ga ni motilo, da je predlagal, da naj posojilnice preskrbijo cenejše kredite za odhod ljudi v Združene države Amerike. Pozval je tudi časopise, da na pomlad, ko ljudje odhajajo v tujino, objavljajo, kako težko in nevarno je delo v Ameriki, o njihovi izpostavljenosti in neuspehih. Da naj ljudi osveščajo, da bi bilo življenje doma boljše kot v Ameriki, če bi se poleg pridnih rok delalo tudi z umom. Ob tem je pristavil, da bo v kratkem več dela doma zaradi gradnje belokranjske železnice in v zaključku je ponovno pozval na preventivno delo, razširitev in poglobitev Rafaelove družbe. Vse naj bi se usmerjalo k samostojni deželni organizaciji, da bi se njeno delovno področje sčasoma razširilo čez vse »sloven-

31 Adlešič, *Organizacija* , str. 185–188.

sko ozemlje«, na Hrvaško, v Dalmacijo in Bosno. Svoje razmišljanje je zaključil z mislijo: »Sicer bil je moj namen le pokazati rano, celijo jo naj – zdravniki.« Kot da bi izgubil upanje v predlagano organiziranje izseljensko organizacijo.

Slovensko-hrvatski katoliški shod in Adlešičevo sodelovanje (1913)

Adlešič je sodeloval na slovensko-hrvaškem shodu avgusta 1913 v Ljubljani.[32] Bil je član odseka za zunanje priprave, član železniške in sprejemne komisije. Na shodu je o izseljevanju s podeželja v mesta in industrijska središča govoril Anton Ogrizek, o skrbi za Slovence v inozemstvu A. Zdešar in o Družbi sv. Rafaela dekan Andrej Lavrič. Še pred kongresom je objavil članek v *Narodnem gospodarju* z naslovom Naše izseljeništvo.[33] Spregovoril je o obupu ljudi, ki so ga povečevale balkanske vojne, draginja, slabe letine in še kaj, kar je sprožilo vedno večje izseljevanje, ki je bilo opazno na kolodvorskih postajah in pred izseljenskimi agencijami. Njegova trditev je bila, da agenti umetno pospešujejo izseljevanje zaradi dobrih zaslužkov. Njihovo delovanje je po Adlešiču pomenilo škodo narodnemu gospodarstvu. In kam so izseljenci nosili denar, ki so ga prislužili v tujini? V ameriške banke, saj so imeli rojaki doma nezaupanje do posojilnic in hranilnic. Vendar je bil Adlešič nezaupljiv tudi do ameriških bank. Glede denarja je priporočal, da se ljudje o denarnih tokovih poučijo že doma in da pošiljajo prihranke v domače posojilnice, kjer bo denar varen, in drugič, da bi kazalo v okviru Zadružne zveze v Ljubljani organizirati pošiljanje denarja po izseljencih, saj nihče ne pošilja rad majhnih zneskov, in tudi oblika pošiljanja se bo kmalu našla.

Juro Adlešič je na shodu spregovoril o ljubezni do domače grude oziroma domačije. Z močnim čustvenim nagovorom je izpostavil bolj temne kot svetle strani med ljudmi, ki so odhajali v tujino. Slikovito je opisal domačijo, kjer se pred hišo igra otrok, v veži dela ženska upadlih lic in razoranega čela, v sobi za pečjo pa ždi stari oče, sklonjen od dela in let ter prebira molek. Mladi in krepki možje so na železniški postaji, kjer je bila tudi izseljenska pisarna. V rokah imajo kovčke in podajajo roko svoji mladi ženi in nazadnje stisnejo k sebi otroka. Tujina je bila po Adlešiču zapeljiva. Žal mu je mlade žene, ki se bo postarala in bo morala zagrabiti za koso in plug. Žal mu je bilo za otroka, ki bo izgubil očeta in ne bo občutil tople materine ljubezni in bo hiral in osirotel, kljub temu da mu živita oče in mati. »Žal mi je pa tudi tebe, ti sila in moč našega naroda, ti naš orator,« je še zapisal. Delo v naravi je človek zamenjal za delo v rudniku, uničujočega za človeka ali v temnih in zaprašenih tovarnah za ropotajočimi stroji, kjer bo opravljal najtežja in najnižja dela, izgubljal energijo, služil tujemu velekapitalu, služil stroju in sam postal stroj. Doma ostane razpadajoče gospodarstvo, otrok pa odraste in že sanja o tujini in bogastvu. Žene ga za očetom v neznane kraje, proč od matere in proč od domače hiše. Mož se sicer vrne, vendar je odtujen. Skromnosti ne pozna, nekdanja zadovoljnost domačina je izginila in s tem tudi domača sreča. Mati in žena skuša ohraniti sina in moža doma, pa je njen trud zaman. Tudi na stare dni ostane sama, zapuščena, postarana in osirotela. »Kot da je razprostrl angel smrti svoja krila nad bojno polje, tako je ta splošna nezadovoljnost in želja po tujini se vsesala v vrste našega ljudstva,« še zapiše Adlešič. Retorično si je postavil vprašanja, kdo bo ustavil izseljevanje, ali naj se zahteva od države, da se omeji in kaznuje beg v mesta, ali naj se okrepijo svarila in prošnje, da ostanejo doma? Ne, vse to ne bi pomagalo. Ljudem je treba dati tisto, kar iščejo v tujini, sklene Adlešič. Za moško mladino meni, da jih je zajel nov socialni duh, želja po samostojnosti in neodvisnosti, želja po lastni eksistenci, lastnem domu in gospodarstvu. Nekakšna »tajna sila« jih vleče k novemu in boljšemu. Enako čutijo mladenke, da postanejo pridne žene in skrbne matere, vendar tudi one odhajajo v tujino in mesta. Skratka, prilika napredovati, se osamosvojiti in si ustvariti lastno eksistenco žene fante in dekleta z »rodne grude«, jih žene v mesta in tujino, kar jih za vedno »pogubi naši domovini in našemu narodu.« Ta sila in želja po samostojnosti mladih je po eni strani Adlešiču garant, da je mladina zdrava, poštena in idealna, kar je treba gojiti in ohraniti, vendar pa je ravno ta »cvet naroda« zapuščal domačijo in bežal v mesta in tujino, kar je z žalostjo ugotavljal Adlešič. Verjame, da bodo odhajajoči ohranili ljubezen do svoje rodne grude in domačih (zlasti za dekleta označi za pomembno omožitev pred odhodom) in da bodo pisma iz Amerike prežeta s tihimi in otožnimi željami po čim prejšnji vrnitvi domov. In kaj storiti? Omogočiti mladini, da si čim prej ustvari lastno eksistenco. Pred očmi je imel kmetsko mladino. Skratka, da postanejo doma samostojni gospodarji in da se izobrazijo. Da se podpirajo zadruge in društva, ki podpirajo kmečki stan. Da se doma zadržijo kmečki posli in delavci (teh je primanjkovalo zaradi odhajanja v tujino), brez katerih ne more noben kmet. Preskrbljeni morajo biti v času bolezni in onemoglosti in ko ni dela na polju, naj bi se ukvarjali z domačo industrijo. Najbolj je Adlešiča skrbela mladina, ki je odhajala v Ameriko. Ta tam ostane, kar je pomenilo »najtežjo izgubo za naš narod v moralnem in gmotnem oziru.« Vsak je hotel tudi na hitro obogateti v tujini, kar je označil za egoistični nagon in izgubo prvotnega idealizma. S prstom pa je pokazal krivca, to je na liberalizem. »Zato, gos-

32 Adlešič, *Slovensko-hrvatski katoliški shod*, str. 277–286.
33 Adlešič, Naše izseljeništvo, str. 233–234.

Belokranjice na slovensko-hrvatskem katoliškem shodu v Ljubljani leta 1913 (Slovensko-hrvatski katoliški shod 1913, str. 176).

poda, če se bojujemo proti liberalizmu, bojujemo se proti kozmopolitizmu in bojujemo se proti raznarodovanju, proti izseljevanju,« je še zapisal. Propagiral je vrnitev k starim idealom.

Mladi Juro Adlešič kot govornik na katoliškem shodu leta 1913 (Slovensko-hrvatski katoliški shod leta 1913, str. 48).

In kako je živel človek v Ameriki in Vestfaliji? Izpostavil je samo temne strani tega življenja: namesto sonca ga obdaja dim in prah tovarne, na uho mu udarjajo zvoki krampa in ropot stroja, namesto pesmi delavcev mu doni na uho kletev in prepir, njegova lica so bila brezbarvna, vdihoval je kužni zrak, težko delo mu je upognilo pleča in bol in trud sta mu odvzela svit njegovih oči in polet njegovega srca. »Postal je kot stroj, ki služi stroju,« zaključi razmišljanje. Zavračal je tudi reklamno bahavega »Amerikanca« ali meščanke, ki prideta domov ob praznikih z zabuhlimi lici, gizdavo našopirjena s klobukom na glavi, z zlatimi verižicami ali zlatimi prstani in uhani. Adlešič je posredoval misel povratnika, da bi se na začetku takoj vrnil domov, če bi le imel denar in ga ne bi bilo sram pred tovariši. Da teh strani življenja v Ameriki ljudje doma ne poznajo, saj poznajo to deželo le iz pisem in pripovedovanja povratnikov. Zavzemal se je tudi za vzgojo otrok v ljubezni do kmečkega življenja. Ob tem se ponovno loti liberalizma, kateri naj bi bil kriv za zaničevanje vsega, kar je kmečkega in povzdigovanje tistega, kar je modno: »Zato, ker ni več moderno biti kmečki fant, fant od fare, ker ni več moda, biti kmetsko – slovensko dekle z ruto, temveč gospodična v klobuku in z rokavicami.« Torej, liberalizem zaničuje kmeta, je menil Adlešič. Pozival je pisatelje, pesnike in umetnike, da naj gredo h kmečkemu človeku, naj obiščejo slovensko mater /.../ vse v duhu rekla: »Mesto mori, dežela poživi!« In nadaljeval: »In naše ženstvo, naša mestna inteligenca! Proč z raznimi spakami, ki jim pravijo

okraski obleke in so proizvodi tujih tovaren, izdelani brez zmisla za lepoto, brez okusa, brez ideje. Krasite si obleko z izdelki od domače robe slovenskega dekleta, z izumom njenega umetniškega čuta. Kako lepo bodo pristojali okraski z narodnimi motivi vsaki obleki! In s tem bodo zopet le naši ljudje imeli zaslužek.« Ljubezen do domače zemlje je na koncu povezal z ljubeznijo do velike in vseobsežne ljubezni do jugoslovanske slovensko-hrvaške domovine. Svoje razmišljanje je zaključil: »Zato raznesimo povsod po naših vaseh in mestih, po listih in knjigah, na shodih, v cerkvi in šolah glas, da bo našel odmev v srcih vseh! Od Triglava do Balkana naj doni: Nazaj do rodne grude slovensko-hrvatske.« Zapisnikar njegovega govora je pristavil, da je bil aplavz poslušalcev viharen in dolgo trajajoč. (Ni kaj, Adlešič je imel smisel za poetičnost pisanja, op. avt.).

»Moja pot v Ameriko« (1938)

Med obema vojnama so se vrstili obiski Slovencev v Združene države, tako politikov, cerkvenih dostojanstvenikov, znanstvenikov, umetnikov, književnikov, publicistov, novinarjev in še koga. Nastajali so potopisi v knjižni obliki, vrsta njih je bila objavljena v takratnem časopisju, umetniška dela, razna razmišljanja in podobno. Medijsko najbolj odmeven obisk Slovenije je bil prihod Louisa Adamiča. Kar dolgotrajni »obisk« je dosegel pater Kazimir Zakrajšek, ki je prišel v domovino leta 1927 in jo zapustil ob napadu na Jugoslavijo, 6. aprila 1941, ko se je najprej umaknil v Zagreb, nato pa junija meseca preko Trsta, Rima in Lizbone pripotoval v New York.[34] Maja 1938 je ameriške Slovence obiskal tudi ljubljanski župan dr. Juro Adlešič.

Adlešič je s soprogo Vero Adlešič Popovič obiskal Cleveland (Ohio), Pittsburgh (Pennsylvania), Chicago (Illinois), Joliet (Illinois) in Milwaukee (Wisconsin). Če se ozremo na njegove predhodne poglede na izseljevanje Slovencev, so bili le-ti odklanjajoči, prikazujoč izseljence kot sužnje ameriške industrije, kot stroje, izgubljence za narod, ki so povzročali bol svojim domačim v domovini. Odhajali so močni, zdravi, krepkih mišic, vračali pa so se shirani, onemogli, zato je nad njimi jokala domovina, kot v črno oblečena vdova, zapiše Adlešič. Njegova domovinska čustvenost je izrazita pri opisovanju izseljenstva, zato je tudi pogosto citiral verze Otona Župančiča iz pesnitve Duma (1908).[35] Poet je bil v izseljenski zgodbi od nastanka pesmi dalje mnogokrat citiran s poudarkom, da je zapuščanje doma in iskanje kruha v tujini in razsipavanja plodov odraz domače mizerije. Župančič je soočil to mizerijo domačije z veličino tujega sveta. Ali je bil razcepljen med duhom in srcem? Med svetovljanstvom in domačijo? Opevanje slednje zasledimo tudi pri Adlešiču v njegovih že omenjenih prispevkih. (Domovinska čustvena nota ni bila tuja tudi Božidarju Jakcu, ki je v letih 1929 do 1931 potoval po Združenih državah, slikal, fotografiral in snemal na filmski trak naravo, slovenske skupnosti in posameznike. Tudi njemu je bila bližja dolenjska pokrajina, domačija in toplota doma, kot pa hladna Amerika, ki je ljudi spreminjala v stroje[36]). Mnogi ameriški Slovenci pa so uživali sadove svojega dela, živeli v lastnih hišah, čeprav raztreseni po mestih, tovarnah, farmah, rudnikih prostrane Amerike, kakor tudi izseljenci v Nemčiji, na Nizozemskem in v Franciji. Ostali so ena družina s svojci v domovini, tj. »živi udje našega narodnega telesa.«[37] Prihajali pa so tudi novi rodovi. Skratka, vedno več se je pisalo in govorilo o pozitivnih straneh življenja onstran Atlantika in tudi v Evropi. Adlešič je tudi obiskal Združene države Amerike in vtise prelil na papir.[38] Ob strani mu je ves čas stal pisatelj in javni delavec Jože Grdina, ki ga je tudi povabil v Ameriko.[39] Adlešiča je po njegovem zapisu tja vlekla neka sila, videti tamkajšnje kraje in rojake. Odkritosrčno se je izpovedal, da je v Združenih državah doživel nekaj čisto novega, kar mu je bilo dotlej nepoznano, česar se ni našlo v nobeni knjigi in tudi ne v pismu. Ne obsoja »nemile tujine«, čeprav spregovori z besedami, da je ta težka in neizprosna. Konkurenčnost raznih narodov v Združenih državah je po njegovem mnenju razvila njihove najboljše sile, izklesala njihove značaje in utrdila njihovo plemenitost. Adlešič se ni mogel ubraniti vtisa, ko je živel nekaj dni med rojaki v Ameriki, da je tam videl »nekaj najboljšega, nekaj najlepšega, nekaj najplemenitejšega.« Rojaki so našli v Ameriki novo domovino, ustvarili svoje domove – sicer z bojem, trudom, v znoju in z žulji –, hkrati so se borili tudi s tujimi (priseljenskimi) narodi, s tujimi jeziki in z naravnimi elementi. V tem boju so razvili vso svojo energijo in prirojene talente, da niso podlegli. Svoje razmišljanje je zaključil: »Ni težko ostati naroden, veren in domoroden v domovini, ko te obdaja od vseh strani ta duh in razvoj, ko si izpostavljen kritiki vse okolice. Toda ohraniti vero in narodnost in plemenitost v tuji zemlji, kljub tujim nasprotnim vplivom, to pomeni možatost, značajnost in dostikrat herojstvo.« Ob tem je izpostavil delo slovenskih župnij in duhovnikov, slovenskih dopolnilnih šol in delo slovenskih šolskih sester iz Maribora. Vse to so ustvarili izseljenci brez podpor ali nagrade, vse s

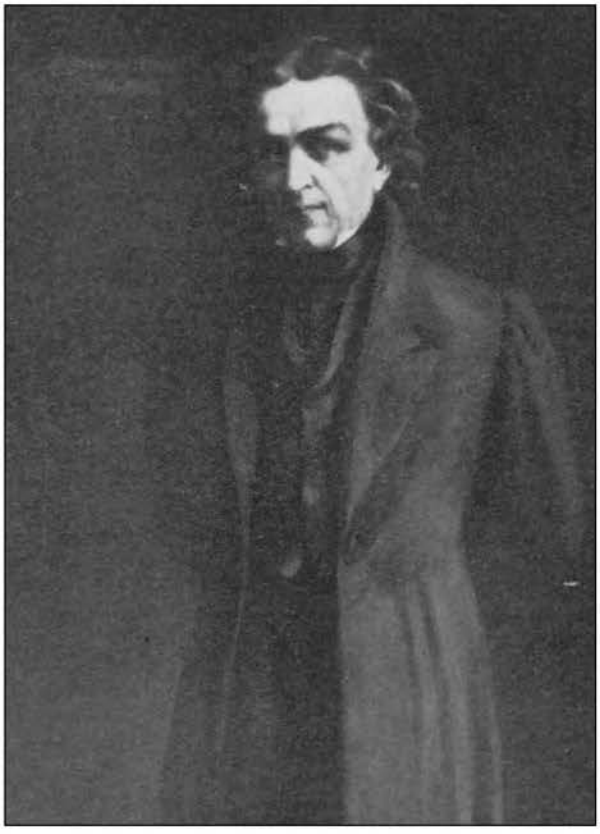
34 Friš, *Korespondenca*, str. 9–16.
35 Vidmar, *Oton Župančič*, str. 92.
36 Drnovšek, *Združene države Amerike v očeh*, str. 21–44.
37 Adlešič, *Ljubezen do domače grude.*
38 Sprva je bil njegov opis Amerike namenjen radijskim poslušalcem, nato ga je objavil v Kroniki slovenskih mest (1938).
39 Cleveland je predstavil kot največjo slovensko in jugoslovansko naselbino, mesto, ki je imelo nad milijon prebivalcev, od tega kar 42 odstotkov priseljencev, z otroki skupaj 71 odstotkov. V mestu je živelo okoli 50.000 Slovencev in 20.000 ostalih Jugoslovanov.

ciljem ohranitve ljubezni do domovine, materine vere in besede, je zaključil Adlešič svoje razmišljanje. Svoj delež so ameriški Slovenci dali tudi v prvi svetovni vojni,[40] vedno bolj so se uveljavljali v javnem življenju in povsod so bili spoštovani kot vneti, solidni in vestni delavci, kar je Adlešič slišal s strani županov mest, ki jih je obiskal.

Posebno pozornost je Adlešič namenil mladim, omenjajoč »dijake«. Izpostavil je uspeh sina Kondove Ane iz Ford Kansasa, ki je bil prvi izmed 7000 dijakov kansaške univerze (»Kako upravičen ponos za slovensko mater!«) Povsod, kjer se je gibal, so ga pozdravljali od najmlajših do odraslih, da bi ga videli (»odposlanca domovine«). Pravili so mu, »da se jim je zdel moj prihod kot dih domovine, ki jih želi pozdraviti in nase privezati, poživeti in osrečiti.« Segali so mu v roke, se gnetli okrog njega, izročali pozdrave svojcem in moral se je podpisovati na program proslave ob odprtju Jugoslovanskega kulturnega vrta v Clevelandu.[41] Ob tem se je zavzel za navezavo čim tesnejših stikov med svojci doma in rojaki v Ameriki. Prevzelo ga je dopisovanje mladih na obeh straneh Atlantika, kar je povzel po ameriškem vzorcu dopisovanja ameriške mladine z mladino v inozemstvu. Živo je bilo zlasti dopisovanje z mladino v Evropi, »le Jugoslavije ne najdemo na tej mapi,« je še izpostavil. Mladi so izdajali list *The Press Young Folks Page* v Clevelandu. Okoli 6000 se jih je na ta način povezalo z mladino v Evropi. Prevzel ga je tudi ameriški športni duh in zavzel se je za popularen šport ameriške mladine, tj. baseball. Označil ga je za razširjen in priljubljen šport z velikim vzgojnim pomenom. V tej zvezi, je menil, bi morala pomagati tudi jugoslovanska država.[42]

Kot ljubljanski župan je obisk povezal z vlogo obeh mest, domačega in Clevelanda (Ohio), t. i. ameriške Ljubljane. Z Jožetom Grdino sta se leto poprej domenila, da obe mesti stopita v tesen stik in vzpostavita »ožje narodno in kulturno sodelovanje«. Povod za obisk je bila otvoritev Jugoslovanskega kulturnega vrta v Clevelandu. Vrhunec proslave je bil 15. maja 1938. Bili naj bi prvi, ki so uresničili Rockefellerjevo zamisel o kulturnih »vrtovih« (centrih) posameznih etničnih skupin v ZDA. Adlešič je bil navdušen nad dogodkom, katerega središče je bil tudi sam. Bil je častni gost clevelandskega župana Harolda H. Burtona. Dogodku so prisostvovali tudi višji predstavniki države. To je Adlešiča utrdilo v spoznanju, da je s tem bila dana počastitev »naše Jugoslavije v Ameriki«. Medijsko je podprl to manifestacijo radio Columbia Broadcast, ki je brezplačno dovolil prenos jugoslovanske ure po 138 postajah Amerike in po kratkih valovih dalje v Evropo. St. Clair Avenue v Clevelandu je bila okrašena z jugoslovanskimi, slovenskimi in ameriškimi zastavami. Od Narodnega doma do Jugoslovanskega kulturnega vrta so bile hiše okrašene s cvetjem, potekala je parada slovenskih in slovanskih društev in ljudi je bilo ogromno. Adlešičevo navdušenje je bilo veliko. Pripadla mu je tudi čast, da je tudi odprl kulturni vrt. V vrtu so bili spomeniki Friderika Barage, Simona Gregorčiča, Ivana Cankarja in Petra Petrovića Njegoša. Dogajanje je spremljalo okrog 5000 ljudi.[43] V tem času so na pittsburški univerzi uredili »jugoslovansko sobo«, katere slovenski del sta predstavljali sliki Franceta Prešerna in Jurija Vege. Prvega je naslikal Božidar Jakac, drugega Matej Sternen. Adlešič je izpostavil, da so bili Slovenci prvi, ki so izkoristili to pobudo.

Adlešič je poudaril pomen obiska Združenih držav tudi za Ljubljano. Clevelandski župan mu je izročil pozlačen mestni ključ Clevelanda kot simbol svobode in gostoljubja.[44] Clevelandskemu županu

Upodobitev pesnika Franceta Prešerna slikarja Božidarja Jakca je bila izročena kot dar slovenskih mest univerzi v Pittsburghu za jugoslovansko razstavo (Kronika slovenskih mest, V/1938, str. 181).

40 V tej zvezi je zapisal, da namerava oddati dve sliki odhoda »naših« prostovoljcev na evropska bojišča Mestnemu muzeju v Ljubljani. Glej: Adlešič, *Moja pot*, str. 181.
41 Adlešič, *Moja pot*, str. 181.
42 Adlešič, *Moja pot*, str. 182.
43 Adlešič, *Moja pot*, str. 82–83; Klemenčič, *Slovenes in Cleveland*, str. 363–364.
44 Adlešič je obljubil, da ga bo izročil (sam je zapisal v množinski obliki) Mestnemu muzeju v Ljubljani. Glej: Adlešič, *Moja pot*, str. 183.

Poklon kranjske Ljubljane ameriški Ljubljani (Clevelandu). Kip Toneta Kralja z naslovom »Pozdrav«, ki ga je clevelandskemu županu predal dr. Juro Adlešič ob obisku v Združenih državah Amerike (Kronika slovenskih mest, V/1938, str. 183).

pa je Adlešič izročil kot dar leseno skulpturo Toneta Kralja z naslovom »Pozdrav«, ki jo je v svojem prispevku označil za »mis Slovenijo«. O njej se je razpisalo glasilo *The Cleveland Press*, ki jo je označilo za *»Miss Ljubljana«*. Bralcem so jo opisali, da gre za slovensko dekle v narodni noši na podstavku, visokem slab meter, z napisom »Ljubljana to Cleveland« z mestnim grbom v sredini in z uporabo črnega hrasta. Dekle je imelo v levici šopek rdečih nageljnov, v zrak iztegnjeni desnici pa vihrajoč bel robček.

Obiskal je tudi več kulturnih in socialnih ustanov. Pri tem je dobil vtis, da Amerika ni bila taka, kakor so si jo na splošno predstavljali, »tj. lov za dolarje«! Adlešič je menil, da »naši« ljudje v Ameriki ne bodo izumrli, čeprav se je dotok izseljencev zaustavil zaradi omejevanja priseljevanja v Združene države. In zakaj njegov optimizem? Zato, kot je verjel, ker je bilo med izseljenci in njihovimi potomci »mnogo odličnih, idealnih in požrtvovalnih narodnih delavcev in voditeljev.« Skratka, njegov obisk v Ameriki ga je navdušil za deželo, ki jo je v času priseljevanja pred prvo svetovno vojno smatral za »zlo« Slovencev.[45]

Zaključek

Dr. Juro Adlešič je bil eden redkih izobražencev, ki se je ukvarjal s problematiko organiziranja izseljenstva pred prvo svetovno vojno (1909). V največji meri se je naslanjal na avstrijsko literaturo (J. Buzek). Z nekoliko idealističnega vidika je pričakoval sodelovanje vseh (katoliških) društev in organizacij na Slovenskem, do same Rafaelove družbe, katere osnovna dejavnost je bila pomoč izseljencem z nasveti, zlasti na poti v tujino. Do nje je bil kritičen oziroma je predlagal njeno poglobljeno in širše delo, do katerega ni prišlo. Drugače povedano, le peščica izseljencev se je odločila za nasvete, večina pa je odšla po svoji poti. Izseljenski agenti so bili mnogo bolj organizirani, saj je za njimi stal kapital, medtem ko iz deželnih in državne strani ni bilo posluha, saj je bilo izseljevanje svobodno. Država je le z gospodarskimi prijemi pomagala k večji urejenosti oziroma z represivnimi organi preprečevala anarhijo na tem področju. Adlešič se je drugič srečal s problematiko izseljevanja na slovensko-hrvatskem shodu v Ljubljani (1913). Za predvojno obdobje je veljalo, da je vsaj v cerkvenih krogih veljal odpor proti izseljevanju – kljub delnemu razumevanju tega procesa – pri čemer je bil Adlešič izrazito čustveno nastrojen s prikazovanjem izseljevanja kot največjega zla za Slovence. Pred očmi je imel zlasti rodno Belo krajino. Tretjič se je srečal z izseljenstvom, ko je kot ljubljanski župan odšel na obisk v Cleveland in nekatera druga mesta v Združenih državah Amerike (1938). Popravil je svoj pogled na izseljenstvo in na ameriške Slovence. Z veliko mero navdušenja je opazoval dobro gospodarsko, kulturno in intelektualno stanje ameriških Slovencev. Bil je navdušen nad njihovo organiziranostjo, delovanjem Cerkve, delom z mladimi ipd. Kljub veliki gospodarski krizi so mirno živeli. Izognil pa se je problemu usihanja

45 Adlešič, *Moja pot*, str. 183.

znanja slovenskega jezika in močne amerikanizacije med ameriškimi Slovenci in njihovimi potomci. Večina se je namreč utapljala v ameriškem morju, saj sta razpršenost in generacijski moment vplivala na njihovo počasno številčno usihanje, kar je slabih dvajset let pred tem opazil tudi Božidar Jakac, ki je v daljšem časovnem obdobju bolje spoznal Ameriko.[46] Vendar je bil Jakac mnogo bolj odklanjajoč do ameriške civilizacije v primerjavi z Adlešičem. Njegova rodna Dolenjska mu je bila nadvse. Adlešič ni imel časa za bolj poglobljeno spoznavanje, kot ljubljanski župan pa se je gibal v višjih krogih, zato ga je Amerika kar pogoltnila vase. Zato nas ne začudi, da je v svojem prispevku Moja pot v Ameriko omenil, da je prinesel kar nekaj materiala v Ljubljano, na primer statistik in študij, zlasti s socialnega področja.

Mladi ministrant. Slovenska Katoliška cerkev je imela velik vpliv na priseljence (Jurij Trunk, Amerika in Amerikanci, 1912, str. 295).

Amerikanizacija je napredovala. Za piščalko Strica Sama so se vile množice različnih etničnih skupin, med njimi tudi Slovenci in Slovenke (Jurij Trunk, Amerika in Amerikanci, 1912, str. 453).

Usoda ga je še enkrat povezala z izseljenstvom. Od junija 1942 je živel v Italiji (Merano), po italijanski kapitulaciji je odšel v Rim in po končani vojni se je hotel vrniti, vendar je na sugestijo žene Vere Adlešič Popovič ostal v Italiji do leta 1949, ko se je izselil v Združene države Amerike. Vzrok slednjega je bila sodba okrožnega sodišča v Ljubljani (16. 3. 1946), ki mu je v odsotnosti odvzelo svobodo s prisilnim delom za dobo enega leta in izgubo državljanskih pravic za dobo do petih let. Leta 1949 se je iz Italije odselil v Združene države. Po mnenju analitikov državne varnosti je bil bolj ali manj neaktiven. Starost, ločenost od domovine (domotožje), slab ekonomski položaj in bolezni so ga težile. Žena je skušala omiliti njegov položaj, z njim si je dopisovala, vlagala prošnje za omilitev kazni. Jugoslovanska državna varnost je bedela nad njim tudi v Združenih državah Amerike, največ informacij pa je dobila iz njunega medsebojnega dopisovanja in poročil rezidentov.

46 Jakac, Jarc, *Odmevi Rdeče zemlje.*

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve.
ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
LJU 490, Mesto Ljubljana, predsedstvena registratura

ČASOPISI

Čas, 1909
Družina, 2001
Kronika slovenskih mest, 1938
Slovenec, 1936

LITERATURA

Adlešič, Juro: Organizacija slovenskega izseljeništva. *Čas,* zv. 4 in 5, 1909, str. 170–189.
Adlešič, Juro: Naše izseljeništvo. *Narodni gospodar*, XIV/14, 25. 7. 1913, str. 233–234.
Adlešič, Juro: O ljubezni do domače grude. *Slovensko-hrvatski katoliški shod v Ljubljani 1913.* Ljubljana : Založila katoliška bukvarna, 1913, str. 277–286.
Cindrič, Alojz: *Študenti s Kranjske na dunajski univerzi 1848–1918.* Ljubljana : Univerza v Ljubljani, 2009.
Dražumerič, Marinka: Prispevek k poznavanju izseljevanja iz Bele krajine. *Dolenjski zbornik 1985,* (ur. Jovo Grobovšek). Novo mesto : Dolenjski list, str. 197–216.
Drnovšek, Marjan: *Pot slovenskih izseljencev na tuje: od Ljubljane do Ellis Islanda – Otoka solza v New Yorku 1880–1924.* Ljubljana : Mladika, 1991.
Drnovšek, Marjan: *Usodna privlačnost Amerike: pričevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom.* Ljubljana : Nova revija (zbirka Korenine), 1998.
Drnovšek, Marjan: Velika gospodarska kriza in slovenski izseljenci. *Gospodarske krize in Slovenci* (ur. Neven Borak, Žarko Lazarević). Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, Zveza ekonomistov Slovenije, 1999.
Drnovšek, Marjan: Ložarjevo emigrantstvo. *Pretrgane korenine: sledi življenja in dela Rajka Ložarja* (ur. Ingrid Slavec Gradišnik, Helena Ložar-Podlogar). Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
Drnovšek, Marjan: *Ljubljana: križišče na poti v svet / Ljubljana: the crossroad to the world.* Ljubljana : Numizmatično društvo Slovenije, 2006.
Drnovšek, Marjan: Združene države Amerike v očeh slovenskega slikarja Božidarja Jakca (1929–1931). *Dve domovini / Two Homelands*, 2006, št. 23, str. 21–44.
Drnovšek, Marjan: *Izseljevanje – »rakrana« slovenskega naroda.* Ljubljana : Nova revija, 2010.
Ferenc, Tone: Adlešič, Juro. *Enciklopedija Slovenije*, 1. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1987, str. 9.
Friš, Darko: *Ameriški Slovenci in Katoliška cerkev 1871–1924.* Celovec-Ljubljana-Dunaj : Mohorjeva založba, 1995.
Friš, Darko: *Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O.F.M. (1920–1958).* Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 1995.
Jakac, Božidar, Jarc, Janko: *Odmevi rdeče zemlje*, I, II. Ljubljana : Jugoslovanska knjigarna, 1932.
Jaklič, Franc: *Misijonski škof Irenej Friderik Baraga.* Celje : Družba sv. Mohorja, 1931.
Kalc, Aleksej: Nekateri vidiki primorskega izseljevanja v Južno Ameriko do prve svetovne vojne. *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki* (ur. Mirko Jurak ... [et.al.]). Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Slovenska izseljenska matica, 1995.
Kalc, Aleksej: Razvojni obrisi izseljenske zakonodaje v 19. stoletju in do prve svetovne vojne. *Dve domovini / Two Homelands*, 1997, št. 8, str. 9–35.
Klemenčič. Matjaž: *Slovenes in Cleveland. The Creation of a New Nation and a New World Community Slovenia and the Slovenes of Cleveland, Ohio.* Novo mesto : Dolenjska založba, 1995.
Kološa, Vladimir: *Banski svet Dravske banovine 1931–1941.* Ljubljana : Arhiv republike Slovenije.
Slavec Gradišnik, Ingrid, Ložar-Podlogar, Helena (ur.): *Pretrgane korenine. Sledi življenja in dela Rajka Ložarja.* Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
Smolik, Marijan: Župan dr. Juro Adlešič. *Družina*, št. 19, 6. 5. 2001.
Vidmar, Josip: *Oton Župančič. Kritična portretna študija.* Ljubljana : Založba Hram, 1935.
Zavertnik, Jože: *Ameriški Slovenci: Pregled splošne zgodovine Združenih držav, slovenskega naseljevanja in naselbin in Slovenske narodne podporne jednote.* Chicago : Slovenska narodna podporna jednota, 1925.
Wagner, Ulrich: Bremen, Bremerhaven und die Auswanderung. *Hoffnung Amerika: Europäische Auswanderung in die Neue Welt* (ur. Karin Schulz). Bremerhaven : Wirtschaftsverlag, NW, Verlag für neue Wissenschaft GmbH, 2008.

SUMMARY

White Carniolan Juro Adlešič and Slovenian emigration

There were very few Slovenian intellectuals in the Austrian era who were willing to commit their scientific endeavours to investigating the problem of emigration. Emigration to the United Stated States received the most public attention, while emigration to Westphalia (Germany) figured far less prominently and still less so emigration to other countries (South Africa and Egypt). A most through study on the organisation of Slovenian emigration was undertaken by a White Carniolan Juro Adlešič (1884–1968) while still a student at the Viennese Faculty of Law (1909). In his article featured in the newspaper *Čas*, Adlešič considered better organisational approaches to emigration. He scaled down his initial groundbreaking ambitions with a more feasible idea to seek support from peasants' and workers' associations of Catholic provenance. He called for an organisation that would, combining the efforts of all who might be affected by this problem, monitor emigration both on provincial and local levels. The organisation as envisaged by Adlešič, would reach beyond the borders of the Slovenian territory, at least as far as to Croatia. He followed the example of similar organisations in other European countries, particularly Italy. In his opinion, the greatest threat to emigrants came from emigration agents and alcoholism on both sides of the Atlantic. Adlešič also presented this problem at a Slovenian-Croatian Catholic convention (1913). His highly emotional speech, in which he praised Catholic values and alerted to the great evil, i.e. Slovenian emigration abroad, met with an enthusiastic reception. He emphasised the value of home and homeland, and quoted the verses of the poet Oton Župančič, his close relative from White Carniola, in nearly all of his treatises. In those days Župančič's poem *Duma* (1908) was the most frequently quoted poem in relation to the emigration problem. Adlešič made his third contact with emigration when he visited Slovenes in the United States in 1938. On that occasion he appeared as Mayor of Ljubljana. He opened the Yugoslav Garden in Cleveland, US, and presented the event in an article published in *Kronika slovenskih mest* (1938), a review that continues to circulates today under the title *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*. In addition to American Slovenes, Adlešič was also received by politicians and mayors he had met in Cleveland, also referred to as American Ljubljana. Suddenly, he began to praise America and became enraptured with the prosperous situation of American Slovenes. This marked a major turnaround in his attitude towards Slovenian emigration. He was destined to visit the United States once more, after 1949, when he emigrated there from Italy, where he had lived from 1942. Adlešič was under close surveillance of the Yugoslav security services, which also followed him abroad. Due to his Catholic orientation, political engagement in the Slovenian People's Party (SLS) and mayoralty in the period of Italian occupation, he was cast as a collaborator. He returned to his native country in the mid-1960s.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 324(497.434)"19"

Prejeto: 30. 5. 2010

Bojan Balkovec

doktor znanosti, docent, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: bojan.balkovec@ff.uni-lj.si

Belokranjci na volitvah med svetovnima vojnama

IZVLEČEK

Bela krajina je bila od volitev leta 1923 svoj volilni okraj znotraj volilnega okrožja Ljubljana – Novo mesto. Med 1418 kandidati na volitvah v stari Jugoslaviji najdemo 38 oseb, ki so bile iz Bele krajine. Dva med njimi sta bila tudi izvoljena. Belokranjski volilni okraj je bil premajhen, da bi brez težav omogočal tamkajšnjim kandidatom izvolitev, četudi je bila stranka v okraju zelo močna. Kandidati so bili po poklicu prevladujoče posestniki. Volivci v Beli krajini so le v nekaj primerih svojo podporo dali listi, ki ni zmagovala v večini volilnih okrajev volilnega okrožja Ljubljana – Novo mesto.

KLJUČNE BESEDE

volitve, poslanec, kandidat, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, Kraljevina Jugoslavija, Bela krajina

ABSTRACT

WHITE CARNIOLANS IN INTERWAR ELECTIONS

From 1923 White Carniola was an electoral district under the electoral unit of Ljubljana–Novo mesto. Among 1418 election candidates in the old Yugoslavia, we can identify thirty-eight from White Carniola. Two of them were also elected. The electoral district of White Carniola was too small to ensure its candidates a seat, even though the party garnered strong local support. Most candidates were landowners by occupation. White Carniola's voters gave their support to a list of candidates that did not win in the majority of electoral districts under the electoral unit of Ljubljana–Novo mesto.

KEY WORDS

election, Member of Parliament, candidate, Kingdom of SHS, Kingdom of Yugoslavia, White Carniola

Belokranjski kandidati

Bela krajina je bila po spremembi volilnega zakona leta 1922 poseben volilni okraj. To je v okviru zakonskih možnosti pomenilo, da bi lahko belokranjski volivci izvolili domačega kandidata.[1] Z »domačim« je seveda mišljen kandidat iz Bele krajine, ki bi se skušal v beograjski parlament prebiti s pomočjo lokalne podpore. Na drugi strani ne smemo spregledati, da ves uspeh lokalnega kandidata ni bil odvisen le od njegovih sposobnosti, prepričljivosti, ampak predvsem od neodvisnih dejavnikov. Na izvolitev kandidata je leta 1920 vplivala postavitev na kandidatni listi, t.j. višje na listi si bil, več si imel možnosti, razumljivo ob dovolj velikem številu glasov, da je tvoja lista dobila nekaj mandatov. Po spremembi volilne zakonodaje leta 1922 in po določilih, veljavnih v tridesetih letih, je bil kandidat odvisen od podpore volivcev in morda še bolj od velikosti volilne enote (volilnega sreza). Zakon je namreč določal, da dobijo mandat z neke kandidatne liste tisti kandidati, ki so v skupen seštevek glasov za neko listo prispevali največ. Tako je bil kandidat pravzaprav odvisen najverjetneje ne toliko od premoči nad drugimi kandidati kot od velikosti volilnega sreza. Velik volilni srez in velika podpora sta ob dobrem rezultatu za listo v vsem volilnem okrožju kandidatu prinesla poslanski sedež. Ko govorimo o belokranjskih kandidatih, bomo upoštevali tiste, ki so v svojih podatkih navajali bivališče v Beli krajini. Brez dvomov lahko med 1418 kandidati izluščimo 38 takšnih. V to skupino smo kot znanega Belokranjca, ki je pravzaprav prišel najvišje v starojugoslovanski politiki, uvrstili še Nika Županiča. Slednji je sicer navajal, da je iz Ljubljane, ob prvi kandidaturi leta 1923 pa je navajal, da je minister iz Beograda. Pred predstavitvijo kandidatov[2] naj omenimo še, da se med vsemi kandidati pojavlja še 13 posameznikov, kjer je nekaj težav z določitvami kraja bivanja. V nekaj primerih gre po vsej verjetnosti za napačne zapise krajev, nekaj primerov pa je takšnih, da je v Sloveniji več krajev s tem imenom in je težko z gotovostjo trditi, da je ta kandidat od tu ali od tam ležečega kraja istega imena.

Niko Županič (fototeka NUK-a).

Kdo sestavlja to skupino osemintridesetih belokranjskih kandidatov? Po abecednem seznamu so to Martin Bajuk iz Božakova, Janez Bonte z Loke pri Črnomlju, Špiro Brankovič iz Črnomlja, Josip Dvojmoč iz Kanižarice, Jurij Gorše iz Obrha pri Dragatušu, Janez Grahek iz Petrove vasi, Peter Horvat in Rudolf Horvat sta bila iz Kota pri Vinici, Jakob Ivanetič iz Metlike, Niko Jakovčič iz Cerkvišča, Ivan Jerman iz Črnomlja, Peter Koren iz Črnomlja, Anton Kramarič iz Dragomlje vasi pri Metliki, Dako (Danijel) Makar iz Metlike, Ivan Malešič iz Metlike, Anton Malnarič iz Semiča, dr. Ignacij Malnerič iz Črnomlja, Petar Maurin iz Jelenje vasi/Jerneje vasi, Julij Mazelle iz Gradca, Ivan Mihelič iz Starega trga (Črnomelj), Evgenij Miler iz Stražnjega vrha, Karel Müller iz Črnomlja, Mihael Mušič iz Dragatuša, Janez Nemanič iz Curile – Metlika, Josip Nemanič iz Želebeja – Metlika, Janez Panjan iz Čudnega sela pri Črnomlju, Peter Pezdirc iz Krasinca, Martin Plut iz Gornje Lokvice, Martin Poreber iz Semiča, Janko Puhek iz Črnomlja, Anton Slobodnik iz Metlike, Janko (Jako) Strugar iz Črnomlja, Franc Stubler (Štubler) iz Jugorja, Franc Šercelj iz Kota pri Semiču, Jurij Šetina iz Črnomlja, Matej Špehar iz Dalnjih Njiv, dr. Karel Šturm iz Metlike in dr. Niko Županič, ki je sicer zapisoval, da je iz Ljubljane, a je bil rojen v Gribljah.

Nekaj besed namenimo poklicni strukturi zgornje skupine. Posamezniki so navajali ob večjem številu kandidatur več različnih poklicev, in na te bomo posebej opozorili. Večina je bila posestnikov. Oznaka posestnik je najpogosteje povezana s pose-

1 Podobno analizo o volilnih aktivnostih na Kočevskem je avtor objavil v Mikuževem zborniku (Mikužev zbornik, Historia 4, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1999, str. 249–260) pod naslovom O volitvah v okraju Kočevje v Kraljevini SHS. Ob analizi dogajanja v Beli krajini se je potrebno sprijazniti z dejstvom, da ni izhajal lokalni časopis. Tako smo prikrajšani za vir, ki bi nam lahko omogočil še boljšo analizo dogodkov.

2 Kandidatne liste so objavljali časopisi in Uradni list. Časopisi so predstavljali kandidatne liste svoje politične stranke ali liste, ki ji je bil časopis naklonjen. Časopis so govorili o kandidatnih listah strank. Uradni list so pravilno v skladu z zakonom predstavljali kandidatne liste po njihovih nosilcih in ne omenjali politične opredelitve kandidatne liste. Splošno o kandidatih in volitvah v Sloveniji glej prispevke Bojana Balkovca, navedene v seznamu literature.

dovanjem zemlje. Ni pa vedno nujno, da je posestnik živel od dela na tej zemlji, lahko je zemljo oddajal v najem. Kraji, od koder prihajajo, nas napeljujejo k ugotovitvi, da so bili to večinoma kmetje. Nekaj posameznikov je navedlo, da so posestniki in npr. trgovci ali kaj podobnega. Šestindvajset kandidatov je navedlo, da so posestniki, od tega jih je bilo 16 izključno posestnikov (Matej Špehar se je predstavljal kot kmetijski posestnik). Janez Grahek se je označeval za posestnika in župana. Josip Nemanič se je leta 1920, 1923 in 1925 predstavljal kot posestnik, na zadnjih volitvah leta 1938 kot posestnik in župan. Janko Strugar je leta 1923 predstavljen kot župan in posestnik, leta 1925 le kot župan. Za Franca S(Š)tublerja je obakrat zapisano, da je bil župan in posestnik. V nadaljevanju bomo videli še nekaj poklicnih kombinacij, vendar tam naslednje vprašanje ni tako zanimivo kot pri posestniško-županskih kandidatih. Ali je bilo zapisano zaporedje poklicev oz. statusa t.j. posestnik nasproti županu kakorkoli pomembno? Zagotovo je bilo zaporedje za koga bolj pomembno za nekoga pa manj, a za vsem skupaj je lahko le osebno vrednotenje posameznika in ne neka splošna vrednostna lestvica.

Dako (Danijel) Makar (fototeka NUK-a).

Najverjetneje pa drži, da je kandidat z veseljem dodal k svojemu statusu še kakšno politično funkcijo, vse pač v želji po čim boljšem uspehu na volitvah.

Janez Bonte je bil posestnik in cestni odbornik. Peter Koren, Ivan Mihelič in Karel Müller so bili posestniki in trgovci, slednji je leta 1935 označen tudi kot predsednik občine. Nazadnje naj omenimo še Danijela Makarja, ki je bil leta 1923 predstavljen kot posestnik, leta 1931 in 1935 pa kot posestnik in hotelir. Med posestnike bomo vključili še posestniškega sina Rudolfa Horvata.

Tako nam ostane še dvanajst kandidatov z drugačno poklicno določitvijo. Po dva sta bila trgovca (Malešič in Puhek) in odvetnika (Malnerič in Šturm). Kandidirali so še lekarnar Špiro Branković, major Evgenij Miler, poštar Jurij Šetina, rudar Josip Dvojmoč in zasebnik Janez Nemanič. Trije so se predstavljali s samo politično funkcijo. Mihael Mušič je bil leta 1923 župan v Dragatušu, Martin Bajuk je bil leta 1935 predsednik občine in član banskega sveta. Zadnji je seveda Niko Županič, leta 1923 predstavljen kot minister, ob naslednji kandidaturi leta 1925 kot minister na razpolago in leta 1931 kot bivši minister.

Osemintrideseterica je nabrala skupaj 56 kandidatur. Sedemindvajset kandidatov je kandidiralo le po enkrat (Bajuk, Bonte, Brankovič, Dvojmoč, Gorše, Grahek, Horvat Peter in Rudolf, Ivanetič, Jakovčič, Kramarič, Malnarič, Malnerič, Mazelle, Mihelič, Miler, Mušič, Nemanič, Pezdirc, Plut, Poreber, Puhek, Slobodnik, Šercelj, Šetina, Špehar, Štubler in Šturm). Sedemnajst jih je kandidiralo v dvajsetih letih in deset v tridesetih. Ostalih enajst je kandidiralo dvakrat in večkrat. Dvakrat so kandidirali Jerman, Strugar in S(Š)tubler, obakrat v dvajsetih, ter Koren, Maurin, Malešič, obakrat v tridesetih letih. Makar in Županič sta kandidirala trikrat v dvajsetih in tridesetih letih, Panjan pa trikrat samo v dvajsetih letih. Müller in Josip Nemanič sta kandidirala štirikrat, od tega je ena kandidatura iz tridesetih let.

Kandidiranje na volitvah je bilo umeščeno v okvir kandidatne liste. Kandidatne liste v dvajsetih letih je lažje umestili v politični spekter. Liste lahko razdelimo na katoliški tabor (liste Slovenska ljudska stranka /SLS/ in Šušteršičeva lista l. 1923), liberalno kmečki tabor (liste različnih liberalnih strank meščanske, kmečke in delavske usmerjenosti, radikalov, republikancev in avtonomistov) in delavski tabor (različne liste socialistične in komunistične usmeritve).[3] SLS je na volitvah nastopala najbolj

[3] Splošne okvirje slovenske medvojne zgodovine lahko bralci najdejo npr. v knjigi Metoda Mikuža, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941* (Mladinska knjiga, Ljubljana 1965), Jurija Perovška, *V zaželjeni deželi : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918 – 1941* (Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2009) in v delu *Slovenska novejša zgodovina* (od strani 177 do 572), ki je pri

enotno, saj je le nekaj posameznikov kandidiralo izven list SLS. Leta 1938 je nekaj nekdanjih kandidatov SLS kandidiralo na Mačkovi listi. Mnogo bolj živahen je bil liberalni tabor, kjer so se kandidati pogosto pojavljali na listah meščanskega dela liberalnega tabora (Jugoslovanska demokratska stranka, Samostojna demokratska stranka, Narodna socialistična stranka, Narodna radikalna stranka) in različnih kmečkih listah. V delavskem taboru so zaradi sporov znotraj tabora na komunistični in socialistični del, kandidati nastopali na različnih listah znotraj tabora in prestopali tudi na liste liberalnega tabora.

Trije kandidati so kandidirali na listah SLS. Janez Grahek je bil na omenjeni listi leta 1923, Ivan Mihelič leta 1925. Josip Nemanič je kandidiral za listah SLS na prvih treh volitvah v dvajsetih letih t.j. 1920, 1923 in 1925. Nazadnje je kandidiral še na Stojadinovićevi listi leta 1938, kjer je kandidirala SLS. Leta 1925 je bil Ivan Mihelič njegov namestnik. V katoliškem taboru nam ostane še Janez Bonte, ki je bil leta 1923 Šušteršičev kandidat.

Največ kandidatov je iskalo podporo volivcev v liberalnem taboru. Zanimivo je, da tu najdemo več kandidatov iz kmečkega dela liberalnega tabora. V dvajsetih letih (1920, 1923 in 1925) je na listi uradnih liberalcev kandidiral odvetnik Müller (okrajni kandidat v Črnomlju in Novem mestu), ki je kandidiral še na Jevtićevi listi leta 1935. V dvajsetih letih je bil kandidat uradnih liberalcev tudi Niko Županič. Leta 1925 je bil okrajni kandidat v Črnomlju in Novem mestu, Müller pa njegov namestnik. Dve leti pred tem je bil nosilec liste radikalov in leta 1931 je kandidiral na listi Živkovića. To pa so tudi vse kandidature v meščanskem delu liberalnega tabora v dvajsetih letih. Makar je leta 1925 nabiral glasove na listi Samostojne kmetijske stranke (SKS),[4] v tridesetih pa pri Živkoviću in Jevtiću.

Brankovič in Malešič sta bila leta 1938 kot kandidata Jugoslovanske nacionalne stranke na Mačkovi listi.[5] Jakovčič in Koren sta bila na isti listi kandidata Slovenske združene opozicije.[6] Vsi štirje so kandidirali v črnomaljskem okraju. Koren in Malešič sta bila kandidata, Jakovčič in Branković njuna namestnika. Na Mačkovi listi sta bila leta 1935 tudi Malnarič in Nemanič. Malešič je bil tudi na Jevtićevi listi leta 1935. Jevtićevi kandidati so bili tudi Bajuk, Makar, Mazelle, Müller, Pezdirc in Plut. Horvat, Maurin in Šturm so bili na listi Ljotića leta 1935. Peter Horvat in Anton Kramarič sta bila črnomaljski okrajni kandidat in njegov namestnik na Prepeluhovi listi leta 1925.

Na delavskih listah so kandidirali Mušič in Gorše na listi Kisovca leta 1923 in Panjan na listah Žorge, Makuca ter leta 1925 na listi Murna. Mušič je bil nosilec liste v okrajih Črnomelj in Novo mesto, Gorše je bil njegov namestnik.

Belokranjci niso bili najuspešnejši v boju za poslanski sedež. Dvema je uspel veliki met in sta sedla v parlamentarne klopi in uživala ugodnosti poslanske plače. A moramo takoj pristaviti, da sta bila oba izvoljena v posebnih okoliščinah. Leta 1920 in 1923

Ivan Malešič (fototeka NUK-a).

Mladinski knjigi izšla leta 2005. O delovanju različnih strank so članki mnogih avtorjev na voljo v različnih revijah. Programe političnih strank je objavil Jurij Perovšek v *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)* (Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1998).

4 Kratica SKS pri označevanju slovenskih strank v dvajsetih letih 20. stoletja ima dva pomena. Med letoma 1919 in 1926 kratica označuje Samostojno kmetijsko stranko, od njene združitve s Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev maja 1926 pa Slovensko kmetsko stranko.

5 Kandidate Jugoslovanske nacionalne stranke je predstavilo *Jutro* 4. 12. 1938.

6 O kandidatih Slovenske združene opozicije glej *Slovenija* 2. 12. 1938. SZO je združevala Kmečko-delavsko gibanje dr. Kukovca, kmetsko gibanje dr. Lončarja (mačkovci), staro SLS in delavsko skupino – pravzaprav komuniste. Tabor je 3. decembra 1938 predstavil kandidate Kukovčevega gibanja, v sosednjem stolpcu pa ostale kandidate. Jakovčič in Koren sta našteta med ostalimi.

kandidat	*poklic/kraj*[7]	*lista*
Bajuk Martin	predsednik občine in član banskega sveta, Božakovo	Jevtić[8] 1935
Bonte Janez	posestnik in cestni odbornik, Loka pri Črnomlju	Šušteršič 1923
Brankovič Špiro	lekarnar, Črnomelj	Maček 1938
Dvojmoč Josip	rudar, Kanižarica	Gustinčič 1927
Gorše Jurij	posestnik, Obrh pri Dragatušu	Kisovec 1923
Grahek Janez	posestnik in župan, Petrova vas	SLS 1923
Horvat Peter	posestnik, Kot pri Vinici	Prepeluh 1925
Horvat Rudolf	posestniški sin, Kot pri Vinici	Ljotić 1935
Ivanetič Jakob	posestnik, Metlika	Murn 1925
Jakovčič Niko	posestnik, Cerkvišče	Maček 1938
Jerman Ivan	posestnik, Črnomelj 1923, 1925	Makuc 1923, 1925
Koren Peter	posestnik in veletrgovec, Črnomelj 1935, veletrgovec 1938	Maček 1935, 1938
Kramarič Anton	posestnik, Dragomlja vas pri Metliki	Prepeluh 1925
Makar Dako (Danijel)	posestnik, Metlika 1923 posestnik in hotelir, Metlika 1931 1935	SKS 1923 Živković 1931, Jevtić 1935
Malešič Ivan	trgovec, Metlika 1935, 1938	Jevtić 1935, Maček 1938
Malnarič Anton	posestnik, Semič	Maček 1935
Malnerič dr. Ignacij	odvetnik, Črnomelj	Županič 1923
Maurin Petar	posestnik, Jelenja vas 1935, Jerneja vas 1938	Ljotić 1935, 1938
Mazelle Julij	posestnik, Gradac	Jevtić 1935
Mihelič Ivan	posestnik in trgovec, Stari trg – Črnomelj	SLS 1925
Miler Evgenij	major, Stražnji vrh	Županič 1923
Müller Karel	posestnik, Črnomelj 1920, trgovec in posestnik, 1923, trgovec 1925, posestnik, trgovec in predsednik občine, 1935	LIB 1920, 1923, 1925, Jevtić 1935
Mušič Mihael	župan, Dragatuš	Kisovec 1923
Nemanič Janez	zasebnik, Čurile – Metlika	Maček 1935
Nemanič Josip	posestnik, Želebej – Metlika 1920, 1923, 1925, posestnik in župan 1938	SLS 1920, 1923, 1925, Stojadinović 1938
Panjan Janez	posestnik, Čudno selo pri Črnomlju 1920, 1923, 1925	Žorga 1920, Makuc 1923, Murn 1925
Pezdirc Peter	posestnik, Krasinec	Jevtić 1935
Plut Martin	posestnik, Gornja Lokvica	Jevtić 1935
Poreber Martin	posestnik, Semič	Murn 1925
Puhek Janko	trgovec, Črnomelj	Županič 1923
Slobodnik Anton	posestnik, Metlika	Murn 1925
Strugar Janko (Jako)	župan in posestnik, Črnomelj 1923, župan, 1925	SKS 1923, 1925
Stubler (Štubler) Franc	župan in posestnik, Jugorje 1925, 1927	SKS 1925, 1927
Šercelj Franc	posestnik, Kot – Semič	Murn 1925
Šetina Jurij	poštar, Črnomelj	Županič 1923
Špehar Matej	kmetijski posestnik, Dalnje Njive	SKS 1920
Šturm dr. Karel	odvetnik, Metlika	Ljotić 1935
Županič dr. Niko	minister, Beograd 1923, minister na razpolago, Ljubljana 1925, bivši minister 1931, Županič 1923, LIB 1925	Živković 1931

7 Stolpec predstavlja podatke o poklicu in kraju bivanja, kot so ga objavili v uradnih razglasitvah kandidatnih list. Pri več kandidiranjih so se podatki lahko spreminjali. Če se podatek ni spreminjal, so navedene le letnice ob več kandidiranjih (npr. Ivan Jerman), sicer podatku sledi leto veljavnosti podatka (npr. Peter Koren).

8 Ime liste je v večini primerov v tabeli priimek nosilca liste. Kratica LIB pomeni v dvajsetih letih 20. stoletja uradno oz. liberalno stranko. Leta 1920 in 1923 je to Jugoslovanska demokratska stranka in na volitvah 1925 in 1927 Samostojna demokratska stranka.

Julij Mazelle (fototeka NUK-a).

je bil med kandidati SLS izvoljen Josip Nemanič.[9] Njegova izvolitev je bila rezultat dovolj velikega števila mandatov, ki jih je osvojila lista in seveda tudi njegovega visokega mesta na listi. Nemanič je bil tretji na listi kandidatov SLS leta 1920. Danijel Makar je bil leta 1931 izvoljen na račun bojkota volitev. Edina kandidatna lista na teh volitvah je bila lista Petra Živkovića. Tako je bila pot do izvolitve pač mnogo enostavnejša. Volilni zakon je dopuščal, da je v srezu kandidiralo več kandidatov, vezanih na eno državno listo. V tem primeru je poslanec tega sreza postal najboljši od teh kandidatov. Makar je bil leta 1931 boljši od Evgena Lovšina. Leta 1935 je bil izvoljen na listi Jevtića.

9 Časopisi so predstavljali rezultat volitev in jih ob tem komentirali glede na svojo politično usmeritev. Tudi pri poročanju o rezultatih so časopisi pisali o rezultatih strank oz. so kandidatne liste označevali kot liste strank oz. strankarskih zvez. Uradne objave rezultatov so bile v Uradnem/Službenem listu in so prinašale rezultate kandidatnih list; v skladu z zakonom so jih označevali s priimkom nosilca kandidatne liste.

Glasovanje belokranjskih volivcev

Več pozornosti bomo namenili rezultatom v dvajsetih letih. Zanimivi so tudi rezultati v posameznih okrajih (srezih). K tem smo dodali tudi rezultate v okrožju Ljubljana-mesto. Od volitev leta 1923 dalje je bilo pomembno tudi število glasov, ki jih je dobil kandidat v okraju. Mandate, ki jih je dobila posamezna stranka, so namreč razdeljevali glede na število glasov, ki so jih kandidati te stranke dobili v posameznih okrajih. Večje število glasov je pomenilo večjo možnost za pridobitev mandata. Samo po sebi pa nam število glasov v okraju pomeni le del v skupnem številu glasov neke stranke. Ker so bili okraji različno veliki, sta prava izraza uspeha stranke v okraju odstotek glasov, ki so jih stranki dali udeleženci v tem okraju, in doseženo mesto v okraju.

Leta 1920 je SLS dobila največji delež glasov v Prekmurju in v okrajih Kranj in Kočevje, najmanjšega pa v okraju Brežice, v Beli krajini in v Ljubljani. Najvišji deleži so bili leta 1923, 1925 in 1927 doseženi v okrajih Kamnik, Ormož, Mozirje oz. Gornji grad in Konjice. Najmanjši deleži so bili na omenjenih treh volitvah zabeleženi v okrajih Murska Sobota, Brežice, Maribor-desni breg in v industrijsko razvitejših okrajih Prevalje in Laško. SLS je imela svoje volivce enakomerno razporejene po vsej Sloveniji. To dokazujejo tudi njeni uspehi po okrajih. Tako je leta 1920 zmagala v 13 od 19 okrajev. Leta 1923 ni dobila večine le v okrajih Murska Sobota, Ptuj in v mestu Ljubljana, leta 1925 v okraju Murska Sobota in na zadnjih volitvah v dvajsetih letih je bila premagana samo v mestu Ljubljana.

V preglednici rezultatov po okrajih so najprej navedeni okraji v okrožju Maribor-Celje, sledijo okraji iz okrožja Ljubljana–Novo mesto ter nazadnje še rezultat v mestu Ljubljana. Okraji v posameznem okrožju si sledijo od zahoda proti vzhodu in od severa proti jugu. Sedež okraja v zgornji Savinjski dolini je bil ob volitvah 1923 in 1925 v Mozirju in 1927 v Gornjem Gradu.

Kako odločilna je bila velikost okraja, nam pokaže tudi spodnja razpredelnica. Ne smemo pozabiti, da je kandidat lahko nastopil v več okrajih in združil rezultate. A kljub vsemu, črnomaljski okraj je bil v deležu glasov, ki so jih dobili kandidati SLS, kar uspešen, vendar je bilo na voljo malo glasov in to ni obetalo kandidatu, ki je nastopil v tem okraju, veliko možnosti za uspeh. Leta 1923 in 1927 je bil odstotek glasov, ki jih je kandidat SLS dobil v Beli krajini, v sredini razpredelnice po okrajih. Leta 1925 je bil rezultat v spodnji četrtini okrajev. Kako malo glasov je bilo na voljo v Beli krajini, pa pove podatek, da je bil okraj po številu glasov za kandidata SLS vedno pod 20. mestom.

leto	*okraj*	*glasov*	*%*	*okrožje*
1923	Slovenj Gradec	4120	61,82	MB-CE
1925	Slovenj Gradec	3584	54,43	MB-CE
1927	Slovenj Gradec	3496	57,57	MB-CE
1923	Prevalje	1177	42,14	MB-CE
1925	Prevalje	1156	39,05	MB-CE
1927	Prevalje	1202	39,72	MB-CE
1923	Maribor-desni breg	4373	56,72	MB-CE
1925	Maribor-desni breg	3636	47,43	MB-CE
1927	Maribor-desni breg	3515	47,11	MB-CE
1923	Maribor-levi breg	8383	62,81	MB-CE
1925	Maribor-levi breg	7134	51,64	MB-CE
1927	Maribor-levi breg	8477	57,98	MB-CE
1923	Murska Sobota	2944	31,26	MB-CE
1925	Murska Sobota	2622	25,74	MB-CE
1927	Murska Sobota	3015	38,03	MB-CE
1923	Lendava	3648	56,98	MB-CE
1925	Lendava	3668	51,29	MB-CE
1927	Lendava	4058	67,84	MB-CE
1923	Konjice	2485	73,98	MB-CE
1925	Konjice	2239	65,37	MB-CE
1927	Konjice	2331	73,35	MB-CE
1923	Ptuj	5275	62,18	MB-CE
1925	Ptuj	5113	61,08	MB-CE
1927	Ptuj	5020	66,88	MB-CE
1923	Ljutomer	3886	68,26	MB-CE
1925	Ljutomer	3723	63,76	MB-CE
1927	Ljutomer	3801	67,73	MB-CE
1923	Ormož	2663	74,05	MB-CE
1925	Ormož	2620	71,64	MB-CE
1927	Ormož	2758	75,31	MB-CE
1923	Celje	6056	63,25	MB-CE
1925	Celje	5621	58,49	MB-CE
1927	Celje	5579	56,98	MB-CE
1923	Mozirje	1863	72,38	MB-CE
1925	Mozirje	1839	73,86	MB-CE
1927	Gornji grad	1798	77,90	MB-CE
1923	Laško	3045	48,53	MB-CE
1925	Laško	3139	52,18	MB-CE
1927	Laško	2274	37,84	MB-CE
1923	Šmarje	4635	67,55	MB-CE
1925	Šmarje	4138	60,61	MB-CE
1927	Šmarje	4342	68,69	MB-CE
1923	Brežice	2112	44,62	MB-CE
1925	Brežice	2447	47,93	MB-CE
1927	Brežice	2631	52,87	MB-CE
1923	Radovljica	3936	60,56	LJ-NM
1925	Radovljica	3582	53,78	LJ-NM
1927	Radovljica	3297	52,86	LJ-NM
1923	Kranj	6499	71,07	LJ-NM
1925	Kranj	6678	66,43	LJ-NM
1927	Kranj	6574	66,90	LJ-NM
1923	Kamnik	5260	78,94	LJ-NM

leto	*okraj*	*glasov*	*%*	*okrožje*
1925	Kamnik	5390	76,15	LJ-NM
1927	Kamnik	4761	74,89	LJ-NM
1923	Logatec	3065	64,35	LJ-NM
1925	Logatec	2737	55,03	LJ-NM
1927	Logatec	2669	59,21	LJ-NM
1923	Ljubljana-okolica	7242	63,11	LJ-NM
1925	Ljubljana-okolica	8120	64,55	LJ-NM
1927	Ljubljana-okolica	7322	62,52	LJ-NM
1923	Litija	4637	68,74	LJ-NM
1925	Litija	4670	66,70	LJ-NM
1927	Litija	4431	63,82	LJ-NM
1923	Kočevje	4250	57,76	LJ-NM
1925	Kočevje	4854	68,11	LJ-NM
1927	Kočevje	5131	73,20	LJ-NM
1923	Novo mesto	5166	67,27	LJ-NM
1925	Novo mesto	4859	57,65	LJ-NM
1927	Novo mesto	4981	64,69	LJ-NM
1923	Krško	5840	72,95	LJ-NM
1925	Krško	5188	57,43	LJ-NM
1927	Krško	5677	66,34	LJ-NM
1923	Črnomelj	2602 **(22)**	66,84 **(11)**	LJ-NM
1925	Črnomelj	2181 **(24)**	51,62 **(20)**	LJ-NM
1927	Črnomelj	2328 **(23)**	62,94 **(14)**	LJ-NM
1923	Ljubljana-mesto	2814	31,71	LJ-mesto
1925	Ljubljana-mesto	4366	43,15	LJ-mesto
1927	Ljubljana-mesto	4581	45,35	LJ-mesto

***

Liberalno kmečki tabor kot celota je imel na dveh volitvah dokaj dobre, na dveh pa bolj slabe rezultate. Leta 1920 in 1925 je dosegel boljše rezultate in leta 1923 ter 1927 slabše. Najboljše rezultate je zabeležil leta 1925.

Meščanski del tabora je bil na Kranjskem leta 1923 in 1927 boljši od kmečkega. Slednji je bil boljši od meščanskega leta 1920 in 1925. Na Kranjskem je meščanski del povečeval število svojih glasov do volitev 1925. Kmečki del tabora je na Kranjskem svoj višek dosegel že leta 1920. Na naslednjih volitvah je dobil najmanjše število glasov. Leta 1925 in 1927 je bil rezultat med obema omenjenima skrajnostima.

Leta 1920 je bila najmočnejša stranka v liberalno kmečkem taboru v vsej Sloveniji SKS. Dobila je skoraj trikrat več glasov kot uradna liberalna stranka. V skupini liberalnih in kmečkih strank v okrožju Ljubljana–Novo mesto je bila vloga SKS pomembnejša kot na Štajerskem. Nastopila je na vseh volitvah in njen delež glasov v skupini ni nikoli padel pod 35%. Največje deleže v tem okrožju so dobivali na Dolenjskem in v Beli Krajini: okraji Novo mesto, Krško in Črnomelj.

Od volitev leta 1923 je bila najmočnejša stranka v liberalno kmečkem taboru uradna liberalna stranka. Prednost pred kmetijci in Radićem je naraščala od volitev do volitev. Samostojni demokrati so bili v stalnem vzponu in so delež svojih glasov znotraj skupine povečali s petine na polovico.

Razpon deležev glasov za narodne socialiste na volitvah leta 1920 in 1923 je segal od pol do sedem in pol odstotkov. Izjema je bilo mesto Ljubljana, kjer so leta 1920 dobili več kot 13% glasov. Volivci Narodne socialistične stranke so bili v mestih in trgih, kar je opaziti tudi po deležih glasov za omenjeno stranko, ki so večji v okrajih z večjim deležem mestnega in trškega prebivalstva. Tako so na Kranjskem najmanjši deleže dobili v okrajih Cerknica, Kamnik in Črnomelj, na Štajerskem pa v obmejnih okrajih Prekmurje, Ormož, Lendava, Šmarje in še v okrajih Ljutomer in Konjice.

Volilna zveza narodnih socialistov, starih demokratov in davidovićevcev je leta 1925 v okrožju Ljubljana–Novo mesto najmanjši delež glasov dobila v okraju Črnomelj, nekaj višji delež pa v okraju Kamnik.

Leta 1925 je Prepeluhova republikanska lista dobila v okraju Črnomelj 781 glasov, kar je bilo 18,49% glasov oddanih v okraju. Po številu glasov je bil še boljši okraj Krško. Tamkajšnji 1003 glasovi so bili skoraj četrtina vseh republikanskih glasov v okrožju.

Žig Narodno radikalne stranke v Črnomlju.

Male liberalne liste Hartnerja, Zagorskega, Hribarja in Murna so v posameznih okrajih dobile le po nekaj deset glasov. Murnova lista je npr. samo v črnomaljskem okraju dobila več kot 1% oddanih glasov.

Poskus radikalov, da bi se tudi ob pomoči slovenskih politikov pojavili kot pomemben dejavnik v Sloveniji, ni uspel. Na Kranjskem, kjer so kandidirali samo leta 1923, so v kočevskem okraju dobili 1185 glasov, v vse ostalih okrajih skupaj pa 941. Najvišje deleže glasov so poleg Kočevja (16,1%) dosegli še v okrajih Črnomelj (5,78%) in Novo mesto (4,06%). V kočevskem okraju so bili radikali druga najmočnejša stranka za klerikalci.

***

Rezultate delavskih list bomo prikazali združene, saj so se vse liste borile za naklonjenost iste skupine volivcev. V celi Sloveniji sta obe delavski stranki dobili največ glasov leta 1920, 45.830, najmanj pa leta 1925, 12.559. Po velikem uspehu na prvih volitvah leta 1920 je sledilo upadanje števila glasov. Delež delavskih glasov pa je znašal največ – 29% leta 1920 in najmanj – 6,72% leta 1925. Podobno je v posameznih okrožjih število delavskih glasov po letu 1920 upadlo. Delež glasov za delavske liste je bil na Štajerskem višji kot na Kranjskem. V mestu Ljubljana je bil delež delavskih glasov leta 1923 še vedno zelo visok. Padec na delež, podoben tistemu v celi Sloveniji, je sledil šele v letih 1925 in 1927.

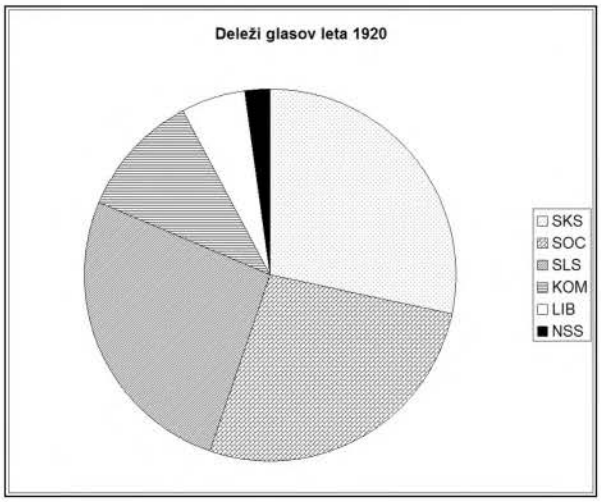
Med volivci delavskih list prevladujejo industrijski delavci. Tako lahko večje število delavskih volivcev opazimo na Jesenicah, v Zasavju, Ljubljani, Mariboru, Guštanju in še nekaterih krajih z industrijskimi obrati.

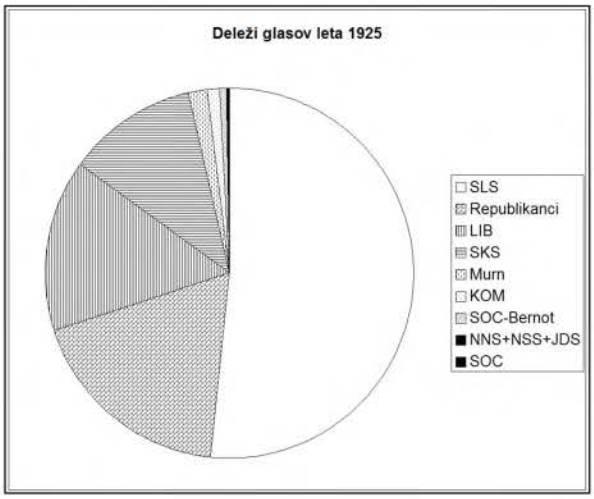
Liste, ki jih označujemo kot komunistične, so leta 1920 najvišje deleže glasov dobile v okrajih Litija (volišča v rudarskem Zagorju) in Radovljica (volivci na železarskih Jesenicah). Leta 1923 so najvišje deleže glasov dobile v okraju Laško, predvsem po zaslugi volišč v Trbovljah. Omenim naj še okraj Prevalje (volivci v Guštanju) leta 1927.

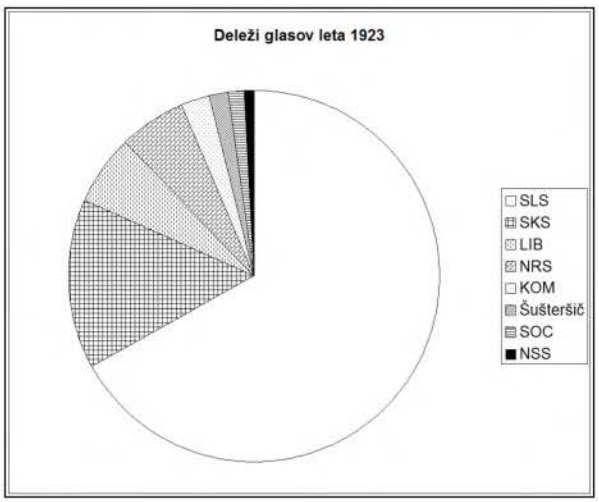
Socialistične liste so leta 1920, z izjemo Prekmurja in okraja Ljutomer, na Štajerskem dobile več kot 20% glasov. Kasneje so največje deleže glasov dobivale v okrajih Prevalje, Slovenj Gradec in občasno v Celju ter v mariborskih okrajih.

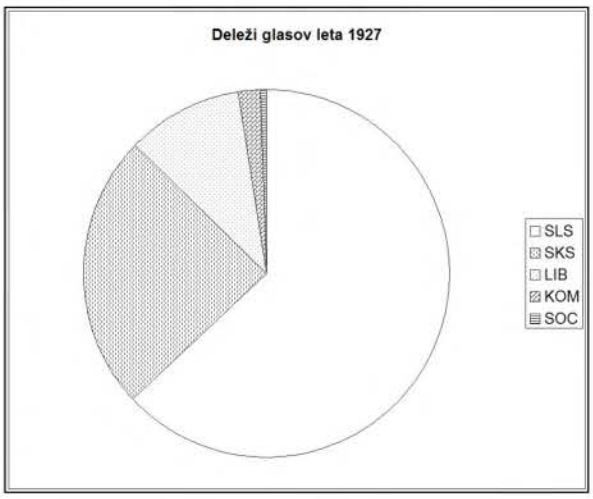
Zanimive rezultate so socialisti dosegli na Kranjskem leta 1920, saj sta bila po deležu osvojenih glasov v okraju najboljša cerkniški in črnomaljski okraj, ki nista bila industrijsko razvita. Po številu glasov so bili močni tudi v okrajih Kranj, Krško in Ljubljana-okolica. Najslabši socialistični okraji na Kranjskem so bili Kamnik, Krško, Novo mesto in Črnomelj.

Volivci v okraju Črnomelj so na volitvah v dvajsetih letih oddali 3828, 3893, 4225 in 3699 glasov. Kako so te glasove razdelili med posamezne stranke, nam kažejo grafikoni o deležih glasov za posamezne liste. Na prvih povojnih volitvah se je v mnogih okrajih zgodilo, da je bila SLS premagana. Največ glasov Belokranjcev je dobila SKS, na drugem mestu pa presenetljivo najdemo socialiste. Ta presenetljivi uspeh lahko povezujemo s povojnimi revolucionarnimi idejami, socialnimi napetostmi in obljubami o bodoči rešitvi vseh tegob. Ob velikem uspehu socialistov v Beli krajini ne smemo pozabiti, da je bilo to predvsem kmetijsko območje z le nekaj obrati, ki so bili industrijskega značaja. Če k glasovom socialistov prištejemo še komunistične, ti so bili četrti za SLS, dobimo rezultat, ki delavski listi postavi na prvo mesto z več kot 37% glasov. Vendar ne smemo spregledati, da je med kmetijci (1086), socialisti (1025) in klerikalci (1002) le po nekaj deset glasov razlike.

Kot vidimo na grafikonih,[10] so se rezultati v letih 1923, 1925 in 1927 »normalizirali«. SLS se je vrnila na položaj najmočnejše stranke tudi v Beli krajini. Njena premoč je bila očitna, saj je tudi tukaj dobivala nad polovico oddanih glasov. Leta 1923 sta ji svoj glas namenila po dva od treh volivcev. Kako zelo so se volivci odvrnili od kmetijcev, potrjujejo številke oddanih glasov na volitvah leta 1920 in 1923. Vseh oddanih glasov je bilo leta 1923 65 več kot leta 1920 (3893 proti 3828), a so kmetijci padli s 1086 na 574 glasov. Nasprotno so klerikalci zrasli s 1002 na 2602 glasova. Na volitvah leta 1925 in 1927 SLS ni dobila več toliko glasov in tudi njen delež se je znižal, vendar ni padel pod polovico vseh oddanih glasov. Njeno premoč vidimo tudi v primerjavi z rezultati liberalnega tabora in ostalih strank. Kot posebnost opazimo že omenjeni uspeh republikancev leta 1925. Ti so bili v okraju Črnomelj druga politična sila s skoraj petino prejetih glasov. Narodni socialisti so od volitev do volitev izgubljali. Majhno število glasov za to listo je povezano ne le z njenim splošnim upadanjem, pač pa seveda tudi z dejstvom, da kot stranka, ki je iskala volivce v mestih in trgih, ni imela zaledja v Beli krajini. Delavske liste po letu 1920 v Beli krajini niso več prejemale večje število glasov. Leta 1923 so še dobile več kot 3% glasov, nato le okoli 2,5.

Končamo lahko z ugotovitvijo, da kandidati iz Bele krajine, ki jih je bilo v skupnem številu zelo malo, niso bili uspešni. S tem je povezano tudi dejstvo, da je bila Bela krajina kot majhen volilni okraj, kljub pogostemu povezovanju z novomeškim okrajem, premajhna, da bi uspela vplivati na izvolitev bodočih poslancev.

10 Kratice v grafikonih: SOC – socialisti, KOM – komunisti, NSS – Narodno socialistična stranka, NRS – Narodno radikalna stranka, NNS – Narodno napredna stranka, JDS – Jugoslovanska demokratska stranka.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI

Jutro, 1938
Slovenija, 1938

TISKANI VIRI

Službene novine Kraljevine SHS 6. september 1920 in Volilni red za Ustavotvorno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Ljubljana 1922.
Službeni list kraljeve banske uprave Dravske banovine 1931, 1935, 1938 in 1939.
Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca izvršenih na dan 28. novembra 1920. god.
Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 8. februara 1925. godine, Beograd 1926.
Uradni list Deželne vlade za Slovenijo 1920.
Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo 1923.
Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti 1925, 1927.
Zakon o volitvah narodnih poslancev za ustavotvorno skupščino Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, št. 106, 15. september 1920.
Zakon o izpremembah zakona po katerem so se izvršile volitve dne 28. novembra 1920, Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, št. 78, 26. junij 1922.
Zakon o volitvah narodnih poslancev za narodno skupščino, Službeni list kraljeve banske uprave Dravske banovine, št. 55, 16. september 1931 (popravki, št. 60, 3. oktober 1931).
Zakon o izpremembah in dopolnitvah zakona o volitvah narodnih poslancev za narodno skupščino z dne 10. septembra 1931 z izpremembami in dopolnitvami z dne 26. septembra 1931, Službeni list kraljeve banske uprave Dravske banovine, št. 38, 10. maj 1933.

LITERATURA

Balkovec, Bojan: Kandidati na volitvah v narodno skupščino v medvojni Jugoslaviji. *Zgodovinski časopis*, 2009, letnik 63, št. 3–4, str. 374–406
Balkovec, Bojan: »Če ne greš volit pomagaš nasprotniku do zmage!« : iz volilne propagande Slovenske ljudska stranke med obema vojnama. *Zgodovinski časopis*, 2003, letnik 57, št. 1–2, str. 97–112.
Balkovec, Bojan: Zaradi prepričanja ali koristi. Prestopi kandidatov na starojugoslovanskih volitvah. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2000, letnik 40, št. 2, str. 21–36.
Erjavec, Fran: K volitvam v Sloveniji. *Naši zapiski*, 1920 str. 188–190. Politična bilanca volitev 18. marca 1923 v Sloveniji. *Socialna misel*, l. II. 1923, str. 81–86. Volitve v narodno skupščino dne 8. februarja v Sloveniji. *Socialna misel*, l. IV. 1925, str. 37–43. Volitve v narodno skupščino. *Socialna misel*, l. VI. 1927, str. 203–206.
Kostić, Laza: *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923.*
Pavlović, Danilo B.: *Izborni sistem po Vidovdanskom ustavu.* Beograd, 1939.
Perovšek Jurij: *V zaželjeni deželi : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941.* Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.

SUMMARY

White Carniolans in interwar elections

In the interwar period voters in White Carniola had an opportunity to cast their vote for a candidate from their own area. Among 1418 election candidates in the old Yugoslavia, we can identify thirty-eight who were clearly from White Carniola. One of them, Niko Zupanič, stood as a candidate for Ljubljana, although he was in fact a native of White Carniola. Perhaps the number of candidates from White Carniola was even higher, but the evidence of their place of residence is too scanty to draw any firm conclusions. The aforementioned thirty-eight candidates stood for the election as often as fifty-six times. However, they had poor success, with only two of them winning a seat. The chance for a candidate to be selected depended more on external factors than on their competence. Their success was crucially linked to the size of the electoral unit, concentration of voters as well as voter turnout. The electoral district of White Carniola in itself provided too few votes. Although candidates received combined votes from the electoral units of Črnomelj and Novo mesto, that was not enough to guarantee their election.

Candidates from White Carniola were represented by various, especially liberal lists. They presented themselves as members of various occupations. Nearly one half of candidates were landowners. In some cases, the aforementioned occupation was also attributed a political function.

Election developments in White Carniola are more difficult to investigate than those that took place in any other Slovenian province. Firstly, there was no local paper in the interwar period that could furnish a more detailed account of local events, and secondly, election-related activities in White Carniola were rarely reported in central Slovenian newspapers.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 94:355.1-058.65(497.434)"1941/1945"

Prejeto: 19. 7. 2010

Tadeja Tominšek Čehulić

mag. zgod., asistentka z magisterijem, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: tadeja.tominsek-cehulic@inz.si

Druga svetovna vojna in njene posledice za Belokranjce (1941–1945)

IZVLEČEK

Pričujoči prispevek govori o tem, kako se je v vojnem vrtincu, ki sta ga aprila 1941 sprožila okupacija in razkosanje Slovenije s strani članic sil osi, znašla Bela krajina. Skuša prikazati, kako so njeno prebivalstvo prizadeli zgodovinski tokovi, ki so se odvili po vojaški zasedbi, torej (oborožen) odpor dela prebivalstva proti okupatorju, okupatorsko in revolucionarno nasilje, kolaboracija ter v zaostrenih vojnih razmerah še »medslovenski« konflikt. Posledice vojnih dogodkov obravnava s stališča smrtnih žrtev vojnega nasilja, ki jih je utrpelo prebivalstvo Bele krajine.

KLJUČNE BESEDE

Bela krajina, 2. svetovna vojna, smrtne žrtve, okupacija, vojno nasilje, odpor, revolucija, protirevolucija

ABSTRACT

WORLD WAR II AND ITS CONSEQUENCES FOR THE INHABITANTS OF WHITE CARNIOLA (1941–1945)

The paper describes how the turmoil of war caused by the Axis Powers' occupation and dismemberment of Slovenia in April 1941 affected White Carniola. Or more accurately, it seeks to demonstrate how the local inhabitants were affected by historical developments that took place in the wake of the military occupation, namely, the (armed) resistance of a part of the population against the occupier, occupation and revolutionary violence, collaboration, as well as the civil conflict between Slovenes, which broke out amidst the turmoil of war. The consequences of wartime events are treated from the viewpoint of war fatalities among the population of White Carniola.

KEY WORDS

White Carniola, World War II, fatalities, occupation, war atrocities, resistance, revolution, counter-revolution

Uvod

»Usoda narekuje, da meje med Zahodom in Vzhodom potekajo po Savi, ki jo je Dioklecijan označil kot mejo med Vzhodnim in Zahodnim imperijem«,[1] so se dobro desetletje pred italijanskim napadom na Slovenijo pred fašističnim svetom razlegale besede bodočega italijanskega zunanjega ministra Dina de Grandija, ko je utemeljeval italijanski imperij na Balkanu. Italija je morala na uresničitev teh širokopoteznih načrtov sicer počakati do izbruha 2. svetovne vojne, a se je morala tudi tedaj podrejati nemškim interesom, ki niso bili v sozvočju z italijanskimi, saj so ti Jugoslavijo videli v svojih rokah.[2] Mussolini se je moral po okupaciji delov Slovenije aprila 1941 torej ukloniti Hitlerju kot močnejšemu zavezniku in zasesti gospodarsko manj razvito območje Notranjske, Dolenjske in Bele krajine, ki ga je okupacijska meja po vrhu vsega še odrezala od industrijsko razvitejših območij na severu. Poimenoval ga je Ljubljanska provinca, mu na čelo postavil visokega civilnega komisarja Emilia Graziolija in ga že maja 1941 priključil Kraljevini Italiji. Za pomiritev dežele je izbral drugačno taktiko kot agresivni nemški okupator, saj je sprva nastopil z milejšo okupacijsko politiko, ki je Sloveniji namenila omejeno narodno in kulturno avtonomijo, s čimer je želel dolgoročno doseči poitalijančenje dežele.[3]

Smrtne žrtve vojnega nasilja med Belokranjci (1941–1946)

O naravi neke vojne povemo največ, ko spregovorimo o posledicah, ki jih je imela za življenje ljudi. O tem veliko povedo prav žrtve vojnega nasilja, saj te nastopajo kot njegova skrajna posledica, čeprav vojna za seboj pušča tudi drugače prizadete ljudi, denimo ranjene, invalidne, osirotele, brezdomne, obnemogle in čustveno močno prizadete. A morda prav število in struktura pobitih ter umrlih zaradi vojnega nasilja orišeta razsežnosti, ki jih je vojna porajala. V Beli krajini, kjer je ob začetku vojne živelo 27.615 prebivalcev,[4] je italijansko okrajno upravo s sedežem v Črnomlju prevzel okrajni komisar Emilio Cassanega in nato je italijanska okupacija Bele krajine sprožila vojni vrtinec, na las podoben tistemu drugod po Ljubljanski provinci. Bela krajina je namreč prav tako doživela (oboroženi) odpor dela prebivalstva proti okupatorju, okupatorsko in revolucionarno nasilje, kolaboracijo in v zaostrenih vojnih razmerah še državljansko vojno. Morda ni odveč, če opozorimo, da so šli zgodovinski tokovi v Beli krajini po kapitulaciji Italije jeseni 1943 vendarle v drugo smer kot drugod. Partizanske enote so jo zasedle in jo – razen nekaj večjih sovražnih vpadov – držale do konca vojne, vse to pa je vplivalo na manjše število smrtnih žrtev.

Tabela – Smrtne žrtve med Belokranjci (1941–1946):[5]

Vojni status	Število žrtev	Delež žrtev glede na vse žrtve (%)	Delež žrtev glede na prebivalstvo Bele krajine (27.615)
Partizani	886	39	3,2
Civilisti	729	32	2,6
Domobranci	310	14	1,1
Vaški stražarji (MVAC)	31	1	0,1
Jugoslovanska kraljeva vojska	12	0,5	< 1
Neugotovljeno	294	13	1
Drugo	12	0,5	< 1
Skupaj	2.274	100	8,2

Žrtvoslovna slika nam kot okostje raziskave pokaže, da je med 2. svetovno vojno in neposredno po njej Bela krajina izgubila več kot 8% svojega prebivalstva, kar je le odstotek manj od poprečnih izgub Ljubljanske province.[6] To nam pove, da se tudi Bela krajina ni izognila procesom, značilnim za totalno vojno. Na to nas opominja tudi primerjava s slovenskim povprečjem, ki kaže, da je Slovenija tedaj izgubila 6,4% svojega prebivalstva.[7] Vzroke lah-

1 Burgwyn, *Imperij na Jadranu*, str. 24.
2 Prav tam, str. 29–30.
3 Več o tem: Ferenc, *Fašisti brez krinke*.
4 Prebivalstvo Slovenije: demografska statistika. Okrajni civilni komisariat je tedaj obsegal občine Adlešiči, Črnomelj, Črnomelj okolica, Dragatuš, Semič, Stari trg ob Kolpi, Vinica, Metlika, Metlika okolica, Gradac in Radatoviči. Občina Radatoviči, ki je po popisu prebivalstva iz leta 1941 štela 2.172 prebivalcev, danes sodi v okvir Hrvaške. Glede na to, da raziskava o smrtnih žrtvah 2. svetovne vojne, ki poteka na Inštitutu za novejšo zgodovino, obravnava le žrtve z današnjega državnega prostora Republike Slovenije, občine Radatoviči ne upoštevamo.
5 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.
6 Prav tam.
7 Prav tam.

Spomenik padlim partizanom v Metliki (Vitkovič, Bela krajina, str. 181).

ko iščemo le v predhodnih in sočasnih zgodovinskih procesih, ki so tedaj zajeli Belo krajino in so na moč podobni tistim, ki so značilni za celotno Ljubljansko provinco in smo jih omenili že v uvodu. Italijanske okupacijske oblasti so za seboj pustile vsaj 372 žrtev, nemške vsaj 366, medtem ko je »medslovenski« konflikt na obeh domačih sprtih straneh (partizanski in protipartizanski) med vojno zahteval 550 življenj, v nasilnem povojnem epilogu spomladi in poleti 1945 pa še 256 Belokranjcev, po večini s Koroške vrnjenih ali zajetih domobrancev. Mnogi pa so v vojnem vrtincu do danes obveljali za izginule ali pogrešane.[8]

Smrtne žrtve fašističnega nasilja

Aprilski napad sil osi na Jugoslavijo leta 1941 je sprožil v Beli krajini obilico zmede in ta se je kmalu morala srečati z množico jugoslovanskih kraljevih vojakov, ki so pribežali prek Gorjancev. Glede na dogovore med vrhovnima poveljstvoma italijanske in nemške vojske ter dejstvo, da so vojaške operacije italijanske vojske med 6. in 10. aprilom potekale zlasti v obmejnem pasu,[9] so bili prvi zasedbeni vojaki v Beli krajini, ki so 11. aprila sem prodrli od Karlovca, nemški.[10] Ta aprilski napad je že zahteval prva življenja Belokranjcev, saj je ob napadu ali pa za njegovimi posledicami življenje izgubila vsaj ena neoborožena oseba in 7 Belokranjcev, ki so tedaj

Farne spominske plošče za Metliko (Farne spominske plošče, str. 66).

8 Prav tam.

9 Ferenc, *Fašisti brez krinke*, str. 20–21.

10 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 43.

služili v jugoslovanski kraljevi vojski; skoraj vsi med njimi so padli ob napadu nemške vojske na Zagreb.[11]

Morda je grožnja nemškega komandanta tajniku okrajnega glavarstva v Črnomlju nekaj dni kasneje resda vizionarsko napovedala, kako ostro bi in bo ravnal z lokalnim prebivalstvom, torej ustrelil vsakega, ki bi nasprotoval nemški oblasti, a se je tedaj nemška vojska umaknila in prostor prepustila tedaj še manj agresivnemu italijanskemu okupatorju.[12] V tem vmesnem obdobju je bilo tudi tu, kot ponekod drugod po Dolenjskem, čutiti nemško propagando, ki so jo sem širili kočevski Nemci.[13] Za razliko od Dolenjske, ko je Italija iz strahu pred tem, da hoče Nemčija zasesti še več ozemlja, »pronemške« demonstracije krvavo zatrla,[14] Bela krajina k sreči tega ni doživela. Se pa je morala soočiti z italijansko vojaško zasedbo, s polkom Como v Črnomlju, v Semiču in Metliki pa z dvema njegovima bataljonoma, ko so po priključitvi Ljubljanske pokrajine k Italiji število vojakov še povečali.[15]

Osvobodilna fronta se je v Beli krajini naslonila na partijske celice,[16] medtem ko je podporo našla zlasti med mladino in obrtniškimi ter prosvetnimi delavci[17] in izkoristila spontano protiokupatorsko razpoloženje Belokranjcev. Tako so na poziv vodstva KPJ (KPS)[18] od sredine poletja naprej začeli (kot drugod po pokrajini) počasi vznikati partizanski oddelki. Visokega civilnega komisarja Emilia Graziolija, ki je do druge polovice oktobra 1941 nekajkrat obiskal Belo krajino, ni do tedaj še nič navedlo, da bi uvedel vojaško upravo in na silo »pomiril« deželo.[19] Prva ga je vznemirila septembrska partizanska akcija v Gribljah, v kateri so padli trije italijanski vojaki, zato so italijanske oblasti zaprle v črnomaljski zapor približno 100 Belokranjcev.[20] Kmalu za tem, konec oktobra, pa je italijanska vojska že zadala resnejši udarec snujočemu se partizanstvu, saj je kmalu po njenem nastanku na Gornjih Lazah porazila Belokranjsko četo.[21] Padlo je 21 njenih borcev, ki so bili pretežno Belokranjci,[22] zato je ta poraz odmeval med ljudmi kakor tudi novica, da je ob tem italijanska vojska zajela organizatorja belokranjskega partizanstva, Jožeta Mihelčiča, ki ga

Italijanska vojska 3. novembra 1941 zajame politkomisarja Belokranjske čete Jožeta Mihelčiča (Vitkovič, Bela krajina, str. 73).

je kasneje vojaško sodišče obsodilo na smrt in sodbo izvršilo decembra istega leta v Ljubljani.[23]

Število partizanov je v Beli krajini nato šele konec pomladi 1942, in še to s pomočjo borcev dolenjskega odreda, naraslo do števila, ko so lahko ustanovili bataljon z nekaj desetinami borcev. Še pred veliko italijansko ofenzivo so ga nato preimenovali v odred.[24] V času pomladnih partizanskih ofenziv je bila njegova glavna naloga napadanje prometnih povezav,[25] medtem ko je italijanske zasedbene oblasti pošteno vznemirjal s svojimi naključnimi ali namernimi spopadi z italijanskimi enotami.[26] Do začetka velike italijanske ofenzive je v teh spopadih življenje izgubilo vsaj 36 belokranjskih partizanov, od tega skoraj polovica novembra 1941 na Gornjih Lazah.[27]

11 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.
12 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 44.
13 Polič, *Belokranjski odred*, str. 9–10.
14 Godeša, Tominšek-Čehulić, Fašistično nasilje nad Slovenci, str. 184.
15 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 45.
16 Več o tem: Deželak Barič, Komunistična partija 1941–1943.
17 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 48.
18 Guštin, Oboroženi upor, str. 621.
19 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 47, 61.
20 Prav tam, str. 56–57.
21 Polič, *Belokranjski odred*, str. 76–92.
22 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.
23 Prav tam. ARS, AS 1248, š. 1, Seznam oseb, ki so bile justificirane na podlagi obsodbe italijanskega vojaškega sodišča.
24 Polič, *Belokranjski odred*, str. 118. Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 133. Vitkovič, *Bela krajina*, str. 116.
25 Polič, *Belokranjski odred*, str. 151.
26 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 99–101. Polič, *Belokranjski odred*, str. 153.
27 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.

Pokopališče italijanskega koncentracijskega taborišča Kampor na Rabu (Zbornik fotografij NOB, str. 406).

Že od aprila 1942 so italijanske okupacijske oblasti zaradi naraščajočega oboroženega odpora vedno bolj grobo ravnale s civilnim prebivalstvom. Poleti leta 1942 so tudi z začetkom svoje velike ofenzive, ki je v Belo krajino prvič pljusknila poleti 1942 in je tu v valovih vztrajala do jeseni istega leta, nasilje še poostrile.[28] Še zlasti nasilno so nastopile proti sodelavcem in sorodnikom partizanov, za katere so predvidele množično interniranje, zaplembo premoženja in uničenje prebivališč. Samo v Črnomlju naj bi tem represivnim ukrepom podvrgli 400–500 oseb,[29] 8. avgusta pa so visokega komisarja Ljubljanske pokrajine Emilia Graziolia obvestili, da se je število zajetih moških med 18. in 55. letom starosti povzpelo že na 900.[30] Medtem ko so pred ofenzivo internirali po večini ljudi iz Ljubljane in njene okolice, so med ofenzivo in po njej internirali zlasti ljudi s podeželja.[31] Civilni komisar v Črnomlju je 27. julija 1942 poročal Grazioliju, da je interniranje v Črnomlju »potekalo v redu, popolnoma mirno in brez kakršnega koli incidenta«,[32] saj so medtem menda ljudi prijeli v tako hud primež, da zaradi blokade »tudi železničarji niso smeli na kolodvoru iz vagonov«.[33] Medtem ko so hiše aretiranih zapečatili in oplenili, so jih tam, kjer je bilo bolj razvito partizansko gibanje,[34] požgali; tako so v zadnjih desetih dneh julija požgali mnogo belokranjskih krajev.[35] Italijanske vojaške oblasti sicer niso dosegle želenih vojaških ciljev, o čemer poročajo same,[36] s tem pa sta se strinjala tako partizanska stran[37] kot tudi slovenski protipartizanski tabor, čigar obveščevalna služba je konec septembra poročala, da naj bi se slovenski in hrvaški partizani »razlili po celi Beli krajini, razen [po] kraj[ih] ob progi, kjer so italijanske postojanke«, in zaključila, da jih »Italijani [...] iz svojih oporišč ne obvladajo.«[38]

Posledice ofenzivnih akcij italijanske vojske med veliko ofenzivo so bile izredno hude za domače, zlasti neoboroženo prebivalstvo. Več sto Belokranjcev je ostalo brez domov, veliko jih je izgubilo življenje v t. i. »čistkah terena«, 11 so jih ustrelili kot

28 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 138. Saje, Belogardizem, str. 614–615.
29 ARS, AS 1790, f. 142/I, Relazione sul comandante del presidio, 0-327, 23. 7. 1942 in Deportazione famigliari degli ascenti, 0-328, 1. 8. 1942.
30 ARS, AS 1790, f. 142/I, Relazione, 0-331, 8. 8. 1942.
31 Ferenc, *Ljudska oblast*, 1. del, str. 519.
32 ARS, AS 1790, f. 142/I, Deportazione famigliari degli ascenti, 0-328, 27. 7. 1942.
33 ARS, AS 1912, š. 5, fasc. 110a/I, Metlika, 29. 7. 1942.
34 ARS, AS 1790, f. 142/I, Relazione sul comandante del presidio, dok. 0-327, 23. 7. 1942 in Deportazione famigliari degli ascenti, dok. 0-328, 1. 8. 1942.
35 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 133.
36 ARS, AS 1790, f. 142/I, Relazione, dok. 0-331, 8. 8. 1942.
37 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 3, dok. 152.
38 ARS, AS 1912, š. 5, 110a/I, Bela krajina, 23. 9. 1942.

talce,[39] mnogi so doživeli italijanske zapore, konfinacijo v severni Italiji ali pa koncentracijska taborišča. V času velike italijanske ofenzive je italijanska vojska namreč postrelila vsaj 30 neoboroženih Belokranjcev, od teh je 19. avgusta 1942 naenkrat postrelila sedem kmetov v Zapudju.[40] Tudi partizansko gibanje je izgubilo vsaj 30 borcev in aktivistov, ki so padli v spopadih ali so jih ustrelili po zajetju,[41] zato se je po italijanski ofenzivi prisotnost partizanskih enot v Beli krajini spet zmanjšala.[42] Kljub temu so do kapitulacije italijanske enote zakrivile skoraj še enkrat toliko žrtev med belokranjskimi partizani kot med veliko italijansko ofenzivo, ali natančneje 26.[43]

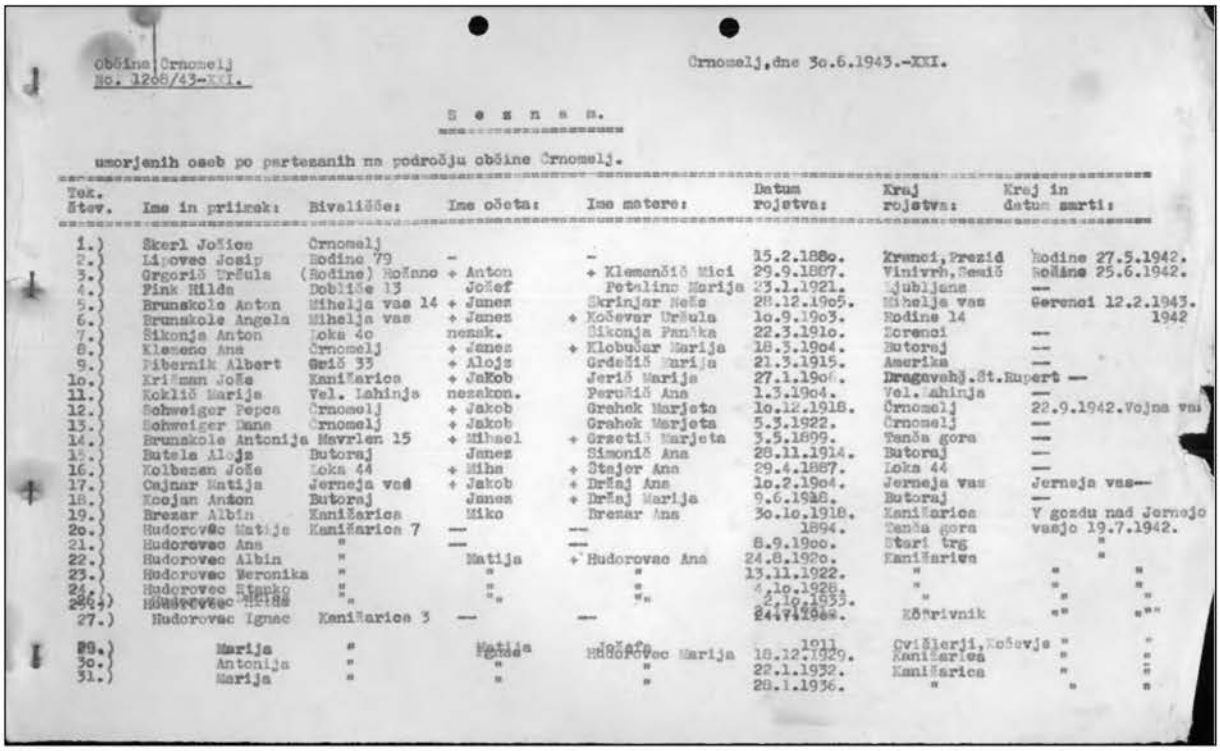
Za časa italijanske okupacije se iz italijanskih koncentracijskih taborišč ni vrnilo vsaj 180 sodelavcev in sorodnikov partizanov, medtem ko jih je vsaj 13 umrlo kasneje doma za posledicami taborišč nega življenja.[44] Redki so bili kraji, od koder so lahko ob kapitulaciji Italije poročali, kot denimo iz Gradca: »Vrnili [italijanske oblasti op. avt.] so vse, niti eden ni umrl v tujini.«[45]

Revolucionarno nasilje, protirevolucija in kolaboracija

Poveljstvo XI. armadnega korpusa je sicer poročalo tudi o »dosežkih« ofenzive, med katere so med drugim uvrstili tudi odvračanje prebivalstva od partizanskega gibanja.[46] V pogojih zaostrenega okupatorskega nasilja med ofenzivo se je trk dveh ideologij, komunizma in protikomunizma, namreč zaostril vse do oboroženega spopada med partizanskimi in protipartizanskimi enotami, ki so pod italijanskim okriljem vznikale od konca oktobra 1942 dalje; sprva v Semiču in Metliki, kasneje pa še v Črnomlju, Suhorju in drugod.[47] Morda naj na tem mestu omenimo, da je v Beli krajini nastanek protipartizanskih postojank nekoliko drugačen kot na Notranjskem, kjer so te začele nastajati spontano od poletja 1942 dalje,[48] tu pa je moralo kadrovsko in logistično priskočiti na pomoč vodstvo ljubljanskega protikomunističnega tabora. Že od poletja 1941 dalje so sicer župniki, med njimi tudi župnika v Semiču in Metliki, jasno izražali svoja protikomunistična stališča, jeseni 1941 pa je belokranjsko duhovščino obiskal tudi sam ideolog katoliške akcije kaplan Franc Glavač. Protikomunistična ideja je sem prodirala še iz Novega mesta,[49] a menda tedaj med Belokranjci ti dve akciji nista našli plodnejših tal.[50] Ljubljansko protikomunistično vodstvo je kljub temu vztrajalo in je zlasti od pomladi 1942 v Belo krajino pošiljalo svoje organizatorje.[51] Belokranjski partizani so tudi to mrežo že poleti istega leta ohromili, saj so zajeli in ustrelili nekaj njenih vidnejših predstavnikov, denimo organizatorja tamkajšnje Slovenske legije, dragatuškega župnika Jakoba Omahna, suhorskega župnika Janeza Raztresena in kaplana Jožefa Kofalta iz Črešnjevca.[52]

Ob prvih dveh obračunih belokranjskih partizanov z domačini, ki so se dogodili v obdobju sprejema odloka SNOO o zaščiti slovenskega naroda z dne 16. septembra 1941, ki je na račun prevzemanja primata komunistične partije v partizanskem gibanju izven zakona postavil vse, ki so se organizirali zunaj OF,[53] verjetno še ni šlo za obračun na podlagi prej omenjenega ideološkega spora. Prva žrtev je bil menda pronemško usmerjen kočevski Slovenec,[54] o drugi pa je poveljnik centra fašistične stranke v Črnomlju poročal, da je italijanski zaupnik ali konfident.[55] V času nastajanja partizanskih skupin gre pri tem morda bolj za spontano protinacistično in protifašistično razpoloženje odpornikov. Spor med obema domačima sprtima stranema se je tako kot drugod po Ljubljanski pokrajini zaostril po obdobju partizanskega nasilja, ki je pljusknil v Belo krajino leta 1942 po pomladanskih in poletnih mesecih partizanskih zmag, ki so sprožile prevzetnost in samodrštvo zlasti med člani KPS v nekaterih partizanskih komandah in terenskih organizacijah.[56] Od pomladi 1942 do konca velike italijanske ofenzive so partizanske enote na območjih Bele krajine, ki so bila pod njihovo kontrolo, obračunale z vsaj 164 civilisti,[57] dejanskimi ali domnevnimi nasprotniki. Že glede na skupno število pobitih civilistov v tem času lahko domnevamo, da večina le ni mogla odigrati vloge italijanskih zaupnikov, torej se za tem verjetno tudi že skriva ideološki naboj »medslovenskega« spopada. To da slutiti tudi nekaj prvih žrtev tega, denimo revolucionarnega nasilja, ki so javno izražale svoja protikomunistična stališča, njihova

39 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.
40 Ferenc, Ubija se premalo, str. 284. Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.
41 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.
42 Vitkovič, *Bela krajina*, str. 116.
43 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.
44 Prav tam.
45 ARS, AS 1827, š. 4/IV/12, Gradac, str. 1.
46 Ferenc, *Ljudska oblast*, 1. del, str. 506.
47 Saje, Belogardizem, str. 615. Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 158, 163, 174.
48 Mlakar, Krogi nasilja, str. 24.
49 Zbornik dokumentov o NOVJ, VI, knjiga 1, dok. 115, str. 312.
50 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 87.
51 Saje, Belogardizem, str. 203–204.
52 Saje, Belogardizem, str. 363–364. ASS, fond Marijan Kocmur, š. 4/8, Duplikati pričevanj o dogodkih med in po 2. svetovni vojni; Pričevanje Mihe in Rezke Horvat, str. 1. ARS, AS 1912, š. 5, f. 110a/I/2, Dragatuš, 28. 7. 1942–18. 8. 1942.
53 Godeša, Ustanovitev SNOO, str. 29.
54 Primerjaj: Črne bukve, str. 158. Maček, Kdo je uničil enotnost Belokranjcev, str. 19.
55 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 63, 113–115.
56 Ferenc, Ljudska oblast, 1. del, str. 352–359.
57 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.

Občina Črnomelj
No. 1206/43-XXI.

Črnomelj, dne 30.6.1943.-XXI.

S e z n a m.

umorjenih oseb po partezanih na področju občine Črnomelj.

Tek. Štev.	Ime in priimek:	Bivališče:	Ime očeta:	Ime matere:	Datum rojstva:	Kraj rojstva:	Kraj in datum smrti:
1.)	Škerl Jožica	Črnomelj	–	–	15.2.1880.	Kranci, Prezid	Rodine 27.5.1942.
2.)	Lipovec Josip	Rodine 79	+ Anton	+ Klemenčič Mici	29.9.1887.	Vinivrh, Semič	Rodine 25.6.1942.
3.)	Grgorič Uršula	(Rodine) Rožno	Jožef	Petalino Marija	23.1.1921.	Ljubljana	—
4.)	Pink Milda	Dobliče 13	Janez	Skrinjar Neža	28.12.1905.	Mihelja vas	Gerenci 12.2.1943.
5.)	Brunskole Anton	Mihelja vas 14	+ Janez	+ Kočevar Uršula	10.9.1903.	Rodine 14	1942
6.)	Brunskole Angela	Mihelja vas	+ Janez	Sikonja Pavlka	22.3.1910.	Gerenci	—
7.)	Šikonja Anton	Loka 4c	nezak.	Sikonja Pavlka	22.3.1910.	Gerenci	—
8.)	Klemenc Ana	Črnomelj	+ Janez	+ Klobučar Marija	18.3.1904.	Butoraj	—
9.)	Pibernik Albert	Gmiš 33	+ Alojz	Grdešič Marija	21.3.1915.	Amerika	—
10.)	Krišman Jože	Kaničarica	+ Jakob	Jerič Marija	27.1.1906.	Dragavabj.	št.Rupert —
11.)	Koklič Marija	Vel. Lahinja	nezakon.	Perušič Ana	1.3.1904.	Vel. Lahinja	—
12.)	Schweiger Pepca	Črnomelj	+ Jakob	Grahek Marjeta	10.12.1918.	Črnomelj	22.9.1942. Vojna vm
13.)	Schweiger Dana	Črnomelj	+ Jakob	Grahek Marjeta	5.3.1922.	Črnomelj	—
14.)	Brunskole Antonija	Mavrlen 15	+ Mihael	+ Grseti Marjeta	3.5.1899.	Tanča gora	—
15.)	Butela Alojz	Butoraj	Janez	Simonič Ana	28.11.1914.	Butoraj	—
16.)	Kolbezan Jože	Loka 44	+ Miha	+ Štajer Ana	29.4.1887.	Loka 44	—
17.)	Cajnar Matija	Jerneja vas	+ Jakob	+ Držaj Ana	10.2.1904.	Jerneja vas	Jerneja vas—
18.)	Kocjan Anton	Butoraj	Janez	+ Držaj Marija	9.6.1918.	Butoraj	—
19.)	Brezar Albin	Kaničarica	Miko	Brezar Ana	30.10.1918.	Kaničarica	V gozdu nad Jernejo
20.)	Hudorovec Matija	Kaničarica 7	—	—	1894.	Tanča gora	vasjo 19.7.1942.
21.)	Hudorovec Ana	"	—	—	8.9.1900.	Stari trg	"
22.)	Hudorovec Albin	"	Matija	+ Hudorovac Ana	24.8.1920.	Kaničarica	"
23.)	Hudorovec Veronika	"	"	"	13.11.1922.	"	" "
24.)	Hudorovec Stanko	"	"	"	4.10.1928.	"	" "
25.)	Hudorovec Marija	"	"	"	2.10.1933.	"	" "
27.)	Hudorovac Ignac	Kaničarica 3	—	—	24.7.1908.	Kočevnik	"" ""
29.)	Marija	"	Matija	Jožefa	1911	Cvišlerji, Kočevje	" "
30.)	Antonija	"	"	Hudorovec Marija	18.12.1929.	Kaničarica	" "
31.)	Marija	"	"	"	22.1.1932.	Kaničarica	" "
					20.1.1936.	"	" "

32.)	Hudorovec Jože	Kaničarica	Ignac	Hudorovec Marija	28.1.1936.	Kaničarica	V gozdu nad Jernejo
33.)	Hudorovec Ignac	Kaničarica	"	"	2.2.1940.	"	vasjo 19.7.1942.
34.)	Peter	Kaničarica	"	"	19.5.1942.	"	" "
35.)	Hudorovec Anton	Kaničarica 5	–	—	9.1.1913.	"	" "
36.)	Marija	"	–	—	25.3.1918.	Gabrški, Pozemelj	" "
37.)	Marija	"	Anton	Hudorovec Marija	3.12.1933.	Kaničarica	" "
38.)	Derinka	"	Anton	"	3.10.1936.	Otovec	" "
39.)	Jožefa	"	Anton	"	18.2.1939.	Kaničarica	" "
40.)	Hudorovec Franc	Kaničarica 4	Rudolf	Hudorovac Ana	22.6.1909.	Spod.Lok.	" "
41.)	Amalija	"	—	—	7.2.1902.	Vinica	" "
42.)	Janko	"	Franc	Hodorovec Amalija	1931.	Vinica	" "
43.)	Boris	"	Franc	"	12.11.1933.	Kaničarica	" "
44.)	Martin	"	Franc	"	10.4.1942.	Kaničarica	" "
45.)	Hudorovec Janez	Kaničarica 3	—	—	26.12.1899.	Kaničarica	" "
46.)	Miha	"	Janez	+ Hudorovec Frančiška	24.10.1924.	Kaničarica	" "
47.)	Ignac	"	Janez	"	6.11.1926.	Kaničarica	" "
48.)	Janez	"	Janez	"	10.12.1928.	Kaničarica	" "
49.)	Stanko	"	Janez	"	13.9.1933.	Kaničarica	" "
50.)	Hudorovec Meta	Kaničarica 13	—	—	18.11.1893.	Kaničarica	" "
51.)	Matija	"	+ Janez	Hudorovec Meta	13.2.1924.	Kaničarica	" "
52.)	Hudorovec Peter	Kaničarica	—	—	1910.	Loka	" "
53.)	Ivana	"	—	—	—	—	" "
54.)	Veronika	"	Andrej	Ivana Hudorovec	14.8.1910.	Loka	" "
55.)	Cvetka	"	Peter	Hudorovec Veronika	26.4.1933.	Kaničarica	" "
56.)	Justina	"	Peter	Hudorovec Veronika	9.10.1935.	Kaničarica	" "
57.)	Stefanja	"	Peter	Hudorovec Veronika	12.12.1937.	Kaničarica	" "
58.)	Angela	"	Peter	Hudorovec Veronika	1940	Kaničarica	" "
59.)	Hudorovec Stanko	Kaničarica	Franc	Brajdič Marija	28.8.1919.	Kaničarica	" "

Občina Črnomelj, dne 30.6.1943.-XXI.

Tajnik: Župan:

Seznam poleti 1942 pobitih oseb v črnomaljski občini, med katerimi so navedeni tudi kanižarski Romi.[58]

58 ARS, AS 1790, Okrajno glavarstvo Črnomelj, f. 142/IV, 0-902, Seznam umorjenih oseb po partizanih na področju občine Črnomelj, 30. 6. 1943.

Ustreljeni partizani 15. novembra 1942 v Vojni vasi (Vogrič, Boj Belokranjcev, str. 173).

smrt pa je tudi že odmevala med ljudmi. Naj omenimo vsaj profesorja slavistike Antona Ovna, člana Slovenske zaveze za Belo krajino, in upravitelja banovinskega posestva Antona Starca, ki so ju ustrelili konec maja 1942.[59] Na pojav partizanskega nasilja se je poleti odzvalo tudi vodstvo KPS, saj ga je zaskrbelo »ohranjanje« politične prednosti. CK KPS je namreč na začetku julija 1942 pozval, naj se ne zaostruje odnosa med »partizanskimi četami in civilnim prebivalstvom«,[60] medtem ko se je istočasno oglasil tudi Edvard Kardelj in posvaril pred »vrtoglavico zaradi uspehov« in škodo, ki jo lahko ta zada partizanskemu gibanju.[61] Konec julija se je kljub temu odvila tragična zgodba romske skupnosti iz Kanižarice. Latentna, a vedno bolj odkrita nasprotja med tamkajšnjo partizansko enoto in kanižarskimi Romi[62] so vrh dosegla 19. julija 1942, ko je partizanska skupina pri Mavrlenu postrelila več romskih družin, naselje pa požgala. Po podatkih iz raziskave Inštituta za novejšo zgodovino gre za vsaj 41 oseb,[63] a po podatkih iz dokumenta italijanskih karabinjerjev, ki navajajo pričanje pobeglega Matije Hudorovca, vsaj 61.[64] Do obračuna z njimi je prišlo, ker naj bi vaški starosta z nekaterimi drugimi sovaščani zaradi lastnih koristi opravljal ovaduško službo za italijanske okupacijske oblasti.[65] Italijanski komisar za Belo krajino jih je tedaj res označeval za »disciplinirane in lojalne«,[66] a naj ne bi bilo drugih dokazov o ovaduštvu posameznikov. V partizanske vrste naj bi vneslo preplah zlasti dejstvo, da je ušel iz kleške čete na italijansko postojanko eden od kanižarskih Romov in nato sodeloval v italijanskih akcijah.[67] Sicer naj bi se ta romska skupnost že dlje časa zavedala, da je trn v peti tamkajšnjim partizanom,[68] zato naj bi se zatekla pod italijansko zaščito.[69] Italijanske okupacijske sile so nato omenjenega Matijo Hudorovca kmalu zatem, ko jim je poročal o poboju, internirale na Rab in je tam slabega pol leta kasneje umrl.[70] Skupina pobitih kanižarskih

59 Maček, *Taborišča in morišča*, str. 14–23. Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 6. ARS, AS 1483, š. 2, VOS-II-4/2, Poročilo, 28. 5. 1942. ARS, AS 1931, š. 675/IV, Okrožje Novo mesto, Okraj Semič.

60 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 2, dok. 149, str. 416.

61 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 2, dok. 151, str. 420.

62 ASS, Fond Marjan Kocmur, š. 4/I, Pričanje Hudorovac Avgusta.

63 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.

64 ARS, AS 1790, f. 142/IV, Seznam umorjenih oseb po partizanih na področju občine Črnomelj, 0-902. AS 1781, š. 161/IV, 19. 7. 1942.

65 Polič, *Belokranjski odred*, str. 238.

66 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 86.

67 Vodopivec, Intervjuvanec Jezeršek Janez, str. 875.

68 ASS, fond Marjan Kocmur, š. 4/I, Pričanje Hudorovac Avgusta.

69 ARS, AS 1912, š. 5, fasc. 110a/I, Črnomelj, 29. 7. 1942, f. 110a/II, Črnomelj, 29. 7. 1942.

70 ARS, AS 1775, š. 661a/12, Seznam umrlih na Rabu, št. 511.

Romov je bila najmnožičnejša skupina pobitih na območju Bele krajine s strani partizanov,[71] čeprav ta dogodek menda tedaj ni imel večjih političnih razsežnosti.[72] Verjetno je na to vplival tudi odnos Belokranjcev do romskih skupnosti, ki so po nekaterih podatkih ob začetku vojne v Beli krajini štele 288 Romov,[73] saj naj bi bil ta namreč tedaj, a tudi kasneje, odklonilen.[74] Kaže, da je poboj kanižarskih Romov, ki niso bili edina skupina Romov, pobitih v Beli krajini, verjetno povezan z odločitvijo belokranjskega okrožnega partijskega sekretarja Ivana Novaka – Očka; ta naj bi poboj odobril, čeprav okoliščine še niso povsem raziskane.[75]

Obseg partizanskega nasilja je zlasti jug Bele krajine odtegnil od partizanstva, saj je tam nastalo nekaj postojank vaške straže, medtem ko je bilo med pravoslavnim prebivalstvom čutiti simpatije do Mihajlovićevega četništva.[76]

Italijanske zasedbene sile so prav tako nadaljevale z represijo nad civilnim prebivalstvom tudi po veliki ofenzivi. Novembrski dnevniški zapiski patra Žabkarja nazorno prikažejo procese, ki so sprožali valove nasilja. Priča, da so 2. novembra 1942 italijanske oblasti za tri dni blokirale Črnomelj, da bi onemogočile gibanje prebivalstva. Nekaj dni kasneje so pozaprle Črnomaljce, ki so jih sumile sodelovanja s partizanskim gibanjem. Nato je 13. novembra prišla v Črnomelj posadka vaške straže in dan kasneje zajela tri partizane, ki so jih italijanske sile ustrelile v Vojni vasi. Na dan streljanja je tedanji črnomaljski kaplan, pater Žabkar, preplašen poročal, da za streljanje »ljudstvo krivi farje«,[77] zato se sam ne upa več iz hiše. Po petih dneh so nato partizani ustrelili enega »belogardista«.[78]

Po veliki italijanski ofenzivi, ko je v Beli krajini ostalo manj partizanskih enot,[79] je bila jeseni 1942 njihova prva večja akcija skupen slovensko-hrvaški napad na postojanko vaških straž na Suhorju, kar je bilo v skladu s pozivom glavnega poveljstva slovenske partizanske vojske z začetka novembra 1942, ki je zaukazalo napadanje postojank vaških straž.[80] V tem uvodu v partizansko protiofenzivo je padlo vsaj 27 vaških stražarjev in štirje slovenski četniki, od katerih sta bila le dva Belokranjca,[81] postojanka pa je bila uničena. Po tem porazu se je tudi število postojank vaških straž v Beli krajini in širše pod Gorjanci zmanjšalo, medtem ko jih je odtlej večina delovala le še v krajih z italijansko postojanko.[82] V času, ko so drugje po Dolenjskem in Notranjskem postojanke vaških straž začele šele pošteno vznikati, se je tu stvar zanje že obračala navzdol.[83] Z nastopom leta 1943 so se italijanske zasedbene sile sočasno z zavedanjem, da gre njihova vojaška sreča na svetovnih bojiščih h koncu, še vedno skušale nasilno zatirati oborožen odpor in so zato še izvajale represijo nad civilnim prebivalstvom, saj so v tem letu postrelile vsaj 15 neoboroženih ljudi.[84]

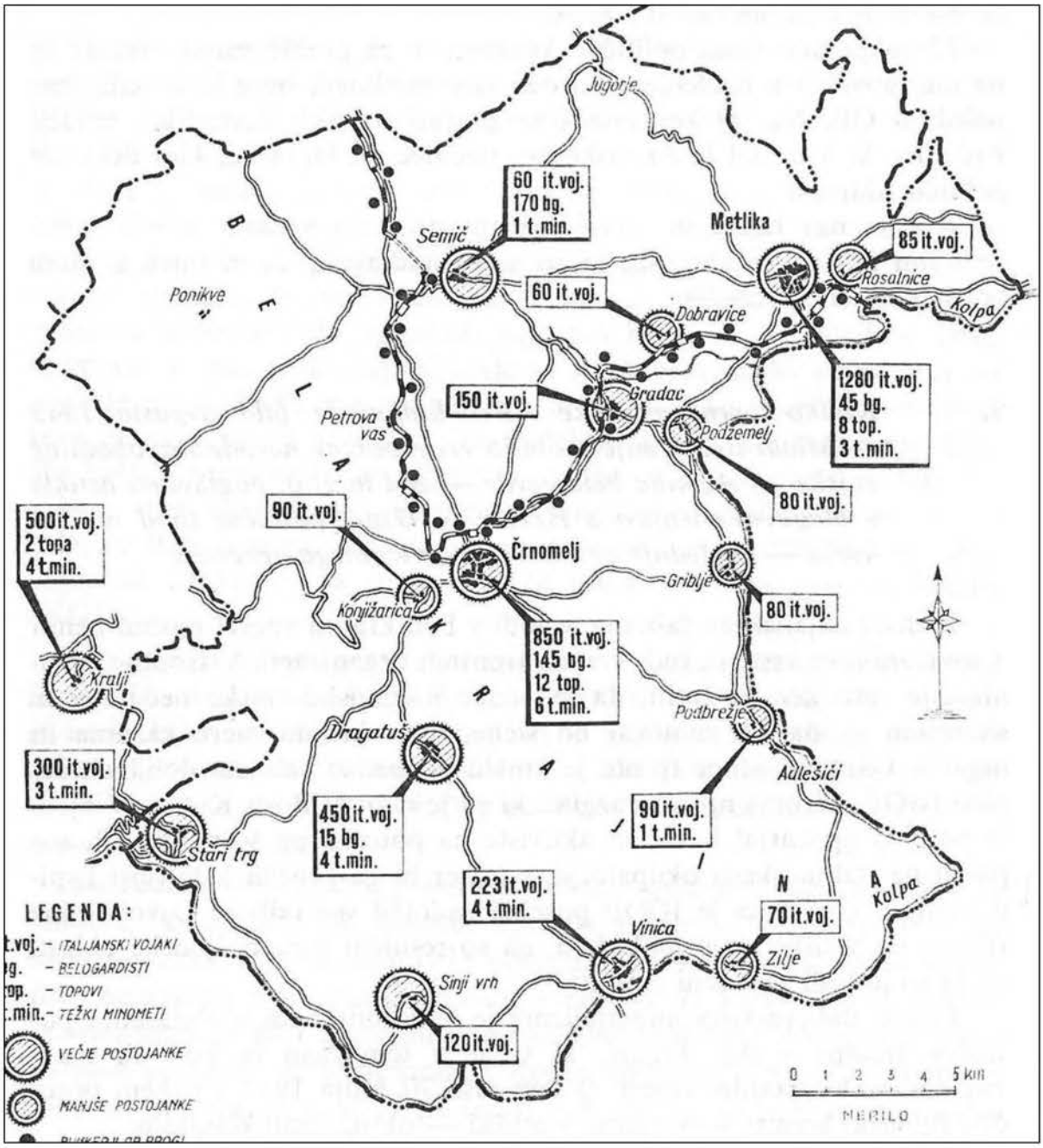
Tudi v protipartizanskem taboru v Beli krajini so vedno bolj čutili, da se bliža polom Italije in pod tem pritiskom je že spomladi 1943 prihajalo do razkrajanja njihove enotnosti, saj so se začeli drobiti po večini na pristaše vaških straž in pristaše slovenskega četništva.[85] Od poletja 1943, ko je bilo v belokranjskih postojankah vaških straž skoraj 400 borcev, se je njihovo število do kapitulacije Italije precej zmanjšalo, menda celo na 120 mož.[86]

Kar se partizanstva tiče, se je vedno bolj kazala značilnost tega dela Slovenije, da je postajal njen, tedaj nekoliko okrepljen, partizanski odpor bolj vezan na akcije hrvaškega partizanstva, s tem da so sem prihajale tudi druge slovenske brigade.[87] Posledica te prepletenosti je tudi 25 smrtnih žrtev med oboroženimi in neoboroženimi domačini, ki so življenje izgubili bodisi v vojaških akcijah oboroženih oddelkov NDH bodisi v taborišču Jasenovac.[88]

Kot drugod po Ljubljanski pokrajini sta oba domača sprta tabora še naprej usmerjala orožje drug proti drugemu, zato naj omenimo vsaj čas partizanske ofenzive, ki so jo v severovzhodni Beli krajini izvedli slovenski in hrvaški partizani junija 1943. Omenjena ofenziva je nasprotno stran izzvala, da je skupaj z italijanskimi enotami med Metliko, Drašiči in Vivodino izvedla »vinomersko« hajko.[89]

Bela krajina je torej do kapitulacije Italije izgubila že skoraj 3% svojega prebivalstva in več kot polovica teh je bila neoboroženih ljudi.[90] Ob nekaj sto žrtvah, ki so ji jih zadale italijanske zasedbene sile, je v spopadih s partizani padlo 23 domačinov kot vaških stražarjev.[91] Ti, zlasti semiška postojanka,[92] pa so belokranjskemu partizanstvu zadali 48 smrtnih žrtev,[93] a v skupnih akcijah z italijanskimi

71 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.
72 Vodopivec, Intervjuvanec Jezeršek Janez, str. 875.
73 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 86.
74 Vodopivec, Intervjuvanec Jezeršek Janez, str. 875-876. ASS, Fond Marjan Kocmur, š. 4/I, Pričanje Hudorovac Avgusta. ARS, AS 1698, š. 740/IV, Položaj, 4. 4. 1944.
75 Vodopivec, Intervjuvanec Jezeršek Janez, str. 875.
76 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 239, 312.
77 Žabkar, Izpovedi, str. 59.
78 Prav tam.
79 Vitkovič, *Bela krajina*, str. 116.
80 Polič, *Belokranjski odred*, str. 332, 336.
81 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.
82 Saje, Belogardizem, str. 373.
83 Prav tam, str. 517–575.
84 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.
85 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 245, 258, 270.
86 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 49. Ferenc, *Dies irae*, str. 602.
87 Polič, *Belokranjski odred*, str. 369.
88 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.
89 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 248.
90 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.
91 Prav tam.
92 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 155, 158, 163.
93 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.

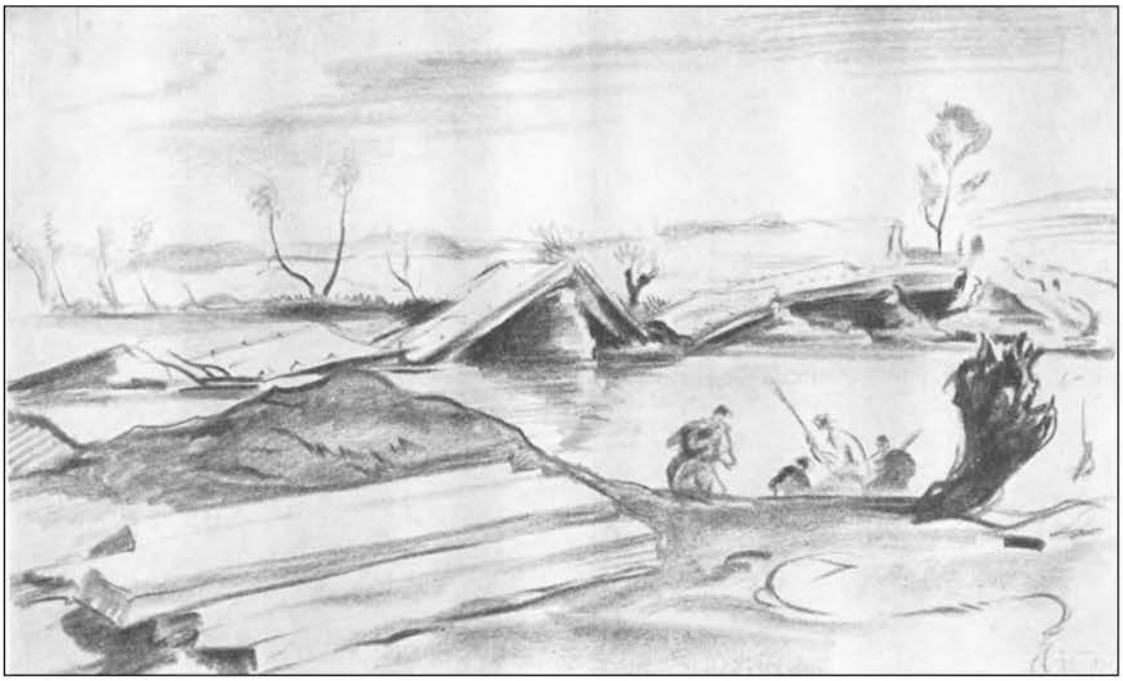
Postojanke italijanske vojske in vaških straž v Beli krajini poleti 1943 (Vogrič, Boj Belokranjcev, str. 266).

enotami še vsaj osem.[94] V ta »notranji« spopad je bilo tako ali drugače vpeto tudi domače neoboroženo prebivalstvo. Vaške straže so ob tem obračunale s sedmimi Belokranjci, partizanske enote pa z 245 neoboroženimi osebami. V drugih delih Ljubljanske pokrajine so v istem obdobju partizanske formacije obračunale z 2.477 neoboroženimi osebami, torej pomenijo belokranjske žrtve skoraj desetino teh žrtev.[95]

94 Prav tam.
95 Prav tam.

Kapitulacija Italije in smrtne žrtve za časa nemške zasedbe Ljubljanske pokrajine

Kapitulacija Italije je zanesla v Belo krajino kar nekaj živčnosti in v tem prepišnem obdobju so se tu zvrstili podobni dogodki kot drugod po Ljubljanski pokrajini. Vsaj kar se vprašanja žrtev tiče, izstopa jeseni 1943 obračun s protirevolucionarnim taborom, ko je na območju Ljubljanske pokrajine partizanstvo v spopadu ali po zajetju obračunalo s skupaj 674 vaškimi stražarji in slovenskimi četniki ter z

Božidar Jakac: Porušeni most čez Kolpo (Vitkovič, Bela krajina, str. 155).

255 neoboroženimi osebami.[96] Belokranjski vaški stražarji so skušali skupaj z italijanskimi posadkami izvesti umik, ki ni bil povsem uspešen, saj so jih partizanske enote zajele vsaj 230 in več kot polovica se jih je javila za vstop v partizane.[97] Koliko je obračun, ki je sledil, prizadel domače prebivalstvo, nam zopet pokaže žrtvoslovna slika. Del obračuna je potekal pred področnim vojaškim sodiščem v Črnomlju, ki ga je sicer zaznamovala prevelika vloga VOS v njegovih postopkih. Ta je zapore namreč napolnila tudi z ljudmi, za katere ni imela trdnih obremenilnih dokazov, a od približno 90 zaslišanih zapornikov je oktobra po lastni presoji iz nadaljnjega sodnega postopka izvzela 15 oseb in jih nato usmrtila, medtem ko so drugi zaporniki med nemško jesensko ofenzivo pobegnili.[98] Če pogledamo zgolj tedanjo usodo domačinov, vidimo, da so partizanske enote od 9. septembra do konca novembra obračunale z 32 neoboroženimi Belokranjci, od katerih so pred vojaškim sodiščem v Ribnici sodili le enemu.[99] Domačini, ki so sodelovali v vaških stražah in slovenskem četništvu, pa so tedaj utrpeli 9 žrtev, od katerih je en padel v spopadu, pred vojaškim sodiščem pa so sodili prav tako le enemu.[100]

Belokranjska partizanska vojska je imela tedaj še drugo nalogo, in sicer obvarovati Belo krajino pred sovražnimi vpadi, zato se je morala predhodno okrepiti z novo mobilizacijo.[101] Na dan nemškega vdora v Belo krajino, 21. oktobra 1943 s semiške strani,[102] so padli že prvi belokranjski partizani, nemško letalstvo pa je že 3. oktobra 1943 na Novo mesto in Črnomelj odvrglo nekaj bomb, ki so ubile 15 Belokranjcev in povzročile kar nekaj gmotne škode.[103] Pri zasedbi Črnomlja so tudi že sodelovale čete domobranskega Rupnikovega bataljona, ki pa so se kmalu umaknile v Novo mesto.[104]

Po umiku svojih enot iz Bele krajine nekaj dni kasneje nemškemu okupatorju tudi ni uspel manever, da bi s pomočjo domobranskih enot vzpostavil svojo upravo, saj so se morali na začetku novembra umakniti pred partizani.[105] Bela krajina pa je postala osrednja slovenska pokrajina odpora in ena od temeljnih zalednih baz slovenske partizanske vojske, nenazadnje pa prostor, kjer je partizansko gibanje začelo graditi oblastne organe.[106]

96 Prav tam.
97 Polič, *Belokranjski odred*, str. 447–452. Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 49.
98 Ferenc, *Dies irae*, str. 613–614, 618. Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 306.
99 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010. ASS, fond Marijan Kocmur, f. 4/8, Duplikati pričevanj o dogodkih med in po 2. svetovni vojni; Pričevanje Mihe in Rezke Horvat, str. 1. ARS, AS 1931, š. 692/I-2, Ozna za Slovenijo, Položaj 19. 2. 1945.
100 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010. ARS, AS 1867, š. 8/IV, Višje vojaško sodišče VII. Korpusa in področna vojaška sodišča, 14. 10. 1943.
101 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 265.
102 Ferenc, *Dies irae*, str. 622.
103 ARS, AS 1698, š. 742/ II/1, Referent za protiletalsko zaščito, 5. 10. 1943. Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.
104 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 167.
105 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 477.
106 Več o tem: Ferenc, Ljudska oblast.

Na splošno je v Ljubljanski pokrajini že jeseni 1943 postalo jasno, da je po vodi splavala še zadnja možnost pomiritve med obema domačima sprtima taboroma, medtem ko je postajalo Slovensko domobranstvo tudi bolje organizirano in bolj agresivno do partizanstva.[107] Protikomunistična ideja, ki je po kapitulaciji Italije v Beli krajini še naprej našla podporo na njenem jugu,[108] ni privedla do nastanka oboroženih postojank, tako da se je spopad med Belokranjci preselil zlasti na vojna polja Dolenjske. Partizani so kot borci Belokranjske, Gubčeve in Kočevske brigade v glavnem izgubljali življenja v spopadih z dolenjskimi enotami Slovenskega domobranstva, skupaj pa na ta način do konca vojne utrpeli 123 žrtev, v skupnih domobranskih akcijah z nemškimi enotami pa še 74.[109] Partizanske enote so na drugi strani Belokranjcem, ki so sodelovali v Slovenskemu domobranstvu, do konca vojne zadale 33 žrtev. Glede na to, da se je vojaški spopad preselil izven meja Bele krajine, je sledilo manj obračunavanj z neoboroženim domačim prebivalstvom, če to obdobje primerjamo z letom 1942. Medtem ko enote Slovenskega domobranstva, ki so sodelovale v nekaj nemških vojaških akcijah v Beli krajini, po naših podatkih tedaj niso zakrivile nobene civilne žrtve v samostojnih akcijah,[110] so partizanske enote do konca vojne obračunale s 14 neoboroženimi domačini, od katerih so dvema sodili pred področnim vojaškim sodiščem.[111] Sprva so obračunali z županoma, torej sodelavcema kratkotrajne nemške okupacijske uprave, in sinom enega od njiju,[112] nato še z nekaterimi duhovniki,[113] zaznati pa je tudi obračun z drugimi protikomunistično usmerjenimi posamezniki.[114] Do tega je vnovič prhajalo tudi po samovoljnih odločitvah vodstva Belokranjske brigade, pri čemer je nekatere kritizirala celo VOS, ki si je pri takih odločitvah lastila primat.[115] Morda se je VOS tudi zavedala političnih posledic samovoljnih pobojev. Posledic, ki si jih vodstvo komunistov vsaj na območju, kjer je skušalo ljudi z volitvami prepričati, da bo svoje oblastne organe vzpostavilo na demokratičen način, ne bi smelo dovoliti. Vendarle pa so bili ti obračuni tudi vzvod, da je protikomunistična ideja v Beli krajini še tlela med posamezniki,[116] medtem ko so se v protikomunističnem taboru v Ljubljani, še posebej belokranjski »begunci«, sicer zavedali tamkajšnje nemoči, a obenem tudi strateškega pomena Bele krajine. Vsaj od pozne jeseni 1944 so menili, da vojaško-političnih dogodkov brez zloma partizanskega ozemlja v Beli krajini ne bodo mogli preobrniti sebi v prid.[117]

V Belo krajino so nemške enote, med drugim tudi s pomočjo kozaških in domobranskih bataljonov, vdrle le nekajkrat, pri čemer je te vdore spremljalo nasilje nad civilnim prebivalstvom, ki je doživelo ropanja, posilstva, požige in drugo. Morda je bil najbolj nasilen julijski vpad leta 1944, ki je trajal približno en teden. Nemške sile so 10. julija začele z močnimi napadi na vzhod Bele krajine, kar je najbolj prizadelo Draši̇če, Rosalnice, Radoviče, Železnike in Metliko, kjer je nemški oficir svojo enoinpolurno akcijo pospremil z besedami: »Mi smo Metliko zasedli, Kozaki imajo pa nalog, da jo izropajo.«[118] V nasilnih napadih na omenjene kraje je življenje izgubilo vsaj 20 oboroženih in neoboroženih domačinov.[119] Z vojaškimi uspehi se nemške sile niso mogle pohvaliti, zato so že konec avgusta vnovič vpadle v Belo krajino in na podoben način ustrahovale prebivalstvo, le da so tokrat zadale manj smrtnih žrtev, zajeli pa so 35 oseb in jih del odvedli v nemško internacijo,[120] od koder se vsi niso vrnili. Prav tako se iz nemške internacije niso vrnili nekateri Belokranjci, ki so jih nemške sile zajele ob drugih akcijah, in skupaj je tam umrlo vsaj 75 domačinov. Novembra 1944 so nemške sile nato še zadnjič ponovile vojaški napad na Belo krajino. Ob tem morda izstopa zlasti medsebojni spopad med domobranskimi enotami, ki se je dogodil pri Miklarjih.[121] Preden so domobranske enote ugotovile, da se spopadajo med seboj, so si zadale vsaj tri smrtne žrtve, pri čemer je na njihovo bojno moralo pogubno vplivalo tudi to, da so imele v omenjenem novembrskem vpadu vsaj 44 smrtnih žrtev.[122]

Na tleh Bele krajine so se s tem zaključili najbolj nasilni procesi, pri čemer še nismo omenili kolateralnih žrtev vojnega nasilja, denimo 33 žrtev z vojno povezanih nesreč in vsaj 49 mrtvih domačinov v bombardiranjih.

107 Mlakar, *Krogi nasilja*, str. 25–26.
108 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 312.
109 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.
110 Prav tam.
111 ARS, AS 1851, š. 245, Kazenski listi.
112 ARS, AS 1931, š. 607/ II/ 3, Zaslišanje Pelhan Janeza.
113 *Palme mučeništva*, str. 162–163. Žabkar, Izpovedi, str. 127–131. ASS, fond Marijan Kocmur, f. 4/4, Seznam pobitih, str. 3; f. 3/8, dok. 69, str. 2.
114 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010. Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 329–330.
115 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 329–330.
116 Prav tam, str. 310.
117 Mikuž, Pregled NOB, str. 280, 289.
118 ARS, AS 1827, š. 72/I, Objava št. 25, 2. 8. 1944; š. 72/ IV/2, Zapisnik o poslovanju na licu mesta 18.–21. 7. 1944, str. 2.
119 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.
120 Vogrič, *Boj Belokranjcev*, str. 427.
121 Mikuž, Pregled NOB, str. 300, 311.
122 Smrtne žrtve, 29. 3. 2010.

Razvaline bombardiranega Dragatuša, 7. maja 1944 (Fototeka Muzeja novejše zgodovine Slovenije).

Nasilni povojni epilog

Za Belokranjce, ki so sodelovali v domobranskih enotah, je sledil še nasilni epilog od maja 1945 dalje, ko so nove komunistične oblasti obračunale z 255 domobranci in enim civilistom, ki so jih britanske zavezniške sile vrnile z avstrijske Koroške, ali pa so se po vojni v Črnomlju javili vojaškim oblastem.[123] Kaže, da so praktično vse belokranjske domobrance pobili brez uvedbe sodnega postopka, pri čemer kraj smrti ostaja v večini primerov neznanka, saj se le za nekatere med njimi predvideva, da so izginili v bližnji ali daljni okolici Teharij in v Kočevskem Rogu. Poveljniku čete v Logatcu, Jožetu Bitencu, ki po rodu sicer ni bil Belokranjec, a je tam nazadnje služboval, pa je vojaško sodišče dosodilo smrtno kazen in jo avgusta 1945 izvršilo v Ljubljani.[124] Sodni mlini so sicer januarja 1946 na smrt obsodili še domobranskega majorja Jožeta Derganca, doma iz Osojnika, a je dosegel zmanjšanje kazni na 20 let ječe.[125]

Zaključek

Smrtne žrtve so zgolj skrajna posledica vojnega nasilja. Po nekaterih podatkih za okraj Črnomelj naj bi telesne poškodbe utrpelo še 773 oseb, zaprtih naj bi bilo 637, interniranih v taborišča 1.547, medtem ko naj bi bilo na prisilnem delu 693 Belokranjcev.[126]

Bela krajina je torej doživela podobne posledice vojnega nasilja kot drugi deli Ljubljanske pokrajine. Kljub temu da je bil precejšni del te pokrajine kar nekaj časa po partizanih kontrolirano ozemlje, ki ga poznamo pod imenom osvobojeno ozemlje, nam število civilnih žrtev pove, da se je tudi tu odvil tisti segment totalne vojne, ki je v veliki meri zajela in prizadela tudi neoboroženo prebivalstvo in s tem zabrisala ločnico med zaledjem in fronto. Obdobje

123 Prav tam.
124 ARS, AS 1931, š. 1076/I, Seznam političnih obsojencev, »Spisek oseb nad katerimi je bila izvršena smrtna kazen«.
125 AOL, Sodba Ko 83/46-70.
126 ARS, AS 1827, š. 4/IV, Okraj Črnomelj, Žrtve, 8. 5. 1946.

Evakuacija ranjencev iz Bele krajine, februarja 1945
(avtor fotografije: Edi Šelhaus. Fototeka Muzeja novejše zgodovine Slovenije).

partizanskega ozemlja v Beli krajini, ki je omogočilo vodstvu partizanskega gibanja, da se je vedno bolj posvečalo izgrajevanju oblastnih organov in se politično pripravljalo za vstop v povojno obdobje, je vplivalo tudi na strukturo žrtev. V Beli krajini namreč po številu ne prednjačijo žrtve nemškega vojnega nasilja, kot je to primer drugod, ampak so te primerljive z žrtvami fašističnega nasilja, kar sicer ne pomeni, da nemški okupator ni bil nasilnejši. Vsekakor sta dala oba okupatorja jasno vedeti, da v novem redu v Evropi Slovenci ne bi več obstajali kot etnična skupnost in nedvomno bi s tem vred izginila tudi belokranjska samobitnost.

KRATICE

CK KPS – Centralni komite Komunistične partije Sloveniji
KPJ – Komunistična partija Jugoslavije
KPS – Komunistična partija Slovenije
NDH – Neodvisna država Hrvaška
MVAC – Milizia volontaria anticomunista
NOV – Narodnoosvobodilna vojska
OF – Osvobodilna fronta
SNOO – Slovenski narodnoosvobodilni odbor
VOS OF – Varnostno-obveščevalna služba Osvobodilne fronte

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1248, Osebni fond Milana Brezovarja
AS 1698, Okrožje Bela krajina
AS 1775, XI. Armadni zbor
AS 1790, Okrajno glavarstvo Črnomelj
AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri predsedstvu SNOS
AS 1851, Glavni štab narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije
AS 1867, Zbirka dokumentov partizanskih vojaških fondov
AS 1912, Informativni urad, Vesti IV.
AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve, Rupnikov proces, VOS, OZNA in NZ
ASS – Arhiv Studia Slovenica
ASS, Fond Marjana Kocmurja
AOL – Arhiv Okrožnega sodišča Ljubljana
AOL, Sodba, Ko 83/46–70

OBJAVLJENI VIRI

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 3, avgust 1942–oktober 1942 (ur. Tone Ferenc et al.), Ljubljana, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1966.

Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, Borbe v Sloveniji 1941 (ur. Ivan Regent e tal.), del. VI, knjiga 1.

ELEKTRONSKA ZBIRKA PODATKOV

Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, [1997–29. 3. 2010]. Podatkovna zbirka, ki temelji na podatkih, zbranih v literaturi, periodiki, arhivskih virih, podatkih raznih civilnih združenj in ustnih pričevanjih.

ČASOPISI, REVIJE

Maček, Janko: Kdo je uničil enotnost Belokranjcev. *Zaveza: glasilo Nove Slovenske zaveze*, 13, 2003, št. 1, str. 16–26.
Maček, Janko: Taborišča in morišča. *Zaveza: glasilo Nove Slovenske zaveze*, 4, 1994, št. 4, str. 14–23.

LITERATURA

Burgwyn, H. James: *Imperij na Jadranu*. Mengeš : Ciceron, 2009.
Črne bukve (ur. Alenka Štefotič). Ljubljana : Založba za alternativno teorijo, 1990.
Deželak Barič, Vida: *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*. Ljubljana : Razpoznavanja-Recognitiones, 2007.
Deželak Barič, Vida: Osvobodilna fronta slovenskega naroda in njen odnos do vere. *Mikužev zbornik* (Zdenko Čepič, Dušan Nećak, Miroslav Stiplovšek). Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999, str. 97–112.
Farne spominske plošče (ur. Janez Gril). Ljubljana : Družina, 2000.
Ferenc, Tone: *Fašisti brez krinke*. Maribor : Založba Obzorja, 1987.
Ferenc, Tone: *Dies irae*. Ljubljana : Modrijan, 2002.
Ferenc, Tone: *Ljudska oblast na Slovenskem : 1941–1945, Država v državi*, 1.–3. del. Ljubljana : Borec: Partizanska knjiga, 1987.
Godeša, Bojan: Ustanovitev Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora in pomen njegovih odlokov za nadaljnji razvoj v Sloveniji. *Žrtve vojne in revolucije* (ur. Janvit Golob). Ljubljana : Državni svet, 2004, str. 29–34.
Godeša, Bojan, Tominšek-Čehulić Tadeja: Fašistično nasilje nad Slovenci v času tuje zasedbe 1941–1945. *Fašizem in Slovenci: izbrane podobe* (ur. Jože Dežman). Ljubljana : Mohorjeva Celovec, 2009, str. 183–190.
Guštin, Damijan: Oboroženi upor in nastanek partizanskih enot. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, 1. del (ur. Jasna Fischer). Ljubljana : Cankarjeva založba, 2005, str. 621–622.
Mikuž, Metod: Pregled zgodovine NOB, II. del, III. del, IV. del. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1973.
Mlakar, Boris: Krogi nasilja med Slovenci v vojnih letih 1941–1945. *Žrtve vojne in revolucije*, Zbornik (ur. Janvit Golob). Ljubljana : Državni svet, 2004, str. 22–28.
Mlakar, Boris: *Slovensko domobranstvo 1943–1945*. Ljubljana : Slovenska matica, 2003.
Polič, Radko: *Belokranjski odred*. Ljubljana : Partizanska knjiga, 1975.
Prebivalstvo Slovenije 1931 in 1941: demografska statistika. Ljubljana : Statistični urad Slovenije, 1945.
Saje, Franček: Zločin nad domovino. Knj. 1, *Belogardizem*. Ljubljana : Slovenski knjižni zavod, 1951.
Sirc, Ljubo: *Med Hitlerjem in Titom*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1992.
Palme mučeništva, Ubiti in pomorjeni slovenski duhovniki, redovniki in bogoslovci in nekateri verni laiki (ur. Anton Pust et al.). Celje : Mohorjeva družba, 1994.
Vitkovič, Janez: *Bela krajina skozi viharje k svobodi*. Ljubljana : Zavod »Borec«, 1961.
Žabkar, p. Lojze Jože: *Izpovedi*. Ljubljana : Križniški priorat, 1991.
Vogrič, Rudi: *Boj Belokranjcev*. Ljubljana : Milko Stolfa, 1973.
Zbornik fotografij iz narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda 1941–1945, I. knjiga (ur. Milan Bevc et al.). Ljubljana : Muzej ljudske revolucije, 1966.

SUMMARY

World War II and its consequences for the inhabitants of White Carniola (1941–1945)

The nature of a war is best revealed by victims of war atrocities that emerge as its extreme consequence, although it leaves other kinds of human scarring in its wake. The sheer number and structure of fatalities perhaps most vividly expose the dimensions that a war assumes. The paper at hand addresses this problem on the example of White Carniola. The occupation by two Axis Powers, Italy and Germany, unleashed a series of violent processes, such as (armed) resistance of a part of the population against the occupier, occupation and revolutionary violence, collaboration, as well as the civil conflict between Slovenes, which broke out

amidst the turmoil of war. White Carniola, having had a population of 27,615 at the onset of the war, incurred 2,274 casualties as a result of war and postwar atrocities, accounting for as much as 8% of its total population. This suggests that the province could not avoid the processes of total war. The paper also sheds light on similarities that White Carniola shared with the wider environment and draws attention to its specific historical development, which was perhaps most evident in the period after Italy's capitulation when White Carniola was taken over by the partisan units and remained under partisan control until the end of the war. This turn of events had an impact on the number of war victims and explained the reasons for the extent to which the war affected the province and its population. Another conclusion emerging from the paper is that the ultimate aim of the two occupying forces was a complete annihilation of Slovenes as an ethnic entity and hence, perhaps, also the eradication of White Carniolan identity.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 792.03(497.434)"1944/1945"

Prejeto: 23. 6. 2010

Aleš Gabrič

doc. dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: ales.gabric@inz.si

Prvo Slovensko narodno gledališče je delovalo v Beli krajini

IZVLEČEK

Na osvobojenem ozemlju Bele krajine je bilo 12. januarja 1944 ustanovljeno Slovensko narodno gledališče, prvo gledališče, ki je nosilo nedvoumno nacionalno slovensko oznako. Gledališče ni bilo zgolj še eno frontno gledališče za politično propagandne potrebe in dvigovanje borbene morale partizanov. Od avgusta 1944, ko so večino gledaliških moči na osvobojenem ozemlju Bele krajine zbrali v Črnomlju, so začeli posegati tudi po bolj zahtevnem repertoarju iz zakladnice svetovne in slovenske dramatike. Poleg aktivističnih nalog so uprizorili tudi dela iz železnega slovenskega repertoarja (Cankar, Linhart), iz zakladnice svetovne dramatike (Molière, Čehov, Nušić) in sodobna slovenska dela (Bor). Nekaterim idejam (Shakespeare, Schiller) pa so se morali odreči zaradi kratkega veka delovanja gledališča in zaradi pomanjkanja večjega števila izkušenih igralcev.

KLJUČNE BESEDE

gledališče, SNG, kulturna politika, Filip Kumbatovič Kalan, Bela krajina, Črnomelj, 1944–1945

ABSTRACT

THE FIRST SLOVENIAN NATIONAL THEATRE OPERATED IN WHITE CARNIOLA

The Slovenian National Theatre, the first to be clearly designated Slovenian national theatre, was established in the liberated territory of White Carniola on 12 January 1944. It was not merely another in the series of Liberation Front theatres set up for the purposes of political propaganda and heightening the fighting morale of the partisans. From August 1944 onwards, when the main part of theatre capacity in the liberated territory of White Carniola was consolidated in Črnomelj, increasing attention was given to a more challenging repertoire from the treasury of the world and Slovenian drama. In addition to performing activist roles, the theatre staged works from the permanent Slovenian repertoire (Cankar, Linhart), the treasury of the world drama (Molière, Čehov, Nušić) and contemporary Slovenian productions (Bor). On the other hand, it was compelled to abandon a few ideas (Shakespeare, Schiller) due to its short period of operation and the lack of experienced actors.

KEY WORDS

theatre, SNG, cultural policy, Filip Kumbatovič Kalan, White Carniola, Črnomelj, 1944–1945

Ustanovitev prvega Slovenskega narodnega gledališča

V prvem obdobju osvobodilne vojne do kapitulacije Italije septembra 1943 je Osvobodilna fronta slovenskega naroda na osvobojeno ozemlje od izobraženskih poklicev vabila predvsem strokovnjake tehniških in medicinskih ved. Ko je po kapitulaciji Italije pričakovala nastanek večjega osvobojenega ozemlja, ki bi ga lahko nadzorovala partizanska vojska, so postali na osvobojenem ozemlju zelo dobrodošli tudi umetniki in znanstveniki humanističnih in družboslovnih ved. K odhodu iz okupirane Ljubljane na osvobojeno ozemlje je po kapitulaciji Italije vodstvo osvobodilnega gibanja pozvalo tudi umetnike različnih zvrsti in septembra 1943 se je za takšno pot odločilo več gledaliških ustvarjalcev. Njihov prihod na osvobojeno ozemlje je odprl povsem drugačne pogoje gledališkega ustvarjanja kot pred tem zgolj na agitacijsko dejavnost osredotočene priložnostne skupine, ki so se omejevale na agitke, ki naj bi dvigovale borbenega duha partizanskih enot.

Sprva so bili gledališčniki razporejeni med propagandne odseke XIV., XV. in XVIII. divizije, ki so jih vodili Karel Destovnik – Kajuh, Matej Bor in Tone Seliškar. Ko je bilo oblikovano večje in bolj stabilno osvobojeno ozemlje na jugovzhodnem delu slovenskega ozemlja, so začeli v vodstvu osvobodilnega gibanja premišljevati o oblikovanju stalne in večje gledališke skupine, ki bi lahko pripravljala tudi bolj zahtevna dela. Janez Jerman je vodil skupino, v kateri so prevladovali bivši člani Narodnega gledališča iz Ljubljane. Iz drame so bili v njej Jože Tiran, Vladoša Simčičeva, Ema Starc, Jože Gale in France Presetnik, iz opere sestri Nada in Bogdana Stritar, Smiljan Samec, Rado Simoniti, Mario Kristančič in Stane Česnik. V skupni so bili še glasbeniki Franci Šturm, Karel Pahor, Cveto Marolt in plesalka Marta Paulinova. Za predstavnike na zboru odposlancev slovenskega naroda, ki je zasedal prve dni oktobra 1943 v Kočevju, je ta združba, ki se je poimenovala Partizanska gledališka skupina, odigrala dve enodejanki. Skeč Edvarda Kocbeka Noč pod Hmeljnikom je kmalu utonil v pozabo, v nasprotju s tem pa je igra Mileta Klopčiča Mati postala v naslednjih letih stalni gost manjših slovenskih odrov.[1]

Partizanska gledališka skupina je bila kratkega veka, saj je bila v času nemške ofenzive oktobra 1943 razdeljena med divizije in se razpršila na različne strani Slovenije. Po koncu ofenzive, ko je Bela krajina postala središče osvobojenega ozemlja, je v razgovorih med gledališčniki in vodilnimi člani osvobodilnega gibanja vedno pogosteje prihajal na dan predlog, da bi večino gledališkega potenciala z osvobojenih ozemelj vnovič združili pod eno streho. Nekaj dni pred božičem 1943 so Karel Destovnik, Ignac Koprivec in Filip Kumbatovič v Glavnem štabu NOV in PO Slovenije z njegovim komisarjem Borisom Kraigherjem razpravljali, kako bi na enem mestu zbrali igralsko skupino s poklicnimi gledališkimi delavci.[2] Vprašanje je bilo na dnevnem redu tudi 4. in 5. januarja 1944, ko je v Semiču zasedal prvi kongres kulturnih delavcev Osvobodilne fronte.[3] Ideje, ki so se porajale v teh razpravah, je 9. januarja 1944 obravnavalo še vodstvo osvobodilnega gibanja, Izvršni odbor Osvobodilne fronte, in sklenil: »Izda se dekret o osnovanju Slovenskega narodnega gledališča na osvobojenem ozemlju. Za ravnatelja se imenuje tov. Kumbatovič, za dramaturga tov. Klopčič.« Člane naj bi med kulturniki, ki so bili na osvobojenem ozemlju, izbrala Josip Vidmar in Filip Kumbatovič Kalan, za izvedbeni del, sestavo ustreznega ustanovitvenega dekreta, pa je bil zadolžen Marjan Brecelj.[4]

Odlok o ustanovitvi Slovenskega narodnega gledališča (SNG) sta 12. januarja 1944 podpisala predsednik in sekretar izvršnega odbora Osvobodilne fronte Josip Vidmar in Boris Kidrič. Temeljni nalogi SNG sta bili posredovanje gledališke umetnosti množicam in iskanje novih talentov. Poleg Kumbatoviča in Klopčiča je bilo za člane gledališča imenovanih še 16 gledaliških delavcev,[5] večinoma iz Partizanske gledališke skupine. Izvršni odbor OF je na seji 15. februarja 1944 za člane imenoval še štiri nove člane.[6] Večina imenovanih je že imela izkušnje na odrih slovenskih gledališč ali ljubljanske opere.

Ustanovitev poklicnega gledališča v vojnih razmerah vsekakor ni običajna odločitev. SNG na osvobojenem ozemlju je bilo zamišljeno drugače kot frontna gledališča. Medtem ko so se slednja ukvarjala predvsem s kratkimi propagandnimi prizori, skeči, enodejankami za dvigovanje borbene morale borcev, naj bi poklicni teater naredil korak v smeri proti vrhunski umetnosti. Posebnost gledališča, ki je nato delovalo na osvobojenem ozemlju v Beli krajini, je bilo tudi dejstvo, da je bilo sploh prvo slovensko gledališče, ki se je ponašalo z imenom Slovensko narodno gledališče. Po prvi svetovni vojni sta zaradi teze o troedinem jugoslovanskem narodu gledališči v Ljubljani in Mariboru nosili (zgolj) imeni Narodnih gledališč. Mariborskega je

1 Več o gledališki dejavnosti med partizani glej v: Kalan, *Veseli veter*; Cesar, *Slovenska kultura*; Gale, *Igralci so prišli*; Moravec, Gledališče v narodnoosvobodilnem boju; Valič, *Frontniki*; Slivnik, *Razstava ob 40 letnici ustanovitve*; Plahuta, Igralske skupine.

2 Kalan, *Veseli veter*, str. 109.

3 ARS, AS 1887, Slovenski poročevalec, 13. 1. 1944, št. 2, str. 7–8, I. kongres slovenskih kulturnih delavcev na osvobojenem ozemlju; glej tudi: Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam*, str. 299–301; Gale, *Igralci so prišli*, str. 73–75.

4 ARS, AS 1670, t. e. 1, Seja IO OF, 9. 1. 1944.

5 ARS, AS 1670, t. e. 7, Odlok o ustanovitvi Slovenskega narodnega gledališča na osvobojenem ozemlju.

6 ARS, AS 1670, t. e. 1, Seja IO OF, 15. 2. 1944.

Izvršni odbor
Osvobodilne fronte
Slovenskega naroda

Dne 12.januarja 1944.

Št. 13/44-R

O D L O K

O USTANOVITVI SLOVENSKEGA NARODNEGA GLEDALIŠČA
IN O IMENOVANJU NJEGOVEGA VODSTVA IN ČLANSTVA

I.

Na osvobojenem in po edinicah NOV in PO Slovenije kontroliranem ozemlju ustanavlja Izvršni odbor Osvobodilne fronte Slovenskega naroda Slovensko narodno gledališče z nalogo, da v času naše osvobodilne borbe posreduje narodnim množicam gledališko umetnost in z nalogo, da iz samih ljudskih množic dvigne nove talente.

II.

Za ravnatelja Slovenskega narodnega gledališča na osvobojenem in po edinicah NOV in PO Slovenije kontroliranem ozemlju imenuje Izvršni odbor tovariša ing. arh. Kumbatoviča Filipa, univerzitetnega docenta in književnika, za dramaturga pa tovariša Miloša Klopčiča, tajnika Slovenske matice in pesnika.

III.

Kot prve člane tega Slovenskega narodnega gledališča imenuje Izvršni odbor naslednje tovariše in tovarišice:

Anico Čepetovo
Staneta Česnika
Jožeta Galeta
Janeza Jermana
Maria Kristančiča
Marto Pavlinovo
Vladimirja Pavšiča - Mateja Bora
Lojzeta Potokarja
Franceta Presetnika
Smiljana Samca
Vladoše Simčičevo
Rada Simonitija
Emo Starčevo
Bogdano Striterjevo
Nado Striterjevo
Jožeta Tirana

IV.

Ta odlok stopi takoj v veljavo.

Za:

Predsednik IOOF:

Sekretar IOOF:

Odlok o ustanovitvi Slovenskega narodnega gledališča (ARS, AS 1670, t. e. 7).

nemški okupator ukinil ob začetku vojne na slovenskih tleh, ljubljanski pa je tudi med vojno še nosil predvojno ime. V letu 1944 in do konca vojne pomladi 1945 sta tako na Slovenskem delovali dve poklicni gledališči, Narodno gledališče v Ljubljani in Slovensko narodno gledališče, ki je domovalo v Črnomlju.

SNG se je na osvobojenem ozemlju vseskozi vrtelo med svojo kulturno in politično vlogo. Bolj kulturno poslanstvo je prišlo do izraza pri pripravi gledaliških del, koncertov, recitalov in plesnih prireditev. Bolj na politično plat pa se je delovanje nagnilo ob pripravi priložnostnih kratkih iger, slavnostnih akademij in pri načrtovanju dela po okusu cenzorjev. Obeh nalog sploh ni lahko ločevati, saj so se po večini prekrivale. To je bilo npr. izrazito razvidno pri izvedbi gledaliških tečajev za ljudske talente, kjer so imeli pred očmi tako težnjo po širjenju gledališke dejavnosti, torej bolj kulturno poslanstvo, kot propagiranje načel Osvobodilne fronte, torej bolj politično nalogo.

SNG se predstavi

Vzdušje, ko kulturnega in političnega skorajda ni bilo možno ločevati, je prišlo do izraza že na prvi premieri SNG. Bila je 20. februarja 1944 v Črnomlju, ko so med prvim zasedanjem Slovenskega narodno osvobodilnega sveta v režiji Mateja Bora postavili na oder Kralja na Betajnovi Ivana Cankarja. Izbor vsekakor ni bil slučajen. Cankarjeva dela so klicala k uporu in boju za slovenstvo, pa čeprav je avtor vanje vnesel tudi precej pesimističnih misli o slovenski upornosti. Toda prav Cankar je bil pred vojno eden tistih avtorjev, ki je bil stalna tarča klerikalnih cenzorjev in prav ob njegovih Hlapcih je prišlo februarja 1939 v Narodnem gledališču v Ljubljani do zadnjih predvojnih demonstracij, ki so jih sprožili posegi cenzorjev v delo.[7] Med ostalim so katoliški dušebrižniki prečrtali tudi besede »Narod si bo pisal sodbo sam«, ki jih je med vojno osvobodilno gibanje uporabilo kot eno svojih najbolj vročih gesel.

Že ob študiju prvega dela so se pokazale več kot očitne kadrovske težave SNG, saj so lahko računali celo na manjši del tistih, ki so bili uradno imenovani za člane gledališča, saj so bili drugi s partizanskimi enotami raztreseni po različnih koncih Slovenije. »Od šestnajstih, z ustanovitvenim odlokom imenovanih članov, nas je od samega začetka stalno sodelovalo le deset«,[8] je zapisal Jože Gale, ki ga je imenovanje za člana SNG doletelo na poti v kulturniško skupino XV. divizije, a sta se morala z Emo Starc na pol poti obrniti in vrniti v Črnomelj. Na prvih uprizoritvah še niso mogli računati na nekatere izkušene gledališčnike, pomanjkanje le-teh pa so nadomeščali s člani opernega ansambla, ki so se morali prekvalificirati v igralske moči, in z lokalnimi amaterskimi igralci. Na prvi premieri je tako nastopal tudi črnomaljski amater Gustl Anderluh, za katerega je ravnatelj gledališča Filip Kumbatovič zapisal, da so mu le s težavo odpravljali govorne težave zaradi prevelike uporabe narečnega govora: »Govori še zmerom 'f' namesto 'v' in 'e' namesto 'a' in pravi pri 'Kralju' še zmerom 'Fse v redu, štrejk pri kreju'.«[9]

Člani SNG so kasneje poudarjali, da tako slavnostnega vzdušja na svoji poklicni poti verjetno niso doživeli nikoli več. Igrali so za tedanji (in bodoči) slovenski politični vrh na osvobojenem ozemlju, za odposlance zbora, torej za ljudi iz prvega slovenskega parlamenta, v dvorani so bili tudi člani tujih vojaških misij in predstavniki drugih jugoslovanskih narodov, ki so počastili zasedanje Slovenskega narodno osvobodilnega sveta. »Tudi v poznejših letih, že v svobodi, ne pomnim tako slovesnega razpoloženja na odru... Gotovo ni težko razumeti naše vznemirjenosti in žara, ki nas je preplavil«, je v spominih zapisal Jože Gale.[10] Ganjenost je zagrabila tudi ravnatelja gledališča Filipa Kumbatoviča, saj so igrali v čast posebnemu dogodku, na katerem so ustanavljali svojo državo. Primerjavo z nastopom Jermanove gledališke skupine na kočevskem zboru odposlancev slovenskega naroda v oktobru 1943 in tedanjo premiero je strnil v poudarek, »da so v Kočevju igrali kot partizani med partizani, v Črnomlju pa da govore svojo besedo kot državljani, kot državljani nove države«. Ob uvodnem nagovoru je ravnatelj gledališča opazil, da z njegovim glasom ni bilo vse v najboljšem redu: »Pa ni trema. Ganjen sem. Čisto navadno ganjen.«[11]

V zapisu o prvi premieri SNG je Kumbatovič označil tudi programsko usmeritev gledališča. Poudariti je hotel predvsem misel, da slovenski partizanski boj ni zgolj vojaško politična bitka, temveč tudi boj za slovensko kulturo. Odločitev za Cankarja pa je pojasnil takole: »Ni naključje, da je naše gledališče izbralo tega velikana za svojo prvo predstavo: vse naše prosvetno delo teži za tem, da se temelji nove vseljudske slovenske kulture razvijajo organsko na plodnih tleh naše kulturne dediščine v nenehnem sožitju z izkušnjami naše sedanje borbe za svobodo.«[12] Kumbatovič je izpostavil dve izhodišči programa, kulturno dediščino in izkušnjo tedanje vojne. Cankar je sodil v prvo kategorijo, nato pa so za nekaj časa prišle v ospredje tedaj aktualne politične in vojaške teme.

7 Več glej: Koblar, *Dvajset let*, str. 447–449; Koblar, *Moj obračun*, str. 113–115.
8 Gale, *Igralci so prišli*, str. 77.
9 Kalan, *Veseli veter*, str. 112.
10 Gale, *Igralci so prišli*, str. 79.
11 Kalan, *Veseli veter*, str. 114.
12 ARS, AS 1887, Ljudska pravica, 1. 5. 1944, št. 5, str. 7, Filip Kalan: Zapisek o našem gledališču.

Prizor iz otvoritvene predstave SNG 20. februarja 1944, Cankarjevega Kralj na Betajnovi (MNZS, inv. 496/3).

Po zborovanju v Črnomlju se je začelo osvobodilno gibanje oblikovati kot nova državna oblast z vsem potrebnim aparatom. Kot se za državno poklicno gledališče spodobi, je bilo SNG podrejeno novemu kulturnemu ministrstvu. To se je, ko so bili 12. marca 1944 ustanovljeni odseki pri Predsedstvu SNOS, uradno imenovalo odsek za prosveto, za SNG pa je bil pristojen njegov oddelek za umetnost.

Partizansko reševanje gledaliških problemov

Vojni čas ni bil nikoli primeren za bogato kulturno žetev, kljub temu pa kulturna dejavnost tudi v najbolj kriznih trenutkih ne zamre, temveč se prilagodi spremenjenim in slabim razmeram delovanja. Pogoji, ki so jih imeli na voljo gledališčniki, vsekakor niso bili primerljivi s tistimi, ki so jih bili vajeni v osrednjih kulturnih ustanovah. Zaradi pomanjkanja kadrov je bilo k delu pritegnjenih več amaterjev. Še posebej je postala potreba po kadru brez dolgoletnega gledališkega staža samoumevna po tem, ko so v pomladnih mesecih leta 1944 izvedeli, na koga ne morejo računati, in kateri, na katere so računali, so izgubili življenje v partizanskih vrstah, kar je zaznamovalo predvsem kulturniško skupino XIV. divizije na njenem pohodu na Štajersko. Plesalki Marti Paulin, ki je sicer preživela boje, pa so na Štajerskem zmrznile noge in ni nikoli več nastopala kot plesalka, temveč je po vojni opravljala delo koreografinje in vzgojiteljice novih generacij plesalk. Mile Klopčič je bil prezaposlen z delom pri propagandnem oddelku Glavnega štaba slovenske vojske in je bil dramaturg SNG zgolj na papirju.[13] Odsek za prosveto je zato zahteval od Predsedstva SNOS, naj Klopčiča vendarle premestijo v njihov delokrog. A je bila prošnja zavrnjena z utemeljitvijo, da naj vojski ne bi jemali kadrov. Odsek za prosveto je lahko zgolj s kančkom cinizma ugotavljal, da so oni zadolženi za delo SNG, da pa z njihovim dramaturgom razpolaga vojaška oblast.[14] Tudi ravnatelj gledališča Filip Kumbatovič se ni mogel povsem posvetiti temu delu, saj je bil aprila 1944 imenovan še za vodjo oddelka za umetnost pri

13 ARS, AS 1643, t. e. 25, Dopis oddelka za umetnost - predsedstvu SNOS, 12. 5. 1944.

14 ARS, AS 1643, t. e. 25, Dopis odseka za prosveto - predsedstvu SNOS, 27. 5. 1944.

Igralci Slovenskega narodnega gledališča v Črnomlju junija 1944 (MNZS, inv. 170/5).

odseku za prosveto,[15] torej na funkcijo v oblastni strukturi osvobodilnega gibanja. Ko pa je bil za vodjo oddelka za umetnost odseka za prosveto sredi junija 1944 imenovan Mile Klopčič, je bil dokončno izgubljen za SNG. Delo dramaturga je prevzel kar Kumbatovič sam.[16]

Z nenehnimi kadrovskimi težavami se umetniške ustanove soočajo že v normalnih razmerah delovanja, v mirnodobskem času in v času brez gospodarskih težav. Težave SNG na osvobojenem ozemlju zatorej niso bile nikakršna posebnost. Kljub težavam je vodstvo gledališča v danih razmerah dokaj uspešno krmarilo in se izogibalo čerem, ki bi jim odplavile še več načrtov. Kadrovski primanjkljaj je SNG zapolnjevalo s pritegovanjem sodelavcev, ki sicer niso bili formalno člani kolektiva. Iz popisa kulturnih delavcev osvobodilnega gibanja, ki so ga sestavili poleti 1944, je razvidno, da so posamezne zadolžitve sprejeli še številni, ki niso bili uslužbenci SNG.[17] Sestav kolektiva se je nenehno spreminjal in je bil tudi seznam tistih, ki so se nahajali na plačilnem seznamu SNG, vseskozi na prepihu. Posamezniki so opravljali po več nalog, tako da je bila večina igralskega kadra tudi scenskih delavcev, zasedbo manjših vlog pa so večkrat pokrili z glasbeniki ali amaterskimi igralci.

Gledališče je prve mesece nihalo med resnim študioznim gledališkim delom in partizansko improvizacijo in vsaj do poletja 1944 je bilo slednje v ospredju. Najprej je bilo treba zapolniti kadrovski primanjkljaj, da bi lahko na oder dejansko postavili zahtevnejša dela. SNG je zato organiziralo igralski tečaj. Pri tem niso mislili le na svoj teater, temveč na krepitev gledališke dejavnosti na vsem osvobojenem ozemlju in so v šolanje pritegnili tudi člane frontnih gledališč izven Bele krajine. Prvi gledališki tečaj je potekal od 11. marca do 2. aprila 1944 v Črnomlju, drugi pa je bil od 17. aprila do 24. maja 1944 v Semiču.[18] Načrtovali so še tretji tečaj, ki naj bi potekal junija, a ga nato niso izvedli.[19] SNG je potrebo po izvedbi tečajev utemeljevalo s praktičnimi zahtevami časa, saj osvobodilno gibanje »potrebuje v svojih propagandnih odsekih take teatrske aktiviste, ki bodo obvladali vsaj minimalno *strokovno*, *organizacijsko* in *politično* znanje, da lahko z uspehom organizirajo mitinge med vojaštvom in civilnim prebivalstvom in da lahko *mobilizirajo ljudske talente* med samimi brigadami«. Med člani SNG pa naj bi tečaji spodbudili »razvoj iz ozkosrčnih *strokovnjakov v vsestranske aktiviste*«. Zato naj bi k organizaciji pritegnili tudi centralni komite Komunistične partije Slovenije, ki naj bi poskrbel za predavatelje osnovnih sociooloških in politoloških tem.[20]

Tečaji so morali zadostiti več nalogam, temu primeren pa je bil tudi izbor predavateljev. Strokovnim temam, osnovam dramske tehnike, sta se posvetila Josip Vidmar in Matej Bor, Kumbatovič pa se je osredotočil na režijo in na racionalizacijo dela. Političnemu trenutku prilagojena so bila predavanja Borisa Ziherla o umetnosti in družbenih problemih ali pa Borisa Kidriča, ki je govoril o

15 ARS, AS 1643, t. e. 24, Dopis odseka za prosveto - predsedstvu SNOS, 7. 4. 1944.
16 ARS, AS 1643, t. e. 8, Dopis Franceta Bevka – odseku za prosveto 20. 6. 1944.
17 ARS, AS 1643, t. e. 25, Seznam kulturnih delavcev v NOV.
18 ARS, AS 1643, t. e. 25, Tečaji, ki jih je priredil Oddelek.
19 A CTF AGRFT, 334/2, Dopis SNG – Partizanski tehniki »Cankar«, 13. 5. 1944.
20 A CTF AGRFT, 332/2, Dopis SNG – CK KPS, 1. 3. 1944.

Med gledališkimi tečaji je baletne ure vodil baletnik Štefan Suhi. Tečajniki med vajo v Črnomlju 25. julija 1944 (MNZS, inv. 210/45).

nalogah gledališča v osvobodilnem boju. Večina predavanj in tem, ki so jih izvajali člani SNG, je bila seveda strokovnih s poudarkom na praktičnem delu.[21] »Učenci naj bi nastopali, ne filozofirali«, je ob obujanju spominov na »gledališki internat« v Črnomlju in Semiču zapisal Filip Kumbatovič.[22]

Tečajniki so bili mlajši igralci, gledališki amaterji iz osvobojenega ozemlja in člani kulturniške skupine IX. korpusa. Po koncu tečaja so jih razporedili med kulturniške skupine obeh slovenskih korpusov, VII. in IX., ki so nastopale po drugih predelih osvobojene Slovenije izven Bele krajine, po Dolenjskem, Notranjskem in Primorskem vse do Brkinov. Del tečajnikov je ostal v Beli krajini pri SNG in iz njih so ustanovili Belokranjsko gledališko skupino, ki je izvedla veliko gledaliških predstav izven kraja domovanja. »Molière, Shakespeare, Cankar, Župančič, Prešeren, Bor, Kajuh so mi poleg igre in tehnike govora polnili dan, ki mi je bil prekratek«, je v spominih zapisal Aleksander Valič.[23] Na tečaj so ga poslali kot talentiranega člana kulturniške skupine VII. korpusa, da so lahko nato z okrepljenimi močmi ustanovili frontno gledališče VII. korpusa, v katerem je bil Valič do konca vojne in nato še mesece po njej do oktobra 1945, ko so nastopali po coni A in B Julijske Krajine in dokazovali, da so tam ljudje lačni slovenske besede.

Odrski tečaj še zdaleč ni mogel rešiti kadrovskih težav, ki so bile stalnica slovenskega gledališča vse od njegovih prvih korakov k profesionalizaciji ob koncu 19. stoletja. Vendar pa so bili organizatorji na koncu zadovoljni z izplenom tečajev. Ravnatelj gledališča je kot dokaz uspešnosti poučevanja navedel celovečerne prireditve s samostojnimi in zborovskimi recitacijami, komičnimi plesi, pesmimi in propagandnimi skeči, ki so jih tečajniki izvedli ob koncu poučevanja.[24] Drugi dokaz uspešnosti je viden v dejstvu, da so tečajnike, iz katerih so ustanovili Belokranjsko gledališko skupino, sčasoma vključili v ansambel SNG, po vojni pa je večina od njih dobila zaposlitev v poklicnih gledaliških ustanovah po Sloveniji. Kumbatovič je sicer leto dni po vojni zapisal, da Hamleta ali Ofelije ni igral še nihče med njimi, a se je moral desetletje kasneje dopolniti, saj sta se dve nekdanji partizanski gledališki tečajnici v vmesnem času že spoprijeli z vlogo Ofelije na deskah osrednje slovenske gledališke hiše.[25] Tudi eden redkih šolanih igralcev v SNG Jože Gale je ocenil, da so kasnejše kariere dokazovale, da so napravili dober izbor, enega od tečajnikov, Vitomila Zupana, pa niso hoteli siliti v igralstvo, saj se je bolj izkazal kot pisec aktualnih skečev in agitk.[26]

Za zaključne nastope so tečajniki pripravili krajše prizore iz svetovne klasike in agitke. Čeprav je bila pri vodstvenem kadru vseskozi prisotna želja, da ne bi bili »še eno« gledališče za trenutne potrebe, kot so to bila frontna gledališča, temveč da bi se čim bolj približali vlogi pravega gledališča, so se morali vseeno soočiti z začetnimi slabostmi, ki so svojske večini novih, v težavnih razmerah na hitro ustanov-

21 A CTF AGRFT, 302–319.
22 Kalan, *Veseli veter*, str. 125.
23 Valič, *Frontniki*, str. 142.
24 ARS, AS 1643, t. e. 8, Filip Kalan: Beseda o našem novem gledališču.
25 Kalan, *Veseli veter*, str. 122.
26 Gale, *Igralci so prišli*, str. 86–87.

ljenih kulturnih ustanov. Delovanje SNG se ni omejevalo na prestolnico partizanske Bele krajine, na Črnomelj, saj je bilo že ob ustanavljanju kot ena njegovih temeljnih nalog začrtano širjenje kulturnega delovanja z gostovanji po večjih krajih osvobojenega ozemlja. Ljudskim gledališčem naj bi bilo vzornik in mentor tako glede izbire repertoarja kot v organizacijskem pogledu.[27]

Ansambel so sprva razdelili na več skupin, čeprav so gledališčniki računali, da bodo okrepljeni z najboljšimi mladimi silami lahko prestopili breg političnega aktualizma. »Neumnost brez primere, sodimo nekateri. Besni smo! Nerazpoloženi!« je občutenje dela ansambla ob zahtevi, da se razdelijo na več manjših skupin, orisal Jože Gale.[28] Del bolj izkušenih je ostal v Črnomlju, na gostovanja pa sta bili bolj usmerjeni Belokranjska skupina in Semiška skupina, v katerih so nastopali tudi tečajniki s partizanskih gledaliških tečajev. Zaradi drobljenja že tako šibkih moči so bili obsojeni na lažji repertoar. Dve enodejanki Antona Pavloviča Čehova sta bili v tem času edini poseg v svetovno zakladnico, prevladovale pa so še vedno agitke »za današnji čas«, torej repertoar, značilen za frontna gledališča. Med bolj zahtevnimi sodobnimi domačimi deli, ki sta bili še v naslednjih letih pogosto na odrih slovenskih gledališč, velja omeniti igri Mateja Bora Težka ura in Raztrganci. Ob teh so igrali še več kratkih enodejank, ki pa so bile bolj propagandnega značaja in na odru SNG niso dočakale večjega števila ponovitev, temveč so jih bolj pogosto uprizarjali na manjših frontnih ali amaterskih gledališčih. SNG je izvedlo sedem del iz partizanskega obdobja, ki so jih skupno odigrali 34-krat. Med temi je po številu ponovitev izrazito prednjačila Mati Mileta Klopčiča.[29]

Brez cenzure tudi tokrat ne gre

Kratke enodejanke, po katerih je sprva posegalo tudi SNG, so tiskali v zbirki Partizanski oder, ki jo je izdajala gledališka sekcija propagandnega oddelka slovenske partizanske vojske. V prvi številki zbirke so izdali agitko Vitomila Zupana Tri zaostale ure, v drugi pa Punt istega avtorja. Obe deli je skupaj z Borovo enodejanko Ječa ocenjevalo cenzorsko oko Borisa Kidriča. Za Zupanove Tri zaostale ure je napisal: »Mislim, da *trenutno* ni situacija ugodna za *take* vrste postavljanja razrednega momenta v ospredje. Saj je res in prav, da se avtor tega zaveda. Toda baza je narodno osvobodilna in kolikor v njenem okviru zagode razredni moment – ga pač odraža življenje samo in tudi literatura. Tukaj pa je razredni moment – nekam *osrednja točka*. Predlagal bi postaviti mesto antiteze 'veleposestnik – čevljar' antitezo 'stari protiljudski strankar – aktivist OF'. V to vplesti našo *ljudskost* in *demokratičnost* kot neogibni atribut naše NO borbe in nekdanjo mentalno protiljudskost in protidemokratičnost. Namesto *tako razredno* opredeljenega vprašanja 'magacinov' in požrtvovalnosti bajtarjev – splošno vprašanje izmikanje dajatvam in 'vse za fronto'. Predlagam, da stvarco, ki je sicer dobra, v tem smislu predelate. Menda bo šlo. Taka pa za aktualno volilno kampanjo ni docela primerna.«[30]

Igro so natisnili, še preden so prejeli Kidričeve pripombe. Zato so naknadno natisnili list s popravki in ga vložili v knjižico. Popravki so sledili »nasvetom« cenzorja, errata pa je obsegala sledeče navedbe:[31]

Prvotno Vitomil Zupan	Popravek na vloženem lističu
– Gorjanec, veleposestnik in bivši župan	– Gorjanec, bivši župan
– Kobe, čevljar	– Kobe, kmet, aktivist OF
– (Gorjancu) bi vi, ki ste že izurjeni, prevzeli predsedstvo NOO	– že izurjeni v vodstvu – saj ste bili župan pod tremi režimi – prevzeli predsedstvo
– (Gorjancu) ali mislite, da ne vemo, da se bojite za svoje polne magacine	– da ne vemo, da se bojite dajatev za OF. Seveda vsi dajejo, vi bi se pa radi zakamuflirali.

Na cenzurni poseg so v primeru Zupanove agitke vplivale priprave na volitve na osvobojenem ozemlju. Dosti bolje se ni godilo agitki Mateja Bora Ječa se je odprla. Tudi pri njej je Kidrič v ospredje postavil politični motiv, v konkretnem primeru ustvarjanje prijateljskega vzdušja do Italije, ki je po kapitulaciji presedlala na stran zaveznikov. Bor se je norčeval tudi iz Italijanov, saj je delo pisal v času, ko so bili Italijani še okupatorji. Po Kidričevem mnenju pa konec marca 1944 to ni bilo več zaželeno. Zato je ravnatelju Kumbatoviču naročil, da je treba »nekoliko bolj poudariti aktivnost italijanskih množic ob kapitulaciji v tem smislu, da je ta kapitulaciji pripomogla«.[32]

27 ARS, AS 1643, t. e. 25, Poročilo Odseka za prosveto, avgust 1944.
28 Gale, *Igralci so prišli*, str. 88.
29 ARS, AS 1643, t. e. 25, Bor: Raztrganci, Gledališki list SNG 1945, str. 11.
30 A CTF AGRFT, 191, Pismo Borisa Kidriča – Filipu Kumbatoviču, 31. 3. 1944.
31 A CTF AGRFT, 194, Vito Zupan: Tri zaostale ure.
32 A CTF AGRFT, 191, Pismo Borisa Kidriča – Filipu Kumbatoviču, 31. 3. 1944.

Smrt Hitlerja, eden izmed številnih komičnih prizorov, ki so jih za boljše razpoloženje pripravljali člani SNG. Glavna oseba prizora je z uspešno masko jasno prepoznavna med drugi igralci (MNZS, inv. 303/29).

Matej Bor, ki je za SNG pisal tudi bolj zahtevna dela, s posegom očitno ni bil niti najmanj zadovoljen. Ko je dokončal Raztrgance ter jih poslal v oceno Filipu Kumbatoviču in Josipu Vidmarju, je posredno apeliral tudi za bolj milo cenzuro. Za igro je zapisal: »Moje osebno mnenje je, da se mi je stvar posrečila (...). Sektaštva, vsaj upam, v njej ni, tudi Italijanov ne smešim, kar je danes greh. Pač pa smešim Nemce in samo upam, da ne postanejo pred vprizoritvijo naši zavezniki.«[33]

Borovo agitko Ječa je SNG prvič predstavilo 11. aprila, Zupanove Tri zaostale ure pa 11. in 18. aprila 1944. Kot je omenil Kumbatovič, so naštudirali tudi Kidričeve popravke in so torej odigrali političnemu trenutku bolj primerni inačici dela.[34] Kolikor bolj se je hoja na robu med pravim in frontnim gledališčem nagibala na stran manj zahtevnega, je med gledališčniki rasla želja po pravem teatru in delih iz bolj zahtevne gledališke zakladnice. Koliko so na odločitev vplivale tudi poteze in motnje cenzorjev, je težko soditi, vsekakor pa je med gledališčniki pustila neprijeten okus. V pisanju se je poskusil tudi član gledališča Jože Gale, ki je v vpletanju politike v kulturno delo videl močno zavoro za delo: »Je pa nekaj, kar mi ne da pravega razmaha pri pisateljevanju: pisati o stvareh, ki menjajo vsak čas obliko. To, kar je bilo včeraj "po liniji" odlično napisano, danes nima nobene vrednosti. Izgubljam veselje.«[35]

Postati gledališče, vredno svojega imena

Politiki so imeli seveda malce drugačne poglede. Na konferenci s prosvetnimi delavci 7. julija 1944 se je ob repertoar SNG obregnil Boris Ziherl, ki je ocenil, da v gledališču zanemarjajo kulturno tradicijo Srbov in Hrvatov. Izpostavil je Branislava Nušića, ki je po njegovem mnenju napisal lepa, zabavna in dobra dela. Na konferenci so omenjali, kje vse še imajo dvorane, kjer bi lahko gostovalo SNG na osvobojenem ozemlju.[36] V kritikah in pomislekih so razvidna stališča, da bi tudi SNG ocenjevali podobno kot frontna gledališča. To pa je bilo v nasprotju že z ustanovnim aktom gledališča, pa tudi z željami članov gledališča in realnimi pogoji, v katerih so delovali. Gledališče je lahko bolj pogosto gostovalo le z manjšimi deli, v katerih je nastopalo manj igralcev in za katera ni bilo treba tovoriti preveč gledališke opreme. Na hitro so lahko pripravili le krajša dela z manjšim številom nastopajočih, za katera ni bil potreben daljši študij.

Kritika poverjenika za prosveto pri SNOS Borisa Ziherla je naletela na odziv gledališča. Odsek za prosveto je že naslednji mesec predsedstvu SNOS poročal, da namerava SNG postaviti na oder Nušićevega Narodnega poslanca. Toda do tega naj bi prišlo šele po tem, ko bodo naštudirali Borove Raztrgance in ko bo Mile Klopčič do konca prevedel omenjeno delo.[37] V obeh primerih pa je šlo za dela, ki jih zgolj s partizansko improvizacijo ni bilo možno predstaviti na dostojen način. Vodstvo SNG se

33 A CTF AGRFT, 84, Pismo Mateja Bora – Filipu Kumbatoviču.
34 Izjava Filipa Kumbatoviča Kalana, 18. 12. 1987.
35 A CTF AGRFT, 558, Pismo Jožeta Galeta – Filipu Kumbatoviču, 4. 8. 1944.
36 ARS, AS 1643, t. e. 28, Zapisnik prve pokrajinske konference referentov za umetnost in ljudsko prosveto in šolskih nadzornikov, 6.–7. 7. 1944.
37 ARS, AS 1643, t. e. 25, Dopis odseka za prosveto – predsedstvu SNOS, 24. 8. 1944.

Sodelujoči pri predstavi Težke ure Mateja Bora v Sokolskem domu v Črnomlju poleti 1944. Sedijo: Dušan Mevlja, Jože Tiran, Vladoša Simčič, Milan Košak, Majda Dobovišek; stojijo: Vinko Turk, Filip Kumbatovič, Horvat (?), Draga Ahačič, Fran Janko, Nace Simončič (MNZS, inv. 215/13).

je odzvalo v času, ko so že sklenili, da bodo dodobra prevetrili dotedanji način dela in naredili korak proti temu, da bi bili vredni svojega imena. Spodbuda pri odločitvi, da posežejo po bolj zahtevnem repertoarju, pa je bila, po Galetovih zapisih, tudi odziv gledalcev na obe Čehovi humoreski: »Začutili smo, da se tudi klasike na smemo in ne moremo izogibati.«[38]

Poleti 1944 je vodstvo SNG ocenilo, da je več kot očitno, da lahko tri manjše skupine, Črnomaljska, Semiška in Belokranjska, nastopajo zgolj z manjšimi in manj zahtevnimi predstavami, da pa ne morejo izvesti večjih del. Julija 1944 je SNG nadrejenim v »kulturnem ministrstvu« sporočilo: »Opustili smo načrt, da bi preselili naše gledališče na katerokoli bazo izven Črnomlja, po soglasnem sklepu vsega članstva, iz razloga, da so tu dani najboljši delovni pogoji. V ta namen se bo tudi Semiška skupina SNG v najkrajšem času preselila v Črnomelj.«[39] Ta se je nato sredi avgusta 1944 priključila osrednjemu delu gledališkega kolektiva v Črnomlju,[40] SNG pa je v tem času nadrejene zaprosilo za dovoljenje, da se jim priključi še šest članov iz Belokranjske okrožne skupine, ki so »vsi že nastopali pri SNG in so pokazali lep talent«. Višje načrte so spremljali tudi večji stroški, zato so prošnji dodali še zahtevek za povišanje dodeljenih sredstev.[41]

SNG je avgusta 1944 končno razpolagalo z večjim številom usposobljenega kadra na enem mestu, kar se je kmalu odrazilo na repertoarju. SNG je zahtevalo podvojitev proračuna za sprotne potrebe, ki so bile deloma posledica večjih zahtev za pripravo posamezne igre, deloma pa dejstva, da morajo po združitvi skupin prehraniti večje število zaposlenih na enem mestu. V zahtevku za september 1944 je vodstvo SNG navedlo seznam 25 tedanjih članov ansambla in dodalo, da jim pomaga še pomožno osebje.[42] Ta ansambel se je do konca vojne še okrepil za nekaj članov, ni pa več prišlo do delitve gledališča na manjše skupine.

Program in težave repertoarne politike

Od avgusta 1944 dalje so si v Črnomlju sledile premiere SNG, ki so tudi v repertoarnem pogledu nakazovale, da to ni več frontno gledališče, temveč gledališče, kakršna naj bi po osvoboditvi zaživela v večjih slovenskih mestih. Če odmislimo aktivistične naloge in s tem povezano uprizarjanje krajših agitk, je SNG na osvobojenem ozemlju v nekaj več kot letu dni delovanja pripravilo osem dramskih del. To so bila:[43]

38 Gale, *Igralci so prišli*, str. 96.
39 A CTF AGRFT, 336/2, Dopis SNG – oddelku za umetnost, 21. 7. 1944.
40 A CTF AGRFT, 337/8, Dopis SNG – oddelku za umetnost in ljudsko prosveto, 17. 8. 1944.
41 A CTF AGRFT, 337/5, Dopis SNG – oddelku za umetnost in ljudsko prosveto, 12. 8. 1944.
42 A CTF AGRFT, 337/16, Proračun SNG za september 1944 (sestavljeno 22. 8. 1944).
43 Navedba vseh prireditev s kraji in datumi uprizoritve je objavljena v: Kalan, *Veseli veter*, str. 298–300.

Avtor in naslov dela	Kraj in datum premiere	Število ponovitev
Ivan Cankar: Kralj na Betajnovi	Črnomelj, 20. 2. 1944	5
Anton P. Čehov: Medved	Semič, 25. 6. 1944	22
Anton P. Čehov: Snubač	Semič, 25. 6. 1944	14
Matej Bor: Težka ura	Črnomelj, 13. 8. 1944	14
Matej Bor: Raztrganci	Črnomelj, 14. 9. 1944	24
Molière: Namišljeni bolnik	Črnomelj, 4. 11. 1944	10
Branislav Nušić: Sumljiva oseba	Črnomelj, 2. 12. 1944	7
Anton T. Linhart: Županova Micka	Črnomelj, 20. 12. 1944	7

Prizor iz predstave Borovih Raztrgancev 14. septembra 1944 (MNZS, inv. 293/16).

Repertoar je bil sestavljen na način, značilen za narodna gledališča v predvojnem in povojnem obdobju, kar pomeni, da so izbirali iz klasičnih del, slovenskega železnega repertoarja in sodobnih slovenskih del. Pri tujih delih so bile v ospredju igre, napisane v jezikih političnih zaveznikov v boju za osvoboditev. Kulturno tradicijo slovenstva sta v programu predstavljala Cankar in Linhart. Od drugih južnoslovanskih narodov so na spored uvrstili komedijo Branislava Nušića. Največjega zunanjega zaveznika Sovjetsko zvezo oz. njeno kulturno tradicijo je v programu zastopal Anton Pavlovič Čehov, v jeziku zahodnih zaveznikov pa je bila v originalu napisana Molièrova komedija.

Program je bil kompromis kompromisov, saj vseh sprva predvidenih del SNG ni uspelo postaviti na oder, deloma zaradi kratkega veka svojega delovanja, deloma zaradi realnih ovir, s katerimi so se srečevali. To je vidno že pri delu Branislava Nušića, saj v decembru niso predstavili tistega, ki so ga obljubljali še avgusta. Zgolj v načrtih je ostalo tudi delo, v originalu napisano v angleškem jeziku. Iz arhivske dokumentacije je razvidno, da so se spogledovali s Shakespearovo igro Kar hočete.[44] Kot enega glavnih vzrokov, zakaj ne morejo sestaviti bolj raznolikega programa, je vodstvo SNG ponavljalo pomanjkanje primernih tekstov, takšnih, ki bi ustrezali sestavi kadra, s katerim so razpolagali. Že junija 1944 so dali pobudo, da bi jim iz arhiva ljubljanske drame priskrbeli štiri angleške in ruske igre ter po dve francoski in nemški. Omenili so tudi, na katere ljudi iz Narodnega gledališča v Ljubljani se lahko obrnejo po pomoč, a so ob tem opozorili: »Za potrebno konspiracijo poskrbite, ker bi bilo škoda, če bi naši redki aktivisti iz kulturnih krogov zaglavili.«[45] Med naštetimi sta bili torej tudi dve nemški igri, kar pomeni, da pri sestavljanju repertoarja trenutni politični zadržki niso imeli absolutne vloge.[46] Filip Kumbatovič je omenil, da so imeli v mislih Kovarstvo in ljubezen Friedricha Schillerja, saj so ocenili, da bi bila primerna za njihov ansambel in pogoje dela. Toda zaradi prenatrpanosti z drugim delom te ideje niso uresničili.[47]

44 ARS, AS 1643, t. e. 24, Dopis oddelka za umetnost – Borisu Ziherlu, 16. 5. 1944.

45 A CTF AGRFT, 335/4, Dopis SNG – propagandnemu odseku VII. Korpusa NOV in POJ, 25. 6. 1944.

46 Prav tam.

47 Ustna izjava Filipa Kumbatoviča Kalana avtorju, 18. 12. 1987.

Člani SNG pri šminkanju za premiero Molièrovega Namišljenega bolnika (MNZS, inv. 456/9a).

Ko naj bi tako po večjem delu iz zakladnice zahodnih zaveznikov, Molièru, in delu iz bogastva jugoslovanskih narodov, Nušiću, prišlo na vrsto še delo iz duhovnega sveta zaveznikov iz Vzhodne Evrope (igri Čehova sta bili kljub vsemu zgolj kratki enodejanki), so spremembo načrtov narekovale kadrovske težave. Vodstvo SNG je namreč sporočilo: »Vdora Leonida Leonova ne moremo naštudirati, ker te igre ne moremo zasesti s svojim ansamblom – za študij bi bil potreben ves nekdanji ljubljanski ansambel in precej časa za pripravo. Namesto tega nameravamo študirati Gogoljevo Ženitev (režija Gale)«.[48] Toda približevanje konca vojne je očitno odneslo tudi ta načrt.

Koliko so na odločitev o uprizarjanju zahtevnejšega programa pripomogle zahteve članov SNG po združitvi ansambla in istočasne diskusije o umetnosti in propagandi, ki so v partizanih dobile obliko v partizanski ali narodnoosvobodilni brezi, je težko natančno presojati. Teze, da naj slikarji ne bi več slikali tihožitij ali krajin, če pa že naslikajo brezo, naj bo nanjo prislonjena puška, da bo vidno, da gre za »našo«, za »partizansko« brezo, so bile pod hudim udarom umetnikov, ki jih je bilo v Beli krajini v zadnjih letih vojne toliko, kot prej in kasneje nikoli več. Zbrali so se v Slovenskem umetniškem klubu, v združenju partizanskih kulturnikov, ki je bilo po nekajmesečnih pripravah ustanovljeno 3. septembra 1944 v Semiču. Njegovo najpomembnejše delo je bilo, da je uspel za kratek čas, vsaj za čas do konca vojne, odgnati kulturnopolitične ideje, da naj bodo umetniki v službi propagande. Na primeru gledališča naj bi to pomenilo, da bodo v ospredju repertoarja zgolj krajše igre »za sedanji čas«, torej agitke in skeči. Toda že v času ustanovnega zbora Slovenskega umetniškega kluba, ko je o vlogi gledališča govoril ravnatelj SNG Filip Kumbatovič, je bilo jasno, da gre njegovo delo v povsem nasprotno smer.[49]

Prvo zahtevnejše klasično delo na odru SNG je bila Molièrova komedija Namišljeni bolnik. Režiser Jože Tiran je opozoril, da je hotelo »gledališče z njim pokazati našim ljudem, (...) da sprejemamo in da smo pripravljeni vedno znova obnavljati vse, kar so nam velikega v resni ali vedri besedi ohranile vse dobe prav do današnje«.[50] Ob študiju so se sicer morali soočati s kritikami, da pri Molièru ni zaznati nikakršne borbene spodbude, da kot taka igra ni primerna za tedanji čas in da ne bo naletela na odziv publike, ki je tedaj prevladovala v Beli krajini. Tiran je kasneje omenil tudi to prigodo: »V tistih dneh sem govoril celo z nekom, ki mi je kar naravnost povedal, da bi morali to uprizoritev prepovedati, češ da zanaša taka komedija ljudem misli proč od osvobodilne borbe.«[51]

Napovedi o neprimernosti dela in verjetni neodzivnosti publike so bile postavljene na glavo in Kumbatovič je kasneje zapisal: »Prav tisti partizani, o katerih so nam prerokovali, da jim Molière ne bo všeč, so pri premieri polomili vrata pri vhodu v dvorano, ker je bila tako nabito polna, da niso mogli

48 A CTF AGRFT, 340/7, Poročilo SNG – oddelku za ljudsko umetnost, 29. 11. 1944.

49 Več o delu in vlogi kluba glej v: Gabrič, Slovenski umetniški klub.

50 ARS, AS 1887, Slovenski poročevalec, 25. 11. 1944, št. 37, str. 3, Dušan Moravec: Molière v našem narodnem gledališču.

51 Moravec, *Podoba Jožeta Tirana*, str. 57.

Prizor iz Molièrove komedije Namišljeni bolnik (MNZS, inv. 456/22).

vstopiti, in nekateri so na trgu pred dvorano spuščali rafale iz brzostrelk, užaljeni, da so morali počakati na prihodnjo predstavo.«[52]

Da postaja SNG res pravo gledališče in ne frontni teater, je bilo vidno tudi v bolj kritičnih ocenah predstav v tisku. Molièrovega Namišljenega bolnika je pospremila bolj stroga ocena v Slovenskem poročevalcu. Dušan Moravec je sicer menil, da so težave posledica objektivnih težav in da moramo »upoštevati tudi vse pogoje, iz katerih je naše hotenje zraslo in rase, morali bi prešteti vse momente, ki njegov razvoj na vsakem koraku ovirajo«. Upoštevajoč te zadržke, je menil Moravec, lahko kljub vsemu predstavo ocenimo kot uspešno, saj je »uspela misel postaviti na oder klasično komedijo, uspela prva večja režija Jožeta Tirana, uspel tudi poskus zasesti večino vlog z mladimi, šele zorečimi ljudmi«.[53]

Ob naslednji premieri, Nušićevi Sumljivi osebi, je Moravec opozoril, da je treba merila gledališke kritike prilagoditi razmeram, v katerih SNG deluje in da za zasedbo večje predstave gledališče le potrebuje večje število igralcev z dolgoletnim igralskim stažem. Če bi »pogledali na delo našega gledališča z merili, ki razmeram, v kakršnih njegovo delo nastaja, morda niso povsem ustrezna«, bi namreč opazili, »da novi igralski kader, ki je povečini brez vsake gledališke tradicije, ne more v nekaj mesecih narediti čudeže«. Če bi brez upoštevanja slabih pogojev, v katerih je delovalo gledališče, vseeno posegli po bolj ostrih merilih ocenjevanja, pa bi morali krivdo za neuspeh iskati tudi pri tistih, ki se niso odzvali pozivom h kulturnemu molku in vabilom, da pridejo na osvobojeno ozemlje in so, po Moravčevih ocenah, že četrto leto prodajali slovensko besedo v ljubljanskem gledališču.[54]

Ravnatelj gledališča Kumbatovič je kadrovske težave slikovito orisal v oceni, da gledališkega kadra »ne moreš nafabricirati na štiritedenskih tečajih kakor kakšne narodno osvobodilne uradnike«. Zato je še enkrat ostro zavrnil predlog, da bi še katerega člana SNG prerazporedili na druge zaposlitve v ustanovah osvobodilnega gibanja. Vodjo oddelka za umetnost na »kulturnem ministrstvu« Mileta Klopčiča je ob nameravani premestitvi Jožeta Tirana k Radiu Osvobodilna fronta pozval, naj s svojega mesta posreduje in prepreči Tiranov odhod iz gledališča.[55] Ob koncu leta 1944 pa je Kumbatovič zapisal, da mora »vpričo pomanjkanja kadra opravljati službo direktorja, sekretarja, dramaturga, režiserja in včasih celo inscenatorja, da ne omenim vseh mogočih sitnosti zaradi intendance, stanovanja itd. (...). Ne le v mirnem času, marveč tudi zdaj bi moralo to delo opravljati vsaj troje celih ljudi, če bi hoteli imeti popoln uspeh.«[56]

Težavni pogoji dela nikakor niso bili primerljivi s tistimi, s kakršnimi so se igralci z daljšim stažem srečevali na predvojnih odrih v osrednjih slovenskih gledaliških hišah. Toda improvizacija tehničnega kadra v Domu ljudske prosvete v Črnomlju je po-

52 Kalan, *Veseli veter*, str. 168.
53 ARS, AS 1887, Slovenski poročevalec, 25. 11. 1944, št. 37, str. 3, Dušan Moravec: Molière v našem gledališču.
54 ARS, AS 1887, Slovenski poročevalec, 27. 1. 1945, št. 3, str. 3, Dušan Moravec: O Nušićevi »Sumljivi osebi«.
55 A CTF AGRFT, 553/1, Pismo Filipa Kumbatoviča – Mileta Klopčiču, 24. 10. 1944.
56 A CTF AGRFT, 554, Pismo Filipa Kumbatoviča – Mileni Mohoričevi, 17. 12. 1944.

skrbela za solidno opremljeno sceno, svila iz zaveznikih padal pa je dopuščala scenografom in kostumografom kar precejšnjo mero domišljije, da so presegli raven opreme, kakršna je bila običajna za kulturne domove po manjših slovenskih mestih. A težava je bila tudi v tem, da so bili zgolj eden od uporabnikov dvorane, tako da so se morali prilagajati skopim uram in večerom, ki so jim bili odmerjeni. Vodstvo gledališča je opozorilo, da se ne bodo čutili krive, če bo na sporedu tedensko manj njihovih predstav, kot bi jih lahko bilo.[57]

Soočali so se še z očitki, da so že predolgo zasidrani v Črnomlju. Mile Klopčič je konec oktobra 1944 v Ljudski pravici ocenil, da je dejavnost gledališča le preveč »omejena na kraje v bližini njegovega sedeža, ostali kraji naše svobodne Slovenije pa so za poslanstvo, ki ga izvršuje SNG, prikrajšani. Potrebno je, da bi delo SNG spoznali tudi drugi kraji, kar bi bilo posebno za naše igralske skupine na terenu velike vzgojne važnosti.«[58]

Vodstvo SNG se je odzvalo na zapis s trezno presojo, da je gledališče »gostovalo po vseh dostopnih krajih Bele krajine in novomeškega okrožja – nasvet za potovanje po kakih drugih predelih pa je v sedanjih prilikah popolnoma teoretičnega pomena, ker je iz vojaških ozirov nemogoče spraviti tako okoren aparat, kakršnega predstavlja teater s celovečernim repertoarjem, na Štajersko ali Primorsko.« SNG je pristojnim oblastnim organom poročalo, da gledališko praznino tam zapolnjujejo frontna gledališča, ki »pa imajo docela drugačno vlogo kakor SNG, vrše le s težavo svoje delo in je njihova dejavnost omejena na docela partizanski način dela. Če bi SNG prešla na tak način dela, bi se povrnili v stanje, kakršnega je predstavljala bivša partizanska gledališka družina jeseni 1943, delo bi torej nazadovalo in bi ne pomenilo nobene možnosti za bodočnost v osvobojenih mestih.«[59]

V letu 1944 je SNG pripravilo 123 gledaliških prireditev, od tega več kot polovico, 74, v Črnomlju. Po številu nastopov sledita Semič s 17 predstavami in Metlika z 12. Trikrat so člani SNG nastopali v Črmošnjicah, po dvakrat v Vinici, Dragatušu in na Planini, po enkrat pa v Starih žagah, na Dvoru, v Toplicah, Gradcu, Krivoglavicah, Krasincu, Suhorju, Draščičih, Radovici, na Loki in v Starem trgu.[60] Delo je bilo torej bolj ali manj omejeno na Belo krajino, ideje o turneji na daljše razdalje pa so bile v danih razmerah neuresničljive. Toda velik del omenjenih krajev je kljub vsemu tako dobro gledališko zasedbo in nastope lahko videl, kar vsekakor ni običajno, le v vojnem času. Možnost prevoza večje zasedbe s celotno gledališko opremo iz Črnomlja v druge kraje je bila zelo omejena.

Gledališko delo je motilo tudi obremenjevanje kolektiva SNG z dodatnimi aktivističnimi nalogami, saj je bilo zadolženo za pripravo ali sodelovanje na številnih kulturnih, političnih ali spominskih prireditvah. Organiziralo je slavnostne akademije ob obletnici ustanovitve Rdeče armade, ob osvoboditvi Beograda, ob tretji obletnici ustanovitve Osvobodilne fronte ali ob obletnici velike partizanske zmage nad Italijani v Jelenovem žlebu. Njegovi člani so bili redni soustvarjalci kulturnega programa Radia Osvobodilna fronta. Ob skromni kadrovski zasedbi je dodatno delo še dodatno odvzemalo moči za opravljanje primarnega dela. Črnomelj in Bela krajina sicer nista Ljubljana, v kateri so bile skoncentrirane osrednje slovenske kulturne ustanove, ki pa se tedaj niso ukvarjale z nič kaj dosti manjšimi težavami kot SNG na osvobojenem ozemlju. Gledališčniki niso bili najbolj navdušeni nad dodatnimi obremenitvami s takšnimi ali drugačnimi politično aktualističnimi ali propagandnimi nalogami, ki so jih odtujevale od temeljnega dela, zapisanega v odloku o ustanovitvi SNG. V enem od takšnih trenutkov, ko je imel na mizi očitno več drugega dela od tistega, kakršnega bi pričakovali od ravnatelja gledališča, je Kumbatovič zapisal: »Da zaključim: 'zunaj' imamo najmanj 70 umetnikov in drugih kulturnih delavcev, ki samo zaradi tega ne morejo svojega dela, ker so popolnoma zabirokratizirani po raznih službah, namesto da bi res dvigali našo umetniško produkcijo. Kolikor poznam naše razmere zadnja štiri leta, vem, da pri nas ne bo nobenega pravega umetniškega dela in nobene kvalitetne umetniške institucije, pač pa veliko nepotrebnih debat in drugih govorniških jalovosti – preden ne bomo zavzeli edino naravnega stališča: da pisatelj piši, da igralec igraj, da komponist komponiraj in da slikar slikaj. S tem ne rečem, da bi v sedanjem pomanjkanju kadrov ne smel opravljati kako upravno delo, ki ga preveč ne preobremenjuje in ki je tesno povezano z njegovim življenjskim poklicem. Iz svoje lastne izkušnje vem – ne govorim o sedanji delovni obremenitvi – da ni mogoče kvalitetno opravljati svojega dela, če ima troje ali še več funkcij.«[61]

Negledališko delo je vplivalo tudi na spreminjanje prvotno zamišljenih načrtov. Akademije, obletnice in proslave so imele prednost pri določanju koledarjev prireditev, zato so bile nekatere premiere prestavljene na kasnejši datum. To velja za Molièrovo delo, ki je bilo prvotno načrtovano za 22. oktober, a je bila premiera šele 4. novembra 1944.

57 A CTF AGRFT, 340/7, Poročilo o delu SNG od 18. oktobra do 1. decembra 1944.

58 ARS, AS 1887, Ljudska pravica, 27. 10. 1944, št. 25, str. 3, Mile Klopčič: Zapiski iz našega kulturnega življenja.

59 A CTF AGRFT, 340/1, Dopis oddelku za umetnost in ljudsko prosveto, 1. 11. 1944.

60 A CTF AGRFT, 342/9, Dopis SNG – oddelku za umetnost, 20. 1. 1945.

61 A CTF AGRFT, 554, Pismo Filipa Kumbatoviča – Mileni Mohoričevi, 17. 12. 1944.

Na festivalu Slovenskega narodnega gledališča v Črnomlju, ki so ga priredili ob prvi obletnici delovanja SNG, so od 20. februarja 1945 do 2. marca 1945 predstavili vse, kar so imeli pripravljenega. Z igro Težka ura *Mateja Bora so se po vojni predstavili še v Ljubljani (MNZS, inv. 351/4).*

Premiera Nušićevega dela je zamujala za predvidenim za tri tedne, saj je bila namesto 12. novembra šele 2. decembra, pa tudi druga postavitev Težke ure Mateja Bora, sprva načrtovana za okoli 20. januarja 1945, je bila uprizorjena šele 4. februarja.

Neposredno po koncu vojne, ko orožje še ni povsem potihnilo, je Kumbatovič v radijski predstavitvi dela SNG širšemu krogu slovenske javnosti poudaril, da je bilo gledališče prezaposleno še s številnimi drugimi zadolžitvami: »Zadostiti je bilo treba dnevnim političnim in prosvetnim potrebam, ki so v naši vojski in v našem zaledju neprestano rasle. Vse naše prireditve, ki so spočetka še bolehale na raznih otroških boleznih stare partizanščine, je bilo treba dvigniti na višjo kulturno stopnjo ter vključiti v to delo široke množice našega zaledja. V to vrsto prireditev, ki so zahtevale velike organizacijske izkušnje in dobrega improvizacijskega daru, spadajo slavnostne akademije, razne proslave, nastopi na raznih zborovanjih, odrske manifestacije, torej prireditve, s katerimi se dramsko ali operno gledališče v običajnem pomenu te besede ne ukvarja.«[62]

Načrti za prihodnost, ko bo še več SNG-jev

Vodstvo SNG se je ukvarjalo tudi z mislijo, kaj bo z gledališko dejavnostjo po vojni. Ko se je vojna bližala koncu, so v vodstvu osvobodilnega gibanja intenzivno pripravljali detajlne načrte za prevzem oblasti po osvoboditvi, v pripravah pa niso spregledali niti kulturnih ustanov. Partizanske izkušnje s pritegovanjem talentov, ki so se izkazali na gledaliških tečajih, bi lahko presneli tudi v povojni čas, je menil ravnatelj gledališča. Optimizem, ki je prevladoval ob pričakovanju konca vojne, je bil viden tudi v načrtovanju gledališkega dela za povojni čas. Nove kadre, je poudaril Kumbatovič 3. oktobra 1944 na ustanovnem zboru Slovenskega umetniškega kluba, društva partizanskih kulturnih delavcev, bo potrebno pritegniti iz najširših množic inteligence, delavcev in kmetov. Več gledaliških ustvarjalcev naj bi potrebovali zato, ker naj bi imeli Slovenci po vojni dosti več poklicnih gledališč kot pred vojno, vanje pa bi morali vnesti borbeni in z improvizacijo napolnjeni partizanski stil dela: »Ta duh bo dvigal tudi tiste naše mlade igralce, ki bodo nekoč skupaj s svojimi izkušenimi tovariši nastopali ne le po gledaliških deskah svobodne Ljubljane, Maribora in Celja, temveč tudi po novih odrih svobodnega Celovca, Gorice in Trsta.«[63]

Da ni šlo zgolj za priložnostno izjavo, je bilo vidno iz dejstva, da so se ubadali tudi z izračuni, kaj bi to dejansko pomenilo. Ob tem pa se je izkazalo, da imajo optimistične želje tudi svojo bolj realno plat. Vodstvo SNG je pri ocenjevanju minimalno potrebnega kadra izhajalo iz predpostavke, da naj bi imeli po vojni pet dramskih ansamblov, in to v Ljubljani, Mariboru, Trstu, Celovcu in Gorici, ter

62 A CTF AGRFT, Gledališki list SNG 1945, Bor: Raztrganci; Govor Kumbatoviča v Radiu, 16. 5. 1945.

63 A CTF AGRFT, 420, Filip Kalan: Referat na ustanovnem zboru Slovenskega umetniškega kluba, 3. 10. 1944.

France Presetnik kot Anže in Draga Ahačič kot Micka v Linhartovi Županovi Micki na festivalu SNG v Črnomlju februarja 1945 (MNZS, inv. 826/3).

operna ansambla v Ljubljani in Mariboru. Iz tedanjih članov SNG na osvobojenem ozemlju in iz kolektiva obeh ljubljanskih ansamblov, za katera pa niso imeli dovolj natančnih podatkov, bi lahko sestavili zgolj dva skromna dramska in en operni ansambel z minimalnim tehničnim osebjem. »Ves drugi kader bo treba vzgojiti iz začetnih tečajev pri okrožjih in v centralnih gledaliških šolah, ki jih bo treba osnovati takoj po osvoboditvi«,[64] je zapisal ravnatelj SNG Filip Kumbatovič, ki je bil nato po vojni imenovan za prvega rektorja novembra 1945 ustanovljene Akademije za igralsko umetnost v Ljubljani, prve visoke gledališke šole v Jugoslaviji.[65]

Člani SNG so dobili tudi mentorsko vlogo in so morali svetovati amaterskim kulturnim ustvarjalcem na osvobojenem ozemlju. Gledališče je prejemalo v oceno primernost kratkih prireditev, pesmi in skečev za uprizoritev. Glasbena dela je ocenjeval Marjan Kozina, ki je iz zbirke partizanskih pesmi, ki so šle v natis, izločil štiri pesmi.[66] Z ocenjevanjem so jih tako obremenili, da je Kumbatovič po ocenah nekaj kratkih del zapisal, »da bi bilo treba že v okrožnih forumih ustvariti nekakšno rešeto za podobne dramatske in druge literarne poizkuse. (...) Za to prvo presojo bi moral biti sposoben vsak učitelj in vsak ali pa vsaj vsak okrožni propagandist.«[67] Pa tudi ko so svetovali frontnim gledališčem, pri katerih je le sodelovalo nekaj več strokovno bolj usposobljenih ljudi in tečajnikov z gledaliških tečajev, so jih opozorili, naj si ne zastavijo pretežkih nalog. Ko so januarja 1945 igralski družini IX. korpusa na njihovo željo poslali igri Čehova Medved in Snubač, so pripomnili, da »nista primerni igri za frontno gledališče, ker sta napisani za igralske virtuoze in je za uspešno uprizoritev potreben tudi v kaki centralni ustanovi precej dolgotrajen študij«.[68] V Domu ljudske prosvete v Črnomlju pa so morali nadzirati gledališke predstave. Da ne bi prišlo do zmede, do kod sežejo njihove pristojnosti, so jih podučili, da SNG »kontrolira vse prireditve igralske družine«, da pa nastope vojaških enot »kontrolira in cenzurira glavni štab«.[69]

Da so bile kritike, da se SNG le preveč omejuje na prestolnico partizanske Bele krajine Črnomelj in bližnje kraje, bolj ali manj neupravičene, nam po svoje dokazuje tudi najdaljša pot, ki jo je opravilo SNG na osvobojenem ozemlju. To je bilo marca 1945, ko se je frontna linija bližala slovenskemu ozemlju in je bilo že odločeno, da se gledališče premakne v zaledje fronte v Dalmacijo. Prvotno bi morali odpotovati 25. marca, a so odhod najprej prestavili za en dan. Naslednje jutro pa je bilo letališče pri Metliki bombardirano in šele ko so ga zasilno usposobili, se je ansambel SNG odpravil na polet proti Zadru.[70] Tam so odigrali še nekaj predstav, nato pa se sredi maja 1945 po končanju bojev vnovič odpravili v slovensko prestolnico, tokrat v

64 A CTF AGRFT, 339/8, Dopis SNG – oddelku za umetnost in ljudsko prosveto, 10. 10. 1944.
65 Inkret (ur.), *Akademija*, str. 12.
66 ARS, AS 1643, t. e. 8, Dopis Franceta Bevka – odseku za prosveto, 14. 4. 1944.
67 ARS, AS 1643, t. e. 25, Dopis Filipa Kumbatoviča – oddelku za ljudsko prosveto 9. 3. 1945.
68 A CTF AGRFT, 342/26, Dopis SNG – igralski skupini IX. korpusa NOV in POJ, 27. 1. 1945.
69 ARS, AS 1643, t. e. 24, Zapisnik seje Doma ljudske prosvete v Črnomlju, 30. 12. 1944.
70 ARS, AS 1643, t. e. 25, Delovodni dnevnik SNG.

Ljubljano. Ko so se 19. maja 1945 z Borovimi Raztrganci predstavili v osvobojeni Ljubljani, so odprli novo poglavje v slovenski gledališki zgodovini. V stavbi opere so imeli maja in junija še več predstav s programom, ki so ga pripravili na osvobojenem ozemlju Bele krajine, nato pa so se razšli po novih zadolžitvah. Eni v gledališče v Ljubljani, drugi v na novo odprta slovenska gledališča v drugih večjih mestih, ravnatelj Kumbatovič pa je bil med tistimi, ki ga je novo slovensko Ministrstvo za prosveto zadolžilo, da začnejo šolati bodoče generacije slovenskih gledaliških ustvarjalcev.

V prvi povojni gledališki sezoni 1945/46 so vrata odprla tri Slovenska narodna gledališča, SNG v Ljubljani, SNG v Mariboru in SNG za Trst in Primorje. V Ljubljani je gledališčnike ob novi sezoni, ki so jo, kajpada, začeli s Cankarjem, nagovoril tudi predsednik Izvršnega odbora Osvobodilne fronte Josip Vidmar in jim zapihal na dušo, naj se zavedajo, da ne začenjajo zgolj nove sezone, »temveč novo dobo slovenskega gledališča«.[71] Zakaj in odkod novo ime, pa ni v svojem nagovoru izpostavil niti on niti kateri od drugih uvodničarjev v novo gledališko sezono in novo gledališko dobo slovenske Talije.

Kljub temu pa lahko brez kančka dvoma zatrdimo, da je prvo Slovensko narodno gledališče v letih 1944 in 1945 domovalo in delovalo v Beli krajini.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1643 – Predsedstvo Slovenskega narodno osvobodilnega sveta
AS 1670 – Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenskega naroda
AS 1887 – Zbirka narodnoosvobodilnega tiska
A CTF AGRFT – Arhiv Centra za teatrologijo in filmologijo Akademije za gledališče, radio, film in televizijo
MNZS – Muzej novejše zgodovine Slovenije, fototeka

LITERATURA

Cesar, Emil: *Slovenska kultura v obdobju okupacije in narodnoosvobodilnega boja : (od 8. septembra 1943 do 9. maja 1945)*. Ljubljana : Svobodna misel, 2007.

Gabrič, Aleš: Slovenski umetniški klub. *Zgodovinski časopis*, 43, 1989, št. 1, str. 97–106.

Gale, Jože: *Igralci so prišli*. Novo mesto : Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 1996.

Godeša, Bojan: *Kdor ni z nami, je proti nam : slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1995.

Inkret, Andrej (in dr.) (ur.): *Akademija za gledališče, radio, film in televizijo : [50 let] : 1946–1996*. Ljubljana : Akademija za gledališče, radio, film in televizijo, 1996.

Kalan, Filip: *Veseli veter*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1975.

Koblar, Francè: *Dvajset let slovenske drame. 2 : 1930–1939*. Ljubljana : Slovenska matica, 1965.

Koblar, Francè: *Moj obračun*. Ljubljana : Slovenska matica, 1976.

Moravec, Dušan: Gledališče v narodnoosvobodilnem boju. Bohanec, Franček (ur.): *Kultura, revolucija in današnji čas : Peti sklic Plenuma kulturnih delavcev OF, 8. februarja 1978*. Ljubljana : Plenum kulturnih delavcev OF : Cankarjeva založba, 1979, str. 56–60.

Moravec, Dušan: *Podoba Jožeta Tirana*. Ljubljana : Mestno gledališče ljubljansko (Knjižnica Mestnega gledališča ljubljanskega ; 48), 1970.

Plahuta, Slavica: Igralske skupine IX. korpusa NOV in PO Slovenije. *Prispevki za novejšo zgodovino*, XL, 2000, št. 1, str. 221–229.

Slivnik, Frančiška: *Razstava ob 40 letnici ustanovitve Slovenskega narodnega gledališča na osvobojenem ozemlju*. Maribor : Slovenski gledališki in filmski muzej Ljubljana, Borštnikovo srečanje Maribor, 1984.

Valič, Aleksander: *Frontniki*. Ljubljana : Založba Borec, 1980.

Vidmar, Josip: Tovariši igralci. *Gledališki list Drame Slovenskega narodnega gledališča v Ljubljani, 1945–46*, št. 1, str. 6.

USTNI VIRI

Izjava Filipa Kumbatoviča Kalana avtorju, 18. 12. 1987.

71 Vidmar, Tovariši igralci, str. 6.

SUMMARY

The first Slovenian national theatre operated in White Carniola

When a larger liberated zone was formed in the south-eastern part of Slovenia after Italy's capitulation, White Carniola became the base to the leading institutions of the Slovenian resistance movement. Moreover, one year and a half before the end of the war, White Carniola also saw the establishment of civilian institutions that prepared the plans for the postwar takeover of power. Among them was also the Slovenian National Theatre established on 12 January 1944, the first in the Slovenian territory to be clearly designated Slovenian national theatre. Namely, before the war, two state theatres in Ljubljana and Maribor were merely designated national theatres, not being able to include the term Slovenian in their names due to the thesis of a triune Yugoslav nation and the failure to recognise the independence of the Slovenian people. Therefore, change in their designation could only follow after the war, when Yugoslavia was converted into a federal republic.

The theatre refused to be another in the series of Liberation Front wartime theatres set up for the purposes of political propaganda and heightening the fighting morale of the partisans, which commonly operated in the rear zone of the battlefield. It organised drama courses due to the lack of actors to assume a greater number of demanding roles. The best talents continued to grace the stages of major Slovenian theatres even after the war. From August 1944 onwards, when the main part of theatre capacity in the liberated territory of White Carniola was consolidated in Črnomelj, increasing attention was given to a more challenging repertoire from the treasury of the world and Slovenian drama. By featuring Molière, Čehov, Nušić and the permanent Slovenian repertoire (Cankar, Linhart), the theatre transcended political activism, so typical of related theatres in the rear zone of the battlefield and in other liberation guerrilla movements. Furthermore, the theatre also planned to stage other giants of world drama (Shakespeare, Schiller), but was prevented from doing so due to its short period of operation and the lack of personnel. The Slovenian National Theatre employed a small number of actors with many years of experience in appearing on the stages of major Slovenian theatres.

As the battlefield moved closer to White Carniola, the Slovenian National Theatre was transferred to its rear zone in Dalmatia. After the end of the war in May 1945 some plays that were prepared in White Carniola were also staged in the Slovenian capital of Ljubljana.

1.03 Kratki znanstveni prispevek UDK 394(497.434Drašiči)(091)

Prejeto: 29. 4. 2010

Andrej Dular

mag. etnologije, muzejski svetnik, Slovenski etnografski muzej, Metelkova 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: Andrej.Dular@etno-muzej.si

Nekaj na novo odkritih pisnih dokumentov soseske Drašiči v Beli krajini

IZVLEČEK

Pri obnovitvenih delih na podružnični cerkvi sv. Petra v Drašičih so v zakristijski omari našli nekaj pisnih dokumentov iz prve polovice 20. stoletja. Številni računi, potrdila, blagajniški zapisi, seznami plačnikov in blagajniška zaključna računa za leta med drugo svetovno vojno se nanašajo na gospodarjenje oziroma upravljanje soseske (vaške skupnosti) Drašiči z vaško cerkvijo, ki je podružnica metliške župnije. Ti dokumenti in po 2. svetovni vojni zapisana pravila vaške skupnosti Drašiči nam govorijo o načinu delovanju in organiziranosti soseske kot posebne oblike vaške samouprave. Ta je temeljila na skupnem ekonomskem interesu gospodarjev iz Drašičev in iz sosednje vasi Krmačina, ki so bili združeni pod isto podružnično cerkev.

KLJUČNE BESEDE

soseska, vaška samouprava, podružnična cerkev, soseska klet, družbena kultura, dokumenti, Bela krajina

ABSTRACT

A FEW NEWLY DISCOVERED WRITTEN DOCUMENTS FROM THE DRAŠIČI COMMUNE IN WHITE CARNIOLA

During the restoration of the succursal Church of St. Peter in Drašiči, a few written documents dating back to the first half of the 20th century were discovered in the sacristy cabinet. Many invoices, receipts, bills, lists of payers and two final accounts for the years during World War II relate to the administration of the commune (village community) of Drašiči and its church, which belonged to the Metlika parish. The discovered documents, as well as regulations on the Drašiči village community dating back to the years after World War II, reveal the functioning and organisation of the commune as a special form of village self-governance. The latter was based on the common economic interests pursued by the heads of households from Drašiči and the neighbouring village of Krmačina, both belonging to the same succursal church.

KEY WORDS

commune, village self-governance, succursal church, communal cellar, social culture, documents, White Carniola

V začetku leta 2009, ko sem se mudil v Drašičih, mi je domačin Jože Stariha omenil, da so pri obnovi vaške podružnične cerkve sv. Petra v stari zakristijski omari našli nekaj pisnih dokumentov draši̇ške soseske. Kot dolgoletni skrbnik cerkvenega premoženja je dokumente skrbno shranil, še preden bi jih kdo zavrgel kot nepotrebno šaro. Ta najdba me je zanimala in kmalu zatem sem lahko dokumente tudi natančneje pregledal.

O draši̇ški soseski in njeni zidanici je bilo nekaj napisanega že pred desetletji v sklopu raziskave o soseskih zidanicah v vzhodni Beli krajini.[1] Takratne ugotovitve so temeljile na redki literaturi, povečini pa na ustnih virih, saj so bili skopi pisni dokumenti ohranjeni le za soseski Božakovo in Lokvica. Zdaj se je nekaj starejšega pisnega gradiva našlo tudi za sosesko Drašiči. Čeprav je po obsegu skromno, je zaradi redkosti dragoceno, saj ponuja sicer omejen, vendar dokumentiran vpogled v delovanje vaške skupnosti. Gradivo se nanaša predvsem na zadeve, ki so povezane s podružnično cerkvijo sv. Petra v Drašičih, medtem ko se vinska klet, ki jo je prav tako upravljala soseska, v tem gradivu razen ene izjeme ne omenja. Starejše pisno gradivo, ki bi govorilo o delovanju soseske vinske kleti, je bilo prav tako shranjeno v soseski kleti in je bilo med drugo svetovno vojno uničeno.

Soseska[2] je posebna oblika vaške samouprave, ki je temeljila na skupnem ekonomskem interesu gospodarjev ene ali tudi več vasi glede pašnih pravic, vzdrževanja poti, napajališč za živino, izkoriščanja sreske gmajne, morebitnih drugih skupnih zemljiških površin (kot so gozd, vinograd, njiva) in urejanju podobnih javnih vprašanj. Soseska pomeni tudi skupnost vaščanov, ki so se čutili povezane okrog iste podružnične cerkve, zato je bilo v isto sosesko lahko vključenih tudi več vasi. V Beli krajini so ponekod soseske, danes bi jih imenovali vaške skupnosti, imele v svoji lasti in upravljanju tudi tako imenovane soseske zidanice, vzdrževale in skrbele pa so še za podružnične cerkve in kapelice. Zanimivo je, da so soseske zidanice obstajale samo pri podružnicah, ne pa tudi pri župnih cerkvah.[3] Na Radovici, kjer je bila župnija, je bila na primer so-

Promocija soseske – turistična skupina v soseski kleti v Drašičih (foto: A. Dular, 2008).

1 Dular, Soseske zidanice v vzhodni Beli krajini.

2 Več o soseski samoupravi glej v: Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 217–220; Vilfan, Soseske in druge podeželske skupnosti, str. 10.

3 Žontar, Soseski (cerkveni) »hisi« v Beli krajini, str. 77–78.

seska zidanica od cerkve ločena.[4] Soseska klet je bila neke vrste vaška zakladnica, v katero so shranjevali poljske pridelke in vino svojih članov. Te dobrine so po potrebi posojali vaščanom in ob vrnitvi dolga pobirali v naravi vinske in žitne obresti.[5] Vino iz soseske kleti pa so tudi prodajali trgovcem in gostilničarjem in tako pridobili finančna sredstva za najrazličnejše soseske potrebe, med katerimi so bili tudi izdatki za popravila podružnične cerkve in vaških kapelic. Skrb za njihovo vzdrževanje je bila namreč naložena soseski in ne župniku, pod katerega župnijo je spadala podružnična cerkev.[6] Da je bilo temu tako, dokazujejo številni računi oziroma izdatki soseske in drugi dokumenti, ki jih želimo prikazati v nadaljevanju. Delovanje sosesk, tudi tiste v Drašičih, je temeljilo na nenapisanih, iz roda v rod podedovanih pravilih, zato so bili za starejša obdobja dokumenti, ki bi prikazovali njihovo delovanje zelo redki.

Najdeno gradivo draši̇ške soseske je nastajalo v prvi polovici 20. stoletja. Bilo je neurejeno, med seboj pomešano, pred popisom ga je bilo potrebno sistematično pregledati in razvrstiti. Sestavljajo ga zapisnika sej vaškega odbora za nabavo zvonov iz časa med drugo svetovno vojno, blagajniška zaključna računa za leto 1942 in pet mesecev leta 1943, zvezek s trdimi platnicami, v katerega so po hišnih številkah vpisani gospodarji soseske Drašiči, ter številni računi, potrdila, blagajniški zapiski, seznami plačnikov in darovalcev, različni zaznamki in priložnostni zapisi na iztrganih lističih iz šolskih zvezkov, na listih računskih blokov in iztržkih papirnate embalaže in ovojnega papirja. Računi in potrdila so povečini opremljeni z datumi, mnogo dokumentov pa nima časovnega zaznamka. Iz časa po drugi svetovni vojni so v tem prispevku prikazana še pravila vaške skupnosti Drašiči.

Prepis gradiva, ki ga želimo tukaj predstaviti, sledi originalnemu zapisu vsebine in ohranja jezikovne posebnosti dokumentov, vendar so ponekod zaradi lažjega in smiselnega razumevanja dodane vezne besede. V opombah je ponekod zapisan razlagalni tekst, ki pojasnjuje vsebino ali kontekst dokumenta. Gradivo je bilo ob pregledovanju kronološko razvrščeno in razporejeno v več tematskih sklopov:

I) Prihodki[7] soseske

1) Dne 18. 4. 1944 prejel na račun zvonenja po padlem Rozman Janezu iz Vinomera št. 67 od njegove matere lir 200. / Dne 26. 4. 1944 prejel od Pavlovič Antona iz Drašičev št. 5 za zvonenje ob pogrebu umrle Johane Zepaher iz Železnikov št. 2 lir 60.

2) V cerkvi dobili na Petra dan 413 din 29. 6. 1946 in 111 din 30. 6. 1946.

3) Kmetijska zadruga z.o.j. Drašiči – Izplačana hranilna vloga kapelice Srca Jezusovega 537 din. Izplačano 24. 6. 1950. Vraničar

4) Potrdilo! Leta 1950 7. 7. prejel darilo Srca Jezusovega v kapeli 361 din. Ivan Kostelec.[8]

5) Potrdilo – za zvonenje plačal Simčič, Železniki – plačal 9. 10. 1950 300 din. Ivan Kostelec.

6) Potrdilo dne 18. 12. 1950 – darilo kapele Srca Jezusovega prejel 502 din. Kostelec Ivan.

7) Potrdilo – 4. 5. 1951 Prejel darilo kapela Sr. Jezusovega 544 din, Kostelec.

8) Srce Jezusovo Milodar 205 din, 15. 1. 53. Kostelec.

9) Darilo Srca Jezusovega 151 din, 27. 9. 1953.

10) Potrdilo leta 1954 (29. 6.) Petra dan dobili 1200 din. Kostelec Ivan.

11) Potrdilo oktobra 1954 dobili darilo Srca Jezusovega 70 din. Kostelec Ivan.

12) Potrdilo 1. 11. 1954 – Prejelj darilo Srca Jezusovega 104 din. Kostelec Ivan.

13) Potrdilo za leto 1955 dobilj šparovec 1600 ji (in!) 2 din, Kostelec.

14) Potrdilo leto 1956 – dan svetiga Petra dobili v pušico 1167 din, Kastelec Ivan.

15) Milodar na Božič 1234 dinarjev. 25. 12.1957, Bajuk Jože.

16) Srce Jezusovo – milodar 205, 5. 1. 1958. Kostelec.

17) Za zvonenje ob smrti Katarine Ogulin iz Drašič 71 sem prejel 600 din. 200 din se plača mežnarju a 400 din ostane za cerkvene potrebe. Drašiči, 5. marca 1958. Bajuk Jože.

18) Božični šparovec 2073 din 25. 12. 1958. Kostelec.

19) Leta 1959 božično darilo v puščico 2140 din.

20) Darilo l. 1959 božično 872 din. Kostelec Ivan.

21) Darilo na sv. Petra dan 1733 din, Za sv. Mašo plačali 350 din, za milo za pranje perila 100 din. (nedatirano)

4 Dular, Soseske zidanice v vzhodni Beli krajini, str 51.
5 Prav tam, str. 36.
6 Četudi je o upravljanju podružnične cerkve in njenega premoženja sklepala soseska, je bila glede teh zadev načeloma vezana na privolitev cerkvenih organov (gl. Vilfan, Soseska in druge podeželske skupnosti, str. 48).
7 Glavni dohodek so imele soseske od prodaje vina, lesa, poljskih pridelkov, milodarov v cerkvi in kapelici, od prikupnine novega člana k soseski. Glej: Dular, Soseske zidanice v vzhodni Beli krajini, str. 49. Dokumenti izkazujejo dohodke od darov v podružnični cerkvi sv. Petra in kapelici Srca Jezusovega, dohodke od zvonjenja za umrlimi (stroški zvonjenja), dohodke od hranilnih vlog.
8 Soseski ključar Ivan Kostelec iz Drašičev.

22) Darilo sr. Jezusovega dobili 82 din 29. 5. Kostelec. (nedatirano)

II) Izdatki[9] soseske za cerkvene potrebe

23) Kovač Danijel Pezdirc potrjuje prevzem 140 lir za napravo dveh vezi, to je za železo in kovaško delo za zvezanje nosilnega tramu v zvoniku cerkve sv. Petra v Drašičih – 30. 4. 1942.

24) Sodar Marko Juratovič iz Drašič je prejel 80 lir 26. 4. 1944 za popravilo kište.

25) 27. 4. 1944 dal Guštin Markotu[10] za zvonenje ob smrti Rozman Janeza lit 66, / 27. 4. dal istemu za zvonenje ob smrti Zepohar Johane lir 20.

26) Za podružnico v Drašičih je mojster Dernovšek, pasar iz Ljubljane, izstavil račun za 300 din za čiščenje keliha, delno zlatenje in dopolnjevanje manjkajočih delov keliha – 27. 10. 1945.

27) Klepar Ivan Rueh iz Metlike je prejel 2000 din za popravilo cerkvene strehe 8. 9. 1946 in potem 20. 10. 1946 še 1800 din. (šlo je za popravek in pokritje strehe cerkve sv. Petra, ki jo je razbila okupatorska vojska med drugo svetovna vojno – op. A. D.)

28) Potrdilo – plačali pranje cerkvene obleke 100 din, 30. junija 1947.

29) Nakup vrvi za zvonove 400 din 21. 2. 1948 Podpis: Martin Plut.[11]

30) Za popravilo orgel v podružni cerkvi v Drašičih prejel 4300 din, Plačano 15. 4. 1948 Benda Andrej,[12] *Loka 76, pošta Mengeš pri Kamniku.*

31) Čiščenje žlebov na cerkvi 30 din 17. 5. 1948.

32) Popravilo in varjenje za cerkveno uro 150 din plačano Alojzu Cvelbarju ključavničarju iz Metlike 3. 4. 1951.

33) Potrdilo – dal 60 din za eno metlo; olje za uro 100 din; 10. 8. 1951. Kostelec Ivan.

34) Anton Težak, ključavničar iz Radovičev - Račun soseski Drašiči za popravilo cerkvene ure 150 din – 27. 2. 1952.

35) Plut Martin potrjuje, da je vzel 4500 din za račun napeljave elektrike v cerkev Drašiči, 8. 2. 1953.

36) Kmetijska zadruga v Metliki – Račun za cerkev Drašiči 4 kom sveč 100 din, 5 kom vžigalic 50 din, 19. 5. 54. Kočevar Stane.[13]

37) Kmetijska zadruga v Metliki – Račun za cerkev Drašiči 6 kom sveče Ilirija 150 din. Plačano 28. 6. 54. Kočevar.

38) Kmetijska zadruga Metlika – Račun za sosesko Drašiči milo, dreta, sveče 176 din. 27. 4. 1956.

39) Kmetijska zadruga Metlika – Račun za cerkev Drašiči milo, pralni prašek radion, vžigalice, žeblji 160 din. 29. 5. 1956.

40) Kmetijska zadruga Metlika – trgovina v Drašičih – Račun za cerkev v Drašičih olje, sveče, sidol[14] *343 din. 26. 6. 1956.*

41) Kmetijska zadruga Metlika – trgovina v Drašičih – Račun za strojno olje 55 din. 5. 4. 1957.

42) Splošno trgovsko podjetje Metlika – Račun za cerkev v Drašičih metla 405 din, olje 60 din. 6. 9. 1962.

43) Rudi Mehak, ključavničar v Metliki – 30 din za cinjanje svetilke. (nedatirano)

44) Kmetijska zadruga Metlika – Račun za 4 kom šipe 40 din. (nedatirano)

45) Splošno trgovsko podjetje Metlika – Račun 1200 din za šipe. (nedatirano)

III) Drugi izdatki[15] soseske

46) Prejel za 5 soseskinih maš v Drašičih 300 lir – 28. 7. 1944. Modest Golia.[16]

47) Potrjujem, da sem prejel 80 lir za nagrado za sveto mašo o Božiču 1944, Drašiči, 26. 12. 1944. kaplan.

48) Potrdilo za lir 85, katere sem prejel od soses. ključarja za 1 sv. mašo poljsko. Drašiči, 7. 6. 1945. Modest Golia.

49) Potrdilo za 2 sv. maše (ena na Petrovo 1 poljska po Petrovem) katero sem plačal g. Kolbeznu lir 160, 29. 6. 1945. Leop. Kolbezen, župnik.

50) Za tri maše 300 din kaplanu Kocjanu. 30. 6. 1947.

51) Za mašo 22. 10. 47 – 100 din.

52) Potrdilo! Plačau za sv. mašo 100 din na Božič. Kostelec Ivan leta 1947.

53) Od cerkve v Drašičih sem prejel za 1 sv. mašo na Božič din 200. Ciril Lekan?, župnik. Drašiči, 25. 12. 1949.

---

9 Glavni izdatki sosesk so bili popravila soseske zidanice in posodja, podružnične cerkve in kapelice, davek za zemljišče, za zidanico tudi zavarovalnina. Glej: Dular, Soseske zidanice v vzhodni Beli krajini, str. 50. Na novo odkriti dokumenti za sosesko Drašiči izkazujejo izdatke za obrtniške usluge, ki se nanašajo na popravila in vzdrževanje cerkve in njenega inventarja, plačila mežnarju za zvonjenje, pranje cerkvenega perila in račune trgovin v Metliki, v katerih je soseska kupovala različno blago za potrebe podružnične cerkve (sveče, vžigalice, vrvi, žeblji, olje za večno luč in strojno olje za vzdrževanje cerkvene ure, milo, pralni prašek, dreta, šipe za cerkvena okna...). Tu so še stroški za napeljavo elektrike v cerkev in računi za porabljeno električno energijo v cerkvi.

10 Mežnar podružnične cerkve sv. Petra v Drašičih.

11 Ključar soseske Drašiči.

12 Mojster, ki je popravil orgle v drašiški cerkvi.

13 Prodajalec kmetijske zadruge Metlika.

14 Čistilo za kovino – verjetno za čiščenje cerkvenega posodja in medeninastih svečnikov.

15 Izdatki soseske Drašiči so se nanašali tudi na plačilo metliškemu župniku in kaplanu za opravljene zaobljubljene maše v podružnični cerkvi v Drašičih; teh je bilo 14 (glej: Dular, Soseske zidanice v vzhodni Beli krajini, str. 50), za nabavljene sveče, mašni koledar.

16 Pater križniškega reda v Metliki, zgodovinar in arhivist (o njem glej: Zadnikar, Zapuščina p. Ludvika Modesta Golie O. T., str. 177–179).

Postavljanje vsakoletnega majskega mlaja pred gasilskim domom v Drašičih je skupno delo članov soseske (foto: A. Dular, 2008).

54) Potrjujem prejem din 800 za štiri sv. maše. 30. 6. 1950, Bogomir Kocjan.

55) Kaplan B. Kocjan potrjuje prejem 100 din za mašo na lenartovo. 6. 11. 1950.

56) Božična maša za božič 1950 din 250 – 25. 12. 1950. Kocjan, kaplan.

57) Potrdilo za 1,5 kg sveč za Drašiče din 1100 din 8. 4. 1951. Kocjan kaplan.

58) Potrdilo – potrjujem prejem din 500 za dve sv. maši. Drašiči, 30. 6. 1951, B. Kocjan, kaplan / 1 sosecka (maša) 250 din.

59) Kaplan za mašo v Drašičih 250 din – 30. 6. 1952.

60) Za mašo na Božič 1952 sem prejel od drašičke soseske din 250 (podpis nečitljiv).

61) Za mašo na petrovo 1953 200 din – 30. 6. 1953.

62) Potrdilo, s katerim kaplan Franc Dolžan potrjuje prejem 150 din direktorij (mašni koledar za leto 1955), Drašiči, 30. 4. 1955.

63) Od drašičke cerkve sem dobil za 1 kg sveč din 850, župnijski urad Metlika 28. 6. 1955.

64) Kaplan Franc Dolžan prejel 350 din za mašo, za davek 140 din in za mašni obrazec »Marija kraljica« (31. maja) 25 din, skupaj 515 din – 30. 6. 1956.

65) Za mašo na božič plačal 500 din; Kostelec 25. 12. 1957.[17]

IV) Izdatki za mežnarja[18]

66) Potrdilo za 13 lir, kateri znesek sem podpisani Guštin Marko za zvonenje ob smrti M. Bolfek (umrle na Krmačini št. 12) od Bajuka Antona[19] *iz Drašič gotovo in resnično izplačano prejel Drašiči 15. 1. 1942 Guštin Marko.*

67) Potrdilo za prejetih 16,50 lir, kateri znesek sem podpisani prejel kot odškodnino za zvonenje ob smrti služkinje Plesec Jožeta iz Železnikov št.1 v plačano po predsedniku zvonarskega odbora Bajuk Antona. Drašiči, 1. 12. 1942 Guštin Marko.

17 Vaški ključar Ivan Kostelec je vsoto izplačal metliškemu kaplanu za darovano (opravljeno) mašo na božični dan v cerkvi v Drašičih.

18 Dolžnosti mežnarja, ki ga je soseska volila vsako leto, so bile predvsem vsakodnevno zvonjenje, navijanje ure, čiščenje cerkve, pobiranje milodarov v cerkvi, pranje cerkvenega perila. Za svoje delo je mežnar prejemal plačilo v naturalijah – žitu, vinu, jajcih (glej: Dular, Šoseske zidanice v vzhodni Beli krajini, str. 50). Potrdila dokazujejo, da je bilo delno plačilo mežnarju tudi v denarju.

19 Član odbora soseske.

68) Potrdilo za prejetih 33 lir, ki jih je Guštin Marko prejel kot pripadajoči mu eno tretjinski znesek ob smrti Ane Mohljan za zvonenje od Bajuk Antona – Drašiči 24. 4. 1943.

69) Potrdilo za prejetih 20 lir, ki jih je za zvonenje ob smrti Johane Zepaher iz Železnikov št. 2 dobil Marko Guštin od Antona Bajuka, Drašiči 27. 4. 1944.

70) Potrdilo za lir 66 kateri znesek sem podpisani za zvonenje ob smrti v vojski padlega Rozman Janeza iz Vinomera št. 67 od Bajuka Antona iz Drašičev št. 8 danes izplačano prejel. Drašiči dne 27. 4. 1944 Guštin Marko.

71) Potrdilo. Podpisani potrjujem, da sem dal 3 l vina v svrho plačila pranja mašne obleke za božič; vino zaračunano a l(iter) 40 din, kar iznaša 120 din. Drašiči, 3. 1. 1945. Guštin Marko.

V) Nabirke[20] za cerkev

72) Zvezek s trdimi platnicami (za vodenje trgovskih računskih prihodkov in izdatkov), v katerem so po hišnih številkah zapisani gospodarji soseske Drašiči (58 gospodarjev/gospodaric iz vasi Drašiči in 9 gospodarjev/gospodaric iz vasi Krmačina), ki so prispevali denar za nabavo novih zvonov.[21] V daljšem časovnem obdobju so v zvezek vpisovali dodatna plačila za zvonove in evidentirali nove člane soseske. Iz zapisov pri posameznih hišnih številkah je razviden tudi način delovanja soseske, na primer: pri Jožetu Guštinu, Drašiči št. 1 – da je dne 8. 4. 1923 pristopil k soseskemu društvu;[22] pri Katarini Simonič, Drašiči št. 15 – da je z zneskom plačala le zvonjenje za sebe in ne za svoje naslednike; pri Miku Mavretiču, Drašiči št. 36 – da je bil sprejet v sosesko društvo dne 23/4 1922, »*odnosno glasom zapisnika občnega zbora z dne 8. 4. 1923*«; pri Juretu Križanu, Drašiči št. 42 – da mu je priznano z dne 1. 11. 1922 »*radi uboštva iz 2000 K na 1000 K*«,[23] pri Jožefu Škrinjarju, Drašiči št. 46 – da se mu je »*glasom sklepa soseskega občnega zbora z dne 23. aprila 1933 odobrilo v poravnavo zvonenje za njegovem umrlem sinom Jožetom in kot odkup zvonenja za v bodoče za celo družino v skupnem znesku 800 din.*«; pri Barbari Krašovec, Drašiči št. 51 – da se je »*zaradi uboštva in bolezni pri hiši*« z dne 1. 11. 1922 priznalo znižanje od 2000 K na 1200 K; pri Bari Petrašič, Drašiči št. 58 – »*priznano z dne 1. 11. 1922 od 2000 K na 1000 K radi uboštva in ker je nje pastorek Ivan Petrašič v Steckletonu v Ameriki zbral 100 dolari*«; pri Jožefu Kostelcu, Drašiči št. 59 – »*priznano na celokupnem dogovoru soseske z dne 1. 11. 1922 radi tega, ker so njegovi sinovi iz Amerike darovali vsaki po 5$ to je 10$, kar je istočasno zneslo naših 3000 K*«; pri Ivanu Simoniču, Drašiči št. 61 – »*umrl predno so zvonovi dobljeni; za znesek 200 K se mu je potem tudi odzvonilo*«; pri Ani Petric, Drašiči 64 – pripomba »*vplačani znesek (1000K) je obvezen za zvonenje, katero je bilo za njenim možem Jožetom Petric že zvršeno, pa zanjo in njene dva preostala otroka po umrlem možu*«; pri Mariji Štefanič, Drašiči

Napis na zvonu cerkve sv. Petra v Drašičih (foto: A. Dular, 2010).

20 Kadar so bili dohodki premajhni in je bil na vrsti kak večji izdatek (popravilo cerkve, nabavo zvona itd.), so člani soseske naredili *zlúgo*, to je: zložili so denar (glej: Dular, Soseske zidanice v vzhodni Beli krajini, str. 49). Tako so zbirali denar za nakup zvonov, popravilo orgel in cerkvene strehe. Za takšna večja popravila so v soseski ustanovili poseben več članski odbor, ki je skrbel za ta dela.

21 Med prvo svetovno vojno so zvonove podružnične cerkve sv. Petra v Drašičih odpeljali za potrebe vojne industrije. Leta 1922 so v soseski ustanovili odbor za nabavo novih zvonov, ki so ga sestavljali predsednik in trije člani. Odbor je skrbel za zbiranje denarja za nabavo zvonov in v naslednjih dveh desetletjih odločal o pravicah in dolžnostih, ki so jih imeli posamezni člani soseske glede zvonjenja. Iz različnih zapisov v tem zvezku se da razbrati, da je odbor za nabavo zvonov večino denarja verjetno pridobil v prvem letu zbiranja. Posamezni (socialno šibkejši) člani soseske pa so prispevali denar v manjših vsotah skozi dve ali tri leta, vplačanim zneskom pa so bile izračunane obresti, ki so bile prištete k celotnemu denarnemu prispevku za zvonove. Tri bronaste zvonove, ki so danes v zvoniku podružnične cerkve v Drašičih, so ulile Strojne tovarne in livarne Ljubljane leta 1922. Na njih so napisi – zvon a: »*Svetovna vojna uničila moje prednike, požrtvovalnost soseske drašičke me zopet je postavila – oznanjuj nam srečnejše dni kot bili so v preteklosti.*«; zvon b: »*Za trtje, polje prosim vroče: obvaruj, bog ga zlobne toče!*«; zvon c: »*Nas sv. Jožef varuj ti in darovalce brate vse v Ameriki.*«

22 Tukaj in v nekaterih kasnejših zapisih se pojavi zaznamek, da je posameznik pristopil k soseskemu društvu. Soseska Drašiči je morala biti pravni subjekt, saj je imela svoja finančna sredstva naložena v metliški hranilnici in posojilnici. Ne vemo pa, ali je bilo to društvo tudi uradno registrirano, četudi je delovalo po društvenih (nepisanih ?) pravilih. Leta 1937 je geograf Marko Šuklje, sicer domačin iz Drašičev, v svoji diplomski nalogi *Gospodarska in socialna struktura Drašič v Beli krajini*, ki jo hranijo na oddelku za geografijo Filozofske fakultete v Ljubljani, namreč zapisal: »*Kot zanimivost bi omenil še 'sosesko zidanico', ki je last nekakšnega vaškega društva. Člani tega nikjer registriranega 'društva' so vsi vaščani Drašičev in sosednje Krmačine.*«

23 Prispevek za zvonove je bil postavljen na 2000 kron, pri socialno šibkih se je višina prispevka znižala, zvonilo pa se je, kakor da bi plačal polni znesek.

št. 66, ki je plačala 625 K skupaj z obrestmi – »*s tem zneskom je plačala zvonenje le za sebe po nje smrti ako se kdo naseli si mora na novo odplačati.*«

73) Darovalci za popravljanje orgel: Mohorič Karlina št. 47, 10 din, Kostelec Terezija št. 6, 60 din, Štefanič Rude št. 7, 20 din, Bajuk Jože št. 8, 50 din, Bučar Jože št. 9, 10 din, Simonič Jože št. 10, 100 din, Štefanič Ivan št. 50, 100 din, Guštin Marko št. 43, 20 din, Kraševec Anton št. 44, 10 din, Oberman Katarina št. 41, 100 din, Dimnikar – 8 din, Pečarič Miko št. 13, 50 din, Simonič Jože št. 16, 70 din, Simonič Terezija št. 17, 50 din, Pečarič Anton št. 66, 25 din, Kostelec Marija št. 49, 20 din, Simonič Amalija št. 32, 20 din, Simonič Jože št 54, 50 din, Žugel Anton št. 68, 50 din, Kostelec Anton št. 65, 50 din, Bučar Anton št. 38, 50 din, Pečarič Micka št. 14, 100 din, Oberman Anton št. 40, 50 din, Mohorčič Marija št. 11, 15 din, Nemanič Marko št. 3, 100 din, Nemanič Bara št. 3, 50 din, Nemanič Jože št. 2, 50 din, Guštin Jože št. 1, 30 din, skupaj 1318 din.[24]

74) Dragi! Prev gotovo ti je znano, daje bil sklep občnega zbora soseske Drašiči, da se prekrije zvonik. Za to delo, ki bo stalo 1.500.000 din rabimo prispevke vseh sosedov. Za to te prosimo, da v nedeljo 27. 7. ob 6. uri popoldne prineseš v tej kuverti svoj prispevek za cerkev, kjer bomo zbirali. Odbor![25]

75) Prostovoljni prispevki za popravo cerkve v Drašičih – seznam članov iz vasi Krmačina[26] *in vasi Drašiči.*

76) Seznam sosedov, kateri imajo z prispevkom k nabavi zvonov le do malih dveh zvonov pravico ob smrti s svojim prispevkom k nakupu zvonov in 2. tisti, kateri niso prispevali nič, imajo pa le do malega zvona pravico[27]*: 1) Marko Nemanič iz Drašič št. 2 je prispeval 1000 K in ima do dveh malih zvonov pravico glasom odborovega sklepa z dne 23. 7. 1922; 2) Jože Pezdirc iz Drašič št. 11 je daroval 1000 k in ima enake pravice kot zgornji; 3) Katarina Simonič iz Drašič št. 61 je darovala 200 k; 4) Marija Papič iz Krmačine št. 5 je darovala 200 K (?) in 5) Ana Pezdirc, roj. Bajuk (vdova), iz Drašičev št. 64 je dala 1000 k in s tem odplačala zvonenje za umrlem možu Jožetu Pezdircu, za sebe in za svoje otroke. Ker se je pa omožila na novo, se naj o tem razpravlja v odborovi seji. // Brez prispevka za zvonove so: Jožef Guštin iz Drašič št. 1; 2) Martin Štefanič iz Drašič št. 7 (ki je kasneje plačal vse, to je 1000 K dne 20. 5. 1922); 3) Jože Škrinjar iz Drašič št. 46, ki je plačal vse in 4); Bara Petric iz Drašič 64, ki je plačala za svojo družino, to je Anton, Martin in Marija.*

Sosesko vino v 2 dl steklenici – namenjeno promociji soseske kleti in njenih članov (foto: A. Dular, 2009).

VI) Vojna škoda

77) List s popisom škode:[28] »*<u>Škoda, kar je okradenega v cerkvi sv. Petra v Drašičih ob zadnji hajki od 10. do 16. julija 1944</u> – 3 mašne albe – kompletno kar spada za enkrat obleč (črn, rdeč in zelen), vse kar je za enkrat mašnika obleč. 3 plašči, 3 koretli, 2 posebni štoli, 15 velikih sveč, malih pa 18, 1 zvitek sveče za prižiganje sveč, 1 furmanska svetilka za k bolnikom s sv. obhajilom. Oltarni prti 6 velikih, 3 kopute, 2 ministrantske obleke, 4 velike brisače, 3 robci, 2 zvonca, 1 mašni prvovrstni kelih, 1 ciborij iz katerega so se bri-*

24 Darovalci vasi Drašiči; verjetno leta 1947 ali 1948.

25 Obvestilo oziroma nagovor soseskega odbora članstvu soseske v Drašičih; nedatirano.

26 Vas Krmačina spada še danes v sosesko Drašiči, zato so tudi pri njih zbirali denarne prispevke za popravilo drašiške cerkve; nedatirano.

27 Dokument – seznam članov soseske Drašiči, ki so prispevali in tistih, ki niso prispevali finančnih sredstev za nabavo zvonov, in ugotovitve vaškega odbora o pravicah članov pri zvonjenju glede na višino prispevanega denarja. Od višine denarnega prispevka posamezne kmetije (gospodarstva) za nakup zvonov je bilo namreč odvisno, kakšne pravice pri zvonjenju bodo imeli darovalci in njihovi potomci ob smrti; nedatirano.

28 Popis škode, ki je nastala na imovini soseske Drašiči ob vdoru okupatorjevih vojaških enot v Belo krajino 10. julija 1944. Dokument, ki je bil podlaga za prijavo škode pri okrajni komisiji za vojno škodo v Metliki, je verjetno nastal nekaj mesecev po koncu druge svetovne vojne, saj so finančni zneski škode enkrat zapisani v italijanskih lirah, drugič v dinarjih. Pripis z drugo pisavo na istem listu sporoča, da »*cerkvena škoda iznaša 27.181 din, soseska pa 32.000 din*«.

jali, 2 posodici za olje in sv. Rešnje Telo; 6 zagrinjal za zagrnit razpelo, 2 cingula, 3 obrisače, 1 zagrinjalo pri spovednici, 1 talar, 1 kadilnica. Cerkev poškodovana, streha od granat in šipe, škoda 10.000 din, orgle tudi nesposobne za rabo. Škoda v soseski kleti – 25 hl vina à 15 lir = 27.000 lir, 14.000 lir gotovine, knjige blagajniške, ter zapisnik članov in obč. zborov. Hranilnička knjiga v znesku 6000 din, velika miza gostilničarska vse zarbito, 1 stol, 1 velika klop za sedet, 2 vinska kebla (škafa), 1 brončana pipa, 1 lesena velika in 4 male pipe, 9 kozarcev, 1 liter, 2 po pol litra, 8 zemljatih posod držečih od ¾ l do 1 ½ litra = 1 mera 1 ½ in ¾ l kufrasta, 1 držalo (nosilnice) za mrliče, 1 mrliški voz prvovrsten, 2 jermena za spuščat v jamo mrliče, 2 jermena za povezat trugo na vozu (mrličkem), 2 zastavi trobojnice velike po 6 m.«

78) Okrajna komisija za vojno škodo v Metliki je na prijavo Anton Pavloviča iz Drašičev št. 5, ki je kot skrbnik soseske kleti v Drašičih zanjo 9 .9. 1945 pri Krajevnem narodno osvobodilnem odboru v Drašičih – Krmačina vložil prijavo vojne škode, izdala 20. 9. 1945 sklep, da znaša škoda na imovini soseske kleti 33.700 din.

79) Okrajna komisija za vojno škodo v Metliki je na prijavo Anton Pavloviča iz Drašičev št. 5, ki je kot skrbnik cerkve v Drašičih zanjo 9. 9. 1945 pri Krajevnem narodno osvobodilnem odboru v Drašičih – Krmačina vložil prijavo vojne škode, izdala sklep, da znaša škoda na cerkveni imovini 27.180 din.

VII) Razno

80) Zapisnik spisan pri letni odborovi seji za nabavo zvonov cerkve sv. Petra na Drašičih, z dne 24. 1. 1943 (na tej seji so člani odbora pregledali račune za leto 1942, ki so se nanašali na prihodke od zvonjenja in izdatke za popravila pri zvonovih, za nabavo pisarniškega papirja in za plačilo mežnarju za opravljeno zvonjenje; sklepali so o štirih primerih plačila za zvonjenje ob smrti in razpolaganju gotovine v blagajni, ki naj se porabi za kakršnekoli potrebe pri oskrbi zvonov).

81) Kopija dopisa Katarini Simonič iz Drašič št. 61: »*Obvešča se vas, da je odbor za nabavo zvonov cerkve sv. Petra v Drašičih v svoji seji dne 24. 1. t. l. razpravljal o zvonenju oziroma plačilu za umrlo Mahlan Ano upoštevajoč vsa sredstva, katera bi bila v olajšavo, ter slednjič sklenil sledeče. – Po vse stranskim spregledu se sklene in določi, da plačate kot naročnica zvonenja 100 lir za vse točasno zvonenje. Drašiči, dne 2. februarja 1943. Za odbor: Bajuk*«.

Stavba soseske zidanice in podružnična cerkev sv. Petra v Drašičih (foto: A. Dular, 2010).

82) Zapisnik spisan pri letni odborovi seji za nabavo zvonov cerkve sv. Petra na Draščičih z dne 10. aprila 1944 (na tej seji so se člani odbora spomnili leta 1943 preminulega člana soseskega odbora Antona Guština, ki je bil član soseskega odbora za nabavo zvonov od začetka (!), to je od leta 1922; pregledali so račune za leto 1943, ki so se nanašali na prihodke od zvonjenja ob smrti vaščanov, in na izdatke za plačilo mežnarju za opravljeno zvonjenje; sklepali in razpravljali so o dveh primerih plačila za zvonjenje ob smrti v letu 1944 in ugotavljali, »*da se je v času, kar obstaja odbor, vselilo v sosesko že ene pet rodbin, katere pa nimamo pravice do zvonenja ob smrti katerega družinskega člana. Kako se naj z istimi postopa? Po daljši debati odbor sklene, da se naj, dokler traja vojna, pusti jih pri miru.*«

83) *Listek z zapisom dnevnega reda soseskega odbora* (brez datuma)*: otvoritev, čitanje zapisnika zadnjega obč. Zbora (odpade) ter blagajniških knjig – namesto tega poročilo ključarja; volitve ključarjev odnosno cerkvenih gospodarjev; volitve mežnarja; slučajnosti – sosesko trtje v najem.*

Čeprav je to novoodkrito gradivo, ki ga hrani draščiška soseska, fragmentarno in je njegova vsebina velikokrat podobna telegrafskemu sporočilu, je dragoceno pričevanje o soseski v preteklosti. Predvsem nam govori o tem, da je bilo njeno delovanje vsaj od obdobja po prvi svetovni vojni vendarle podprto s pisnimi zaznamki. Še več, določene evidence, zlasti finančne narave in članstva, so cerkveni oskrbniki in odborniki, izvoljeni člani soseske, vodili pregledno in vzorno. K temu jih je zavezoval tudi vsakoletni soseski sestanek na belo nedeljo (prvo nedeljo po veliki noči), ko so morali pred vsemi člani soseske predstaviti svoje delo in položiti račune za preteklo leto. Na skrbno upravljanje soseskega premoženja kaže tudi popis škode, ki so jo med drugo svetovno vojno v soseski kleti in podružnični cerkvi sv. Petra povzročili okupatorjevi vojaki. Tukaj predstavljeni dokumenti, ki se nanašajo predvsem na delovanje draščiške podružnične cerkve, so bili med drugo svetovno vojno shranjeni v stari zakristijski omari, ki je vojaki na srečo niso oplenili.

Epilog

Delovanje draščiške soseske in njene vinske kleti se tudi po drugi svetovni vojni ni prekinilo. Čeprav njenemu delovanju nova oblast ni bila naklonjena, so člani soseske Drašiči še naprej delovali po starih pravilih. Nekaj povojnih let so morali sosesko vino hraniti celo v zasebnih kleteh draščiških gospodarjev. Stavbo soseske zidanice sta v nadstropju zasedali šola in učiteljsko stanovanje, ki jima je v kletnih prostorih pripadala tudi klet in drvarnica. Vendar se je z leti sosesko vino vrnilo v nekdanjo sosesko klet, kjer ga hranijo tudi danes. Sredi petdesetih let 20. stoletja so začeli ponovno pisati zapisnike sej soseske Drašiči, to je sej upravnega odbora soseske in zapisnike soseskih občnih zborov na belo nedeljo. Omislili so si tudi svoj žig, s katerim so potrjevali zapisnike. Zaradi uničenih dokumentov med drugo svetovno vojno so leta 1965 po spominu in tradiciji delovanja vaške skupnosti na novo zapisali pravila draščiške soseske, ki so jih poimenovali *Pravila vaške skupnosti Drašiči*, in jih sprejeli na letnem občnem zboru soseske. S temi pravili je bila soseska Drašiči tudi formalno organizirana kot društvo:

Danes verjetno izgubljeni žig vaške skupnosti Drašiči iz 50. let 20. stoletja.

Pravila vaške skupnosti Drašiči

1) Društvo se imenuje »Vaška skupnost« in obsega vasi Drašiči, Krmačina in 2 člana iz Železnikov.

2) Sedež društva je v Draščičih, obč. Metlika, prostor je njena klet pod šolo. Namen in pomen društva: društvo po svojih kletarjih zbira vino oziroma mošt od članov in istega v kleti čuva in med tem letom posojuje članom, kateri ga potem v jeseni zopet vračajo in to za 1 l(iter) vina 1 ½ l mošta (za en liter vina se vrne v jeseni liter in pol mošta). Če član posodi 10 l(itrov), vrne 15 l(itrov); ako ne posodi 10 l(itrov) pa vrne količino posojeno s poldrugo in še 10 l(itrov). članarino. In tudi če član nič vina ne sposodi, vseeno plača 10 l(itrov). članarine. Iz zbirke vina se oskrbuje mrliški voz, krste z eno barvo za vse osebe, kjer je hiša član Vaške skupnosti, in tudi plača prevoz na pokopališče.

3) Organi društva: - zbor članov, - upravni odbor, - nadzorni odbor. Zbor članov je najvišji društveni organ. Zbor je reden ali pa tudi izreden in se vrši javno. Redni zbor članov se vrši vsako leto na »Belo nedeljo« popoldan v svoji kleti. Izredni zbor članov se vrši, če je za to potreba ali če to zahteva polovica članov. Vsako leto na praznik Vseh svetnikov se vrši pokušnja novega vina. Zbor sklicujejo kletarji s upravnim odborom. Če kletarji ali upravni odbor ne skliče rednega obč. zbora na Belo nedeljo, mora sklicat nadz. odbor v roku 14 dni občni zbor. Zbor sestavljajo vsi člani.

4) »Vaške skupnosti«

5) Zbor je sklepčen, če je navzočih dve tretjine članov. Ako pa ni ob določeni uri sklepčen, se vrši pol ure kasneje drug občni zbor, ki sklepa ne glede na število prisotnih članov.

6) Zbor sklepa večina glasov.

7) O poteku občnega zbora se vodi zapisnik, v katerega se vpiše sprejete sklepe in predloge članov.

8) a) Zbor članov sklepa o dnevnem redu, da voli delovno predsedstvo 1 zapisnikarja, 2 overovatelja zapisnika; b) Sprejema in dopolnjuje društvena pravila; c) da raspravlja o poročilu upravnega odbora o delu v preteklem letu.; č) da raspravlja o poročilu nadzornega odbora in daje na podlagi tega poročila prešnemu upravnemu odboru razrešnico; d) da voli upravni in nadz. odbor za dobo 1 leto; e) sklepa o pritožbah izključenih članov; f) sklepa o prenehanju društva; g) da odloča o uporabi društvenega premoženja, če preneha članstvo oziroma društvo.

9) Upravni odbor sestoji iz 5 članov, kateri izmed sebe izvolijo 2 kletarja, predsednika, tajnika in blagajnika. Nadzorni odbor sestoji iz 3 članov.

10) Upravni odbor upravlja tekoče posle, skrbi za vse posle in da je delo in poslovanje v redu in storjeno po tradiciji starih naših ljudi. Upravni odbor se sestaja na sejah po potrebi, sejo skliče predsednik uprav. odbora.

11) Nadzorni odbor kot tak nadzira delo kletarjev in upravnega odbora. Sprejema pritožbe članov, vsaj enkrat na leto pregleda poslovne knjige in poslovanje uprav. odbora in o tem poroča zboru članov.

12) Članstvo: član V. S. je hiša (s vsemi člani, ki skupaj živijo) katere posestnik je plačal pristojbino za članstvo. In ako on umrje in se vdova ponovno omoži, se mora drugi ponovno prikupit v društvo; isto velja, ako se doma moži dekle in pride novi gospodar v hišo mora se prikupit v članstvo.Samo ako sin nasledi očeta kateri je bil član V. S. isti ne plača prikupnine. Ako si kateri v društvenem teritoriju, kot član družine, ki je član V. S. ustanovi nov dom, se mora pol prikupnine plačat za pristop v članstvo.

13) Članstvo preneha: s prostovoljnim istopom, s isključitvijo, ki jo sprejme in odobri zbor društva, in to če ne plača zapitega vina ali članarine, ali se ne pokorava pravilom društva ali Vaške skupnosti.

14) Tudi izgubi pravico za stalno do pogrebnih uslug vsak član hiše ki se odseli od doma, po preteku enega leta in se ne vrne nazaj, to je da ni oskrbovan od doma, da ima oskrbnino tam, kjer prebiva. Če se omoži ven iz teritorija društva.

15) Če pa hodi v šolo, ali v službo, ali se uči obrti in je vezan na dom in tudi oskrbovan od doma, in to še kot samec, pa še zmiraj pripada v članstvo V. S.

16) Zbor sprejema člane na novo in določa pristopnino zanje.

Drašiči, 25. aprila 1965
Tajnik: Prus Jože
Predsednik: Kostelec Anton

V zadnjih štirih desetletjih je postalo delovanje soseske bolj raznovrstno, razvejano in prepleteno z drugimi oblikami organiziranja vaške skupnosti, zlasti z aktivnostmi gasilcev in kulturnega društva. Vendar se je stara oblika soseske ohranila in še vedno deluje avtonomno. Soseska med svojimi člani

Pobiralci soseskega vinskega dolga pred zidanico v Drašičih (foto: A. Dular, 1991).

že vrsto let zbira za gasilce vino in ga hrani v soseski kleti, s prodajo vina na vaških veselicah pa gasilsko društvo deloma pokrije stroške svojega delovanja. Ta prepletenost soseskega in društvenega delovanja je za vaščane samoumevna, saj so tudi člani teh združenj povečini eni in isti ljudje. Ker je drašiška cerkev podružnica metliške župnije, zbira soseska med svojimi člani tudi prostovoljno vinsko biro za metliškega župnika, ki mu (po običaju) ta vsakoletni vinski prispevek po martinovem pripeljejo kar v župnišče.

Vendar namen soseskega delovanja ni več izključno medsebojna pomoč vaščanov v stiski in nesreči ter združevanje ob skupnem delu. Čas po drugi svetovni vojni je tudi v drašiško vaško skupnost prinesel spremembe in splošni napredek. Možnost zaposlovanja v industriji v bližnji Metliki in v drugih dejavnostih je prinesel družinam in posameznikom samostojnost in finančno neodvisnost. Sodobna komunikacijska in prevozna sredstva ter delovni stroji pa so dotlej močneje povezana kmečka gospodarstva medsebojno odtujili, saj so postala samostojnejša. Kljub takšnemu družbenemu razvoju je drašiška soseska preživela zlasti zaradi prizadevnega dela nekaterih posameznikov, ki se jim je zdelo vredno ohranjati staro organiziranost soseske skupnosti in jo povezati z izzivi sodobnega časa. Ti posamezniki so v delovanju soseske videli priložnost, da z njeno pomočjo promovirajo svoja prizadevanja in celotno skupnost. To jim v zadnjih letih odlično uspeva. Obnovili so podružnično cerkev in pred desetletjem preuredili stavbo soseske kleti. V njej že nekaj let prikazujejo turističnim skupinam delovanje edine še žive »banke« – izposojevalnice skupnega, soseskega vina v Beli krajini in jim hkrati ponujajo v pokušnjo in nakup vino, ki ga je pridelalo 54 gospodarjev, vinogradnikov in članov soseske. Svoje delovanje oglašujejo prek spletnih strani, turistično ponudbo pa so razširili še z drugimi kulturno zabavnimi prireditvami.

Člani upravnega odbora soseske na vsakoletnem zboru vseh gospodarjev predstavijo poročila o svojem delu v preteklem letu. Njihovo delovanje pregleda in oceni nadzorni odbor soseske, ki o tem poroča na skupnem sestanku, to je na zboru članov soseske. Poročila in dokumenti pa tudi zapisniki skupnih zborov soseske so shranjeni pri tajniku soseske. Dokumenti o soseski kleti (zlasti o stanju vina v njenih sodih in vinskih dolgovih članov) so shranjeni pri kletarju, ki skrbi za sosesko klet. Dokumenti o podružnični cerkvi, tudi te, ki smo jih predstavili v tem sestavku, pa so shranjeni pri drugem kletarju soseske, ki je odgovoren za podružnično cerkev. Prireditve, ki jih v zadnjih dveh desetletjih pripravlja soseska, občasno spremljajo tudi lokalni radio, televizija in regionalni časopisi. Ni se torej bati, da bi bilo védenje o delovanju drašiške soseske v zadnjih desetletjih uničeno ali da bi utonilo v pozabo.

VIRI IN LITERATURA

USTNI VIR

Jože Stariha (1956), Drašiči, h. št. 46

LITERATURA

Dular, Jože: Soseske zidanice v vzhodni Beli krajini. *Slovenski etnograf,* XVI–XVII (1963-1964), 1964, str. 35–54.

Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovence.* Ljubljana : Slovenska matica. 1961.

Vilfan, Sergij: Soseske in druge podeželske skupnosti. *Gospodarske in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog – Družbena razmerja in gibanja.* Ljubljana : DZS, 1980, 2. zv., str. 10–58.

Zadnikar, Andrej: Zapuščina p. Ludvika Modesta Golie O. T. *Arhivi,* XXIII, 2000, št. 2, str. 177–179.

Žontar, Josip: Soseski (cerkveni) »hisi« v Beli krajini. *Slovenski etnograf,* X (1957), 1957, str. 77–78.

SUMMARY

A few newly discovered written documents from the Drašiči commune in White Carniola

The restoration of the succursal Church of St. Peter in Drašiči led to the discovery of long forgotten documents on financial revenues and expenses of the village succursal church, which used to be run by the Drašiči commune. The documents shed indirect light on the organisation and composition of the commune (village community) of Drašiči. The commune, a specific form of village self-governance, was based on the economic interests pursued by the heads of households in the villages of Drašiči and Krmačina (both belonging to the same succursal church under the Metlika parish), administered the village and church property. It also owned the communal cellar, which was used to store the wine of its members, and was in charge of maintaining the village succursal church and chapels. The newly discovered documents reveal that the administration and maintenance of the church property was the responsibility of trusted individuals and a council elected by communal assemblies. After World War I the council was also entrusted with the purchase of new bells for the

village church. Elected representatives of the commune oversaw financial revenues and expenses of the church. They issued receipts and kept records of contributions to the church made by the members of the commune; they paid invoices for artisanal services (repairs and restorations made to the church furnishings and building), merchandise (candles, oil, cleansers, ropes, etc.) and services of the parish clerk and parish priest.

In the days when the discovered documents were created, the organisational form of the Drašiči commune (or village community, as it would be called today) was in line with communal rules, which were, probably due to the need to provide for a more solid and formalised organisation of the commune, laid down as late as the mid-1960s. This was achieved by skilfully combining the old unwritten rules of communal life with contemporary forms of organised practices of the village community.

The presented documents, old literary sources and contemporary ways of life in the Drašiči commune elucidate the interrelated administration of the communal and church property, as well as the convergence between the old forms of communal self-governance and communal rules on association between the inhabitants of Drašiči and Krmačina. The aforementioned interrelatedness and convergence arose from the need of the local inhabitants to solve their basic existential problems as well as issues of cohabitation in a village community in a joint and consensual effort.

Po razstavah

Muzej rudnika rjavega premoga Kanižarica

Iskanje premoga se je na območju današnje Bele krajine pričelo pozneje kot drugje po ozemlju današnje Slovenije. Premog je našel Martin Mahin leta 1838 in nato dobil dovoljenje za izkopavanje. Ker pa ta niso obrodila želenih rezultatov, so za dobrih deset let prenehali z nadaljnjim iskanjem in izkoriščanjem. Do ponovnih raziskovanj je prišlo v letu 1850, ko je bilo ugotovljeno, da premogišče v Kanižarici hrani zaloge v višini 15 milijonov ton.

Izkoriščanje premoga je postalo zanimivo po letu 1856, ko je avstrijski podjetnik Franz Ritter von Fridau postavil železarno v Gradcu v Beli krajini in je potreboval lahko dosegljiv premog za njeno obratovanje. Premogovnik v Kanižarici je nastal leto pozneje, 1857, ko je Fridau pridobil vsa dovoljenja in pričel z izkopavanjem. Začetni izkop je bil majhen, saj je premog potrebovala le železarna v Gradcu. Že po letu 1870 je železarna pričela doživljati težke čase, dokončno pa je propadla, skupaj s celotnim podjetjem Ritter von Fridau, leta 1882. Tedaj je njeno celotno premoženje kupilo podjetje Oesterreichische Alpine Montangesellschaft, ki je prenehalo z izkopavanjem premoga za kar 40 let.

Delo v rudniku se je ponovno pričelo leta 1922. Tedaj je rudnik kupila novo nastala Rudarska družba Belokrajina, ki je prevzela obstoječe objekte v zelo slabem stanju in pričela povečevati izkop premoga. Leta 1923 so izkopali le 90 ton, v letu 1924 so dosegli 1.030 ton, leta 1925 pa že 4.270 ton premoga. Pod njihovim lastništvom se je premogovnik počasi razvijal, dokler ga ni leta 1930 prevzela družba Andrija Jakil d.d. s sedežem pri rud-

Obrat podjetja Franz Ritter von Friedau, postavljen leta 1856. V času postavitve je spadal med modernejše Kranjske železarske obrate, vendar se je zaradi prometne izolacije in slabega poslovanja zaprl skupaj z ostalimi podjetji von Fridaua leta 1882 (original hrani Belokranjski muzej Metlika).

Italijanska vojska je po okupaciji Bele krajine v aprilu 1941 na stavbo stare separacije nastavila večji napis DUCE DUCE DUCE! (original hrani Franc Klevišar).

niku Krmelj na Dolenjskem. V času med 1930 in 1941 se je premogovnik Kanižarica pričel naglo razvijati in modernizirati. Pod novimi lastniki so nastali novi rudniški objekti, znatno se je povečal tudi izkop premoga. Nadaljnji razvoj rudnika sta prekinili druga svetovna vojna in italijanska okupacija ozemlja Bele krajine. Izkopavanje premoga se je pod italijansko okupacijo nadaljevalo, zato je bil premogovnik na udaru partizanskih sil. Ključni partizanski napad se je zgodil 21. septembra 1942, ko je bila uničena vrsta rudniških objektov in je bilo s tem zaustavljeno delo v rudniku. Po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 je v Beli krajini nastalo prvo osvobojeno ozemlje s Črnomljem, »Malo Moskvo«, kot središčem nove oblasti. Partizanska oblast si je poskušala čimprej zagotoviti zadostno količino premoga, zato je prišlo do obnove rudnika in ponovne vzpostavitve izkopavanja. Kanižarica, ki je pričela obratovati leta 1944, je tako bila prvi partizanski rudnik.

V avgustu 1997 je bila porušena zgradba separacije v premogovniku Kanižarica (foto: Jože Malešič).

Po koncu 2. svetovne vojne se je delo v premogovniku nadaljevalo, vendar je bil rudnik v slabem stanju, brez moderne opreme. Domnevalo se je tudi, da so v Kanižarici premajhne zaloge premoga za nadaljevanje dela. Nove geološke raziskave v letih 1946–1947 pa so pokazale drugačno sliko zalog premoga, kar je oblasti prepričalo v koristnost investicije v premogovnik Kanižarica. V letih 1958–1963 je prišlo do kapitalne rekonstrukcije rudnika, v sklopu katere so nastali novi rudniški objekti, izvedena pa je bila tudi modernizacija izkopavanja z nabavo modernejše opreme in spremembo načinov dela v rovu. Sledilo je naglo povečevanje količine izkopanega premoga, ki je leta 1967 prvič presegla 100.000 ton. Izkop je stalno naraščal vse do leta 1976, ko je prišlo do velikega vdora vode, ki je za eno leto onemogočil normalno delo v rudniku. Po popoplavni sanaciji rudnika leta 1977 se je delo nadaljevalo in redno presegalo letno produkcijo 100.000 ton. Vse do leta 1990 in poznejšega razpada SFR Jugoslavije je premogovnik Kanižarica deloval kot eden izmed najpomembnejših gospodarskih subjektov v Beli krajini. Leta 1990 je bil sprejet odlok vlade Republike Slovenije o zapiranju manjših rudnikov, čemur je sledilo načrtno zmanjševanje izkopa premoga in leta 1997 tudi dokončno zaprtje premogovnika Kanižarica.

Ideja postavitve muzeja oziroma muzejske zbirke, ki bi prikazovala 150-letno rudarsko tradicijo Bele krajine, se je porodila že ob zapiranju rudnika leta 1997. Vendar je zaradi vrste administrativnih in ostalih težav odprtje počakalo vse do leta 2010, ko smo v mesecu juniju odprli Muzej rudnika rjavega premoga Kanižarica. Financiranje ureditve razstavnih prostorov in postavitev zbirke sta prevzela Javni sklad Republike Slovenije za kulturne dejavnosti in Občina Črnomelj.

MUZEJ RUDNIKA
RJAVEGA PREMOGA
KANIŽARICA

Muzej sestavljajo tri celote: muzejska zbirka, izvozni stolp in umetni rov. Muzejsko zbirko tvorijo štiri vsebinske celote. V prvi sta predstavljena geološka zgodovina Bele krajine in nastanek premoga v kanižarski premogovniški kadunji, avtorja tega dela sta doc. dr. Boštjan Rožič in Rok Brajkovič, študent geologije. V drugem delu je predstavljena zgodovina rudnika v dveh sklopih, prvem, ki zajema leta 1857–1941, in drugem, ki predstavi obdobje 1941–1997. V tretjem delu obiskovalec spozna delo in proces pridobivanja premoga, v četrtem delu pa kulturno in družabno življenje ob rudniku. Avtor teh treh delov razstave je Janez Weiss. Pri izvoznem stolpu, ki je ohranjen v originalni podobi, se obiskovalec spusti v umetni rov, kjer v primerni temi rova spozna težavno in nevarno delo v premogovniku. Muzejska zbirka seveda še ni zaključena in upamo, da jo bomo v naslednjih letih še dopolnili. Kljub temu že v sedanji obliki primerno predstavlja 150-letno tradicijo premogovništva v Beli krajini.

Janez Weiss

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

□ želim postati naročnik *Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino* z letom _____ naprej

□ Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Cena:
Letna naročnina:
za posameznike 20,00 EUR
za upokojence: 15,00 EUR
za študente: 10,00 EUR
za ustanove: 26,00 EUR

Naročam _____ izvod(ov) knjige:

□ Anja Dular: *Živeti od knjig. Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja.* **Cena: 6,00 EUR**

□ Alenka Kačičnik Gabrič: *O kmečkih dolgovih nekoliko drugače. Problem servitutnih pravic na posestvu Snežnik.* **Cena: 6,00 EUR**

□ Tanja Žigon: *Nemški časnik za slovenske interese – Triglav (1865-1870).* **Cena: 8,00 EUR**

□ Pavle Čelik: Orožništvo na Kranjskem (1850–1918). **Cena: 10,00 EUR**

□ Angelika Hribar: Rodbinska kronika Dragotina Hribarja in Evgenije Šumi. **Cena: 20,00 EUR**

□ Tanja Žigon: Zgodovinski spomin Kranjske. Življenje in delo Petra Pavla pl. Radicsa (1836–1912). **Cena: 20,00 EUR**

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

_____

Pošta: _____

Status: □ zaposlen □ študent □ upokojenec □ ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____ Podpis: _____

Naročilnico laho pošljite na naslov ali fax:

Barbara Šterbenc Svetina
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Novi trg 2, p.p. 306
1000 LJUBLJANA

fax: ++386 1 4257 801